«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

شائىرلار نەزەرىدىكى تارىخ

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

«شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

شاھىسىلار نەزەرىدىكى تارىخ

(ئۈچىنچى توم)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ

نەشرگە تەييارلىغۇچىدىن

ھۆرمەتلىك كىتابخان:

1983 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىلەن خەلق ھۆكۈمىتى مەركەزنىڭ كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن شىنجاڭدا تەزكىرىچىلىك خىزمىتىنى قانات يايدۇرۇشنى قارار قىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىنىڭ رەھبەرلىكى ۋە يېقىندىن قوللىشى، تەزكىرە خادىملىرىنىڭ جاپالىق ئىزدىنىشى ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن «شىنجاڭ ئۇمۇمىي تەزكىرىسى» دائىرىسىدىكى 86 تومлۇق كەسپىي تەزكىرە، 100 نەچچە توم ۋىلايەت، ئوبلاست، ناھىيە (شەھەر) تەزكىرىسى، يىلدا بىر توم نەشر قىلىنىدىغان «شىنجاڭ يىلنامىسى» ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئارقا ـ ئارقىدىن نەشر قىلىنىشقا باشلىدى.

كەسپىي تەزكىرىلەر ۋە جايلار تەزكىرىلىرىنى تۈزۈشكە يەتكەچلىك قىلىش ئۈچۈن، 1985 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى ئۇيغۇر، خەنزۇ تىللىرىدا ئۆز ئالدىغا پەسىللىك «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنى نەشر قىلىپ ئاشكارا تارقىتىشقا باشلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ ژۇرنالدا تەزكىرىچىلىككە دائىر مۇھىم ھۆججەتلەر ئېلان قىلىنىپلا قالماستىن، يەنە تەزكىرە تۈزۈشكە ياردەم بېرىدىغان شىنجاڭنىڭ يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تارىخىدا بولۇپ ئۆتكەن زور ـ زور ئىش ھەم ۋەقەلەر، بۇ ئىش ھەم ۋەقەلەرگە باغلىنىشلىق ئىجابىي ۋە سەلبىي شەخسلەر توغرىسىدا بىرقەدەر ئەتراپلىق، ئەمەلىي ماتېرىيال ئاساسىدا يېزىلغان، كۆزقاراش ۋە نۇقتىئىنەزەرلىرى ئوخشاش بولمىغان ماقالىلەرمۇ ئەينەن، كەڭ تۈردە ئېلان قىلىنىپ، تارىخ ـ تەزكىرە ساھەسىدىكى خادىملارغا ھەم كەڭ ئوقۇر-

مەنلەرگە ئوبدان ئەينەك، ئىلھام ۋە روھىي ئوزۇق بولدى. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇشۇ تەرەپلىرىنى كۆزدە تۇتقان مىللەتلەر نەشرىياتى رەھبەرلىكىنىڭ ھاۋالە قىلىشى ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تەزكىرە كومىتېتى رەھبەر-لىكىنىڭ قوشۇلۇشى ھەم قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى نەشر قىلىنغان 20 نەچچە يىلدىن بۇ-يانقى سانلىرىنىڭ «تارىخىي شەخسلەر»، «تارىخ سەھىپىسىدە»، «تارىخىي ئەسلىمە»، «ئىلمىي مۇھاكىمە»، «يەر - جاي ناملىرى تەتقىقاتى» قاتارلىق سەھىپىلىرىدە ئېلان قىلىنغان بىر تۈركۈم ماقالىلەر ئىچىدىكى ئەتىۋارلاپ ساقلاش، تەتقىق قىلىش ھەم پاي-دىلىنىش قىممىتىگە ئىگە ئەسەرلەرنى تاللاپ سۈندۇق. «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى» ژۇرنىلى ئەسلىدە شىنجاڭدىكى تارىخ - تەزكى-رىچىلەر قوشۇنىنى تەربىيەلەش، ئۇلارنى ھەرقايسى ناھىيە، شە-ھەر، ۋىلايەت، ئوبلاست ھەمدە ھەرقايسى كەسپىي تەزكىرىلەرنى تۈزۈشتە زۆرۈر بولغان خام ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەش مەق-سىتىدە تەسىس قىلىنغاچقا، تارىختا سەلبىي - ئىجابىي رول ئوي-نىغان ھەر خىل شەخسلەرنىڭ تەرجىمھاللىرىنمۇ تەزكىرىچىلىك ئىلمىنىڭ جېنى ھېسابلانغان «بايان قىلىش، مۇھاكىمە يۈرگۈز-مەسلىك» پىرىنسىپى ئاساسىدا ماتېرىيال سۈپىتىدە بېرىلگەن.

شۇڭا كىتابخانلارنىڭ بۇ خىلدىكى ماتېرىياللارغا مۇشۇ زامان تۈرغۇسىدىن ئەمەس بەلكى ئەينى دەۋر نۇقتىسىدا تۈرۈپ مۇئامە-لە قىلىشى ۋە تەنقىدىي پايدىلىنىشىنى ئۈمىد قىلىمىز.

نەشرگە تەييارلاش جەريانىدا كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا ش ئۇ ئا ر تەزكىرە كومىتېتى ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى، شۇ مۇناسە-ۋەت بىلەن بۇ يەردە ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

نۇرمۇھەممەد دۆلەتى
2010 - يىلى نويابىر

مۇندەرىجە

تۇرمە تەرجىمانى بولغان كۇنلىرىمدە ..... شاكەرىم ئەكرەمجان 1
ماخۇسەنگە ئەسكەر بولغان كۇنلەردىكى كەچۈرمىشلەر 5
تۇڭگان 36 ـ دۇنزىيىسىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى .....
..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 26
6 ـ باتالىيوننىڭ كەچۈرمىشلىرى ..... سوپاخۇن سۇڭۇروف 31
ئىككى ئەسىرنىڭ ئىقرارى ..... توختى ئىبراھىم 51
1946 ـ يىلى يازدا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار .....
..... ھۇسەين ئەبەيدۇللا 59
1934 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەردىن ئەسلىمە ...
..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 81
گومىنداڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشقىدىن تەشكىللىنىش جەريانى ..... خو دەيىنچىڭ، شيې خەي 101
ئۆتمۈشتىكى كۇلپەتلىك كەچۈرمىشلىرىم 122
قانغا بويالغان ساي ..... نۇرمۇھەممەد توختى 150
يولۋاس بىلەن بىللە بولغان كۇنلىرىم ..... ھەسەن بارات 187
ما جۇڭيىڭ، يولۋاسلارغا مەجبۇرىي ئەسكەر بولغان چاغلىرىم
..... ھاجى ئىسھاق مېرى 202
تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 222
قومۇلدا باندىت تازىلاش ..... توختى ئىبراھىم 227
«ئىلى قىزىل قاناتلىقلار» تەنتەربىيە ئۆمىكى .....
..... توختى ئىبراھىم 236
ھېكايىچى مەھبۇس ..... مۇھەممەت روزى 246
بىر قېتىملىق ئۇنتۇلماس نۇتۇق .....
..... شام شېرىپ مۇھەممەتغالى ئوغلى 249

ئەخمەتجان قاسىمى ھۇزۇرىدىكى كۆڭۈللۈك مىنۇتلار .....
..... توختى ئىبراھىم 253
ئۇنتۇلماس خۇشاللىق كۈنلەر ..... ھوشۇروف ئىسلام 260
ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كېلىشى ..... نۇرىدىن ساتتار 272
ئەخمەت ئەپەندىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن ... مۇزەپپەر ئابدۇللايېف 278
كۈچا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كۈرەگە كېلىشى .....
..... توختى ئىبراھىم 305
تاتار خەلقىنىڭ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا
قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە ئەسلىمە ..... ھاكىم جاپپار 313
جەسەتنى سازايى قىلىش ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 321
تار جىلغىسىدىكى قانلىق جەڭ ..... مەمتىمىن ياسىن 325
مەھكىمە شەرئىدىكى ئىشلار ..... مەمتىمىن نۇرى 335
تۇندىكى پاجىئە ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 340
«تەكلىپنامە»گە ئۇرالغان كىشەن ..... قاۋۇل ساۋۇر 356
تۇمشۇقتىكى سوقۇش ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 363
چەشتاغدا ئاققان قانلار ..... مامۇت غازى 368
«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى .....
..... مۇھەممەت روزى 391
مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)نىڭ ئۆلۈمىگە دائىر ئەسلىمىلەرگە
ئەمەلىي تولۇقلىما ..... ئابدۇكېرىم ماخمۇتوف 414
تاشقورغان ئىنقىلابى مەزگىلىدە قاغىلىقتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغاز ـ
لىرىم ..... مۇسايېف ئىممىنىياز 420
دىيارىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى .....
..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 425
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە
ئەسلىمە ..... ھاكىم جاپپار 435
دادامنىڭ خاتىرىسىدىن ..... تۇرسۇن بارات 449
قەشقەرنىڭ 1933 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە بولغان مەتبەئە ـ

NIEDERS. STAATS- U. UNIV.- BIBLIOTHEK

چىلىكى ۋە نەشرىياتچىلىقى ..... مۇھەممەد ئىمىن قۇربانى 458
شىنجاڭدا تۇنجى مەتبەئە كارخانىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى
..... پەتتار تۇرسۇن ئىدىقۇتى 461
قەشقەردە تۇنجى قېتىم سىزىلغان خەرىتە .....
..... ئوسمان مۇھەممىدى قاراقۇتلۇق 467
چىن دوستلۇقىنىڭ يالدامىسى ..... مەھمۇد زەيدى 470
جەڭگاھتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم .....
..... شەمسىدىن سوپىيېۋ 480
قاغىلىق بازىرىدىكى ھىندىلار ..... ئابدۇرېشىت خوجائەخمەت 490
چەتئەل سىگنېت كىرىشىگە قارشى كۆرەش .....
..... مۇھەممەتئىمىن قۇربانى 495
ئىستىقبال سەۋدالىرى ..... مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى 499
تارىخقا يېزىلمىغان ئىشلار ..... مەھمۇت ئىلياس ئىدىقۇتلۇق 508
مەن بىلىدىغان لۇتپۇللا مۇتەللىپ ... ئەھمەتئىمىن ئەلنەزەر 523

تۇرمە تەرجمانى بولغان كۇنلىرىمدە

شاكەرىم ئەكرەمىي

مەن 1942 ـ يىلى مايدىن 1945 ـ يىلى دېكابىرغا قەدەر ئۇرۇمچى تۇرمىلىرىدە دوختۇرلۇق قىلىدىغان سوۋېت دوختۇرى ئاننا ۋېلوۋاغا تەرجمان بولدۇم. ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ماڭا بېرىلگەن ۋەزىپە: 1) جىنايەتچىلەرنىڭ ئۆز كېسەللىرى توغرىسىدىكى تەلىپىنى دوختۇرغا تەرجىمە قىلىش، سىياسىي تەلەپلىرىنى دوختۇرغا تەرجىمە قىلماستىن، دەرھال ھۆكۈمەتكە يەتكۈزۈش؛ 2) جىنايەتچىلەرنىڭ دوختۇر بىلەن بۇاستە سۆزلىشىشىگە يول قويماسلىق، ھەرقانداق تەلىپى بولسا تەرجمان ئارقىلىق سۆزلىشىش؛ 3) جىنايەتچىلەرنىڭ دوختۇر بىلەن بولغان ھەرقانداق ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىش ۋە باشقىلار...

شۇ زامانلاردا ئۇرۇمچى شەھىرىدە ساقچى ئىدارىسىگە قاراشلىق بەش تۇرمە، بىر ئالاھىدە تۇرمە، بىر دوختۇرخانا، بىر كار-خانا بار ئىدى. تۇرمە، دوختۇرخانا، كارخانىلارنىڭ ئىسمى ئاتالماستىن، نومۇرى ئاتىلاتتى. مەسىلەن: 1 ـ تۇرمە 128 ـ نومۇر (نەنمېندا)، 2 ـ تۇرمە 194 ـ نومۇر (داشمېندا)، 3 ـ تۇرمە 231 ـ نومۇر (ھازىرقى پارتىيە مەكتىپىنىڭ ئورنىدا)، 4 ـ تۇرمە 236 ـ نومۇر (ھازىرقى تيانشان مېھمانخانىسىنىڭ ئۇدۇلىدا)، 5 ـ تۇرمە 235 ـ نومۇر (ھازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم خىزمەت بىناسىنىڭ ئارقا تەرىپىدە)، ئالاھىدە تۇرمە 137 ـ نومۇر (ھازىرقى تەنتەربىيە مەيدانى)، كارخانا 237 ـ نومۇر (ھازىرقى مۇنچا ھويلىسى)، دوختۇرخانا 511 ـ نومۇر (روزى ھاجىم قورۇسى).

دوختۇر بەش كۈن بەش تۇرمىدە كېسەل كۆرۈپ، ئالتىنچى

كۇنى بەزىدە دوختۇرخانىدا، بەزىدە كارخانىدا كېسەل كۆرەتتى. دوختۇرغا كۆرۈنۈش تەرتىپى مۇنداق ئىدى: كېسەل بولغان ئادەم ئاۋۋال تۇرمە باشلىقىغا خەۋەر قىلىدۇ، تۇرمە باشلىقى رۇخسەت قىلغاندىن كېيىن تۇرمە سانىتارى بىمارنىڭ بېشىغا قارا خالتا يېپىپ كېسەل كۆرۈنۈش بۆلۈمىگە ئېلىپ كىرىدۇ ھەمدە «بۇ پالانچى نومۇرلۇق بىمار» دەپ تەرجىمانغا تاپشۇرىدۇ، ئىسمى ئاتالمايدۇ. تەرجىمان بىمارنىڭ ئىسمىنى سورىماي، ئورۇندۇقنى كۆرسىتىدۇ ۋە ئۇ ئولتۇرغاندىن كېيىن كېسىلىنى سورايدۇ. بىمار كېسىلىنى ئېيتقاندىن كېيىن، دوختۇرغا تەرجىمە قىلىپ بېرىلىدۇ.

مەن خىزمەت جەريانىدا دوختۇر بىلەن ئانا ـ بالىدەك چىقىشىپ كەتتىم، ئۇنىڭ سۆزىنى يېرىمايدىغان بولدۇم. سىردىشىش جەريانىدا دوختۇر ماڭا تۇرمىدىكى ئادەملەرگە مۇمكىن قەدەر ياخشىلىق قىلىش، ياردەم بېرىشنى تەۋسىيە قىلدى. مەنمۇ ئۇنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە تۆۋەندىكىدەك ئىشلارنى قىلدىم:

1. ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن ئۇچرىشىش

ئەخمەتجان قاسىمى توغرۇلۇق يېزىلغان كىتابچىدا «ئەخمەتجان قاسىمى 1942 ـ يىلى چۆچەككە كەلدى» دېيىلگەن. ئەمەلىيەتە، ئۇ 1941 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا بەختى ئارقىلىق چۆچەك شەھىرىگە كېلىپ ئەينەكچىلىك قىلغان. ئۇنىڭ بەزەن سۆز ـ ھەرىكەتلىرىدىن گۇمانلانغان ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ئۇنى قولغا ئالغان. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ھەرىكىتىدىن گۇمانلىنىدىغان ھېچقانداق پاكىتلىق نەرسە تاپالمىغانلىقتىن، ئورۇمچىگە ئەۋەتكەن. ئورۇمچى تۇرمىلىرىدە سوراق قىلىش جەريانىدا يەنە ھېچقانداق گۇمانلىق نەرسە تاپالمىغانلىقتىن، ئۇنى كارخانىغا يېنىك ئەمگەككە چىقارغان. ئۇ، كارخانىدا تاڭجارىق بىلەن بىر ئۆيدە پار قازانغا ئوت قالىغان.

1942 ـ يىلى كۈز ئايلىرىنىڭ بىرىدە بىز كارخانىغا كەلگەنلىكىمىز، بۇ يەردە ئىشلەۋاتقان جىنايەتچىلەردىن ئون نەچچىسى كېسەل كۆرسىتىشكە دوختۇرنى كۈتۈپ تۇرغانكەن. ئۇلار تەرتىپ

بويىچە دوختۇرنىڭ ئالدىغا كىرىپ كېسەل كۆرسىتىۋاتاتتى. بىر چاغدا قارا بۇرۇتلۇق، قاۋشارلىق چىرايلىق بىر يىگىت كىرىپ، ئۈيغۇرلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئىككى قولىنى ئالدىغا قوشتۇرۇپ، كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ، ماڭا قاراپ: «مەقسىتىمنى ئۆزۈمنىڭ سۆز-لىشىمگە رۇخسەتمۇ؟» دەپ سورىدى. ئۇنىڭ گېپىنى ئۇقۇپ قال-غان دوختۇر ماڭا قاراپ: «پۇست، ئون گۇۋورىت! (مەيلى، ئۇ سۆزلەۋەرسۇن)» دېدى. مەن دوختۇرنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىپ ئۇنىڭغا قاراپ: «سۆزلە» دەپ ئىشارەت قىلدىم. ئۇ رۇس تىلىدا سۇدەك سۆزلەپ كەتتى، مەن ئۇنىڭ رۇس تىلىدا بۇنچىلىك راۋان سۆزلىشىگە قاراپ ھاڭ - تاڭ بولۇپ قالدىم. بۇ يىگىت ئەخمەت-جان قاسىمى ئىكەن. مەن بۇ كارخانىغا كەلمىگىلى يېرىم يىلدەك بولغانىدى. شۇ ئارىلىقتا بۇ يەرگە شى ژېنلىن دېگەن بىر تەرجە-مان كەلگەنىدى. شۇ تەرجىمانلىق قىلىپ يۈرگەن مەزگىللەردە ئەخمەتجان قاسىمى بۇ يەرگە كەلگەنىكەن. ئۇ دوختۇر بىلەن خۇددى كونا تونۇشلاردەك سۆزلىشىپ كەتتى.

شۇندىن كېيىن بىرقانچە قېتىم كەلگىنىمىزدە ئەخمەتجان قاسىمى كېسەل كۆرسىتىش بىلەن بىللە يەنە تۇرمە ئىچىدىكى بەزى مەسىلىلەرنىمۇ دوختۇرغا سۆزلەپ بەردى. مەن دوختۇرنىڭ تۇرمە ئىچىدىكى ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرىنى ھمايە قىلغانلىقىم ئۈچۈن، باشقىلارنىڭ دوختۇرغا ئىنكاس قىلغان سۆزلىرىنىڭ بىرىنىمۇ ھۆكۈمەتكە مەلۇم قىلمىدىم.

2. ئۇيغۇلنىڭ قىلىنغان يارىدەم

1942 - يىلى كۈز ئايلىرىدا ئىلى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدا-رىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ئۇيغۇلىن (رۇس) نى ھۆكۈمەت قولغا ئېلىپ، ئۈرۈمچى 1 - تۇرمىگە ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇيغۇلىن غۇل-جىدىكى سوۋېت گىراژدانلار ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقى، سوۋېت پۇقراسى بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق غوللۇق كادىرلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ قولغا ئېلىنىپ ئۈرۈمچە-گە ئېلىپ كېلىشكەندىن كېيىن، شېڭ شىسەي ئۆزى بىۋاستە

تېلېفون بېرىپ، ئۇنىڭ سوۋېت دوختۇرى بىلەن كۆرۈشۈشنى قاتتىق چەكلىگەنىدى. ئەمما ئۇگلىن تۇرمە باشلىقى ۋاڭ جيەنكۆيگە قولىدىكى ئالتۇن سائىتىنى بېرىپ، سوۋېت دوختۇرى بىلەن بەش مىنۇت سۆزلىشۈېلىشقا رۇخسەت ئالغان. تۇرمە باشلىقى ئۇنى ئېلىپ كېلىپ ماڭا: «مەن ئۇنىڭ دوختۇرغا بەش مىنۇت كېسەل كۆرسىتىشىگە رۇخسەت قىلدىم، سەن ئۇنىڭ دوختۇرغا نېمىلەرنى دەيدىغانلىقىنى ماڭا تەرجىمە قىلىپ بەرگىن»، دېدى.

ئۇگلىن دوختۇرغا ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق چۈشەندۈردى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېتىش خەۋپىنىڭ بارلىقىنى، سوۋېت كونسۇلىغا بۇ ئەھۋالنى يەتكۈزۈپ تېزدىن قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇگلىن ماڭا قاراپ: «سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇمايمەن، مېنىڭ گەپلىرىمنى تۇرمە باشلىقىغا تەرجىمە قىلمامسىز»، دېدى.

تۇرمە باشلىقى مەندىن ئۇنىڭ نېمە دەۋاتقانلىقىنى سورىغاندا، مەن ئۇنىڭغا: «ئۇ ئۆزىنىڭ يۇرىكى ئاغرىۋاتقانلىقىنى، ئۇخلىيالمايۋاتقانلىقىنى ئېيتىۋاتىدۇ»، دەپ قويدۇم. شۇندىن كېيىن تۇرمە باشلىقى ئۇنى قولىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ كەتتى.

ئۇگلىنىڭ سالامىنى تاپشۇرۇۋالغان سوۋېت كونسۇلى شېڭ شىسەيگە سوۋېت ھۆكۈمىتى نامىدىن ئۇلتىماتوم تاپشۇرۇپ، 48 سائەت ئىچىدە ئۇگلىننى تاپشۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. شېڭ شىسەي سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ قىستىشى بىلەن ئامالسىز ئۇنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى.

بۇلاردىن سىرت، مەن شۇ مەزگىللەردە يەنە شىنجاڭ شۆيۈەن ئوقۇغۇچىسى دۇبېك شالغىنبايېفنىڭ، ئابدۇللا باستىلارنىڭ سالىمىنى ئائىلىسىگە، مىجىت ئەبۇزەرنىڭ ئامانلىقىنى ئانىسىغا يەتكۈزدۈم.

ماخۇسەنگە ئەسكەر بولغان كۈنلەردىكى كەچۈرمىشلەر

بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرىدىغانلار ئىكەن. بوۋام رەخمەت دېۋانەم 120 ياشتا، دادام مەمەت سوفۇم 105 ياشتا ئالەمدىن ئۆتكەن. مەن هازىر 103 ياشقا كىردىم، تېنىم ساق، يېمەك ـ ئىچمىكىم ياخشى، ئۇچ يىل بولدى كۆزۈم تۇتۇلۇپ قالدى، سىرتلارغا چىقماقچى بولسام بالىلىرىم يېتەلەپ ئاپىرىدۇ. تونۇش ـ بىلىشلەر ـ نى ئاۋازىدىن تونۇپ پاراڭلىشىمەن.

ئۆتمۈشته ما خۇسەنگە ئەسكەر بولۇپ ئۇچ يىل تۇردۇم، ئارىدىن 70 نەچچە يىل ئۆتۈپتۇ، مەن بىلەن ئەسكەر بولغانلارنىڭ هەممىسى ئۆلۈپ مەنلا قالدىم. ئادەمنىڭ ئۆمرىدە بىر خۇشاللىق بىلەن بىر ئازاب هەرگىزمۇ ئېسىدىن چىقمايدىكەن، ئۇنى شۇنداق ئەسلىسەم كىنو لېنتىسىدەك كۆز ئالدىمدىن بىر ـ بىرلەپ ئۆتىدۇ.

1

يۇرتۇم يۇرۇڭقاش دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى، تەكلىماكان چۆللۈكىنىڭ غەربىي جەنۇبىي تەرىپىدىكى تەۋەككۈل يېزىسىنىڭ قاقشال كەنتىدۇر. شۇ چاغدا بۇ يېزا لوپ ناهىيىسىگە

قارايتتى. ناهىيه مەركىزىگىچه بولغان ئارىلىقى 100 كىلومېتىردىن ئاشاتتى، ناهىيىگه باردىغان يول يوق بولۇپ، بېرىشقا توغرا كەلگەنده چاتقاللاردىن كېسىپ پىيادە ياكى ئۇلاغ بىلەن ئىككى ـ ئۈچ كۈن ماڭغاندا ئاندىن بارغىلى بولاتتى.

بۇ ياقا يۇرتنىڭ دېھقانلىرى نامرات، ئالڭ سەۋىيىسى تۆۋەن بولۇپ، بەگ ـ بوجاڭلارنىڭ زۇلۇمىدا ئىڭرايتتى. 1934 ـ يىلى كۈزده «ما خۇسەن» دېگەن بىر «ھۆكۈمەت» پەيدا بولدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋە تەۋەككۈل ئاسمىنىنى قارا بۇلۇت قاپلىدى.

پۇقرالار يەر ـ زېمىن، مال ـ مۈلۈك، بالا ـ چاقىلىرى ئۈ-ياقتا تۇرسۇن، ئۆزلىرىنىڭ جېنىغمۇ ئىگه بولالمىدى. بۇلاڭچىلىق، باسقۇنچىلىق، ئادەم تۇتۇش، قىرىش، چېپىش دېگەنلەر كۈنده دېگۈدەك بولۇپ تۇردى. بىز بىر تۇغقان ئىككى ئوغۇل، ئۈچ قىز ئىدۇق، ئائىلىمىز ئىنتايىن نامرات ئىدى. بىز بىر ئا-ئىله كىشىلىرى مەھەللىمىزدىكى زومىگەر رەخىم ھاجىنىڭ يې-رىگه ئورتاقچىلىق قىلىپ كۈنىمىزنى ئۆتكۈزەتتۇق. ئۇنىڭ يەر-لىرى كۆپ بولۇپ، نامرات دېھقانلار ئۇنىڭ ئورتاقچىلىقىنى قىلاتتى. جاڭگال ۋە تاغدا 500 ـ 600 تۇياق مېلى بار ئىدى، قويچىلىرى ئەۋلادمۇ ـ ئەۋلاد ئۇنىڭ ماللىرىنى بېقىپ چۆلدىن چىقماي ئالەمدىن ئۆتەتتى. 60 ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان ئەمەت پوقاق دېگەن ئادەم كەنتتىن بىر يېرىم كۈنلۈك يىراقلىقتىكى ئاياق توغراق، تاتوقاي دېگەن جاڭگالدا رەخىم ھاجىمنىڭ قويلا-رىنى باقىدىكەن. 12 ياش چېغىمدا رەخىم ھاجى مېنى شۇ يەرگه ئاپىرىپ، «بۇ بالىغا مال بېقىشنىڭ ئۇسۇللىرىنى ئۆگەت»، دەپ ئەمەت پوقاق دېگەن ئادەمگه قوشۇپ قويدى. مەن بۇرۇن ئۆيدىن ئايرىلىپ باقمىغاچقا جاڭگال سۈرلۈك ۋە قورقۇنچلۇق تۇيۇلدى. دەسلەپته قورقۇپ كۈندۈزىمۇ ساتمىدىن چىقالمىدىم، كېيىنچه ئەمەت ئاكام نەگه بارسا مەنمۇ شۇ يەرگه بىللە باردىم. كېچىسى ئەمەت ئاكامنىڭ قوينىغا كىرىپ ياتتىم. ئۇ مېنى ئۆز بالىسىدەك كۆرۈپ ياخشى مۇئامىله قىلدى. شۇنداق قىلىپ بۇ جاڭگالدا بەش ـ

ئالته يىلنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈپ چوڭ بولدۇم. 17 ـ 18 ياشلارغا كىرگەندە كۈچ ـ قۇۋۋەتكە تولۇپ، ھېچ نەرسىدىن قورقمايدىغان ھالەتكە كەلدىم. ئەمەت ئاكامۇ بارغانسېرى قەھرىپ، ئاجىزلىشىپ مىللارنىڭ ئارقىسىدىن يېتىشەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ يەردىكى بارلىق ئىشلارنى مەن قىلاتتىم. بىر كۈنى ئەمەت ئاكام ئورۇن تۈتۈپ يېتىپ قېلىپ تاماقتىنمۇ قالدى. بىرەر كېلىشمەسلىكنىڭ بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنىڭ يېنىدىن ئايرىلمىدىم. بىر كۈنى مىللارنى سۈغۇرۇپ قايتىپ كەلسەم، ئۇ كۆز يۇمۇپتۇ، مەن ئۆزۈمنى ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشلاپ بىر ھازا يىغلىدىم. ئۇ مېنىڭ شەپقەتچىم، ئانام، دادام ئىدى. 12 يېشىمدىن باشلاپ بېقىپ چوڭ قىلدى، ئۇنىڭدىن ئايرىلغىنىمغا قاتتىق ئازابلاندىم، كۆزۈمدىن ياش توختىمايتتى، ئەمما بۇ چۆلدە مېنىڭ يىغامنى ئاڭلايدىغان كىم بار دەيسىز؟ ئەمدى جەسەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئىشى بېشىمنى قاتۇردى، دەريانىڭ ئۇ قېتىدىكى (غەربىي) قاراكۆل دېگەن توقايدىكى لاسكۇيلۇقنىڭ ئېغىلى ئېسىمگە كېلىپ، دەرھال دەريادىن ئۆتۈپ ئۇلارنىڭ يېنىغا بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتىپ ياردەم سورىدىم. 50 ياشلار چامىسىدىكى مالچى سادىر ئاخۇن ئاكا 20 ياشلار چامىسىدىكى شاگىرتى مەن بىلەن بىللە كەلدى، ئۇچىمىز جەسەتنى دەپنە قىلدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن كۈنلىرىم تەسلەشتى. ئۇچ ـ تۆت يۈز مالنىڭ ھۆددىسىدىن يالغۇز چىقىش ئوڭاي ئەمەس ئىدى. ئۆمۈر بويى چۆلدىن چىقماي مال بېقىش پېشانەمگە پۈتۈلگەن ئوخشايدۇ. ئوزۇق ـ تۈلۈك ئالغىلى بىر ـ ئىككى ئايدا بىر قېتىم كەنتكە كىرەتتىم، بەزىدە رەخىم ھاجىنىڭ ئۇچ ـ تۆت ئايدا بىر قېتىم مىللارنىڭ سانىنى ئالغىلى چىقىدىغان ئادەملىرى ئوزۇق ئالغاچ چىقاتتى. ئوزۇق ـ تۈلۈك بولسىلا يېرىم يىل، ھەتتا بىر يىلدىمۇ بىرەر قېتىم كەنتكە چىقمايتتىم. ئۇن بىلەن سۇدىن باشقا يەل ـ يېمىش، قوغۇن ـ تاۋۇز دېگەنلەرنى كۆرمەيتتىم، كۆكتات دېگەنلەرنىغۇ ئەسلا بىلمەيتتىم. شۇنداق مۇھىت ۋە شارائىتتا ياشاپ

30 ياشقا كىرىپ، ساقال ـ بۇرۇتلىرىم چىقىپ قېرى يىگىتكە ئايلاندىم. دادامنىڭ مېنى چۆلدىن قايتۇرۇپ كەلگۈسى بولسىمۇ، رەخىم ھاجى قويمايتتى. بىر قېتىم قۇربان ھېيىتتا دادام مېنى ھېيىتنى كەنتكە كېلىپ بىز بىلەن بىللە ئۆتكۈزسۇن، دەپ ئاكام سەيدى ئاخۇننى ئورنۇمغا كىرگۈزۈپتۇ. مالنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ كەنتكە كىرىپ ئاتا ـ ئانام، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىم بىلەن جەم بولۇپ، ھېيىتنى خۇشال ئۆتكۈزدۇم، كېچىكمىزدە بىللە ئويناپ ئۆسكەن ئاغىنىلىرىم بىلەن كۆرۈشسەم، ئۇلار خوتۇن ئېلىپ، بالىلىق بولۇشۇپتۇ. مەن ئۇلارغا ۋە بالا ـ چاقىلىرىغا قاراپ ئۆزۈمنىڭ نەقەدەر ئىپتىدائىي تۇرمۇش كەچۈرگىنىمنى ھېس قىلىپ، جاڭگالغا قايتىپ بارماسلىق نىيىتىگە كەلدىم. كەنتنىڭ مۇھىتى ماڭا تەسىر قىلدى، ئىدىيەمدە ئۆزگىرىش بولدى. ئەتىسى دادامغا جاڭگالغا بارماسلىق توغرىسىدىكى ئويۇم ۋە سەۋەبلىرىمنى دېدىم. دادام ياۋاش بەندە بولۇپ، رەخىم ھاجىنىڭ گېپىدىن چىقمايتتى. ئۇ: «بالام سەن چۈشەنمەيسەن، بىز نامراتلىقتىن جان باقالماي بايلارغا ياللىنىپ ئىشلەۋاتىمىز، سەۋرى قىلغىن، قولىمىز قىسقا بولغاچقا بىر كىمنىڭ يېنىغا قىزىنى سوراپمۇ بارالمىدىم»، دەپ يىغلاپ كەتتى. بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسىنىڭ يولسىزلىق، نامراتلىقتىن بولۇۋاتقانلىقىنى چۈشەنگۈر چۈشەندىم ۋە دادامغا: «دادا بولدى يىغلىما، مەن جاڭگالغا مال بېقىشقا بېرىپ ئاكامنى قايتۇرۇۋېتىمەن»، دەپ ۋەدە بەردىم ھەمدە تەييارلىقلىرىمنى پۈتكۈزۈپ جاڭگالغا كەتتىم.

ئارىدىن ئىككى ـ ئۈچ ئاي ئۆتتى. بىر كۈنى بۇ جاڭگالغا يۇمىلاقباغ كەنتىدىن پاسىك ئاخۇن، داڭقان، قاقشالدىن رەخىم ئاخۇن قامۇش، قاسىم شاتۇت، روزى تەلىپەك، قاچچى كەنتىدىن ئابدۇقادىر بوۋام، مەخمۇت دولان، سېيىت جاناق قاتارلىق يەتتە ـ سەككىز ئادەم كەلدى. ئۇلار: «كەنتتە ما خۇسەن 15 ـــ 50 ياشقىچە بولغان ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتقىلى تۇردى. ئۆتكەندە راشىدىن تۇڭگان كېلىپ 90 نەچچە ئادەمنى تۇتۇپ كەتكەن، يەنە

ئەسكەر ئالغىلى كېلىپ ئۆيمۇ ئۆي ئاختۇرۇپ ئادەم تۇتۇۋاتىدۇ. قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ئاتا ـ ئانىسىنى تاربىەگ تۇتۇپ كېلىپ، بالاڭنى تاپ، دەپ قىيناۋاتىدۇ. بىز ئۆيدىن چىقىۋچە ھېچنېمە ئالمايلا مۇشۇ يەرگە قېچىپ كەلدۇق، بىر ـ ئىككى كۈندىن كېيىن ئۇزۇق ـ تۇلۇكسىز كېلىدۇ، شۇ چاغدا ئاقسۇ، كۇچاغا كېتىمىز. ئۆتكەنكى ئادەم تۇتۇش خەلقىنى ناھايىتى قورقىتىۋەتكەچكە، تەرەپ ـ تەرەپكە تاراپ كەتتى. ئۆيىگە ۋە يېقىن ئەتراپقا يوشۇرۇنۇۋالغانلارنى ئاختۇرۇپ تۇتۇۋاتىدۇ، شۇڭا ئۇلارغا تۇتۇلۇپ قالماسلىق ئۈچۈن بۇ يەرگە كېلىۋالدۇق»، دېيىشتى.

بۇ نۆۋەت تەۋەككۇل يېزىسىغا 120 ئەسكەر ئېلىش ۋەزىپىسى كەپتۇ، ئادەملەر قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن كۆپ تۇتالماپتۇ، تەۋەككۇلنىڭ بېگى تاربىەگ 120 ئادەمنى تۇتۇپ ساق ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ۋەدە قىپتۇ. تاربىەگ ئادەملەرنىڭ ئىككى ـ ئۈچ كۈنلۈك نېرىدىكى جاڭگالغا قاچقىنىنى ئۇقۇپ بىر قانچە دوغىسىنى ما خۇسەن ئەسكەرلىرىگە قوشۇپ پۇقراچە كىيىندۈرۈپ، جاڭگالغا كەتكەنلەرنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپتۇ. ئۇلار يېقىن ئەتراپتىكى قومۇشلۇق، چاتقاللارنى ئاختۇرۇپ، يوشۇرۇنغانلارنى تاپالماپتۇ، ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمىسا تاربىەگمۇ ما خۇسەننىڭ غەزىپىدىن قۇتۇلالمايتتى.

تاربىەگ ما خۇسەننىڭ سادىق غالچىسى، ئۇنىڭ سايىسىدە سەمرىگەن زالىم، قانخور بەگ ئىدى. ئەسكەرلىككە ئادەم تۇتۇش ئۇنىڭ نەپكە ئېرىشىپ ھارام دۇنيا توپلىشىنىڭ ياخشى پۇرسىتى ئىدى. ما خۇسەننىڭ پۇقراچە كىيىنگەن بىر بەن ئەسكىرى تارتىۋېگىنىڭ دورغىلىرىنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئېشەكلەرگە نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئارتىپ، 3 ـ كۈنى پېشىن ۋاقتى بىلەن بىز تەرەپكە يېقىنلاپ كەلدى. قېچىپ چىققانلار «بىزنىڭ ئۇزۇق ـ تۇلۇكلىرىمىز كەلدى»، دەپ خوش بولۇشۇپ كەتتى. ھەممەيلەن سىرتقا چىقىپ ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇردۇق. ئۇلار يېنىمىزغا كېلىشى بىلەن قويۇنلىرىدىن قوراللىرىنى چىقىرىپ ئاسمانغا

ئوق چىقىرىپ «ھەممىڭ يەردە يات»، دەپ ۋارقىرىدى، ھەممىز يەردە دۇم ياتتۇق، ئۇلار بىر ـ بىرلەپ قوللىرىمىزنى ئارقىغا قىلىپ باغلىدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ باغلاندىم. مەن بۇ نەس باسقان جاڭگالدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالىنى تاپالماي يۇرەتتىم. شۇڭا، ئە ـ جەبمۇ ياخشى ئىش بولدى، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بۇ قار ـ غىش تەككۇر جاڭگالدىن قۇتۇلۇپ، شەھەر كۆرۈپ ئادەمدەك يا ـ شايدىغان بولدۇم، دەپ خۇش بولۇپ كەتتىم. ئۇلار بىزنى باغلاپ بولۇپ، ئاچ قالغان بۆرىدەك ئېغىلغا كىرىپ، ئۇچ ـ تۆت قوينى تۇتۇپ سويۇپ، گۈلخان يېقىپ كاۋاپ قىلىپ يېيىشتى، ئاشقاز ـ لىرىنى خالتا ـ خۇرجۇنلىرىغا سېلىپ، بىزنى بىر ـ بىرىمىز ـ گە چېتىپ كەنتكە ئېلىپ ماڭدى. كەنتكە كېلىپ تاربىيەگىنىڭ ئۆيىگە سولىدى، ئۇ يەردە 50 ـــ 60 تەك ئادەم سولاقلىق ئە ـ كەن. تاربىيەگىنىڭ ئىشىك ئالدى سولانغانلارنىڭ ئۇرۇق ـ تۇغ ـ قان، يارۇ بۇرادەرلىرى بىلەن توشۇپ كېتىپتۇ. تاربىيەگ خالىغان ئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ بېرىپ، خالىغان ئادەمنى ئېلىپ قالاتتى. كېرەم مىراپنىڭ ئوغلى مەخمۇت دولانمۇ بىز بىلەن تۇ ـ تۇلغانىدى، ئۇنىڭ دادىسى 50 سەر تەڭگە، بىر توپ تاۋار بېرىپ ئوغلىنى ئاجرىتىۋالدى. ئۇنىڭ ئورنىغا تۇگمەنئېرىق بويىدىن ۋاسىل يۇمداننى تۇتۇپ بەردى. قويۇپ بېرىدىغانلار قاتاردا مې ـ نىمۇ چاقىرىپ قويۇپ بەردى. مەن نەق مەيداندا: «مەن ئەسكەر ـ لىككە بارىمەن، مېنى بارغىلى قويۇڭلار»، دېدىم. ئەتراپتىكى ئاما گېپىمنى ئاڭلاپ ھەس ـ ھەيران قېلىشتى. «بۇ بالا سارىڭ بوپتۇ، ئەقلىدىن ئازغان ئوخشايدۇ، بىز بالىلىرىمىزنى ئاجرا ـ تالماي تاربىيەگكە يالۇۋرۇپ قىلمىغىنىمىز قالمايۋاتسا، بۇ بالا ـ نىڭ نېمە دېگىنى، جاندىن تويۇپ ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەرگە ـ نى ئەمەسمۇ؟ ما خۇسەنگە ئەسكەر بولغانلار ئۇرۇشتا ئۆلىدۇ، جەستى چۆل ـ جەزىرىلەردە قېلىپ، قاغا ـ قوزغۇنلارغا يەم بو ـ لىدۇ، قايتىپ كەلگەنلەرمۇ مېيىپ بولۇپ كېلىشىدۇ»، دېيىش ـ تى. دادام بىلەن ئانام كېلىپ: «رەھىم ھاجى تاربىيەگكە بىر كالا،

10 تۇياق قوي بىرىپ سىنى ئاران تەستە قۇتقازدى، سەن ئەسكەر بولىمەن دېگۈچى بولما، ھەممە ئادەم بۇ ئۆلۈم يولىدىن قېچىۋاتىسا، سېنىڭ نېمە دېگىنىڭ بۇ»، دەپ يىغلاپ كەتتى. مەن: «دادا ـ ئاپا يىغلىماڭلار، مەن پېشانەمگە پۇتۇلگىنىنى كۆرىمەن، رەخىم ھاجىنىڭ مېنى ئاجرىتىۋېلىشتىكى مەقسىتى مېنى ئۆمۈر بويى جاڭگالدىن چىقارماي مېلىنى باقتۇرۇش، ئۇ يەردە تۇرسامۇ ئۆلۈكۈمنى قاغا ـ قوزغۇنلار يەيدۇ، مېنى توسماڭلار، مەن ئەسكەر بولىمەن»، دەپ چىڭ تۇردۇم. ئەھۋالنى كۆرۈپ تۇرغان بىر تۇڭگان ئەسكەر دادامنىڭ قولىدىن مېنى سىلكىپ ئېلىپ: «بىز مۇشۇنداق ئۆزى ئىختىيار قىلغان ئادەمنى ئالماي قاچقىنىنى ئالامتۇق، بۇ قاچقۇنلار ئەسكەر بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە قاچىدۇ، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن ئەسكەر بولغانلار ھەرگىزمۇ قاچمايدۇ، بىزگە دەل مۇشۇنداق ئادەملەر لازىم، بۇنداق ئادەملەرنى قويۇۋېتىشكە بولمايدۇ»، دەپ مېنى ئۆيگە سولىدى. ئىككى كۈندىن كېيىن بىزنى خوتەنگە ئېلىپ ماڭدى، ئاتا ـ ئانا، ئۇرۇغ ـ تۇغقان، يارۇ بۇرادەرلىرىمىز بىزنى يىغا ـ زارە ئىچىدە ئۇزىتىپ قويىدى. بۇ دەل 1935 ـ يىلى ئەتىياز پەسلى ئىدى.

2

بىزنى ئاۋۋال ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىناسىغا سولاپ، ئەتىسى قىسىملارغا تەقسىم قىلدى. شاۋۇي كەنتىدىن غوجىئەخمەت بىلەن مېنى بىر لىيەنگە تەقسىم قىلدى. بۇ لىيەنده 15 ـــ 20 گىچە ئات بار ئىكەن. مېنى ئات باقىدىغان ئىشقا قويدى. ئاتلار ئىگە ئېگەرلىرىنى كۈندە ئۆيگە سولاپ قۇلۇپ سېلىپ ساقلايتتىم، لىيەنجاڭنىڭ بۇيرۇقىسىز بىر تال ئېگەرنىمۇ ئېلىپ چىقىشقا بولمايتتى، بۇنىڭغا بەنجاڭنىڭ ھوقۇقىمۇ يەتمەيتتى. قوي بېقىشتىن قۇتۇلۇپ ئات بېقىشقا تۇتۇلدۇم. ما خۇسەننىڭ ئاتلىق قىسىملىرى ئاتلارنىڭ رەڭگى بويىچە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئاق ئات

لىق، قارا ئاتلىق، توروق ئاتلىق، بوز ئاتلىق (جەدە توروق)، ئا-
ربلاشما ئاتلىق دېگەندەك بەش خىلغا بۆلۈنگەنىكەن. مەن تورۇق
ئاتلىق لىيەنگە تەقسىم قىلىنىدىم. ھېچقانداق تەلىم - تەربىيە
كۆرمەي، ھەربىي مەشىققە قاتناشماي، ئات بېقىش، ئېگەر - يۇ-
گەنلەرنى تارقىتىش ۋە يىغىش، كېسەل ئاتلارنى داۋالاشقا
ئوخشاش ئىشلار بىلەن ئالدىراش ئۆتەتتىم. لىيەنجاڭنىڭ ئىككى
ئايغىر ئېتى بار بولۇپ، بۇ ئاتلارنى ئالاھىدە كۈتەتتۇق. ئۇلارغا
غوجىئەخمەت ئاخۇن ئاياغ مەسئۇل ئىدى. بىر كۈنى بۇ ئايغىرلار
باغلاقتىن بوشىنىۋېلىپ بايتال قېشىغا كىرىپ قاپتۇ، بۇ يەردە
ئىككى ئايغىر سوقۇشۇپ، چىشلىشىپ بىر - بىرىنى زەدە قىلە-
ۋېتىپتۇ. بۇنى كۆرگەن لىيەنجاڭ «نېمىشقا ئۇلارنى بايتال بىلەن
بىللە قويدۇڭ؟» دەپ غوجىئەخمەت ئاخۇن ئاياغنىڭ گەجگىسىگە
مىلتىقنىڭ پاينىكى بىلەن بىرنى سالغاندى، ئۇ يەرگە دۈم چۈ-
شۈپ ئورنىدىن تۇرالمىدى، يۆلەپ تۇرغۇزغاندىن كېيىن گەپ
قىلالمىدى. «نېمىشقا گەپ قىلمايسەن؟ نادانلىق قىلىۋاتامسەن،
سېنى زۇۋانغا كەلتۈرىمەن»، دەپ سۆرەپ ئاپىرىپ ئوچاقنىڭ ئو-
تىغا ئىككى پۇتىنى كۆمدى، پاچىقى ئوتتا كۆيۈپ تۈخۈم ئېتىل-
غاندەك «پاڭ، پاڭ» قىلىپ ئېتىلدى، ئۇ ئازابقا چىدىماي ھوشى-
دىن كەتتى، رەھىمسىز لىيەنجاڭ بىر پاي ئوق بىلەن ئۇنىڭ جە-
نىنى ئالدى. ئاندىن لىيەنجاڭ ماڭا: «كۆردۈڭمۇ، سەنمۇ بىخەستە-
لىك قىلساڭ مۇشۇنداق بولىسەن، ئۇنى ئېغىلىنىڭ كەينىگە ئاپە-
رىپ كۆمۈۋەت، بۇ گەپ مۇشۇ يەردە قالسۇن، باشقىلارغا دەيدىغان
بولساڭ كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرىسەن»، دېدى. جەسەتنى ئېغىلنىڭ
كەينىگە كۆمۈۋەتتىم. غوجىئەخمەت ئاخۇن بىلەن بىللە ئەسكەر-
لىككە تۇتۇلۇپ، يەتتە - سەككىز ئاي بىللە ئىشلەپ، بىر ئۆيدە
يېتىپ، بىللە تاماق يەپ، ئاكا - ئۇكىلاردەك يېقىن بولۇپ كەت-
كەنىدۇق، شۇ چاغدا ئۇ تېخى 20 ياشقا كىرگەن قىران يىگىت
ئىدى، ئات بېقىشتا بىلمىگەنلىرىنى مەندىن ئۆگىنەتتى. ئۇنىڭ
ئېچىنىشلىق ئۆلۈمى كۆز ئالدىمدىن كەتمەي يۈرىكىمنى مۇ-

جۇيتتى، گېلىمدىن نان ئۆتمەي، كۆزۈمدىن ياش قۇرۇمايتتى. مېنى تەسۈرلىگۈسىز بىر خىل قورقۇنچ چىرمىۋېلىپ قاتتىق قىيناشقا باشلىدى. ئايغىرنىڭ بايتال بىلەن بىللە تۇرۇپ قېلىشى ئۇچۇن ئادەم ئۆلتۈرۈش كېتەمدۇ؟ بۇ قانخور مۇناپىقلار ئادەمنى ھايۋاندىنمۇ تۆۋەن كۆرىدىكەن، ناۋادا باشقا ئىش بولۇپ قالسا مەنمۇ ئاشۇنداق ئېچىنىشلىق ئۆلۈپ كەتكۈدەكمەن، دەپ ئەسكەر بولمەن دېگىنىمگە قاتتىق پۇشايمان قىلىشقا باشلىدىم.

بىر كۈنى بىزنىڭ لېيندىكى مۇھەممەت ئاخۇن قوقاس دېگەن كىشى ماڭا: «ما خۇسەن دېگەن ھۆكۈمەت ئەمەس، بۇلاڭچى ـ جاللات، قاغىلىقتىن تارتىپ چەرچەنگىچە خەلقنى قىرغىن قىلىپ، بۇلاڭچىلىق قىلىۋاتىدۇ، ئۇنىڭ ئادەتتىكى بىر ئەسكىرىمۇ ئادەم ئۆلتۈرسە سورىقى بولمايدۇ. ما خۇسەننىڭ ئادەملىرى ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ، ھېسابسىز ئالۋان ـ ياساق سېلىپ، خەلقنى ياشاش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم قىلدى. نۇرغۇن بىگۇناھ پۇقرانى ئۆلتۈرۈپ، قان قەرزگە بوغۇلدى، بۇنداق ئەبلەخلەرگە ئىشلىگۈچە قېچىپ كېتەيلى»، دېدى. «قانداق قاچىمىز؟» دېسەم، ئۇ: «ماڭا پوستتا تۇرۇش نۆۋىتى كەلگەندە ساڭا خەۋەر قىلىمەن، تەييار بولۇپ تۇر»، دېدى. شۇندىن كېيىن قېچىشنىڭ تەييارلىقىنى قىلدىم. ئۇنىڭغا پوست نۆۋىتى كەلگەن كۈنى ماڭا خەۋەر قىلدى. مەندە قورال يوق ئىدى، تەييارلاپ قويغان ناننى ئالدىم، ئۇ مىلتىقى بىلەن ئوقدانىنى ئېرىق لېۋىگە تاشلىدى، ئىككىمىز ئۇدۇللا لوپنىڭ شىمالىدىكى ھاڭگىيا يېزىسى تەرەپكە قېچىپ، تاڭ ئاتقۇچە ھاڭگىيانىڭ ئايغىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقىغا كىرىپ كېتىپ يېرىم كۈندىڭ ماڭدۇق. سۇ يېتەرلىك بولسا قۇملۇقنىڭ ئىچى بىلەنمۇ تەۋەككۈلگە بارغىلى بولاتتى، لېكىن بىزدە سۇ يوق ئىدى، بىزنى ئۇسسۇزلۇق قىيناشقا باشلىدى. بىز يۇرۇڭقاش دەرياسىنى نىشانلاپ غەرپكە مېڭىپ شۇ كۈنى كەچتە دەريانا يېتىپ باردۇق. بۇ يەردە ئۇسسۇزلۇقىمىزنى قاندۇرۇپ، قورسىقىمىزنى توقلاپ جە-

غانلىق ئىچىدە ئارام ئالدۇق. ھېرىپ كەتكەچكە ئۇزۇن ئۇخلاپ كېتىپتۇق، ئويغىنىپ قارىساق بۇ جاي ئوتتۇرا لەڭگەر دېگەن يەر ئىكەن، بۇ يەر لوپ بىلەن تەۋەككۇلنىڭ ئوتتۇرىسى ئىدى. دەريانى بويلاپ شىمال تەرەپكە، يەنى تەۋەككۇلگە قاراپ ماڭدۇق. تولغانجى دېگەن يەرگە كەلگەندە ئۇشتۇمتۇت تەۋەككۇل تەرەپتىن چىققان بىر ئاتلىق توڭگان ئەسكەرگە ئۇچراپ قالدۇق. ئۇ توڭگان ئەسكەر بىزگە قورالىنى تەڭلەپ: «سەنلەر قېچىپ كەلگەن قاچقۇنلار، كەينىڭگە يېنىش» دەپ، بىزنى ئاتىنىڭ ئالدىغا سېلىپ كەينىمىزگە ياندۇرۇپ ئېلىپ ماڭدى. ئىككى ـ ئۈچ سائەت ماڭغاندىن كېيىن يەنە بىز قونغان ئوتتۇرا لەڭگەرگە كەلدۇق. ئۇ ئەسكەرنىڭ سىيگۇسى كەلگەنىكەن، ئاتتىن چۈشۈپ ئېتىنى بىزگە تۇتقۇزۇپ قويۇپ، مىلتىقىنى دولىسىغا ئارتىپ ئۆرە تۇرۇپ سىيگىلى تۇردى. مۇھەممەت ئاخۇن كۆپ ئىشلارنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تەجرىبىلىك، ئېگىز بوي، قاۋۇل ئادەم ئىدى. ئۇ ماڭا كۆز ئىشارىتى قىلىپ قويۇپ تۇڭگان ئەسكەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ قۇچاقلاپلا كۆتۈرۈۋالدى. ئەسكەرنىڭ پۇتى يەرگە تەگمەي پۇلاڭلايتتى. مۇھەممەت ئاخۇن ماڭا: «ئاتنىڭ ئارغامچىسىنى ئەكەل»، دېدى، مەن ئاتنىڭ ئارغامچىسىنى ئېلىپ كېلىپ ئەسكەرنىڭ قولىنى مىلتىقى بىلەن قوشۇپ يۆگەپ باغلۇۋەتتىم، ئاندىن قولىنى ئارقىسىغا قىلىپ باغلاپ يەرگە ياتقۇزۇپ قويدۇم. مەن: «بۇ ئەبلەخنى ئۆلتۈرۈپ ئۆلگەن سەپداشلىرىمىزنىڭ ئىنتىقامىنى ئالايلى» دېسەم، مەمەت ئاخۇن: «ياق، بىز ئۇلارنى دوراپ ئادەم ئۆلتۈرسەك بولمايدۇ، بۇنى مۇشۇنداق تاشلاپ قويايلى، ماڭالمىغاندىكىن ئۆلۈپ قالمايدۇ، ئادەم بار جايغا بارغىچە بۇمۇ ئازابنىڭ تەمىنى تېتىپ باقسۇن»، دەپ ئۇنى ئۆلتۈرگىلى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن مىلتىقنىڭ ئوقىنى ئېلىۋېتىپ يەنە قاچتۇق. ئەسلى بۇ ئەسكەر بىزنىڭ قاچقانلىقىمىزنى تاربىيەگكە يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭغا بىزنى دەرھال تۇتۇپ چىقارتىپ بېرىش توغرىسىدا خەۋەر يەتكۈزۈپ قايتقان ئىكەن. ئىككىمىز تەڭ كېچىدە چىتەن ئېغىل

دېگەن يەردە ئايرىلدۇق. بىزنىڭ قاچقانلىقىمىزدىن خەۋەر تاپقان قانخور زالىم تارىبەگ ئۆيىمىزنىڭ ئەتراپىغا يوشۇرۇنچە دور-غىلارنى ئورۇنلاشتۇرغانكەن، مەن ئۆينىڭ بوسۇغىسىغا پۈتۈمنى ئېلىپ تۇرۇشۇمغا، توّت دورغا مېنى باغلاپ پۈت ـ قولۇمنى يەر-گە تەككۈزمەي تارىبەگنىڭ يېنىغا ئېلىپ باردى. تارىبەگ: «قانداق نوچى، ئارزۇ قىلىپ كەتكەن يەردىن نېمە دەپ قېچىپ كەلدىڭ؟ سېنى ئارزۇيۇڭ بويىچە يولغا سالغانتۇققۇ، ئاسمانغا چىقىپ كەتسەڭ پۈتۈڭدىن، يەرگە كىرىپ كەتسەڭ كوكۇلاڭدىن تارتىپ چىقالايمىز، جاھانىنىڭ ھەممىسى ما خۇسەنىنىڭ، نەگىلا بارساڭ تۇتۇلىسەن، ئەمدى ما خۇسەنىنىڭ قولىدا ئۆلمەكتىن باشقا ئامالىڭ يوق. باشقا يۇرتقا قېچىپ كەتكەن بولساڭ، ئور-نىڭغا ئاكاڭنى تۇتۇپ بېرەتتۇق» دەپ، مۇشۇ يەردە ئالۋان ـ سې-لىققا مەسئۇل بولۇپ، ئالۋان يىغدۇرۇۋاتقان فېڭ كانۇزاينى چا-قىرتىپ: «بۇ قاچقۇننى ھايال قىلماي، ھېچيەردە توختاتماي، ئۇ-دۇل خوتەنگە ئاپىرىپ بېرىڭلار»، دەپ ئىككى قولۇمنى باغلاپ ئاتقا سۆرىتىپ يولغا سالدى. كەنت ئىچىدە «ئەسكەرلىكتىن قاچ-قانىنىڭ سازايى»، دەپ توۋلاپ ماڭدىم. ئاتا ـ ئانام بىلەن كۆرۈش-كىلى پۇرسەتمۇ بولمىدى، ھەتتا بىرەر ئېغىز ئەھۋالمۇ سورىيال-مىدىم. ئۇلار ئارقامدىن: «رازى بولغىن بالام، رازى بول»، دەپ زار ـ زار يىغلاپ خېلى بىر يەرگىچە ئۇزىتىپ كەلدى. مەن ئا-نىڭ ئارقىسىدىن يۇگۈرۈپ، «ئەسكەرلىكتىن قاچقانىنىڭ سازايى شۇ»، دەپ توۋلايتتىم، كۆزلىرىمدىن ياش ئېقىپ، يۈرىكىم مۇ-جۇلۇپ، ئەسكەر بولغانغا مىڭ پۇشايمان قىلدىم. شۇ تەرىقىدە مېڭىپ كەنتتىن ئايرىلىپ چۆلگە چىقتۇق. مەن يىغلاپ فېڭ كا-نۇزاينىڭ پۇتىنى قۇچاقلاپ تۇرۇپ: «مېنى لوپقا ئاپىرىپ بەرمە-سىڭىز، ئۇلار مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. بىر سەپدىشىمنى ئاتتىن ئوبدان خەۋەر ئالماپسەن دەپ كۆز ئالدىمدىلا ئېچىنىشلىق ھالدا ئۆلتۈرۈۋەتتى، شۇڭا قورقۇپ كېتىپ قاچقانىدىم، مېنىڭ ياش جېنىمغا ئىچىڭىز ئاغرىسۇن، مېنى قويۇۋېتىڭ، سىزدىن بىر

قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن»، دەپ يالۋۇردۇم. بۇ تۇڭگان ئەسكەر «مەن قاراشەھەردىن، ما خۇسەن كورلىنى بېسۇالغان چاغدا مېنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتقان، خوتەنگە كەلگىچە نۇرغۇن ئۇ-رۇشقا قاتناشتىم، ئىككى قېتىم ئوق تېگىپ يارىلىنىپ ئۆلمەي قالدىم. مەن بىللە ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلارنىڭ نەچچىسى ئۇرۇشلاردا ئۆلۈپ، جەسىتى قاغا ـ قۇزغۇنلارغا يەم بولدى. مەن ھازىرغىچە ھايات يۈرۈۋاتىمەن، مېنىڭمۇ ئاتا ـ ئانام بار، ئۇلار بىلەن ئالاقىلاشمىغىلى بىر يىلدىن ئاشتى، ئۇلار مېنى ئۆلۈپ كەتتى، دەپ ئويلايدىغاندۇ، سېنى قويۇپ بەرسەم مەن بالاغا قالـ-مەن، سېنى لوپقا ئاپارماي خوتەنگە ئاپىرىپ ئۆتكۈزۈپ بېرەي» دەپ، خوتەنگە ئاپىرىپ سېپىل ئىچىدىكى ما خۇسەنگە تاپشۇرۇپ بەردى. ما خۇسەننىڭ قوماندانلىق ئورنى سېپىل ئىچىدە ئىكەن، ما خۇسەن بىر پۇشتەك بىلەن سېپىل ئىچىدىكى بارلىق ئەسـ-كەرلەرنى يىغدى. ئالاھەزەل 2000 دەك ئەسكەر بولسا كېرەك. مېنى قولۇمدىن باغلاقلىق پېتى سەپنىڭ ئالدىغا ئېلىپ چىقتى. مۇشۇ يەردە ئۆلتۇرىدىغان بولدى دەپ ئويلاپ ھوشۇمنى يوقاتتىم. «قولىنى يېشىۋەت» دېگەن بۇيرۇق بىلەن بىر ئەسكەر قولۇمنى يېشىۋەتتى. نەچچە كۈن باغلاقتا تۇرۇپ قان ئۈيۈشۈپ كەتكەن قولۇمنى ھەرىكەتلەندۈرەلمەي قالدىم. ما خۇسەن ماڭا «ئاۋۇ ئۆيـ-دىكى ئادەمنى ئېلىپ چىق»، دەپ بىر ئۆينى كۆرسەتتى. ئۆيگە كىرسەم تەۋەككۈلنىڭ ھوقۇق دېگەن يېرىدىن ياسىن ئاخۇن جىگـ-دەك دېگەن ئادەم قولى باغلاقلىق يېتىپتۇ. ئۇ ئوچ نۆۋەت قاچقان بولسىمۇ ئۇچىلى قېتىم تاربىيەگ تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ما خۇسەن-گە تاپشۇرۇپ بېرىلگەنىكەن. ئۇنى مەيدانغا ئېلىپ چىقتىم. ما خۇسەن «قاچقانلارنىڭ ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ، كىمكى ئەسكەرلىكتىن قاچسىدىكەن مۇشۇنداق كۈن ئۇنىڭ بېشىغىمۇ كېلىدۇ، چېپىڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىر جاللات ياسىن ئا-خۇننى يۇكۈندۇرۇپ ئولتۇرغۇزۇپ، يان تەرەپتە تۇرۇپ، قىلىچ بىلەن گەدىنىگە بىرنى چېپىپلا بوينىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. كال-

لىسى بىر تەرەپكە، تېنى بىر تەرەپكە چۈشتى، تېنى خېلى ئۇ-زۇنغىچە مىدىرلاپ ئاندىن جېنى چىقتى، كاللىسى تېنىدىن ئۇ-زۇلگەندىن كېيىن، كۆزى ئوچۇق قالدى. ما خۇسەننىڭ ئەسكەر-لىرى ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ چىقىپ، سېپىلىنىڭ دەرۋازىسى ئۈستىگە قۇلىقىدىن مىقلاپ ئېسىپ قويدى.

ما خۇسەن ماڭا «پاخا» دېدى، بۇ «يات» دېگەن گەپ ئىكەن. مەن قورقمىنىمدىن ئۇنىڭ گېپىنى ئۇقالماي تېڭىرقاپ قالدىم. ئىككى ئەسكەر كېلىپ مېنى يەرگە دۇم يىقىتىپ، بىرى بېشىمغا يەنە بىرى پۇتۇمغا مىنىپ ئولتۇردى. ئاندىن بىر ئەسكەر كاس-سامغا كالتەك بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. دەسلەپتە «ۋايجان، ئەمدى قاچمايمەن»، دەپ كۆچۈمنىڭ بارىچە ۋارقىرىدىم، كېيىن ھو-شۇمنى يوقىتىپ توۋلاشتىنمۇ قالدىم. قانچىلىك ئۇرغانلىقىنى-مۇ بىلمىدىم، ئېسىمگە كەلسەم سولاقخانىدىكى بىر ئۆيدە پاخال ئۈستىدە يېتىپتىمەن. مېنى دۇم ياتقۇزۇپ خامنى ھۆل قىلىپ كاسسامغا يېپىپ، ئۈستىگە ئىككى تال خىش قويۇپ قويۇپتۇ. مۇشۇنداق قىلغاندا تاياقنىڭ زەردىسىنى تارتىپ زېدە بولغان گۆش سېسىپ كەتمەي تېز ساقىيارمىش.

3

بىر قانچە كۈن سولاقتا ياتقاندىن كېيىن، مېنى ما تۇەنجاڭ قىسمىغا بەردى. ئۇ ئاتلىق قىسىم بولۇپ سېپىل ئىچىدە تۇرد-ىدىكەن، ئۇلار ئات كۆندۇرۇش، يېڭى ئەسكەرلەرنى مەشىق قىلدۇ-رۇپ، تەربىيىلەش، قوماندانلىق شتابىنى قوغداش، ئۇشتۇمتۇت ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ۋە بىر تەرەپ قىلىش ئىشلىرىغا مەس-ئۇل ئىكەن. ماڭا بىر ئات بېرىپ مەشىق مەيدانىدا ئات مەشقى قىلىشقا سالدى. مەن ئات ئۇياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئېشەككىمۇ مىنىپ باقمىغان بىر قويچى تۇرسام، قانداقمۇ ئات مىنىپ ئۇنى باشقۇراي. ئاتقا مىنىمەنلا يىقىلىمەن، يەنە مىنىمەن، يەنە يىقى-لىمەن. ھەر قېتىم يىقىلغاندا لېيەنجاڭ كېلىپ قامچىسى بىلەن

مېنى ئۇرۇپ كېتەتتى. باشقىلار ئات چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ قا-
رىغا ئېتىش، چىۋىق ئېتىش، ئات ئۈستىدە پۇتىنى ئۈستۈن،
بېشىنى تۆۋەن قىلىپ تىك تۇرۇش، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ
قورسىقىغا چوڭۇپ قارىغا ئېتىش، يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاتقا
سەكرەپ چىقىپ مىنىش، يۈگۈرۈپ كېتىۋاتقان ئاتنى ياتقۇزۇپ
ئاتنى دالدا قىلىپ قارىغا ئېتىشقا ئوخشاش ھەرىكەتلەرنى
قىلالايتتى. مەشىق مەيدانىدىن قايتىپ كېلىپ كېچىچە ئۇخلا-
يالمىدىم. بىر تەرەپتىن ئاتتىن يىقىلغان يەرلەر بىلەن يېگەن
قامچىنىڭ ئورنى ئاغرىيتتى، يەنە بىر تەرەپتىن بۇ قانخورنىڭ
قامچىسى ئاستىدا زەخمىلىنىپ ئۆلۈپ كېتەرمەنمۇ؟ باشقىلار
قىلالىغاننى مەن قىلالماسمەنمۇ؟ دېگەنلەرنى خىيال قىلاتتىم،
ئاخىرىدا قەتئىي نىيەتكە كېلىپ ئۆگىنىش قارارىغا كەلدىم. ئە-
تىسىدىن باشلاپ قاتتىق مەشىق قىلدىم. ھەرقانداق جاپا ـ مۇ-
شەققەتكە بەرداشلىق بەردىم. شۇنىڭ بىلەن بارا ـ بارا ئات مە-
نىش تېخنىكام ئۆسۈپ ھەر خىل مەشىقلەرنى ئوبدان قىلىشقا
باشلىدىم. شۇنىڭ بىلەن قامچىدىنمۇ قۇتۇلدۇم. ئات ئۈستىدە
قارىغا ئېتىشتا ئۇستا مەرگەن بولۇپ ئالاھىدە كۆزگە كۆرۈندۇم.
نىشاننى كۆز بىلەن قارىغا ئالماي قولۇمنىڭ دىيمى بىلەن نە-
شانلاپ ئاتسام ئوقۇم دەل تېگىدىغان بولدى. بۇنى كۆرگەن پەي-
جاڭ، لىيەنجاڭلار مېنى ماختاشقا باشلىدى. بىر كۈنى قىسىم بو-
يىچە ھەرقايسى دۇي، تۇەن، لىيەنلەردىن ئۇستا مەرگەنلەرنى يە-
غىپ مۇسابىقە ئۆتكۈزمەكچى بولدى. مەنمۇ شۇ مۇسابىقىگە قا-
تنىشىدىغان بولدۇم. مۇسابىقە مەيدانىغا قاتارىسىغا ئادەم بويى
ئېگىزلىكتە قوزۇق قېقىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇ تولدۇرۇلغان
چىنە قويۇپ نىشان قىلىندى. قىسىملاردىن خەنزۇ، تۇڭگان،
ئۇيغۇر، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەردىن تاۋلانغان 200 دەك
مەرگەن قاتناشتى. ھەر بىرىمىزگە بەش پايدىن ئوق بېرىلدى.
نىشانغا بەش پاي ئوقنىڭ ھەممىنى تەگكۈزگىنى 1 ـ، تۆتنى
تەگكۈزگىنى 2 ـ، ئۈچنى تەگكۈزگىنى 3 ـ، ئىككىنى تەگكۈز-

گىنى 4 ـ، بىرنى تەگكۈزگىنى 5 ـ بولاتتى. مۇسابىقىگە مـا خۇسەن باشلىق يۇقىرى دەرىجىلىك باشلىقلارنىڭ ھەممىسى كەلدى. مۇسابىقىدە ئوقنى نىشانغا تەگكۈزۈشتىن باشقا يەنە چاپـ تۇرۇپ كېتىۋاتقان ئاتنىڭ تېزلىكى، كەتكەن ۋاقىت، ئوق ئېتىـ لىپ بولغاندىن كېيىن زاتورنى تارتىپ مىشەكنى چىقىرىۋېتـىپ قايتا ئوق قاچىلاش قاتارلىقلارمۇ ھېسابلىناتتى. مۇسابىقىنىڭ شەرتى چىڭ بولسىمۇ پىشانەم ئوڭدىن كېلىپ، بەش پاي ئوقنىڭ ھەممىسىنى نىشانغا دەل تەگكۈزۈپ بىرىنچىلىككە ئېرىشتىم. ما خۇسەن كۆپچىلىك ئالدىدا مېنى ئۆز قولى بىلەن مۇكاپاتلاپ ئەھۋالىمنى سۈرۈشتۈردى. ئۆز قىزغىنلىقىم بىلەن ئەسكەر بـو ـ لۇشنى تەلەپ قىلىپ چىققانلىقىمنى ئۇقۇپ، مېنى شۇ كۈندىن باشلاپ ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر تۈەنگە يۆتكەپ كەتتى. بۇ تۈەن سېپىل ئىچىدە بولۇپ، ما خۇسەننىڭ قوماندانلىق شتابىنى قوغدايدىكەن. مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن تۈەندىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى تۆگگان ۋە خەنزۇ ئىكەن. مېنى سېپىل ئۈستىدىكى بىر پوتەيدە پىلىموتنى تۇتقۇزۇپ قاراۋۇللۇققا قويدى.

ما خۇسەننىڭ ھەربىي ئىنتىزامى بەك قاتتىق ئىدى، ئەسـ كەرلەر ئازراق خاتالىق ئۆتكۈزسە ھەرگىز يۈز خاتىرە قىلمـاي ئۇرۇش، باغلاپ قويۇش، باغلاپ ئېسىش، ئاپتاپقا قاقلاش، يالـ ـغاچلاپ مۇزدا ياتقۇزۇش، سۇ ـ تاماق بەرمەي قىيناش، ئىككى پۇتنىڭ شىرىقىغا كالتەك قويۇپ ئىككى بېشىنى دەسسەپ تۇرۇپ ئارقىغا قايرىش، قولىغا خىش ئېلىپ كۆتەرتىپ قويۇش، قاچقاذ ـ نى ئۆلتۈرۈشتەك ھەر خىل جازالاش ئۇسۇللىرى بار ئىدى. بـۇ ـ نىڭغا چىدىمىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەر قاچاتتى. قاچقان ئەسـ كەرلەرنى يەرلىك بەگلەر تۇتۇپ بېرەتتى. قاچقان ئەسكەرلەردىن قېچىپ قۇتۇلىدىغانلىرى ناھايىتى ئاز ئىدى. تۇتۇلغانلىرى جېـ ـنىدىن ئايرىلاتتى ياكى مېيىپ بولۇپ قالاتتى. مەھەللىلەرنىڭ دوقمۇش ـ دوقمۇشلىرىدا، يول ئېغىزلىرىدا چارلاش پونكىتلىرى قۇرۇلغان بولۇپ، كېچە ـ كۈندۈز چارلايتتى، شۇڭا قاچقانلار تۇ ـ

تۇلماي قالمايتتى. بىر كۈنى بىر توپ ئەسكەر قاراڭغۇتاغ ئارقىلىق قۇرۇمتاغدىن ئاتلاپ ھىندىستانغا ئۆتۈپ كېتىش ئۈچۈن لاگېرۇ تاغلىق رايونىغا قېچىپتۇ. ما تۇەنجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا 90 نەچچە ئۇستا مەرگەن ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ چىقتۇق. پوپنا بىلەن مىتىز ئارىلىقىدا تەۋەككۇلنىڭ ھوك دېگەن يېرىدىكى قاسىم ھاجى دېگەننىڭ ئوغلى ئەيسا ئاخۇن مال بېقىۋاتقانىكەن، ئۇنىڭ بىر يارام قارا قېچىرى بار ئىكەن، ما تۇەنجاڭ قېچىرنى كۆرۈپ: «قېچىرىڭنى ماڭا بەر»، دەپ تالاشتى. ئەيسا ئاخۇن: «مەن ئېغىلدىن ـ ئېغىلغا كۆچۈپ يۈرۈپ مال باقىمەن، نەرسە ـ كېرەكلىرىمنى مۇشۇ قېچىرغا ئارتىپ يۆتكەيمەن بولمايدۇ. قېچىرنى تالاشماڭ، بۇنىڭدىن باشقا نەرسە دېسىڭىز بېرەي»، دەپ قېچىرنىڭ بوينىنى قۇچاقلاپ بەرگىلى ئۇنىمىدى. ما تۇەنجاڭ تاپانچىسىنى چىقىرىپ ئىككى پاي ئوق بىلەن بالىنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ قېچىرنى ئېلىۋالدى. قاچقۇنلار قوغلاپ مىتىز دېگەن يەرگە كەلگەندە ئۇلار قارشىلىق كۆرسىتىپ بىزگە ئوق چىقاردى. بىزنىڭ 25 تەك ئادىمىمىز ئۇدۇلدىن ئۇلارغا ئوق ئېتىپ تۇردى، قالغانلار يانداپ ئۆتۈپ ئۇلارنى قورشاپ تىرىك تۇتتۇق. ئۇلار 10 تۇڭگان، ئالتە خەنزۇ، 20 ئۇيغۇر ئىكەن، قاچقانلاردىن بىر ئۇيغۇرنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئۇچ تۇڭگان، ئىككى خەنزۇ باشقا يول ئارقىلىق قېچىپتۇ. تۇلغان 30 ئادەمنى قورالسىزلاندۇرۇپ، ئاتنىڭ ئالدىغا سېلىپ ئېلىپ كەلدۇق. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ما تۇەنجاڭنىڭ ئىنىسى ما جىڭسەيمۇ بار ئىكەن. بۇ 30 ئادەم راۋاقتا ئېلىپ چىقىلىپ قاتار ئولتۇرغۇزۇلدى ـ دە، بىر پۇشتەك بىلەن تەڭ چېپىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئۇلارنىڭ كاللىسى راۋاقتىن شەھەرگە كىرگۈچە بولغان بىر كىلومېتىر ئارىلىقتىكى دەرەخ، تام، دەرۋازىلارغا مىقلاپ ئېسىپ قويۇلدى. خوتەن شەھىرى ئىچىدە نەگىلا قارىسا ئادەم كاللىسى ئېسىلغان بولۇپ، شەھەرنى قورقۇنچ، ۋەھىمە قاپلىدى، پۇقرالار ئۆيدىن سىرتقا چىقالمىدى.

1937 ـ يىلى يازدا ما خۇسەن بىر تەرەپتىن جىددىي ئۇرۇش تەييارلىقى قىلىپ، پۈقرالاردىن 15 ياشتىن 50 ياشقىچە بولغان ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ كۇچ توپلىدى، يەنە بىر تەرەپتىن پۇلى بارلىكى ئادەمنى تۇتۇپ قىيناپ، ئالتۇن ـ كۇمۇش، ئۇنچە ـ مەرۋايىتلىرىنى بۇلىدى. ئالتۇن ـ كۇمۇش بۇيۇملارغا ئالۋان قو ـ يۇپ بەرگەن بەگلەر ئارقىلىق يىغدۇرۇپ بايلىق توپلىدى. خوتەن ـ گە توپلىغان ئۇيغۇر پىيادە ئەسكەرلەرنى تۇركۇم ـ تۇركۇمگە بۆ ـ لۇپ قەشقەرگە ماڭغۇزدى. ئارقىدىن لوپ، قاراقاش، خوتەندە تۇ ـ رۇشلۇق ئاق، قارا، بوز، جەدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى ماڭدۇردى. ئارقىدىن ما خۇسەن ئۆزىمۇ قوماندانلىق شتابىنى يۆتكەپ شېڭ شىسەي بىلەن ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە يۈرۈپ كەتتۇق. قالدۇق ئەسكەرلەرنى رەتكە سېلىپ، خوتەن شەھەر ئىچىدىكى مۇداپىئەسىنى بوشتىپ، ئارىلاشما ئاتلىقلارنى قاراقاشقا يۆتـ ـكەپ، قاراقاشنىڭ مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى. مەنمۇ جى تۇەنجاڭ ـ نىڭ قوماندانلىقىدا قاراقاشقا باردىم. بىز قاراقاش ماكوي ئۆسـ ـتەڭ ئاستىدا گۇڭ بەگ دېگەن ئادەمنىڭ ھويلىسىغا ئورۇنلاش ـ تۇق. بۇ ئادەمنىڭ ھويلىسى كەڭرى بولۇپ، ئېغىللىرى بار ئىدـ ـكەن، بۇ يەردە بىر ئايدەك تۇردۇق. ئەسكەرلەر ئىچىدە قىمار ئويـ ـناش، نەشە چېكىش، باسقۇنچىلىق، بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرى بارغانچە كۆپەيدى. بولۇپمۇ بەنجاڭلار ئەسكەر باشلاپ چىقىپ، پۇ ـ لى بارلارنى كوللېكتىپ بۇلاپ، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنى ئۆلـ ـتۇرۇپ، ئىزىنى يوقاتتى. قاراقاش ئەسكى پەيشەنبىدە تۇرسۇننىـ ـياز دېگەن بىر موزدوز بار ئىكەن، ئۇنىڭ موزدوزلۇق كارخانىـ ـسىدا 10 ــ 15 ئادەم يالىنىپ ئىشلەيدىكەن. بەنجاڭ بۇ موزدوز ـ نىڭ ئىككى بالىسىنى تۇتۇپ سولىۋالدى. موزدوز بالىلىرىنى ئىزدەپ كەلگەندە «مىڭ سەر تەڭگە ئېلىپ كەلسەڭ بالىلىرىڭنى قويۇپ بېرىمىز»، دېدى. موزدوز ئەتىسى مىڭ سەر تەڭگىنى تەيـ ـيارلاپ ئېلىپ كەلدى. بەنجاڭ موزدوزنى بالىلىرىغا كۆرسەتمەي باشقا ئۆيگە سولاپ قويۇپ، ئىككى بالىسىنى قويۇپ بەردى، كېـ ـ

چىدە موزدوزنى ئۆلتۈرۈپ ئېغىلىنىڭ ئىچىگە كۆمۈۋەتتى. ئەتىسى ئىككى ئوغلى دادىسىنى ئىزدەپ كەلگەندە «داداڭ شۇ ۋاقىتتا كەتكەن»، دەپ ئۇلارنى يولغا سالدى.

4

1937 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرى 9 ـ ئاينىڭ باشلىرى قەشقەرگە كەتكەن ما خۇسەندىن «خوتەندىكى بارلىق كۆچىنى توپلاپ، تېزلىكتە چەرچەنگە بېرىپ، شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش كېرەك»، دەپ بۇيرۇق كەلدى. قاراقاش، خوتەن، لوپتىكى 580 دىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەر جى تۇەنجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا چەرچەنگە قاراپ يولغا چىقتۇق. كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ تۆت كۈندە نىيە بىلەن چەرچەن ئارىلىقىدىكى سەكسەنئالتەقۇم دېگەن يەرگە كەلدۇق. شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بىزدىن بۇرۇن چەرچەننى بېسىۋېلىپ خوتەن تەرەپكە قاراپ كېلىۋاتقانىكەن. بىز شۇ يەردە مۇداپىئەگە ئۆتۈپ ئۇرۇشقا تەييارلاندۇق. ئۇرۇش باشلىنىپ 15 مىنۇت ئۆتمەيلا بىزنىڭ سەككىزدەك ئادىمىمىزگە ئوق تېگىپ ئۆلدى، خېلى كۆپ ئادەم يارىلاندى. مەن بىلەن بىر جايدا تۇرۇپ ئۇرۇش قىلىۋاتقان تەۋەككۇلنىڭ قاقشالدىن كەلگەن رېھىم ئاخۇن خامۇشنىڭ بېشىغا ئوق تېگىپ شۇ يەردە ئۆلدى. بىزگە ئېتىشىپ تۇرۇپ چېكىنىش بۇيرۇقى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىز ئېتىشىپ تۇرۇپ چېكىنىشكە باشلىدۇق. مەن ئېتىمغا مىنىپ مېڭىشىمغا تۇيۇقسىز ئات يىقىلىپ دۈم چۈشتى. مەنمۇ بىللە يىقىلدىم. تىزىمنىڭ ئاستىغا بىر پاي ئوق تېگىپ، مۇسكۇلنى تېشىپ ئۆتۈپ ئاتنىڭ يۇرىكىگە تېگىپتۇ. تەلىيىمگە سۆڭەك ساق ئىدى، دەرھال پۇتۇمنى تاڭدىم ـ دە ئۆلگەنلەرنىڭ ئېتىنى مىنىپ قىسىم بىلەن چېكىندىم. ئاۋۋال ئۇيغۇر ئەسكەرلەر چېكىنىدۇرۇلدى، ئارقىدىن تۇڭگان، خەنزۇ ئەسكەرلەر چېكىندى. نىيىگە كەلگەندە جى تۇەنجاڭ ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى ئالدىدا ماڭغۇزۇپ، خەنزۇ، تۇڭگان ئەسكەرلەرنى ئا-

خىردا ئېلىپ قالدى. ئالدىدا يول چارلاپ مېڭىش، شېكى شىسەيـ
نىڭ ئەسكەرلىرى خوتەنگە كەلگەن بولسا دەرھال خەۋەر قىلىـش
ئۈچۈن بىر بەن ئەسكەر ئالدىدا ماڭدۇرۇلدى، مەنمۇ شۇلارنىـڭ
قاتارىدا ئىدىم. قىسىم بىلەن تۆت ـ بەش كىلومېتىر ئارلىـق
تاشلاپ ماڭدۇق. كېرىيىنىڭ ئويتوغراق، تۇگمەنبېشى دېگەن يېـ
رىدە بىر يۇز بېشىنىڭ باشلامچىلىقىدا 50 ـ 60 تەك ئادەم
قوللىرىغا ئارا، كەتمەن، پالتا، تاياق ـ توقماق ئېلىشىپ: «سەنـ
لەر ئۇرۇشتىن قاچقان ئەسكەرلەر، سەنلەرنى تۇتۇپ ما خۇسەنگە
تاپشۇرۇپ بېرىمىز»، دەپ ئالدىمىزنى توستى. «بىز قاچمىدۇق،
قىسىم بويىچە چېكىنىپ كەلدۇق، باشقىلار ئارقىدىن كېلىۋاتـ
ىدۇ»، دېسەكمۇ ئىشەنمىدى. «سەنلەر قاچمىغان بولساڭ قىسىم بـ
لەن بىللە كەلمەي 8 ـ 10 ئادەم ئايرىلىپ كېلىشەرمىدىڭ»، دەپ
يۇز بېشى كەتمەننى كۆتۈرۈپ بىزگە قاراپ كەلدى. ئەسكەرلەر ـ
دىن ئۆمەر تۆمۇر بىر پاي ئوق بىلەن يۇز بېشىنى يەرگە يىقىتـ
تى. باشقىلار قورقۇپ قېچىپ كېتىشتى. كېرىيە دەريا‌سى بويىغا
كەلسەك بىر توپ ئادەم يولىنى توسۇپ تۇرۇپتۇ. بىز يىراقتىنلا
ئوق چىقىرىپ، ئاتلىرىمىزنى چاپتۇرۇپ كېلىۋىدۇق، ئۇلارمۇ
قېچىپ كەتتى، بىز ئات چاپتۇرۇپ، ئوق چىقىرىپ ماڭغانچە كې ـ
رىيە بازىرىغا كىردۇق. بازاردا بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى. قاسساپلار
كانارىدىكى گۆشلىرىنى، ناۋايلار پەشتاقتىكى نانلىرىنى، سودا ـ
گەرلەر دۇكانلىرىدىكى مالىلىرىنى تاشلاپلا قېچىپتۇ. شۇنىڭ بـ
لەن بۇ يەردىن ھېچ قانداق توسالغۇغا ئۇچرىمايلا ئۆتۈپ كەتتۇق.
كېرىيىدىن چىقىپ بىر ئاز ماڭغاندىن كېيىن ئېتىم ھېرىپ
قېلىپ ماڭغىلى ئۇنمىدى. پىيادە مېڭىشىڭا ئورنى يوق ئىدى.
يېقىن ئەتراپتىن ئات سۈرۈشتۈرۈپ بىر بوجاڭنىڭ ئېتى بارلـ
قىنى ئۇقتۇم، ئۇنىڭغا: «ئېتىڭنى مېنىڭ ئېتىمغا تېگىشىپ
بېرىڭ» دېسەم، ئۇ: «بۇ ئات ما خۇسەنىنىڭ ئىكەن، ماڭا ئۇنىڭ
لازىمى يوق، لازىم بولسا ئەينە ئات»، دەپ ئېتىنى تاشلاپ قېچىپ
كەتتى. مەن مىنگەن ئېتىمنى بوجاڭنىڭ ھويلىسىغا قويۇپ قو ـ

يۇپ ئۇنىڭ ئېتىنى مىنىۋالدىم. بۇ خىل ئۇسۇلنى چىرىدىمۇ قوللاندىم. چىرىدىن ئۆتۈپ لوپقا كەلسەك، لوپتا قالغان ما خۇ- سەنىڭ ئەسكەرلىرى يوق ئىكەن، گازارمىلىرى بىكار قاپتۇ. لوپتا توختىماي خوتەن شەھىرىگە كىرىپ سېپىل ئېچىگە كىر- سەك، ما خۇسەنىڭ خوتەندە قالغان بارلىق ئەسكەرلىرى يىغى- لىپ جىددىي تەييارلىق كۆرۈۋېتىپتۇ. ئەتىسى چۈش بىلەن بىر ئايروپىلان كېلىپ پەسلەپ شەھەرنى بىر ئايلىنىپ، سېپىل ئى- چىگە ئىككى - ئۈچ بومبا تاشلاپ ئاندىن كەتتى. شۇنىڭ بىلەن سېپىل ئىچى ناھايىتى پاتپاراق بولۇپ كەتتى. ما خۇسەنىڭ خەنزۇ، تۇڭگان ئەسكەرلىرى بىر كېچىدىلا بىرسىمۇ قالماي قې- چىپ كېتىپتۇ. پەقەت ئۇيغۇر ئەسكەرلەرلا قاپتىمىز. «ئاكاڭ كىمنى ئالسا يەڭگەڭ شۇ» دېگەندەك، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ كېلى- شىنى كۈتۈپ ياتتۇق. ئىككى كۈندىن كېيىن شېڭ شىسەينىڭ ماشىنىلاشقان ئالدىن يۈرەر قىسمى كەلدى. بىز ئۆمرىمىزدە ما- شىنا كۆرۈپ باقمىغاچقا ماشىنىلارنى كۆرۈپ ھەس - ھەيران قېلىشتۇق. قوراللىرىمىزنىڭ ئوقىنى چىقىرىپ، مىلتىقلىرى- مىزنى تەتۈر تۇتۇپ ئۇلارغا بوي سۇندۇق. شېڭ شىسەينىڭ ئەس- كەرلىرى كېلىپ بارلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى (مىڭدىن ئاشىدۇ): «سىلەر جاپا چەكتىڭلار، ھەممىڭلار دېھقان بالىلىرى، سىلەر ئەمدى ما خۇسەنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇڭلار، بىزگە ئەسكەر بولاي دېسەڭلار بىزنىڭ قىسمىدا ئىشلىسەڭلەر بولىدۇ، يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز دېسەڭلەر، كەتسەڭلارمۇ بولىدۇ»، دېدى. بىز: «يۇرتىمىزغا كەتسەك، بىزنى قويۇپ بەرگەن بولساڭلار»، دېيىش- تۇق. ھەر بىر ئەسكەرنىڭ يۇرتىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ 5 - 10 جىڭغىچە ئۇن تارقىتىپ بەردى. مەن ئات ۋە قوراللىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۇننى ئېلىپ شەھەردە نانغا تېگىشىپ، ئىككى كۈندە يېتىپ كەلدىم. كېيىن ئۇقۇشۇمچە جى تۇەنجاڭ ئارقى- مىزدىن خوتەنگە كەلمەي كېرىيە، نىيىلەردە تارقىلىپ، يېزا - قىشلاقلارغىچە بېرىپ دېھقانلارنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بۇلاپتۇ.

دۇنخۇاڭ يولى ئارقىلىق چىڭخەيگە قاچماقچى بولغاندا شېڭ شىـ سەينىڭ ئايروپىلانلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ كېرىيە ۋە نىيە ئا ـ رىلىقىدىكى سايدا ئۇلارنى بومبارداىمان قىلىپ ھەممىسىنى جە ـ ھەننەمگە يولغا ساپىتۇ. 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ما خۇسەننىڭ خوتەندىكى قىسىملىرى پۇتۇنلەي يوقىتىلدى.

ئۆيگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يەنە رەخىم ھاجىنىڭ ئۆ ـ يىدە ئىشلىدىم. دادامۇ شۇنىڭ ئۆيىدە ئورتاقچىلىق قىلىۋاتقا ـ نىكەن. تەۋەككۇلدە ما خۇسەنگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەندە ئاكام سەيدى ئاخۇن، يۇسۇپ دۋانەم، تۇختى ئاخۇنكام، يۇسۇپ سىنەم، سۇپۇر ئەستەر، ھېمىدىخان قاتارلىق ئالتە كىشىنى تارد ـ بەگ «ئوغرى» دەپ تۇتقانلارغا تۇتۇپ بېرىپ چاپتۇرۇۋېتىپتۇ. ئاتا ـ ئانام بىلەن بىرگە تۇرۇپ 35 ياشقا كىرگەندە ئۆيلەندىم. تۇنجى ئايالىمدىن تۆت ئوغۇل، ئىككى قىز پەرزەنت كۆردۇم. ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ۋەكىلى، كەنت باشلىقى، ئەترەت باش ـ لىقى بولدۇم. پارتىيە، خەلق ھۆكۈمىتى تۇرمۇشۇمغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. كېيىن دەم ئېلىشقا چىقىپ بالىلىرىم بىلەن خا ـ تىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈۋاتىمەن.

سۆزلەپ بەرگۈچى: **ئىمىن مۇھەممەت سوپۇم**
خاتىرىلىگۈچى: **مۇتەللىپ سادىر**

تۇڭگان 36 ـ دىۋنزىيسىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرى

(ياقۇپ بوۋاي تىلىدىن)

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

مېنىڭ تېگىم يەكەنلىك بولۇپ، ئۆمرۈم يامۇلدا ياياملىق خىزمىتى بىلەن ئۆتكەن، مېنىڭ بىر قىزىم خوتەنگە ياتلىق قىلىنغاچقا خوتەنگە بىر نەچچە قېتىم بارغانمەن، شۇڭا خوتەن يولىرى ماڭا تونۇش بولۇپ قالغان.

9 ـ ئاي كۈنلىرىنىڭ بىرىدە يەكەن تۇڭگانلار قولىغا ئۆتۈپ قالدى، ئۇلار يەكەندە ئازلا تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن قەشقەر تەرەپتىكى تۇڭگانلارمۇ قېچىپ كېلىپ، ئۇلغىيىپ ھەمىسى يەكەننى تاشلاپ خوتەن تەرەپكە قاچتى.

ئۇلار كېتىپ بىر كېچىدىلا رۇس ئەسكەرلىرى پەيدا بولۇپ قالدى، ئۇلار نۇرغۇن تانكا، ئاپتوموبىللارنى ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇلارغا يول باشلايدىغان ئادەم لازىم بولغاچقا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت مېنى تەيىنلەپتۇ. ئۇلارنىڭ كوماندىرى ماڭا پۇل بەردى، مەن بالا ـ چاقىلىرىمنى ئورۇنلاشتۇرۇپ قويۇپ، ئۇلارغا يول باشلاپ ماڭدىم. ئۇلار مېنى تانكىغا چىقىرىۋالدى. مەن ئۆمرۈمدە كۆرۈپ باقمىغان نەرسىگە ئولتۇرۇپ، ئۇنىڭ ئاجايىپ كارامەتلىرىنى تاماشا قىلىپ ماڭدىم. بىز يەكەن دەرياسىغا يېتىپ كەلگىنىمىزدە تۇڭگانلار دەريا بويلاپ ئىستېھكام قۇرغانكەن. ئۇلارنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىدۇق. ئىككىلا تەرەپ مىلتىق، پىلىموت، توپلىرىنى ھەربىكتەك كەلتۈرۈپ بىر ـ بىرى بىلەن قاتتىق تۇتۇشتى، ھەر ئىككى تەرەپتىن ئېتىلغان ئوقنىڭ تۆتەكلىرى يورۇق كۈننى خىرەلەشتۈرگەنىدى. ئوق ئاۋازى ئالەمنى بىر ئالغانىدى.

ئىككىلا تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەم چىقىم بولغان بولسىمۇ، ھېچ-قايسىسى تىركىشىشتىن قول ئۈزمىدى. سوقۇش بىر نەچچە سائەت داۋام قىلدى، تۆڭگانلارمۇ بوش كەلمىدى.

ئاتلىق ۋە پىيادە ئەسكەرلەر بىلەن مەسلىنى ھەل قىلالماي-غان رۇسلار تانكىلىرىنى ئىشقا سالدى، ئارقىدىنلا ھاۋادا ئايرو-پىلان پەيدا بولدى. رۇسلار تانكا ۋە ئايروپىلانلار بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ تۆڭگانلارنى شىددەتلىك ئوققا تۇتتى. مۇنداق شىددەتلىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمىگەن تۆڭگان قىسىملىرى چېكىنىش-كە مەجبۇر بولدى. لېكىن بۇ چېكىنىش ناھايىتى پاجىئەلىك بولدى. كۆۋرۈكتىن ئۆتۈشكە ئۇلگۇرەلمىگەن تۆڭگان ئەسكەرلەر ئاتلىرىنى ياۋداق مىنىپ، ئۆزلىرىنى دەريا‌غا ئاتتى. ئاتلار دول-قۇن يېرىپ سۇ ئۇزەتتى، ئات ئۈستىدىكىلەر بولسا قىرغاقتا تېزراق يېتىۋېلىش ئۈچۈن ئاتلىرىنى ئالدىرىتاتتى. لېكىن دەريا لېۋىگە باستۇرۇپ كەلگەن تانكا قىرغاقتا تۇرۇپ ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى، ھاۋادا بولسا ئايروپىلان پەس ئۇچۇپ يامغۇردەك ئوق ياغدۇراتتى. تاشلانغان بومبا دەريا سۈيىنى قىپقىزىل قانغا بويا-غانىدى.

قارشىلىق كۆرسىتىش ئىمكانىيىتىدىن مەھرۇم بولغان تۆڭگان ئەسكەرلەر ئوچۇقچىلىقتا جان تالاشتى. ياغدۇرۇلغان ئوق يامغۇرى سەل بولۇپ، ئۇلارنى ئېقىتىشقا باشلىدى، قايسى بىرى ئاتتىن موللاق ئاتسا، قايسى بىرى ئېتىغا ئوق تېگىپ سۇغا غەرق بولاتتى. دەريا ئىچىدە قىيامەت قايىم بولغان ئىدىكى، دادا بالىغا، بالا دادىسىغا قاراشقا ئىمكان يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە دەريا سۈيى ئۇلۇغ بولغاچقا، ئاتلارنى موللاق ئاتقۇزۇپ ئادەملەرنى سۇ-نىڭ ئاستىغا تارتىپ كېتەتتى. ئاساسىي كۈچىدىن ئايرىلىپ ئۇ قاتقا سالامەت ئۆتكەن ئازغىنە تۆڭگان قوشۇنى خوتەن تەرەپكە داۋاملىق چېكىنىشكە باشلىدى.

رۇس قوشۇنى ئۇلارنى قوغلاپ قاغىلىق بىلەن گۇما ئوتتۇ-رىسىدىكى چولاقنىڭ سېپىدا ئۇلارغا يېتىشىۋالدى. 2 ـ قېتىم-

لىق توقۇنۇش مۇشۇ سايدا يۈز بەردى. تۈڭگانلار ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتتى، رۇس قوشۇنلىرىدىن خېلىلا چىقىم بولدى، ھاۋا ھۇ- جۇمى باشلانغاندىن كېيىن تۈڭگانلار چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

3 ـ قېتىملىق توقۇنۇش خوتەننىڭ پىيالما دېگەن يېرىدە بولدى، تۈڭگانلار ئۇ يەردىكى يەرلىك ئاھالىنى ئالدىغا سېلىۋې- لىپ، ئۇلارنى دالدا قىلىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇن گۇناھسىز ئادەم ھالاك بولغان بولسىمۇ، لېكىن كەسكىن ئېلىشىشلاردىن كېيىن تۈڭگانلار يەنە چېكىنىشكە باشلىدى.

4 ـ قېتىملىق توقۇنۇش خوتەنگە يېقىن «چىدا» دېگەن جايدا بولدى. بۇ يەرنىڭ ئەتراپى ئېگىز قۇم دۆۋىلىرى بىلەن ئورالغان ھاۋالىق پەس جاي ئىدى. تۈڭگانلار بۇ يەردە ياشايدىغان 1500 دەك ئاھالىنى بۇ يەرگە سولاپ ئۆزلىرىمۇ بۇ جايغا ئورۇن- لىشىۋالدى. باستۇرۇپ كەلگەنلەرنى ئوققا تۇتۇپ يېقىن كەلتۇر- مىدى. ئايروپىلانلار يەرلىك ئاھالىنى ئاياپ ھۇجۇم قىلالمىدى. نەتىجىدە بۇ ئۇرۇش بىر نەچچە كۈنگە سوزۇلۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۈڭگانلار لەخمە كولاپ چىقىپ كېچىسىرى رۇسلارنى جىق تالاپەتكە ئۇچراتتى ھەتتا قوراللىرىنى بۇلاپ كەتتى. ئاھا- لىنى تۆپىلىككە چىقىرىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دالدىسىغا ئۆتۈۋېلىپ رۇسلارنى ھۇجۇم قوزغاشقا ئامالسىز قىلىپ قويدى.

بۇ ھالەت شۇ خىلدا 15 كۈندەك داۋاملاشتى. ئامال بولمە- غاندا رۇسلار تانكىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، قورغانچىغا باستۇرۇپ كىردى، تۈڭگانلار ئىلاجسىز چېكىندى. قورغانچا رۇسلارنىڭ قولىغا ئۆتكەندە، كىشىلەر ئىنتايىن دەھشەتلىك بىر مەنزىرىنى كۆرگەندى: تۈڭگانلار يەرلىك خەلقتىن 20 دەك ئادەمنى تۇۋۇ- رۇكلەرگە باغلاپ، تىرىك تۇرغۇزۇپ قارىنىنى يېرىۋەتكەندى، ئۇ- چەي ـ باغرى ساڭگىلاپ قالغاندى. يۈزدەك ئادەم ئېتىپ تاشلاۋ- دى. يەنە 30 دەك ئادەمنى باغلاپ قورسىقىغا قوزۇق تىقىپ تامغا مىخلاپ قويغاچقا، شۇ پېتى ئۆلۈپ قالغاندى. بۇ كىشىلەر تۈڭ- گانلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەن، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشتىن باش

تارتقان كىشىلەر بولۇپ، ئومۇمەن «رۇسلاردىن پاناھ تىلىگەن» دېگەن جىنايەت بىلەن مۇشۇنداق قاباھەتلىك ئۆلتۈرۈلگەنىدى.

رۇس قوشۇنلىرى تۈڭگانلارغا ئارام بەرمەي قوغلىدى، ئۇلار - غا خوتەنده يېتىشۇالغانىدى. تۈڭگانلار خوتەن يېڭى شەھىرىگە كىرىۋېلىپ، ئۇ يەردىكى ھەربىي گۇزەرنىڭ ئېغىز سېپىللىرىد - نىڭ دالدىسىدا تۇرۇپ مۇداپىئەگە كىرىشتى. بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن خەلقنى سېپىل ئىچىگە سولۇۋالغانىدى. لېكىن تانكا، ئايرو - پىلانلارنىڭ شىددەتلىك ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۈڭگانلارنىڭ روھى چۈشۈپ، پۈقراچە كىيىنىپ ئارقا تەرەپتىن قېچىپ چىقتى، بىراق رۇسلار ئۇلارنى تۇتۇۋالدى، ئۇزۇن ئۆتمەي سېپىل ئىچىد - دىكىلەرمۇ تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلار قورال تاپشۇر - غاندىن كېيىن، ئۇيغۇرلار بىلەن تۈڭگانلار، ئوفىتسېرلار بىلەن جەڭچىلەر ئايرىۋېلىندى، جىنايىتى ئېغىر ئوفىتسېرلار سىم بىلەن باغلىنىپ، توك سايمىنى ئارقىلىق ئۆلتۈرۈلدى. قويۇپ بېرىشكە تېگىشلىكلىرى يول راسخوتى بېرىلىپ يۇرتىغا قايتۇ - رۇلدى.

خوتەن يولىدىكى قۇم ئۇستىدە ئىككى خىل بەلگە كۆزگە چېلىقىدۇ. بىر خىلى تىك قاداپ قويۇلغان بادرا بولۇپ، بۇلار تۈڭگان قوشۇنىدىن ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ بەلگىلىرىدۇر. يەنە بىر خىلى قادالغان موما ياغاچقا ئېسىپ قويۇلغان قوشقار مۈڭ - گۈزى ۋە چىگىپ قويۇلغان خوراز پەيلىرى بولۇپ، بۇلار ئۇرۇشتا ئۆلگەن ياكى بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن يەرلىك خەلقنىڭ قەبرە بەل - گىسىدۇر.

بۇ جايدىن ئۆتكەن - كەچكەنلەر بۇ ئىككى خىل بەلگىنى كۆرگەنده دۇئا قىلىپ ئۆتىدۇ.

مانا مۇشۇ ئىككى خىل بەلگە ئاستىدا ياتقانلار دىنداش ۋە ۋەتەنداش بولسىمۇ، لېكىن ئىتتىپاقسىزلىق تۈپەيلى ئۆز ئارا ئۇرۇشۇپ ئاقىۋەتتە ھەر ئىككى تەرەپ قىرغىنچىلىققا ئۇچرىغا - نىدى.

ياقۇپ بوۋاي سۆزلەپ بەرگەن بۇ ۋەقە ئەسلىدە 1937 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يۈز بەرگەن ۋەقە بولۇپ، 36 ـ دېۋىزىيىنىڭ پەيزېۋاتنا تۈرۈشلۇق تۆمۈر ماشىكۆي بىرىگادىسى ماخۇسەندىن يۈز ئۆ-رۈپ، شېڭ شىسەي تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەچكە، ماخۇسەن 9 ـ ئاي-نىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن. ماخۇسەن ئۇ-رۇشتا يېڭىلىپ قەشقەرنى تاشلاپ خوتەنگە قاچقان. ئۇنىڭ قوشۇ-نى تۆت خىل قوشۇننىڭ زەربىسى ئاستىدا قالغان. بىرىنچىسى، مارالبېشىدىن بېسىپ كەلگەن رۇس ئارمىيىسى، ئىككىنچىسى قەشقەردىن قوغلاپ كەلگەن 38 ـ ۋە 40 ـ پولكلاردىكى خەنزۇ ئەسكەرلەر. ئۈچىنچىسى، 31 ـ پولك تەركىبىدىكى ئەخمەت لىيەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر روتا ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى. تۆتىن-چىسى ماشىكۆينىڭ بىر بىرىگادا تۆمۈر ئەسكىرى. ماخۇسەن-نىڭ 36 ـ دېۋىزىيىسى مانا مۇشۇ تۆت خىل قوشۇن بىلەن يې-گىسارادا تۇتۇشقاندىن كېيىن، يېڭىلىپ يەكەنگە چېكىنگەن. ما-خۇسەننىڭ قوشۇنى خوتەن چۆللىرىدە يوقىتىلغاندىن كېيىن، ماشىكۆي قىسمىلىرىمۇ يىغىشتۇرۇپ تاشلاندى.

بۇ ۋەقەنى 1940 ـ يىلى يەكەنلىك ياقۇپ ئاتلىق بىر بوۋاي خوتەندىن مەپە بىلەن قايتىپ كېلىۋېتىپ، سەپەردىشى ـ دوختۇر ماموت ئەمەتكە سۆزلەپ بەرگەنىكەن. مەن بۇنى 1970 ـ يىلى 12 ـ ئىيۇن كۈنى خاتىرىلەپ ئالدىم.

6 ـ باتالیوننىڭ كەچۈرمىشلىرى

سوپاخوۇن سۈۋۈروف

1942 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ باشلىرى بىزنىڭ قەشقەردە تۇ ـ رۇشلۇق مۇستەقىل پىيادە 6 ـ باتالیونىمىزغا قەشقەردىن كونا تۈرپانغا يۆتكىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشتى. 13 ـ كۈنى يولغا چىقتۇق. بىزنىڭ باتالیون كۈچلۈك مىللىي قوشۇن بولغاچقا، شېڭ شىسەي ئۇنىڭدىن خاتىرجەم بولالماي، ئارقا كۆرۈنۈشى بار تۈرپانغا يۆتكىمەكچى بولغانىدى. بۇ قىسمىنى قەشقەردىن بارلىق ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقلىرى بىلەن بىللە يۆتكەشتە قىسمىنى تارمار قىلىش مەقسەت قىلىنغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن مۇستەقىل پىيادە 6 ـ باتالیون بارلىق بالا ـ چاقلار بىلەن بىرگە ئاۋۋال ئاقسۇغا يۆتكەپ كېلىندى. 6 ـ باتالیون مەمۇرىيىتى قىسمىنى بىر روتا ـ بىر روتىدىن پارچىلاپ، ھەر بىر روتا ئارىلىقىدا ئۇچ كۈنلۈك يول قالدۇرۇپ يولغا سالدى. كورلىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ئالدىن ئەۋەتكەن تۆت ـ بەش ھەربىي ئەمەلدارى قىسىملىرىمىزنىڭ قورال ـ يارىغلىرىنى سېرىپ ـ سۇپۇرۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا كەتمەن، گۈرجەك، جوتو بېرىپ، ئەينى چاغدىكى قاراشەھەر ۋىلايىتىگە قاراشلىق خوتۇنسۇمۇل، كۆنچى (لوپنور ناھىيىسى)، كورلا، بۈگۈر، چەرچەن، چاقلىق قاتارلىق يەتتە ناھىيىدىن كەلگەن 3000 دىن ئارتۇق دېھقان ـ چارۋىچى بىلەن قوشۇپ، كورلا ـ چاقلىق يولى قۇرۇلۇشىغا ئە ـ ۋەتتى. بۇ قۇرۇلۇشقا چاقلىقتا تۇرۇۋاتقان بىر ئاتلىق پولكىمۇ قاتناشتۇرۇلدى. بىزنىڭ خوتۇن، بالا ـ چاقلىرىمىزنى شېڭ شىسەي قاراشەھەردىكى دەڭ ـ سارايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەترا ـ پىغا پوست قويۇپ، نەزەربەنت قىلىپ قويدى. پەقەت بىر نەچچە

ئائىلىلىك كىشىگىلا بىر ئېغىزدىن ئۆي تەقسىم قىلىنغانىدى. شېكى شىسەي 6 ـ باتالىيوندىكى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ خو ـ تۇن، بالا ـ چاقىلىرىنى قاراشەھەرگە ئەكىلىپ قويساق، ئۇلار ھېچيەرگە كېتەلمەيدۇ ۋە قوزغىلاڭ كۆتۈرەلمەيدۇ، دەپ ئويلىغا ـ نىدى.

يېڭى ياسىلىۋاتقان تاشيول قۇرۇلۇشىغا سابىق تاشيول ئىدارىسىنىڭ ۋاكى فامىلىلىك بىر باشلىقى (ئايالى رۇس) مەسئۇل ئىدى. ئۇنىڭدىن باشقا سوۋېتلىك بارسكوف ئىسىملىك بىر رۇس ئىنژېنېر بار ئىدى.

تاشيول قۇرۇلۇشى قوماندانلىق شتابى بىلەن 6 ـ باتالىيو ـ نىڭ شتابىمۇ كورلىغا جايلاشقانىدى. ئەينى يىللاردا كورلا شە ـ ھىرى گۈزەل بىر بوستانلىق شەھەر ئىدى. باغراش كۆلىدىن باشلانغان باش ئەگىم دەرياسى كورلا شەھىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئۆتۈپ لوپنور كۆلىگە قۇيۇلاتتى.

4 ـ روتا كۆنچى ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارغا ئورۇنلاش ـ تى. مەن قوماندانلىق قىلىۋاتقان 1 ـ، 3 ـ روتىلار باش ئېگىز، شىنىغا، چوڭ كۆل، سەكسەن كۆۋرۈك دېگەن جايلارغا ئو ـ رۇنلاشتى. تارىم دەرياسىنىڭ بىر تارمىقى دۆڭ قوتاندىن ئېقىپ ئۆتەتتى. بىر تارمىقى چوڭ كۆل مەھەللىسىنىڭ جەنۇب تەرىپە ـ دىن ئۆتۈپ، كەڭ تۈزلەڭلىككە كەلگەندە تارىيىپ ئاقاتتى. مۇشۇ تار ئېقىنغا 80 تار ياغاچ كۆۋرۈك سېلىنغانىدى. بۇ يەردىكى دەر ـ يا سۇيىنىڭ سۇزۇكلۇكىدىن دەريانىڭ تېگىدىكى بېلىقلارنى كۆرگىلى بولاتتى. قىشتا مۇزلىماي ھور كۆتۈرۈلۈپ تۇراتتى. چوڭ كۆل مەھەللىسىدىن چىقىپ، سەكسەن كۆۋرۈكتىن ئۆتسە، جەنۇب تەرەپتە ئېگىز ـ پەس قۇم بارخانلىرى قۇمتاغدەك كۆرۈ ـ نۈپ تۇراتتى. بىز ياساۋاتقان يول قۇم بارخانلىرى ئارىلىقىدىن ئەگرى ـ بۈگرى ئايلىنىپ، بەش كىلومېتىرىدەك ئۆتكەندىن كې ـ يىن، تەكلىماكاننىڭ قېيىن توغراقلىق ئورمىنىغا كىرىپ كې ـ تەتتى. ئۇنىڭدىن ئۇلۇغ كۆل، تېيىز كۆل، كۇزلەك مەھەللىلە ـ

ېرىگە باراتتى. كۆنچى ناھىيىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان دەريانىڭ باش، ئاياغ تەرەپلىرىگە كۆۋرۈك سالغىلى بولمىغاچقا، كىشىلەر دەريادىن كېمە ئارقىلىق ئۆتىدىكەن. چوڭ كېمىلەردە ھارۋا، ئات، مال ـ چارۋىلار ئۆتكۈزۈلىدىكەن. 1943 ـ يىلى تاشيول قۇرۇلۇشى بىلەن تەڭ پۈتكۈزۈش ئۈچۈن، كۆنچى بازىرىدىن ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتىر كېلىدىغان جايغا كاتتا سىم ئارقانلار بىلەن مەھكىدىغان چوڭ كېمە سېلىقى ياسالدى. بۇ قۇرۇلۇشتا بىزنىڭ 6 ـ باتالىيوندىن بىر ئىزۋوت (30 ئەسكەر) ئاجرىتىلدى. رۇس ئىنژېنېر بارسكوف تېخنىكا ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. سابىق تاشيول ئىدارىسىنىڭ قوماندانلىقىدا كېمە سېلىقى قۇرۇلۇشى 1943 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ ئاخىرى پۈتۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن كۆنچى ناھىيىسىدىكى تەكلىماكان قۇملۇقىدىكى ئەترايىغا ماكانلاشقان كىشىلەر ناھايىتى خۇشال بولۇشتى.

بىزگە ئۇلۇغ كۆل، تۈزكۆل، كۇزلەك، چارا قاتارلىق جايلاردىكى 100 كىلومېتىرغا يېقىن تاشيولنى ياساش تەقسىم قىلىندى. 1 ـ، 3 ـ روتىلارغا يولنى ئۆلچەش، قوزۇق قېقىش قاتارلىق تېخنىكا ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈن ۋاڭ، جاڭ فامىلىلىك ئىككى تېخنىك ئاجرىتىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا دۆبەن مەھكىمىسىدىن كەلگەن مەسلىھەتچىلەرمۇ ھەپتىسىگە بىر ـ ئىككى قېتىم ئاتلىق كېلىپ تەكشۈرۈپ تۇراتتى. ئايدا بىر قېتىم ئۇرۇمچىدىن ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلاردىن تەشكىللەنگەن چوڭ تەكشۈرۈش گۇرۇپپىلىرى كېلىپ تۇراتتى. 2 ـ روتىغا كۆنچى ناھىيىسىدىن چوڭ كۆل يېزىسىغىچە بولغان يول بۆلىكى تەقسىم قىلىندى. ھاكى قۇرباننىڭ پىلىموت روتىسى كۆنچى مەھەللىسىدە قالدۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ، 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ روتىلار كۆنچى ناھىيىسىنىڭ تەكلىماكان چۆلى تەرەپكە تەقسىم قىلىنىپ، ھاكى قۇربانىڭ روتىسى كورلا تەرەپتە قالدۇرۇلدى. بۇ مەقسەتلىك ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدى. چۈنكى ھاكى قۇربان يۇرتىغا ناھايىتى ئىشەنچلىك كىشىلەرنىڭ بىرى ھەم قاتتىق

قول، خۇشامەتچى، ھاكاۋۇر، سىرلىق ئادەم بولغاچقا، يۇقىرىدا-كىلەر ئۇنىڭغا ئىشىنەتتى. بۇ يەردە ئۇچ روتا بىرەر ئىش سادىر قىلسا، كورلا تەرەپتىن چوڭ قوشۇن يېتىپ كەلگۈچە، كۆنچىدە قالغان ھاكى قۇربان ئۇلارنى توسۇپ قالالايدۇ، دەپ قارىغانىدى. ھاكى قۇربان جەڭچىلەرگە ناھايىتى قاتتىق قول، رەھىمسىز ئا-دەم ئىدى. شۇ يىلى قىشتا كورلىدا ناھايىتى قاتتىق سوغۇق بو-لۇۋاتقان كۈنلەردە كۆنچى دەرياسىدا مۇز پارچىلىرى ئېقىپ تۇراتتى. بىر كۈنى دەريادا بىر قوي ئېقىپ كەلدى. بۇنداق قاتتىق سوغۇقتا يۇرىكى قاپىتەك ئادەم بولسىمۇ قوينى قۇتقۇزۇپ چىقىش-قا جۇرئەت قىلالمايتتى. دەريا سۈيى ناھايىتى ئۇلۇغ ئېقىۋاتاتتى. بۇ چاغدا ھاكى قۇربان مۇئاۋىن ئىزۋوت كوماندىرى توخنىيازنى دەريادىن قوينى ئېلىپ چىقىشقا بۇيرۇدى. ھەربىي بۇيرۇقنى ھەممىدىن بۇيۇك دەپ بىلگەن توخنىياز ھاياتى بىلەن ھېسابلاش-ماي، يېلىك كىيىم بىلەن دەرياغا ئۆزىنى ئاتتى. توخنىياز ئاق-سۇلۇق تەمبەل ئادەم ئىدى. ئۇ مۇز پارچىلىرىنىڭ بەدىنىنى تە-تىۋەتكىنىگە قاتتىق بەرداشلىق بېرىپ، دەريادا ئۈزۈپ يۈرۈپ، ئاران دېگەندە قوينى قىرغاقتا ئېلىپ چىقتى. قاتتىق سوغۇق توخنىيازنىڭ جېنىدىن ئۆتۈپ كەتكەچكە، يەرگە ئېڭىشىپ كە-يىملىرىنى ئېلىشقىمۇ بولالمىدى. ئۇنىڭ ئەھۋالىنى كۆرگەن ھاكى قۇربان «قوينى ئېلىپ چىقىشقا مەن بۇيرۇق بەرمىدىم، ئۆزى ئېلىپ چىقتى»، دەپ تېنىۋالدى. توخنىيازنىڭ ئەھۋالىنىڭ ناچارلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن 4 ـ روتىدىكى ئوفىت-سېر ـ ئەسكەرلەر ۋە ئەتراپتىكى خەلق ئۇنى تېزدىن گازارمىغا ئېلىپ باردى. بۇ يەردىمۇ ئامال بولمىدى. ساپساق ئادەمنىڭ بىر-دەمنىڭ ئىچىدە بۇ ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرگەن جەڭچى، ئوفىتسېرلار ۋە خەلق ئاممىسى قاتتىق غەزەپكە كەلدى. بىراق ھاكى قۇربانىنىڭ زومىگەرلىكىگە لەنەت ئوقۇماقتىن باشقا چارە يوق ئىدى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن توخنىيازنىڭ ئەھۋالى تې-خىمۇ ئېغىرلىشىپ، خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ خە-

ۋەر 6 ـ باتالیوننىڭ كورلىدىكى شتابىغا يەتكەندىن كېيىن، ئۇلار دەرھال بىر دوختۇر ئەۋەتتى. دوختۇر تەكشۈرۈپ كۆرۈپ دەرھال كورلىدىكى چوڭ دوختۇرخانىغا ئاپىرىشقا بۇيرۇدى. ئۇ چاغدا ماشىنا بولمىغاچقا، كۆنچىدىن كورلىغىچە بولغان 55 كـ ـلومېتىر يەرگە كالا هارۋىسى بىلەن ئاپىرىشقا توغرا كەلدى. كورلىغا يېتىپ بارغىچە توخنىيازنىڭ پۇتى كۆسەيدەك قاردىاپ كەتكەنىدى. كورلىدىمۇ ئامال بولماي، قاراشەهەر ۋىلايەتلىك دوختۇرخانىغا يوللىنىپ، ئۇ يەردە ئۇنىڭ ئىككى پۇتى تىزىدىن كېسىۋېتىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ قاۋۇل ياش يىگىت كاردىن چىقتى. ئۇ مېيىپ بولغاچقا سەپتىن بوشىتىلدى. ئايالى تاشخان بىلەن قىزلىرى چولپان ۋە تۇرسۇنگۇللەر قان يىغلاپ يۇرۇپ ئۇ ـنى ئېلىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەتتى. هاكى قۇربان ئەسكەرلەر قىلـ چىلىك سەۋەنلىك ئۆتكۈزسە قولىنى ئاچقۇزۇپ، تاياق بىلەن ئالـ قانلىرى يېرىلغۇدەك ئۇراتتى.

1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا بىز ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيەـ ـسى پارتىزانلىرى ئاقسۇغا چۈشۈپ، كونا شەهەردە تۇرۇۋاتقىنىـ ـمىزدا، توخنىيازنىڭ ئايالى ئۇنىڭ چاچ ـ ساقاللىرىنى پاكىز ئالدۇرۇپ، پاكىز كىيىندۈرۈپ، ئېشەككە مىندۈرۈپ بىزنىڭ شتابقا ئېلىپ كەپتۇ. بىز كونا سەپداشلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشـ ـتۇق. تاشخانغا ۋاپادارلىقى ئۈچۈن رەهمەت ئېيتتۇق. ئۇلارغا هۆكۈمەت ئىسكىلاتىدىن بىر ۋېلىسىپىت، بىر قۇردىن كىيىم ئېلىپ بەردۇق. ئۇ هۆكۈرەپ يىغلاپ كەتتى. 1958 ـ يىلى خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن بارغىنىمىزدا توخنىياز بىلەن يەنە بىر قېتىم كۆرۈشۈپ قالدۇق. ئۇ چاغدا تاشخانىنىڭ سىكلىسى هاۋاخان ئاشـ ـخانا ئېچىپ ئۇلارنىڭ هالىدىن ئوبدان خەۋەر ئېلىۋاتقانىكەن.

يول ياسىغۇچىلارنىڭ ئېچىنىشلىق كۈنلىرى

بىز 6 ـ باتالىيوننىڭ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلىرى 3000 دەك يەرلىك خەلق بىلەن بىرگە تەكلىماكان چۆلىنىڭ شەرقىي تەرەـ ـپىدىن كېسىپ ئۆتىدىغان هارۋا يولىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ،

چاقىلىققا باردىغان 448 كىلومېتىر يولنى باستۇق. زىمىستان قىش پەسلى بولغاچقا، ھاۋا بەك سوغۇق ئىدى. بىچارە خەلق ئو - چۇق تۇزلەڭلىكتە قۇم دۆۋىلىرى يېنىدا ياكى چوڭ توغراقلارنىڭ تۈۋىدە ئاسمانىنى يېپىنچا، يەرنى كۆرپە قىلىپ تىترەپ يېتىپ - قوپاتتى. كۈندىلىك تۇرمۇشقا كېرەكلىك سۇ ئېشەك، تۆگە ھار - ۋىلىرى ئارقىلىق توشۇلاتتى. ھەر كىم ئۆزى ئېلىپ كەلگەن ئوزۇق - تۇلۇكلىرى بىلەن تاماق ئېتىپ يەيتتى. ئىش ئېغىر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەمچىلەرنىڭ كۆپىنچىسى قېرى، ئاجىز كىشىلەر بولغاچقا، ئېغىر ئەمگەك ئازابىدىن كېسەل بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن - لەرمۇ بولدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇقى تۈگىسە ئۇلارنىڭ زارىنى ئاڭلاي - دىغان ئادەم چىقمايتتى. بەزىلەر ئۇنىڭغا چىدىماي قېچىشقا مەج - بۇر بولاتتى. تاشيول قوماندانلىق شتابى بۇ ئەھۋالغا تاقابىل تۇ - رۇش ئۈچۈن كورلا ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىدىن بىر ئەترەت ساقچى ئېلىپ كېلىپ، قورالىق نازارەت قىلىشقا باشلىدى. «قورساق ئاچ، ئاش - نان بېرىڭلار»، دېگەنلەرنى «دوەنلىك قىل - دىك» دەپ تۇرمىگە تاشلايتتى. بۇ ئىشلارغا ئىچىمىز چىدىماي ئارىلىشايلى دېسەك، ئۆزىمىزمۇ گۇناھكار دەك ئىشلەۋاتقانلىقى - مىز ئۈچۈن، غىك - پاك قىلالمايتتۇق. بىزنىڭ قوماندانلىق شتابىمىز كورلىدا بولغاچقا، باتالىيون كوماندىرى ھەسەن ئارىلاپ ئىش مەيدانىغا كېلىپ تۇراتتى. بىچارە جەڭچىلەر «يىگىجاك بىز قاچان قايتىمىز؟» دەپ سورىسا، ھەسەن يىگىجاك «ھەي قاپاق - باشلار، قۇلىقىمىزغا يەتتە كەتمەن توپا توشقاندا ئاندىن قايتى - مىز»، دەپ جاۋاب بېرەتتى. بىز ئىلاجسىز شۇك بولۇپ قالاتى - تۇق. بىزگە ياتاق ئۈچۈن قاراشەھەردىكى موڭغۇل چارۋىچىلارنى قاقشىتىپ، كىگىز ئۆيلەرنى ئېلىپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

بىز ھاۋا يولىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ تاشيول ياسىغان بولساقمۇ، بەزى يەرلەردە قۇمدۆڭ ۋە ئازگاللارغا توغرا كېلەتى - تۇق. مۇنداق قۇملۇقتا بىر كەتمەن چاپساق، نەچچە كەتمەن قۇم سىيرىلىپ چۈشۈپ ۋەزىپىنى ئورۇنداش قىيىن بولاتتى. بەزىدە

توغراقلىق ۋە قومۇشلۇقلاردىن يول ئېلىشقا توغرا كېلەتتى. توغراقلىق شۇ قەدەر قېلىن ئىدىكى، بىر ئادەم كىرىپ كەتسە مىڭ ئادەم كىرىپمۇ ئىزدەپ تاپالمايتتى. قۇچاق يەتكۈسىز توغراقلار ئاسمان پەلەك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتىي، قۇرۇغان توغراقلار ئەتراپىغا يېقىلىپ ياتاتتى. يەنە بەزىدە قەدىمكى زامانداتا ـ بوۋىلىرىمىز بەرپا قىلغان شەھەرلەرنىڭ جارابىلىرى، ئېگىز، قېلىن سېپىللار، چوڭ ـ كىچىك گەمىلەر، يەر ئاستى يوللىرى، غارلار ۋە كېچىك قەلئەلەر ئۇچراپ تۇراتتى.

لوپنورلۇقلارنىڭ تۇرمۇشى

لوپنور خەلقى ساددا، ئاقكۆڭۈل، مېھماندوست خەلق بولۇپ، ئاساسلىق چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇلار دەريا بويلاپ، كىچىك ـ كىچىك كۆل بويلىرىغا تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان ئىكەن. بۇ يەردە ياۋا كەندىر كۆپ بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭ چىگىسىدىن چىرايلىق يوللۇق رەخت توقۇپ كىيىم كىيىدىكەن. ئەرلەر ئىشتان ـ چاپان، ئاياللار ئۇزۇن، يانچۇقلۇق چاپان توقۇپ كىيىدىكەن. كەمبەغەللەر كۆپ بولۇپ، يازدا ئاسان بېلىق، قىشتا يېكەن يىلتىزى، قاغا جىگدىسى يەپ ئاشلىقىنى قوشۇمچە يەيدىكەن. بۇ يەرنىڭ ئەر ـ ئاياللىرى ئوخشاشلا ئەمگەكچان بولۇپ، ياش چوكانلار ئۇزۇن، تار ئوقۇرغا ئوخشايدىغان قېيىقلارنى ھەيدەپ، ئۇ قاتقا ئۆتۈپ ئوتۇن ۋە باشقا كېرەكلىك نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلەتتى. تۇرمۇشى ياخشىراقلىرى كېسەك ئۆيلەردە، كەمبەغەلرەكلىرى قومۇش ئۆي، ھەتتا گەمىلەردە تۇراتتى. بۇ يەردە مال ـ چارۋىلارنى ئېغىل، قوتانلارغا سولاپ قويۇپ باقمىغان ئادەت يوق ئىدى. مال ـ چارۋىلار قىش ـ ياز جاڭگالدا يايلاپ يۈرگەچكە ياۋايلىشىپ كېتىدىكەن. كىشىلەر بىرەر خېرىدارغا ئات ياكى كالا ساتماقچى بولسا خېرىدارنى جاڭگالغا باشلاپ بېرىپ، مالنى كۆرسىتىپ باھاسىنى چۈشۈرۈپ ساتاتتى. چۈنكى جاڭگالدا ياۋايلىشىپ كەتكەن مالنى تۇتۇش ئانغا توختىمايتتى. ئېشەكلەرمۇ ياۋايلىشىپ ئادەمنى كۆرسە

بىر كۈنلۈك يەرگە قاچاتتى. بۇ يەرنىڭ توپىسى يۇمشاق بولغاچقا، ئېشەكلەرنىڭ تۇياقى ئۆسۈپ ئۇچى ئاسمانغا قاراپ قالىدىكەن. چارۋا ئىگىلىرى بايقاپ تۈرۈپ قايسى مال تۇغسا شۇ كۈنلا ئەن تامغىسىنى بېسىپ يەنە جاڭگالغا قويۇۋېتىدىكەن. مەن چوڭ كۆلدە تۇرۇۋاتقان ۋاقتىمدا، ئىبراھىم دېگەن كىشىدىن «قانچىلىك چارۋىڭىز بار؟» دەپ سورىسام، ئۇ كىشى ئېنىق جاۋاب بېرەلمەي، ئوغلىغا خاتىرە دەپتىرىنى ئالدۇرۇپ چىقىپ، 30 كالا، سەككىز ئات، بىر قورۇ قوي (300 ــ 400 قوي بىر قورۇ ھېسابلىنىدىكەن)، 75 ئېشەك بار دەپ جاۋاب بەردى. مەن يەنە «ئېشەكلىرىڭىز نېمانداق جىق»؟ دەپ سورىسام، «ئات ــ كالىلارنى ساتىمىز ياكى قېرىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەيمىز، ئېشەكنى ئالمىغان ئادەم بولمىغاچقا شۇنداق كۆپىيىپ كەتكەن، ئۇنىڭ بىزگە ئېغىرچىلىقى يوق»، دەپ جاۋاب بەردى. قىشتا مال ــ چارۋىلارنى سوقۇم قىلىپ يېيىشنى بىلمەيدىكەن ھەم مۇنداق گەپنىمۇ ئاڭلاپ باقمىغان ئىكەن.

بۇ يەردە ياۋا توڭگۇز كۆپ بولغاچقا، دېھقانلارنىڭ زىرائەتلىرىنى يەپ، بەك زىيان سالىدىكەن. ھەتتا ئورنىغا كۆمۈپ قويغان ئاشلىقلىرىنىمۇ پۇراپ تېپىپ يەپ كېتىدىكەن. كىشىلەر نەيزە، كالتەك، پالتا قاتارلىق قوراللار بىلەن قوراللىنىپ ئاتلىق ياكى پىيادە قوغلاپ يۈرۈپ يوقىتىدىكەن. ياۋا توڭگۇز بەك كۆپ بولغاچقا قاراشھەر، كورلا ۋە باشقا يەرلەردىن موڭغۇل، خەنزۇ ئوۋچىلار بۇ يەرگە كېلىشىپ ياۋا توڭگۇز ئوۋلاپ كېتىدىكەن. بۇنىڭدىن باشقا بۇغا ــ مارالالارمۇ كۆپ بولغاچقا، كىشىلەر ئۇلارنى تۈتۈپ بەزىدە كۆندۈرۈپمۇ ۋالىدىكەن. بىز ھەربىيلەرنىڭ تەمناتىنى مۇشۇ لوپنور خەلقى تەمىنلەپ تۇردى. ئۇزۇق ــ تۈلۈك ئۇلارنىڭ ئۆزىگىمۇ يېتىشمەيۋاتقاندا، بىزنىڭ كېلىشىمىز تېخىمۇ بىر ئاپەت بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 3000 دەك خەلق ئىشچىسىنىڭ يېمەكــ ــ ئىچمىكىمۇ قاراشھەر، كورلا، بۈگۈر، خوتەن، سۇمۇل ناھىيىلىرىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى. شۇڭا يەرلىك خەلق

مۇ ئېغىر ئاشلىق قىسىچىلىقىدا قالدى. شۇنداق قىلىپ 1942 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1943 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە بولغان بەش ئايلىق جاپالىق ئەمگەكتىن كېيىن، بىز كورلىدىن چاقىلىققىچە بولغان 448 كىلومېتىر يولنى پۈتكۈزۈپ كورلىغا قايتىپ كەلدۇق.

كورلىدا دەم ئېلىپ بۇيرۇق كۈتۈش

بىز كورلىغا كېلىپ دەڭ ـ سارايلارغا چۈشتۇق. مەن تۇرغان 1 ـ روتا ھاشىم شاگىيو دېگەن كىشىنىڭ سارىيىغا ئورۇنلاشتى. بۇ چاغ گەرچە ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر قاتتىق چارچاپ ھالىدىن كەتكەن چاغ بولسىمۇ، لېكىن تەبىئەت يېشىللىققا پۈركۈنۈپ، قايتا ھاياتلىق باشلانغان ناھايىتى ئېسىل بىر پەسىل ئىدى. بۇ چاغدا ئەسكەرلەرنىڭ قاراشھەردىكى خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىدىن خەت ـ خالتىلار كېلىشكە باشلىدى. 6 ـ باتالىيون شتابى ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى قاراشھەردىن كېلىپ كۆرۈشمەدۇ ياكى ئەسكەرلەرنى نۆۋەت بىلەن قاراشھەرگە ئاپىرىش كېرەكمۇ؟ دېگەن مەسىلىنى جىددىي مۇزاكىرە قىلماقتا ئىدى. باتالىيون كوماندىرى ھەسەن مېنى ۋە 2 ـ روتىنىڭ كوماندىرى ھەسەن سوپى (قومۇللۇق، ساۋاقداش)، 3 ـ روتىنىڭ كوماندىرى ئەيسا ئەخمەت (غۇلجىلىق، ساۋاقداش)، 4 ـ روتىنىڭ كوماندىرى ھاكى قۇربان (غۇلجىلىق، ساۋاقداش) لارنى چاقىرىپ مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇردى. ئاخىرىدا ھەر بىر بەندىن بىردىن كىشى، يەنى بىر روتىدىكى توققۇز بەندىن توققۇز كىشىنى نۆۋەتلەشتۇرۇپ قارا-شھەرگە ئەۋەتىدىغان بولدۇق. ھەر بىر روتىدا بىردىن ھارۋا بار بولغاچقا، روتىلار ئۆز ئادىمىنى ئۆزى ئاپىرىدىغان بولدى. تاشيول قوماندانلىق شتابى بىر ھەپتىدىن كېيىن بىزنىڭ پىلانىمىزنى تەستىقلىدى. 5 ـ ئايدىن باشلاپ ئائىلە يوقلاش باشلىنىپ كەتتى. ئائىلە تاۋابىئاتلار قاراشھەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغاندا، دەڭ ـ سارايلارغا پوست قويۇلۇپ، رۇخسەتسىز سىرتقا چىقىرىلمىغاچقا، ئۇلار سورگون قىلىنغان ئەسكەرلەرنىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى ئوخشايدۇ دەپ قارىلىپ، قاتتىق نازارەت قىلىنغان، ھەتتا سودا-

گەرلەرمۇ ئۇلارغا مال سېتىپ بېرىشتىن قورققان، بۇ ئىش ئۇلارغا ئېغىر هار كەلگەن.

ئائىلە يوقلاش باشلانغاندا كورلىدا ئورما باشلىنىپ كەتكەندى. ئەسكەرلەر دېهقانلارنىڭ ئورما، خامان ئېلىش ئىشلىرىغا يارەملەشتى، كېسەك قۇيۇپ ئۆي سېلىپ بەردى. چوڭراق قۇرۇلۇشلارنى كوماندىرلارنىڭ سەپەرۋەرلىكى بىلەن كۆپرەك ئادەم بېرىپ پۈتكۈزۈپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن كورلا ياشلىرى، زىيالىيلىرى، ئوقۇتقۇچىلار بىزنى ئىزدەيدىغان، بىز بىلەن پىكىرلىشىدىغان، باغ سەيلىلىرىگە بىللە ئېلىپ بارىدىغان بولدى. كۇندە دېگۈدەك مەكتەپ مەيدانلىرىدا توپ مۇسابىقىلىرى بولۇپ تۇرىدىغان بولدى. شۇنداق قىلىپ يەرلىك خەلق بىلەنمۇ ناهايىتى تېزلا چىقىشىپ كەتتۇق.

باتالىيوندا يەنە ئىشتىن سىرتقى سەنئەت هەۋەسكارلىرىمىز بار ئىدى. ئۇلارنىڭ سازلىرى تولۇق ئىدى. قەشقەرلىك سەنئەتكار هەسەن پارىس باتالىيون شتابىنىڭ زاپچوزى ئىدى. ئۇ هەۋەسكارلارنى تەشكىللەش، ئۇلارنى مەشىق قىلدۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى. يەنە قەشقەرلىك سەمەت ئۇستام تەربىيىلەپ چىقان تۇمۇر ئېلى، تەۋەككۇل ئەلەم، چاڭچى مۇهەممەت ئىمىن قاتارلىقلار بىزنىڭ سازەندىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ سەنئەت كىيىملىرىمۇ بار ئىدى. هەپتىدە دېگۈدەك ئويۇن قويۇلۇپ تۇراتتى. ئويۇنغا نەيزىۋازلىق، قىلىچۋازلىق قاتارلىق هەربىي مەشىق تۇرلىرىنمۇ قوشۇپ ئوينايتتۇق. بۇ ئىشلاردىن كورلا خەلقىنىڭ بىزگە مېهرى چۇشۇپ، ئىشەنچىسى تېخىمۇ كۈچىيىپ بىز بىلەن بىللە پائالىيەت قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن «سۇرگۇن قىلىنغان ئەسكەرلەر» دېگەن ئۆسەك سۆزلەرگىمۇ خاتىمە بېرىلدى. شۇ يەردىكى ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى بىزگە سەنئەت جەهەتتىن تەربىيىلەپ بېرىشكە قوشۇپ قويدى. هەسەن پارىسنىڭ جان كۆيدۇرۇپ تەربىيىلىشى بىلەن بۇ ئوقۇغۇچىلار خېلى يېتىشىپ، ئۆز ئالدىغا ئويۇن قويالايدىغان بولدى. كورلىدا خەلق ئا-

ریسدا ئۆتکەن کۆڭۈللۈك تۇرمۇشىمىز بىزنىڭ تەكلىماكان چۆللۈكىدە تارتقان جاپا ـ مۇشەققەتلىرىمىزنى ئۇنتۇلدۇرۇۋەتتى.

بىر قېتىملىق ئويۇندا سەنئەتكارلار بىلەن ئەسكەرلەر بىر ـ لىكتە ئىجاد قىلغان «ئەشمىدىكى زەينەپخان، چىمەن دوپپاڭغا كۆيدۇممەن» دېگەن ناخشا ئېيتىلغاندا، تاماشىبىنلار ھەربىر مىسرانىڭ ئاخىرىدا گۈلدۇراس چاۋاك چېلىشىپ ئالقىشلاپ كەتـ تى ھەمدە قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلىپ ئېيتقۇزدى. كېيىن بۇ ناخشا كورلا خەلقىنىڭ ئاغزىدىن چۈشمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇ ناخشىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشى مۇنداق ئىدى:

بىزنىڭ 6 ـ باتالىيون ئاقسۇدىن بىر روتا ـ بىر روتىدىن يولغا چىقىپ بۈگۈر يېنىدىكى ئەشمىگە كەلگەندە زەينەپخان ئاتـ لىق بىر كېلىشكەن چوكانىنىڭ ئاشخانىسىدىن تاماق يەيدۇ. بۇلار ئەسلىدە كەمبەغەل كىشىلەر بولۇپ، يولدىشى ئابدۇرېھىم ئاخۇن 50 تەن ئاشقان، زەينەپخان بولسا 25 ياشلار چامىسىدىكى ئايال ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرلەر ئارىسىدا «بىر گۈزەل لەغمەنچى ئايال بار ئىكەن» دېگەن گەپ تارقىلىپ كەتتى. ھەممەيلەن شۇ ئاشخانىغا تاماق يېگىلى باراتتى. مەنمۇ ئىلگىرىكى ئايالىم تۇخاتـ نى ئېلىپ تاماق يېگىلى باردىم. زەينەپخانىنىڭ بىلەكتەك ئىككى ئۆرۈم چېچى تېقىمىغا چۈشۈپ تۇراتتى. بېشىغا چىمەن دوپپا كىيىۋالغاندى. ئۇ يوغان تەڭنىدە تونۇرغا نان ياقىدەك خېمىرنى يۇغۇرۇپ لەغمەنگە پىلتە قىلىۋاتقان ئىكەن. خېمىرنى پىلتە قىـ لىپ بولۇپ، بىر دەمدىلا قورۇما قورۇپ چۆپنى تارتىشقا باشلىدى. لەغمەن ھەقىقەتەن ئوخشىغانىدى. شۇڭا بەزى ئەسكەرلەر ئىككى ـ ئۈچ تەخسىدىن يېدى. بەزىلەر ئۇ ئايالغا چاقچاق قىلىشقىمۇ ئۇلـ گۈردى. لېكىن زەينەپخانمۇ كۈلۈپ تۇرۇپ، لايىقىدا جاۋاب قايتۇـ رۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ تەبىئىي گۈزەل چىرايى، كېلىشكەن قەددىـ ـ قامىتى داڭقىغا مۇناسىپ ئىدى. ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە بېقىپ، ئېسىل ئەخلاق ـ پەزىلىتىمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئەسكەرلەر «چىمەن دوپپىغا كۆيسەڭمۇ، ئۆزىگە يېتەلمەيسەن» دېگەن ئاساستا بۇ

ناخشىنى ئىجاد قىلغانىدى.

شۇ خۇشاللىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە 6 ـ باتالىيوندا بىر كۆڭۈلسىز ئىش يۈز بەردى. بۇ ئىش بىز ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ئارىسىدىكى خۇشاللىقنى قاياقلارغىدۇر ئۇچۇرۇپ كەتكەندى. قەشقەر دىكى ئاتلىق 35 ـ پولك (قىرغىز پولكى) نىڭ سەنمۇجاڭى قۇربان مەمەتوفنى شېڭ شىسەي ئۇرۇمچىدىكى ھەربىي بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدا ئوقۇتۇپ، بىزنىڭ باتالىيونغا كومانىدىر قىلىپ ئەۋەتكەندى. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە 1 ـ روتىنىڭ ئىلگىرىكى كوماندىرى ھېسامىدىن ھەسەن تۇردى ۋەزىپىنى قۇربان مەمەتوفقا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى ئىككى ئايالىنى ئېلىپ، يېڭى خىزمەت ئورنى ـ ئۆلكىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا كەتتى. مەنمۇ 1 ـ روتىنى ھېسامىدىن مۇقىيتقا ئۆتكۈزۈپ بەردىم. مەن قەشقەردە بۇ روتىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندا ھەر بىر ئەسكەردە بىردىن مىلتىق، ئوق بار ئىدى. يېڭى كەلگەنلەرگە قورال ـ ياراقلىرىمىزنى بۈيرۇق بويىچە قاراشھەردىكى 20 ـ ئاتلىق پولكقا ئۆتكۈزۈپ بەرگەنلىكىمىزنى ئەسكەرتىپ قويدۇق. ئاندىن مەن باتالىيون شتابقا بېرىپ، ئىلگىرىكى سەنمۇلۇق ۋەزىپەمنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ئابلىز باتايوف (غۇلجىلىق، ساۋاقداش) سەنمۇلۇق ۋەزىپىسىنى ماڭا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، ئۆزى 2 ـ روتىغا كومانىدىر بولدى. قۇربان مەمەتوف ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپ بىر ھەپتە بولار ـ بولمايلا «ھەربىي ئورۇنغا پۇقرالارنىڭ كىرىشكە نېمە ھەققى بار؟ كىرمەسۇن»، دەپ خەلق بىلەن بولغان يېقىن دوستلۇقىمىزنى ئۈزۈپ قويدى.

قۇربان ھەربىي كۇرستا شېڭ شىسەينىڭ ئادەم جاز الاش ئۇسۇللىرىنى خېلى ئۆگىنىپ كەلگەنكەن. بۇ يەردە شۇ ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا باشلىدى. ئالدى بىلەن ئاقسۇلۇق مۇساجان ئىسىملىك بىر بەنجاڭنى پۇتىغا كىشەن سېلىپ، ئات ئېغىلىنىڭ يېنىدىكى كىچىك ئۆيگە سولاپ، ئىشىكىگە قاراۋۇل قويدى. مۇساجان ھاكى قۇربانىنىڭ پىلىموت روتىسىدا ئىدى. ئۇنىڭغا: قۇر ـ

بان مەمەتوفنىڭ باتالیونغا كېلىپلا قىلغان ئىشلىرىغا نارازى بولغان؛ ئەسكەرلەر ئارىسىدا شېئىر شىسەي بىگۇناھ ئادەملەرنى تۇرمىگە تاشلاپ ئازابلىدى، ئىلغار، ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرنى «خائىن» دېگەن بەتنام بىلەن تۇرمىگە تاشلىدى ۋە ئۆلتۈردى؛ شېئىر شىسەي قۇربان يېڭاڭنى ئۆزىگە ئوخشاش تەربىيلەپتۇ. بىز خەلق ئارىسىدىن كەلگەن، خەلق بىلەن ئارىلىشىپ ئىتتىپاق ئۆتسەك نېمە يامىنى بار... دېگەندەك ئۆسەك سۆزلەرنى تارقاتقان؛ شېئىر دۇبەن جانابلىرىغا تىل تەگكۈزگەن دېگەن گۇناھلارنى ئارتقاندى. ئۇلار مۇساجاندىن ھېچقانداق سىر ئالالمىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن بىر يۇرتلۇق ئاقنىياز بەنجاڭنى مۇساجاندىن گەپ ئېلىش مەقسىتىدە، گۇناھكار قىياپىتىدە سولاپ قويدى. ئاقنىياز سولاققا كىرىپلا قۇربان يېڭاڭنى تىللاشقا باشلىغان. مۇساجان ئۇنىڭ غەرىزىنى بىلىپ قېلىپ، ئۇندىمەي تۇرۇۋالغان.

قۇربان مەمەتوف كورلىغا كېلىپلا، شتاب ئالدىدىكى ئىمىن تاسمىچىنىڭ دۇكىنىدىن بىر مېتىر ئۇزۇنلۇقتا، ئىككى تىلىق قامچا بۇيرۇتۇپ، قامچىنى نەگە بارسا ئۆزى بىلەن تەڭ ئېلىپ يۇردى. رۇخسەت بىلەن كوچىغا چىققان ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر نىمۇ ئۇچرىغان يەردە ئۇرۇپ، ئۇلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىدى. ئەسكەرلەر بىلەن ئالاقىدە بولغان خەلقنىڭمۇ دىلىغا ئازار بېرىپ، ئارمىيە ۋە خەلق ئىچىدە ناھايىتى ياماں تەسىر پەيدا قىلدى.

8 ـ ئايلار مەزگىلى ئىدى، 3 ـ روتىدىن سىدىق ئابلا، 4 ـ روتىدىن ئەمەت ئېشەكچى دېگەن ئەسكەرلەر قېچىپ، يۇلتۇزنىڭ بايىنبۇلاق دېگەن يېرىگە بېرىۋالغانىكەن. ئۇمەر نىياز ئىككىمىز بېرىپ ئۇ ئىككىسىنى قايتۇرۇپ كەلدۇق. ئەتىسى قۇربان مەمەتوف بۇ ئىككىيلەننى ھويلىدىكى تۇۋرۇككە قۇلىقىدىن مىقلاپ، بىر سوتكا تۇرغۇزۇپ قويۇپتۇ. بۇ ئىشمۇ ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ۋە ئاممىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىۋەتتى.

چاقلىق ـ دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدىكى تاشيولنى ياساشقا ئاتلىنىش

1943 ـ يىلى بىزنىڭ قەشقەردىن چىققىنىمىزغا توپتوغرا بىر يىل بولغانىدى. بۇ جەريانىدا ھەممىمىز ئائىلە، بالا ـ چاقىلىرىمىز بىلەن بىرگە بولالماي قاتتىق سوروقچىلىق تارتتۇق. شۇ كۈنلەردە دۇبەن مەھكىمىسىدىن بىزنىڭ باتالیونغا چاقىلىق ـ دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدىكى تاشيولنى خەلق بىلەن بىللە پۈتكۈزۈش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. كورلا ـ چاقىلىق تاشيولىنى ياسىغانلار «بەك يىراقكەن» دەپ قاقشىغان ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ بەشى تېخىمۇ قاتتى. 6 ـ باتالیوننى يۆتكەش يەنە خەلقنىڭ بېشىغا چۈشتى. خەلق ئات ـ ھارۋىلىرىنى بىز چۈشكەن سارايلارغا ئېلىپ كېلىشكە باشلىدى. كورلا بىلەن چاقىلىق ئارىلىقىدا پوچتىكەشلەر تۇنەپ ئۆتىدىغان بىرەر يېرىم ئېغىز ئۆيىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، بىز چۈشكىدەك دەڭ ـ سارايلار يوق ئىدى. باتالیون شتابى روتا كوماندىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، قىسمىنى يەنە بىر روتا، بىر روتىدىن تۆت كۈندىن ئارىلىق تاشلاپ ماڭدۇرۇشنى قارار قىلدۇق. ئەڭ ئاۋۋال 1 ـ روتا، ئۇنىڭ كەينىدىن 2 ـ، 3 ـ روتىلار، ئەڭ كەينىدە ھاكى قۇرباننىڭ 4 ـ روتىسى ماڭدىدىغان بولدى. مەن سەنمۇ بولغاچقا، ئۇچ ئالاقىچى ئەسكەرنى ئېلىپ ھەممىدىن بالدۇر يۇرۇپ كەتتىم. مەن توختىماي ئىلگىرىلەپ، چاقىلىق ناھىيىسىگە يېتىپ بېرىپ، ھاكىمنى ئىزدىدىم. ھاكىم خەنزۇ، مۇئاۋىن ھاكىم قازاق ئىكەن، ھەربىيلەر تۇرىدىغان جاي كۆرسىتىپ بېرىش مەسلىسىنى ئېيتقىنىمدا، ئۇلار مۇزاكىرىلىشىپ جاۋابىنى ئەتە بېرەيلى، دېدى. بىز سارايغا ئورۇنلىشىۋېلىپ ناھىيە بازىرىنى كۆردۇق. ناھىيە بازىرى كىچىك بولۇپ، ئۇچ ئاچا يولغا ئورۇنلاشقانىكەن. كورلىدىن كەلگەن يول بازارنىڭ ئوتتۇرىسىغا بارغاندا بىر قۇرۇلۇشقا تاقىشىدىكەن. بۇ يەر «T» شەكلىدە ئۇچ ئاچىغا بۆلۈنىدىكەن. ئوڭ تەرەپتىكىسى چەرچەن ۋە خوتەنگە بارىدىغان يول، سول تەرەپتىكىسى بىز بارىدىغان مىرەن (چاقىلىق) ـ دۇنخۇاڭ تاشيولى ئىكەن.

ئەتسى ھاكىمنىڭ قېشىغا بارسام «ھازىرچە ھەربىيلەرنى ئورۇنلاشتۇرىدىغان ئورۇن يوق، ئۆيلەرنىڭمۇ تايىنى يوق بولۇۋا-تىدۇ»، دەپ جاۋاب بەردى. مەن «سىلەر بىر ناھىيە تۇرۇپ ئو-رۇنلاشتۇرالمىساڭلار، بىز زىمىستان قىشتا قانداق قىلىمىز؟ ئۇنداق بولسا مەن باتالىيون نامىدىن دۇبەن مەھكىمىسىگە تې-لىگرامما بېرىمەن»، دېدىم. ئۇلار بۇ گەپنى ئاڭلاپلا «كەچقۇرۇن كېلىڭ»، دېدى. كەچقۇرۇن كەلسەم يەنە «ئۆي ھەل قىلالمايۋاتى-مىز»، دەپ خۇپسەنلىك قىلدى. مەن «مەن ئەمدى سىلەرنى ئىز-دىمەيمەن، ئۇرۇمچىگە تېلېگرامما بېرىمەن، ئەسكەرلەرنىڭ تۇرالغۇسى ھەل قىلىنماي تۇرۇپ، يەنە خەلق ئىشچىلىرى كەلسە، باشقۇرۇش قىيىن بولىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چاتاق چىقسا مەسئۇلى-يىتنى تەڭ تارتىمىز»، دەپ ئەسكەرتىپ قويۇپ چىقىپ كەتتىم. كەچقۇرۇن ئۇلار «سىلەرنىڭ ئەسكىرىڭلار ھازىرچە يېڭىدىن سې-لىنغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت، ناھىيىلىك پىرقە، ناھىيىلىك ساقچى گازارمىلىرىغا ئورۇنلاشسۇن»، دېدى. بۇ ئۆيلەرگە تېخى ئەينەكمۇ سېلىنمىغانىكەن. بۇ ناھىيىدىمۇ ئاشلىق كەمچىل بول-غانلىقتىن، بىزنىڭ تەمىناتىمىز كورلىدىن كارۋان ئارقىلىق يەتكۈزۈلۈپ تۇردى.

1940 ـ يىللىرى شېڭ شىسەينىڭ زۇلۇمىدىن قېچىپ، قومۇل، باركۆل، ئالتاي، گۇچۇڭ ۋە ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن تەرەپ-لىرىدىن چاقىلىققا كەلگەن قازاق چارۋىچىلاردا قورال بار ئىدى. ئۇلار چاقىلىق چىمەن تېغىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشقانىكەن. ئۇلار مىڭ تۇتۇندىن ئارتۇق ئىدى. ئۇلار چاقىلىق بازىرىغا تۆگە-لىك ۋە ئاتلىق كېلىپ ئاشلىق كېتىدىكەن. بىزنىڭ باتا-لىيون چاقىلىققا كېلىپ ئاتلىق ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، چاقە-لىققىكى 40 ـ پولكنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى گوپىڭخۇا بىزنى قالقان قىلىپ، بىر قانچە ئەسكەر بىلەن چىمەن تېغىغا چىقىپ، قازاقلارنىڭ قوراللىرىنى تارتىۋالماقچى بولدى. ئەمما، قازاقلار بۇنىڭ ئەكسىچە ئۇلارنىڭ قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا، كىيىم ـ

كېچەك، ئوزۇق ـ تۇلۇك، ھەتتا مىنىدىغان ئاتلىرىغچە تارتىۋېلىپ، ئۇچ كۈن باغلاپ قويۇپ، ئىككىنچى كەلمەسلىككە ۋەدە ئېلىپ قويۇپ بېرىپتۇ. شۇندىن كېيىن ئۇلار قازاقلار بار تاغقا قاراشقىمۇ پېتىنالمايدىغان بولۇپ قالدى.

40 ـ پولكنىڭ كوماندىرى چىڭ تۇەنجاڭ بۇ ئەھۋاللارنى تېلېگرامما ئارقىلىق شېڭ شىسەيگە مەلۇم قىلغانكەن. شۇ سەۋەبلىك شېڭ شىسەي بىزنىڭ 6 ـ باتالیونىنى چىمەن تېغىدىكى قازاقلار بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ، دەپ گۇمان قىلىپ، تاشيول ياساشنى توختىتىپ قويدى. ئىشلەمچى خەلقىمۇ شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى.

باتالیونىمىز چاقىلىقتا توختىتىپ قويۇلغان كۈنلەرنىڭ بىرىدە 3 ـ روتىنىڭ كوماندىرى غۇلجىلىق ئەيسا ئەمەت باتالیون كوماندىرى قۇربان مەمەتوف بىلەن خېلى قاتتىق گەپ تالىشىپ قالدى. بىز ئۇلارنى ئاران تەسلىكتە ئاجرىتىۋالدۇق. بۇ ئىش بولۇپ، بىر نەچچە كۈندىن كېيىن ياتاقتا ئولتۇرسام ئەيسا ئەمەتنىڭ كانۇيىي ئوبۇلقاسىم توختى مېنى چاقىرغىلى كەپتۇ. مەن بارسام ئەيسا ئەمەت تەييارلىق قىلىپ قويۇپ ئولتۇرغانىكەن. بىردەم مۇڭداشتۇق. ئۇ «بىزنىڭ تەقدىرىمىز قانداق بولۇپ كېتەر، بۇرۇن بىز بىر ئاتلىق پولك ئىدۇق، ئەمدى قورالسىز بىر پىيادە باتالیون بولۇپ قالدۇق. ئاساسىي كۈچىمىزمۇ ئاجزلاپ كەتتى. مىللىي قىسىمدىن بىزلا قالدۇق، قۇربان يېڭجاڭ كېلىپ بىزنىمۇ قەشقەردىكى ئاتلىق 35 ـ پولكتەك تارقىتىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ»، دېدى. بىز ئىستىقبالىمىزدىن قايغۇرۇپ يېرىم كېچىگىچە مۇڭداشتۇق. ئەتىسى بۇ قىلىشقان گەپلىرىمىزنىڭ ھەممىسى قۇربان مەمەتوفنىڭ ئاغزىدىن ئۆز ئەينى چىقۋاتىدۇ. بۇنىڭ ئەجەپلەنگۈدەك ھېچىيېرى يوق ئىدى، چۈنكى شۇ چاغدا ئۇ ھەممەيلەننى بىر ـ بىرىگە پايلاقچى قىلىۋەتكەنىدى.

بىز چاقىلىقتىن قايتىپ كورلىغا كېلىش ئالدىدا قۇربان مەمەتوف 3 ـ روتىنىڭ كوماندىرى كاپىتان ئەيسا ئەمەتنى ماڭا

قارشى چىقتى، دېگەن باھانە بىلەن پۈتىغا كىشەن سېلىپ، ئۇ-رۇمچىگە يوللاپ بەردى. ئەيسا ئەمەت قولغا ئېلىنىپ بىر ھەپتە-دىن كېيىن كورلىغا قايتىش تەييارلىقىنى قىلدۇق.

تۈرپانغا قايتىش

1943 - يىل 12 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاخشىمى باتالىيون كوماندىرى قۇربان مەمەتوف بارلىق ئەسكەرلەرنى يىغىپ «دۇبەن جانابلىرىنىڭ بىزنى يول ياساشتىن توختاپ، تۈرپانغا قايتىپ كەلسۇن، دېگەن بۇيرۇقى كەلدى»، دەپ يەتكۈزدى. ئەسكەرلەر خۇشاللىقتىن شەپكىلىرىنى ئاسمانغا ئېتىپ، چاۋاك چېلىشىپ كەتتى. ئۇلار نېمىشقىمۇ خۇشال بولمىسۇن! ئۇلار تەكلىماكان چۆللىرىدە يول ياسايمىز دەپ كۆرمىگەن كۈنلەرنى كۆردى، ئاتا - ئانا، بالا - چاقلىرىدىن ئايرىلىپ ھىجران ئازابىدا ئۆرتەندى، ئاتا - ئانىلىرىنىڭ ئۆلۈمىنىمۇ كۆرەلمىدى، بەزى ئەسكەرلەرنىڭ جەسەتلىرى چۆللەردە قالدى. تۈرسۇن مامۇت دېگەن جەڭچىنىڭ جەسىتى تەكلىماكان قۇملۇقىدا قالدى. توخنىياز بەنجاڭدەك تەم-بەل كىشىلەر مېيىپ بولۇپ قالدى.

قايتىش بۇيرۇقىنى ئالغاندىن كېيىن، قۇربان مەمەتوف ئىككىمىز ھاكىم ئىدارىسىغا بېرىپ، قاتناش مەسلىسىنى ھەل قىلىپ بېرىشنى سورىدۇق. ئۇلار «چاقلىقتا سىلەرنى يۆتكىگە-دەك قاتناش يوق، كورلا، قاراشەھەردىن ئاشلىق يۆتكەپ كەلگەن ھارۋىلار بىلەن يۆتكەشنى ئويلىشۇاتىمىز»، دەپ جاۋاب بەردى.

بىز شتابقا قايتىپ كېلىپ، يەنە تېپىلسا شۇنىڭ بىلەن قايتماقچى بولدۇق. بىز مېڭىشتىن ئۇچ كۈن ئىلگىرى قۇربان مەمەتوف مېنى چاقىرىپ: «3 - روتىنى قوشۇمچە باشقۇرۇپ كور-لىغا ئېلىپ مېڭىڭ، سىز بىرىنچى بولۇپ يولغا چىقىسىز، كور-لىدا باتالىيون ئورۇنلىشىدىغان يەرنى تەييارلايسىز»، دەپ ۋەزىپە تاپشۇردى. مېنى 3 - روتىغا ئېلىپ بېرىپ تونۇشتۇردى، ئاندىن ئۇلارغا «مۇندىن كېيىن قۇرۇق گەپنى ئاز قىلىپ، يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا ئىتائەت قىلىڭلار، ئىنتىزامغا خىلاپ ئىشلارنى قىلماي

يۇرۇڭلار، بولمىسا ئەيسا ئەمەتكە ئوخشاش ئاقىۋەتكە قالىسىلەر»، دەپ ئاگاھلاندۇردى.

مەن ھاكىم ئىدارىسىگە تولا بېرىپ تۇرغاچقا، كۇچالىق مەسىلىتىنى ياخشى قارى دېگەن كارۋان بېشى بىلەن تونۇشۇپ قالغانىدىم. بۇ چاغدا ناھىيە كارۋان باشلىقلىرىنى يىغىپ ئاشلىقنى مەرەنگە ئېلىپ بېرىشقا زورلاۋاتقانىكەن. مەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «بىز ئۆزلىرىنى كورلىغا ئېلىپ كېتەيلى دەۋاتىمىز، قانداق دەيلا؟» دېسەم ئۇ كىشى «ۋاي بولىدۇ ئۇكام، سىلى بىزنى مۇشۇ ئىشتىن قۇتۇلدۇرۇپ قويسىلا، يەنە بىر ھەمراھىمىزنىڭمۇ 20 تۆگىسى بار، ئۇنىمۇ بىللە ئېلىپ كېتىشكە ياردەم قىلسىلا، جەڭچى بالىلارنى پىيادە قويماي كورلىغا ساق ـ سالامەت ئېلىپ كېتەتتۇق»، دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى. ئۇ كىشىنىڭ 55 تۆگىسى بار ئىكەن بىز بىر تۆگىگە ئىككىدىن مىنىپ ماڭىدىغان بولدۇق. 2 ـ دېكابىر تاماقنى يەپلا يولغا چىقتۇق. كارۋان بېشى ماڭا قېچىرغا ئوخشاش چوڭ ئېشەكتىن بىرنى بەردى. يولدا ئۆلگەن ئېشەك، ئات، كالا، تۆگە ۋە سۇنۇپ كېرەكتىن چىققان ھار ـ ۋىلار ئۇچرىدى. ھارۋىلارنىڭ يېنىدا ئاشلىق، ئۇن، پۇرچاقلار چېچىلىپ ياتاتتى. ئۆلگەن ھايۋاننىڭ كۆپلۈكى بىزنى ھەيران قالدۇردى. تېخىمۇ ئېچىنىشلىق يېرى جەسەتلەر يول بويىغا چامغۇرنى كۆمگەندەك كۆمۈپ قويۇلغان بولۇپ، بۇلارنىڭ كىم، نېمە ئادەم ۋە نېمە سەۋەبتىن ئۆلگەنلەر ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدۇق. چاقلىققا قاراشلىق تىكەنلىك دېگەن يەردە ئىككى كىلومېتر ـ دەك قالغان يەرگە بىر جەسەتنى كۆمۈپ قويۇپتۇ، ئۆلگۈچىنىڭ بېشىغا ھاسا تاياقنى سانجىپ، ئۇنىڭغا يەنە بىر كىرلىشىپ كەتكەن ئاق بەلباغنى چىگىپ قويۇپتۇ. ھاسا تاياققا ئېسىلغان ئانار ـ دەك قىزارغان ناسۋال قاپاق شامالدا پۇلاڭلاپ تۇراتتى. ئاق تۇمقىنى تاش بىلەن باستۇرۇپ قويۇپتۇ. بۇنىڭدىن بىز ئۆلگۈچىنىڭ ياشانغان بىر ئۇيغۇر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدۇق. تىكەنلىككە

كېلىپ تاماق تەييار بولغۇچە، مەھەللە ئارىلاپ بىر بوۋاينى تېپىپ، قەبرىدىكى ھېلىقى كىشىنىڭ نېمە ئادەملىكىنى سورىدۇق. بوۋاي بىرگە قەبرىدىكى كىشىنىڭ كورلىدىن بەش ئېشىكى بىلەن ئالۋانغا تۆتۈلۈپ، چاقلىققا ئاشلىق ئېلىپ ماڭغان ئادەم ئىكەنلىكى، يولدا بىر ئېشىكى ئۆلۈپ، بىر تاغار ئاشلىق زىيادە بولۇپ قالغاچقا، ئامالسىز بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ قالغانلىقى، ئاخىرىدا يەيدىغان ئوزۇق ـ تۈلۈكى تۇگەپ ئۆلۈپ قالغانلىقى، قالغان تۆت ئېشىكىنىمۇ باشقىلارنىڭ ھەيدەپ كېتىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

بىز بەش كۈن يول يۈرۈپ كورلىغا مۇبىر تەسلىكتە كېلىۋالدۇق. مەن ھاكىم ئىدارىسىگە بېرىپ، باتالىيون چۈشىدىغانلىغا ئورۇن سورىغانىدىم، بىز ئىلگىرى بۇ يەردە ئۇزاق تۇرۇپ، ياخشى تەسىر قالدۇرغانلىقىمىز ئۈچۈن، تېزلا ئورۇن كۆرسىتىپ بەردى. بىز تازىلىق قىلىپ دەم ئېلىپ تۇرۇشمىزغا قالغان رويتىلارمۇ كەينى ـ كەينىدىن يېتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتى.

كورلىدا يېرىم ئايدەك تۇرۇپ، شەخسىي ۋە ھۆكۈمەت ھېساباتلىرىنى تۈگىتىپ، بالا ـ چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ تۇرپانغا بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. بۇ يەردە 6 ـ باتالىيون يەنە قىسقارتىلىپ، ئۇرۇش كۆرگەن، تەجرىبىلىك ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەرنىڭ كۆپىنچىسى قىسمدىن بوشىتىلدى، بەزىلىرى ئۇرۇمچى لومەنچېڭدىكى پىيادە دۇنزىيەگە قوشۇۋېتىلدى. ئاز بىر قىسىم ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا تەقسىم قىلىندى. شۇڭا شۇسەي قالغان ئاز بىر قىسىم ئەسكەرنى 8 ـ، 9 ـ روتا قىلىپ تەشكىللەپ، ئوسمان باندىتقا قارشى سېلىش ئۈچۈن ئالتاي فرونتىغا ئەۋەتتى.

كورلا ـ چاقىلىق يولىنى ياسىغانلىقىمىزغا 40 يىل بولغاندا، يەنى 1982 ـ يىلى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى مەخسۇت ئاكا رەھبەرلىكىدە بىر گۇرۇپپا تەش-

كىللىنىپ، كادىر ۋە تېخنىكا خادىملىرىنى ئېلىپ، كورلا ـ چا-قىلىق ـ چەرچەن ـ خوتەن ـ قەشقەر ئارلىقىدىكى تاشيول ترانسپورت ئەھۋالىنى تەكشۈرۈشكە باردۇق. بىز ماڭغان تاشيول بىز ئەينى زاماندا ياسىغان تاشيول ئەمەس ئىدى. بۇ يول تەكلىماكانلىقتىكى شەرقىي چېتىدىن ياسالغان ئىكەن. بىز ئەينى چاغدا كۆرگەن دەريا سۈلىرى قۇرۇپ كېتىپتۇ، پايانسىز قويۇق توغراقلىق ۋە بوستانلىقلارمۇ بوز يەر ئېچىش سەۋەبىدىن قۇرۇپ كىچىكلەپ ئەينى ۋاقتىدىكى ھالىتىدىن ئەسەرمۇ قالماپتۇ.

ئىككى ئەسىرنىڭ ئىقرارى

توختى ئىبراھىم

1944 - يىل 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى كەچقۇرۇن كۆرە ھەربىي رايونى تىنچ يول بىلەن ئىشغال قىلىنغان چاغدا، قو - ماندانلار، ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېت مەسئۇللىرى قىرغىز پىدائىي قوشۇنىنىڭ ھىمايىسىدە سېپىل دەرۋازىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇدۇل دۇدۇ يامۇلدىكى گومىندالڭ قوماندانلىق شتابىغا كىردۇق. قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىغا ھەر خىل قوراللار ئاسمان پەلەك دۆۋىلەنگەن بولۇپ، بىرمۇ ئىنسان كۆرۈنمەيتتى. سول تەرەپتىكى بىر ئېغىزلىق ھوجرىغا كىرسەك، گاۋ سىلىڭ بىلەن چىڭ سە - لىڭ بىر - بىرىنى ئېتىشىپ ئۆلۈۋاپتۇ. چىڭ سىلىڭنىڭ ئۈي - غۇر تەرجىمانى ياسىننى تاپقىنىمىزدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ قانداق ئۆلۈۋالغانلىقىنىڭ سىرىنى بىر ئاز بىلگەن بولدۇق. بىز: «ئەمدى شەھەر ئىچىدىكى گومىندالڭ كاتتىۋاشلىرى ئۆلۈپ تۈگەپتۇ، بۇلارنىڭ ئۇششاق - چۈششەكلىرى قاپتۇ»، دېيىشتۇق - دە، چىقىپ كەتتۇق.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شەھەر ئىچىنى تىنچىتىش، رەتلەش، تەشكىللەش ئىشلىرىغا كىرىشىپ كەتتۇق، مەركەزنىڭ يولىيورۇ - قى بويىچە، كۆرەنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ئاساسەن، 60 شتاتلىق پەۋقۇلئاددە ساقچى ئىدارىسىنىمۇ قورشۇالدۇق.

بىز خىزمەتكە كىرىشىپ 6 - كۈنى گومىندالڭ دۆلەت مۇدا - پىئە كومىتېتىنىڭ كۆرە ھەربىي رايونىغا پەۋقۇلئاددە ۋەزىپە بە - لەن ئەۋەتكەن ئىككى گېنېرالنىڭ شەھەر سېپىلى ئىچىدىكى «باقى ئالەم» بۇتخانىسى راھىبىنىڭ ھوجرىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغا - لىقى ھەققىدىكى مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋالدۇق. بىز بىرقانچە مۇھا -

پىزەتچىنى باشلاپ، بۇتخانا راھىبىنىڭ ئىچكىرىدىكى ھوجرىسى-
نى ئاختۇرۇپ ئۇلارنى تېپىۋالدۇق. ئۇلار چىرايى تاتىرىپ تۇ-
رەك باسقان پېتى ئۆرە تۇرۇپ، بىزگە ئېگىلىپ سالام بەردى.
ئۇلارنىڭ چاچ ـ ساقاللىرى ئۆسۈپ كەتكەن بولۇپ، پۇقراچە كە-
يىنىۋالغانىدى. ئۇينىڭ بۇلۇڭىدا ھەشەمەتلىك، يوغان بىر سېرىق
ياغاچ ساندۇق تۇراتتى. بىز ئالدى بىلەن ساندۇقنى ئاچقۇزۇپ
كۆردۇق. ئىچىدىن ئىككى دانە ئاپتوماتىك يان قورال، ئىككى
دانە ھەربىي دۇربۇن، ئىككى دانە يەر ئۆلچەش ئاپپاراتى، ئىككى
دانە فوتو ئاپپاراتى، سېركول جابدۇقلىرى، ئون نەچچە قەلەم،
جۇڭگونىڭ بىر ھەربىي خەرىتىسى، خەرىتە تاختىسى قاتارلىق
ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن ھەربىي ئىنژېنېرلىق سايمانلىرى چىق-
تى. بىز بۇ ئىككەيلەننى كېچىلەپ ھارۋا بىلەن ساقچى ئىدارە-
سىگە ئېلىپ كېلىپ، ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن يورۇق بىر ئېغىز
ئۆيگە ئورۇنلاشتۇرۇپ، بىز بىلەن ئوخشاش تۇرمۇش تەمىناتىدىن
بەھرىمەن قىلدۇق.

دەسلەپكى سوراق نەتىجىسىدىن قارىغاندا، بىرىنىڭ ئىسىم ـ
ئۇنۋانى گېنېرال لېيتېنانت جاك يىك، يەنە بىرىنىڭ گېنېرال
مايور ياك ۋۇ ئىكەن. ئۇلار ئىلگىرى ئامېرىكا بەش بۇرجەكلىك
بىنا (دۆلەت مۇداپىئە باش قوماندانلىق شتابى) قارىمىقىدىكى
ھەربىي ئاكادېمىيىدە مەخسۇس تەربىيىلەنگەن ھەربىي ئىنژېنېر
ئىكەن. ئۇلار 1944 ـ يىل 4 ـ ئايدا كۇرەگە يېتىپ كەلگەنە-
كەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق ۋەزىپىسى كۇرەدە «جۇڭگو قىزىل پا-
چاقلىرى» نىڭ شىنجاڭغا كىرىشىگە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا قار-
شى جۇڭگو ـ ئامېرىكا بىرلەشمە ھەربىي پلاتسدارىم (يىرىك ئا-
ۋىئاتسىيە بازىسى) قۇرۇش ئىكەن. بۇ بازىغا 600 دىن ئوشۇق
ھەر خىل ئايروپىلان، ئوندىن ئوشۇق تانكا، پاراشوتچىلار دىۋىزە-
يىسى، راكېتا قىسمىلىرى سىغىدىكەن. دەسلەپكى ئۆلچەش لاي-
ھىسىگە قارىغاندا، بۇ بازا ئىلى دەريالىسىنىڭ شىمالى، كۇرە ھەر-
بىي رايونىنىڭ غەربىدىكى قونتاجى دېگەن دالىغا قۇرۇلىدىكەن،

بەش يىل ئىچىدە (1950 ـ يىلىغا قەدەر) پۈتتۈرۈلىدىكەن.

ئۇلارنىڭ ئىدىيىۋى ئەھۋالى، سىياسىي كۆز قارىشىدىمۇ ئوخشىماسلىق بار ئىدى. جاڭ يېڭىنىڭ ھەربىر سۆزىدىن ئىنتا- يىن مۇتەئەسسىپلىك، تەرسالىق، كوممۇنىزمغا بولغان ئۆچمەن- لىك چىقىپ تۇراتتى. ياڭ ژۇدىن بولسا، ئەمەلىيەتكە ئېتىبار بېرىدىغان، كوممۇنىزمنى ئانچە قارىلىمايدىغان، گومىنداڭ بىلەن كومپارتىيىنىڭ ئىلاجى بار ئىتتىپاق ئۆتۈشىنى خالايدىغان، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ماددىي مەدەت ئېلىشنى خالايدىغان ئىدە- يىۋى خاھىش چىقىپ تۇراتتى. بىز بۇلار بىلەن تېخىمۇ چوڭ- قۇرلاپ پاراڭلىشىشقا مۇمكىن بولمىغانلىقتىن، مەركىزىي ھۆ- كۈمەت ساقچى ژازارتىگە مەلۇم قىلدۇق. ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ساقچى ژازارتىنىڭ مەسئۇلىتچىسى ئەلى ئەپەندى بىلەن مالىك ژورونوف يېتىپ كەلدى. بىز ئۇلارنىڭ ئىككى گېنېرالنى سوراق قىلىش تەييارلىقىنى تەق قىلىپ بەردۇق. ماددىي ئىس- پاتلارنى كۆرسەتتۇق ۋە ئۆزىمىز ئىگىلىگەن ئەھۋاللارنى مەلۇم قىلدۇق. ئەسىرگە ئېلىنغان گومىنداڭ ئاۋىئاتسىيە قىسمىنىڭ ئوفىتسېرى رۇكىلەي (شىبە)نى تەرجىمانلىققا تەييارلاپ قويدۇق. ئۇ رۇسچە، ئۇيغۇرچە، خەنزۇچىگە ماھىر ئىدى.

شۇ كۈنى كېچىسى ئەلى ئەپەندى گېنېرال جاڭ يېڭىنى رۇس تىلىدا سوراق قىلدى. مالىك ئارىلاپ سوئال سورىغاچ خاتىرە ياز- دى. بىزمۇ چەتتە ئولتۇرۇپ خاتىرە يازدۇق. ئەلى ئەپەندى ئۇ لارنىڭ قانداق سالاھىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى، مەقسەت ـ مۇد- دىئالىرىنى بىلگەندىن كېيىن:

ـــ سەن ئىلىدا يۈز بەرگەن خەلق قوزغىلىڭىغا قانداق قارايسەن؟ ـــ دەپ سورىغاندا، ئۇ مۇنداق دېدى:

ـــ ئىلىدا يۈز بەرگەن بۇ ھەرىكەت ساۋاتسىز دېھقانلارنىڭ بىر خىل قىرغىنچىلىق توپىلىڭى. دۆلىتىمىزگە قىلىنغان ھۆرمەتسىزلىك، ئەدەپسىزلىك. بىزنىڭ دۆلىتىمىزدە 50 كە يې- قىن ئۇششاق زۇڭزۇلار (ئۇرۇقداشلار) بار. ئۇلارنىڭ ھەممىسى

ئاشۇنداق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈۋەرسە، دۆلىتىمىز بىرقانچە ئون پار-چىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، قۇدرەتلىك جۇڭخۇا مىنگو بولالماي قا-لىدۇ. ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇل، زاڭزۇلىرىمىز ئالدىراپ كەتمە-سمۇ، ئاساسىي قانۇنىمىز يولغا قويۇلغاندا، سەنمىنجۇيى (ئۇچ مەسلەك) بويىچە مۇختارىيەت بېرىلەتتى ئەمەسمۇ؟

— خەلق قوزغىلىڭى شەرققە قاراپ ئىلگىرىلىمەكتە، سەن قانداق ھېسسىياتتا بولۇۋاتىسەن؟

— دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بۇ ئىسيانغا سوۋېتلىكلەر قول تىقىپ ئارىلاشمىغان بولسا، ھەرگىز غەلىبە قازىنالمىغان بولاتتى. ئۇلار ئاللىقاچان غۇلجىدىلا بېسىقتۇرۇلۇپ بولاتتى. ئەمدى سىلەر ئۇرۇمچىگە بېسىپ كىرىمىز دەپ ئاۋارە بولماي، مەركىزىي ھۆكۈمەت بىلەن كېلىشىپ قالساڭلار بولىدۇ.

— سەن جۇڭگو كومپارتىيىسى ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنى بىلەمسەن؟

— جۇڭگو كومپارتىيىسىنى ئوبدان بىلىمەن، ئۇ بىزنىڭ بىردىن بىر رەقىبىمىز. ئۇلار بىلەن گاھىدا دوستلىشىپ قالىمىز، گاھىدا دۇشمەنلىشىپ ئۇرۇشۇپ قالىمىز. ئۇلارنىڭ كاتتا-باشلىرىدىن ماۋزېدۇڭ، لىيۇ شاۋچى، جۇدې، جۇئېنلەي، پېڭ دې-خۇەي، لىيۇ بوچېڭلارنى بىلىمەن. مەن خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپى-دە جۇئېنلەينىڭ قولىدا ئوقۇغان. ئۇ گومىنداڭ رەھبەرلىرى بى-لەن چىقىشقاق، كۆزگە كۆرۈنگەن دىپلومات.

— مۇندىن كېيىن نېمە ئىشلارنى قىلماقچىسەن؟

— بۇ يەردە ماڭا لايىق ئىش يوق. سىلەر ئۇرۇش قىلىۋاتى-سىلەر، قاچان ئۇرۇش ئاخىرلىشىپ، قۇرۇلۇش بولىدىغانلىقىغا كۆزۈم يەتمەيدۇ. ئەڭ ياخشىسى مېنى ئەسىر ھېسابىدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرسەڭلار بولىدۇ.

بىرقانچە ئونلىغان سوئاللار قويۇلۇپ جاۋابلار ئېلىنغاندىن كېيىن، گېنېرال جاڭ يىڭ ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان سوراق ئاخىرلاشتى.

2 ـ كۇنى چۈشتىن كېيىن، گېنېرال ياڭ ژۇ ئۇستىدە ئېـ
لىپ بېرىلغان سوراق كەچقۇرۇن سائەت ئالتىگىچە داۋاملاشتى.
ئۇنىڭ بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن پاراڭ ئەيىبكارنى سوراق قىلىش
شەكلىدە ئەمەس، سۆھبەت شەكلىدە ئېلىپ بېرىلدى. ئەلى ئە ـ
پەندى سۆھبەتتىن ئىلگىرى بىزنىڭ دوكلاتىمىزغا ئاساسەن، ياڭ
ژۇنىڭ سىياسىي، ئىدىيىۋى ئەھۋالىنى بىر قەدەر بىلىۋالغانىدى.
ئەلى ئەپەندى ئالدى بىلەن:

ـــ ياڭ ئەپەندى، سىز ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن خەلق قوز ـ
غىلىڭىغا قانداق قارايسىز؟ قانداق ھېسسىياتتا بولدىڭىز؟ ـــ دەپ
سورىدى.

ـــ ئىلى رايونىدا يۈز بەرگەن ژەقەنى، سىلەرنىڭ تىلىڭىلار
بويىچە، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق ئىنقىلابى دې ـ
سەك خاتا بولماس. تېگى ـ تەكتىدىن ئالغاندا، بۇرۇنقى ھۆكۈ ـ
مەتلەر ھەر مىللەت خەلقىگە ئارتۇقچە بېسىم ئىشلىتىپ، تولىمۇ
قاقشىتىۋەتكەنلىكتىن، خەلق قوزغىلىڭى يۈز بەردى. زۇلۇم،
سىلىق ئېشىۋەرسە، خەلق كۆتۈرۈلمەي قانداق قىلسۇن. ھۆكۈ ـ
مىتىمىز بۇرۇنراق مۇختارىيەت (ئاپتونومىيە) بەرگەن بولسا،
ئۆزلىرىدىن رەئىس، ھاكىم سايلاشقا، مىللىي قوشۇن قۇرۇشقا
رۇخسەت قىلغان بولسا، ئۆز تىل ـ يېزىقىنى قوللىنىش ھوقۇقى
بەرگەن بولسا، قىسقىسى، ئۆز ئىشىنى ئۆزى باشقۇرۇش ئەركىنـ
لىكى بەرگەن بولسا، مانا مۇشۇنداق قانلىق ژەقە كېلىپ چىقمـ
غان بولاتتى. كۇنلەرنىڭ بىرىدە ھۆكۈمىتىمىز ئۇيغۇرلارنى ئا ـ
ساس قىلغان شىنجاڭ مىللەتلىرىگە مۇختارىيەت بېرىشكە مەج ـ
بۇر بولىدۇ. كۇنلەرنىڭ بىرىدە مىللىي ئىنقىلابچىلار بىلەن ھۆ ـ
كۈمىتىمىز ئىتتىپاقلاشماي قالمايدۇ. ئۇلۇغ پېشۋايىمىز سۇن
جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ مىللىي مەسىلەك سىياسىتى ھەر مىللەت
خەلقىنى ئازاد قىلىش ژە ڭ ھوقۇقلۇق باراۋەر مىللەتلەرگە
ئايلاندۇرۇشقا قارىتىلغان ئەمەسمۇ! مەن سىلەرنىڭ خەلق قوزغـ ـ
لىڭىڭلارنى قوللايمەن. مەركىزىي ھۆكۈمىتىمىزدىن تولۇق مۇخ ـ

تارىيەت تەلەپ قىلىشىڭلارنى ئۇمىد قىلىمەن. ئەپسۇسكى، پىر-قىمىز ئىچىدىكى بىر قىسىم رەھبەرلەر كومپارتىيىگە قارشى تۇرغانغا ئوخشاشلا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە مۇختارىيەت بېرىشكە قارشى تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ئۆزىمىزگە هەقىقىي كۆيۈنىدىغان قېرىنداش دوست قىلىشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ، قانداق قىلغاندا دۆلەتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ساقلاشنىڭ يولىنى بىلمەيدۇ - دە، ئۆزلىرىگە ئاۋارىچىلىق تېپىپلا يۈرىدۇ.

— سىزنىڭ جۇڭگو كومپارتىيىسى بىلەن بولغان تونۇشلۇقىڭىز قانداق؟ ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىدىن كىملەرنى بىلىسىز؟

— جۇڭگودا زور قوراللىق كۈچكە ئىگە ئىككى پارتىيە بار. بىرى دۆلەت هاكىمىيىتىگە ئىگە گومىنداڭ پىرقىسى، يەنە بىرى قوراللىق پارتىزان قوشۇنىغا ئىگە قوزغىلاڭچى كومپارتىيە. بىزنىڭ پارتىيىمىزنىڭ داهىسى گېنېرالىسسىموس جيانگ جيېشى. كومپارتىيىنىڭ داهىسى ماۋزېدۇڭ. ئىككى پارتىيە بىر قانچە قېتىم بىرلىشىپ، نۇرغۇنلىغان ياخشى ئىشلارنى قىلىشقان. زىددىيەت كۈچەيگەندە بىرقانچە قېتىم ئۇرۇشۇپمۇ قالغان. بولۇپمۇ پىرقىمىز ئىچىدىكى بىر قىسىم تەرسالار كومپارتىيىگە ئېغىر زىيانلارنى سالغان. مەن ئەزەلدىن ئىككى پارتىيىنىڭ بىرلىشىپ، دۆلەتنى ئازاد قىلىشىنى ۋە گۈللەندۈرۈشىنى ئارزۇ قىلىپ كەلدىم.

رەئىس ماۋزېدۇڭ مىللەتپەرۋەر، جۇڭگونىڭ پۈتۈنلۈكىنى قوغدايدۇ، هەرقانداق دۆلەتكە بېقىندى بولۇشنى خالىمايدۇ، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈشكە ماهىر، ئاممىۋى هەرىكەت قوزغاشقا ئامراق. ئۇنىڭ سەپداشلىرىدىن جۇ ئېنلەي، لىيۇ شاۋچى، جۇدې، پېڭ دېخۇەي، خې لۇڭ، چېن يىلارنى ئوبدان بىلىمەن. جۇ ئېنلەي بولسا ئەملىيەتچى، دۇنيانى چوڭقۇر چۈشىنىدۇ، كارامەت دىپلومات، چىقىشقاق، بولۇپمۇ بىزنىڭ پىرقىمىز بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق. پىرقىمىز ئىچىدە ئۇنىڭ هېسابسىز دوستى-

لىرى بار. ئىككى پارتىيىنىڭ نۇرغۇنلىغان ئورتاق ياخشى ئىش ئىزلىرى ئەنە شۇ جۇئېنلەينىڭ ئۆز قولى بىلەن يۇغۇرۇلغان. بۇ ئېسىل ئىنسان ھەتتا دۇشمەننىمۇ ئۆزىگە قايىل قىلىپ، چىن دوستقا ئايلاندۇرالايدۇ. ۋېيىۋەنجاڭمىزمۇ جۇئېنلەيىنى ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالاتتى ۋە ئېھتىيات قىلاتتى.

ــ سىلەر باشلىماقچى بولغان قۇرۇلۇشنىڭ ئىستىقبالىغا قانداق قارايسىز؟

ــ بۇ غايەت زور خەلقئارالىق ئۇنىۋېرسال ھەربىي قۇرۇ-لۇشنى جاڭ ۋېيىۋەنجاڭ بىلەن روزۇبلت زوڭتۇڭ مەسلىھەتلە-شىپ بېكىتكەنىكەن. مەن بۇنداق ھەربىي بازىنى ياساپ پايدىلە-نىشنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى سەزگەنىدىم. سوۋېت ئىتتىپا-قىغا چېگرىداش بولغان مۇنداق بىر ئورۇندا ھەربىي بازا قۇرۇش خەتەرلىك ئىدى. مۇبادا كۇتلەرنىڭ بىرىدە سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن توقۇنۇش يۈز بېرىدىغان بولسا، بىر كۇنگىمۇ پايلىماي، سوۋېت ئىتتىپاقى ئارمىيىسى تەرىپىدىن بىت ـ چىت قىلىنغان بولاتتى. ئەگەر ئۇنداق بولماي تۇرۇۋېرىدىغان بولسا، بۇ بازا ئا-مېرىكا ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتەتتى ـ دە، شىنجاڭنىڭ ئىستىقبا-لىغا كۇتۇلمىگەن خەۋپ يېتەتتى. ئىلى مىللىي ئىنقىلابىنىڭ قوزغىلىشى ئەنە شۇنداق خەلقئارا خەتەرنى يوققا چىقاردى. بىزمۇ ئارام ئېلىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدۇق.

ــ سىز بۇندىن كېيىن نېمە ئىش قىلىشنى ئويلاۋاتسىز؟

ــ مەن بولسام ئەسىرگە ئېلىنغان بىر گېنېرال. ئۆزۇمنىڭ ئىستىقبالىنى سىلەرنىڭ قولۇڭلارغا تاپشۇردۇم. مەركىزىي ھۆ-كۇمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرسەڭلەرمۇ مەيلى، يەنئەنگە يولغا سېلىپ جۇئېنلەيگە تاپشۇرۇپ بەرسەڭلارمۇ مەيلى، جۇئېنلەي ئىختىساس ئىگىلىرىنىڭ قەدىرگە يېتىدىغان داھىي، ئەمما ئىلى رايونىدا قال دېسەڭلارمۇ مەيلى، زېھىن كۇچۇمنى ئىشقا سېلىپ، ھەر خىل قۇرۇلۇشلىرىڭلارغا يارىدەم بېرىمەن.

3 ـ كۈنى سوراق، سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ھېلىقى ساندۇققا پېچەت سېلىنىپ، ماشىنا بىلەن ئېلىپ كېتىلدى. بۇ ئىككى گېنېرال 1945 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە ئۆز يا-تاقلىرىدا ئالاھىدە كۈتۈشلەرگە ئىگە بولۇپ تۇرۇۋەردى. ئاي ئا-خىرىدا ساقچى ۋازارىتىنىڭ بۈيرۇقىغا بىنائەن غۇلجىغا يولغا سېلىندى. 1946 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئايباسوپتىن ئۇلارنىڭ ئەھۋا-لىنى سورىغىنىمدا، ساقچى ۋازارىتىدە ھەربىي خەرىتە سىزىقچە-لىقى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ بەردى. بىتىمدىن كېيىن گومىنداڭ تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ئاز كۈنلەردىن كېيىن گومىنداڭ دۆلەت مۇداپىئە كومىتېتى تەرىپە-دىن چاقىرىپ كېتىلگەنلىكى مەلۇم بولدى.

1946 ـ يىلى يازدا بولۇپ ئۆتكەن بەزى ئىشلار

ھۈسەيىن ئەبەيدۇللا

ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۈستىدىن دەرد تۆكۈش، پاش قىلىش يىغىنى

«تىنچلىق ئەلچىسى»، «خەلقپەرۋەر» دەپ ئاتالغان جاڭ جىـ جۇڭ ئەپەندى 1946 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۇرۇمچى سا ـ بىق دۆبەن مەھكىمىسىنىڭ غەربىي زالىدا ياشلار، زىيالىيلار ۋە ـ كىللىرى قاتناشقان سۆھبەت يىغىنى ئۆتكۈزدى. بۇ يىغىن ئۈچ كۈن داۋام قىلدى. سۆھبەت يىغىنىغا يەنە چەت ۋىلايەت، ناھىيە ـ لەردىن، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن گومىنداڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ ئېغىر زۇلۇمغا چىدىمايا پاناھ ئىزدەپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ قالغان زىيالىيلار، ياشلار ۋەكىللىرىمۇ قاتناشتۇرۇلدى. گېنېرال جاڭ جىجۇڭنىڭ مۇنداق بىر يىغىن ئۇيۇشتۇرۇشتىن مەقسىتى بىر تەرەپتىن: ئۈچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقنىڭ جۈملىدىن ئۇرۇمچىدىكى ياشلار، زىيا ـ لىيلارنىڭ ئىرادىسىنى سىناپ بىلىپ بېقىش ئىكەنلىكى ناھايە ـ تى ئېنىق ئىدى.

بۇ سۆھبەت يىغىنىنى گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئۆزى باشقۇر ـ دى. ئەيسا بەگ ئۇنىڭغا تەرجىمانلىق قىلدى. جاڭ جىجۇڭ سۆز قىلىپ، بۈگۈنكى يىغىنىدا ئۇرۇمچىدىكى ئاز سانلىق مىللەت ياش ـ لىرى، زىيالىيلىرى ۋەكىللىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، يىغىنغا قاتناشقۇچىلارنىڭ پىكىر ـ تەلەپلىرىنى ئاڭلاپ بېقىشنى خالا ـ يدىغانلىقىنى بىلدۈردى. جاڭ جىجۇڭنىڭ سۆزى تۈگىشى بىلەنلا يىغىن مەيدانىدا پىكىر قىلىشنى تەلەپ قىلىپ نۇرغۇن قوللار

كۆتۈرۈلدى. سۆز قىلغۇچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ناھايىتى ھاياجان بىلەن سۆزلەشكە باشلىدى. سۆزلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى ئۇرۇم-چىدە ۋە يەتتە ۋىلايەت دائىرىسىدە خەلق ئۇستىدىكى زۇلۇم - ئازاب-نىڭ چېكىگە يەتكەنلىكى، بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلقنى بوزەك قىلىپ، خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە ئېغىر زىيان يەتكۈزۈۋاتقانلىقى توغرىسىدا بولدى. ئۇلار بىز ئۆز جايلىرىمىزدا زالىم ئەمەلدارلارنىڭ تۈرلۈك بەدناملارنى چاپلاپ ئازابلاشلىرىغا چىدىمايلا ئۆز يۇرتلىرىمىزنى تاشلاپ ئۇرۇمچىگە پاناھ ئىزدەپ كەلدۇق، دەپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۇستىدىن نۇرغۇن مەسىلىلەرنى پاش قىلدى. سۆز قىلغۇچىلار جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قانلىق تۆمۈر تاپىنى ئاستىدا ئېزىلىپ يەنچىلىۋاتقان قېرىنداشلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش توغرىسىدا جاڭ جىجۇڭغا تەلەپ قويدى. جاڭ جىجۇڭنىڭ تېزدىن تەدبىر قوللىنىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ خەلقنى داۋاملىق بوزەك قىلىشىنى توسۇپ، ئۇلارغا قاتتىق جازا بېرىشىنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭغا بىر قەدەر ئادىل، خەلقپەرۋەر كىشىلەر ۋە خەلق ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان ھوقۇقلۇق، كۈچلۈك بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىشنى، بۇ ئۆمەككە جەنۇبىي شىنجاڭدا خەلقنىڭ غەزىپى كۈچلۈك بولغان ئەمەلدارلارنى جازالاش ھوقۇقى بېرىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى. سۆھبەت يېغىنى گېنېرال جاڭ جىجۇڭنىڭ مۇددىئاسىنىڭ ئەكسىچە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن ئەكسىيەتچىل، زوراۋانلىق سىياسىتىنى سۆكۈش، ئەكسىيەتچىلەر ئۇستىدىن دەرت تۆكۈش يىغىنىغا ئايلاندى. يىغىن 3 - كۈنىگە قەدەم قويغاندا يىغىنىنى جاڭ جىجۇڭنىڭ ئۆزى باشقۇرۇپ: كۆپچىلىكنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىش توغرىسىدىكى تەلىپىگە قوشۇلمەن. بۇنىڭ ئۈچۈن خەلقە ۋەكىل بولۇپ ئۆمەككە قاتنىشىدىغان بىر نەپەر

ۆەكىل سايلاپ بېرىشىگىلار كېرەك، دېدى. يېغىنغا قاتناشقان بىر ئادەم سۆز قىلىپ ۆەكىللىككە ئەيسا بەگنى كۆرسەتتى. يېغىن مەيدانىدا دەرھال كۆچىلۇك غۇلغۇلا كۆتۈرۈلدى. شۇ ۋاقىتتا يولداش خەمىت سۇلتان[1] ئىنقىلابىي ياشلارنىڭ ۆەكىلى سۆيىتدە سۆز قىلىپ، ھېلىقى ئادەمنىڭ سۆزلىرىگە رەددىيە بەردى ۆە ئەيسا بەگنى ۆەكىل قىلىپ سايلاشقا قارشى چىقتى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىزدە 〈زىمىستان كۆرمىگەن بۇلبۇل باھارنىڭ قەدرىنى بىلمەس〉 دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتىلغان سۆز بار، ئەيسا بەگ ئەپەندى زىمىستان كۆرمىگەن ئادەم، خەلقنىڭ بېشىغا چۈشكەن چىدىغۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت، دەرد ـ ئەلەملەرنىڭ نېمىلىكىنى بىلمەيدۇ. مۇنداق ئادەمنىڭ خەلق ۆەكىلى بولۇشقا سالاھىيىتى يوق. مەن خەلق ۆەكىللىكىگە خەلق بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، زامانىنىڭ ئاچچىق ـ چۈچۈكىنى تېتىغان ئىبراھىم تۇردىنى كۆرستىمەن»، دېدى. يېغىن قاتناشچىلىرىنىڭ كۆپچىلىكى خەمىت سۇلتاننىڭ پىكرىگە قوشۇلۇپ كۆچلۈك ئالقىش ياڭراتتى. لېكىن ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا سايلام مەسىلىسىدە ئېغىر ئىختىلاپ كۆرۈلدى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرۇۋەلىشتى. ئاخىردا جاڭ جىجۇڭ سۆھبەت يېغىنىنى ئاياغلاشتۇرغانلىقىنى، خەلق ۆەكىللىكىگە كىمنى بەلگىلەش مەسىلىسىنى ھازىر بېكىتمەيدىغانلىقىنى، كېيىن ئايرىم ئوقتۇرىدىغانلىقىنى ئېيتىپ يېغىننى تۈگەتتى.

نۆۋەتتى كەلگەندە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئۇرۇمچىدە مۇشۇ مەزگىللەردە ۆە ئۇنىڭدىن كېيىن تا شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر بولغان ۋاقىت ئىچىدە، ئۇيغۇر ياشلىرى ۆە زىيالىيلىرى ئارىسىدا تۇرلۇك تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشلەر سەۋەبىدىن، گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدا يۈرگۈزگەن مۇستەبىتلىك، ھاكىمۇتلەقلىق، ۆە چوڭ خەنزۇچىلىق سىياسەتلىرىگە قارشى كۈرەش مەسىلىسى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قانداق مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى، شۇنىڭدەك سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان

مۇناسىۋەت مەسىلىسى قاتارلىق مەسىلىلەرگە بولغان كۆز قاراش ۋە مەيداننىڭ ئوخشىماسلىقى سەۋەبىدىن، بىر - بىرىگە قارىمۇ قارشى ئىككى ئىدىيىۋى سەپ شەكىللەندى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ خەلقنىڭ ئىنقىلابىغا قارشى ھەرىكىتى جەدىيلەشكەنسىرى ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان، گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئاچقان ئۇچ كۇنلۇك سۆھبەت يىغىنىدا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان تەكشۈرۈش ئۆمىكىگە ۋەكىل سايلاش مەسىلىسىدە كۆرۈلگەن ئىختىلاپمۇ شۇ ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ ئىنكاسى ئىدى.

سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ ئارىدىن بىرەر ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە ئىبراھىم تۇردى[2] «خانتەڭرى» نەشرىياتى ئورگىنىغا كىرىپ، ئۆزىنىڭ ئالدىنقى كۈنى جاڭ جىجۇڭ ئاچقان «جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» نى تەشكىل قىلىش يىغىنىغا قاتناشقانلىقى، يىغىندا جاڭ جىجۇڭنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا ئەۋەتىلىدىغان تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۆمەك تەركىبىدىكى خادىملارنىڭ ئىسمىنى ئېلان قىلغانلىقىنى، ئۆمەككە غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى جاڭ شىگۇاڭ[3] ئۆمەك باشلىقى، ئۆمەر دامۇللا[4] مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى، ئىبراھىم تۇردى، مادامبېك (شىنجاڭ ئۇلكىلىك قازاق - قىرغىز مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، قىرغىز) ۋە يەنە ئىككى نەپەر پولكوۋنىك ئۇنۋانلىق ئەمەلدارنىڭ ئۆمەكنىڭ رەسمىي ئەزاسى قىلىپ بەلگىلەنگەنلىكىنى ئېيتتى ۋە بۇ ئۆمەكنىڭ 7 - ئايىنىڭ باشلىرى يولغا چىقىدىغانلىقى، ھامۇت خوجايېفنىڭ ئۆمەك تەرجىمانى بولۇپ بەلگىلەنگەنلىكىنىمۇ قوشۇپ قويدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ «جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى» گە ئىبراھىم تۇردىنى خەلق ۋەكىلى قىلىپ بەلگىلىشىدىكى سەۋەب، بىرىنچىدىن، بىر ئاي بۇرۇن ئۆزى ئاچقان سۆھبەت يىغى-

ئىدا مۇتلەق كۆپچىلىك ياشلار ۋە زىيالىيلارنىڭ ئىبراھىم تۇر-دىنى كۆرسەتكەنلىكىدىن بولغان بولسا، ئىككىنچىدىن، شۇ مەز-گىلدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇچ ۋىلا-يەت تەرەپكە مايىل ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىش مەقسىتىدە مۇ-شۇنداق قارارغا كەلگەنلىكى ئېنىق ئىدى. ئىبراھىم تۇردى بىز-گە يەنە «يىغىندا جاڭ جىجۇڭ مېنىڭ ئۆزۈمگە بىر كاتىپ ئېلىپ-ۋېلىشىمغا قوشۇلدى» دېدى. ئارىدىن بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى» مېنىڭ ئىبراھىم تۇردىغا كاتىپ بولۇپ بېرىشىمنى ۋە مېنىڭ كاتىپلىق نامىدا قىلىدىغان ئىشلىرىمنى بېكىتكەنلىكىنى ماڭا ئۇقتۇردى. تەشكىلاتنىڭ ئۇقتۇرۇشىغا بىنائەن ، «نەنخۇايۇەن» (ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى تۇرۇشلۇق قورۇ) دىن ئۇچ ۋىلايەت گېزىت - ژۇرنال-لىرى ۋە تەشۋىقات ۋەرەقلىرىنى بىر تاغارغا قاچىلاپ، تاغارنىڭ ئۈستى تەرىپىگە «خانتەڭرى» ژۇرنىلىنىڭ يېقىنقى سانلىرىنى قاچىلىدىم. چۈنكى شۇ مەزگىللەردە «خانتەڭرى» ژۇرنىلى ھۆ-كۈمەت تەستىقلىغان ئاشكارا ژۇرنال ئىدى. تەشكىلات بۇ گېزىت - ژۇرناللارنى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ مۇھىمراق ۋىلايەت، ناھىيىلە-رىدە ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتلىرى ۋە قىسمەن ئىلغار ئۇيغۇر ئۇيۇشمىلىرىغا تارقىتىپ بېرىشنى تاپشۇردى، شۇنىڭدەك مېنىڭ ئىبراھىم تۇردىنىڭ كاتىپى نامىدا ئۇنىڭغا جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كونكرېت پائا-لىيەتلىرى، خەلقنىڭ ئاھۇ زارى، جايلاردىكى پومېشچىكلار ۋە گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ئۈستىدىن پاش قىلىنغان مەسىلە-لەرنى خاتىرىلەپ بېرىشىمنى تاپىلىدى. 1946 - يىل 7 - ئاي-نىڭ 2 - كۈنى ئەتىگەندە ئۆمەك تەركىبىدىكى خادىملار ۋە ئۇچ نەپەر تۆۋەن دەرىجىلىك ئوفىتسېر سابىق دۇبەن مەھكىمىسىگە يىغىلدۇق. ئامېرىكىدا ئىشلەنگەن ئىككى دانە دادۇچې ناملىق چوڭ ئاپتوموبىلغا ئولتۇردۇق. ئاپتوموبىلغا يەنە «مۇھاپىزەتچى» نامى بىلەن تولۇق قوراللانغان ئون نەچچە ئەسكەر چىقتى. بۇ

يەردە ئوبۇلقاسىم سابىتنى ئۇچراتتىم. ئۇ ئۆمەر داموللىغا كاتىپ بولۇپ بىللە باردىكەن. بىز ئەتىگەن سائەت 10 لاردا يولغا چىقـ تۇق. چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچ ئەتراپىدا توقسۇن ناھىيىسـ گە يېتىپ كەلدۇق. توقسۇن ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشكىللـ شى بىلەن ناھىيىدىكى ئىدارە خىزمەتچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار ۋە بۇ يەردە تۇرۇشلۇق گومىنداڭ ئارمىيىسىدىن بىرنەچچە يۈز ئادەم ئۆمەكنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئەتىسى توقسۇن ناھـ يىسىنىڭ بىر كىنوخانىسىدا يىغىن بولدى. يىغىنغا ناھىيىنىڭ باشلىقلىرى، ئىدارە خىزمەتچىلىرى، خەلق ۋەكىللىرى، ياشلار، زىيالىيلار قاتناشتى. يىغىندا مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى سۆز قىلـ غاندىن كېيىن، ناھىيىنىڭ باشلىقلىرى قارشى ئېلىش يۈزىسـ دىن سۆز قىلدى، ئارقىدىن توقسۇن ياشلىرى، زىيالىيلىرىدىن بىرنەچچە كىشى سۆزگە چىقىپ، ناھىيىدىكى ھۆكۈمەت ئەـ مەلدارلىرى ئۈستىدىن دەرد تۆكۈپ شىكايەت قىلىشقا باشلىدى. ئەمەلدارلارنىڭ پارىخورلۇقى، دېھقانلار ئۈستىدىكى سېلىقنىڭ ئېغىرلىشىپ كەتكەنلىكى، دېھقانلارنىڭ تۇرمۇشى ئېغىرلىشىپ كۇن ئالالمايدىغان دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنلىكى قاتارلىق مەسـ لىلەر ئۈستىدە سۆزلەپ، نۇرغۇن مەسىلەرنى پاش قىلدى. بۇـ لۇپمۇ توقسۇندىكى گومىنداڭ ھەربىي ـ ساقچىلىرىنىڭ خەلققە قىلمۇاتقان زورلۇقلىرى، خەلقنى بوزەك قىلىپ، مال ـ مۇلۈكـ لىرىنى خالىغانچە بۇلاپ ـ تالاۋاتقانلىقى، ئىنقىلابىي ياشلار، زدـ يالىيلارغا قىلمۇاتقان سىياسىي زىيانكەشلىكى، خالىغانچە ئادەم تۇتۇشلىرى ئۈستىدە ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى. ئۆمەك توقسۇندا ئىككى كۇن تۇرۇپ 7 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۇنى ئەتـ تىگەندە جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقتى.

گومىنداڭ لىيەنجاڭنىڭ كۇمۇشتكى قاتىللىقى

ئۆمەك ئاپتوموبىللىرى توقسۇندىن چىقىپ بىرنەچچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن كۇموش ئۆتىگىگە كەلدى. ئۆمەك ئەزالىرى بىرنەچچە كىچىك ئاشخانىغا بۆلۈنۈپ غىزالانغاندىن كېيىن كۇـ

مۇش ئۆتكۈنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كىچىككىنە مەيدانغا يىغىلىپ ئۆمەكنى قارشى ئېلىپ سەپ تارتىپ تۇرغان ئۇيغۇر ئەسكەرلەر - نىڭ ئالدىغا كەلدى. ئەسكەرلەرنىڭ كىيىملىرى كۇلرەڭ ماتادىن تىكىلگەن جۇل - جۇل كىيىملەر بولسىمۇ، رەتلىك، مۇنتىزىم هالەتتە تۇراتتى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەر - لەرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا هۆرمەت بىلدۇرۇپ هەربىيچە سالام بەردى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەرلەر - گە قىسقا سۆز قىلدى. ئۇنىڭ سۆزىنى ئۆمەك تەرجىمانى هامۇت خوجايېۋ تەرجىمە قىلدى. جاۋ شىگۇاڭ ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا ئۇچ ئۇيغۇر ئەسكەر سەپنىڭ ئالدىغا چىقىپ جاۋ شىگۇاڭغا هەربىيچە سالام بېرىپ، ئۇنىڭغا بىر پارچە خەت سۇندى. بۇ ئۇيغۇر ئەسكەرلەر گومىنداڭنىڭ قاراشىهەردە تۇرۇش - لۇق قىسىملىرىغا قاراشلىق بىر لىيەن ئىكەن. بۇلار ئەسلىدە 1944 - يىلى ئەتىيازدا جاللات شېڭ شىسەي جەنۇبىي شىنجاڭ - دىن ئەسكەرلىككە مەجبۇرىي ئالغانلارنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى شۇ مەزگىلدە تارقالغان كۇچلۇك ۋابا كېسىلى ۋە ئېغىر ئاچارچىلىق تۈپەيلىدىن ئۆلۈپ كەتكەنىكەن. ساق قالغانلىرىنىڭ بىر قىسمى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئالتايغا ئەۋەتىلىپ، باندىت ئوسمانغا قارشى ئۇرۇشقا سېلىنىپ، كۆپىنچىسى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كەتكەن. بۇلار ئۇرۇشتا ئۆلمەي قالغانلىرى بولۇپ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن قورالسىزلاندۇرۇلۇپ كۇمۇش جاڭگىلىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان بىچارىلەر ئىكەن. ئۇلار هەر كۈنى ئەتىگەندىن تارتىپ كەچ كىرگىچە ئوتۇن يېرىپ ۋە ئاكوپ كولاپ قۇلدەك ئىشلەيدىكەن. يەيدىغىنى كۈنىگە ئۇچ ۋاق زاغرانان، ئىچىدىغىنى ئۇماچ ئىكەن. هۆكۈمەت تەرىپىدىن بېرىلگەن ئازغىنە تەمىناتىنى لېۋ فامىلىلىك لىيەنجاڭ چۆنتىكىگە سالىدىكەن...

بىز ئولتۇرغان ئاپتوموبىل ئارغۇيۇلاق تاغلىرىدىن ئۆتۈپ قاراشەهەرگە يېقىن لېۋ شىخۇ دېگەن يېزىغا يېقىنلاپ قالغاندا، ئارقىمىزدىن سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن بىر كىچىك ئاپتو -

موبىل ناھايىتى تېز يېتىشىپ كېلىپ ئالدىمىزغا ئۆتۈپ توختىدى، بىزنىڭ ئاپىتوموبىللارمۇ توختىدى. ئۇچ ئۇيغۇر پۇقرا ھېلىقى ئاپىتوموبىلدىن چۈشۈپ «ئىبراھىم تۇردى ئەپەندى كىم بولىدىكىن؟» دەپ سورىدى. ئىبراھىم تۇردى ئاپىتوموبىل كوزۇپىدا تۇرۇپ «مانا مەن بولىمەن!» دەپ جاۋاب بەردى. ئۇچ كىشى تەڭلا ماشىنىغا يېقىنلىشىپ كېلىپ ئىبراھىم تۇردىغا بىر پارچە خەتنى تاپشۇردى ـ دە، گەپ ـ سۆز قىلماي ئاپىتوموبىلغا چۈشۈپ ئارقىغا يېنىپ كەتتى. ئۆمەكنىڭ ئاپىتوموبىللىرى لېيۇ شىخۇ يېزىسىدىن ئۆتكەندە، قاراشەھەر ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئورۇنلىرى يول ئۈستىگە ھەشەمەتلىك چاجالڭ (ئەمەلدارلارنى قارشى ئالىدىغان ۋاقىتلىق سەھنە ـ ئاپتوردىن) قۇرۇپ ئۆمەكنى قارشى ئالدى. ئۇلار ئىداره خىزمەتچىلىرى، ھەربىي قىسىم، ئو-قۇغۇچىلاردىن بولۇپ بىرەر مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئۆمەكنى قارشى ئېلىشقا تەشكىللىگەن ئىكەن. ئۇلار بىزنى ۋىلايەتلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى بىناسىغا ئورۇنلاشتۇردى. تاماقتىن كېيىن ئىبراھىم تۇردى بىزگە يولدا ھېلىقى ئۇچ كىشى تاپشۇرغان خەتنىڭ مەزمۇنىنى ئېيتىپ بەردى. خەتتە مۇنداق دېيىلگەن: جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۇرۇش ئۆمىكى باشلىقلىرى كۇمۇشتە ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇچ ئۇيغۇر ئەسكەرنىڭ بارلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلەر نامىدىن ئۆمەك باشلىقلىرىغا خەت بەرگەنلىكىنى كۆرگەن لېيەنجاڭ ئۆمەك كۇمۇشتىن يۇرۇپ كېتىشى بىلەنلا لېيەندىكى بارلىق ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى مەيداننىڭ ئۇدۇلىدىكى تۆپىلىككە ئېلىپ چىقىپ ئورا كولاشقا بۇيرۇغان. ئورا كولىنىپ بولغاندىن كېيىن لېيەنجاڭ ئۆمەك باشلىقىغا خەت بەرگەن ئۇچ ئۇيغۇر ئەسكەر (بۇ ئۇچى مەزكۇر لېيەندىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەر بەنلىرىنىڭ بەنجاڭلىرى بولۇپ، ئېسىمده قېلىشچە بىرىنىڭ ئىسمى ياسىن، بىرىنىڭ ئىسمى ئايۇپ ئىدى، يەنە بىرىنىڭ ئىسمى ئېسىمدىن كۆتۈرۈلۈپ قاپتۇ)نى ئورىغا ئىتتىرىپ چۈشۈرۈپ، مېنىڭ ئۈستۈمدىن باشلىققا ئەرز بەرگىنىڭلار ئۈچۈن

دەپ ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق بېرىپ تىرىك كۆمدۇرۇۋەتكەنلىكى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشقا ئۇنىمىغانلارنى قاتتىق ئۇرغانلىقى، بۇ قانلىق ۋەقەنى كۆرگەن ئۇيغۇر ئەسكەرلەر ۋە كۆموش ئۆتكىدىكى خەلقنىڭ يىغا ـ زارە قىلىشقانلىقى، ئاخىرىدا ئەسكەرلەر ۋە خەلق بىرلىشىپ خەت يېزىپ شۇ ۋاقىتتا كۆموشكە چۈشكۈن قىلغان ئۇيغۇر سودىگەرلەردىن ئىبراھىم تۇردىغا ئەۋەتكەنلىكى ئېيتىلغان ئىكەن. ئىبراھىم تۇردىنىڭ ئېيتىشچە ئۇ خەتنى دەرھال خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدۇرۇپ ئۆمەك باشلىقى جاۋ شى ـ گۇاڭغا تاپشۇرۇپتۇ. ئەتىسى ئەتىگەنلىك چاي ۋاقتىدا ئوبۇلقاسىم سابىت كېچىدە بولغان ئىشلارنى بىزگە ئېيتىپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشچە، كېچىدە ھەممەيلەن ئۇخلاپ قالغاندا ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ئۆمەكتىكى پولكوۋنىك دەرىجىلىك ئەمەلدارنى مەسـ ئۇل قىلىپ، مىللىيلاردىن ئوبۇلقاسىم سابىتنى قاتناشتۇرۇپ، ئۆمەك خىزمەتچىلىرىدىن ئۇچ ئوفىتسېر ۋە ئون نەچچە مۇھاپـ ىزەتچى ئەسكەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىللەپ، ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنى تىرىك كۆمدۇرگەن لىەنجاڭنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇپ، ئاپتومو ـ بىل بىلەن كۆموشكە ئەۋەتكەن. ئوبۇلقاسىمنىڭ ئېيتىشچە، قا ـ تىل لىەنجاڭ گازارمىسىنىڭ دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ، دەرۋازە ـ نىڭ ئۈستىگە ئىككى دانە پىلىموتنى سىرتقا قارىتىپ تىكلەپ قويغان. ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى ياتاقلىرىغا كىرگۈ ـ زۈۋېتىپ، ئىشىكلەرنى قۇلۇپلىۋەتكەن. قاراشەھەردىن بارغانلار جاۋ شىگۇاڭنىڭ بۇيرۇقىنى لىەنجاڭغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ دەرۋازە ـ نى ئېچىپ ئۆزلىرى بىلەن بىللە قاراشەھەرگە بېرىشىنى بۇيرۇ ـ غان. لىەنجاڭ دەرۋازىنى ئېچىش ئۈياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، قاراشەھەردىن كەلگەنلەرگە «ئەگەر قايتىپ كەتمىسەڭلار ئوق چە ـ قىرىمەن»، دەپ تەھدىت سالغان. جاۋ شىگۇاڭ ئەۋەتكەن پولكوۋ ـ نىك قاتتىق ـ يۇمشاق گەپلەر بىلەن كۆپ نەسىھەت قىلغاندىن كېيىن، لىەنجاڭ ئىلاجسىز دەرۋازىنى ئاچقان. قاراشەھەردىن بارغانلار لىەنجاڭنى ئېلىپ يېرىم كېچىدە ئۆمەك چۈشكەن ئو ـ

روڭغا قايتىپ كەلگەن. ئەتىسى (7 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى) ئەتىگەنـ
لىك تاماق ۋاقتىدا جاۋ شىگۈڭ ئۆمەكتىكىلەرگە تۈنۈگۈن كـۈ ـ
مۈشتە يۈز بەرگەن ۋەقە ۋە كېچىدە بولغان ئىشلارنى ئۇقتۇرۇپ،
ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل لىەنجاڭنىڭ قىلمىشلىرىنى كېچىدە تەـ
لېگرامما ئارقىلىق غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇدىرى
جاڭ جىجۇڭغا مەلۇم قىلغانلىقىنى، جاڭ جىجۇڭدىن جىنايەتچىـ
گە ئۆلۈم جازاسى بېرىش، جازانى خەلق ئالدىدا ئىجرا قىلىش
توغرىسىدا بۇيرۇق كەلگەنلىكىنى، ئەتىگەنلىك تاماقتىن كېيىـن
بۇيرۇق ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى، ئۆمەكتىكى ھەممەيلەننىڭ
يېغىن مەيدانىغا بېرىشى كېرەكلىكىنى ئېيتتى. بىز ئەتىگەن
سائەت سەككىز يېرىملاردا يېغىن مەيدانىغا باردۇق. قاتىل لىيەنـ
جاڭ ئەسكەرلەر تەرىپىدىن يېغىن مەيدانىغا ئېلىپ كېلىنگەندىن
كېيىن، ئۆمەكنىڭ پولكوۋنىك ئۇنۇانلىق ئەزاسى قاتىلنىڭ جىـ
نايەتلىرى توغرىسىدا يىغىنغا قاتناشقۇچىلارغا سۆز قىلدى ۋە
يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە لىەنجاڭغا ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىـ
لىنىپ، ھۆكۈم شۇ مەيداندا ئىجرا قىلىنىدىغانلىقىنى جاكارلـ
دى. ھۆكۈم بويىچە جىنايەت ئۆتكۈزگەن قاتىل لىەنجاڭ ئېتىپ
تاشلاندى. ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۈڭ ئۆمەكتىكى مىللىيلارنىڭ
گۇمان قىلىشىدىن خالىي بولۇش ئۈچۈن، ئىبراھىم تۇردى ۋە
ئوبۇلقاسىمنى لىەنجاڭنىڭ ھەقىقىي ئۆلگەن ـ ئۆلمىگەنلىكىنى
كۆرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇلار بېرىپ لىەنجاڭنىڭ راستىنلا
ئۆلگەنلىكىنى ئېنىقلاپ كەلدى. بۇ ۋەقە قاراشەھەردە ناھايىتى
زور تەسىر قوزغىدى. گومىنداڭنىڭ خورلۇقىنى يەتكۈچە تارتقان
قاراشەھەر خەلقى ۋە يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلەردىكى پۇقرالار
بۇ ئىشتىن ئىنتايىن خۇشال بولۇشتى. شۇ كۈنى چۈشتىن كېـ
يىن قاراشەھەر ۋالىي مەھكىمىسى ۋىلايەتلىك چوڭ كۈلۈبتا جەـ
نۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قاراشەھەرگە كەلگەنلىـ
كىنى قارشى ئېلىش يۇزىسىدىن يېغىن ئاچتى. يېغىنغا قاراشەـ
ھەر ۋالىيسى باشچىلىقىدىكى بارلىق ھەربىي ـ مەمۇرىي باشـ

لمقلار، ئىداره باشلىقلىرى قاتناشقاندىن تاشقىرى قاراشەھەردىكى بىر تۇركۇم زىيالىيلار ۋە ياشلار ۋەكىللىرى قاتناشتى. يىغىندا سۆزگە چىققان ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى قاراشەھەردىكى گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ خەلققە قىلىۋاتقان زوراۋانلىقلىرى ۋە قاراشەھەردىكى ساقچى ئو - رۇنلىرىنىڭ بىر تۇركۇم ئىلغار ياشلارنى قولغا ئېلىپ ۋەھشىي - لەرچە قىيناۋاتقانلىقى ھەققىدە شىكايەت قىلىپ، تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ تۇرمىدىكى ياشلارنى قويۇپ بېرىش توغرىسىدا ساق - چى ئورۇنلىرىغا بۇيرۇق قىلىشنى تەلەپ قىلدى. يىغىندىن كې - يىن ئۆمەك ئەزالىرى ئىبراھىم تۇردى، مادامىبىكلار ئۆمەك باش - لىقلىرى بىلەن سۆزلەشكەندىن كېيىن، ئۆمەك ساقچىغا ئادەم ئەۋەتىپ سۈرۈشتۇردى. ساقچى ئىدارىسى قولىدا ھېچقانداق پا - كىت بولمىغاچقا، تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان 10 غا يېقىن ياشنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. قويۇپ بېرىلگەنلەر ئىچىدە ئىبراھىم تۇردىنىڭ دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان شاگىرتلىرىنىڭمۇ بارلىقى مەلۇم بولدى.

ئۆمەك قاراشەھەردە ئۈچ كۈن تۇرغاندىن كېيىن كورلا، بۇ - گۇر ناھىيىلىرىدە بىرنەچچە كۈن توختاپ، ئىداره باشلىقلىرى، خەلق ۋەكىللىرى قاتناشقان يىغىنلارنى ئۆتكۈزدى. يىغىنغا قاتـ ناشقان زىيالىيلار ۋە خەلق ۋەكىللىرى، ياشلار شۇ ناھىيىلەردە - كى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى ۋە گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خەلققە قىلىۋاتقان زورلۇق - زومبۇلۇقلىرى ئۈستىدە شىكايەت قىلدى.

كۈچا ياشلىرىنىڭ ئىنقىلابىي قەيسەرلىكى

ئۆمىكىمىز 7 - ئاينىڭ 12 - كۈنى كۈچا ناھىيىسىگە يې - تىپ باردى. كۈچا خەلقى، بولۇپمۇ ياشلار، زىيالىيلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ ئۆمەكنى قىزغىن قارشى ئالدى. ئىگىلىشىمىزچە، كۈچادا ئاممىۋى ئاساسىي كۈچلۈك بولغان ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى بار ئىكەن. بۇ تەشكىلاتقا كۈچا ياشلىرىدىن ئېزىز

يۇسۇپ (هازىر شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە)، مۇھەممەتنىياز ناسىروفلار يېتەكچىلىك قىلىدىكەن. ئۇلار كۆچادا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۆرەشلەردە نۇرغۇن ئەھمىيەتلىك ئىشلارنى قىلىپتۇ. بۇ خەۋەرنى مەن ئۇرۇمچىدىكى چېغىمدىلا ئاڭلىغانىدىم. كۆچادا ياشلار ۋەكىللىرى ئۆمەكتىكى ئىبراھىم تۇردى قاتارلىق كىشىلەر بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولدى. ئۇلار بىزگە كۆچانىڭ يېقىنقى ئەھۋاللىرىنى، ياشلار تەشكىلاتىنىڭ خىزمەتلىرىنى تونۇشتۇردى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن كۆچا خەلقى، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي قىزغىنلىقى يۇقىرى ئۆرلەپ، بىرمۇنچە ئىنقىلابىي پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بارغانلىقىنى بايان قىلىشتى. ۋە 11 بېتىم ئىمزالىنىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە كۆچادىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ياشلارغا قىلغان زىيانكەشلىكلىرىنى پاش قىلدى. ياشلار ۋەكىللىرىنىڭ پاش قىلىشىچە، كۆچا ساقچى ئىدارىسى 11 بېتىم ئىمزالىنىشىنىڭ ئالدىدا بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلارنى قولغا ئالغانىكەن. 11 بېتىمدە يەتتە ۋىلايەتتە قولغا ئېلىنغان سىياسىي مەھبۇسلارنى دەرھال ئازاد قىلىش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلگىنى بويىچە، كۆچادىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى ئۆمەك كۆچاغا بېرىشتىن ئىلگىرى تۇرمىدىكى مەھبۇسلاردىن بىر تۇر كۇمىنى تۇرمىدىن بوشاتقانىكەن. ئۆمەك كۆچاغا يېتىپ كەلگەن كۇنى ئۆمەكنىڭ كۆچاغا كەلگەنلىكىنى قارشى ئېلىشقا چىققان ياشلارنىڭ كوچىدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ تېررورلۇق ھەرىكىتىگە قارشى شوئار توۋلىغانلىقىنى باھانە قىلىپ، ساقچى ئىدارىسى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرىدىن ئېزىز يۇسۇپ، مۇھەممەت نىياز ناسىروف قاتارلىق ياشلارنى شۇ كۇنى كەچتىلا قولغا ئالغانىكەن. ئۆمەك كۆچاغا يېتىپ بارغان كۇنىنىڭ ئەتىسى كۆچا ناھىيىلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى كۇلۇبىدا ئۆتكۇزۇلگەن ھەر ساھە ۋەكىللىرى قاتناشقان سۆھبەت يىغىنىدا، كۆچا ياشلىرىنىڭ ۋەكىللىرى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ قولغا ئېلىنغان ياشلارنى تۇر

مىدىن بوشتىپ بېرىش توغرىسىدا ساقچى ئىدارىسىگە بۇيرۇق قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئۆمەك خەلقنىڭ كۆچلۈك تەلىپىگە ئاساسەن، كۆچا ساقچى ئىدارىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ، قولغا ئالغان ياشلارنى دەرھال قويۇپ بېرىشنى بۇيرۇدى. كۆچا ساقچى ئىدارىسى قولغا ئالغان ياشلارنى قويۇپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۆمەك كۆچادا ئۇچ كۈن تۇردى. كېيىن ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، ئۆمەك كۆچادىن يۇرۇپ كېتىشى بىلەنلا ساقچى ئىدارىسى قويۇپ بەرگەن ياشلار ۋەكىللىرىنى قايتىدىن قولغا ئالغان. كۆچادا بولۇپ ئۆتكەن بۇ ۋەقەلەر جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ نەقەدەر ساختىلىقىنى كۆرسەتىپ بېرىدۇ.

ئۆمەك تەركىبىدىكى ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ پوزىتسىيىسىدىكى ئۆزگىرىشلەر

كۆمۈشتە ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىل لىيەنجاڭغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىشى، قاراشەھەر خەلقنىڭ كۆچلۈك بېسىمى بىلەن تۇرمىدىكى بىر تۇركۇم ياشلارنىڭ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى ۋە كۆچا ئىنقىلابىي ياشلىرىنىڭ كۆچلۈك تەلىپى بىلەن يەنە بىر تۇركۇم ياشلارنىڭ تۇرمىدىن قويۇپ بېرىلىشى كەڭ ئىنقىلابىي ئاممىنى خۇشال قىلىدىغان ئىش بولدى. لېكىن سەپىرىمىزنىڭ كېيىنكى ئەھۋالى قاراشەھەر ۋە كۆچادىكىدەك بولمىدى. ئۆمەكتىكى ئاساسلىق كۆچىنى تەشكىل قىلىدىغان گومىنداڭ ئەربابلىرى ئىش مۇنداق كېتىۋەرسە ئۆزلىرى ئۈچۈن پايدىسىز بولىدىغانلىقىنى سەزدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ پوزىتسىيىسى روشەن ھالدا ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئىشلار ئورۇمچىدە جاڭ جىجۇڭ ئاچقان ياشلار سۆھبەت يىغىنىدا ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى جەنۇبىي شىنجاڭغا تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئەۋەتىش توغرىسىدا ئوتتۇرىغا قويغان تەلەپ ۋە نىشاننىڭ تەتۇرسىگە قاراپ ماڭدى. ئاڭلىشىمچە، ئۆمەك ئورۇمچىدىن يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى گېنېرال جاڭ جىجۇڭ ئۆمەكنىڭ تەشكىل قىلىنغانلىقىنى ئېلان قىلغان چاغدا «جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى، جەنۇبىي شىنجاڭ

دىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى تەكشۈرىدۇ، جىنايىتى ئېغىر ئەمەلدارلارنى خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاشقا، جازالاشقا ھوقۇق-لۇق» دەپ ئېيتقانىكەن. ئەمما ئۆمىكىمىز كۈچادىن ئايرىلغاندىن كېيىن بارغان جايلاردا ئىشلار سەل باشقىچە بولدى.

7 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى باي ناھىيىسىگە كەلدۇق. بۇ ناھىيىدە پەقەت بىر كېچىلا قوندۇق. لېكىن بۇ يەردە بىزنى ئىزدەپ كېلىدىغانلار كۆپ بولدى. ئۇلاردىن ئىگىلىشىمىزچە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى باي ناھىيىسىنى ئازاد قىلىپ بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، غۇلجىدىن كەلگەن بۇيرۇق بويىچە باي ناھىيىسىدىن چىقىپ كېتىپتۇ. باي ناھىيىسىدىكى گومىنداڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، ساقچى ئورۇنلىرى نۇرغۇن كىشىلەرنى «ئۇچ ۋىلايەت ئارمىيىسى بىلەن مۇناسىۋەت قىلدىڭ»، دەپ قاماپتۇ. قامالغانلارنىڭ بەزىلىرى تۇرمىدە ئۆلۈپ كېتىپتۇ. مىللىي ئارمىيە قىسمىلىرى بايدىن چېكىنگەندە ئۇلارغا ئەگىشىپ بىللە چىقىپ كەتكەن ياشلارنىڭ ئاتا ـ ئانىلىرى، خوتۇن ـ بالىلىرى، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىنى گومىنداڭ دائىرىلىرى تۇتۇپ كېلىپ ۋەھشىيلەرچە قىيناپتۇ.

7 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئاقسۇغا يېتىپ باردۇق. ئاقسۇدا ئۆمەكنى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ ئاقسۇدىكى ئىنقىلابىي خەلق ۋە ياشلارنىڭ ئۆمەك بىلەن ئۇچرىشىشىنى توسۇش، ئۆمەكتىكى ئىنقىلابىي كۈچلەرنىڭ ھەرىكىتىنى چەكلەشنىڭ بىر چارىسى بولدى. بۇ ئىشلارنىڭ ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ ۋە ئۆمەكتىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. جاۋ شىگۇاڭ «ئاقسۇ ئانچە تىنچ ئەمەس، ئۆمەكنىڭ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ يەرلىك ئورۇنلار بىزگە مۇشۇ يەرنى راسلاپتۇ»، دېدى. بۇ يەردە گومىنداڭ ھەربىي قىسمىلىرى كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى ئىنقىلابىي ئاممىنى بىزگە يېقىنلاشتۇرماسلىق ئۈچۈن خىلمۇ خىل توسالغۇلارنى پەيدا قىلغان بولسىمۇ

يەنىلا بىر قىسىم ئوت يۇرەك ياشلار بىزنى ئىزدەپ كېلىشتى. بىزمۇ تۇرلۇك ئۇسۇللار ئارقىلىق ئۇلار بىلەن ئۇچرىشىپ، خەلق ۋەكىللىرىنىڭ بىزگە دېمەكچى بولغان دەرد ـ ئەلەملىرىنى ئاڭلاشقا تىرىشتۇق. ئۇلار بىزگە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ يەرلىك فېئودال ـ پومېشچىكلار، زومىگەرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئىنقىلابىي ياشلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىپ يوشۇرۇن ياكى ئاشكارا ھالدا ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكىنى، جۈملىدىن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ل. مۇتەللىپ باشلىق نۇرغۇن ۋەتەنپەرۋەر، ئىنقىلابىي پەرزەنتلىرىنى نابۇت قىلغانلىقىنى چوڭقۇر قايغۇ بىلەن سۆزلەپ بەردى. بۇ ئېچىنىشلىق ئىشلارنى ئاڭلاپ ئىبراھىم تۇردى باشچىلىقىدىكى ئىنقىلابىي كۈچلەر قاتتىق قايغۇردۇق. مەھۇم لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1939 ـ 1941 ـ يىللىرى ئۇرۇمچى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان چېغىدا مېنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ساۋاقدىشىم، شۇنداقلا ئىبراھىم تۇردىنىڭ روھلۇق، جۇشقۇن شاگىرتلىرىنىڭ بىرى ئىدى. شۇڭا بۇ شۇم خەۋەر ئىبراھىم تۇردى ۋە ماڭا قاتتىق تەسىر قىلدى. ئىبراھىم تۇردى شۇ ۋاقىتتا ھەممىگە خىتاپ قىلىپ: «بۇ مەرھۇم ئىنقىلابچىلىرىمىزنىڭ ئاققان قېنى ھەرگىز بىكار كەتمەيدۇ. بىز زالىم، جاللاتلاردىن بۇ قىساسنى چوقۇم ئالىمىز»، دېگەنىدى.

قەشقەر خەلقىنىڭ ئۇرغۇچ تۇرغان ئىنقىلابىي روھى

بىز ئاقسۇدا ئۇچ كۈن تۇرۇپ 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەرگە يېتىپ باردۇق. بىز بارغان كۈنلەردە قەشقەردە رامىزان مەزگىلى ئىكەن. ئاپتوموبىلدا كېتىۋېتىپ چوڭ كوچىدا ئاتلىق ۋە پىيادە يۈرگەن بىرقانچە سەللىلىك موللىلارنىڭ قوللىرىدىكى چوڭ دەررىلەر بىلەن ئايالىلارنى قوغلاپ يۈرۈپ «يۇزۇڭنى ياپ، دەۋزىخى» دەپ ھاقارەتلىك تىللار بىلەن تىللاپ ئۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولدۇم. ئۇرۇمچى ۋە باشقا جايلاردا مۇناپىق كۆرۈنۈشنى تېخى ئۇچراتمىغانىدىم. بۇ يەردىكى خەلق گومىنداڭ زالىم ئەمەلدارلىرىنىڭ مۇستەبىتلىك ھۆكۈمرانلىقىدىن سىرت

يەرلىك مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭمۇ زۇلۇمغا ئۇچراپ خۇراپاتلىق ئىچىدە ياشاۋاتقانلىقىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈپ، زومىگەر موللىلارنىڭ زوراۋانلىقىغا قاتتىق غەزەپلەندىم. لېكىن سەپەر جەريانىدا بۇ خىل ئەھۋالنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتقان ئومۇميۈزلۈك ئەھۋال ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ ئىككى خىل زۇلۇم ئاستىدا قاتتىق ئېزىلىۋاتقانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. ئۆمەكتەبلەرنىڭ بىر قىسمىنى قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى ئىسمائىل باي دېگەن ئادەمنىڭ قورۇسىغا، يەنە بىر قىسمىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بىناسىغا ئورۇنلاشتۇردى (بۇ ئىككى جايىنىڭ ئارىلىقى يېقىن ئىكەن).

بىز قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى خەلقىنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ باشقا ۋىلايەت، ناھىيىلەرگە قارىغاندا بىر قەدەر جۇشقۇن، ئىنقىلابىي روھىنىڭ ئۇستۇن ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق. قەشقەرگە بېرىشىمىز بىلەنلا قەشقەرنىڭ ھەر ساھە كىشىلىرى ۋە ياشلار ئارقىمۇ ئارقا كېلىپ بىز بىلەن كۆرۈشتى. قەشقەرگە بارغان كۇننىڭ ئەتىسى ھېيتگاھتىكى چوڭ كۇلۇبتا يىغىن بولدى. قەشقەر شەھىرىدىكى ھەر ساھە خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى، ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى يىغىنغا قاتناشتى. يىغىنىڭ بېشىدا ئۆمەك باشلىقى جاۋ شىگۇاڭ سۆز قىلدى. ئارقىدىن خەلق ۋەكىللىرى، زىيالىيلار ۋە ياشلار سۆز قىلدى. ئۇلار گومىنداڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ۋە ساقچى ئورۇنلىرىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتى دائىرىسىدە 11 بېتىمنى بۇزۇش پېيىگە چۈشكەنلىكىنى، ھەتتا تاشقورغان پارتىزانلىرىغا ھېسداشلىق قىلغان كىشىلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئورۇق ـ تۇغقانلىرىغا زىيانكەشلىك قىلىشتا ناھايىتى رەزىل ۋاستىلەرنى قوللانغانلىقىنى پاش قىلدى. يىغىن داۋامىدا بىر ياش سۆزگە چىقىپ ناھايىتى ھايا-جانلانغان ھالدا غەزەپ بىلەن مۇنداق دېدى: «بۇ يىل 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئورۇمچىدىن شىنجاڭ تىنچلىق ساقلاش شتابىنىڭ باش

قوماندانی سۇڭ شىلىيەن دېگەن كىشى قەشقەرگە كېلىپ، مۇشۇ كۇلۇبتا ئېچىلغان چوڭ يىغىندا خەلق ۋەكىللىرىگە سۆز قىلىپ، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتىنى ئوچۇقتىن - ئوچۇق ھاقارەتلىدى. ئۇ سۆزلەۋاتقىنىدا تەخسىدىن بىر تال گاز زىرنى ئاغزىغا سېلىپ چېقىپ «سىلەر تىنچ ئۆتۈشۈڭلار كېرەك، ئەگەر دۆلەت قانۇنىغا بويسۇنماي، تىنچ بولماي، ھەددىڭلاردىن ئاشىدىكەنسىلەر خۇددى ئاغزىمغا سالغان بىر تال گازىرنىڭ تەقدىرىدەك يانجىلىپ تۈگەيسىلەر» دەپ يىغىن قاتناشچىلىرىغا ھەيۋە قىلدى»، دېدى. بۇ ياشتىن كېيىن سۆزگە چىققان بىرمۇنچە كىشىلەر سۇڭ شىلىيەننىڭ ھەيۋە قىلىپ قورقۇتۇشلىرىغا ۋە ھاقارەت قىلىشىغا قەتئىي قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشتى. قەشقەر ياشلار تەشكىلاتىنىڭ پائالىيەتلىرى خېلى جۇشقۇن ئىكەن. مەن مەسئۇل بولۇپ ئېلىپ كەلگەن ئۇچ ۋىلايەتنىڭ گېزىت - ژۇرناللىرى ۋە «خانتەڭرى» ژۇرنىلىنى ياشلار تەشكىلاتىنىڭ مەسئۇللىرىغا بەردىم. بۇنىڭدىن بۇرۇن يول ئۇستىدىكى ناھىيىلەردىمۇ ياشلار تەشكىلاتلىرى، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىلىرىغا بۇ ماتېرىياللارنى تارقاتقانىدىم. بىز بارغان جايلار ئىچىدە ياشلارنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى قەشقەر بىلەن كۇچادا بىر قەدەر تەرەققىي قىلغانلىقىنى ھېس قىلدۇق. قەشقەردە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن قەشقەردىن چىقىپ يېڭىسار ناھىيىسىگە كەلدۇق. يېڭىسارداۋ بىر كۈن توختاپ يەكەنگە يۇرۇپ كەتتۇق. يېڭىسار ناھىيىسىنىڭ مۇشۇ مەزگىلدىكى ئەھۋالى بىز بېسىپ ئۆتكەن ناھىيىلەرنىڭكىگە ئاساسەن ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە ئەكسىيەتچىلىكتە ئۇچىغا چىققان زالىم ئەمەلدار جۇ فاڭگاڭ

7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى يەكەنگە يېتىپ باردۇق. شۇ چاغلاردا يەكەن ۋىلايەت ئىكەن. بۇ ۋىلايەتكە يەكەن، قاغىلىق، پوسكام، مەكىت ناھىيىلىرى قارايدىكەن. يەكەندە ئۆمەكنى گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ يەكەندە تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ دۇنزىيە

شتابىغا چۈشۈردى. دېۋزىيە شتابىنىڭ ئىشىكىدە ئەسكەرلەر پوستتا تۇرغاچقا، يەكەن خەلقى بىز بىلەن كۆرۈشۈشكە ئامالسىز قالدى. بىز چۈشكەن يېرىمىزدىن سىرتقا چىقىپ، ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى قاتارلىق جامائەت تەشكىلاتلىرىدا ئامما بىلەن ئۇچرىشىپ خەلقنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلىدۇق. يەكەن شۇ مەزگىللەردە جەنۇبىي شىنجاڭ بويىچە گومىنداڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ زوراۋانلىقى ئەڭ دەھشەتلىك جايلارنىڭ بىرى ئىكەن. بۇ ھەقتە ئۇرۇمچىدىكى سۆھبەت يىغىنىدا كۆپ ئاڭلىغانىدىم. 7 - ئاينىڭ 29 - كۈنى بىز ھەر تەرەپ بىلەن سۆزلىشىپ، ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ چوڭ كۈچ چىقىرىشى بىلەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ كۇلۇبىدا يىغىن ئېچىشنى قولغا كەلتۈردۇق. ئۆمەك بارغان ناھىيە، شەھەرلەردە مۇنداق ئاممىۋى يىغىنلارنى ئېچىپ كەلگەچكە، جاۋ شىگۇاڭ يە كەندە يىغىن ئېچىشنى چەكلەشكە جۇرئەت قىلالمىدى. يىغىندا ئىنقىلابىي ياشلار، زىيالىيلار گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەيۋەسىگە قارىماي، زالىم ئەمەلدارلار، ئىككى يۈزلىمچى مىللىي مۇناپىقلار، زومىگەر پومېشچىكلارنىڭ تۇرلۇك جىنايى قىلمىشلىرىنى دادىللىق بىلەن پاش قىلدى.

يەكەننىڭ شۇ چاغدىكى ۋالىيسى جۇ فاڭگاڭ ئىسىملىك بىر كىشى بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي نامى پۈتۈن ۋىلايەتكە، ھەتتا جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىغا پۈر كەتكەنىكەن. ئۇ ئەكسىيەتچىلىكتە، يەرلىك خەلقنى زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشتا ئۇچىغا چىققان قانخور ئىكەن. كېيىنچە ماتېرىياللاردىن كۆرۈشۈمچە، بۇرۇن جۇ فاڭگاڭ گومىنداڭنىڭ ئۇچ ۋىلايەتكە قارشى ئۇرۇش قىلغان ئالدىنقى سەپ قوشۇنلىرى ئىچىدە خېلى چوڭ مەنسەپكە ئىگە كىشى ماندىن بولۇپ، نۇرغۇن قېتىملىق ئۇرۇشلارغا ئۆزى بىۋاستە قوماندانلىق قىلغان قانخور جاللات ئىكەن. شۇڭا ئۇنى بۇ يەردە چوڭلارلا ئەمەس كىچىك بالىلارمۇ تىللايدىكەن. ئاممىۋى يىغىندا

مەركەزلىك ھالدا جۇ فاڭگاڭنىڭ نۇرغۇن جىنايى قىلمىشلىرى پاش قىلىندى. ئۇنىڭ ئىچىدىن بىرنى مىسال ئېلىپ ئۆتسەكلا كۇپايە. جۇ فاڭگاڭ ۋىلايەت تەۋەسىدىكى خەلقنىڭ يۇرۇش - تۇ - رۇش ئەركىنلىكىنى قاتتىق چەكلىگەن. ئۇ يەكەندە بازار بولمىدى - غان كۇنى شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەتكۇزۇۋېتىپ، گومىنداڭ ھۆكۇمىتى تارقاتقان پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى بىلەن شەھەرگە كىرىش - چىقىشنى مەجبۇرىي يولغا قويغان. پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى يوقلارنى شەھەرگە كىرگۇزمىگەن. شۇنداقلا شە - ھەردىن چىقارتمىغان. يەنە كېلىپ شەھەرگە كىرىدىغان دېھە - قانلاردىن پۇقرالىق گۇۋاھنامىسىنى قولىدا تۇتۇپ ئەمەس، بەلكى پىشانىسىگە قىستۇرۇپ كىرىشنى شەرت قىلغان. پۇقرالىق گۇۋاھنامىسى يوق ياكى بولسىمۇ پىشانىسىگە قىستۇرمىغانلارنى ساقچىلار تۇتۇپ قالغان، بەزىلىرىنى شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا قاتتىق ئۇرۇپ جازالىغان، پاش قىلغۇچىلار يەنە ئۆلكىلىك مائارىپ نازا - رىتىنىڭ خادىمى ئەنۋەر يۇسۇپنىڭ يەكەنگە خىزمەت بىلەن كە - لىپ جۇ فاڭگاڭ ۋە ئۇنىڭ قولچوماقچىلىرىنىڭ زىيانكەشلىك قىلىشى بىلەن ئىچىنىشلىق ھالدا ئۆلۈپ كەتكەنلىكىنى پاش قىلدى. يەكەندە جۇ فاڭگاڭدەك مۇشۇنداق بىر زالىم ئەمەلدار شۇنچە زور گۇناھلارنى ئۆتكۇزگەن بولسىمۇ، يەنىلا ۋالىيلىق ئورنىدا قېلىۋەردى. مانا بۇ جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۇرۇش ئۆمە - كىنىڭ ئەسلى نىشاندىن يىراقلىشىپ خەلق تەلىپىنىڭ ئەكسىگە قاراپ ماڭغانلىقىنىڭ دەلىلى. ئۆمەك باشلىقلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاشقا باشلىدى.

جاڭ جىجۇڭنىڭ تەكشۇرۇش ئۆمىكىنى دەرھال قايتىشقا بۇيرۇشى

تەكشۇرۇش ئۆمىكىمىز يېڭىسار، قاغىلىق، گۇما ناھىيىلە - رىنى بېسىپ ئۆتۈپ 8 - ئاينىڭ 2 - كۇنى خوتەنگە يېتىپ باردى ۋە خوتەن ۋالىي مەھكىمىسىگە ئورۇنلاشتى. خوتەننىڭ ۋالىيسى خا دېڭباڭ (ئەسلى ئىسمى نۇربەگ، ئۇيغۇر) ئىكەن. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، بۇ ئادەم زالىملىق، مۇستەبىتلىكتە جەنۇبىي شىنجاڭ -

دىكى باشقا ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ئانچە قېلىشمايدىكەن. بىز خو-
تەنگە بېرىشىمىزغىلا جاق جىجۇك خوتەن ۋالىسى مەھكىمىسى
ئارقىلىق ئۆمەككە تېلېگرامما ئەۋەتىپ، ئۆمەكنىڭ تەكشۈرۈش
ئىشلىرىنى دەرھال توختىتىپ تېزدىن ئۈرۈمچىگە قايتىشنى،
قەشقەر يېڭىشەھەردە ئايروپىلان ساقلاپ، ئايروپىلان بارغاندىن
كېيىن دەرھال يولغا چىقىشنى تاپىلاپتۇ. شۇڭا ئۆمىكىمىز خو-
تەنده ھېچقانداق پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانمىدى. ئەمما بىز -
ئىبراھىم تۇردى باشچىلىقىدىكى بىرنەچچە كىشى بارلىق پۈر-
سەتلەردىن پايدىلىنىپ قىسقىغىنە بىرنەچچە كۈن ئىچىدە خېلى
كۆپ ياشلار، زىيالىيلار ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچراشتۇق. خوتەن
خەلقىنىڭ گومىنداڭنىڭ خوتەندىكى ھەربىي - مەمۇرىي ئە-
مەلدارلىرىغا، گومىنداڭنىڭ بۇ رايوندا يۈرگۈزگەن مۇستەبىتلىك
ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقى ئۇستىدە 1 - قول ماتېرىيالغا
ئىگە بولدۇق. شۇ مەزگىللەردە خوتەنده تۈرۈۋاتقان ئابدۇقادىر
ھەسەن باشچىلىقىدىكى زىيالىيلار بىزگە خوتەنىنىڭ ئومۇمىي
ئەھۋالى، خەلقنىڭ دەرد - پەريادىنى يۈرەكلىك بايان قىلدى. خو-
تەنگە بارغاندىن كېيىن ئۆمەك تەركىبىدىكى غەربىي شىمال مە-
مۇرىي مەھكىمىسىدىن قاتناشقان ئادەملەرنىڭ ھەربىكتى سىرلىق
تۇس ئالدى. خوتەندىن ئايرىلغىچە بىز ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى جاۋ
شىگۇاڭدىن باشقىسىنى كۆرەلمىدۇق. كېيىن ئاڭلىشىمچە، ئۇلار
جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان سايلامغا قانداق
پوزىتسىيە تۇتۇش ھەققىده يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن مەخپىي
كېڭەش ئېلىپ بارغانىكەن.

ئۆمىكىمىز 8 - ئاينىڭ 5 - كۈنى خوتەندىن قەشقەرگە
قاراپ يولغا چىقتى. 6 - ئاۋغۇست قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيە-
سىگە يېتىپ كېلىپ، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىن-
جاڭ گارنىزون شتابىغا چۈشتۇق. بۇ يەرده شتاب قورۇسىدىن
سىرتقا چىقىش مۇمكىن بولمىدى. گارنىزون شتابىدا ئايروپىلان

ساقلاپ بىر ھەپتىگە يېقىن تۇرۇپ قالدۇق، ئەمما خەلق بىلەن ئۇچرىشالمىدۇق. 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى ئەتراپىدا جاڭ جىجۇڭ ئەۋەتكەن كىچىك تىپتىكى ھەربىي تىرانسپورت ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ ئۈرۈمچىگە قايتتۇق. ئۆمەر دامۇللا بىز بىلەن ئۈرۈمچىگە قايتماي قەشقەردە قېلىپ قالدى.

ئاخىرقى سۆز

جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى 36 كۈن ئىچىدە بەش ۋىلايەتنىڭ 13 ناھىيىسىگە بېرىپ پائالىيەت ئېلىپ باردى. لېكىن، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ ئازابىنى يەتكۈچە تارتقان، ئېغىر ئالۋان ـ ياساق ۋە زۇلۇم دەستىدىن قەددى يادەك ئېگىلگەن جاپاكەش جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقى ئالدىدا ھېچبىر ئەمەلىي ئىش قىلىپ بېرەلمىدى. 5 ـ ئايدا ئۈرۈمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن ياشلار سۆھبەت يىغىنىدا ياشلار ئوتتۇرىغا قويغان گومىنداڭنىڭ زالىم ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدىكى پىكىر ـ تەلەپلىرىمۇ ئىشقا ئاشمىدى. زالىم ئەمەلدارلار بۇ رۇن قانداق بولغان بولسا شۇ بويىچە قېلىۋەردى...

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان «جەنۇبىي شىنجاڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكى» گە دائىر ئىشلارنىڭ بولۇپ ئۆتكىنىگە 1996 ـ يىلى يازدا توپتوغرا 50 يىل بولدى.

ئىزاھلار:

① خەمىت سۇلتان ـ شۇ مەزگىللەردە ئۈرۈمچىدىكى يەر ئاستى تەشكىلات «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى»نىڭ مۇھىم ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى. ھازىر ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر تىل ـ يېزىق خىزمىتى كومىتېتىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرى، دەم ئېلىشقا چىققان كادىر.

② ئىبراھىم تۇردى ـ ئۈرۈمچىدىكى يەر ئاستى تەشكىلات ـــ «دېموكراتىك ئىنقىلابىي ياشلار تەشكىلاتى»نىڭ مەسئۇلى ۋە بۇ تەشكىلاتنىڭ نەشر ئەپكارى بولغان «خانتەڭرى» ژۇرنىلى نەشرىياتىنىڭ باشلىقى ئىدى.

③ جاۋ شىگۇاڭ ـــ 1946 ـ يىللىرى ئۇرۇمچىدىكى غەربىي شىمال مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇھىم ئەربابلىرىدىن بىرى ئىدى. تاۋسيۇ بەـ لەن بىرلىكتە ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىغا تېلېگراممىا يوللاپ ھەقـ ـقەتكە قايتقان. ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش بىڭتۇەنىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى بولغان.

④ ئۆمەر دامۇللا ـ شۇ مەزگىللەردە «خەلقپەرۋەر دىنىي زات» دېگەن تونغا ئورۇنۇۋالغان ئىككى يۈزلىمچى مىللىي مۇناپىق ئىدى. كېيىنچە ساقچى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن باستۇرۇلدى.

1934 ـ يىلى قەشقەردە يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەردىن ئەسلىمە

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1934 ـ يىلى قەشقەر خەلقى ئۈچۈن ياراشمىغان بىر يىل بولدى. چۈنكى بۇ يىل كىرگەندىن تارتىپ چىقىپ كەتكۈچە قەشقەر خەلقىگە ياخشىلىق بولمىدى.

بىز بۇ ئىشلارنى 50 نەچچە يىلدىن كېيىنكى بۈگۈنكى كۈندە ئەسلەۋاتىمىز. بۇ ئەسلىمە مىللىتىمىزنىڭ بېشىدىن ئۆتكەن پاجىئەلىك ھادىسىلەرنى بىلمەيدىغان كىشىلەر، بولۇپمۇ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەرنىڭ تارىخنى بىلىشىدە ئىبرەتلىك رول ئوينىسا ئەجەب ئەمەس.

بىرىنچى بېيرىم يىلدىكى زور ۋەقەلەر

1 ـ ۋەقە

1934 ـ يىل كىرىشى بىلەن قەشقەر يېڭى شەھەردىكى ئۇ ـ رۇش تازا تىركىشىش دەۋرىگە كىردى.

1933 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى (چارشەنبە) باشلانغان بۇ ئۇرۇش 11 ـ ئاينىڭ كىرىشى بىلەن 140 ـ كۈنىگە قەدەم قويغان بولسىمۇ، يېڭىش ـ يېڭىلىش بولماي ئۇرۇش ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىۋەردى. بۇ بەش ئايلىق ئۇرۇش قەشقەر خەلقىگە غايەت زور زىيانلارنى كەلتۈردى.

قىرغىز ئوسمان ئەلىنىڭ باش قوماندانلىق دەۋرى ھەـ سابلانغان 8 ـ ئايدىن 10 ـ ئايغىچە بولغان ئۇچ ئايلىق مەزگىل

ئۇرۇشنىڭ ھەل قىلغۇچ دەۋرى بولسىمۇ، لېكىن ئاڭسىزلىق، ئىتتىپاقسىزلىق، باشباشتاقلىقنىڭ ئەۋج ئېلىشى بارلىق تەرەپچانلىقنى بوشقا كەتكۈزۈۋەتتى.

ئوسمان ئەلى رەھبەرلىك ۋەزىپىسىنى ياخشى ئىجرا قىلالمىغاچقا، 10 ـ ئايدا قارشى كۈچلەر تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى. سابىت دامۇللا ھاكىمىيىتى رەھبەرلىكىنى قولغا ئالدى.

يېڭى شەھەر ئۇرۇشى تېخىچە داۋام قىلماقتا ئىدى. 11 ـ، 12 ـ ئايلار قانچە ـ قانچە تەركىششلەر بىلەن ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۇرۇشتىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. 11 ـ ئاينىڭ باشلىرى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە مەلۇم ئۆزگىرىشلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن خوجانىياز ھاجىنىڭ ئاقسۇنى تاشلاپ قەشقەرگە كېلىشى ۋەزىيەتنى پۈتۈنلەي ئۆزگەرتىۋەتتى.

2 ـ ۋەقە

جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت باش قوماندانى ياكى «شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى»نىڭ زۇڭتۇڭى خوجانىياز ھاجى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى جەنۇبتىكى مۇھىم بازىسى ئاقسۇنى تاشلاپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇنى باش ۋەكىل سابىت دامۇللا باشچىلىقىدىكى يېڭى ھۆكۈمەت ئەربابلىرى كۈتۈۋالدى. خوجانىياز ھاجى قەشقەرگە كېلىپلا، يېڭى شەھەرنى ئېلىش ئۈچۈن ماجىنىڭغا قارشى ئومۇميۈزلۈك ئۇرۇشقا ئاتلاندى. خوجانىياز ھاجى سابىت دامۇللىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى بىلەن بىرلىكتە يېڭى شەھەرنى تۆت تەرەپلەپ قورشاپ، ئىككى ـ ئۈچ كۈن ئىچىدىلا ماجىنسانىڭ قوشۇنلىرىنى چېكىنىدۇرۇپ سېپىل ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتتى. بۇ نۆۋەت خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنلىرى ئالاھىدە پىدائىلىق كۆرسەتتى. ماجىنسانىڭ يېڭى شەھەرنىڭ ئېگىز سېپىللىرىنىڭ دالدىسىدا كۈن كۆرۈشكە مەجبۇر بولدى. ماجىنسانىڭ تۈۋرۈكى سانالغان ئاتلىق بىرىگادا كوماندىرى گازىمۇ يېڭى شەھەر سېپىلى يېنىدىكى بىر ئۇرۇشتا ھالاك بولۇپ، ماجىنسانىڭ

مەغلۇبىيىتى ئايدىڭلىشىپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ماجەنسالڭ بۇنىڭلىق بىلەن بوشىشىپ قالمىدى. بەلكى يېڭى شەھەرنى جان تىكىپ قوغدىدى. نەتىجىدە خوجانىياز ھاجىنىڭ كەينىدىن ئىز قوغلاپ كەلگەن ماجۇڭيىڭنىڭ يېتىپ كېلىشى ۋەزىيەتنى ئۆز-گەرتىۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن 167 كۈن داۋاملاشقان يېڭى شەھەر ئۇرۇشى تۈگىگانلارنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى.

3 - ۋەقە: مافۇيۇەننىڭ قەشقەرنى ئىستىلا قىلىشى

«باش قوماندان» دەپ ئاتالغان مافۇيۇەن 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى قەشقەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئۇنى مارالبېشىدا خوتەن ئەسكەرلىرى، پەيزاۋاتتا ھەمدەم بەگ ھاجى، يۇسۇپجان قۇربە-شىلار توسقان بولسىمۇ، شەھەرنى ساقلاپ قېلىشقا ئامال قىلالا-ماي، 27 - چىسلا كېچىسى شەھەرنى بوشىتىپ چىقىپ كەتتى. تۈگىگانلار ھېچبىر توسالغۇسىزلا كونا شەھەرنى ئىگىلىۋالدى، يېڭى شەھەردىكى ماجەنسالڭ ئۇلار بىلەن بىرلەشتى.

خوجانىياز ھاجى يەكەنگە كەتتى، سابىت دامۇللا يېڭىسارغا بېرىۋالدى. مەھمۇت مۇھىتى يېڭىسار ئەتراپىغا ئورۇنلاشتى. سا-بىت دامۇللىغا قاراشلىق قوشۇنلار قەشقەر شەھىرىنىڭ تۆت ئەتراپىغا ئورۇنلىشىۋالغاندى، يەنى ھەربىي ئىشلار نازىرى قىز-غىز ئوراز بەگ ئۇلۇغچات تەرەپتىكى تاغ ئاغزىغا، زەيدىن كارۋان باشچىلىقىدىكى بىرىگادا ئۇستۇن ئاتۇش تاغلىرىغا، كىچىك ئا-خۇن باشچىلىقىدىكى بىرىگادا ئاستىن ئاتۇش تاغ ئاغزىغا، مۇھا-پىزەت قوماندانى ئۆزبېك يۇسۇپجان قۇربېشى ئوپال - تاشمىلىق تەرەپكە ئورۇنلاشقاندى. شۇڭا مافۇيۇەن، ئەمەلىيەتتە، شەھەر ئىچىگىلا «خان» بولغاندى. شەھەر خەلقىنىڭ كۆپىنچىسى يې-زىلارغا چىقىپ كەتكەندى.

مافۇيۇەن قوشۇنلىرى يېقىلغۇ، يەم - خەشەكتىن قاتتىق قىينىلىشقا باشلىدى. چۈنكى بۇ نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى يېزىدىن كېلەتتى. مافۇيۇەننىڭ «زىۋازا (ئوغرىلار)» دەپ ئاتالغان رەقىب-

لىرى شەھەرنىڭ بىقىنىدىكى يېزىلارغىچە يوشۇرۇن كېلىپ، ما-
فۇيۇەن قوشۇنلىرىغا لازىملىق نەرسىلەرنى ئالغۇزمىدى، يېزىلار-
غا بارغانلارنى ئەدەپلىدى. ھەتتا تۇمەن دەريا سىغا سۇغىرىشقا ئې-
لىپ چىققان ئاتلارنى بۇلاپ كېتىش ئەھۋاللىرى يۈز بېرىپ تۇر-
دى. بۇ ئەھۋاللار مافۇيۇەننى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. ئۇنىڭ ئارىنى
پارچىلاش سۇيىقەستى پەقەت ئاستىن ئاتۇشلۇق رېشتەمنى جەلپ
قىلدى. رېشتەم 40 تەك ئادىمى بىلەن كىچىك ئاخۇننىڭ سې-
پىدىن قېچىپ چىقىپ تەسلىم بولدى. مافۇيۇەن ئۇنىڭغا «پار-
تىزانلار قوماندانى» دەپ نام بەردى.

4 ـ ۋەقە: قەشقەردە قەتلىئام

مافۇيۇەن 2 ـ ئاينىڭ 6 ـ ۋە 7 ـ كۈنلىرى قەشقەر خەلقىنى
قاتتىق قىرغىن قىلدى. يېڭى شەھەر ۋە كوناشەھەردىكى ئەسكەر-
لەرمۇ شەھەر خەلقىنى قىرغىن قىلدى. دۇكان ـ ساراي، ئۆيلەر-
نى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى، قىز ـ ئاياللارغا باسقۇنچىلىق قىلدى،
كىشىلەرنى ئالتۇن ـ كۈمۈش بېرىشكە قىستاپ دارغا ئاستى،
قىينىدى، بەدەنلىرىگە تۆمۈرنى قىزىتىپ ياقتى، چاندى، ئاتتى.
بۇ قېتىملىق چوڭ قىرغىنچىلىقتا قەشقەر شەھەر خەلقىدىن
6000 دىن ئارتۇقراق ئادەم ئۆلدى. بۇنىڭغا ئۆزبېك پولكىدىن
قوچقارباي دېگەن ئۆزبېك كىشىنىڭ مافۇيۇەننىڭ ئاتۇشقا «بېرە-
شى» دىن پايدىلىنىپ، 100 قوراللىق كىشىنى باشلاپ شەھەرگە
باستۇرۇپ كىرىشى سەۋەب بولغانىدى. بۇ كۈن ئۇيغۇر تارىخىدە-
كى ئۇنتۇلماس قانلىق بىر كۈن ھېسابلىنىدۇ.

مافۇيۇەن بۇنىڭلىق بىلەن قانائەتلىنىپ قالماي، قىرغىنغا
ئۇلاپلا 15 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان شەھەر ياشلىرىدىن 300
ياشنى ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى. بۇلارنى مەشىق قىلدۇرۇپ
ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتتى. بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ئارغۇ، يېڭە-
سارلاردىكى سوقۇشلاردا ئۆلۈپ كەتتى. سالامەت قالغانلىرى
1937 ـ يىلىدىكى ئىسيانداً ئۆلۈپ كەتتى. ئىنتايىن ئاز سانىدە-

كىلىرى ماخۇسەن يوقالغاندىن كېيىن ئائىلىسىگە قايتىپ كەلدى.

5 ـ ۋەقە: ئاتۇشتىكى پاجىئەلەر

مافۇيۇەن ئۆزىبىكلەرنىڭ تەسىرىنى تازىلىغاندىن كېيىن، ئا ـ تۇشنى «تىنچلاندۇرماقچى» بولدى ـ دە، قوشۇنلىرىنى ئېلىپ ئۇچتۇرپاندىن بىللە ئېلىپ كەلگەن قىرغىز قۇلىبەگنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاتۇشقا يۈرۈپ كەتتى. «جۇمھۇرىيەت» نىڭ شەھەر ـ نى قوغداش قوماندانى كىچىك ئاخۇن تاغ ئاغزىنى توسماي، بىرد ـ گادىسىنى ئېلىپ تاغقا چىقىۋالغاچقا، مافۇيۇەن ئاتۇشقا توسالغۇ ـ سىز باستۇرۇپ كىردى. رېشتەمنىڭ يول باشلىشى بىلەن ئازاق كەنتىگە بېرىپ، سابىت دامولللىنىڭ ئۆيلىرىنى كۆيدۈردى. نەر ـ سە ـ كېرەكلىرىنى بۇلىدى. تېجەنگە بېرىپ، كىچىك ئاخۇنىنىڭ بۇندىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۇرۇشتا قۇربان بولغان پولك كوماد ـ دىرى يۈسۈپ ئاخۇن قاتارلىق بىرقانچە كىشىنىڭ ئۆيىنى بۇلىدى ۋە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. بىرمۇنچە كىشىنى ئورۇنسىز ئېـ ـتىۋەتتى. ئۇلار بۇ يەردىن ئۆتۈپ ئۇستۇن ئاتۇشقا باردى. ئۇلار كېلىشتىن بۇرۇن بۇ يەردىكى زەيدىن كارۋان بىرىگادىسى تاغقا چىقىۋالغان، قىرغىز جانىبەگ تاغ ئارىلاپ مۇشۇ تەرەپكە كېـ ـلىۋالغانىدى. تۇڭگانلار بۇ يەرگە كەلگەندە كەچ كىرەي دەپ قال ـ غانلىقتىن، ئازاق، بەيساق، دىخانلار، يولچىدىن ئىبارەت تۆت يولنىڭ تۇڭۇنىدە كىشىلەرنىڭ ئۆيلىرىگە چۈشكۈن قىلماقچى بولدى. بۇنى ئاڭلىغان نۇرغۇن كىشى ئۆي ـ ژارانلىرىنى تاشلاپ كەتتى، قاچالماي قالغان 13 ئەر، بەش ئايال مۇھەممەت ئېلى ئا ـ خۇن دېگەن كىشىنىڭ ئۆيىگە قېچىپ بېرىۋالدى. بۇ ئۆيگە قەش ـ قەر شەھىرىدە ئۇزۇن يىل تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان يۈسۈپ تۇڭگان دېگەن كىشى ئوغلى نۇر ئاخۇن بىلەن مالمانچىلىقتىن قېچىپ كېلىۋالدى. ھېلىقى 13 ئەر، بەش ئايال مۇشۇ ئىككى تۇڭگانىنىڭ سايىسىدە ئامان قېلىش ئۈمىدىدە كەلگەنىدى. يۈسۈپ تۇڭگان تىنچلىق بەلگىسى بولغان ئاق بايراقنى ئۆگزىسىگە

قاداپ، ئۆزى ھەم ھەمراھلىرىنى ساقلاپ قالماقچى بولدى. لېكىن مافۇيۇەن قوشۇنى ئاق بايراقنى كۆرۈپلا «ئوغرىلار بار ئىكەن» دەپ ئويلاپ ئۆيگە يامغۇردەك ئوق ياغدۇردى. ئوق توختىغاندىن كېيىن يۇسۇپ تۈڭگان ئەھۋالنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، مافۇيۇەن ئەسكەرلىرى ئۇنىڭغا پەرۋا قىلماي، بەش نەپەر قېرى - چۈرى ئا-يالنى ئايرىپ قېلىپ، قالغان 13 كىشىنى ئېتىپ تاشلىدى. ئىككى كىشى يارىلىنىپ ساق قالدى. يۇسۇپ بىلەن نۇر ئاخۇننى تۈڭگانلار ئالدىغا سېلىپ ئېلىپ كەتتى. تۈڭگانلار توپا دېگەن جايغىچە بېرىپ ئاتۇش خەلقىگە بىر قۇر ھەيۋە كۆرسىتكەندىن كېيىن شەھەرگە قايتتى.

6 ـ ۋەقە: ئارغۇدىكى سوقۇش

2 ـ ئاينىڭ ئاخىرى مافۇيۇەن بىلەن خوجانىياز ھاجى ئوت-تۇرىسىدا ئاتۇش ئارغۇدا توقۇنۇش يۈز بەردى. خوجانىياز ھاجى يەكەندە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن سىمخانىغا بېرىش ئۈچۈن ئاتۇشقا كەلدى. مافۇيۇەن بىلەن خوجانىياز ھاجى ئوتتۇرىسىدا ئارغۇدا قاتتىق سوقۇش بولۇپ، مافۇيۇەن خېلى چىقىم تارتقان بولسىمۇ، يەنىلا غەلىبە قازاندى. خوجانىياز ھاجى نۇرغۇن نەر-سىلىرىنى ئولجا بېرىپ، مۇھاسىرىنى بۇسۇپ چىقىپ كەتتى. تۈڭگانلار ئاتۇشنى يەنە بىر قېتىم مالىمان قىلىپ، بىرنەچچە جايغا ئوت قويۇپ، قىرغىنچىلىق، بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، شە-ھەرگە قايتىپ كەتتى.

ئۇستۇن ئاتۇشقا باستۇرۇپ بارغان زەيدىن كارۋان بىلەن ما-فۇيۇەن ئوتتۇرىسىدا تىنچلىقتا بىرگە ئۆتۈش ئەھدىنامىسى تۈ-زۈلگەچكە، زەيدىن كارۋانىنىڭ بىرىگادىسى ساقلىنىپ قالدى.

7 ـ ۋەقە: يېڭسار ئۇرۇشى

2 ـ، 3 ـ ئايلاردا مەھمۇت مۇھىتى ئەسكەرلىرى يېڭسار-

نىڭ قايراق تاغلىرىدا مافۇيۇەن قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق سو-
قۇشتى. مافۇيۇەن قوشۇنى ئۇلارنى چېكىنىدۇرگەن بولسىمۇ، لې-
كىن خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ يېڭىسار ھەربىي قەلئەسىگە كىرى-
ۋېلىشى بىلەن يەنە ئۇرۇش پارتلىدى. «ئىمىر ساھىب» دەپ ئاتالـ
غان نۇرئەھمەتخان قەلئە ئىچىدە تۇرۇپ مافۇيۇەن بىلەن بىر يې-
رىم ئايدەك سوقۇشتى. مافۇيۇەن بىلەن ماجەنسائىنىڭ بىرلەشمە
قوشۇنى قەلئەگە كۆپ قېتىم تېگىش قىلىپ قاتتىق قامال قىلـ
غان بولسىمۇ، خوتەن ئەسكەرلىرىنىڭ قاتتىق پىداكارلىق كۆر-
سەتىشى بىلەن ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. قەلئەدىكىلەر
سېپىلغا ياماشقان تۈڭگانلار ئۈستىدىن كىرسىن، قىزىتقان ياغ
تۆكۈش، ياغاچ، تاش قاتارلىق نەرسىلەرنى تاشلاش ئارقىلىق
ئۇلارنى كۆپ تالاپەتكە ئۇچراتتى.

بىراق، قۇربان ھېيت كۈنى خوتەن ئەسكەرلىرى «مۇسۇلـ
مانلار بۇ ئۇلۇغ كۈنده ئۇرۇش قىلمايدۇ» دېگەن ئەقىده بىلەن
بىخۇتلىشىپ، خاتىرجەم ھېيت نامىزىنى ئۆتەۋاتقاندا، تۈڭگانلار
ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ سېپىلنى ئىگىلىۋالدى. نەتىجىده
دەھشەتلىك كوچا ئۇرۇشىدا نۇرئەھمەتجان قۇربان بولدى. بۇنىڭـ
غا پاردەمگە كەلگەن ئاكىسى ئەمىرشاھ مەنسۇر ئابدۇللاخان يې-
ڭىسارغا باستۇرۇپ كېلىپ، «شۇندىنىڭ جايى» دەپ ئاتالغان جاي-
غا كەلگەندە مۇھاسىرىده قېلىپ، قاتتىق ئېلىشىشتىن كېيىن
قۇربان بولدى. شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەھىرى تۈڭگانلارنىڭ
قولىغا ئۆتتى.

8 ـ ۋەقە

مافۇيۇەن سەرمەن، بورىخىلتاي (ھازىرقى بۇلاقسۇ يېزىسى)،
تاشمىلىق دېگەن جايلاردا ئۆزبېك قىسمىلىرى بىلەن بىرنەچچە
قېتىم توقۇنۇشقان بولسىمۇ، نۇرغۇن چىقىم تارتىپ ھېچ نەتى-
جىگە ئېرىشەلمىدى. 4 ـ ئايدا ئۇرۇمچى تەرەپتىن ماجۇڭيىڭنىڭ
نۇرغۇن ئەسكەرلەر بىلەن يېتىپ كېلىشى نەتىجىسىده يۇسۇپجان

قۇربىشى بۇ جايلارنى تاشلاپ تاشقورغانغا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن مافۇيۇەننىڭ قولى بوشاپ ھۇجۇمنى قىرغىزلارغا قاراتتى.

مافۇيۇەن دەسلەپ قىرغىزلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈشكە شەھەر بايلىرى ۋە مۆتىۋەرلىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى ئەۋەتتى. ئۇلار قىرغىزلار بىلەن مۇزاكىرىلىشىۋاتقان پەيتتە تۇڭگانلار ئۇشتۇمتۇت قىرغىزلارغا ھۇجۇم قىلىپ قىرغىزلارنى باسقۇن قىلدى. قىرغىزلار توزاققا چۈشكەندىن كېيىن تېزلا ئۆزىنى ئوڭشاپ قايتۇرما ھۇجۇم قوزغاپ، تۇڭگانلارنى چېكىندۈردى. ۋەكىللەردىن ئىمىر ھۈسەيىن قازى ئاخۇن قىرغىزلار قولىغا چۈشۈپ «خىيانەتچىنىڭ ۋەكىلى» دېگەن ئاتاق بىلەن ئۆلتۈرۈلۈش ئالدىدا، تۇڭگانلار بىلەن بولغان ئۇرۇش مالمانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ قېچىپ قۇتۇلدى.

9 ـ ۋەقە

«گاسىلىڭ» (بالا قوماندان) دەپ ئاتالغان ماجۇڭيىڭ 5 ـ ئايىنىڭ باشلىرىدا ئۇرۇمچىدىن چېكىنىپ قەشقەرگە كەلدى. ئۇنىڭ كېلىشى بىلەن تەڭ ھاۋارايىمۇ قاتتىق بۇزۇلۇپ كەتتى. قەشقەر شەھىرىنى قاپلىغان قاتتىق تۇمان، قاراڭغۇلۇق ئۇچ كۈنگىچە تارقالمىدى. دەسلەپكى كۈندە خۇددى تۇن ئۇزارغاندەك تاڭ يورىماي قاراڭغۇلۇق بىرنەچچە سائەت ئۇزاق داۋاملاشتى. تاڭ يورۇغاندىن كېيىن ئالەمنى ئوتقاشتەك قىزىللىق قاپلاپ كىشىلەر كۆزلىرىنى ئاچالماي قالدى. كىشىلەر بۇ ئىشقا قىيامەت قايىم بولدى، ماجۇڭيىڭنى قەشقەرنىڭ ئەزىزلىرى خالىمىدى، دەپ تەبىر بەردى.

ماجۇڭيىڭ قەشقەرگە كېلىپلا سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ئوڭ رۇنلاشتى. ئۇنىڭ كېيىنكى كۈنلىرى، ئاساسەن، كونسۇلخانىنىڭ توپ مەيدانىدا توپ ئويناش بىلەن ئۆتتى. كونسۇلخانىنىڭ ئەترىپىنى بىرنەچچە يۈز قوراللىق تۇڭگان مۇھاپىزەت قىلىپ تۇراتتى. 7 ـ ئايىنىڭ باشلىرىدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرىنى قالدۇرۇپ

روسىيىگە ئۆتۈپ كەتتى. بۇ جەريانىدا تۈڭگانلار يەكەنگە باستۇرۇپ بېرىپ خوجانىياز ھاجىنى قوغلىدى.

10 ـ ۋەقە: سابىت دامواللىنىڭ تۈتۈلۈشى

باش ۋەكىل سابىت دامواللا «شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى» ھۆكۈمىتىنىڭ بارلىق نازىرلىرى بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلگەنىدى. خوجانىياز ھاجى سىمخانىغا بېرىپ سۈھبەت ئىتتىپاقىدىن قورال ئېلىشقا كىرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن سابىت دامواللا ھۆكۈمىتى قورال ئېلىشقا توسقۇن بولغانلىقتىن، ئۇلارنى تۈتۈپ بېرىشكە توغرا كەلدى.

تۈتۈلۈش تىزىملىكىدىكى كىشىلەردىن سەھىيە نازىرى ئابدۇللاخان، ئەۋقاف نازىرى شەمسىدىن دامواللا قاتارلىقلار سېزىپ قېلىپ قېچىپ كەتتى. ھەربىي تەمىنات باشلىقى سۇلتان جانبەگ (ئۆزبېك)، ئەدلىيە نازىرى زېرىپ قارى ھاجى (ئۆزبېك) لار تۈتۈلدى، سابىت دامواللىغا جاراھەت چىقىپ يېتىپ قالغانلىقتىن، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئادەملىرى ئۇنى ھەرەمباغدىكى جايدىدىن تۈتۈپ، بۇ ئۈچ كىشىنى كىشەنلەپ بىردىن مەپىگە ئولتۇرغۇزۇپ، قوراللىق مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن ئېلىپ ماڭدى. پوسكامدىن ئۆتۈپ، ئىككىسۇغا يېقىن بارغاندا، سۇلتانجانبەگ تاھارەت سۇندۇرۇش باھانىسى بىلەن مەپىدىن چۈشۈپ ساسلىق ئارىسىغا كىرىپ غايىب بولدى. قوراللىقلار قانچە تەھدىت ۋە تىنىتىشلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، ئۇنى تاپالمىدى. ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئۇنىڭدىن ۋاز كەچتۈردى. شۇنداق قىلىپ سۇلتانجانبەگ قۇتۇلۇپ كەتتى.

قالغان ئىككىيلەننى قاغىلىق تەرەپكە ئېلىپ كېتىۋاتقاندا، يول يۇرۇش تەسلىشىپ، مەكىت تەرەپكە ئېلىپ ماڭدى. مەلۇم جايغا كەلگەندە تۈڭگانلار قوغلاپ كېلىپ قاتتىق توقۇنۇش بولدى. سوقۇش جەريانىدا خوجانىياز ھاجى مەغلۇپ بولۇپ چېكىنىدى. تۈڭگانلار نۇرغۇن قورال ـ ياراغ ۋە ئوق ـ دورىنى غەنىيمەت

ئالدى. خوجانىياز ھاجى قوشۇنى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە، زې-
رىپ قارى ھاجىنى سوۋېت تەرەپ، سابىت دامولللىنى شېك شە-
سەي تەرەپ ئېلىپ كەتتى.

خوجانىياز ھاجى شۇ سەپىرىدە مەكىت، مارالبېشى ئارىلە-
قىدىكى ئاياغ شاقۇر دېگەن جايىنى ئايلىنىپ ئۆتكەندە يەنە بىر
قېتىم تۆڭگانلارنىڭ قورشاۋىدا قالدى، ئۇ تۆتۇلۇشقا ئاز قال-
غاندا، بىر قانچە تۆگىدىكى ئوق - دورىنى تۆڭگانلارغا تاشلاپ
بېرىپ، ئۇلار ئولجا تالىشىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ
قۇتۇلدى - دە، ئايلىنىپ ئۆتۈپ ئاقسۇغا يېتىۋالدى. ئاقسۇ ئال-
لىقاچان ماجۇڭيېڭنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىنغانىدى.

11 - ۋەقە

خوجانىياز ھاجى جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت قوماندانلە-
قىدىن ۋاز كېچىپ، قوشۇنلىرىنى مەھمۇت مۇھىتىغا قالدۇرۇپ،
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى قوبۇل
قىلىپ، ئايروپىلان بىلەن ئۇرۇمچىگە كەتتى. خوجانىياز ھاجە-
نىڭ ئەسكەرلىرى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئەسى قۇرۇقلۇق ئارمە-
يە ئاتلىق ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق[1] 6 - دىۋىزىيىسى تەركىبىگە
كىرگۈزۈلدى. مەھمۇت مۇھىتى گېنېرال لېيتېنانت ئۇنۋانى
بىلەن دىۋىزىيە قوماندانى بولدى. قوشۇنمۇ قايتا تەشكىللەندى.
ئۇلار مارالبېشىدىكى تۆڭگانلارنى چېكىندۈرگەندىن كېيىن،
پولات تۇەنجاڭنى بىر پولك ئەسكەر بىلەن يەكەنگە يولغا سالدى.
سەمەت ھاجى تۇەنجاڭنى بىر پولك ئەسكەر بىلەن يېڭىسارىدا قال-
دۇرۇپ، سالىھ لۇجاڭ، پازىل لۇجاڭ باشلىق قالغان ئەسكەرلەرنى
ئېلىپ قەشقەرگە كەتتى.

---

① «ۋاقىتلىق» نامى 1936 - يىل 9 - ئاينىڭ 14 - كۈنىدىن باشلاپ ئېلىپ
تاشلاندى.

12 ـ ۋەقە

ماجۇڭيىڭ سوۋېتكە ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئور ـ نىغا ئاچىسىنىڭ ئېرى ماخۇسەن 36 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ باشلىقى بولغانىدى.

ماخۇسەن ماجۇڭيىڭدىن كېيىن قەشقەردە بىر مەزگىل تۇر ـ غان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ئۇنى قەشقەرنى بو ـ شىتىشقا مەجبۇر قىلدى. بولۇپمۇ مارالبېشىنىڭ قولدىن كېتە ـ شى ئۇنىڭ قېچىشىغا تۈرتكە بولدى. 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئۇ ـ نىڭ قوشۇنى خوتەنگە ئاتلاندى. ئالدىنقى سەپ قوشۇنى يەكەندىن ئۆتۈپ، خوتەن ئەمىرلىرىنى قېچىشقا مەجبۇر قىلىپ، خوتەننى تارتىۋالدى.

ماخۇسەننىڭ قالدۇق قىسىملىرى 7 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى كېچىسى خوتەندە يەنە بىر قېتىم بۇلاڭچىلىق، قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ كېتىشتى.

ئىككىنچى پېرىم يىلدىكى زور ۋەقەلەر

1934 ـ يىلنىڭ 1 ـ پېرىمى ماجۇڭيىڭ ئىستىلاچىلىرىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەت سىلىشى بىلەن ئۆتتى. 2 ـ پېرىمى شىنجاڭدا تىكلەنگەن يېڭى ھۆكۈمەت دەۋرىگە توغرا كەلدى. بۇ مەزگىلدىكى ۋەقەلەر تۆۋەندىكىچە:

1 ـ ۋەقە

7 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قەشقەردىكى تۈڭگانلار قىسمى پۈ ـ تۈنلەي كەتكەن بولۇپ، شەھەر تىنچلىقىنى ساقلاشقا رېشىتەمنىڭ ئەسكەرلىرىلا قالدۇرۇلغانىدى.

بىرنەچچە ئايدىن بېرى قەشقەر قاتتىق چۆلدەرەپ كەتكەن بولۇپ، خەلق پۈتۈنلەي دېگۈدەك يېزىلارغا چىقىپ كەتكەنىدى.

تۇڭگانلار كېتىشى بىلەن، ئۇستۇن ئاتۇش بىرىگادىسىدىكى ئەسكەرلەردىن بىرنەچچە يۈز كىشى پولك كوماندىرى ئابدۇغوپۇر داموللام ۋە پولك كوماندىرى ئىدرىس ئاكىلارنىڭ باشچىلىقىدا تاغدىن چۈشۈپ شەھەرنى ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇ كۈنى قەشقەر شەھەرى بايرام كەيپىياتىغا چۆمدى. يېزىغا چىقىپ كەتكەن كىشىلەر قايتىپ كېلىپ ئۆز ئۆيلىرىگە ماكانلاشتى.

7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى قەشقەر خەلقىنىڭ يەنە بىر خۇشاللىق كۈنى بولدى. چۈنكى بۇ كۈنى مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەنىدى.

مەھمۇت مۇھىتى بۇرۇنقى «جۇمھۇرىيەت» نىڭ باش شتابى، يەنى ئىلگىرىكى دوتەي يامۇلىغا ئورۇنلاشتى. پولك كوماندىرى قۇربان نىياز گاجىدىنىڭ ئەسكەرلىرى ھېيتكاھ مەيدانى ۋە باغ ئەتراپىدىكى سودا دۇكان ـ سارايلىرىغا، پولك شتابى بولسا ئەنجان كوچىسىدىكى ئاخۇنبايىپى ئابدۇرېھىم ۋە ئابدۇللا بايۇەچ-چىلەرنىڭ خۇسۇسىي ئۆيلىرىگە ئورۇنلاشتى. غوپۇر تۇەنجاڭ باشچىلىقىدىكى بىر پولك ئەسكەر يۇمىلاق شەھەر قەلئەسىدىكى گازارمىلارغا، پولك شتابى مەرھۇم تۆمۇر شىجاڭ چۈشكەن ھەسامىدىن باينىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتى. قۇربان نىيازنىڭ قارىمىقىدىكى 2 ـ لىيەن بىر مەزگىل شەھەر ئامانلىقىنى قوغدىدى. مەھمۇت شىجاڭ گارنىزون قوماندانلىقىنىمۇ قوشۇمچە ئۇستىگە ئالدى.

مەھمۇت مۇھىتى كېلىپ بىرنەچچە كۈندىن كېيىن، گۇڭ جىڭخەن دېگەن كىشىنىڭ قوماندانلىقىدا بىر خەنزۇ پولك يېڭى شەھەرگە كېلىپ ئورۇنلاشتى. گۇڭ جىڭخەن «گۇڭشەن يۇسى» دەپمۇ ئاتىلاتتى. ئۇنىڭ مەنىسى «ھال سوربۇچى» دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ «تەشۋىق ئارقىلىق تىنچلىقنى قولغا كەلتۈرۈش» ۋەزىپىسى بىلەن كەلگەنىدى.

ئاز كۈندىن كېيىن قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مەمۇرىي باشلىقى ما شاۋۇ يېڭى شەھەردىن يۇمىلاق شەھەر قورغانچىسىدىكى دوتەي

يامۇلىغا كۆچۈپ كىردى. بۇ كۈنلەردە كونا شەھەرگە ياقۇپبەگ «لاۋسى» ھاكىم ئىدى.

2 ـ ۋەقە: ما شاۋۇنغا قىلىنغان قەست

ما شاۋۇ كۈندۈزلىرى يامۇلغا كىرىپ ۋەزىپە ئۆتىسە، كەچ-قۇرۇن شەھەردىن بىرنەچچە كىلومېتىر نېرىدىكى كاتتا بېغىغا چىقىپ كېتەتتى. ئۇ چۈشكەن ئىزۇۋۇش (پوچتا ھارۋا) نىڭ ئالدى ـ كەينىدە 30 دەك قوراللىق مۇھاپىزەتچى ئۇنى قوغداپ ماڭاتتى.

9 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى كەچ سائەت بەشلەر ئۆپچۈرد-سىدە ئۇ ئادەت بويىچە بېغىغا چىقىپ كېتىپ باراتتى. ئالتە بازار تەۋسىدىن ئۆتۈپ سايلىقتا كېتىۋاتقاندا، ئالدى ـ ئارقىدىن بىر گۇرۇھ ئۇزۇن چاپانلىق قوراللىقلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى. ما شاۋۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ئۇلارنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي ھەر تەرەپكە قېچىپ كەتتى. يالغۇز قالغان ما شاۋۇنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ، ئاران تەسلىكتە بىر پاناھ جايغا مۆكۈۋېلىپ قۇتۇلدى. نامەلۇم كىشىلەر بىرقانچە تال قورالنى ئولجا ئېلىپ غايىب بولدى. ما شاۋۇ سوۋېت كونسۇلخانىسىغا كىرىپ داۋالاندى.

3 ـ ۋەقە

ما شاۋۇنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن بولغان بىرنەچچە تۇغقان يىگىت ما شاۋۇنى تاشلاپ غايىب بولدى. بۇلار يول ئارىلاپ يۈ-شۇرۇنچە يەكەن دەرياسىغا يېتىپ كەلدى. يەكەن دەرياسى «چېگرا جاي» بولۇپ، دەريانىڭ ئۇ قېتىدا ماخۇسەن قوشۇنى، بۇ تەرىپىدە پولات تۇمنجاڭ قوشۇنى بار ئىدى. تۇغقان يىگىتلەر يېتىپ بارغان كېچىسى دەريانى ساقلاۋاتقان بەئدى لىيەنجاڭ ئەسكەرلىرى بىخۇد-لۇق قىلىپ ئۇخلاپ قالغانىدى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان تۇغقانلار پوستتىكى ئەسكەرلەرنىڭ قوراللىرىنى ئېلىپ دەريادىن ئۆتۈپ

ماخۇسەن تەرەپكە بەدەر تىكىۋەتتى. شۇ سەۋەبتىن قاراۋۇللار قاتـ
تىق جازالاندى، ۋەزىپىگە سۇسلۇق قىلغان بەگدى لىيەنجاڭ قەشـ
قەردە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ باشقىلارغا ئىبرەت قـ
لىندى.

4 ـ ۋەقە

ماشاۋۇ قەشقەردە بىر مەزگىل داۋالانغان بولسىمۇ، ئوق بىر پۇتىنى چېقىۋەتكەچكە، چەتتە داۋالىنىشقا توغرا كېلىپ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتىلدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدا بىر مەزگىل داۋالىنىپ ساقايغاندىن كېيىن، ئىچكى ئىشلار نازارەتىگە مۇئاۋىن نازىر بولدى. 1937 ـ يىل 9 ـ ئايدا خوجانىياز ھاجى قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىلەن بىللە قولغا ئېلىنىپ ئىز ـ دېرەكسىز يوقالدى.

5 ـ ۋەقە

10 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدىن سابىق شەرقىي شىمال پىدائىي قىسىملىرى (ئاتالمىش خاڭخۇزا) نىڭ باشلىقلىرىدىن بولغان لىيۇ ـ بىن گارنىزون قوماندانى بولۇپ قەشقەرگە كەلدى. لىيۇبىن ئەسلى گېنېرال لېيتېنانت دەرىجىلىك ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، بويى پاكار، دوغلاق، پاناق بۇرۇن، قۇۋۇ ـ مەككار ئادەم ئىدى. مەھـ مۇت مۇھىتى مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى بولدى. گۇڭ جىڭخەن قەشقەر مەمۇرىي مەھكىمىگە ۋالىي بولدى.

6 ـ ۋەقە: قەشقەردە تازىلاش ئىشلىرى

قەشقەر كوناشەھەرنىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى ياقۇپ بەگ خىزمەـ تىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ ئورنىغا تۇرپانلىق ھەمدۇللا ئەپەندى ھاكىملىققا تەيىنلەندى.

ياقۇپ بەگ ئەسلى خەنزۇ شۆتاڭدا ئوقۇپ، كېيىن ئۇرۇمچى

دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇپ بىلىملىك بولۇپ يېتىشكەن ئىدى. كېيىنچە خەنزۇچە بالا ئوقۇتۇپ «لاۋسى» (ئوقۇتقۇچى) دەپ ئاتىلىپ قالغان. خەنزۇچە ئىسمى ماخۇپۇ ئىدى. ئۇ ئىنقىلابتىن ئىلگىرى بىر مەزگىل سەرمەن، سېرىققول (تاشقورغان) ناھىيىلىرىگە ھاكىم بولغان. بىر مەزگىل قەشقەر ۋىلايەتلىك مالىيە ھەيئىتى قەشقەردە قۇيدۇرغان تەڭگە (كۈموش پۇل) نازارەتچىسى بولغان. 1933 ـ يىلى قىرغىزلارنىڭ ھىمايىسى بىلەن قەشقەر كوناشەھەرگە ھاكىم بولغان. تۈڭگانلار دەۋرىدە يۇرتنى ئالۋان ـ ياساق بىلەن قاتتىق ھالسىراتقاندى. شۇ سەۋەبلىك ياقۇپبەگ، ئۇنىڭ ئوغلى يۈسۈپبەگ ۋە تۈڭگانلار ۋاقتىدا شەھەر قوغداش قوماندانى بولغان ئىبراھىم لوزۇڭلار گۇناھكار سۈپىتىدە ئۇ ـ رۇمچىگە ئەۋەتىپ بېرىلدى.

7 ـ ۋەقە: ئوسمان ئېلى باشچىلىقىدىكى قىرغىز قوشۇنىنىڭ باستۇرۇلۇشى

ئوسمان ئېلى ئۇلۇغچاتلىق قىرغىز بولۇپ، 1933 ـ يىلىنىڭ باشلىرى ما شاۋژۇ تەرىپىدىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قوزغىلاڭ ـ چىلارنى باستۇرۇشتا ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. ئۇ مارالبېشى تۈمشۇقتىكى سوقۇشتىن كېيىن قىرغىز ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قوزغىلاڭچىلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. 1933 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قەشقەرنى ما شاۋژۇدىن تارتىۋېلىش قوماندانى دېگەن نامغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، ما جەنسالڭغا قارشى بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا گامازا بىرىگادىسى ئۇستىدىن غەلىبە قىلغاچقا، بىرىگا ـ دىرلىق ئۇنۋانىغا ئىگە بولغان. بۇ ئىش ئۇنىڭ خورىكىنى ئۆسـ ـتۈرۈپ، ئاقسۇدىتە تۆمۇر شىجاڭنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان. بۇ خىزمىتى بەدىلىگە ما جەنسالڭ ئۇنىڭغا «شىجاڭ» لىق ئەمەلـ ـنى بەرگەن.

ئۇ ئۇيغۇر قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىشىپ رەسمىي «شىجاڭ» لىق تونىنى كەيگەن بولسىمۇ، كېيىنكى كۈنلەردە يەنە تۈڭگانلار ـ غا ئالدىنىپ، قەشقەر يېڭى شەھەر ئۇرۇشىنىڭ ئالتە ئايغا سوزۇ ـ

لۇپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولغان. 10 ـ ئايدا «ئىستىقلالىيەت تەشكىلاتى» تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ، قاغىلىققا سۈرگۈن قىلىنغان. ما فۇيۇەن باستۇرۇپ كەلگەندە، قاغىلىقتىن قايتىپ كېلىپ، قالدۇق قىرغىز ئەسكەرلىرىنى توپلىغان، تۈڭگانلار قەشقەر شەھىرىدە قىرغىنچىلىق قىلىۋاتقاندا، ئۇنىڭغا قارشى تەدبىر قوللانماي، ئەكسىچە رەقىبى قىرغىز ئورازغا ئوت ئاچقان. ئوراز تاغدا پەيدا بولۇپ قالغان «تۆرتىنچى»لەرنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولۇپ، ئوسمان ئەلىنى تاغدىن قوغلىغان. ئوسمان ئەلى تاغدىن چۈشۈپ، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ پاناھىغا سىغىنغان بولسىمۇ، ئۇ شەھەردە ئۆزىنى گېنېرال دەپ ئاتاپ غادىيۇالغانلىقتىن، مەھمۇت شىجاڭ «2 ـ تۆمۈر شىجاڭ پاجىئەسى»نىڭ تۇغۇلماسلىقى ئۈچۈن ئۇنى قولغا ئالدى. ئەسكەرلىرىنى قورالسىزلاندۇرۇپ تاغقا قايتۇردى. ئوسماننى بىر قانچە يېقىنى بىلەن ئۇرۇمچىگە ئەۋەتىپ بەردى. ئۇ شېڭ شىسەي تۇرمىسىدە يوقالدى. ئورازبەگ گەرچە «تۆرتىنچى» لەرنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئوسمان ئۇستىدىن غەلىبە قازانغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆتكەنكى «جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتى» دە ھەربىي نازىر بولغانلىقى، تاغدا توپلاڭچىلىق خەلق تىنچلىقىنى بۇزغانلىقى ئۈچۈن، تاغدا جىمقتۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تالاش ـ تارتىش قىلىدىغان «توپلاڭچى»لار ھەركىمگە خاتىمە بېرىلدى.

8 ـ ۋەقە

ئاتۇشلۇق رېشىتەم تۈڭگانلارنىڭ «پارتىزانلار قوماندانى» بولغان بولسىمۇ، ماخۇسەندىن ئايرىلىپ مەھمۇت شىجاڭغا تەسلىم بولغاندى. ئۇ قۇربان نىياز پولكىدا بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن، تازىلاش دائىرىسىدىكى يامان ئادەملەر قاتاردا قورال ـ سىزلاندۇرۇلۇپ مۇددەتلىك قاماققا ئېلىندى. ئەسكەرلىرى يۇرتىغا قايتتى. رېشىتەم جازا مۇددىتىنى توشقۇزۇپ ئائىلىسىگە قايت ـ

قان بولسمۇ، مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن نامەلۇم كىشىلەر تەرىپىدىن چاقىرىلىپ، ئېتىزلىقتا ئېتىپ تاشلاندى.

9 ـ ۋەقە

10 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى مەھمۇت شىجاڭ، قۇرۇقلۇق ئارمىيە قوماندانى كۈڭ شىڭجېڭلار ئىشتىراكىدا شەھەردە ھۆكۈمەتنى مەتبۇ ھىمايە قىلىش توغرۇلۇق بىر مەجلىس ئېچىلدى. يىغىن ئورنى ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچىدە ئىدى. جامەنىڭ رىشاتكا تېشىدىكى مەدرىسە دەپ ئاتالغان قىسمىغا رەئىس سەھىنىسى ياسىلىپ، سۇن جۇڭشەننىڭ رەسىمى ئېسىلغانىدى. بۇ ئىشقا خەلق قاتتىق غەزەپلەندى. «ئىبادەتخانا ئورنىغا رەسىم ئاسقانلىق مەسچىتكە بۇت تىكلىگەنلىك بولمامدۇ؟» دېيىشكەنىدى.

مۇھەممەت رېھىمباي (ئاخۇنبايبۇ) كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن بۇ ئىشنىڭ توغرا بولمىغانلىقىنى رەھبەرلىككە يەتكۈزدى. بۇ، تىنچلىق، ئىتتىپاقلىقنى تەشەببۇس قىلىپ، ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىش شوئارى توۋلىنىۋاتقان پەيت بولغاچقا، بۇ پىكىر «قۇتراتقۇلۇقنىڭ باشلىنىشى» دەپ قارىلىپ، ئاخۇنبايبۇ قاماقتا ئېلىندى. بۇ كىشى مەلۇم مۇددەت ناھىيىلىك ھۆكۈمەت قاماقخانىسىدا ياتقان بولسىمۇ، جىنايىتى بەدىلىگە شىتەي يامۇلى بىلەن دوتەي يامۇلىنى يېگۈچە ئۇسلۇبتا ياساپ بېرىشنى ھۆددە قىلىپ قاماقتىن چىقتى.

10 ـ ۋەقە

بۇ قېتىمقى تازىلاشتا ئۆزبېك سېتىۋالدىجانمۇ بار ئىدى. ئۇ ئەسلىدە تۆمۇر شىجاڭ قوشۇنىدىكى ئۆزبېك پولكىنىڭ باشلىقى ئىدى. يېڭى شەھەر ئۇرۇشى جەريانىدا ۋەزىپىسىنى يۇسۇپجان قۇربېشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، بانكا مۇدىرى، قەشقەر ھىلال ئەخمەر (قىزىل كىرىست) جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى قاتارلىق مەمۇرىي

خىزمەتكە ئالمىشىۋالغانىدى. تۇڭگانلاردىن يېڭى شەھەرنى تالـ-شىش ئۇرۇشى كۆچەيگەن مەزگىلدە، چەتكە چىقىپ كېتىشكە ئۇ-رۇنغان بولسىمۇ، پاسپورت ۋە يول خېتى بولمىغاچقا، چېگرىدىن قايتۇرۇۋېتىلگەن. تاشقورغانغا كەلگەندە تۇتۇلۇپ يېڭى شەھەرگە قاماپ قويۇلغان.

يېڭى شەھەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە خانىئېرىق، يوپۇرغا پىدا-ئىيلىرىنى تەشكىللەپ، كالـتەك، توقماق كۆتۈرۈپ ماجەنساڭغا قارشى ئۇرۇشقا قاتناشقان، ئۇزۇن شوتىلارنى ياساپ يېڭى شەھەر سېپىلىغا ھۇجۇم قىلغان مەشھۇر ئەيسا ھاجىمۇ قاماقتا بولۇپ، بۇ كىشى سېپتىۋالدىجان بىلەن بىر كۈندە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ ئالەمدىن ئۆتتى.

11 ـ ۋەقە: ئۆزبېك پولكىنىڭ يوقتىلىشى

يۈسۈپجان قۇربېشى جەنۇبىي شىنجاڭدا تۇڭگانلار ھەرىكىتى ئەۋج ئالغان مەزگىلدە، بۇ جايدا تۇرۇشقا ئىمكان تاپالمايۋ، چەتكە كېتىش ئۈچۈن قوشۇنىنى ئېلىپ تاشقورغانغا كەتكەنىدى. لېكىن بۇلارنى تاشقورغاندا تەشكىللەنگەن زەمبىرەكلىك باشچىلىقىدىكى تاجىك ئەسكەرلەر چېگرىدىن ئۆتكۈزمىدى. يۈسۈپجان ھەر-قانچە تىرىشقان بولسىمۇ، پەقەت ئامال بولمىدى. شۇڭلاشقا خېلى بىر مەزگىلگىچە تاشقورغاندا تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. تۇڭگانلار كېتىپ قەشقەردە يېڭى ھۆكۈمەت يىلتىز تارتقاندىن كېيىن، يۈ-سۈپجان قۇر بېشىنىڭ بېشى قاتتى. ئۇ ئەمدى باش ئېگىپ قەشـقەرگە قايتىشنى خالىمايتتى. ئاخىرى ۋەزىيەتنىڭ قىستىشى ۋە ئابدۇراخمان قۇربېشى، ئارىپجان قۇربېشىلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن تاشقورغاندىن قايتتى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىدىن مەلۇم ساندىكى ئادەملەر يېڭىسارىدا تۇرۇشلۇق 1 ـ پولك تەركىبىگە قوشۇلدى. قالغانلىرى مارالبېشىدا تۇرۇشقا مەجبۇر قىلىندى. يۈسۈپجان ئۆزەكلىك دېگەن جايغا كەلگەندە، مارالبېشىغا بېرىشتىن يالتايدى. ئەگەشكۈچىلىرىنى باشلاپ توغرا كېسىپلا سېرىق بۇيىغا

كەتتى. قالغان قۇربېشىلار مارالبېشىغا كەلگەندە، ئۇ يەردە تۇ-
رۇشلۇق رۇس پولكىنىڭ باشلىقى چېرنىيېۋ ئۇلارنى ياخشى
قارشى ئېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. يۇسۇپجاننىڭ ئايرىلىپ كەتكەن-
لىكىنى ئاڭلىغان چېرنىيېۋ دەرھال ماشىنا بىلەن ئەسكەر ئەۋە-
تىپ قوغلىدى. رۇس ئەسكەرلىرى يۇسۇپجاننى سېرىق بۇيىدا
ئارام ئېلىۋاتقان جايىدىن تاپتى. يۇسۇپجان 10 ـ 12 ياشلار چا-
مىسىدىكى ئوغلىنى ئاتقا مىنگەشتۇردى ـ دە، ئىككى ئادىمى بە-
لەن تاپانچىسىدىن ئوق ئۇزگەن پېتى بۆسۇپ چىقىپ كەتتى.
قاياۋاتقان قازانلار قاينىغان پېتى قالدى. ئادەملىرى تەسلىم بو-
لۇپ قورالسىزلاندۇرۇلدى. يۇسۇپجان قۇربېشىنىڭ رۇس پولكىغا
ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئەسكەرلىرىمۇ بىر مەزگىلدىن كېيىن قورال-
سىزلاندۇرۇلۇپ، سەركەردىلىرى كېچىدە جىمىقتۇرۇلدى، «كە-
رەكسىز» دەپ قارالغانلىرى ئازاد قىلىندى.

يۇسۇپجان قۇربېشى قورشاۋدىن سالامەت چىقىپ جاڭگال
بويلاپ مەكتىكە كەلدى. ئۇ يەردە دوستى ئۆزبېك ئىشاننىڭ ھە-
ماياسىدە چوڭقۇرچاق دېگەن جايدا قۇم ئارىسىدا جان ساقلاپ،
ئۇچ يىلدىن كېيىن، ساندۇقتىكى تىللالىرى بېشىغا چىقىپ،
ئۆز ئادەملىرى قولىدا ئۆلدى.

12 ـ ۋەقە: يېڭى شەھەردە قوزغىلاڭ

گېنېرال لېۋېننىڭ قوشۇنىدىكى مەلۇم بىر پولكتا تۇڭ-
گانلار كۆپرەك بولۇپ، بۇلار ماجۇڭېنگدىن يۇز ئۆرۈپ ھۆكۈمەت
تەرەپكە ئۆتكەن ئەسكەرلەر ئىدى. بۇلار يىلنىڭ ئاخىرى ھۆكۈ-
مەتكە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇشتۇمتۇت يۇز بەرگەن بۇ
ئىش لېۋېننى ئالاقزادە قىلىۋەتتى. تۇڭگانلار لېۋېننىڭ ئەس-
كەرلىرى بىلەن كېچىچە ئېتىشىپ تەڭ كېلەلمەي، تاڭ ئېتىشى
بىلەن شەھەردىن چېكىنىپ يېڭىسار تەرەپكە قاچتى. لېۋېن
قوغلىماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئەسكەرلىرى ھالسىزلىنىپ

كەتكەچكە، مەھمۇت شجاڭدىن ياردەم تىلىدى. مەھمۇت شجاڭ 2 ـ پولكتىن ئابدۇشۇكۇر لىيەنجاڭنى 86 نەپەر ئەسكەر بىلەن قوغلاشقا ئەۋەتتى. ئالدى تەرەپتىن سەمەت ھاجىنىڭ 1 ـ پولكى توستى. ئىسيانچىلار ئوتتۇرىدا قېلىپ يېڭىشەھەر بىلەن يېڭىسار ئارىلىقىدىكى ئات باقىدىغان مەيدانغا كىرىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلار بۇ يەردە بىرەر ئايدەك قاپسىلىپ يېتىپ، ئاخىرى خوتەنگە يول بېرىشنى تەلەپ قىلغاندا يول بېرىلدى ھەم يېڭىساردىن ئۆتكەندە قورشاۋغا ئېلىنىپ قورالسىزلاندۇرۇلدى.

گومىنداڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشقىدىن تەشكىللىنىش جەريانى

خو دىيەنچىڭ، شىپ خەي

1

گومىنداڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسى ياڭ زېڭ-شىن (1911 ـ 1928 ـ يىللار)، جىن شۇرېن (1928 ـ 1933 ـ يىللار)، بولۇپمۇ شېڭ شىسەي (1933 ـ 1943 ـ يىللار) بىر قوللۇق تەشكىللەپ چىققان، كېيىن يەنە گومىنداڭ (1943 ـ 1949) تولۇقلاپ مۇكەممەللەشتۈرگەن خەلقنى باستۇرىدىغان ئىستىبدات قورال ئىدى.

1944 ـ يىلى گومىنداڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنى ئۆز باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ھە دېگەندىلا بىر تۈركۈم كەسپىي ئىشپىيونلارنى يۆتكەپ كېلىپ، مۇھىم تارماقلارغا ئورۇنلاشتۇردى، جۈنتۇڭ (ھەربىي ستاتىستىكا ئىدارىسى) شىنجاڭ پونكىتى يېتەكچىلىكىدىكى ئىشپىيونلۇق تەشكىلات ـ ئۆلكىلىك ساقچى گۇرۇپپىسىنى قۇردى. 1946 ـ يىلى يەنە شىنجاڭ پونكىتى بىلەن باش ساقچى مەھكىمىسىنىڭ قوش رەھبەرلىكىدىكى ئىشپىيونلۇق تەشكىلات ـ دۆلەت ساقچى 2 ـ گۇرۇپپىسىنى قۇردى. بۇ ئىشپىيونلارنىڭ قۇترىشى بىلەن ئۇ-رۇمچى شەھىرىدىكى ھەر مىللەت خەلقى ئاق تېررورلۇق ئىچىدە قالدى.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تىزىملىكىدىكى خىزمەتچى ۋە ساقچى 1600 بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىشلەۋاتقانلار 918 ئىدى، قالغان 700 ى ئىسمى بار، جىسمى يوق رويخەت ئى-

دى، ئۇلارنىڭ ئىش ھەققىنى ساقچى ئىدارىسىنىڭ كاتتىباشلىرى چۆنتىكىگە سېلىپ، ئۆزىنى بوردايىتتى، 918 ئادەمنىڭ 500 ى ساقچى ۋە قارا خىزمەتچى، 400 ى ساقچى ئەمەلدارى بولۇپ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇنى گومىنداڭنىڭ ساقچى مەكتىپى ۋە ھەربىي مەكتەپلىرىدە تەربىيىلەنگەن. ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرىنى ئىشپىيونلار چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ۋە تىزگىنلىۋالغان. گومىنداڭ مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئىدارىسىنىڭ شىنجاڭ پونكىتى، جۇنتۇڭ شىنجاڭ پونكىتى، ئۆلكىلىك ساقچى گۇرۇپپىسى، دۆلەتلىك ساقچىلار 2 - گۇرۇپپىسى قاتارلىق ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرىدا 40 نەچچە كەسىپى ئىشپىيون، ئالتە گۇرۇپپا ۋە بىر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بار ئىدى. ھەرقايسى شۆبە ساقچى ئىدارىلىرىنىڭ باشلىقلىرى ۋە مۇئاۋىن باشلىقلىرى، بىۋاستە قاراشلىق ئالاقىچىلار قاتارلىقلار ھەرقايسى مەمۇرىي بۆلۈم، ئىشخانىلارنىڭ رەھبەرلىرى ۋە ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى. بۇلارغا ئاساسلىق تايانچىلارنى قوشقاندا جەمئىي 60 نەچچە كىشى بولۇپ، ساقچى ئەمەلدارلىرى ئومۇمىي سانىنىڭ 15 پىرسەنتىدىن كۆپرەكنى ئىگىلەيتتى.

ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لیۇخەدۇڭ خۇنەن ئۆلكىسىنىڭ خۇارۇڭ ناھىيىسىدىن ئىدى. ئۇ 1944 - يىلى گومىنداڭ تەرىپىدىن شىنجاڭغا ئەۋەتىلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ساقچى ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان، ئاندىن ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە ئۆلكىلىك مەركىزىي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا (يەنى ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا) تەيىنلەنگەن. 1946 - يىلى 7 - ئايدا، گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ۋەكىلى بىلەن شىنجاڭ خەلق ۋەكىللىرىدىن تەركىب تاپقان شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغان. بۇ چاغدا، لیۇخەندۇڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەركىزىي ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىدىن ئىستېپا بېرىپ، ئۆزىنىڭ يېقىنلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ نەنجىڭغا كەتتى.

كەن. لېكىن ئۇ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنى ئۆزى ئەنجىگىدا تۇرۇپ كونترول قىلغان. 1947 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭدا بىرلەشمە ھۆكۈمەتكە قارشى «25 ـ فېۋرال» قانلىق ۋەقەسى يۈز بېرىپ، بىرلەشمە ھۆكۈمەت پارچە-لىنىپ كەتكەن؛ ئەتىجىدە، تىنچ ۋەزىيەتتە جىددىي بۇرۇلۇش بو-لۇپ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچى كۈچلىرى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەن. لېۋخەندۇڭ 1948 ـ يىلى يېقىنلىرى ۋە ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىنى ئېلىپ ئۇرۇمچى شەھىرىگە قايتىپ كېلىپ، يەنە ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇۋالغان؛ ئۇنىڭ بىلەن بىللە خىزمەتتىدىن ئىستېپا بەرگەن ئۇنىڭ بىرمۇنچە يېقىنلىرى ۋە ئاتارمەن ـ چاپارمەنلىرىمۇ قاي-تىدىن مەنسەپكە ئولتۇرۇپ، مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

لېۋخەندۇڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ساقچى ئىشلىرى باشقارما-سىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە ئۆلكە مەركىزى ـ ئۇرۇمچى شەھەر-لىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە، جۇنتۇڭ شىنجاڭ پونكىتى ساقچى ئىشلىرى گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ۋە مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئىدارىسى شىنجاڭ پونكە-تى، دۆلەت ساقچى 2 ـ گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىق ۋەزە-پىلەرنى ئۆتىگەن. ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسى بىر تۈركۈم ئىشپىيون تەربىيلەپ، ئىشپىيونلۇق ئاپپاراتى قۇرغان. بۇ ئاپپارات لېۋخەندۇڭنىڭ قوماندانلىقى ۋە كۆرسەتمىسى بويە-چە، سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە يېقىنلارنى ۋە ھەر سا-ھەدىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى نازارەت قىلىپ، خەلقنى باستۇ-رۇپ، ئاق تېررورلۇق يۈرگۈزگەن. لېۋخەندۇڭ شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىش ھارپىسىدا گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئار-مىيىسىدىكى ئەكسىيەتچىلەر ـــ 5 ـ ئاتلىق شىنىڭ شىجاڭى ماچېڭشياڭ، 78 ـ شىنىڭ شىجاڭى يې چېڭ ۋە 179 ـ لۇنىڭ لۇجاڭى لوشۇ قاتارلىقلارغا يېقىندىن ئەگىشىپ، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشى تۇرۇپ، قارشىلىشىنى تەشەببۇس

قىلىپ، خەلق بىلەن دۇشمەنلەشكەن. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا يېقىنلاپ كەلگەن پەيتتە، لیۇ خەندۇڭ ۋەزىيەتنىڭ تەقەززاسى ۋە گېنېرال تاۋ سیيۆ، رەئىس بۇرھاننىڭ ئىناۋىتى ئالدىدا تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىشقا ئوچۇق ـ ئاشكارە قارشى تۇرۇشنىڭ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلغانلىق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلغان، شۇنىڭ بىلەن تۈگۈلۈۋېلىش نەيرىڭىنى ئىشلىتىپ، رەئىس بۇرھاندىن ئىستېپا سورىغان. لیۇخەندۇڭ 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئۈرۈمچى شەھەرلىك قورچاق ساقچى ئەمەلدارلىرى يىغىنىنى چاقىرىپ، بەدنىيەتلىك بىلەن: «پېقىر ھوقۇقۇمنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىپ، شىنجاڭدىن كېتىمەن، بارلىق خىزمەتچى ۋە ساقچىلار ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە لیۇ خەندۇڭ ئۈستىدىن ئەرز قىلغان ھەمدە تەشۋىقات ۋەرەقىسى تارقاتىپ، لیۇخەندۇڭنىڭ جىنايەتلىرىنى پاش قىلىپ، خىزمەتچى ۋە ساقچىلارنى ئىش تاشلاشقا قوزغاپ، ھۆكۈمەتتىن لیۇخەندۇڭنى جازاغا تارتىشنى تەلەپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن قورچاق ساقچى ئىدارىسى بىر مەھەل قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قالغان. لیۇخەندۇڭ ئۆزىچە مەقسەتىمگە يەتتىم، دەپ ئويلاپ، يەنە ساقچى ئەمەلدارلىرى يىغىنىنى چاقىرىپ: «سىلەرنىڭ ھەربىتىڭلار تاپتىن چىقىپ كەتتى، بۇ قوزغىلاڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلغانلىق»، دەپ جار سالغان. ئۇ شۇ مەيداندا پېڭ زىشيەن، بەي يۈنپېڭ قاتارلىقلارنى قولغا ئېلىپ، ئۇلارنى 5 ـ ئاتلىق شىنىڭ قوماندانلىق شىتابى ۋە ئامانلىق ساقلاش قوماندانلىق شىتابىغا سولاپ ئۆلتۈرۈۋەتمەكچى بولغان. ئۇ يەنە: «مەن ھوقۇق تاپشۇرمايدىغان بولدۇم»، دەپ جاكارلىغان، پاش قىلىش ھەرىكىتىگە قاتناشقان خىزمەتچى ۋە ساقچىلارنى «گۇناھىغا توۋا قىلىش» قا قىستىغان. لیۇ خەندۇڭ بىر دومۇلاپلا باشقا بىر تۈسكە كىرىۋېلىپ، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايـ

تىشنى همايه قىلىشتىكى «نەمۇنىچى» بولۇۋېلىپ، رەئىس بۇر-هانغا دوق قىلىپ: «مەن كەتمەيمەن، تاۋ سىلىڭغا مەسلىھەتچى بولىمەن»، دېگەن. ئۇ بۇنىڭ بىلەن رەئىس بۇرھاننىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ بېقىپ، يۇنىلىشنى كۆزىتىپ، شۇ ئارقىلىق مەقسىتىگە يەتمەكچى بولغان. رەئىس بۇرھان بىلەن گېنېرال تاۋ سىيۇ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشنى مۇزاكىرە قىلىش داۋامىدا لیۇخەندۇڭ قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى ھوش-يارلىق بىلەن كۆزىتىپ، جانلىق كۆرەش تاكتىكىسى بىلەن لیۇخەندۇڭ ۋە ئۇنىڭ شېرىكلىرىنى كولدۇرلىتىپ تۇرغان. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى چېگرىغا يېقىنلاپ كېلىشى بىلەن، لیۇخەندۇڭنىڭ كارامىتى ئاشكارا بولۇپ قالغان، شۇ-نىڭ بىلەن ئۇ ئائىلە تاۋابىئاتى ۋە بىر ئوچۇم ئاتارمەن ـ چاپار-مەنلىرىنى ئېلىپ، ما چېڭشياڭ، يې چېڭ، لوشۇ قاتارلىقلارغا سوڭدىشىپ، 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ ئارقىلىق شەرمەندىلەرچە چەتكە چىقىپ كەتكەن.

لیۇخەندۇڭ كەتكەندىن كېيىن، رەئىس بۇرھان ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلەر ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى نېپ لىفۇ (شىنجاڭدىكى تەرەققىيپەرۋەر ئاممىۋى تەشكىلات «كۆرەش جەمئىيىتى»نىڭ ئەزاسى)نى ئۆرۈمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مۇۋەققەت باشلىقلىقىغا تەينىلىگەن. 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ ۋە 26 ـ كۈنلىرى گېنېرال تاۋسىيۇ بىلەن رەئىس بۇرھان شىنجاڭدىكى ئارمىيە، ھۆكۈمەت خادىملىرىغا باشلامچىلىق قىلىپ ھەقىقەتكە قايتىش ھەققىدە تېلېگراما يوللىغان. نېپ لىفۇ 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئۆرۈمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىگە بېرىپ، ساقچى ۋە خىز-مەتچىلەر يىغىنىنى چاقىرىپ، ھەقىقەتكە قايتىش توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى ئوقۇپ ئۆتكەن ۋە ھەقىقەتكە قايتىشقا ئۆزى بە-رىنچى بولۇپ ئىمزا قويغان.

2

گومىندانڭ ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسى ئەكسىيەتچىل قاراڭغۇ ئۆڭكۇر بولغاندىن تاشقىرى، ئەبجىقى چىقىپ كەتكەن ئەسكى يايما ئىدى. ئاپپاراتقۇرۇلمىسى كاتىبات ئىشخانىسى، تەرجىمانلار ئىشخانىسى، تەپتىش ئىشخانىسى، بوغالتىرلار ئىشخانىسى، مەمۇرىي بۆلۈم، خوجىلىق بۆلۈم، ئەدلىيە بۆلۈم، تاشقى ئىشلار بۆلۈمى، ئامانلىق ساقلاش ساقچى چوڭ ئەترىتى، جىنايى ئىشلار ئەترىتى، ئوت ئۆچۈرۈش ئەترىتى، ساقلىقنى ساقلاش ئەترىتى ۋە توت شۆبە ئىدارە، 18 ساقچى پونكىتىدىن ئىبارەت ئىدى. ئۇسكۇنىلىرى ئاددىي ھەم كونا بولۇپ، بىرلا كىچىك ماشىنا، 500 دانە چوڭ ـ كىچىك مىلتىق، توت ئوت ئۆچۈرۈش ماشىنىسى، بىر قىسىم ئات، ئات ھارۋىلىرىلا بار ئىدى. ساقچى پونكىتىدا تېلېفون، چارلاش ساقچىلىرىدا پۈشتەك بار ئىدى. ئاپپاراتلار كېلەڭسىز، ساقچىلارنىڭ سىياسىي تەركىبى قالايمىقان ئىدى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشنىڭ دەسلىپىدە، نۇرغۇن دۈشمەن ئىشپىيونلىرى ساقچىلارنىڭ ئىچىگە سۇقۇنۇپ كىرىۋېلىپ ھەرىكەت قىلغان. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاخبارات ئوغرىلىغان، بەزىلىرى باندىتلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئاممىغا زىيانكەشلىك قىلغان. يەنە بەزى كونا ساقچىلار يامان ئادەتلىرىنى ئۆزگەرتەلمەي، ئايالىلارنىڭ نومۇسىغا تېگىپ، باشقىلارنىڭ نەرسىلىرىنى زورلۇق بىلەن تارتىۋېلىپ، ئاممىغا داۋاملىق زىيان يەتكۈزگەن. شۇنىڭ بىلەن كونا ساقچى ئاپپاراتىنى ئۆزگەرتىش خىزمىتى كۈنتەرتىپكە كىرگۈزۈلگەن.

جامائەت خەۋپسىزلىك مىنىستىرلىقىنىڭ «كونا ساقچىلارغا تەربىيە بېرىش ۋە ئۇلارنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى» ۋە ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسىنىڭ «كونا ساقچى ئاپپاراتلىرىنى ئۆزگەرتىش توغرىسىدىكى يولىيورۇقى» غا بىنائەن، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ھۆكۈمەت بىلەن ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك

نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارە-
سى ۋە كونا ساقچىلارنى ئىككى قېتىم باشقىدىن تەشكىللەش
ئىشى ئىشلەنگەن.

بىرىنچى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەش

1949 ـ يىلى 12 ـ ئايدا باشلانغان. باشقىدىن تەشكىللەش لايىھىسى مۇنداق بولغان: 1. زور سىياسىي مەسىلىسى بارلار ۋە قانۇنغا خىلاپلىق قىلىپ، ئىنتىزامنى بۇزغانلارنى جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنىدىن تازىلىۋېتىش؛ 2. خىزمەت ئېھتىيا-جىغا ئاساسلىنىپ، كەسىپىي ئاپپاراتلارنى كۆپەيتىش ياكى ئەمەل-دىن قالدۇرۇش؛ 3. مۇھىم تارماقلاردا ئىشلەشكە مۇۋاپىق كەل-مەيدىغانلارنى يۆتكىۋېتىش؛ 4. كەسىپى ئوخشاپراق كېتىدىغان تارماقلارنى قوشۇۋېتىش؛ 5. قاتمۇ قات ئاپپاراتلارنى ۋە ئۇنىڭدە-كى خادىملارنى قىسقارتىۋېتىش؛ 6. تۈزۈلمىگە ماس كەلمەيدىغان ئاتالمىشلارنى ئۆزگەرتىۋېتىش. شۇنىڭ بىلەن بىللە، «1. تارىخى ئېنىق بولۇش؛ 2. سوۋېت ئىتتىپاقىغا، كومپارتىيىگە، خەلققە قارشى ئىش قىلمىغان بولۇش؛ 3. ئازادلىق مەزگىلىدە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئامانلىق ساقلاش تەرتىپىنى قوغداشتا ئىپادىسى كۆرۈنەرلىك بولغان بولۇش؛ 4. ئاساسا بىلەن ئالاقە قىلالايدىغان بولۇش؛ 5. ساقچىلىق كەسپىنى پىششىق بىلىدىغان بولۇش» تىن ئىبارەت ئېلىپ قېلىپ ئىشلىتىلىدىغان خىزمەتچى ۋە ساق-چىلارغا قويۇلىدىغان بەش ئۆلچەم بېكىتىلگەن.

1950 ـ يىلى 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى، ساقچى ئىدارىسى پونكىت باشلىقى دەرجىلىكتىن يۇقىرى كادىرلار ۋە خىزمەتچى، ساقچىلار ۋەكىللىرى قاتناشقان كېڭەيتىلگەن يىغىن چاقىرغان، مۇئاۋىن شەھەر باشلىقى خۇسىگۈك باشقىدىن تەشكىللەش خىز-مىتىنى خۇلاسىلىگەن. 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى يېڭى تەشكىلىي ئاپپارات ۋە ئېلىپ قېلىپ ئىشلىتىلىدىغان خادىملارنىڭ ئىسىم-لىكى ئېلان قىلىنغان، «ئۇرۇمچى شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسى» نى «ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى جامائەت خەۋپسىزلىك

ئىدارىسى» گە ئۆزگەرتىش قارار قىلىنغان، 4 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈ ـ نىدىن ئېتىبارەن يېڭى تامغا ئىشلىتىلگەن. ئەسلىدىكى تۈتۈپ تۇرۇش ئورنى «ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ نازارەتخانىسى» غا ئۆزگەرتىلگەن؛ سىياسىي قوغداش بۆلۈمى ۋە بەش شۆبە ئىدارە كۆپەيتىپ قۇرۇل ـ غان؛ جىنايى ئىشلار ئەترىتى، ئامانلىق ساقلاش ساقچى چوڭ ئەترىتى ۋە تەپتىش ئىشخانىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان؛ بوغال ـ تىرلار ئىشخانىسى خوجىلىق بۆلۈمىگە قوشۇۋېتىلگەن، تەرجە ـ مانلار ئىشخانىسى كاتىبات ئىشخانىسىغا قوشۇۋېتىلگەن؛ ئاماز ـ لىق ساقلاش ساقچى 3 ـ ئوتتۇرا ئەترىتى مۇھاپىزەتچىلەر ئەتـ ـرىتىگە ئۆزگەرتىلگەن؛ ئامانلىق ساقلاش ساقچى 1 ـ، 2 ـ، 4 ـ ئوتتۇرا ئەترەتلىرى ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن؛ شۆبە ئىدارىلەردىكى ئەدلىيە خادىملىرىنىڭ شتاتى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ئامانلىقنى ساقلاش گۇرۇپپىسى تەسىس قىلىنغان (جىنايى ئىشلارنى قوشۇمچە باشقۇرىدۇ). پۈتۈن ئىدارىدىكى ئەسلىدىكى 900 نەچچە ئادەم 506 گە قىسقارتىلغان (ساقچى ئەمەلدارى 183، ساقچى 323).

شتاتتىن ئوشۇق خادىملار پارتىيەنىڭ سىياسىتى ۋە ئۆزى ـ نىڭ كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك بىر تەرەپ قى ـ لىنغان: 1) 20 نەچچە ئادەم ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ ئالاھىدە ۋەزىپە بويىچە يېغىپ تەربىيىلەش ئەتـ ـرى ـتىگە ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن؛ 2) 70 نەچچە ئادەم ئۆلكىلىك كا ـ دىرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن؛ 3) 200 نەچچە ئادەمگە شتاتتىن ئوشۇق خادىملار قاتارىدا ئۆزلىرى ئىش تېپىۋېلىش ئۇقتۇرۇلغان؛ 4) 100 گە يېقىن تېنى ئاجىز، ئاغرىقچان، مېيىپ ئادەمگە بىر ئايلىق ئىش ھەققى قوشۇپ بېرىلىپ، يۇرتىغا ئەۋە ـ تىۋېتىلگەن؛ 5) ئېغىر مەسلىسى بار ئون نەچچە ئادەم ئەدلىيە تارماقلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلغان.

بىرىنچى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەش 60 كۈن داۋام

قىلىپ، 1950 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئاخىرلاشقان.

ئىككىنچى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەش

1950 ـ يىل 5 ـ ئايدا، ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈ-مىتى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى مەمۇرىي ئىشلار كېڭىشى-نىڭ ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى يوليورۇقى ۋە شە-ھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ شتاتىنى ئىخچاملاش توغرىسىدىكى كونكرېت لايە-ھىسىگە بىنائەن، ئىككىنچى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەشنى ئېلىپ بارغان. 1950 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئىككى قېتىم ئىدارە بويىچە كېڭەيتىلگەن يىغىن ئۆتكۈزگەن، يىغىندا مۇۋەققەت ئىدارە باش-لىقى نېپ لىغۇ ئاپپاراتلارنى ئىخچاملاشنىڭ مۇھىم ئەھمىيىتى ۋە پرىنسىپى توغرىسىدا سۆز قىلغان ھەمدە خادىملارنى ۋەزىپە-سىدە قالدۇرۇش ۋە ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلاش ئۆلچىمىنى جا-كارلىغان: 1) ئىدىيە ۋە سىياسىي جەھەتتە ئىلغار، خىزمەتتە ئاكتىپلارنى ئېلىپ قېلىپ ئىشلىتىش؛ مىللەت تەركىبى، ئايال كادىرلار ۋە ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە خادىملارغا ئەھمىيەت بېرىش. 2) شتاتتىن ئېشىپ كەتتى دەپ قارىلىدىغانلارنىڭ شەرتى مۇنداق بولغان: ① ئادەتتىكى ئىشپىيون؛ ② سىياسىي قىياپىتى ئېنىق ئەمەس؛ ③ خىيانەت قىلىپ، چېرىكلىشىپ كەتكەنلەر ـ ئۆزنى تەكشۈرۈش ۋە دېموكراتىك باھالاش ئا-ساسىدا، سىياسىي جەھەتتىن تەكشۈرۈشتىكى ئەمەلىي ئىپادە-سىگە ۋە خىزمەت ئېھتىياجىغا قاراپ، تەشكىلنىڭ تەكشۈرۈپ بېكىتىشى بىلەن، باشقىدىن تەشكىللەش نەتىجىسى ئېلان قى-لىنغان: ① ئىدارە خوجىلىق بۆلۈمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كا-تىبات ئىشخانىسىدا مەمۇرىي ئىشلار بۆلۈمچىسى تەسىس قىلىش؛ ② كادىر ـ ساقچىدىن 117 كىشىنى قىسقارتىش (بۆلۈم باشلى-قى بىر، شۆبە ئىدارە باشلىقى بىر، پونكىت باشلىقى ئىككى، بۆ-لۈم خادىمى توققۇز، نوپۇس ئىشلەش خادىمى 17، ساقچى 76،

قارا خىزمەتچى 20)؛ ③ خادىملارنى ئورۇنلاشتۇرۇش: 31 كىشى ئۆگىنىشكە ئەۋەتىش، 44 كىشىنىڭ خىزمىتىنى تەڭشەش، 28 كىشىنى يۇرتىغا قايتۇرۇش، بىر كىشىنى دارىلئاجىزغا ئەۋەتىش، 13 كىشى ئۆزلىرى ئىش تېپىۋېلىش؛ ④ 396 ئادەمنى قالدۇرۇپ ئىشلىتىش (ئۇنىڭ 153 ى كادىر، 243 ى ساقچى)، ئىككىنچى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەش 6 ـ ئاينىڭ بېشى ئاياغلاشقان.

ئىككى قېتىملىق باشقىدىن تەشكىللەش ئارقىلىق، كونا ساقچى ئورگىنىنىڭ بيۇروكراتلىق ناچار ئىستىللىرى ئۆزگەرتىلگەن، خەلق جامائەت خەۋپسىزلىك كادىر ـ ساقچىلىرىنىڭ سىياسىي ساپاسى ۋە خىزمەت ئۇنۇمى ئۆستۈرۈلگەن. قالدۇرۇپ ئىشلىتىشكە مۇۋاپىق كەلمەيدىغان كونا ساقچىلار جامائەت خەۋپسىزلىك تارماقلىرىدىن تازىلاپ چىقىرىلىپ، كۆپ مىللەتتىن تەركىب تاپقان بىر تۈركۈم ئىلغار ياشلار جەمئىيەتتىن قوبۇل قىلىنغان. بولۇپمۇ كەسپ ئالماشتۇرغان بىر تۈركۈم ئازادلىق ئارمىيە جەڭچىلىرى كادىر ـ ساقچىلار قوشۇنىنى تولۇقلىغان، شۇنىڭ بىلەن كونا ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەشكىلىي تۈزۈلمىسى ئۆزۈل ـ كېسىل ئۆزگەرتىلگەن.

باشقىدىن تەشكىللەش مەزگىلىدە، ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتى ئىلگىرى ئازاد رايوندا جامائەت خەۋپسىزلىكنى قوغداش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان لىيۇيورۇ، لى گۇاڭچىلارنى ئۆرۈمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەينىلىگەن ھەمدە شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ بۆلۈم، ئىشخانا ۋە شۆبە ئىدارىلىرىنىڭ ئاساسلىق مەسئۇللىرىنى تەڭشىگەن. مەسىلەن: دۇجى كاتىبات ئىشخانىسىنىڭ مۇدىرى، مەمتىمىن يۈسۈپ سىياسىي قوغداش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، جيۇيۈلىن ئامانلىقنى ساقلاش بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، لى جىمىن 1 ـ شۆبە ئىدارىنىڭ باشلىقى، مۇھەممەت ئىمىن 2 ـ شۆبە ئىدارىنىڭ باشلىقى، پازىلجان 3 ـ

شۆبە ئىدارىنىڭ باشلىقى، ۋاڭ چېڭيو 4 ـ شۆبە ئىدارىنىڭ باشلىقى بولغان. شۇنىڭ بىلەن يېڭى ـ كونا ھاكىمىيەتنىڭ ئۆزگىرىشى ۋە ئالمىشىشى ئەملگە ئېشىپ، دەسلەپكى قەدەمدە ئاممىۋىلىشىدىغان، دۇشمەن قورقىدىغان خەلق جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگىنى بەرپا قىلىنغان.

3

ئۇرۇمچى شەھىرى تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئەكسىيەتچىلەر مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىگەن، ئىشپىيونلار، چەت ئەل جاسۇسلىرى، ئەكسىيەتچى گۇرۇھ ئەزالىرى ئۆزئارا تىل بىرىكتۇرۇپ، بىر بۇرۇندىن نەپەس ئېلىشىپ، غالجىرلىق بىلەن پاراكەندىچىلىك سالغان ۋە بۇزغۇنچىلىق قىلغان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى شەھەرلىك پارتكوم، شەھەرلىك خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، باشقىدىن تەشكىللەشكە بىرلەشتۇرگەن ھالدا ئىشپىيونلارنى تازىلاش، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش، نەق بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى تەرتىپكە سېلىش قاتارلىق خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرغان.

1. يوشۇرۇنۇۋالغان دۇشمەن ئىشپىيونلىرى تازىلانغان. شىنجاڭ كېيىنرەك ئازاد بولغاچقا، ئەھۋال مۇرەككەپ، دۇشمەن بىلەن ئۆز ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەش ۋەزىپىسى ئىنتايىن كەسكىن ئىدى. ئىچكىرى جايلاردىن نۇرغۇنلىغان دۇشمەن ئىشپىيونلىرى شىنجاڭغا كېلىۋالغان بولۇپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئۆزىدىنلا ئۇلاردىن نەچچە يۈزى بار ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسىم ـ فامىلىسىنى يوشۇرۇپ، خەلقنىڭ جازالىشىدىن قۇتۇلۇپ قېلىش خىيالىدا يۇرۇشەتتى. گومىنداڭنىڭ شىنجاڭدىكى سابىق ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرى، مەسىلەن: مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئىدارىسى شىنجاڭ پونكىتى، گارنىزون قوماندانلىق شتابىنىڭ 2 ـ

باشقارمىسى، ژاندارما جاسۇسلۇق گۇرۇپپىسى، ئۆلكىلىك پىر-قىنىڭ ئالاقچىلار گۇرۇپپىسى قاتارلىقلار ئازادلىق ھارپىسىدا تەشكىللىك، پىلانلىق ھالدا چېكىنىش ۋە يوشۇرۇنۇش بىلەن شۇغۇللانغان. مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئىدارىسى شىنجاڭ پونكىتىنىڭ باشلىقى راۋ تيېشەن قېچىپ كېتىشتىن بۇرۇن، پۈتۈن شىنجاڭدىكى ئىشپىيونلارغا يوشۇرۇنۇۋېلىش ۋەزىپىسىنى ئو-رۇنلاشتۇرغان، ئۇرۇمچى يوشۇرۇنۇش پونكىتى تەسىس قىلىپ، تېلېگراف ئاپپاراتى ۋە ئىشپىيونلۇق خىزمىتىگە لازىمەتلىك نۇرغۇن ئۇسكۇنە، ئىشپىيونلۇق خىراجىتى قاتارلىقلارنى تەييار-لىغان. ئۇ يەنە، شاڭشياۋ ئۇنۋانلىق پونكىت باشلىقى ماباۋلياڭنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭغا كىرىدىغان قىسىملى-رىنىڭ شتابى، نومۇرى، قورال - ياراق ئەھۋالى، ئەسكىرىي كۇچ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئائىت ھەربىي ئاخباراتلىرىنى ۋە ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ پائالىيەت ئەھۋالىنى توپلاپ، جياڭ جيېشى باندىتلىرىنىڭ ئىشپىيونلۇق ئورگىنىغا تېلېگراف ئارقىلىق يوللاپ بېرىشكە كۇشكۇرتكەن. يوشۇرۇنۇۋالغان بۇ ئىشپىيونلار باندىتلار، ئەكسىيەتچىل گۇرۇھ، مەخپىي دىنىي گۇرۇھتىكىلەر بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، ئوت قويۇش، ئادەم ئۆلتۈرۈش، بۇلاڭ-چىلىق قىلىش، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان.

دۇشمەن ئەھۋالىنى تېزدىن ئىگىلەپ، يوشۇرۇنۇۋالغان دۇش-مەن ئىشپىيونلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن، مۇۋەققەت ئىدارە باشلىقى نېپ لىنفۇ تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتقان كۇننىڭ ئەتىسى ئاۋۋال «كۇرەش جەمئىيىتى» نىڭ كۇچىنى تايانچ قىلغان ھالدا، ھەرقايسى جەھەتتىن تەكشۈرۈپ، تەنقىق قىلىپ، دۇشمەن تەش-كىلاتلىرىنىڭ ئەھۋالىنى توپلاپ، ماتېرىيال ئىگىلەپ، رازۋېدكا قىلىپ، دېلو ئېنىقلاش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان. 10 - ئاي-نىڭ ئوتتۇرىلىرى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1 - دالا ئۇرۇش ئارمىيىسى 1 - بىكتۇەنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئۆلكە-لىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى لىيۇ

خۇپاك بىلەن كاتىپ خۇاڭ پۇلىڭ نيې لىڧۇنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى تازىلاش خىزمىتىگە قوماندانلىق قىلغان. ئۇنىڭدىن كېيىن، 1 ـ بىڭتۇەننىڭ 2 ـ جۇنى، 6 ـ جۇڭنىڭ قوغداش بۆلۈمى لى زىيىڭ بىلەن لى جىنگاڭ يولداشلارنى رازۋېدكا قىلىپ دېلو ئېنىقلاش خىزمىتىگە ھەمكارلىششقا ئەۋەتكەن. ئۇچ ئاي كېچە ـ كۈندۈز جاپالىق كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرى، دۈشمەن ئىشپىيونلىرىنىڭ پائالىيەت ئەھۋالى ۋە نۇقتىلىق زەربە بېرىش ئوبيېكتلىرىنىڭ ئىسمىلىكلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ئىگىلەنگەن.

شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بيۈروسىنىڭ يولىيورۇقى ۋە ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە، بۈزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغان دۈشمەن ئىشپىيونلىرىغا قاتتىق زەربە بەرگەن، بۈزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بارلىقى بايقالمىغانلىرىغا توۋا قىلىش رەسمىيىتى ئۆتەش تاپشۇرۇلغان. ئىشپىيونلارغا قارشى تۇرۇش ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلغان: بىرىنچى باسقۇچتا، ئۇقتۇرۇش چىقىرىپ، تىزىملاش يولغا قويۇلۇپ، ئاشكارا ئىشپىيونلار ئارىسىدىكى تەۋرىنىپ قالغانلىرىنىڭ كۆپچىلىكى قولغا كەلتۈرۈلۈپ، ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرى بەربات قىلىنغان. 1949 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرىنى قورال ۋە گۇۋاھنامىلىرىنى تاپشۇرۇپ، توۋا قىلىپ، يېڭىباشتىن ئادەم بولۇشقا بۇيرۇغان. شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى، بىر تەرەپتىن، پارتىيە سىياسىتىنى تەشۋىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ئاممىنى پاش قىلىش ۋە ئاشكارىلاشقا سەپەرۋەر قىلغان، ھەر ساھە ۋەكىللىرى يىغىنى ۋە ئىدارە ـ جەمئىيەت باشلىقلىرىنىڭ مەسئۇللۇقىدا ئىشپىيونلۇققا قارشى تۇرۇش دولقۇنى قوزغالغان. شەھەر بويىچە كەسپىي ئىشپىيوندىن 300 نەچچەسى، ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىنىڭ ئەتراپىدىكى تەشكىلاتلار،

ئەكسىيەتچىل خۇراپىي تەشكىلاتلار ۋە گومىنداڭ پىرقىسىنىڭ شۇجى دەرىجىلىكتىن يۇقىرى تاياڭچ كادىرلىرىدىن 300 نەچچە-سى ئۆزىنى تىزىملاتقان. ما xx قاتارلىق يەتتە كىشىدىن تەركىب تاپقان ئۇرۇمچى يوشۇرۇن ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتى ئاما پاش قىلغاندىن كېيىن ئېنىقلانغان. ئىككىنچى باسقۇچ ئىشپىيونلار-نى رېژىمغا ئېلىپ تەربىيەلەش، ئۆزگەرتىش، يوشۇرۇنۇۋالغان ئىشپىيونلارنى يەنمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تازىلاش باسقۇچى بولغان. ج ك پ شىنجاڭ شۆبە بيۇرۇسىنىڭ يولبورۇقىغا بىنا-ئەن، شاۋشياۋ ئۇنۇانلىق گۇرۇپپا باشلىقىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئىدىيىسى ئىنتايىن ئەكسىيەتچىل ئىشپىيونلارغا رىجمغا ئېلىپ تەربىيە بېرىش يولغا قويۇلغان ھەمدە ئىشپىيونلارنىڭ ئىقرار قىلغان ماتېرىيالىدىن پايدىلىنىپ، يېڭى يىپ ئۇچى تەكشۇرۇ-لۇپ، رازۋېدكا خىزمىتى قانات يايدۇرۇلغان. شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى سەر خىل رازۋېدكا كۇچلىرىنى تەشكىل-لەپ، بىر مەھەل خۇدىنى ئۇقماي قالغان «شىنجاڭ كومپارتىيىگە قارشى مەركىزىي كۇرەش ئۇيۇشمىسى»نىڭ ئەكسىلئىنقىلابىي توپىلاڭ قوزغاشنى قەستلەش ۋەقەسىنى پاش قىلىپ، 12 جىنا-يەتچىنى قولغا ئالغان، توۋا قىلىپ تىزىملىتىشنى رەت قىلغان ياكى يالغاندىن توۋا قىلىپ، ئاستىرتىن يەنىلا ئەكسىلئىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللانغانلارنى قاتتىق جازالا-غان. بىرنەچچە ئون ئاساسلىق ئىشپىيون قولغا ئېلىنىپ، ئۆتۈ-كەلدىن كۆز بويىاپ ئۆتۈۋالماقچى بولغان دۇشمەنلەرگە قاتتىق زەربە بېرىلگەن.

1950 - يىلى 3 - ئايدا چاۋشيەن ئۇرۇشى پارتلىغاندىن كېيىن، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۇمىتى دۇشمەن ئىشپى-يونلىرىنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ، 4 - ئايدا يەنە ئىشپىيون ۋە ئەكسىيەتچى پارتىيە - گۇرۇھلاردىكى تا-يانچلارنى تىزىملاشنى يەنە بىر قېتىم ئېلىپ بارغان. بۇ قېتىم بىرنەچچە ئون ئىشپىيون تىزىملانغان، شۇنىڭدەك «ئۇرۇمچى

شەھەرلىك جۇڭخۇا خۇيزۇلار پارتىيىسى» دېگەن ئەكسىلئىنقىلا-بىي تەشكىلات دېلوسى پاش قىلىنغان. 1950 - يىلى 6 - ئايدىن 8 - ئايغىچە ھەرقايسى رايونلاردا «تازىلاش ھەيئىستى» قۇرۇلغان. شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئۇچ خىزمەت گۇ-رۇپپىسى ئەۋەتىپ، تازىلاش خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلغان. نە-تىجىدە، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ 218 نەپەر ئىشپىيون ۋە ئەكسىلئىنقىلابچى ئېنىقلاپ چىقىلغان، يۇقىرىغا يوللاپ تەس-تىقلىتىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سەككىزىگە قانۇن بويىچە چارە كۆرۈلگەن، بىر تۈركۈمى رەجمغا ئېلىنغان.

2. فېئودالىلىق خۇراپىي تەشكىلاتلار ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇرۇمچى شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا «جۇڭخۇاشەن»، «شىڭلۇڭشەن»، «جۇيىڭشەن»، «تيەذ-تەيشەن»، «تيەشۆشەن» دېگەندەك خىلمۇخىل فېئودال خۇراپىي تەشكىلاتلار بولغان. بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرىنىڭ بە-زىلىرى ئىشپىيونلارنىڭ چاڭگىلىدا بولغان، بەزىلىرى گو-مىنداڭنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى تەش-كىلاتلار بولغان. «جۇيىڭشەن» نىڭ كاتتىبېشى لىيۇشياڭپۇ بۇرا-دەرلەر ئۇيۇشمىسى ئەزالىرىنى باندىتلارنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئە-تىشقا قۇتراتتىپ، قوماندان ۋاڭ جېننىڭ تۇرار جايىنى تەپسىلىي تەكشۈلاپ، ئۇنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈشكە ئۇرۇنغان ھەمدە ئەكسە-يەتچى تەشۋىقات ۋەرەقىسى تارقىتىپ، ئىشچىلارنى ئىش تاشلاش-قا قۇتراتتىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈشنى قەستلىگەن. ئازادلىقىنىڭ دەسلىپىدە ئۇرۇمچى شەھىرىدە يۇز بەرگەن بىرنەچچە قېتىملىق بۇلاڭچىلىق دېلوسىنى بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى پەيدا قىلغان.

1950 - يىل 5 - ئاينىڭ 18 - كۈنى، شىنجاڭ ئۇلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتى شىمالىي شىنجاڭدىكى ھەرقايسى ۋالىي مەھ-كىمىلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك خەلق ھۆكۈمەتلىرىگە «بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى، مەخپىي دىنىي گۇرۇھلار مەسلىسىنى بىر تەرەپ

قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق خېتى» تارقاتقان. شەھەرلىك جاما-
ئەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ
يولىيورۇقى ۋە ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ ئو-
رۇنلاشتۇرۇشىغا بىنائەن بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى، مەخپىي دىنىي
گۇرۇھلارنى ئەملدىن قالدۇرۇش خىزمىتىنى قانات يايدۇرغان.
پۈختا بولۇش نەزەردە تۇتۇلۇپ، بۇرادەرلەر ئۇيۇشملىرىغا پەرق-
لىق مۇئامىلە قىلىش چارىسى قوللىنىلغان: (1) ئادەتتىكى بۇرا-
دەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ كاتتىباشلىرىغا شەھەرلىك جامائەت
خەۋپسىزلىك ئىدارىسى تەرىپىدىن يېغىنغا چاقىرتىلىش شەكلى
بىلەن تەربىيە بېرىلىپ، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ بۇرۇنقى
تەشكىلات ئىكەنلىكى، بۈگۈنكى كۈندە خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇل-
غاندىن كېيىن ھەر خىل ئىنقىلابىي ئاممىۋى تەشكىلاتلارنىڭ
بارلىققا كەلگەنلىكى، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ يەنە داۋاملىق
مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ پۈتۈنلەي ھاجەتسىز ئىكەنلىكى چۈ-
شەندۈرۈلگەن، ئۇلار ئۆزلۈكىدىن تىزىملىنىشقا ئىلتىماس قى-
لىپ، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىدىن قول ئۈزۈپ، ئىسىملىكلەرنى
تاپشۇرۇپ، بۇنىڭدىن كېيىن قايتا ھەرىكەت ئېلىپ بارماسلىققا
كاپالەت بېرىشكە دەۋەت قىلىنغان. «تېخنىكىشەن»نىڭ كاتتىبىشى
گاۋرېنجېيې، مۇئاۋىن كاتتىبىشى لىيۇگۈەنخۇا قاتارلىقلار تەربە-
يىدىن كېيىن شۇ ھامان بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسىدىن قول ئۈزگەن-
لىكىنى توغرىسىدا گېزىتكە باياننامە چىقارغان. بۇرادەرلەر ئۇ-
يۇشمىسىنىڭ زور كۆپچىلىك ئەزالىرىمۇ بەس - بەستە گۇۋاھنا-
ملىرىنى تاپشۇرۇپ، گېزىتكە باياننامە چىقىرىپ، بۇرادەرلەر ئۇ-
يۇشمىسىدىن قول ئۈزگەنلىكىنى بىلدۈرگەن. (2) ھەقىقەتەن
ئىشىپىونلۇق تەشكىلاتلارنىڭ چاڭگىلىغا ئۆتۈپ كەتكەن ۋە
شۇلار پايدىلىنىۋاتقان بۇرادەرلەر ئۇيۇشملىرىنىڭ بىرنەچچە
كاتتىبىشى پاش قىلىنغان ۋە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان ئەكسىل-
ئىنقىلابىي جىنايەتلىرىگە ئاساسلىنىپ، 6 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلە-
رى قانۇن بويىچە جازالانغان. (3) بۇلاڭچىلىق ۋە باشقا قانۇنسىز

قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانغان بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىلىرىنىڭ كاتـ
تىباشلىرىغا قارىتا ئامما ئارىسىدا ئۇلارنىڭ بۇرادەرلەر ئۇيۇش-
مىسى تەشكىلاتىدىن پايدىلىنىپ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى
ئېلىپ بارغان جىنايى پاكىتلىرى پاش قىلىنغان. (4) ھۆكۈمەت-
نىڭ تەشكىلات تارماقلىرى ۋە مۇھىم كارخانا، كەسپىي ئۇر-
گانلار ھەمدە جامائەت خەۋپسىزلىك تارماقلىرىدىكى بۇرادەرلەر
ئۇيۇشمىسى ئەزالىرىغا قارىتا، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئۇلارنىڭ
بىرەك تارقىلىپ كېتىشى، گۇۋاھنامىلىرىنى تاپشۇرۇپ، قانۇنغا
خىلاپ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن ئىككىنچى شۇغۇلـلاد-
ماسلىققا كاپالەتلىك قىلىشى، شۇنداق ھەرىكەت بىلەن يەنە شۇ-
غۇللانغانلار كۆرۈلسە، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلار قاتارىدا جازاغا
تارتىلىدىغانلىقى توغرىسىدا ئېنىق بۇيرۇق چۈشۈرۈلگەن. بۇرا-
دەرلەر ئۇيۇشمىسى تەشكىلاتلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى
داۋامىدا، «باش جىنايەتچىلەرنى باستۇرۇش، ئاز سانىدىكى جاھىل
ئۇنسۇرلارنى يېتىم قالدۇرۇش، كۆپچىلىكنى قولغا كەلتۈرۈش»
فاكتىجىنى باشتىن - ئاخىر ئىزچىللاشتۇرۇلغان، شۇنىڭ بىلەن
بىر ۋاقىتتا، رازۋېدكا خىزمىتى كۈچەيتىلىپ، بۇرادەرلەر ئۇ-
يۇشمىسىنىڭ ئەكسىيەتچىل ھەرىكەتلىرى تىزگىنلەنگەن.

3. ئامېرىكا، ئەنگلىيە جاھانگىرلىكىنىڭ جاسۇسلىرىغا قا-
رىتا كۈرەش قىلىنغان. شىنجاڭ ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، ئەنگـ
لىيە، ئامېرىكا جاھانگىرلىرى ئۇرۇمچى شەھەرىدىكى كونسۇلخا-
نىلىرى ۋە دىپلوماتىيە ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، گۇماشتا يې-
تىشتۇرۇپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىغا توسقۇن-
لۇق قىلغان. ئامېرىكا كونسۇلخانىسىنىڭ كونسۇلى ماكنان
1948 - يىلىدىن 1949 - يىلغىچە، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن
ئازاد بولۇش ھارپىسىدا، بارکۆل، مورى قاتارلىق جايلارغا ئۇچ
قېتىم بېرىپ، باندىتلارنىڭ كاتتىبېشى ئوسمانىنى توپىلاڭ كۆ-
تۈرۈشكە كۈشكۈرتۈپ، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا
يۈرۈش قىلىشىنى توسۇماقچى بولغان. ئەنگلىيىنىڭ ئۇرۇمچىدە

تۇرۇشلۇق كونسۇلى خې رېنجى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنمۇ يەنە جاسۇسلۇق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاد-غان، ئۇ كېسەل داۋالاشنى باھانە قىلىپ، كىشىلەرنى ئۆزىگە تار-تىپ، سىياسىي، ئىقتىسادىي، ھەربىي ئىشلارغا دائىر ئاخباراد-لىرىمىز، ئۇرۇمچى شەھرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالى، بۇ يەردە تۇ-رۇشلۇق قوشۇنلارنىڭ يۆتكىلىش ئەھۋالى قاتارلىقلارنى توپلاپ، شياڭگاڭدىكى ئەنگلىيە رادىئو ئىستانسىسىغا ئەۋەتىپ، شۇ كۇ-نىلا خەۋەر قىلدۇرغان. خې رېنجى كېسەل داۋالاشنى باھانە قىلىپ، پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ، قالايمىقانچىلىق پەيدا قىلغان. رازۋېدكا قىلىش ئارقىلىق، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى 1950 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئۆلكىلىك جاما-ئەت خەۋپسىزلىك نازارىتىنىڭ يولبورۇقىغا بىنائەن، مۇنداق ئىككى تەدبىر قوللانغان: 1) خې رېنجىنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭ قا-نۇنغا خىلاپ خىلمۇ خىل قىلمىشلىرىغا قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىش. 2) ئەنگلىيە كونسۇلخانىسى خادىملىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسىگە چەك قويۇش توغرىسىدا كونكرېت بەلگىلىمە تۈزۈش. 12 ـ ئاينىڭ بېشىدا، يۇقىرى دەرىجىلىك ئورگانلار ئۇرۇمچى شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ نامىدا ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىكى چەت ئەل تەۋەلىكىدىكى بارلىق خادىملارنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىمىزنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلغان. ئەنگلىيە كونسۇلخانىسىدىن جاسۇسلۇق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانغاد-لىققا دائىر نۇرغۇن ئەسۋابلار بىلەن شىنجاڭ، شىزاڭ، ئىچكى موڭغۇل قاتارلىق جايلارنىڭ تەپسىلىي يەر شەكلى چۈشۈرۈلگەن 31 خەرىتە، شىنجاڭ ئۆلكىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلىرىنىڭ ئىسمىلىكى ۋە باشقا ئەھۋاللار تۇغ-رىسىدىكى ماتېرىياللار، خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ 2 ـ جۇن مۇستەقىل تۇەننىڭ ئالتايدا ئالتۇن قېزىش ئەھۋالى توغرىسى-دىكى ماتېرىياللار، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى تەھلىل قە-

لىنغان دوكلات ھەمدە شىنجاڭنىڭ دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى، يېزا ئىگىلىك مەھسۇلاتى، زاۋۇت ـ كان قۇرۇلۇشى، گېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە دائىر تۈرلۈك ماتېرىياللار تېپىپ چىقىلىغان. بۇلارنىڭ مەزمۇنى شىنجاڭنىڭ ھەربىي ئىشلار، سىياسىي، ئىقتىسادىي ئەھۋاللىرى قاتارلىق جەھەتلەرگە چېتىلىدۇ. ئاردىدىن بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، جامائەت خەۋپسىزلىك كادىر ـ ساقچىلىرىمىز خې رېنجى قاتارلىقلارنى بېيجىڭغا يالاپ ئېلىپ بارغان. ئېلىمىز تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ئۇلارنى چېگىرىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى جاكارلىغان.

4. جىنايى ئىشلار ھەرىكەتلىرىگە زەربە بېرىلگەن. شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە قارىتا كۈرەشنى كۈچەيتىپ، مەخسۇس كۈچ تەشكىللەپ، رازۋېدكا قىلىش ئارقىلىق دېلو پاش قىلىپ، جىنايى ئىشلار جىنايەتچىلىرىگە ۋاقتىدا قاتتىق زەربە بەرگەن. 1950 ـ يىلدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، 1000 دىن ئوشۇق جىنايەتچى قولغا ئېلىنغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئوغرىلىق، ئالدامچىلىق قىلغان، زەھەرلىك چېكىملىكلەرنى ساتقان، باسقۇنچىلىق قىلغان، قورال ـ ياراغ ساقلىغان ۋە ساتقان جىنايەتچىلەر بار.

5. نوپۇس تەكشۈرۈلگەن. ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەمئىيەت ئەھۋالىنى توغرا ئىگىلەش ئۈچۈن، شەھەرلىك پارتكوم 1950 ـ يىل 5 ـ ئايدىن 7 ـ ئايغىچە پۈتۈن شەھەر مىقياسىدا نوپۇس تەكشۈرۈشنى قارار قىلغان. تەكشۈرۈش ئارقىلىق ئۇرۇمچى شەھىرىدە ھەر مىللەت ئاھالىسىدىن 103 مىڭ 35 ئادەم بارلىقى، ئىدارە ـ جەمئىيەت نوپۇسى 18 مىڭ 504 ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان. بۇ جەريانىدا يەنە ئىشپىيونلۇق ھەرىكىتى بار دەپ قارىغان گۇماناللىق ئۇنسۇرلار، ئەكسىيەتچىل پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ ئەزالىرى، بۇرادەرلەر ئۇيۇشمىسى ۋە ھەر خىل فېئودال خۇراپىي تەشكىلاتلار ئەزالىرىدىن 200 نەچچە ئادەم؛ پىتراپ كەتكەن ئەسكەر، يوشۇرۇن پاھىشە، ئەپيۇنكەش ۋە قىمارۋازلار بولۇپ 400

نەچچە ئادەم بايقالغان. 127 پارچە ئەكسىيەتچىل كىتاب، 31 دانە ئەكسىيەتچىل گۇۋاھنامە، 38 دانە قانۇنسىز ئىگىلىۋېلىنغان قورال ـ ياراغ يىغىۋېلىنغان ۋە شەھەرنىڭ ھەر خىل ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرى خېلى ئەتراپلىق ئىگىلەنگەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇرۇمچى شەھىرىدە تۇرۇۋاتقان چەت ئەل مۇھاجىرلىرىمۇ تىزىملىتىلىپ، 447 نەپەر چەت ئەل مۇھاجىرنىڭ تۇرۇش گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىلگەن.

6. جەمئىيەت ئامانلىقىنى باشقۇرۇش كۇچەيتىلگەن. ئازاد لىقنىڭ دەسلىپىدە ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ جەمئىيەت تەرتىپى قالايمىقانراق ئىدى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك خەلق ھۆكۇمىتىنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، بۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ زور كۇچ بىلەن ماسلىشىشى ئارقىسىدا، قورال ـ ياراغ باشقۇرۇش، پېتراپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى يىغىش ۋە ئۆزگەرتىش، قاتناش باشقۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى نۇقتىلىق تۇتقان.

(1) قورال ـ ياراغ باشقۇرۇش تۇتۇلغان. شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى ئاھالىلەرنىڭ قورال ـ ياراغلىرىنى ئېنىقلاپ، يىغىۋېلىش، تەقسىم قىلغۇزۇش، سېتىۋېلىش قاتارلىق تەدبىرلەرنى قوللانغان. 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغىچە جەمئىي 38 مىلتىق، 3323 پاي ئوق، 13 تاپانچا، 642 پاي تاپانچا ئوقى يىغىۋېلىنغان. بۇنىڭدىن باشقا، خۇسۇسىيلار ئىشلىتىدىغان يەتتە مىلتىققا، ئىدارىلەر قوغدىنىش ئۈچۈن ئىشلىتىدىغان 26 مىلتىققا، ئومۇم ئىشلىرى ئۈچۈن ئىشلىتىلىدىغان 58 مىلتىققا گۇۋاھنامە تارقىتىپ بېرىلگەن.

(2) ئىشسىزلارنى يىغىش ۋە ئۆزگەرتىش تۇتۇلغان. 1950 ـ يىل 2 ـ ئايدا، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى «ئەرلەرنى ئەمگەككە كۆندۇرۇش ئورنى» تەسىس قىلىپ، 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرىغا قەدەر، پېتراپ كەتكەن ئەسكەر، ئىشسىز ئاھالە ۋە ئادەتلەنگەن ئوغرى، يانچۇقچى بولۇپ، 310 ئادەمنى يىغىۋالغان.

ئۇلارغا ئەمگەكنى ئاساس قىلىپ، ئىدىيىۋى تەربىيە بىرلەشتۈ-
رۈلۈپ ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىلغان. يېرىم يىل ئۆگىنىش ۋە
ئۆزگەرتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ياماق ئادەتلەر-
دىن قول ئۈزگەن. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىپادىسى بىر قەدەر ياخ-
شىلىرىنى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئىگە بولۇپ خىز-
مەتكە تونۇشتۇرغان؛ ئىپادىسى ئادەتتىكىلەرگە شەھەرلىك جاما-
ئەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى موزدۇزخانا قۇرۇپ بەرگەن.

1950 - يىلى 4 - ئايدا، شەھەرلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسى «ئاياللارنى ئەمگەككە كۆندۈرۈش ئورنى» قۇرۇپ، ئا-ساسلىقى پاھىشە ئاياللارنى يىغقان ۋە ئۆزگەرتكەن. تەربىيىلەش ۋە ئۆزگەرتىش تۆت ئاي داۋام قىلىپ، 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئاياغلاشقان. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بەشى دۆلەتنىڭ مەمۇرىي كادىرلە-رىغا قوبۇل قىلىنغان، قالغانلىرى مۇڭاپىق كەسىپلەرگە ئو-رۇنلاشتۇرۇلغان.

(3) قاتناش باشقۇرۇش تۈتۈلغان. ئۇرۇمچى شەھەرلىك جاما-ئەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى 1950 - يىلى 7 - ئايدىن باشلاپ قاتناش ساقچىسى كۈچىنى تولۇقلىغان، قاتناش ساقچى ئەترىتى-نىڭ ئەسلىدىكى 55 ئادەمى 73 كە كۆپەيتىلىپ، قاتناش قائىدە-لىرى تۈزۈلۈپ، قاتناش تەرتىپى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان.

ئۆتمۈشتىكى كۈلپەتلىك كەچۈرمىشلىرىم

مەن ھازىر 89 ياشقا كىردىم، ئۆمرۈمنىڭ ئازكەم يېرىمى ئېغىر زۇلۇم ـ كۈلپەت، چىدىغۇسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ئۆتتى، پەقەت كومپارتىيە زامانىدىلا ھۆرلۈككە، بەخت ـ سائا ـ دەتكە ئېرىشتىم.

1

دادام سەئىدى ھاجىم 1926 ـ يىللىرى سەئۇدى ئەرەبىستا ـ نىغا ھەج ـ تاۋاب قىلىش ئۈچۈن بېرىپ، قازا قىلىپ كەتتى. بىز ئاكا ـ ئۈكا ئىككىلا قېرىنداش ئىدۇق، مەن دادامدىن يەتتە ياشتا، ئاكام ئالىمجان ئون ياشتا قالدۇق، ئاپام ئايشىخان دادامدىن كېيىن بىر ئۆمۈر تۇرمۇشقا چىقماي، بىزنى مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە بېقىپ چوڭ قىلدى.

بىزنىڭ يۇرتىمىز خوتەن ناھىيە بازىرىدىن 100 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تەۋەككۈل يېزا كېرىيە ئۆستەڭ بويى (ھازىرقى قوشنو كەنتى) دېگەن يەردە ئىدى. بىز ئۇ چاغدا مەھەللىدىكى دېھقانلار ئىچىدە خېلى ھاللىق ھېسابلىناتتۇق، ئىككى مو تېـ رىلغۇ يېرىمىز، 10 مو بوز يېرىمىز بار ئىدى. 1925 ـ، 1926 ـ يىللىرى بولسا كېرەك، يۇرۇقچاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، كەنتتە ئولتۇرۇشلۇق 40 ـ 50 ئائىلىنىڭ يەر ـ زېمىن، ئۆيلە ـ رىنى ئېقىتىپ كەتتى، ھەش ـ پەش دېگۈچە چىرايلىق بىر كەنت تۇپتۇز بولۇپ كەتتى. ھەممە ئادەم ئۆز جېنى، مال ـ مۈلكىنى قۇتقۇزۇش بىلەن بەنت ئىدى، بىزگە كىممۇ ياردەم قىلسۇن؟ ئا ـ پام بىچارە كۈچى يەتكەن نەرسىلەرنى ئالالمدى، ھەممىدىن ئاي ـ رىلدۇق، پەقەت جېنىمىزلا ئامان قالدى، باشقا قوشنىلار ياقا

يۇرتلارغا كۆچۈپ كەتتى. بىز نەگىمۇ بارالايتتۇق، بىر تۇل ئايال-نىڭ قولىدىن نېمە ئىش كەلسۇن؟ ئاق يەرگە بورا كەپە تىكلەپ ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق.

تومۇز كۈنلەر ئۆتۈپ جاھان سوۋۇشقا باشلىدى، بىز يەنىلا بورا كەپىدە ئولتۇراتتۇق، ئاپامنىڭ تاغىسىنىڭ رەھمى كەلدى بولغاي، بىر ئېغىز ئۆيىنى بوشىتىپ بەردى، ئۇچ جان شۇ ئۆيدە تۇرمۇش كەچۈرۈشكە باشلىدۇق. تۇرمۇشتىكى يوقسۇللۇق، موھتاجلىق، ئاچلىق ئۇچ جاننى قىينايتتى، ئاپام بىچارىنىڭ كۆزىدىن ياش قۇرۇمايتتى. يەر - زېمىنىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن، خەقنىڭ يېرىنى ئورتاقچا تېرىشقا مەجبۇر بولدۇق. بىر يىلى قوشنا كەنتلىك ئەخمەت توختى ئەنجان دېگەن پومپىشچىكنىڭ ئۇچ مو يېرىنى ئورتاقچا تېرىدۇق، «بىتەلەي تېزەك تەرگىلى چىقسا، كالا ئۆستەڭگە تېزەكلەپتۇ» دېگەندەك ئىش بولدى. شۇ يىلى دەريا‌غا سۇ كەلمەي قۇرغاقچىلىق بولدى، كەلگەن سۇ بەگ، بوجاق، مىرابلاردىن ئاشمىدى. تېرىغان بۇغداي سۇ يۇزى كۆرمەي قۇرۇپ كەتتى، بىر جىڭمۇ ئاشلىق ئالالمىدۇق. ئۇچىمىزنىڭ جان بېقىشى تېخىمۇ قىيىنلاشتى. ئاپام باشقىلارنىڭ يىپىنى ئىگىرىپ بېرىپ، بىرەر ژاقلىق ئاش تېپىپ كېلەتتى. ئاكا - ئۇكا ئىككىمىز باشقىلارغا كۈنلۈك ئىشلەش، مالىلىرىنى بېقىپ بېرىش بەدىلىگە ئانچە - مۇنچە ئوزۇق - تۇلۇك تېپىپ بىر يىلنى ئۆتكۈزۈدۇق. كېيىن جازانىخوردىن خامان ژاقتىدا بىر چارەك بۇغداي بېرىش شەرتى بىلەن بىر چارەك قوناق قەرز ئېلىپ يەپ، كۆپ قەرزگە بوغۇلدۇق. قەرز ئىگىلىرى كۈندە قەرز سۈيلەپ كېلىپ بار نەرسىلىرىمىزنى ئېلىپ كېتىپ، ئارام بەرمەيتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋان - سېلىقلىرى جاننى قىينايتتى. قىسقىسى، بىزدە بۇ دۇنيادا ياشاش ئىمكانىيىتى قالمىدى. مۇشۇنداق جاپا - مۇشەققەتلىك قىيىن تۇرمۇش ئىچىدە يەتتە - سەككىز يىلنى ئۆتكۈزدۇق.

2

بىر كۈنى تەۋەككۈلىنىڭ دۈشەنبە كۈنى قىزىيدىغان بازىرىدا بېشىغا چوڭ سەللە ئورىغان، بىر قولىدا ھاسا تۈتقان، سېرىق چىراي، ئاق ساقال، ئېگىز بوي، 60 ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان روزى شەيخ ئىسلام دېگەن كىشى بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىزگە چىقىپ تۇرۇپ: «مۇسۇلمان قېرىنداشلار، قۇلاق سېلىڭلار، خوتەندە مەمتىمىن ھەزرىتىم ئىسلام ئاچتى. ھەممە ئىش شەرىئەت ـ ‹قۇرئان كەرىم› بويىچە بولىدۇ، ئىسلام ئۇچۇن جەڭ قىلىپ ئۆلگەنلەر شېھىت بولىدۇ، ئۆلمەي قالغانلار غازى بولىدۇ، ئۇرۇش قىلالايدىغان ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئۆزلۈكىمىزدىن ئىسلامغا ئەسكەر بولايلى، ئۇرۇشقا بارمايدىغانلار ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلايلى»، دەپ تەشۋىق قىلغىلى تۇردى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىسلامغا ئەسكەر بولۇش نىيىتىگە كەلدىم، ئۇ رۇشتا ئۆلسەم بۇ جاپالىق تۇرمۇشتىن بىراقلا قۇتۇلارمەن، ئۆلمەي قالسام پېشانەمگە پۈتۈلگەننى كۆرەرمەن دەپ ئويلىدىم. ئاپام بىلەن ئاكامغا ئۇقتۇرماي، مەھەللىمىزدىكى يۇسۇپ ئاخۇن دەكچى، تۇرسۇن توختاخۇن چىلگە قاتارلىقلار بىلەن بىر كېچىدىلا خوتەنگە قاراپ يول ئالدۇق. يولدا بىر كېچە قونۇپ، ئەتىسى پېشىن ۋاقتى بىلەن خوتەن ئىلچى شەھىرىگە چىقىپ، ئىسلام ئەسكەرلىرىگە قوشۇلدۇق. (ئېسىمدە قېلىشچە بۇ 1933 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ ئاخىرى، 5 ـ ئاينىڭ باشلىرى بولۇشى مۇمكىن). بۇ ۋاقىتتا تەرەپ ـ تەرەپ، يۇرت ـ يۇرتلاردىن ئادەملەر كېلىپ، ئەسكەر بولۇۋاتقانىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە 40 ـ 50 ياشلىق كىشىلەرمۇ، 15 ـ 16 ياشلىق بالىلارمۇ بار ئىدى، ئۇلارنى ئۆز يۇرتىنى ئاساس قىلىپ، بەن، پەي، لىيەنلەرگە ئايرىپ، مەشىق قىلدۇرۇۋاتقانىكەن. شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئىككى ـ ئۈچ ئاي تەلىم ـ تەربىيە ئالدۇق. بەزى كۈنلىرى توقماق ـ كالتەكلەرنى ئېلىپ، شەھەر تەرتىپىنى قوغداشقا چىقاتتۇق. تەشكىلىي تۈزۈم، ئىنـ

تىزام شەرىئەت بويىچە باشقۇرۇلاتتى، ھەر بىر لىيەندە بەش ۋاق نامازغا باشچىلىق قىلىدىغان ئىمام ـ مەزىنلەر بار ئىدى. ئوغرى ـ لىق قىلغانلارنىڭ قولىنى كېسىش، زىنا قىلغانلارنى كالتەكلەپ ئۇرۇش ـ كۆشۈككە سولاپ ئېسىپ قويۇپ سازايى قىلىش، ھەتتا چالما كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈش، دارغا ئېسىشقا ئوخشاش جازالاش ئۇسۇللىرى يولغا قويۇلغانىدى.

بىر كۈنى تەۋەككۈل كەنتىنىڭ ھوقۇق دېگەن يېرىدىن ئانايەت ئاخۇن شامال دېگەن 30 ياشلاردىكى بىر كىشى «ئوغرى» دېگەن نام بىلەن خوتەن شەھىرىگە باغلاپ ئېلىپ كېلىنىدى. قازىلار شە ـ رىئەت بويىچە ئۇنىڭ سول قولىنى پەملىدىن كېسىشكە ھۆكۈم قىلدى. ئىجراچىلار ئانايەت ئاخۇن شامالنىڭ پۇت ـ قولىنى باغلاپ، تېڭىپ، سول قولىنىڭ پەمىل ئۇستىدىن زەي شوينا بـ ـ لەن بوغدى ۋە ئۇنى كارىۋاتتا ياتقۇزۇپ پۇت ـ قولىنى تۆت ئادەم بېسىپ تۇردى، ئۇستا قاسساپتىن بىرى ھەش ـ پەش دېگۈچە قوينىڭ پاچقىنى چىقارغاندەك ئۇنىڭ قولىنىڭ پەملىنى كېـ ـ سىپ تاشلىدى. ئانايەت ئاخۇن شامال ناله ـ زار ئىچىدە ھوشىدىن كەتتى، قان بۇلدۇقلاپ ئاقتى. ئۇنىڭ كېسىلگەن قولى قاينىاپ تۇرغان ياغقا تىقىلدى. مەن شۇ مەيداندا تەرتىپ ساقلاشقا چىققا ـ نىدىم، بۇ پاجىئەنى كۆرۈپ، يۈرىكىم ئاغزىمغا تىقىلىپ قالدى. ئانايەت ئاخۇنغا قاتتىق ھېسداشلىقىم قوزغالدى، بىچارە بىر قو ـ لىدىن ئايرىلىپ قانداقمۇ تۇرمۇش كەچۈرەر... دېگەنلەرنى ئويلاپ كۆزۈمدىن ئىختىيارسىز ياش كەتتى.

ئىجراچىلار ئانايەت ئاخۇنىنىڭ پۇت ـ قولىنى بوشىتىپ، ئۇنى ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، كېسىۋالغان قو ـ لىنى يامۇلىنىڭ دەرۋازىسىغا مىقلاپ قويۇشتى. كېيىن بىلدىمكى، ئانايەت ئاخۇن شامالنىڭ ئىلگىرى ئانچە ـ مۇنچە، پارچە ـ پۇرات ئوغرىلىق ئىشلىرى بار ئىكەن، لېكىن بۇ نۆۋەت ناق زاڭ بىلەن تۇتۇلغان ئەمەس ئىكەن. ئۇ سايىت ھاجى دېگەن بىر مۆتىۋەر كىشى بىلەن يەر قوشنىسى بولۇپ، ئۇلار ئارىسىدا ئۇزۇندىن بۇ ـ

يان يەر پاسىلى جەدىلى بار ئىكەن. سايىت ھاجى ئۆچمەنلىك يۇ- زىسىدىن شەرىئەت قانۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۇنىڭ ئىلگىرىكى ئىشلىرىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، قولىنى كەستۈرگەنىكەن.

يەنە بىر كۈنى مەتنىياز ئاخۇن دېگەن بىر كىشى «زىنا قىلدى» دەپ بىر ئايال بىلەن قازىخانىغا ئېلىپ كېلىندى. ئەرگە 41 دەررە ئۇرۇش، ئايالنى كۆشۈكىكە سولاپ كوچىنىڭ دوقمۇشىغا ئېسىپ سازايى قىلىشقا ھۆكۈم قىلىندى. ئىجراچى ئەرنىڭ دۈمچىسىگە دەررە بىلەن 41 نى ئۇردى، دۈمچىنىڭ گۆشلىرى تىتىلىپ، پۈتۈن بەدەن قانغا بويالدى. ئايال كۆشۈكىكە سولاپ سازايى قىلىندى. بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ ئىدىيەمدە جىددىي ئۆزگىرىش بولدى. ئادەمنىڭ ئۆلۈش ـ تىرىلىشى بىلەن كارى بولمايدىغان، ھەق ـ ناھەق ئېنىق ئايرىلمايدىغان، خەلقنە رەھىم قىلمايدىغان بۇنداق ھۆكۈمەتتە ئىشلىسەم بولمايدىكەن دېگەن ئويغا كەلدىم ـ دە، بىر كېچىدە ئەسكەرلىكتىن قېچىپ ئۆيگە كەلدىم. ئاپام بىلەن ئاكام مېنىڭ ئىسلامغا ئەسكەر بولۇپ كەتكەنلىكىمنى ئۇقۇپ، يىغلىشىپ كۆزى يولدا ئىكەن، مېنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىمدىن بەكمۇ خۇشال بولۇپ كېتىشتى، بۇ خۇشاللىق ئۆزۈنغا بارمىدى.

3

ما خۇسەن ئەسكەرلىرى كېلىپ، ئىسلام ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ خوتەننى ئىگىلىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەلقنىڭ بېشىغا كېلىدىغان بالا ـ قازا، زۇلۇملار تېخىمۇ كۆپەيدى. ما خۇسەن ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن، يۇرت ـ يۇرتلارغا بەگ، دورغىلارنى قويۇپ، ئالۋان ـ سېلىقلارنى كۆپەيتتى، ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتتى. يۇرۇقچاش دەرياسىنى بويلاپ ئاقسۇغا بارىدىغان كارۋان يولى بار ئىدى، بۇ يولدىن شېكى شەھەي، خوجانىياز ئەسكەرلىرىنىڭ چىقىشىدىن ئەندىشە قىلىپ، تەۋەككۈل، ئىسلامئاۋاتتا ئەسكەر تۇرغۇزدى. يۇرۇقچاش دەرياسـ

نىڭ ئايىقىدىكى قوشلاش، بوزغا دېگەن ئىككى جايدا ئاتلىق ئەسكەرلەر پونكىتى قۇرۇپ، ئىككى پەي ئەسكەر تۇرغۇزدى. 1935 ـ يىل 9 ـ، 10 ـ ئاي مەزگىلىدە، تەۋەككۇلگە 120، ئىسلامئاۋاتقا 100 ئەسكەر ئېلىش ۋەزىپىسى كەلدى دەپ، ياشلارنى ئەسكەرلىككە تۇتقىلى تۇردى. تەۋەككۇلگە تارى بەگ، ئىسلامئاۋاتقا قاسىم بەگلەر بەگ ئىدى. ئۇلار دورغىلارنى ئىشقا سېلىپ، پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى كېچە ـ كۈندۈز ئاختۇرۇپ، بالا ـ چاقىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ، تارى بەگنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ سولايتتى. بىر قىسىم ياشلار يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ يىراق يەرلەرگە قېچىپ كەتتى، بىر قىسىملىرى ئېتىز بېشى، جاڭگاللاردا يوشۇرۇنۇپ يۈردى. مەن ئاكام بىلەن ئېتىز بېشىغا بېرىپ، قوناقلىققا يوشۇرۇنۇۋالدۇق. كېچىدە ئۆيگە كېلىپ، كۈندۈزى قوناقلىققا چىقىپ بىرقانچە كۈننى ئۆتكۈزدۇق. تارى بەگنىڭ مەخسۇت خۇرجۇن، روزى مالماتاڭ دېگەن ئىككى دورغىسى كۈندە كېلىپ، ئاپامنى بالاڭنى تاپ دەپ قىينايتتى. بىر كۈنى ئىككى دورغا كېلىپ: «ئاخىرقى مۆھلەت، بالىلىرىڭ ئۆزى كەلسە بىرنى ئېلىپ كېتىمىز، كەلمىسە ئىككىلا بالاڭنى تۇتۇپ كېتىمىز»، دەپ داۋراڭ سېلىپ، ئېغىلدىن بىر قوينى تۇتۇپ ئېلىپ كەتتى. بىچارە ئاپام دورغىلارنىڭ ئەلپازىنى كۆرۈپ، بىزنى قايتۇرۇپ كېلىپ، ساندۇق ئاستىغا ئورا كولاپ شۇ يەرگە يوشۇرۇپ قويدى. بىرەر شەپە ئاڭلىساق خۇددى چاشقاندەك ئورىغا كىرىۋالاتتۇق. بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن دورغىلار يەنە كەلدى. ئاپامنى باغلاپ هويلىدىكى ئۇجمىگە ئاستى، ئاپام بىچارىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ: «بالىلىرىم هازىر يوق، پەيدا بولسا ئەتە تارى بەگ قېشىغا ئۆزۈم ئاچىقىپ هازىر قىلاي»، دەپ يالۋۇرۇشىغا قارىماي، باش ـ كۆزىگە ئۇرۇپ كەتتى. ئاپامنىڭ يىغا ـ زارى، ناله ـ پەريادلىرىنى ئاڭلاپ خۇددى يىلان چېقىۋالغاندەك پۇچۇلىنىپ چىدىيالماي قالدۇق. بىزنى مىڭبىر جاپادا بېقىپ چوڭ قىلغان بىچارە ئاپىمىزنىڭ ئازاب چېكىشىگە قانداقمۇ چىداپ تۇرالايمىز؟ نېمە

كۆرسەك كۆرەيلى دېدۇق ـ دە، ئورىدىن چىقىتۇق. ئاكام يۈرەك ـ لىك، جىگىرى بار ئوغۇل بالا ئىدى. دورغىنىڭ ئالدىغا بېرىپ: «قېنى مېنى نەگە ئاپارساڭ ئاپارمامسەن، ئاپامنى قويۇۋەت»، دەپ ئىككى قولىنى دورغا مەخمۇت خۇرجۇنغا تۇتۇپ بەردى. ئاڭغىچە ئاپامنى باغلاقتىن بوشاتتىم. دورغا ئاكامنىڭ قولىنى ئارقىسىغا قايرىپ باغلىدى ۋە ئىككىسىنى ئېلىپ ماڭدى. جاپاكەش، بىچا ـ رە ئاپام «ۋاي بالىلىرىم، ئاھ خۇدا»... دەپ يىغلاپ هوشىدىن كەتتى. قولۇم ـ قوشنىلار ئاپامنى يۆلەپ تەسەللى بەرگەچ، بىز ـ گە ئاق يول تىلەپ كۆزلىرىگە ئىسسىق ياش ئېلىشتى. بىز پېشا ـ نىمىزگە پۈتۈلگەننى كۆرۈرمىز دەپ ئىككى دورغىنىڭ ئالدىغا كىرىپ ماڭدۇق. يېرىم سائەتتىڭ يول يۈرگەندىن كېيىن، كەنت ـ نىڭ ئايىقىدىكى بىر كونا تۇگمەن بېشىغا كەلدۇق، تۇگمەن ئە ـ چىدە ئادەملەرنىڭ گەپلەشكەن ئاۋازى ئاڭلاندى. هېلىقى ئىككى دورغا بۇ يەردە قېچىپ يوشۇرۇنغان ئادەم بار ئىكەن دەپ تۇگمەن ئىچىگە كىرىپ كەتتى. ئاكام: «قولۇمنى يېشىۋەت»، دېدى. يۈر ـ سەتتىن پايدىلىنىپ ئاكامنىڭ قولىنى يېشىۋەتتىم. ئاكام ئېشەك باغلايدىغان بىر تال قوزۇقنى يەردىن سۇغۇرۇۋېلىپ، تۇگمەن ئە ـ چىگە ئۇچقاندەك ئېتىلىپ كىرىپ كەتتى، هەش ـ پەش دېگۈچە هېلىقى ئىككى دورغىنى ئۇرۇپ، باش ـ كۆزلىرىنى ئېتىلدۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. تۇگمەن ئىچىگە يوشۇرۇنغان ئادەملەرمۇ تە ـ كىۋەتتى. ئىش چاتاق بولدى، ئاكا ـ ئۇكا ئىككىمىز بىر نان، بىر پۇلسىز يۇرۇڭقاش دەريا سىنى بويلاپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ قاچتۇق. ما خۇسەن ئەسكەرلىرى، دورغا، بەگلەرنىڭ قوغلاپ كە ـ لىشىدىن قورقۇپ، ئادەمزات ماڭمايدىغان قۇملۇق، چاتقاللىق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈردۇق. جىلەكدۆڭ، سالجىلىق، قومۇش تو ـ قاي، ئاچچىق جىلغا، باشتوغراق قاتارلىق توقايلارنى بېسىپ، 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى ئوتتۇرا توغراق دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدۇق. ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن هېرىپ ماغدۇرىمىزدىن كەتتۇق. كەڭ كەتكەن بۇ چاتقاللىق بىز ئۇچۇن گويا بىر قەپەز،

تەگسىز زىندان بولدى. بۆكلۇك بىر جىغان ئارىسىدا ياتتۇق، نە-دىمۇ كۆزگە ئۇيقۇ كەلسۇن، ياۋايى ھايۋانلارنىڭ بىرەر شەپىسى ئاڭلانسا، بىزنى تۇتقىلى كەلگەنلەر ئوخشايدۇ دەپ يۈرىكىمىز گۈپۈلدەپ سېلىپ كېتەتتى. بىز ئاسمان يېراق، يەر قاتتىق بو-لۇپ تاڭنى قانداق ئاتقۇزغانلىقىمىزنىمۇ بىلمىدۇق. ئەتىگەندە ئېگىز بىر تۆپ توغراق ئۈستىگە چىقىپ ئەتراپقا قارىسام ئا-دەمزات كۆرۈنمىدى. توغراقتىن چۈشۈپ ئاكامغا: «ئەمدى قاياققا ماڭىمىز»، دېدىم. ئاكام بىر ئاز ئويلىنىپ تۇرۇپ: «بىز ئاپامنى يالغۇز تاشلاپ كەتسەك بولمايدۇ، ئۇ جان ـ جىگەر ئىككى پارە-سىدىن ئايرىلىپ ياشىيالمايدۇ، ئۆلمەكنىڭ ئۈستىگە تەپمەك دې-گەندەك دورغىلار كۈندە كېلىپ بالاڭنى تاپ دەپ قىينىپ ئارام بەرمەيدۇ، سەن قايتىپ چىقىپ، ئاپامنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالغىن، مەن بىر ئامال قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە كېتىپ، بىر مەز-گىل شۇ يەردە جان ئېتىپ، جاھان ئۆڭشالغاندىن كېيىن قايتىپ چىقىمەن»، دېدى. مەن: «ئاكا، سەندىن ئايرىلمايمەن، قايەرگە بارساڭ بىللە بارىمەن، نېمە كۆرسەك تەڭ كۆرەيلى»، دېدىم يىغلاپ تۇرۇپ. ئاكام: «ياق ئۇكام گەپ ئاڭلا، بىز دادامدىن كە-چىك قالغاندىن كېيىن بىچارە ئاپام نۇرغۇن جاپا ـ مۇشەققەت، ئازاب ـ خورلۇقلارنى تارتىپ بىزنى چوڭ قىلدى، ئىككى يۈرەك پارىسىدىن ئايرىلسا بۇ ئازابقا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، بىرىمىز بولساقمۇ ئاپامنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ھالىدىن خەۋەر ئالايلى»، دې-دى. ئىككىمىز قۇچاقلىشىپ ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ تۇرۇپ ئايرىلدۇق. ئاكامنىڭ قارىسى كۆرۈنگىچە ئارقىسىدىن قاراپ تۇر-دۇم. ئۇ قاتمۇقات قۇم بارخانلىرى ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. بۇ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ يەنە ئۆلۈم يولىغا مېڭىش ئىدى. ئاكام مېنىڭ ھەم ئاكام، ھەم دادام، شەپقەتچىم ئىدى، ماڭا بەكمۇ كۆيۈنەتتى، باشقىلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا يول قويمايتتى، ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىش مەن ئۈچۈن ئۆلگەن بىلەن باراۋەر ئىدى. شۇڭا ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قېلىشقا زادى كۆزۈم قىيمايتتى. بۇلارنى ئويلىغانسې-

ری یۇرەك ـ باغرىمنى قېرىنداشلىق، مېھرىبانلىق ئوتى كۆيۈدۈرەتتى، ئىچ ـ ئىچىمدىن يىغا تۇتۇپ كۆزۈمدىن ياش بۇلۇدۇقلاپ ئاقاتتى. نېمە ئامال ئاخىر ئارقامغا قايتىپ ئۆيگە قاراپ يول ئالدىم. ئاكامنىڭ شۇ كەتكىنىچە ھېچقانداق ئىز ـ دېرىكى بولمىدى.

4

ما خۇسەن خوتەنگە كەلگەن كۈندىن باشلاپ پۇقرالارغا بىر ـ دەمۇ ئارامچىلىق بەرمىدى، پۇقرالارغا سالىدىغانلىكى زۇلۇمنىڭ ھەممىسىنى سالدى، يۇرت ـ يۇرتلارغا ۋەزىپە چۈشۈرۈپ ئەرلەرنى ئەسكەرلىككە تۇتتى، پۇقرالارغا بولغان نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىپ، ئالۋان ـ سېلىقلارنى كۆپەيتتى. دەن ئاشلىقى (بىر دەن 10 چارەك)، ئات، ئېشەك، قوي، كالا، توخۇ، ئۆردەك، تۇخۇم، ئۇتۇن ـ سامان، پىچان، كىگىز ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، خام (ماتا)، ئىگەر ـ يۈگەن، كۆن ـ خۇرۇم قاتارلىق ئالۋان ـ سېلىق 18 خىلدىن ئاشتى. زالىم تارى بەگ قانخور لۇكچەكلەردىن 30 ـ 40 دورغا تەشكىللەپ، شۇ دورغىلار ئارقىلىق ئالۋان ـ سېلىقلارنى يىغدۇراتتى. دورغىلارنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ ئەسكىسى، مۇناپىقى مەخمۇت خۇرجۇن بولۇپ، بۆكىنى ئەكەل دېسە بېشىنى كۆتۈرۈپ كېلەتتى. ئالۋان ـ سېلىقنىڭ ھەربىر تۇرگە ئىككىدىن دورغا مەسئۇل بولۇپ، ئىشىك بېشىدىن كەتمەيتتى. تارى بەگنىڭ ئۆيى قاقشال كەنتىنىڭ قۇم بويىدا بولۇپ، 20 ـ 25 ئېغىز ئۆيى، ئېغىل ـ قوتانلىرى بار ئىدى، يىغىلغان ئالۋان ـ سېلىقلارنى شۇ ئۆيلەرگە جۇغلاپ، ما خۇسەن ھۆكۈمىتىگە يەتكۈزۈپ بېرەتتى. تارى بەگ ما خۇسەننىڭ زۇلۇم قامچىسىنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن، ئىنتايىن قەبىھ ۋاستىلەرنى قوللىنىپ پۇقرالارنىڭ قان ـ يىلىكىنى شورىدى، ئالۋان ـ سېلىقنى تۆلەيدىغان دېھقانلارنى تۇتۇپ كېلىپ باغلاپ، ئۇرۇپ قىينىغاپ سولاپ قوياتتى، ھەتتا بەزىلىرىنى باغلاپ دەرەخكە ئېسىپ قويۇپ

ئاپتاپقا قاقلاپ، سۇ، نان بەرمەي ئۆلۈك جان قىلىپ قويۇپ، ئاز-دىن مۇددەت بەلگىلەپ كېپىللىككە قويۇپ بېرەتتى. بۇنداق ئايە-قى ئۇزۇلمەيدىغان ئالۋان - سېلىقنى كىممۇ تۆلەپ تۇگىتەلە-سۇن؟

تەۋەككۇلگە ئىككى قېتىمدا 120 نەچچە ئەسكەر ئېلىش ۋە-زىپىسى كەلدى. تارى بەگ 15 ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان 200 دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتتى. پۇلى بار بايلاردىن پارا يەپ بالىلىرى-نى قويۇپ بېرىپ، ئورنىغا كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرىنى تۇتۇپ بەردى. ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان دېھقان بالىلىرىنىڭ تولىسى ما خۇسەننىڭ قولىدا ئۆلدى، ئۆلمەي قالغانلىرىمۇ مېيىپ بولۇپ قايتىپ كەلدى. تارى بەگ ما خۇسەننىڭ يۇرگۈزگەن قانلىق سە-ياسىتى ئاستىدا سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي جەھەتتىن زور نەپ ئالدى.

ما خۇسەننىڭ ئەسكەرلىرى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان يا-ۋۇزلاردىن ئىدى، ئۇلار پۇلى بارلاردىن مال - دۇنيالىرىنى بۇلايتتى، خوتۇن - قىزلارنى ھەيدەپ كېتىپ ئاياغ ئاستى قىلاتتى، قارشىلىق قىلغانلارنى ئۇرۇپ ئۆلۈك جان قىلىپ قويىاتتى. تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋات زېمىنىنى قاراڭغۇ زۇلمەت قاپلاپ كەتتى، خەلقنىڭ تىرىكچىلىك، ياشاش ئىمكانىيىتى قالمىدى.

1936 - يىلى 7 - ئاي مەزگىلىدە تەۋەككۇل خەلقى زۇلۇمغا چىداپ تۇرالماي ئەخمەت سەيدارى، شاكىر كۆك، ئابدۇراخمان جىگەك قاتارلىقلارنىڭ باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ما خۇسەننىڭ ئازنا بازار، ئىسلامئاۋات، چارشەنبە بازار شوتاڭلىرى-دىكى ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ، خەلقنى بىر كۈن ئازاد قىلدى، بىراق قوزغىلاڭ تېزلا مەغلۇپ بولدى، ما خۇسەن ئەسكەرلىرى باستۇرۇپ كەلدى. دەسلەپتە كەنتنىڭ بېشى ھوڭدىكى ئىمىن ھاجىنىڭ ئۆيىگە باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى، ئېخ-تىلدىكى قويلىرىنى ھەيدەپ چىقىپ ئۆلتۈرۈپ يېدى. ئىمىن ھاجى: «سىلەرنىڭمۇ چوڭاڭلار باردۇر»، دېگەندە، نەق مەيدانداً ئېخ-

تىپ تاشلىدى. بۇ خەۋەر يۇرتقا تارقالغاندىن كېيىن، دېھقانلار خۇددى قوشتىن ئۇركىگەن قۇشتەك تەرەپ ـ تەرەپلەرگە قېچىپ، ئەتراپتىكى جاڭگال، چۆل ـ جەزىرىلەردە يوشۇرۇنۇپ يۇرۇشكە مەجبۇر بولدى. قوزغىلاڭچىلار يۇرۇڭقاش دەرياسىنى بويلاپ، ئاقسۇ، كۇچا، شايار تەرەپلەرگە كەتتى. قوزغىلاڭغا قاتناشمىغان دېھقانلار بىزدە گۇناھ بولمىغاندەكىن دەپ يوشۇرۇنغان جايدىن چىقسا، تارى بەگ ھەممىسىنى تۇتۇپ، ئازنا بازىرىدىكى شوتاڭغا سولىدى. ئۇ ئادەملەر توپىدىن كىمنى كۆرسەتسە، ما خۇسەن ئەسكەرلىرى شۇنى چاپاتتى. تارى بەگ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئۆچ ـ ئاداۋىتى بار كىشىلەرنى زىيۋازى (ئوغرى) دەپ ئايرىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇ كىشىلەر توپىدىن 36 ئادەمنى ئايرىپ ئۆلۈمگە تۇتۇپ بەردى. قوشۇنسى يۇسۇپ دېۋانەم 70 ياشلاردا بولۇپ، ئۆلتۇرگىلى ئېلىپ ماڭغاندا تارى بەگكە: «بېگىم مەن كىم ئۇچۇن ئۆلىمەن، سەۋەبىنى ئۇقۇپ ئۆلسەم كۆزۈم يۇمۇلىدۇ»، دېگەندە، تارى بەگ: «ئوغلۇم، ھاشىم دېۋانەم ئۇچۇن ئۆلىسەن» دېدى. يۇسۇپ دېۋانەم: «رەھمەت سىلىگە، بۇنداق ئۆلۈمنى ئۆمرۇمدە تاپماق تەس» دەپ، سەپىنىڭ ئالدىدا ماڭدى. 36 بىگۇناھ پۇقرا ئازنا بازىرىنىڭ شەرقىدىكى شورلۇقتا چېپىپ ئۆلتۇرۇلدى. بۇندىن باشقا ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قاچقانلاردىن قوغلاپ يۇرۇپ ئېتىۋەتكەنلىرىمۇ ئاز ئەمەس. بۇ 7 ـ ئاي بۇغداي پىشقان ۋاقىت بولۇپ، ئېتىز ـ ئېرىق ئىشلىرى بىلەن ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى، كەنتتە ئۇششاق بالىلار، قېرى، ئاجىز ئاياللارلا قالدى. ئۇلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ جان قايغۇسى بىلەن ئىدى. شۇ يىلى ئېتىزلاردىكى بۇغدايلار تولۇق يىغىۋېلىنمىدى، ئورنىغا قوناق تېرىلمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم يۇرتتىن كۆچۇپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى.

مەن ئاچ قورساق ئىككى كېچە ـ كۈندۈز چۆلدە يۇرۇپ، كېچىدە ئۆيگە قايتىپ كەلدىم. كەلسەم ئۆيدە ئاپام يوق. قوشنىلاردىن ئۇقسام، تارى بەگنىڭ دورغىلىرى ئاپام بىلەن يەڭگەمنى تۇ-

تۇپ كېتىپتۇ. بېشىم قاتتى، نېمە قىلارىمنى بىلەلمەي قالدىم. ئەتىسى قوشنىلاردىن يۇسۇپ ئاخۇن دەكچى ئاپامغا كېپىل بولۇپ ئەكىرىشكە چىقىپ كەتتى. تارى بەگ: «بالاڭنىڭ يۇرىكى نېمە دېگەن چوڭ، دورغىلىرىمىزنى ئۇرۇشقا پېتىنىپتۇ، قايەردىن بولمىسۇن تاپسەن، بولمىسا كۆرگۈلۈكۈڭنى كۆرسىتىمەن»، دەپ ئاپامغا تەھدىت سالىتۇ. قوشنىمىز يۇسۇپ ئاخۇن دەكچى ئارىغا چۈشۈپ: «مەن كېپىل بولاي، بالىسىنى چوقۇم تاپىمەن، ھازىر بۇ ئايالنى قويۇپ بەرسىلە»، دېگەندىن كېيىن، «ئوغلۇڭنى تېپىپ بەرسەڭ ھېچ گەپ يوق، بولمىسا 150 دادەن ئاشلىق تاپشۇرىسەن»، دەپ، ھەپتىلىك مۆھلەت بىلەن ئاپامنى قويۇپ بېرىپ، يەڭگەم ئايىمخاننى ما خۇسەنىنىڭ ئەسكەرلىرىنى كۈتۈشكە ئېلىپ قالىتۇ.

ئاپام مېنى كۆرۈپ: «ئاكاڭدىن ئايرىلدۇق، ئەمدى سەندىن ئايرىلىپ قالساق بولمايدۇ، دورغىلار كۈندە ئىزدەپ كېلىۋاتىدۇ، كۈندۈزى تالا ـ تۈزگە چىقماي، ساندۇق ئاستىدىكى ئورىدا ياتقىن»، دەپ جېكىلىدى. بىر ھەپتىلىك مۆھلەت توشتى، دورغىلار يەنە كېلىپ: «بالاڭنى تاپ، بولمىسا ئاشنى تاپشۇر»، دەپ ئاپامنى قىستىغىلى تۇردى. ئاپام بەزى كۈنلىرى ئىشكىنى قۇلۇپلاپ سىرتقا چىقىپ كېتىپ ئۆيگە كەلمىدى. بۇنداق كۈنلەردە دورغىلار ئىشىك تۈۋىدىن كەتمەي، كۈن بويى ساقلاپ ئولتۇراتتى. دورغىلار ئۆينى بىرقانچە قېتىم ئاختۇرۇپمۇ مېنى تاپالمىدى. مەن ساندۇقنىڭ ئاستىدىكى قاراڭغۇ، زەي ئورىدا بىر ئايغا يېقىن ياتتىم. كۈندۈزى ئورىدىن چىقمىدىم، كېچىدە ئانچە ـ مۇنچە سىرتقا چىقىپ ھەربىكەت قىلدىم. بىرەر شەپنى ئاڭلىغان ھامان ئورىغا كىرىۋالاتتىم. قىش كېلىپ سوغۇق باشلاندى، زەي ئورىدا يېتىۋېرىپ كۈندىن كۈنگە زەئىپلىشىپ، سالامەتلىكىم ناچارلىشىپ كەتتى. بۇ تىرىك تۇرۇپ گۆرگە كىرگەن بىلەن باراۋەر ئىدى.

ئاپام تارى بەگنىڭ قېشىغا چىقىپ: «بېگىم، بۇ كىچىك گۈزەل قىزغا ئېچىلىرى ئاغرىسۇن، قىزىمنىڭ قورسىقىدا بار،

ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ھايۋانلارغا تۇتۇپ بەرسىلە ئۇنىڭ ھايانىغا خەۋپ يېتىپ قالىدۇ»، دەپ، تارى بەگنىڭ پۇتىنى قۇ- چاقلاپ يىغلاپتۇ. رەھىمسىز زالىم تارى بەگ: «بالاڭنى تېپىپ ئەچىقىپ بەر، بولمىسا 150 دادەن ئاشنى تاپشۇر، شۇ چاغدا قە- زىڭنى قويۇپ بېرىمەن، بولمىسا قىزىڭنى ئىزدەپ چىققۇچى بولما»، دەپ قوغلىۋېتىپتۇ. ئاپام ئىنتايىن تەڭلىكتە قالدى. مە- نى تاپشۇرۇپ بېرەي دېسە، ئاكامدىن ئايرىلدى، ئەمدى مەندىن ئايرىلىپ قېلىشقا چىدىمايتتى. ئاش تاپشۇرايلى دېسەك، قورساق- قا تويغۇدەك يېگىلى نان يوق ئەھۋالدا 150 دەن ئاشلىقنى نەدىن- مۇ تاپقۇلۇق. ئاسمان يىراق، يەر قاتتىق، ئەت يۇمشاق، تاياق قاتـ- تىق، نېمە ئامال؟ بىچارە ئايال «ئى، يارانقان تەڭرىم، بەندەڭنى بۇنداق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كۇنلەردىن بىراقلا قۇتقۇزۇپ، جە- نىمنى ئالساڭچۇ، ئاھ خۇدا...»، دەپ ناله قىلغىلى تۇردى. ئاپام- نىڭ يىغا ـ نالىسىگە چىداپ تۇرالمىدىم ـ دە، ئورىدىن چىقىپ، ئاپامنىڭ قۇچىقىغا ئۆزۈمنى ئاتتىم. ئانا ـ بالا ئىككىمىز قۇ- چاقلىشىپ بىر ھازا يىغلاشتۇق. «ئاپا، مېنى ئەپچىقىپ تارى بەگكە تاپشۇرۇپ بېرىڭ، ئەسكەرلىككە سالامدۇ ياكى ئىشقا سالامدۇ، ئۆلۈپ قالمىسام قايتىپ كېلەرمەن، پېشانەمگە پۈتۈل- گەننى كۆرەرمەن، يەڭگەمنى قايتۇرۇپ ئەكىلەيلى، ئۇنىڭ بويىپە- شىدا بار، ئاكامدىن ئايرىلدۇق، ئەمدى ئۇنىڭ ئايالى بىلەن دۇن- يانا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرغان پەرزەنتىدىن ئايرىلىپ قالساق بولمايدۇ»، دەپ يىغلاپ تۇرۇۋالدىم. ئاپام بىر ئاز ئويلانغاندىن كېيىن، مەن تارى بەگنىڭ قېشىغا يەنە بىر قېتىم بېرىپ باقاي دەپ ، ئۆيدە تۆت چارەك ئاش پاتقۇدەك بىر مىس چۆگۈن بار ئە- دى، شۇنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. تارى بەگ چۆگۈننى ئېلىپ: «بالاڭ ئەسكەر بولمايدۇ، قوشلاشتىكى ئەسكەرلەرگە ئالتە ئاي چاي قاينىتىپ بەرسۇن، ئالتە ئايدىن كېيىن ئورنىغا ئادەم ئالماشتۇ- رۇپ بالاڭنى قويۇپ بېرىمەن. شۇنىڭ بىلەن ۋەزىپىنى ئورۇندىغان بولسەن، بۇنىڭدىن كېيىن دورغىلار ئىزدەپ بارمايدۇ»، دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاپام مېنى تارى بەگگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، يەڭ-گەمنى ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقتى.

تارى بەگنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ بەش - ئالتە كۈن ئات باقتىم. بىر كۈنى تارى بەگ مېنى قوشلاشتىكى ئەسكەرلەرگە نان توشۇي-دىغان ئېشەكچىلەرگە قوشۇپ قوشلاشقا ماڭغۇزدى. مەن بارغان كۈندىن باشلاپ ئالتە چۆگۈندە چاي قاينىتىش ۋەزىپىسىنى تاپ-شۇرۇۋالدىم. ئەتىسى سەھەر تۇرۇپ ئالتە چۆگۈندە قاياقسۇ قاي-نىتىپ قويدۇم. كىم بىلسۇن، لى فۇگۇەن ئەتىگەندە يۇزىنى يۇ-يۇش ئۈچۈن ئۇقۇشماستىن قاينىتىپ قويغان سۇنى قولىغا قو-يۇپ سالدى، قولى قاياقسۇدا كۆيۈپ قالدى. «ۋۇ خۇندەن» دەپ قۇلىقىمنى سوزۇپ، كاللا - باشلىرىمغا ئۇرۇپ كەتتى، ياتقۇزۇپ ئىككى - ئۈچنى قاتتىق دەسسەۋەتتى، بىر قوۋۇرغام ئىگىلىپ، نەپەس ئالالماي، پۇچۇلىنىپ تۇگۈلۈپ كەتتىم، ئورنۇمدىنمۇ تۇرالمىدىم. ئات باقار تۇرمىك ئاخۇن بەڭگى لى فۇگۇەننى تۇتۇۋې-لىپ: «خاپا بولماڭ، بالا كىچىك، ئىش ئۇقمايدۇ، يېڭى كەلدى»، دەپ تىلىۋالدى. ئۇ مېنى يۆلەپ تۇرغۇزۇپ، ئىككى قولۇمنى بوي-نىغا گىرە قىلىپ سېلىپ، قولىنى ئۇششاق قوۋۇرغا تەرەپتىن قوۋۇرغا ئاستىغا تىقىپ، ئىگىلگەن قوۋۇرغىنى رۇسلاپ قويدى. نەپەس ئېلىپ ئازابتىن بىرئاز يېنىكلىگەندەك بولدۇم، لېكىن روھىي ئازاب تېخىمۇ ئېغىرلاشتى، «مېنىڭ كۆرگۈلۈكۈم تېخى ئالدىمدا ئوخشايدۇ، بۇ زالىملارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كېتىدىغان ئوخشايمەن»، دەپ يىغلاپ كەتتىم. تۇرمىك ئاخۇن بەڭگى ماڭا تە-سەللى بېرىپ: «بىز دېھقانلارنىڭ نېمە ئامالىمىز بولسۇن، پېشا-نىمىزگە پۈتۈلگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر. ئالتە چۆگۈندىن ئۈچ چۆگۈنگە توختىمايلا چاي قاينىتىڭ، ئەس-كەرلەر چاينى كۆپ ئىچىدۇ، ئۈچ چۆگۈندە يۈز يۇيۇش ئۈچۈن ئىسسىق سۇ تەييارلاپ قويۇڭ»، دەپ ئۆگىتىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن شۇ بويىچە ئىشلىدىم. بۇ لېيەندە ناسىر ئاخۇن دەيدىغان تۇرپانلىق بىر فۇگۇەن بار ئىكەن، ئۇ خەنزۇچە گەپ بىلمەيكەن،

تۇڭگانلارنىڭ گىپىنى ماڭا ئۆرۈپ بەردى، ئۇلارنىڭ مەقسىتىنى ئۇققاندىن كېيىن، ئۇنداق ئۇقۇشماسلىق ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلمىدى.

ھەر كۈنى ئىككى ئاتلىق ئەسكەر خىراۋان، پاختەك، مۆمۈن، ئاقباش، مارجان، مازارتاغلارغىچە بىرىپ چارلىغاندىن باشقا، قالغان ئەسكەرلەر قىمار ئويناش، ئەپيۇن چېكىش بىلەن بولاتتى، ئاندا ـ ساندا دەريادا چۈشۈپ ئاتلىق مەشىق ئېلىپ باراتتى.

بىر كۈنى ناسىر فۇگۇەن: «مېنىڭ ئەسلىي يۇرتۇم تۇرپان، ما خۇسەن شىنجاڭغا چىقىقاندا بىر قىسىم تۇرپان ياشلىرىنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتتى، ئاتا ـ ئانام مېنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىمنى، قايەردىلىكىمنى ئۇقمايدۇ، تۇرپاندىن بۇ يەرگە كەلگۈچە نۇرغۇن ئۇرۇشقا قاتناشتىم، مېنىڭ جېنىم ئامان قالدى، مەن بىلەن بىللە چىقىقانلاردىن بىر قىسمىنىڭ جەستى چۆل ـ جەزىرىلەردە قېلىپ، قارغا ـ قوزغۇنلارغا يەم بولدى. بىزنىڭمۇ جەستىمىز ھامان چۆلدە قالىدۇ، مەن ما خۇسەننىڭ قولىدىن قېچىپ كېتىشنى كېچە ـ كۈندۈز ئويلاپ كەلدىم، پۇرسەت چىقماي قاچالمىدىم، ئەمدى پۇرسەت كەلدى، بىللە قېچىپ تۇرپانغا كېتەيلى»، دېدى. «قانداق قاچىمىز، تۇتۇلۇپ قالساق بىزنى ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ»، دېدىم. ئۇ: «ھەر كۈنى ئىككى ئاتلىق ئەسكەر يول چارلاپ مازارتاغقا بارىدۇ، ماڭا چارلاش نۆۋىتى كەلگەندە سەن لى فۇگۇەنگە مەنمۇ بىللە باراي دېگىن، قالغان ئىشنى ئۆزۈم توغرىلايمەن، مازارتاغقا بارغاندا ھەمراھ ئەسكەرنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ قاچىمىز، ئىككى ـ ئۈچ كۈندە ئاقسۇ تەۋەلىكىگە كىرىپ كېتىمىز، ئۇ يەردە شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى بار»، دېدى. مەن قوشۇلدۇم، تەييارلىق پۈتۈپ پۇرسەت كەلگەندە قاچماقچى بولدۇق، لېكىن شۇ كېچىسى كۆزۈمگە ئۇيقۇ كەلمىدى. كۆپ ئويلاندىم، ئىلگىرى بېشىمدىن ئۆتكەن ئىشلارنى بىر ـ بىرلەپ كۆز ئالدىمدىن ئۆتكۈزدۈم، بولۇپمۇ تارى بەگنىڭ «ئاكاڭ قاچقاندى سەن تۇتۇلدۇڭ، سەن قاچساڭ ئاپاڭ بىلەن يەڭگەڭنى تۇتىمىز، ھەرگىز قاچقۇچى بولما»، دېگەن گېپى ئېسىمگە كەل-

دى. مەن قېچىپ جېنىمنى جان ئەتسەم ئاپام بىلەن يەڭگەم قانداق كۆنگە قالار دەپ ئويلىدىم، ئۇلارنى ئازاب ـ ئوقۇبەتكە تۇ- تۇپ بېرىشكە ۋىجدانىم چىدىمايتتى، قاچماي دېگەن ئويغا كەل- دىم. ئەتىسى ئەتىگەندە ناسىر فۇگۇەنگە: «مەن قاچماي، مەن كەتسەم ئاپام بىلەن يەڭگەم مۇشۇلارنىڭ قولىدا قالىدۇ، سىز كې- تىڭ، مەن قېچىشىڭىزغا ياردەملىشىمەن»، دېدىم. ئۇ ماڭا: «بۇ گەپنى بىر كىشى ئۇقمىسۇن، بولمىسا قېچىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئۆلۈمىمىزنى كۆرىمىز»، دېدى. مەن: «خاتىرجەم بولۇڭ، ھېچ كىشىگە تىنمايمەن، بىرىمىز بولساقمۇ بۇ زالىملارنىڭ قولىدىن قۇتۇلغىنىمىز ياخشى»، دېدىم. ئۇ يەنە: «پۇرسەت تېپىپ بىر سومكىغا نان، كۆكەيگە سۇ قاچىلاپ گازارمىدىن 200 مېتىر يىراقلىقتىكى بىر توغراقنىڭ تۈۋىگە قويۇپ قوي، شۇ يەردىن تېپىۋالىمەن»، دېدى. مەن دېگەندەك قىلدىم، ئۇ بىر ئەتىگىنى يول چارلاشقا كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى. ئۆز يۇرتىغا يېتىپ بارالمىدىمۇ يا كى جەستى چۆل ـ جەزىرىلەردە قالدىمۇ، بۇنى ئۇقمايمەن.

ناسىر قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، لىيەندىكى ئەسكەرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ كەتتى. لىيەندە ئەسكەرلەرنىڭ قېچىپ كېتى- شىنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى بەلگىلىنىپ، قاتتىق ئى- تىزام تۇرغۇزۇلدى.

لىيەننىڭ تەمىناتى ئۇچۇن پۇقرالاردىن بۇلاپ ئېلىنغان ئاش- لىق، گۆش، ياغ، تۇخۇم، سەي، ئوت ـ سامان، بوغۇز قاتارلىقلار ئېشەك بىلەن ئىككى كۇندە بىر قېتىم يەتكۇزۇپ تۇرۇلاتتى. مەخسۇس بىر ئادەم خەت ـ ئالاقە توشۇيتتى.

بىر كۇنى ئەسكەرلەر زاپاس قوراللىرىنى گازارمىدا قويۇپ، ئاتلىرىنى مىنىپ دەريا غا مەشق قىلىشقا كىرىپ كەتكەنىدى. تۇرسۇن قاقشال كەنتتىن ئالاقە ئېلىپ كەلدى. بۇ چاغدا ئالاقە- نى تاپشۇرۇۋالىدىغان لى فۇگۇەن يوق ئىدى. تۇرسۇن قاقشال گازارمىدىكى قورال ئىچىدىن بەش ئاتار مىلتىقنى ئېلىپ: «ھەي،

مۇشۇ نەرسە بولسا ما خۇسەننىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئاسان بولاتتى» دەپ، مىلتىقنى شاراق ـ شۇرۇق قىلغانىدى، پاكلا قىلىپ بىر پاي ئوق چىقىپ كەتتى. تۇرسۇن قاقشال قورققىنىدىن غال ـ غال تىترەپ، مىلتىقنى تاشلاپ جاڭگالغا قاچتى. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلىغان ئەسكەرلەر مەشىق مەيدانىدىن ئات چاپتۇرۇپ كېلىپ، تۇرسۇن قاقشالنى تۇتۇپ كەلدى. ئۇنىڭ يىغلاپ يالۋۇرۇشلىرىغا قارىماي، ئاستىغا كۆتەك قويۇپ، ئىككى پۇتىنى تىزىنىڭ ئاستىدىن كالتەك بىلەن ئۇرۇپ چۈل ـ چۈل قىلىپ چېقىۋەتتى. پاچاقنىڭ سۆڭەك پارچىلىرى گۆشنى تېشىپ چىقىپ ئۇچۇپ كەتتى. پاچاقتىن قان ئېقىپ تۇرسۇن قاقشال هوشىدىن كەتتى. لى فۇگۇەن: «ئاپىرىپ توغراق تۇۋىگە تىرىك كۆمۈۋېتىڭلار»، دېدى. شۇ يەردە بار بىرقانچە ئۇيغۇرلار لى فۇگۇەنگە يالۋۇرۇپ تەلمۈالدۇق، كەنتتىن ئوت ـ پاسار ئەكەلگەن ئېشەكچىلەرگە تۇتقۇزۇپ، ئېشەككە ئارتىپ بەردۇق. ئۇ ئىككى پۇتى يىرىڭداپ سېسىپ ئۇزۇن قالماي ئۆلۈپ كەتتى.

6 ـ ئاينىڭ ئاخىرى دەريانىڭ كەلكۈن كېلىشتىن بۇرۇن، 2 ـ لىيەنگە قايتىش هەققىدە بۇيرۇق كەلدى. بۇيرۇققا بىنائەن يولغا چىقتۇق. لى فۇگۇەن ئەپيۇن چېكەتتى، چېكىدىغان ئەپيۇنى تۈگەپ قالغانمۇ قانداق، خۇماري تۇتۇپ ئاتتا ئولتۇرالماي قالدى. ئۇنىڭدا ئۈچ ئات، بىر تاپانچا، بىر تال بەش ئاتار مىلتىق بار ئىدى. بەش ئاتارنىڭ ئوقىنى چىقىرىۋېلىپ ماڭا كۆتەرتىپ قويىدى. مىلتىقنى يۆدۈپ، لى فۇگۇەننىڭ ئېتىنى يېتىلەپ كېتىپ باراتتىم، تار توقاي دېگەن يەرگە كەلگەندە يۇلغۇن تۇۋىدىن تۇيۇقسىز بىر توشقان يۈگۈرۈپ چىقتى، ئات ئۇركۈپ، لى فۇگۇەن يىقىلىپ چۈشتى. ئۇ يەردە يېتىپ ئاتنى ئېتىۋەتتى. «ئاتنى نېمىشقا چىڭ تۇتمايسەن؟» دەپ قولۇمدىكى بەش ئاتارنى تارتىۋېلىپ، پاينىكى بىلەن بېشىمغا تۆتنى سالدى، بېشىم يېرىلىپ، باش ـ كۆزۈم قانغا بويالدى. ئاغرىق ئازابىغا چىداپ تۇرۇپ يەنە بىر ئاتنى تەييار قىلىپ، لى فۇگۇەننى ئاتقا مىندۇردۇم. شۇ كۈنى كەچتە

ئىسلامئاۋاتقا چىقىپ، قاسىم بەگنىڭ ئۆيىگە چۈشتۇق، قاسىم بەگ كاتتا زىياپەت بېرىپ كۈتۈۋالدى. ئەسكەرلەر بىر كېچە - كۈندۈز دەم ئېلىپ ئويناشقا قويۇۋېتىلدى، بۇ ھايۋان تەبىئەت ئەسكەرلەر تەرەپ - تەرەپكە تاراپ، پۈقرالارنىڭ ئۆيىگە بېسىپ كىرىپ، خوتۇن - قىزلىرىنى قېرى - ياش دېمەي ئايىق ئاستى قىلدى، قارشىلىق قىلغانلارنى ئۇرۇپ زەخمىلەندۈرۈپ، چالا ئۆ - لۈك قىلىپ قويدى. ئەتىسى تەۋەككۈلگە ئۆتۈپ تارى بەگنىڭ ئۆ - يىدە قوندۇق، ئۇ يەردىمۇ قاسىم بەگنىڭ ئۆيىدە قونغاندا يۈز بەرگەن ئىشلار تەكرارلاندى. ئۇنىڭ ئەتىسى تۈگىگان ئەسكەرلەر خوتەنگە چىقىپ كەتتى، مەن ئايرىلىپ قالدىم. تارى بەگ مېنى قويۇۋەتتى، ئۆيگە كېلىپ ئاپام ۋە يەڭگەم بىلەن جەم بولدۇم.

5

يۇرۇڭقاش دەرياسى پەسىللىك دەريا بولۇپ، ھەر يىلى 7 - ، 8 - ، 9 - ئايلاردا دەريانا كەلكۈن كېلىپ ئىسلامئاۋات بىلەن تە - ۋەككۈل ئوتتۇرىسىدا دەريادىن ئادەم ئۆتەلمەيتتى. بۇ ۋاقىتتا دەريانا كېمە سېلىپ كېمە بىلەن ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. بىراقراق تۇغقىنىمىز مەتقۇربان ئاخۇن كۆيەك دېگەن كىشى دەر - يادا كېمە ھەيدەيتتى، ئاپام مېنى ئۇنىڭغا شاگىرتلىققا بەردى. بىر كۈنى كېچىدە كېمىنى ساقلاپ ياتسام، يۇقىرى تەرەپتىن دەر - يانى بويلاپ ئاتلىق ۋە پىيادە نۇرغۇن ئادەم كېلىپ: «كېمىنى ئۇ ياققا ھەيدە»، دېدى. نېمە ئىش ئىكەنلىكىنى ئۇقالماي گاڭگىراپ قالدىم. ئۇلار: «بىز ما خۇسەننىڭ ئازنا بازار شوتاڭدىكى ئەسكەر - لىرىنى يوقاتتۇق، ئەمدى ئىسلامئاۋاتتىكى ئەسكەرلەرنى يوقە - تىپ، خەلقنى ئازادلىققا چىقىرىمىز»، دېدى. مەن دەرھال كېمە - نى تارتىپ كېچىككە سېلىپ، قوزغىلاڭچىلارنى دەريادىن ئۆتكۈز - دۇم ۋە كېمە پالىقنى سۈندۇرۇپ كالتەك بىلەن قولۇمغا ئالدىم - دە، قوزغىلاڭچىلارغا قوشۇلۇپ سەپنىڭ ئالدىدا ماڭدىم. قارىسام قوزغىلاڭچىلار ئارىسىدا بىرقانچە ئادەم يۈزىگە نىقاپ تارتىۋاپتۇ.

تاڭ سەھەر نامراز بامداتتا ئىسلامئاۋات چارشەنبە بازارغا باردۇق. چوڭ خانىقانىڭ ئالدىغا كەلسەك، ما خۇسەننىڭ بىر ئەسكىرى مەسچىتكە كىرىپ كەتتى، بىز ئارقىسىدىن بېسىپ كىردۇق. ئىسلامئاۋات قاچچىئېرىقتىن قۇربان ئاخۇن تۇخى ئارقىسىدىن كېلىپ قۇچاقلىۋالدى، ئاڭغىچە مەنمۇ بېرىپ تۇتۇۋالدىم. مەسچىتنىڭ ئىمامى ھېكىم ئەلەم ئاخۇنۇم دېگەن كىشى كېلىپ: «بۇ خۇدانىڭ ئۆيى، بۇ يەردە جېدەل چىقىرىشقا بولمايدۇ، ئادەم ئۆلۈتۇرۇشكە، قان تۆكۈشكە تېخىمۇ بولمايدۇ»، دەپ قويدۇرۇۋەتتى. بۇ ئەسكەر قېچىپ چىقىپ بىزگە قارىتىپ ئوق ئاتتى، تەۋەككۈل تۇگمەنئېرىقتىن جالالىك ئاخۇن تاغ دېگەن كىشىگە ئوق تېگىپ شۇ مەيداندا ئۆلدى. ئىسلامئاۋات ئۇزۇن كۆلدىن تاۋارىن ئاخۇن توكا دېگەن كىشىگە ئوق تېگىپ يىقىلدى (كېيىن ئۆلدى)، تەۋەككۈل قاچچى كەنتىدىن قادىر ئاخۇن چاۋا دېگەننىڭ پاتىغىغا ئوق تەگدى (ئۇ كېيىن ساقايدى). ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ باشقا ئەسكەرلەر تۈيۈپ قېلىپ، بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. بىز تەرەپمۇ ئولجا ئالغان مىلتىق ۋە يەرلىك ئۇسۇلدا ياسىۋالغان پاۋان مىلتىقلاردىن ما خۇسەن ئەسكەرلىرىگە قارىتىپ ئوق چىقاردۇق. ئىككى تەرەپ بىر ئاز تىركەشكەندىن كېيىن، ما خۇسەن ئەسكەرلىرى ئوق ئېتىپ تۇرۇپ قاراقاش دەرياسى تەرەپكە، يەنى ئىسلامئاۋاتنىڭ غەربىگە قاچتى. قوزغىلاڭچىلار توپى قالايمىقانىدى. ھەممە كىشى ئۆز ئالدىغا ھەركەت قىلىپ، كالىتەك، پالتا، ئارا قاتارلىق قوراللار بىلەن قاچقان ئەسكەرلەرنى خېلى بىر يەرگىچە قوغلاپ باردۇق. بىز پىيادە، ئۇلار ئاتلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئارقىسىدىن يېتەلمەي قايتىپ كەلدۇق. چارشەنبە بازارغا كەلسەك، ۋاڭ دۇيجاڭ دېگەن ئەسكەر قاچقاندا جىگدىگە سوقۇلۇپ ئاتتىن يىقىلىپ چۈشۈپ ياتقانىكەن. ئىسلامئاۋات قۇمئېغىلدىن تۇردى ئاخۇن كاسكى: «قوي ئەكەلسەم ئوروق دەيسىز، پىچان ئەكەلسەم يارامايسىز، قوناق ئەكەلسەم ئاز دەيسىز، مانا ئەمدى تۇيۇڭا»، دەپ كالىتەك بىلەن بېشىغا ئىككىنى سالغىنىدى، غىڭ

قىلماي ئۆلدى. ئىسلامئاۋاتتا ئىككى ئەسكەر ئۆلتۈرۈلدى، ئالتە ئەسكەر قېچىپ كەتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىسلامئاۋاتتىكى قاسىم غېجەكنىڭ هويلىسىغا توپلاندى. بۇ خەۋەر كەنتكە تارالغاندىن كېيىن، ئاڭلىغان ئادەملەر تەرەپ - تەرەپتىن كەلگىلى تۇردى، بازار ئىچى ئەر - ئايال، قېرى - ياش ئادەملەر بىلەن توشۇپ كەتتى، ئادەم ئادەمنى تونۇغىلى بولمايتتى. قوزغىلاڭچىلار بىلەن ئاممىا ئارىلىشىپ كەتتى، هەممىسى هويلا ئىچىگە تەلپۈنۈپ: «بىزنى ئازاد قىلغان پادىشاهنى كۆرسەك»، دەيتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىچىدە ئۇچ كىشى يۈزىگە نىقاب تارتىۋالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنى ئىمىن هەزرەت، يەنە بىرىنى شاه مەنسۇر دېيىشكەنىدى، ئۇزۇندىن بۇيان ئازاب - ئوقۇبەت ئاستىدا ئىگىراپ يانقان دېھقانلار تەلپەكلىرىنى ئاسمانغا ئېتىپ، چاۋاك چېلىپ: «بىزنى ما خۇسەننىڭ زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرغان پادىشاه ياشىسۇن»! دەپ شوئار توۋلاپ، «پادىشاه بىزنى قوبۇل قىلسۇن، ئۆزىنى كۆرسەتسۇن»، دەپ چۇقان سېلىپ تۇرۇۋالدى. بۇ خەۋەر قوزغىلاڭچىلارغا يەتكۈزۈلدى. بىرەمدىن كېيىن، «ئون نەپەر ئاممىا ۋەكىلى كىرسۇن، پادىشاه قوبۇل قىلىدىغان بولدى»، دېگەن خەۋەر چىقتى. ئىسلامئاۋاتتىكى يۇرت كاتتىلىرىدىن قاسىم بەگ، رەخمەت مىراب، هېكىم ئەلەم، نىياز مىراب قاتارلىق ئون ۋەكىل كىرىپ كەتتى. ئۇلار قايتىپ: «ئىش چاتاق، ئىش چاتاق ئىكەن»، دېگىنىچە توختىماي قايتىپ كەتتى. توپلانغان ئاممىمۇ خامانغا چۈشكەن قۇشقاچتەك گۇرىرىده تاراپ كەتتى. ئىشىنىڭ سىرىنى ئۇقالمىغان ئاز بىر قىسىم كىشىلەر بىلەن تەۋەككۈلدىن كىرگەن قوزغىلاڭچىلارلا قالدۇق.

ئىش ئەسلى مۇنداق ئىكەن: نىقاب تارتىۋالغانلار نىقابلىرىنى ئېلىپ ئۆزلىرىنى كۆرسەتكەن. ئىمىن هەزرەت دېگەن كىشى قاراقاشلىق ئەخمەت سەيدارى، شاه مەنسۇر دېيىلگەن كىشى تەۋەككۈل ئاتىبېشىدىن شاكىر كۆك ئىكەن، شۇڭا ئۇلارنى كۆرۈپ جامائەت ئىش چاتاق دەپ تاراپ كەتكەنكەن. ئەخمەت سەيدارى

دېگەن كىشى مەيدانغا چىقىپ: «جامائەت، بىزگە ئىشىنىڭلار، ما خۇسەننى ئاغدۇرۇش ئۈچۈن خوتەن ۋىلايىتى بويىچە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، خوتەن بىلەن تەۋەككۈلنىڭ ئارىلىقى يىراق بولغاچقا، بىر كۈن بۇرۇن قوزغالدۇق. سېپىل ئىچىدىكى ئەسكەرلەر بىزگە ماسلىشىدۇ، بىز چوقۇم غەلىبە قىلىمىز، بىز بىلەن خوتەنگە چىقىپ ئىنقىلاب قىلىدىغانلار مېڭىڭلار»، دېدى ـ دە، ئاتلىنىپ دەريا تەرەپكە قاراپ ماڭدى، ئارقىدىن بىزمۇ ماڭدۇق. دەريا لېۋىگە كەلسەك، تەۋەككۈلدىن نۇرغۇن ئادەم كېلىپ تۇرغانكەن، بىزنىڭ ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنى يوقىتىپ غەلىبە قىلغىنىمىزنى ئاڭلاپ، ئۇلاردىن نۇرغۇنى بىزگە قوشۇلۇپ خوتەنگە قاراپ ماڭدى. كەنت بېشىدىكى چىمىيۇلغۇن دېگەن يەرگە چىقىقاندا ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن مىڭدىن ئوشۇق دېھقان ئەگىشىپ چىقتى. ئاپام ئارقامدىن چىقىپ مېنى قايتۇرۇپ كەلدى. قوزغىلاڭچىلار خوتەنگە قاراپ چىقىپ كەتتى. بىزنىڭ ئۆي دەريانىڭ يېقىن ئىدى، دەريانى بېرىپ كېمىدە ياتتىم، ئىنقىلابچىلاردىن ئايرىلىپ قالغانلىقىمدىن قاتتىق ئىچىم پۇشۇپ كېچىچە ئۇخلىيالمىدىم. يېرىم كېچە بولغاندا ئۇچ ـ تۆت ئادەم پەيدا بولدى. ئۇنىڭ بىرى ئابدۇراخمان جىگدەك ئىكەن: ئۇ: «بىز باشلىڭگەرگە چىققانىدۇق، ما خۇسەننىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى بېسىپ كېلىپ بىزگە ئوت ئاچتى، زامانىۋى قورال بىلەن قوراللانغان مۇنتىزىم قوشۇنغا كالتەك ـ چوماق بىلەن تەڭ كېلەلمەي ھەممىمىز قىرىلىپ تۇگىشەتتۇق. شۇڭا قوزغىلاڭچىلارغا چېكىنىپ ئۆز جېنىنى ساقلاشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىز دەريانى چۈشۈپ سۇ بىلەن قېچىپ كەلدۇق، قالغانلار جېنىنى ئېلىپ تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى»، دېدى ـ دە، دەريانى بويلاپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ كەتتى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرھال ئۆيگە چىقىپ، بىر ئاز ئوزۇق ئالدىم ـ دە، يۇرۇڭقاش دەرياسىنى بويلاپ ئۇدۇل مازارغوجامغا باردىم. دېھقانلار كالا ـ قوي، ئېشەكلىرىنى ھەيدەپ قېچىۋاتتى. چېلەكدۆڭ دېتۇ، ھەممىسى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ كېتىۋاتاتتى. چېلەكدۆڭ دې-

گەن يەرگە كەلگەندە تاڭ يورۇپ كۇن چىقتى. كەنت تەرەپتىن ئوق ئاۋازى ئاڭلانغىلى تۇردى. بىز يولدىن چىقىپ شەرق تەرەپكە ـ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچىگە قاراپ قاچتۇق. ئون نەچچە ئا ـ دەم تارقىلىپ قۇم بارخانلىرى ئىچىدە نىشانسىز يۈگۈرۈپ كې ـ تىۋاتاتتۇق، ئارقىمىزدىن بىر گۇر ـ گۇرنىڭ ئاۋازى ئاڭلانغىلى تۇردى. قورقۇنچتا قوش كۆزۈنۈپتۇ دېگەندەك، قاچقانسېرى ئاۋاز تېخىمۇ يېقىنلاشتى. كەينىمىزدىن تۇتقىلى كەلگەنلەر ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ تېخىمۇ تېز قاچتۇق. ئىككى ـ ئۈچ كىلومېتىردەك يەرگە بارغاندا قەدەم ئالغۇدەك ماغدۇر قالماي، بىر چوڭ دۆڭنىڭ ئاستىدا توختاپ دەم ئالدىم، باشقىلارمۇ بىر ـ ئىككىدىن كېلىپ جەم بولدۇق. كەينىمىزدە ئاڭلانغان گۇر ـ گۇر ئاۋازمۇ يوقاپ كەتتى. خۇداغا شۈكرى، ئەمدى قۇتۇلغان ئوخشايمىز دەپ چۈشكە قەدەر دەم ئېلىپ ياتتۇق، لېكىن ھېچقايسىمىزدا سۇ يوق ئىدى، ئۇسسۇزلۇق قىيناشقا باشلىدى. چۈشتىن كېيىن كەينىمىزگە قايتتۇق. ئازراق ماڭغاندۇق، يەنە گۇر ـ گۇرنىڭ ئاۋازى ئاڭلا ـ دى. قارىساق، مەمتىمىن ئوروق دېگەن ئادەم ئۆشنىسىگە بىر قۇرۇق قاپاقنى يۈدۈۋالغانكەن. شامالدا قاپاقنىڭ ئاغزى گۇر ـ گۇر قىلغانكەن، ئۆزىمىزنىڭ سايىسىدىن ئۆزىمىز ئورکۈپ قاچقانكەنمىز. دەريا لېۋىگە چىقىپ قانغۇدەك سۇ ئىچىۋېلىپ يەنە قويۇق ئورمانلىق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ ياتتۇق. كېچىدە كەنت ـ كە ئادەم چىقارتىپ ئەھۋال ئۇقۇشۇپ ئوزۇق ـ تۇلۇك ئېلىپ كەلدۇق. شۇنداق قىلىپ جاڭگال ئىچىدە ئون نەچچە كۇن ياتـ ـتۇق. مـا خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ قايتىپ كېتىپ جاھان تىنچلانغانلىقىنى ئاڭلاپ ئاندىن كەنتكە قايتىپ چىقتۇق.

ئىككى ـ ئۈچ ئايدىن كېيىن، ما خۇسەن ئەسكەرلىرى ئىسلامئاۋاتتا يەنە پەيدا بولۇپتۇ دېگەن خەۋەر تارقالدى. 9 ـ ئاي مەزگىلىدە مەن، مەتقۇۋان كۇرەك، مەمتىمىن قوروق قاتارلىق يەتتە ـ سەككىزدەك ئادەم ما خۇسەن ئەسكەرلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇش ئۈچۈن ئىسلامئاۋاتقا كىردۇق. چارشەنبە بازارغا بارساق،

70 ـ 80 دەك ئاتلىق ئەسكەر ئاقسۇ تەرەپتىن دەريانى بويلاپ چىققانىكەن، ئۇلار قاسىم غەجەكنىڭ هويلىسىغا چۈشۈپ قازان ـ قازاندا گۆش پىشۇرۇۋاتقانىكەن. ئاقسۇ تەرەپتىن دەريانى بويلاپ بىر ئايروپىلان چىقتى، بىز قورقۇپ مەسچىت ئىچىگە كىرىۋالـ دۇق. ئايروپىلان پەسلەپ كېلىپ ئىككى ـ ئۈچ بومبا تاشلىدى. پارتلاش ئاۋازى جاهاننى بىر ئېلىپ، بۇخۇناق ئۆرلەپ كەنتنى تىترىتىۋەتتى. ئايروپىلان كەلگەن يولى بىلەن دەريانى بويلاپ يەـ نە ئاقسۇ تەرەپكە كەتتى. چىقىپ قارىساق بىرمۇ ئەسكەر قالماپـ تۇ، ئىككى ـ ئۈچ ئات ئۆلۈپتۇ، ئەسكەرلەرنىڭ نەگە كەتكەنلىـ كىنى بىلمىدۇق. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەندە، خوتەن تەرەپتىن يەنە بىر ئايروپىلان كەلدى، ئۇ ئىسلامئاۋاتنى ئايلىنىپ تەۋەككۈل تەرەپكە كەتتى. قاقشال كەنتىدىن روزى ئاخۇن كاسا، شاۋۇر كەدـ تىدىن ئەخمەت زوڭ دېگەن ئىككى دېھقان «ئايروپىلاننى قارشى ئالساق بىزگە پۇل تاشلاپ بېرىدۇ» دەپ، ئۆينىڭ ئالدىدىكى دۆڭـ گە بىر پارچە قىزىل كىگىز سېلىپ، ئوتتۇرىسىغا بىر تاۋۇزنى قويۇپ قويغانىكەن، ئايروپىلان پەسلەپ بىر ئايلىنىپ هويلىدا بىر ئاتنىڭ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، بۇ يەردە ما خۇسەن ئەسكەرلەـ رى بار ئىكەن دەپ، بىر بومبا تاشلاپتۇ، بومبا پارتلاپ روزى ئاـ خۇن كاسكىنىڭ ئوغلى سايىت ئاخۇنغا بومبا پارچىسى تېگىپ ئېغىر زەخمىلىنىپتۇ. ئۇ ئادەم هازىر هايات، ئىسلامئاۋات يېزىـ سىنىڭ ئۇزۇنكۆل كەنتىدە ئولتۇرىدۇ.

6

ما خۇسەن يوقىتىلىپ ئورنىغا شېڭ شىسەي كېلىپ هاكـ ـمىيەت تىكلىدى. ئۇ دەسلەپتە بىر مەزگىل ياخشى ئىشلارنى قىلدى، يېڭىچە مەكتەپ قۇرۇپ ئاقارتىش ئېلىپ باردى، كۆۋرۈك ياسىدى. خەلق ئوستىدىكى ئالۋان ـ سېلىقنى ئازايتتى. ئۇ شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىنى ئوڭشۇېلىش، خەلقنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرۈش هېيلىسى ئىكەن. ئۇمۇ ئۇزۇنغا بارماي ئەسلىي قىيا ـ

پىتىنى ئاشكارىلاپ، بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ، دېھقانلارغا كۈن بەرمىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىنىڭ ئورنىنى گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئالدى. گومىنداڭ يېزا - قىشلاقلارنى بەگلىك رايونىغا ئايرىپ، ئۆزىگە سادىق بەگ، بوجاڭلارنى بېكىتىپ، شۇلار ئارقىلىق خەلقنى زۇلۇم سېلىشقا باشلىدى. ما خۇسەن ۋاقتىدىكى ئالۋان - سېلىق ئۆز ئەينى يولغا قويۇلۇشقا باشلىدى. ما خۇسەن «دەن» ئاشلىقى قويغان بولسا، گومىنداڭ «ھەربىي مۇلازىمەت ئاشلىقى» دەپ قويدى، پۇقرالارنىڭ ئۆلۈش - تىرىلىشى بىلەن كارى بولمىدى. ئاشلىق تاپشۇرالمىغانلارنى باغلاپ ئۇرۇپ قىينىدى. خوتەندىن ئاقسۇغا بارىدىغان كارۋان يولىنىڭ خوتەن تەۋەلىكىدىكى قوشلاش، مازارتاغ، بۆكسەن دېگەن ئوچ جايدا ھەربىي بېكەت قۇرۇپ، دېھقانلاردىن بۇلاپ يىغىۋالغان ئاشلىق ۋە ئوت - ساماناڭلارنى ئېشەك بىلەن ھەربىي بېكەتلەرگە تۇشۇدى. بەگ - بوجاڭلار ئۆيىمۇ ئۆي ئاختۇرۇپ ئېشەكلەرنى مەجبۇرىي يىغىۋالدى. بىر كۈنى قوشنىمىز توختاخۇن بوقاتاي ئېشىكىنى قاچۇرۇپ كونا ئۆيگە سولاپ قويۇپتۇ، بوجاڭلار يولدىن ئۆتۈۋاتقاندا ئېشەكنىڭ ھاڭرىغان ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئېشەكنى تېپىپ ئېلىپ كەتتى. ئېشەكنىڭ ئارقىسىدىن توختاخۇننىڭ ئايالى ئىرادىخان بىللە باردى. ئۇلار يىغىۋالغان ئېشەكلەرنى دەريا لېۋىگە توپلاپ، ئىسلامئاۋاتقا ئۆتكۈزمەكچى ئىدى. ئىرادىخان كېلىپ مەتتوختى بەگكە يېلىنىپ: «بېگىم، بىز بىر كەمبەغەل، بەش جان ئادەم مۇشۇ ئېشەككە تايىنىپ جان باقىمىز، ئېشەكتىن ئايرىلىپ قالساق تۇگىشىمىز»، دەپ ئېشەكنىڭ بوينىنى قۇچاقلاپ تۇرۇۋالدى. زالىم مەتتوختى بۇ ئايالغا قىلچە رەھىم قىلماي، قامچا بىلەن باش - كۆزىنى قان قىلىۋەتتى، ئۇنىڭغىمۇ قانائەت قىلماي دەسسەپ، سۆرەپ دەريانا تاشلىۋەتتى. مەن چىداپ تۇرالماي يۈگۈرۈپ بېرىپ ئىرادىخاننى دەريادىن سۈزۈۋېلىپ ئۆيگە ئاپىرىپ قويدۇم. ئۇ ئۇزاق ئۆتمەي تاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپ

كەتتى. گومىنداڭ خەلق ئۇستىدىكى ئالۋان ـ سېلىقنى كۆپەيتىش بىلەن تەڭ، يەنە ياشلارنى ئەسكەرلىككە تۇتتى. 1948 ـ يىللىرى بولسا كېرەك، تەۋەككۇلدەك كىچىك يۇرتقا يۈزدەك ئەسكەر ئېلىش ۋەزىپىسى قويۇلدى، 200 دىن ئارتۇق ئادەم تۇتۇلۇپ، قوشنودىكى توختاخۇن دېگەن ئادەمنىڭ ئۆيىگە سولاندى. مەن تەتۇر پېشانە يەنە ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ قالدىم. پۇلى بارلار بەگلەرگە پۇل بېرىپ بالىلىرىنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى، پۇلى يوق كەمبەغەللەرنىڭ بالىلىرى قالدۇق. پۈتكۈل تەۋەككۇل پۇقرالىرى نارازلىق بىلدۈرۈپ: «100 ئادەمگە 200 ئادەم تۇتتى، بەگ ـ بوجاقلار پارا يەپ بىر قىسىملىرىنى قويۇۋېتىپ ئۆز يېنىنى تولدۇردى»، دەپ خوتەنگە چىقىپ يامۇلغا ئەرز قىلدى. يامۇلدىن ئادەم چىقىپ 50% ئادەم ئەسكەرلىككە ئېلىنىدۇ، 50% پىرىسەنت ئادەم قويۇپ بېرىلىدۇ دەپ ئۇقتۇرۇش قىلىندى. يامۇلنىڭ ئادىمى ئەسكەرلىككە «ئېلىنىدۇ»، «ئېلىنمايدۇ» دېگەن ئىككى خىل چەك يېزىپ، بوينى كېسىلگەن قاپاقتا سېلىپ، ھەر بىر ئادەمنىڭ كۆزىنى تېڭىپ، بىردىن ـ بىردىن ئېلىپ چىقىپ چەك تارتقۇزدى. «ئېلىنمايدۇ» دېگەن چەك چىققانلار نەق مەيداندا قويۇپ بېرىلدى. مەن، جالالىدىن ئاخۇن قوتاز، مەمتىمىن ئاخۇن پاك قاتارلىقلارنىڭ پېشانىمىز ئوڭدىن كەلدىمۇ قانداق؟ «ئېلىنمايدۇ» دېگەن چەك چىقتى، نەق مەيداندا قويۇپ بېرىلدۇق. «ئېلىنىدۇ» دەپ چەك چىققانلار خوتەنگە ئېلىپ كېتىلدى.

* * *

1949 ـ يىل 12 ـ ئايدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 15 ـ تۈەنى، مىللىي ئارمىيىنىڭ 39 ـ تۈەنى ئاقسۇدىن يولغا چىقىپ، خوتەن دەرياسىنى بويلاپ ئىسلامئاۋاتقا يېتىپ كەلدى، نەچچە مىڭ خەلق ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدۇق. مىللىي ئارمىيىنىڭ تۈەنجاڭى: «بىز ماۋ جۇشى رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى، خەلقنىڭ پەرزەنت قوشۇنى، گومىنداڭ، جيالڭ جيېـ

شىنى مەغلۇپ قىلىپ، شىنجاڭنى تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلدۇق. سىلەر بۇگۈندىن باشلاپ ئازاد بولدۇڭلار، گومىنداڭنىڭ بەگ - بوجاڭلىرى سىلەرنىڭ مەھەللەڭلەرگە ئەمدى ئالۋان - سېلىق دەپ بارالمايدۇ، ئۇلارنىڭ خەلق ئۈستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىشى مەڭگۈ كەلمەسكە كەتتى، خەلق ئۇلاردىن ھېساب ئالىدۇ، سىلەر ھەقىقىي ئازادلىققا ئېرىشتىڭلار»، دەپ نۇتۇق سۆزلىدى. بىز كۆزلىرىمىزگە ئىسسىق ياش ئېلىپ، تەلىپەكلىرىمىزنى ئاسمانغا ئېتىپ، قىزغىن چاۋاك چېلىپ: «جۇڭگو كومپارتىيىسى ياشىسۇن! ماۋ جۇشى ياشىسۇن!» دەپ شوئار توۋلىدۇق. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى خوتەنگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. راست دېگەندەك، گومىنداڭنىڭ ئەمەلدارلىرى ئالۋان - سېلىق دەپ ئۆزىمىزگە كەلمىدى، بۇ چاغدا تېخى يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلمىغانىدى.

1950 - يىل 1 - ئاينىڭ بېشىدا ئېزىلگەن تەۋەككۈل خەلقى تەرەپ - تەرەپتىن قوزغىلىپ، بەگ - بوجاڭ، زومىگەرلەرنىڭ ئۆيلىرىنى قورشاپ، ئۇلاردىن ھېساب ئېلىشقا باشلىدى. بىر قىسىم بەگ - بوجاڭلار ياۋاش بولۇپ خەلققە باش ئەگدى. ئەمما قان قەرزگە بوغۇلغان، جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان زومىگەرلەر خەلققە باش ئېگىش ئۇياقتا تۇرسۇن، ئەكسىچە، «سىلەر بەك بالىدۇر خۇشال بولۇپ كەتمەڭلار، پىياز تېخى خام، نەچچە ھۆكۈمەت كېلىپ كەتتى، سۇ كەتسە تاش قالىدۇ، بۇ ھۆكۈمەتمۇ كېتىدۇ، يەنە بىز قالىمىز»، دەپ ئىغۋا تارقىتىپ، خەلق بىلەن قارشىلاشتى. قاقشال كەنتىدىن قان قەرزگە بوغۇلۇپ جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان زومىگەر رېخىم ھاجىم (1951 - يىل 5 - ئايدا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى) ئۆيىگە ئۇرۇق - تۇغقان، يېقىن - يورۇق قولىچوماقلىرىدىن 30 نەچچە ئادەم توپلاپ، قورال - سايمان تەييارلاپ، ئامما بىلەن ئۇرۇشماقچى بولدى. نەچچە يۈز ئادەم ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ، كېچە - كۈندۈز نازارەت قىلدۇق. 1 - ئايدىكى قاتتىق سوغۇقتا ئەتراپقا ئوت قالاپ، گۈلخان يېقىپ،

ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشنىڭ ياكى قېچىپ كېتىشنىڭ ئالدىنى ئالدۇق. بۇ ھەرىكەت بىر ئايدەك داۋاملاشتى.

1950 ـ يىل 2 ـ ئايدا يېڭى ھاكىمىيەت قۇرۇلۇپ، تەۋەكـ كۇل يېزىسى خوتەن ناھىيىسىنىڭ 10 ـ رايونى بولدى، لى ياۋمى رايون شۇجىسى، ئەخمەت توختى رايون باشلىقى بولۇپ كەلدى، ئۇلار كەلگەندىن كېيىن، رېخىم ھاجىنى ۋە ئۆيگە قاپسىلىپ ياتقان قولچوماقلىرىنى تۇتۇپ چىقىپ، بوينىغا پىياز ئېسىپ، سازايى ۋە كۆرەش قىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن قۇترىغان گومىندا‌ڭ ئەمەلدارلىرى ۋە زومىگەرلەر بىر مەھەل پەسكويغا چۈشتى.

1950 ـ يىل 12 ـ ئايدا ھوكۈمەت تالىپ ھاجى، شاۋۇر كەمـ تىدىن ئەمەت بەگ، رەجەپ جىگدە قاتارلىق زومىگەرلەر ئادەم تەشكىللەپ، كالتەك، چوماق ياساپ، بورزاندىكى ئىت تالاشتۇرۇش سورۇنىدىن پايدىلىنىپ، زومىگەر رېخىم ھاجىنىڭ ئۆيىنى قور‌ـ شىغان ئاكتىپلاردىن غوجى ئەخمەت بوتۇڭ، ساۋۇر بوۋا، ئىسلامـ نىياز خارەت، مۇتەللىپ كەس قاتارلىق ئون نەچچە ئادەمنى قاتـ تىق ئۇرۇپ يېرىم جان قىلىپ قويدى. مەن بۇ سورۇندىن قېچىپ قۇتۇلدۇم.

كېيىن بۇ ئۇرۇشقا قاتناشقان 63 ئادەم تۇتۇلۇپ، 39 ـ تۇەنـ نىڭ ئارقاچال گازارمىسىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەيدانىدا توختىتىپ قويۇلۇپ تەكشۈرۈپ ئېنىقلاندى. رايون بويىچە چوڭ يىغىندا قايمۇقۇپ قاتناشقان ئامما قويۇپ بېرىلدى. ئارقىدا تۇـ رۇپ پىلانلىغان، قوماندانلىق قىلغان تالىپ ھاجى، ئەمەت بەگ، رەجەپ جىگدە قاتارلىقلار قولغا ئېلىندى. 1951 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ئەمەت بەگ، تالىپ ھاجىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. شۇنىڭـ دىن كېيىن پارتىيە رەھبەرلىكىدە ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش ـ زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش، يەر ئىسلاھاتى، ئومۇمىي سايلام خىزمەتلىرى ئېلىپ بېرىلىپ، ھەقىقىي بەختكە ئېرىشتىم.

خەلق گۇڭشې قۇرۇلغاندا تەشكىل ماڭا 72 قوي ئايرىپ بېـ رىپ، قوي بېقىشقا قويدى. 24 يىل گۇڭشېنىڭ قويىنى باقتىم،

قويلارنى خۇددى ئۆزۈمنىڭ شەخسىي مۇلكىدەك ئاسراپ ئاۋۇتـ
تۇم. 1984 ـ يىلى گۈشپى تەۋەككۇل، ئىسلامئاۋات دەپ ئىككى
يېزىغا ئايرىلدى. 1692 قوي ئۆتكۈزۈپ بەردىم. ئىككى يېزا تەڭـ
مۇ تەڭ تەقسىم قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن باشلاپ مەن دەم ئېلىشقا
چىقتىم. تەشكىل دائىم يوقلاپ هالىمدىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى.
هازىر تۇرمۇشۇمدا هېچنەرسە كەم ئەمەس، 50 دىن ئوشۇق قوي،
بىر ئېشەك، ئىككى كالا، بىر يۈرۈش ئۆيۈڭاق، تۇرمۇش سەرەمجانـ
لىرىم بار، ئۆزۈم خاتىرجەم، تۇرمۇشۇم بايلىقات ئۆتۈڭاتىدۇ، ئـوچ
قىزىم، بىر ئوغلۇم بار. ئوغلۇم دۆلەت كادىرى، بىر قىزىم بىلەن
ئوغلۇم كومپارتىيە ئەزاسى، بالىلىرىمۇ خاتىرجەم، بايلىقات
تۇرمۇش كەچۈرمەكتە. مېنىڭ بۇگۈنكىدەك تۇرمۇشقا ئېرىشىشىم
ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشۈم پارتىيىنىڭ شەپقىتىدىن بولدى. مېنى
ئازاب ـ ئوقۇبەت دېگىزىدىن قۇتۇلدۇرۇپ، بۈگۈنكى بەختىيار
تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرگەن كومپارتىيىگە مىڭ رەهمەت!

مەن بۈگۈنكىدەك بەختىيار تۇرمۇشقا ئېرىشكەن بولساممۇ،
ئۆتمۈش كونا جەمئىيەتتە تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى هەر ـ
گىز ئۇنتۇمايمەن ۋە ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ئۆتمۈش كونا
جەمئىيەتنىڭ زۇلمەتلىرىنى ۋە تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىنى
كەڭ ياشلارغا سۆزلەپ، ئۇلارنى تەربىيىگە ئىگە قىلىپ، ئۆتمۈشـ
نى ئەسلەپ، بۈگۈنكى بەختنى قەدىرلەشكە ئىلهاملاندۇرۇپ كېـ
لىۋاتىمەن.

سۆزلەپ بەرگۈچى: **رەجەپ سەئىدى**
خاتىرىلىگۈچى: **مۇتەللىپ سادىر**

قانغا بويالغان ساي

نۇرمۇھەممەد توختى

تەييارلىغۇچىدىن:

ياش چاغلىرىمدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ شاھىدى بولغان دادام توختى مەرگەن (توختى ئەمەت ياسىن) ماڭا دائىم ئۇرۇش ئەسلىمىلىرىنى سۆزلەپ بېرەتتى. كېيىنچە سابىق غۇلجا يېزا ئىگىلىك 4 ـ دېۋىزىيە دوختۇرخانىسىنىڭ رەھبىرى، ھۆرمەتكە سازاۋەر زات ئابدۇللا مەخپىروف ئاكا بىلەن تونۇشۇپ، ئۆيىگە كۆپ قېتىم بېرىپ ئۇنىڭ ھايات مۇساپىسىدە بېشىدىن ئۆتكەن قىزىقارلىق، تەسىرلىك، تىللاردا داستان بولغۇدەك ئەسلىمىسىگە ئىگە بولدۇم.

ئۇستاز 1925 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى قازاقستاننىڭ ئالمۇتا شەھىرى تاشتىقارا مەھەللىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1932 ـ يىلى دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بەـ لەن غۇلجا شەھىرىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. 1937 ـ يىلى غۇلجا «ھەرەمباغ مەكتىپى» دە باشلانغۇچ مەكتەپنى تامامـ لىغان. ئۇ ئاتا ـ ئانىسىدىن يېتىم قېلىپ بايلارغا مالاي بولۇپ چوڭ بولغان. 1944 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ ھەرەمباغ، ئايرودروم ئۇرۇشى ۋە جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان. 1952 ـ يىلى خەلق ئازادـ لىق ئارمىيە 5 ـ كورپۇس دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن. 1956 ـ يىلىدىن 1958 ـ يىلىغىچە شىنجاڭ تېببىي ئىنستىتۇتىدا ئوـ قۇغان، ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن غۇلجىغا قايتىپ 4 ـ دېۋىزىيە دوختۇرخانىسىدا ئىشلىگەن. 1966 ـ يىلى 8 ـ ئايدا «ئەكسىلئىنقىلابچى» دېگەن قالپاق بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ

قاغملىق ناھىيىسىگە پالانغان. 1978 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئاقلـ-
نىپ خىزمىتى ئەسلىگە كەلگەن. 1987 ـ يىلى 10 ـ ئايدا دەم
ئېلىشقا چىققان. 2004 ـ يىل 7 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى 79 يېـ-
شىدا غۇلجا شەھىرىدە ئالەمدىن ئۆتكەن. ئابدۇللا مەخپىروف ئاكا
بىلەن تونۇشقان ئاشۇ يىللاردا ئۇنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغان ئېچـ-
نىشلىق ۋەقەلەر توغرىسىدىكى ئەسلىمىلىرى ھېلىمۇ قۇلاق تۇ-
ۋىمدە جارانلاپ تۇرىدۇ.

ئۇ ھويلىسىدىكى كارىۋاتتا ئولتۇرۇپ مۇلايىملىق بىلەن:
«سىزگە ئەسلىمەم بار ئۇنئالغۇ لېنتىسىنى قويۇپ بېرەي، ئۇ-
نىڭدا خېلى تەپسىلىي تەرجىمھالىم بار، خاتىرلىۋېلىڭ، بىر
ئېغىز گەپمۇ چۈشۈپ قالمىسۇن، توقۇپ كۆپتۈرۈۋەتمەڭ...»،
دېگەنىدى.

جىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىگە 10 كىلومېتىر كېلىدىغان
جايدا دوساجمىنىڭ سايلىقى دەپ ئاتىلىدىغان تۈپتۈز كەتكەن بىر
سايلىق بار، بۇ سايلىقنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىدە 1945 ـ يىل
9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى، يەنى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇ-
رۇشىدا قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرە ئىزىنى ھازىرمۇ تاپقىلى بو-
لىدۇ. بۇ قەبرىستانلىقنى ئىلگىرى نۇرغۇن كىشىلەر «شېھىتكا-
لىق» دەپ ئاتىشاتتى ھەم بۇ جايدىن ئۆتكەن ـ كەچكەنلەر ئات ـ
ھارۋىلاردىن چۈشۈپ دۇئا قىلىپ ئۆتۈشەتتى. 1958 ـ يىلى
«چوڭ سەكرەپ ئىلگىرىلەش» تە بۇ قەبرىلەر ئېتىز ـ ئېرىق،
ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىغا توغرا كېلىپ قېلىپ قۇربان بولغانلار-
نىڭ بىر قىسمىنىڭ سۆڭىكى يۆتكىۋېتىلگەنىدى. 1993 ـ يىلى
مەن شۇ چاغدىكى قۇربان بولغانلارنىڭ سۆڭىكىنى يۆتكەشكە قاتـ-
ناشقان سانسىزباي (قازاق) دېگەن بوۋايدىن قانچىلىك جەسەتنىڭ
سۆڭىكى يۆتكەلگەنلىكىنى سورىسام، بوۋاي: «پەقەت بىزنىڭ گۇ-
رۇپپىدىكى چارۋىچىلار كولاپ يۆتكىگەن جەسەتنىڭ سۆڭىكىلا
200 دىن ئاشىدۇ»، دەپ جاۋاب بەرگەنىدى.

تۆۋەندە مەن 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـكۈنىدىكى قىر-

غىنچىلىقتىن ئامان قالغانلارنىڭ بىرى بولغان ئابدۇللا مەخپى-روف ئاكىنىڭ ئاغزىدىن ۋە ئۇنىڭ ئۇنىئالغۇ لېنتىسىدىن ئاڭلى-غانلىرىمنىڭ تەپسىلاتىنى بايان قىلىپ ئۆتىمەن، تولۇقلاش يۈ-زىسىدىن دادام توختى مەرگەن ۋە باشقا پېشقەدەم جەڭچىلەردىن ئاڭلىغانلىرىمنى، ماتېرىياللاردىن كۆرگىنىمنى مەخپىروپ ئا-كىنىڭ بايانىغا يۈغۇرىۋەتتىم.

ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئالغا!

1945 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى ئازاد رايونىنى كېڭەيتىش ۋە ئۆز ئارا تۇتاشتۇرۇش مەقسىتىدە شىمالىي يۆنە-لىش، ئوتتۇرا يۆنىلىش ۋە جەنۇبىي يۆنىلىشتىن ئىبارەت ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ گومىنداڭ ئارمىيىسىگە قارشى ئومۇمىيۈز-لۈك ھۇجۇمغا ئاتلاندى. ئوتتۇرا يۆنىلىشتە جىڭ ناھىيىسىدىكى گومىنداڭ مۇداپىئە ئىستېھكاملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، جىڭ نا-ھىيىسىنى ئازاد قىلىش ۋەزىپىسى تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكىنىڭ ئۈستىگە يۈكلەندى.

1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى جەڭ مەيدانلىرىدا چېنىقىپ، تاۋلىنىپ ئۇرۇش قىلىش ماھارىتىنى ئىگىلىگەن جەسۇر ھەر مىللەت جەڭچى ـ ئوفىتسېرلىرىدىن تەركىب تاپقان تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكى غۇلجا ھەربىي گازارمىسى ئالدىدىكى كەڭرى مەيداندا جەڭگىۋار ھالەتتە رەتلىك تىزىلىپ تۇراتتۇق.

پولك كوماندىرى رازاق مەۋلانوف، پولكنىڭ مۇئاۋىنلىرىدىن ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىيېف، ئىبراھىموف، پولك كومىسسارى ئابدۇرېھىم ھەسەنوف، پولك شتاب باشلىقى قالپاقوف، پولك دوختۇرخانا باشلىقى غەنى خوجا ۋە مەن (پولك تىببىي بۆلۈم باشلىقى) قاتارلىق كوماندىرلار ھەربىي دەرىجە ـ ئۇنۋانلىرىمىز بويىچە ئۆز قىسىملىرىمىز ئالدىدا ھەربىي فورمىلىرىمىزنى تۈ-

زەشتۇرۇپ، قەددىمىزنى رۇسلاپ، كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن قوماندان گېنېرال ئىسھاقبېكنىڭ كېلىشىنى كۈتمەكتە ئىدۇق. سومكا-لىرىنى بويۇنلىرىغا ئاسقان ھالدا رەيھانە غابىدىن، روشەنگۈل شاۋكەت [1]، رىزۋان مۇھىدىن، لىيۇسىنە (رۇس)، نىنا شاخۇرۇس-تىۋا (رۇس)، ئايشە، لۇسۇ (رۇس)، شەۋقىيە، ئامىنەم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ھەر مىللەت سېستىرا قىز سەپنىڭ ئىچىدە ئالا-ھىدە كۆزگە چېلىقىپ تۇراتتى.

شۇ كۈندىكى پولك دېجورنىسى مايور سىدىقجان ئاخۇنبايېف گېنېرال لېيتىنانت ئىسھاقبېكنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ دىققىتى ئالدى تەرەپكە مەر-كەزلەشتى. تولۇق گېنېرال لېيتىنانتلىق ھەربىي فورما كىيگەن گېنېرال لېيتىنانت ئىسھاقبېك بىرقانچە ھەمراھىنى باشلاپ ئالدىمىزغا كېلىۋاتاتتى.

سىدىقجان ئاخۇنبايېف پۈتۈن پولكقا يۇقىرى ئاۋاز بىلەن «دىققەت!» دەپ ھۆرمەت كوماندىسى بەرگەندىن كېيىن، ھۆرمەت قەدەم بىلەن گېنېرالنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئوڭ قولىنى چېكىسىگە قويۇپ:

— مۆھتەرەم قوماندان! تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى جەڭگىۋار ھالەتتە مەيدانغا يىغىلىپ بولدى! سىزنىڭ بۇيرۇقىڭىزنى ئو-رۇنداشقا تەييارمىز! — دەپ قىسقىچە دوكلات قىلدى. قوماندان:

— راھەت! — دېدى - دە، مايور سىدىقجان ئاخۇنبايېف بە-لەن ناھايىتى قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. بىللە كەلگەن-لەرمۇ ئۆزئارا قول سىقىشىپ كۆرۈشتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە مۇئا-ۋىن قوماندان گېنېرال مايور زۇنۇن تېيمېۋوف، باش شتاب باش-لىقى گېنېرال ماژاروفمۇ بار ئىدى. قوماندان قوشۇننى كۆزدىن كەچۈرۈپ مەمنۇن بولغان ھالدا:

— بالىلىرىم، ياخشىمۇسىلەر؟ — دېدى ئۇنلۇك ئاۋازدا.

— ۋەزىپىنى ئورۇنداشقا تەييارمىز! — دېدى مەيداندىكى بارلىق جەڭچىلەر يۇقىرى ئاۋازدا بىردەكلا. سېستىرا قىزلارنىڭ

زىل ئاۋازى بوم ئاۋازلاردىن ئۆزگىچە ئىدى.

قوماندانىنىڭ ھەر خىل ئۇرۇش قوراللىرى بىلەن تولۇق قوراللىنىپ، مەردانىلەرچە رەتلىك تۇرغان جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارغا قاراپ ھەۋىسى كەلدى ھەمدە قوشۇننى بىر ـ بىرلەپ كۆزدىن كەچۈردى. بەزى كوماندىر ـ جەڭچىلەردىن ئۇرۇشقا دائىر سوئاللارنى سورىدى. ئۇلاردىن قانائەتلىنەرلىك جاۋاب ئالغاندىن كېيىن خۇشاللىق بىلەن:

ـــ يارايسىز ئوغلۇم! ـــ دەپ ئۇلارنىڭ مۇرىسىگە ئۇرۇپ قويا تتى ئۇ، «باركاللا!» دېگەندەك پولك كوماندىرى رازاق مەۋلانوفقا قاراپ:

ـــ تېخى ئازاد بولمىغان رايونلاردىكى گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، گومىنداڭنىڭ زۇلۇمىنى تارتىۋاتقان خەلقىمىزنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتسەك خەلقىمىزنىڭ قىساسىنى ئالغان بولىمىز، ـــ دېدى ۋە يېنىدا تۇرغان پولكنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىيېفقا:

ـــ روشەنگۇلنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتمەستىن، پولك شتابىدا قالدۇرۇپ ئىشلىتىڭ، يېشىمۇ تېخى كىچىك ئىكەن، ـــ دېدى. بۇ كىشى «بولىدۇ!» دېگۈچە روشەنگۇل:

ـــ مۇھتەرەم قوماندان، مەن ئالدىنقى سەپكە بېرىپ ئۇرۇشقا قاتناشمىسام قەلبىمدىكى جاراھەت ھەرگىز ساقايمايدۇ، مېنى ئالدىنقى سەپكە بېرىپ جەڭ قىلىشتىن توسماسلىقىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن، يېشىمغا قاراپ ماڭا ئېتىبار بەرگەنلىكىڭىز ئۈچۈن مىننەتدارمەن! ـــ دېدى چاقماقتەك سۆزلەپ[1]. ئۇنىڭ چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلىرى قوماندانىنى قايىل قىلدى. قوماندان مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ، جەڭچىلەرگە قاراپ:

ـــ جەسۇر جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارا! مەن سىلەرنىڭ جەڭگىۋارلىقىڭلارنى كۆرۈپ، غەلىبىگە بولغان ئىشەنچىم تولۇپ تاشتى. مەن سىزلەردىن ئىنتايىن مەمنۇن بولدۇم! مەن ئەمدى ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتنىڭ ۋە مىللىي ئارمىيە باش شتابى-

نىڭ بۇيرۇقىنى سىلەرگە يەتكۈزىمەن، ــ قوماندان ئۇرۇش ۋە-زىيىتىنى ئىخچام قىلىپ سۆزلىگەندىن كېيىن مۇنداق دېدى:

ــ تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكىنى جىڭ ناھىيىسىدىكى گو-مىنداڭنىڭ ھەربىي ئىستىھكاملىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى بۇ مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇننى ئىگىلەپ، ئۇ يەردىكى خەلقنى ئازابتىن قۇتۇلدۇرۇپ، ئۇزۇل ـ كېسىل ئازاد قىلىشقا بۇيرۇيمەن، ئازادلىق، ئەركىنلىك ئۈچۈن ئالغا!

قوماندانلىقى سۆزلىرى توگىشىگە جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار خۇشاللىق ھېسسىياتى بىلەن «ھۇررا!» دەپ توۋلاپ قوماندانلىقنىڭ بۇيرۇقىنى قەتئىي ئىجرا قىلىدىغان ئىپادىسىنى بىلدۈردى.

ئۇرۇش تەييارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولغان تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكى ئازادلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن ئالدىنقى سەپكە ئاتلاندى.

ھەرەمباغ ھەربىي گازارمىسىنىڭ چوڭ دەرۋازىسىدىن بىر-ىنچى بولۇپ ئاق ئاتلىقلار، ئارقىسىدىن تورۇق ئات، قارا ئات، ئالا ئاتلىقلار قىسىملار بويىچە ئارىلىق قالدۇرۇپ، ئۈچ رەتتىن تىزىلىپ ھەيۋەت بىلەن چىقتى. ئۇزىتىش ئۈچۈن چىققان گارنى-زوندىكى ھەربىيلەر، ھەر مىللەت، ھەر ساھە شەھەر خەلقى يول-نىڭ ئىككى تەرىپىدە سانجاق ـ سانجاق تۇرۇشۇپ «غەلىبەگىلەرنى كۈتىمىز!» «سىلەر بىزنىڭ پەخرىمىز!»، «ئاللا سىلەرگە يار بول-سۇن!» دەپ توۋلىشاتتى، ياشانغانلار قوللىرىنى كۆتۈرۈپ دۇئا قىلىشاتتى. جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار ئۇلارغا جاۋابەن قوللىرىنى كۆتۈرۈپ، باشلىرىنى لەڭشىتىپ سالام بېرىشەتتى. كىشىلەر تو-پىنى كۆرگەن ئاتلىقلار تىزگىنىنى سېرىپ ئالغا ئىنتىلەتتى.

بىز 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى غۇلجىنىڭ ئاچال يولى* ئارقىلىق گۆرسايدىن ئۆتۈپ شىرمەتخانىنىڭ ئۆڭكۈرىگە[2] چۈشتۇق. مۇشۇ يەرگە چۈشكەن ئاخشىمى ئىككى تۈگمەن ئەسكىرىمىز قاراۋۇللۇققا چىققان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ دۈشمەن تەرەپكە قېچىپ كەتتى. 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى يە-نە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ئاچال داۋىنىدىن ئۆتۈپ جىڭ ناھىيە-

سىنىڭ كاللائاستى دېگەن يېرىگە چۈشۈپ ئاتىلارنى دەم ئالدۇر-غاندىن كېيىن، جىڭ ناھىيىسىنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى داندىغاينىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدىغان قۇملۇقنىڭ جەنۇب تەرىپىگە يۈرۈپ كەتتۇق. بىز كېلىشتىن ئىلگىرى جىڭلىق توختى مەرگەن[3]، قۇۋان مەرگەن قاتارلىق پالۋانلار ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇللاردىن تەركىب تاپقان 22 ئادەمى بىلەن (بۇلارنىڭ تولىسى نامى چىققان ئوۋچى مەرگەنلەر) بىر پارتىزان ئەترىتى تەشكىللەپ ئاچال، قوشئەمچەك، كۆگۈرچىن ئەتراپىدا پارتىزانلىق ئۇرۇشى قىلىپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىپ، 1945 ـ يىل 4 ـ ئايدا غۇلجا تەرەپتىن يارەمگە كەلگەن مەنسۇرنىڭ (خۇيزۇ) رۇتسى بىلەن بىرلىشىپ ھەم تارقىيا (داخىيەنزى) دەكى بىر باتالىيون گومىنداڭ ئارمىيىسى بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقان بورتالالىق بارات پالۋانىنىڭ[4] رەھبەرلىكىدىكى 80 نەچچە كىشىلىك پارتىزان ئەترىتى بىلەن بىرلىشىپ 1945 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى تارقىيانى ئازاد قىلغانىكەن.

جىڭ ناھىيىسى ئىلىدىن ئۇرۇمچى، ئالتاي، چۆچەك ۋە باشقا ئىلايەتلەرگە ئۆتىدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى بولۇپ، مۇھىم ئىستراتېگىيىلىك ئورۇن ئىدى. جىڭدىكى تۇز كانى پۈتۈن ئىلى ۋىلايىتى خەلقىنى تۇز بىلەن تەمىنلەيتتى. جىڭ ناھىيىسى سەككىزتام (باجاخۇ)، يۈنجۈخۇ، تارقىيا قاتارلىق يېزا ـ كەنتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. بۇ ئورۇنلارنىڭ يەر تۈزۈلۈشى ئىنتايىن مۇرەككەپ بولۇپ، شىمال تەرىپى سازلىق ۋە ئېگىز قومۇشلۇق، جەنۇب تەرىپى كەڭ كەتكەن تۈزلەڭلىك ساي ۋە قۇملۇق ئىدى (كېيىن گومىنداڭ قومۇشلارغا ئوت قويۇپ تاقىر قىلىپ قويدى). جىڭنىڭ مۇشۇنداق يەر شارائىتى دۈشمەننىڭ مۇداپىئەلىنىشىگە پايدىلىق بولۇپ، ھۇجۇم قىلىشىمىزغا تەبىئىي توسالغۇ بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە دۈشمەنلەر پوتەي، ئاكوپ قاتارلىق قاتمۇقات ئىستىھكاملارنى قۇرۇپ، ئۇنىڭغا زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان مۇنتىزىم ئەسكىرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇرغانىدى.

جىڭ ناھىيىسى گومىنداڭنىڭ ئىلى ئىنقىلابىغا قارىتىلغان ئالـ
دىنقى بىرىنچى ئىستىھكامى ئىدى.

بىز يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن 8 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى جىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى داندىغاينىڭ قۇملۇقى دەپ ئاتىلىدىغان ئېگىز قۇم بارخانلىرىنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈپ قۇلانساي، قازانبۇلاق دېگەن جايلارنى ئېگىلىدۇق (بۇ جاي خەرىتە بويىچە 72 ـ نومۇرلۇق ئېگىزلىك دەپمۇ ئاتىلاتتى). شۇ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى قۇملۇق ئىچىدە يۇسۇپ ئەمەت ئىسىملىك بىر ياش ئۇيغۇچىنىڭ ياردىمىدە بىر بۇلاقنى تاپتۇق. ئەجەبلىنەرلىك يېرى شۇكى، بۇ ئۇيغۇچى تۇلۇمغا سۇ قاچىلىۋېلىپلا بۇلاقنىڭ كۆزىنى ئېتىۋەتتى. نېمىشقا ئېتىۋەتكەنلىكىنى سورىساق، ئىلگىرى گو ـ مىنداڭ ئەسكەرلىرى ئۆزلىرى تاشلاپ كەتكەن بۇلاقلارغا زەھەر تاشلاپ ياۋايى ھايۋانلارنى قىرىۋەتكەنلىكىنى ئېيتتى.

بىز پولك شتابىنى مۇشۇ بۇلاققا قۇرۇپ، گومىنداڭنىڭ پولات قورغانى دەپ ئاتالغان سەككىز تامدىكى دۇشمەنىنىڭ مۇداپىـ
ئە ئەھۋالىنى كۆزەتتۇق. 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى پولك كوماندىرى رازاق مەۋلانوف ئۆز ئالدىغا قارار چىقىرىپ سەككىز تام كەنتىنىڭ جەنۇب تەرىپىدىن دۇشمەنگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. بۇ بۇيرۇقنىڭ تازا توغرا بولمايۋاتقانلىقىنى پەملەۋاتقان ئوفىتسېرلاردىن مايور سىدىقجان ئاخۇنبايېۋ سۆز قىستۇرۇپ:

ـــ ئۆستەڭگە سۇ باشلاپ كېلىش ئۇچۇن كەتكەن ئىككى ئەسكىرىمىز تېخى كەلمىدى، يەنە كۆپرەك ئەسكەر ئەۋەتىپ تېزـ رەك سۇ بار ئۆستەڭنى ئېگىلەيلى، يەنە بىر گەپ، دۇشمەنىنىڭ يوشۇرۇن پوتەيلىرى بولۇشى مۇمكىن. بىز ئالدى بىلەن بىر رازۋېدكا ئەترىتى تەشكىللەپ دۇشمەن مۇداپىئەسىنى ۋە يوشۇرۇن پوتەيلىرىنىڭ ئورۇنلاشقان جايىنى تولۇق ئېگىلەپ... ـ مايورنىڭ گېپىنى ئاخىرلاشماي تۇرۇپلا مەۋلانوف ئاچچىقلانغان ھالدا ئاخۇنـ بايېۋغا تىكىلىپ:

ـــ سىز دېمىسىڭىزمۇ بىلىمەن، مەندە دۇشمەن ئەھۋالى توغرىسىدا ئىگىلىگەن ئاخبارات بار، ـــ دەپلا مايور سىدىقجان ئاخۇنباييېفنىڭ مەسلىھەتىنى رەت قىلىۋەتتى. تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىقى، بىز دۇشمەنگە ھۇجۇم قىلىدىغان جاي تۇپتۇز كەتكەن سايلىق بولۇپ، دالدا بولغۇدەك ھېچ نەرسە يوق ئىدى.

تۇيۇقسىز ئېتىلغان بىر پاي ئوق

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى قاراڭغۇ چۈشۈشى بىلەن بۈيرۇققا بىنائەن پۈتۈن پولك سەپ بويىچە سەككىزتام كەتمەكچە ھۇجۇمغا ئۆتتۇق. تۇيۇق چىقارماي ئىلگىرىلەپ مېڭىپ تاڭ ئاتماستا سەككىزتام كەنتكە يېقىنلاپ باردۇق، يېزا ـ كەنتلەردىكى ئىگىسىز قالغان ئىتلارنىڭ ئەنسىز قاۋاشلىرىلا كېچىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تۇراتتى. بىزدە ھېچقانداق قورقۇش ئالامەتلىرى يوق ئىدى. دۇشمەننىڭ شەپىسىمۇ يوق ئىدى. بۇ جاي تۇپتۇز سايلىق بولغاچقا، ئۇرۇمچى ـ غۇلجا تاشيولىدىنمۇ تولا سالغۇسىزلا ئۆتۈپ كەتتۇق. ئىچىمدە «نېمە دېگەن جىمجىتلىق ـ ھە، دۇشمەن بىزگە پىستىرما قويۇۋاتامدىغاندۇ؟ ئەگەر دۇشمەن ئۇخلاپ قالغان بولسىچۇ، ئۇنداق بولسا كىرگەن پېتى دۇشمەننى بوغۇپ ئۆلتۈرگەن بولاتتۇققۇ» دېگەن خىياللارنى قىلىۋاتقىنىمدا، ئالدىمدا ئۆمىلەپ كېتىۋاتقان بىر سەپدىشىمنىڭ مىلتىقىدىن تۇيۇقسىز بىر پاي ئوق «ۋاڭ» قىلىپ چىقىپ كەتتى. ئۇخلاپ قالغان دۇشمەننى بىر پاي ئوق ئېتىپ ئويغىتىۋەتكەنىدەك، ئالىتاغىل ۋارقىراشلار بىلەن تەڭ دۇشمەن پوتەيلىرىدىن پىلىموت ئوقى ئېتىلىشقا باشلىدى. دۇشمەن پىلىموتلىرىنىڭ ئوقى خۇددى ئاسماندىن مۆلدۈر ياغقاندەك كېلىپ سەپداشلىرىمغا تېگىپ بىھۇدە ئۆلۈپ كېتىۋاتاتتى. ماڭمۇ ئوق تەگكەن بولۇپ، مىڭ تەسلىكتە ئۆمىلەپ تاشيولغا شېغىل ئالغان بىر ئازگالنىڭ دالدىسىغا بېرىپلا ھوشۇمدىن كېتىپتىمەن.

ھوشۇمغا كېلىپ قارىسام كۈن چىقىپ بولغان بولۇپ ھاۋا

ناھايىتى ئىسسىق ۋە دىمىق ئىدى. ئوق ئاۋازلىرىمۇ توختىغانىدى، ئەمما زەمبىرەك ۋە سنارەتلەردىن چىققان قويۇق ئىس - تۈتەكلەر بىلەن قاننىڭ ھىدى بىرلىشىپ دىماغنى ئېچىشتۇرۇپ ئاچچىق پۇرايىتتى. بېشىم سىرقىراپ ئاغرىيتتى، ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن ئەتراپىمدىكى نەم تاشلارنى ئاغزىمغا سىلىپ شورايتتىم، بەزى سەپداشلىرىم ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن سۈيدۈكىنى ئىچكەنمۇ بولدى. ئۇستى - بېشىم تىتىلغان، قاپاقلىرىم يىرىلغان، ئاياغلىرىم قانغا مىلەنگەن، پۈتۈن بەدىنىم ناھايىتى جانسىز بولۇپ، پۈتلىرىمنى ناھايىتى تەسلىكتە يۆتكەيتىتىم. بىلىمگە ئاسقان قىلىچىم ئالدىمدىكى ياغاچ كۆتەك ئۇستىدە سېپى قېتىپ كەتكەن قان داغلىرى بىلەن تولغان ھالەتتە تۇراتتى، تاپانچام قولۇمدا قان ئارىلاش تۈرۈپتۇ. ئېسىمنى يىغىپ بېشىمنى ئاستا كۆتۈرۈپ يىراقتا قارىسام، كۆز ئالدىمدا دەھشەتلىك ئېچىنىشلىق مەنزىرە كۆرۈندى. سەپداشلىرىم يۆتكىلىپ كەتكەن بولۇپ، نېمجان گەۋدىلەر ئۇ يەر - بۇ يەرلەردە ئىنجىقلايىتتى، بەزىلىرى سەل - پەل مىدىرلىغاندەك قىلاتتى، ئۆلۈكلەر ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەنىدى. ئۆزۈمۇ يارىلانغان ئىدىم. قارىسام يارامنى بىرسى تېڭىپ قويۇپ كېتىپتۇ. ئاخشامقى پاجىئە يادىمغا كېلىشكە باشلىدى. ئەسلىدە بىز گومىنداڭ ئىستىھكاملىرىغا يېقىنلىشىپ قالغاندا بىر جەڭچىمىز پۈتلىشىپ كېتىپ مىلتىقىدىن بىر پاي ئوق چىقىپ كەتكەنىكەن، ئوق ئاۋازىدىن چۆچۈپ كەتكەن دۇشمەنلەر توختاۋۇن ئاقساقالنىڭ جاڭزىسىنىڭ ئەتراپىغا قۇرۇلغان مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىدىن، بولۇپمۇ ئوچ توپ قارىياغاچ ئۇستىگە قۇرۇۋالغان پىلىموتلىرىدىن بىزگە ئوت ئاچقانىدى، بىز پەستە، دۇشمەن ئۇستىدە بولۇپ، بىزگە دالدا بولغۇدەك قوغۇنچىلىك بىرەر تاشمۇ يوق ئىدى. بىز كېلىشتىن بۇرۇن دۇشمەنلەر بۇ يەردىكى چوڭ تاشلارنىڭ بىرىنمۇ قويماي ئېلىۋەتكەنىكەن. سېستىرا قىزلارمۇ يارىدارلانى يۆتكەپ كېتىشكە ئولگۈرەلمەپتۇ. پاجىئە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى مايور سىدىقجان ئاخۇنبا-

يېڭى ئۇچ مەرگەننى ئەپلىك جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغاندى. تاڭ ئاتقاندا مەرگەنلىرىمىز دەرەخ ئۈستىدىكى گومىنداڭنىڭ ئۇچ پىلموتچىسىنى ئېتىپ چۈشۈرۈۋەتكەندىن كېيىنلا دۈشمەنلىڭ ئوت كۈچى پەسىيىپتۇ. مەن تەستە ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئالدىغا بىر ئاز ماڭدىم، بۇ چاغدا شېغىل كولىغان ئازگال ئىچىدىن بىر قىزنىڭ ۋارقىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى:

— ئابدۇللا مېنى ئېتىۋەت، مېنى ئېتىۋەت دەيمەن! — قارىسام بۇ ۋارقىرىغان قىز سېستىرا سائادەت ئىكەن. ئۇنىڭدىن 10 مېتىر بېرىدىكى ئازگالدا سېستىرا قىز گۈلسۇم يۇراشۇا (تاتار) مۇ بار ئىكەن. ئۇلار يارىدارلارنى تېڭىپ قويۇش ئۈچۈن بىر ئورۇندىن يەنە بىر ئورۇنغا ئۆمىلەپ كېتىۋاتقاندا ئوق تەگگەنىكەن. سائادەتنىڭ يارىسى ئېغىر ئىدى، ئۇ ئارقا تەرەت چات ئارىسىدىن، ئىنچىكە بېلىكىدىن كىندىك ئارىلاپ، پىلىموت ئوقىدا يارىلانغانىكەن. گۈلسۇمنى چوڭ يانپاش ئىچىگە قاراپ دوۋسۇن ئارىلاپ ئوق تېشىپ ئۆتكەنىكەن.

— تېز بولغىن، ئوغۇل بالا بولساڭ مېنى ئېتىۋەت! — دەپ هەر ئىككى سېستىرا قىز ۋارقىراپ زارلايتتى. ئەھۋال خەتەرلىك بولۇپ، شۇ تاپتا دۈشمەن ئوت ئېچىپ قالسا ئۇچىلىمىز ئۆلەتتۇق. شۇنداق بولمىغاندىمۇ بۇ قىزلارنى ئېتىۋەتكىلى قانداقمۇ قول بارىدۇ؟ ئۇلار جەڭلەردە يامغۇردەك يېغىۋاتقان دۈشمەن ئوقلىرىغا قارىماي جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ يۈگۈرۈپ يۈرۈپ، هەر — هەر ئەزىمەتلەرنىڭ يارىلىرىنى تېڭىپ، بەزىلەرنى يۈدۈپ قۇتقۇزۇپ قالغان هەمشىرىلەر تۇرسا. مەن بىر ئامال قىلىپ ئۇلارنى قۇتقۇزۇپ قېلىش قارارىغا كەلدىم، ئۇلار مېنى هەرقانچە ۋارقىراپ تىللىسىمۇ پەرۋا قىلمىدىم. ئۇلار بولسا كەلگۈسىدە مېيىپ بولۇپ ياشىغاندىن كۆرە، هازىرلا ئۆلۈپ كېتەيلى دەپ ئويلىغانىدى. مەن ئاۋۋال سائادەتنىڭ يارىسىنى تېڭىشقا كىرىشتىم، ئۇنىڭ ۋارقىراشلىرىغا پىسەنت قىلماي ئۈستىگە تەتۈر مىنۇۋېلىپ، پۇتلىرىنى قايرىپ تۇرۇپ ئوبدانلا تېڭىپ قويدۇم،

ئوق ئۇنىڭ بەكمۇ نازۇك يېرىگە تەگكەنىكەن. ئۇ ئىككى قولى بىلەن دۇمبەمگە دۇمباق چالغاندەك مۇشتلايتتى. قىلىچىمنى غىلىپىدىن چىقىرىپ شۇنە قىلىپ، ئۇنىڭ بىر پۇتىنى مىدىرلىماس قىلىپ تېڭىپ قويۇپ، ئاندىن ئۇنى ئازگالنىڭ قىرىغا يۆلەپ قويدۇم. ئۇ ماڭا:

— ھۇ يۇزى قېلىن، سەن مېنى جان يېرىمنى كۆرۈۋېلىش ئۈچۈن تاڭدىڭمۇ ياكى ھەقىقىي قۇتقۇزۇش ئۈچۈن تاڭدىڭمۇ؟ ھۇ قورقۇنچاق! سەن مېنى قورقۇپ ئېتىۋەتمىدىڭ — ھە؟ ھۇ بېشىڭىنى يەيدىغان، — دەيتتى. مەن ئۇنىڭغا:

— سەندەك بىر گۈزەل بەرنا قىزنى ئېتىۋەتسەم، يىگىتتىگگە نېمە دەپ جاۋاب بېرىمەن؟ قورقمىغىن، ياراڭنى مەن تېڭىپ قويدۇم، ساقايسالڭ ماڭمۇ قارىماسسەن ھەقاچان؟! ھېلىمۇ تەلىيىڭ بارىكەن، — دېدىم چاقچاق تەلەپپۇزدا.

— ئۆل، ئاۋاق سارالڭ! — دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ، — ھوي ئۆلمە! — مىڭ — مىڭ ياشىغىن! ساقايسام سېنى ئىزدەپ بېرىپ رەھمەت ئېيتىمەن! — دېدى يەنە قوشۇمچە قىلىپ.

مەن گۈلسۈمنىمۇ قىلىچمىنىڭ غىلىپىنى شۇنە قىلىپ پۇتىنى تېڭىپ قويدۇم. ئۇمۇ ناھايىتى بەك ۋارقىراپ كەتتى، ئۇنىڭ يارىسىمۇ ۋارقىرىغىدەك يېرىدە ئىكەن. مەن ئۇنىڭ ئاغزىنى ئالىقىنىم بىلەن بېسىپ تۇرۇپ بىر پۇتۇمنى ئۇنىڭ ئوستىگە ئىار تىلدۇرۇپ يارىسىنى تاڭغۇچە، ئۇ مېنى تاتارچە تىللاپ كەتتى ۋە:

— تاپانچاڭنى ماڭا بېر، مەن ئۆزۈمنى ئېتىۋالىمەن! — دېدى. مەن ئۇنىڭغا:

— نېمە دېسەڭ دەۋەرگىن، مەن بۇرچۇمنى ئادا قىلسام بولدى، ھەر ئىككىڭلارنى سىلەرنى ساقايتمىدىغان جايغا ئاپىرىپ بېرىمەن، دېدىم. ئۇ:

— ئۇ قاشقارلىق! خاپ توختاپ تۇر، مېن ساقايسام كۆرۈتىنىڭ بار شۇندا! — دېدى. مەن:

— سېنى پۇچۇق دەپ ئەر ئالمىسا مېنىڭ قېشىمغا كېلىر-

سەن، سەن مېنى بۇرۇندىنلا ياخشى كۆرەتتىڭغۇ؟ ئاتقا بېدە تۇغ-رىشىپ بەرگەنلىرىڭنى ئۇنتۇپ قالدىڭمۇ؟ ــ دېدىم.

ــ ئى ئاللا، سېن شۇل ئابدۇللامىدىڭ؟ كېل بىر سۆيۈپ قويايي، شۇ كۈنلەرنى ئېسىڭگە ئالىپ مېنى ئاتىۋات دېسەمدە ئاد-ماغانىڭ شۇل ئىكەنغۇي، مېنى ئاتماغانىڭغا تاغى بىر رېست راقمېتى! ــ دېدى ئۇ مېنى تونۇۋالىپ.

مەن 1942 - يىللىرى گۇلسۇملەرنىڭ قورۇسىدا ئىشلىگە-نىدىم، ئۇ چاغدا مەن يېتىم بالا بولۇپ، پاناھلىنىدىغان ئۆيۈم شۇ ئىدى.

ــ كېيىن سەن ماڭا كېرەك بولىسەن، ــ دېدىم مەن ئۇ-نىڭغا چاقچاق قىلىپ، ــ خوش گۇلسۇم غانجۇغدا كۆرۈشەر-مىز، مەن كەتتىم... ــ دېدىم ئورنۇمدىن تۇرۇپ. بۇ ئىككى قىزھازىرمۇ ھايات بولۇپ بالا - چاقىلىق بولدى. گۇلسۇم بولسا قىرغىزىستانىنىڭ مەركىزى بىشكەكتە تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇلار بىلەن قېرىنداشلارچە مۇناسىۋىتىمىز بار.

بۇ ئىككى قىزنىڭ يارىسىنى تېڭىپ دورا سومكا قۇرۇقدىلە-نىپ قالغاچقا، قىزلارنىڭ دورا سومكىسىدىكى دورىلارنى ئې-لىپ، تۇزلەڭلىكتە ئەلەمدە زارلىنىپ ياتقان سۇيدۇڭلۇك جالالە-دىن قاتارلىق نۇرغۇن يارىدارلانىڭ يارىسىنى تاڭدىم. بۇ چاغدا بىر قىزنىڭ ئېچىنىشلىق يىغا ئاۋازى ئاڭلاندى، ئۇملەپ بېرىپ قارىسام، 2 - روتىنىڭ سىياسىي سانىتاركا قىز ساشا (رۇس) ئىككى كۆزى قانغا بويالغان ھالدا رۇسچە ۋە ئۇيغۇرچە «قۇتقۇ-زۇڭلار» دەپ ياتقانىكەن. بىچارە قىزنىڭ ئوك چېكىسىدىن تەگ-كەن ئوق سول چېكىسىدىن چىقىپ ئىككىلا كۆزىنى چاچراتە-ۋېتىپتۇ. مەن دورا، داكىلار بىلەن ئۇنىڭ كۆزىنى ئاۋايلاپ تېڭىپ قويدۇم. ئاڭغىچە روشەنگۇلمۇ ئۇلگۇرۇپ كېلىپ ئۇنىڭغا سۇدان بىلەن سۇ ئىچكۈزۈپ قويدى. روشەنگۇلنىڭ سۆزلەپ بېرىشچە، ساشا بىر ئەسكەرنىڭ يارىسىنى تېڭىۋاتقاندا يان تەرەپتىن ئوق تەككەنىكەن. ساشا يىغلاپ تۇرۇپ:

— بىز ئېغىر چىقىم تارتتۇق، بۇ قانلىق پاجىئەگە پولۇك كومانداىرى مەۋلانوپ[5] سەۋەبچى، ئۇنىڭ خاتالىقىنى كەچۈرۈشكە بولمايدۇ، ھۇ ئادەم ئەمەس چوشقا! — دەپ سۆزىنى تەكرارلايتتى.

تۈيۇقسىز بىر جىرا ئىچىدىن ئۇستى - بېشى قانغا مىلىنىپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەن بىرسى ئۆمىلەپ چىقتى، مەن دەرھال تاپانچامنى ئۇنىڭغا تەڭلەپ تەپكىسىنى باسماي دەپ تۇرۇشۇمغا، ئۇ:

— ھەي، ئابدۇللامۇ سەن؟ يائاللا، جىن - شەيتانمۇ يا؟ — دەپ توۋلىدى.

— خۇدا ئۆزى ساقلىدى، سېنى ئېتىۋەتكىلى تاسلا قاپتىمەن، — دېدىم ئۇنىڭغا. بۇ كىشى تېكەس 1 - ئاتلىق پولك مال دوختۇرلۇق بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئوسمان ئىمىن ھاجىيېۋ ئەپەندى ئىدى. ئۇ يارىدارلارنى تېڭىشىمغا يارەملەشتى. 18 جەڭچىنىڭ پۈت - قولى ئۇزۇلگەنىدى، يارىدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن بەزى جەڭچىلەر يارىسىنى تېڭىشقىمۇ ئۇلگۈرەلمەي قانسىراپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزى جەڭچىلەرنىڭ ئۇچەي - باغرى ساڭگىلاپ قالغان، باشلىرى بويىندىنلا ئۇزۇلۇپ كەتكەن، قىسقىسى بۇ مەنزىرىنى كۆرگەن ھەرقانداق ئادەم كۆزىگە ياش ئېلىپ يىغلاپ سالاتتى. ھەر ھالدا سېستىرا قىزلارنىڭ قەھرىمانلىق جاسارىتى بىلەن يارىدارلارنى بىخەتەر جايىغا يۆتكەۋالدۇق. شۇ كۈنى ھاۋا ئوچۇق، كۈن ئىسسىق ۋە دىمىق بولۇپ، يارىدارلارنى جاراھەتىدىن بەكرەك ئوسۇزلۇق قىينايتتى. ئۇلارغا قاراپ چىدىمىغان سېستىرا قىز روشەنگۈل ئون نەچچە سۇدانلىق دولىسىغا ئارتىپ، دوساجىمىنىڭ تۆگمىنى دەپ ئاتلىدىغان 150 مېتىر نېرىدىكى تۆگمەن بېشىدىن سۇ ئېلىپ كەلمەكچى بولدى. بۇ ئارىلىق تۈپتۈز بولۇپ، دۈشمەن كۆرۈپ قالسا ئاسانلا قارىغا ئالاتتى، شۇڭا ئۇنى كومانداىر - جەڭچىلەر سۇ ئەكىلىشتىن توستى، ئەمما ئۇ يارىدارلارنىڭ ھاياتىنى ھەممىدىن ئەلا بىلىپ:

— تۆگمەنگە بېرىپ سۇ ئەكىلىشىم پەقەت يارىدارلارنىڭ

هایاتىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇنلا! مېنى توسماڭلار، مەن ئۇلارنىڭ ئۇسساپ زارلىنىشىغا قاراپ تۇرالمايمەن، ــ دېدى ـ دە، تۇغ ـ مەنگە قاراپ يۈگۈرۈپ كەتتى. زىلۋا بويلۇق چېۋىر سېستىرا قىز روشەنگۈل دۇشمەن ئوقلىرىدىن ئۆزىنى ھىمايە قىلىپ يىلان باغرى يۇرگەن پېتى تۇغمەن ئۆستىڭگە يېتىپ باردى. ئۇنىڭغا قاراپ تۇرغان جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار:

ــ ياھ، قوشۇنىمىزنىڭ بۇ پەرىشتىسى قالتىس جۇمۇ، ــ دېيىشىپ ئۇنىڭ سەپداشلىرىغا بولغان مېھرى ـ شەپقىتى ۋە با ـ تۇرلۇقىغا چىن دىلىدىن قايىل بولۇپ ماختاشتى. ئەپسۇسلىنار ـ لىقى، ئۆستەڭدە سۇ يوق ئىدى، روشەنگۈل ئارمىنىنى يۇتۇپ ئۆستەڭگە چۈشۈپ يۇقىرىغا بىرنەچچە قەدەم مېڭىپ ئۆستەڭنىڭ ئىچىدىكى بىر كۆلچەكتە توختاپ قالغان سۇنى كۆردى ۋە مۇشۇ سۇدىن بولسىمۇ ئىلىپ كېتەي دەپ سۇدانلارغا سۇ قاچىلاشقا باشلىدى. ئۇ سۇدانلارنى تولدۇرۇپ كۆتۈرۈپ ئەمدىلا ئۆستەڭنىڭ قىرىغا چىقىشىغا دۇشمەنلىنىڭ بىر پاي ئوقى كېلىپ ئۇنىڭغا تەگدى. ئۇ «ۋاي» دەپ سۇدانلارنىڭ يېپلىرىنى مەھكەم تۇتقان پېتى يىقىلدى. بۇ ۋەقەنى ھەممىمىز كۆرۈپ تۇرغانىدۇق. مەن يۈگۈرۈپ روشەنگۈلنىڭ قېشىغا بارغان چاغدا، ئۇنىڭ كۆزى تې ـ خى يۇمۇلمىغانىكەن، كۆكرىكىدىن قان توختىماي ئېقىۋاتاتتى. سېستىرا قىز ئاسىيە ئۇنىڭ بېشىنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئولتۇ ـ رۇپ، ئۇنىڭغا رازىلىق بېرىۋاتاتتى، ئۇنىڭ چىرايى ۋە نۇرلۇق كۆزلىرىدىن بىر نېمىلەرنى دېمەكچى بولۇۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى. شۇ ئەسنادا شەۋقىيە:

ــ ۋاي ئېسىتەي، چىرايلىق، چېۋىر قىز ئىدى، تۇنۇگۈنكى چوڭ قىرغىنچىلىقتا ئۇ ئۆمىلەپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ يارىدارلارنىڭ يارىسىنى تېڭىپ، بەزىلىرىنى سۆرەپ، بەزىلىرىنى ھاپاش قىلىپ بىخەتەر يەرگە ئاپىرىپ نۇرغۇن ئەسكەرنىڭ ھايات‌ىنى ساقلاپ قال ـ غان ئەمەسمىدى، ئويلىمىغان يەردىن مۇشۇنداقلا كېتىشىنى كىممۇ خىيالىغا كەلتۈرسۇن، ــ دېدى. مەن:

ـــ ئوق يېقىنلا يەردىن تەگكەندەك قىلىدۇ، يۇرۇڭلەر، ئاۋۇ تۈگمەننىڭ ئىچىگە كىرىپ باقايلى، ـــ دېدىم. بىر نەچچەيلەن يۈگۈرۈپ تۈگمەننىڭ ئىچىگە كىرىپ ئاختۇرۇپ، سۈگەن ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغان بىر دۇشمەن ئەسكىرىنى بايقىدۇق.

ـــ مانا بۇ ئەبلەخ، ماۋۇ يەردىكەن! ـــ دېدىم ـ دە، گومىنداڭ ئەسكىرىنىڭ گەجگىسىدىن تۈتۈپ قاماللىغىنىچە سۆرەپ ئېلىپ چىقتىم. لەنىتى ئەبلەخ قورقۇنچىدىن تۈگۈلۈپلا قالغانىدى. ئۇنى روشەنگۈلەڭ ئالدىغا ئاپىرىپ:

ـــ مانا، سىز ئۈچۈن ئىنتىقام ئالدۇق، ـــ دېدىم ـ دە، خەنجىرىمنى چىقىرىپ ھېلىقى ئەبلەخنىڭ كۆكرىكىگە غەزەپ بىلەن تىقتىم.

تۈگمەننىڭ باش تەرىپىدە ئۆز ئارا ئارىلىقى ئالتە مېتىرچە كېلىدىغان ئىككى تۈپ قېيىن دەرىخى بار بولۇپ، روشەنگۈلەڭ جەستىنى شۇ ئىككى تۈپ دەرەخ ئاستىغا دەپنە قىلىپ، كېيىن تېپىشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن بىر قىسىم كىيىم ـ كېچەكلىرى بىلەن ئادرېسىنى يېزىپ، تۈپراق بېشىغا قويۇپ خامان تېپىدىغان تۆلۈق تاش بىلەن باسۇرۇپ قويدۇق. روشەنگۈلەڭ گىمناستۇر ـ كىسىنىڭ يانچۇقىدىن يېرىمى قانغا بويالغان، ئىككى قىزىلگۇلـ ـنىڭ غۇنچىسى كەشتىلەنگەن قول ياغلىق چىقتى. بۇنى كۆرگەن رۇس قىزى ژۇلكا:

ـــ ئېسىم قۇرۇسۇن، مەن بۇ قىز بىلەن غۇلجىدا تونۇشقاـ ـنىدىم، ئىككىمىز تۇنۇگۈن كېچە دۇشمەن ئوقىدىن مۇداپىئەلىـ ـنىپ بىر يەردە ياتقانىدۇق، مەن ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا ھەۋىسىم كېـ ـلىپ:

ـــ سېنىڭ يىگىتىڭ بارمۇ؟ ـــ دەپ سورىسام، ئۇ:

ـــ ھەم بار، ھەم يوق، ـــ دەپ جاۋاب بەرگەنىدى، مەن:

ـــ بۇ نېمە دېگىنىڭ، ئوچۇقراق قىلىپ دېمەمسەن؟ ـــ دەپ قىستاپ تۇرۇۋالسام، ئۇ ئاخىرى:

ـــ بىز بىر مەھەللىلىك بولۇپ، ئۇرۇشقا تەڭ قاتناشقان،

ئىسمى ئەنۋەرجان[6] ، ئۆزى ئالدىنقى سەپتە، ئۇ ماڭا ئېغىز ئېچىپ قاندا مەن ئۇنىڭغا «ئالدىنقى سەپتە خىزمەت كۆرسىتىپ ئوردىن ئالىسىز سىز بىلەن ئۆمۈرلۈك بولىمەن، ئۇنداق بولمىسا ئاۋارە بولمايمەن!» دېگەنىدىم، ــ دېگەن ئىدى.

بۇ قولياغلىق روشەنگۈلنىڭ شۇ يىگىتكە تەيىارلاپ قويغان كۆڭۈل سوۋغىسى بولسا كېرەك. بىز قولياغلىقنى قولدىن ـ قولغا ئېلىپ كۆز يېشى قىلىشتۇق.

ئۇرۇش باشلىنىشتىن ئىككى كۈن بۇرۇن، بۇ يەرگە سۇ باشلاپ كېلىش ئۈچۈن پولك كوماندىرى خۇددى دېھقاننى ئېچىققا سۇ باشلاپ كېلىشكە بۇيرۇغاندەك تۇيغۇدا بىر ئۇيغۇر، بىر موڭغۇل جەڭچىنى ئەۋەتكەنىدى، لېكىن ھازىرغىچە ئۇلارنىڭمۇ، سۇ ـ نىڭمۇ دېرىكى بولمىدى. روشەنگۈل پاجىئەسى بولغاندىن كېيىنلا كوماندىر ئۇيقۇسىنى ئېچىپ تەجرىبىلىك، پىشقان ئوسمانېۋ ئىسكادىرونىنى سۇغا ئەۋەتتى. ئۇلار تېزلىكتە 15 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى تۈگمەنگە ئايرىلىدىغان، تولا يار كېتىدىغان سۇ بېشىغا يوشۇرۇن بېرىپ، ئۇچ چىدىر ئىچىدىكى گومىنداڭنىڭ بىر ئىزۋوت ئەسكىرىنى تۇيۇقسىز بېسىپ كىرىپ تەلتۆكۈس يوقاتتى ۋە ھېلىقى ئىككى ئەسكىرىمىزنىڭ مۇشۇ يەردە پاجىئە ـ لىك ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى بىلدى. ئۇلار دۇشمەنلەر ئېتىۋالغان تو ـ ساقلارنى ئېچىپ يارىدارلارنىڭ يېنىدىكى ئۆستەڭگە سۇ باشلىدى.

دوساجىمنىڭ سېپى[7] دىكى بۇ قېتىملىق پاجىئەدە 500 دەك سەپدىشىمىز قۇربان بولدى[8]، ساينىڭ تېشىدەك يېتىپ كەتكەن جەسەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ كۆزلىرى ئوچۇق بولۇپ باتۇرلۇق ئەكس ئەتسە، بەزىلىرىنىڭ قاپاقلىرى تۇرۇك بولۇپ دۇشمەنگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتى ئىپادىلىنەتتى. كوماندىر ـ جەڭچىلەر قۇربان بولغانلارغا قاراپ:

ــ سىلەرنىڭ خەلقىمىزنى روھىڭلار بىزگە تولۇپ ـ تاشقان غەيرەت ـ جاسارەت ۋە ئىرادە بېغىشلىدى! بىز دۇشمەنلەرنى يو ـ قىتىپ جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىپ قەھرىمانلار ئۈچۈن ئىز ـ

تىقام ئالىمىزا ـــ دەپ ئۇنلۇك تۇۋلاشتى[9]. 1945 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى گېنېرال ئىسھاقبېك جىڭ ناھىيىسى سەكـ كىزتام كەنتىنىڭ شەرقىدىكى توختاخۇن ئاقساقالنىڭ جاڭزىسـ نىڭ جەنۇبىدىكى 500 جەڭچى دەپنە قىلىنغان دوساجىمىنىڭ سايلىقىدىكى شېھىتكارلىققا جىڭ چوڭ مەسچىتىنىڭ ئىمامى زۇنۇن ئاخۇن ۋە بىر قىسىم خەلق بىلەن چىقىپ، بىر ئۆكۈز سويۇپ، قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئۇچ پاي سالیوت ئېتىپ كاتتا تەزىيە مۇراسىمى ئۆتكۈزگەن.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى قوشۇنىمىز جىڭ دەر ـ ياسىدىن ئوڭۇشلۇق ئۆتۈپ قارشىلىقسىزلا جىڭ بازىرىغا كىردى.

جىڭ ناھىيىسىنى پەم بىلەن ئېلىش ئۇرۇشى

گومىنداڭ 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسىنىڭ پۇقرالىرىنى شىخۇغا ھەيدەۋېتىپ شەھەردىكى ئۆيلەرنى چېقـ ۋەتكەنىدى. جىڭ ناھىيىسىنىڭ چوكانبۇت سېپىلى[10] ئىنتايىن پۇختا ھەم ئېگىز بولۇپ، ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر كېلەتتى، سېپىل چۆرىسىگە كەڭلىكى تۆت مېتىر، چوڭقۇرلۇقى ئىككى مېتىر خەندەك كولاپ ئىچىگە لىق سۇ تولدۇرۇلغان، سېپىلنىڭ ئۈستىدە ھەر ئون مېتىر ئارىلىققا بىردىن ئېغىر تېپىكى پىـ لىموت ئورنىتىلغانىدى. شەھەر ئىچىدىكى ئاق مەسچىتتىن باشـ قا ھەممە ئۆيلەرنى چېقىپ تۈزلەپ خارابلىققا ئايلاندۇرۇۋەتكەن ئىككى، دۈشمەننىڭ بارلىق پوتەيلىرى يەر ئاستى يول ۋە ئاـ كوپلار ئارقىلىق ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇلغانىدى. ھەتتا دۈشمەنلەر شەھەر ئەتراپىغا يېقىن ئېرىق ـ ئۆستەڭ ياقىسىدىكى چاتقالـ لىقلارغىمۇ ئوت قويۇۋەتكەنىدى.

دۈشمەننىڭ جىڭ ناھىيىسىدە مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان 7000 دىن ئارتۇق مۇنتىزىم ئارمىيىسى بولۇپ، قوراللىرى خىل ھەم زامانىۋى ئىدى. ئۇندىن باشقا سېپىل ۋە دەريا ئەتراپىدا چوڭ ـ

كىچىك بولۇپ 3000 دەك پوتىيى بار ئىدى. تانكا، زەمبىرەكچى (توپچى) قىسىملىرى دەريا بويىغا جايلاشقان بولۇپ، ئارمىيىمىز تەرەپكە قارىتىپ نىشانسىز ئوق ئاتاتتى. ناھىيىنىڭ غەربىدىكى كىچىك جىڭ سېپىلى ئىچىدىمۇ دۇشمەننىڭ ئىلغار قوراللىق مۇنتىزىم ئەسكەرلىرى بار ئىدى. جىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى سەككىزتامنى ساقلاۋاتقان دۇشمەنلەر يېڭىلىپ جىڭغا كىرىۋالغاندىن كېيىن جىڭدىكى دۇشمەنلەر جىڭ دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ غەرب تەرىپىنى پارتلىتىۋېتىپ شەرق تەرىپىگە پىلىموت ئورنىتىۋالغاندى. دۇشمەننىڭ بىرىنچى مۇداپىئەسى دەريانىڭ شەرقىي گىرۋىكىگە جايلاشقان بولۇپ، 15 كىلومېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى دەر-يا گىرۋىكىگە تەتۇر قوزۇق قېقىپ مۇداپىئە لىنىيىسى قۇرۇۋالغاندى. بىز 1945 -يىل 9 - ئاينىڭ 7 - كۈنى قېرىنداش پولكلار (جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا شىبە جەڭچىلەرمۇ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنىدى)نىڭ ماسلىشىشى بىلەن سەككىزتامدىكى دۇشمەننى تارمار قىلىپ، قېچىپ كىچىك جىڭ سېپىلىغا كىرىۋالغان دۇشمەننى قوغلاپ سېپىلنى ئىشغال قىلدۇق.

مەن ئوق تېگىپ يارىلانغان جەڭچىلەرنىڭ يارىسىنى تېڭىۋاتاتتىم، مايور سىدىقجان ئاخۇنبېگ[1] دەرھال يېنىمغا كەلسۇن دەپ چاقىرىپتۇ. پولك شتابىغا كىرسەم سىدىقجان ئاخۇنبايوپ خەرىتىگە قاراپ ئولتۇرغانىكەن. ئۇز ئارا سالاملاشقاندىن كېيىن ئۇ ماڭا:

— سىزگە مۇھىم بىر ۋەزىپە بەردۇق، ھازىردىن باشلاپ 1 -، 2 - ئىسكادرونلارغا قوماندانلىق قىلىپ، جىڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىغا 15 كىلومېتىر ئۇرلەپ دەريادىن بۆسۈپ ئۆتۈپ 74 - نومۇرلۇق سېرىق توپىلىق ئېگىزلىكنى ئىگىلەڭ مانا ماۋۇ دۇشمەن قوشۇنلىرىنىڭ جايلاشقان ئورنى - دەپ قولىدىكى خەرىتىنى بەردى، — يەنە بىر مۇھىم گەپ، سىز 74 - نومۇرلۇق سېرىق توپىلىقنى ئىگىلىگەن ھامان چاڭ - توزان ھېيلىسىنى ئىشلەپ

تىپ قوشۇننى جىق كۆرسىتىڭ ـ دە، جىڭ ناھىيەسىگە قاراپ ئىلگىرىلەڭ، 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى ئەتىگەندە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلىنىدۇ، بۇيرۇق كۆتۈكلەر، ـــ دېدى. مەن:

ـــ خوپ كوماندىر! ۋەزىپىنى چوقۇم ئورۇندايمىز، ـــ دېدىم ـ دە، توقۇقلۇق ئاتقا مىنىپ، تولۇقلانغان ئىككى ئىسكادرونىنى باشلاپ جەنۇبقا قاراپ يۈرۈپ كەتتىم.

بىز شۇ ئاخشىمى كېچىلەپ يول يۈرۈپ، جىڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرىسىدىكى توسما توختىماس دېگەن جايدىن دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزەتتۇق. دۇشمەنلەر دەريانىڭ گىرۋىكىگە تاشتىن قوپۇرۇپ بىر پوتەي ياسىۋالغانكەن. كېيىن تۇن قاراڭغۇلۇقىدا دۇشمەن ھەربىكتىنى سېزەلمىدۇق. پەقەت دەريانىڭ شاۋقۇنلۇق ئاۋازىلا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. دەريانىڭ ئارىلىقى تەخمىنەن 150 مېتىر كېلەتتى. دۇشمەنگە سەزدۈرمەي دەريادىن ئۆتۈپ تۇيۇقسىز زەربە بېرىش پىلانىنى تۈزگەن بولساقمۇ، دۇشمەننىڭ دەريا قىرغىغا ئورناتقان يوشۇرۇن مىناسى بولۇشى مۇمكىن دەپ ئويلاپ، يەنىلا قىرغاقتا تۇرۇپ 120 مىللىمېتىرلىق مىنامیوت ئوقى بىلەن دۇشمەنگە تۇيۇقسىز ئوت ئېچىشنى قارار قىلدۇق.

دەريا بويىدا ئىككى سائەتتەك كەسكىن جەڭ قىلغاندىن كېيىن دۇشمەن چېكىنىپ قاچتى. 9 ـ ئايلار بولغاچقا دەريا سۇيى ئازىيىپ قالغانىدى. بىز دەريادىن ئاتلىق ئۆتتۇق، دەريا لېۋىگە جايلاشقان دۇشمەن پوتىيىدىن چوڭ تىپتىكى ئىككى پىلىموت، ئىككى مىناميوت، بىرنەچچە تاغار ئۇن ـ گۈرۈچ، ئالتە سانىدۇق ئوق ۋە بىر سانىدۇق گوممىداڭنىڭ قەغەز پۇلىنى ئولجا ئالىدۇق. بىز ئوق ـ دورا، قورالالارنىلا ئېلىپ شەرق تەرەپكە قاراپ ئىلگىرىلىدۇق، چۈنكى 2 ـ قېتىم بولىدىغان ھۇجۇم نىشانىمىز جىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان زۇمۇدۇن* ئىسىتىكامى ئىدى

74 ـ نومۇرلۇق سېرىق توپىلىقتىكى زۇمۇدۇن جىڭ ناھى ـ

زۇمۇدۇن ـــ موڭغۇلچە ئاتالغۇ بولۇپ، 100 تېرەك دېگەن مەنىدە.

يىسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان ئېگىزلىك بولۇپ، چارۋىچىلارنىڭ مال سۇغىرىپ ئۆتىدىغان ئۆتكىلى، ناھىيىگە 15 كىلومېتىر كېلىدۇ. بۇ جايدا بىر بۇلاق بار بولۇپ ئەتراپتىكى دەل ـ دەرەخلەرنى كۆكەرتىپ تۇرىدىكەن. بۇلاقنىڭ يېنىغا دۇشمەنلەر بىر پوتەي سېلىۋالغان بولۇپ، پوتەي ئېگىزدە، ئەتراپى تۇپتۇز سېرىق تۇپىلىق ئىكەن. دۇشمەن مۇشۇنداق ئىستراتېگىيىلىك ئورۇننى ئىگىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن ئورۇن جەھەتتە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكتە تۇراتتى. جەڭچىلىرىمىز ھەرقانچە باتۇر، جەڭگىۋار بولسىمۇ، قارىسىغا ھۇجۇم قىلساق، نەتىجە قازىنالماي ھەتتا رازاق مەۋلانوف-نىڭ ئالدىنقى كۈندىكى خاتا تاكتىكىسىنى تەكرارلاپ يەنە قىرغىنچىلىققا دۇچ كېلىشىمىز ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئاخىر مەسلىھەتلىشىپ ئالدى بىلەن پوتەي ئىچىدىكى دۇشمەن پىلىموتچىسىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ ئاندىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى بېكىتتۇق. مەرگەنلەردىن قاسىم، مەھەممەتجان ۋە ئەكرەمگە:

ـــ سىلەر ئەپلىك بىرگە جايلىشىۋېلىپ دۇشمەن پىلىموتچىسىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىڭلار! ـــ دەپ جىددىي بۇيرۇق چۈشۈردۇم ھەمدە ئۇلارغا پولات ئوق تارقىتىپ بەردىم. بىز ئالدىنئالا كۆلۇڭغان ئاكوپلارنىڭ دالدىسىدا كېچىچە ئېتىشتۇق. مىنامیوت ھەم پىلىموتلارنىڭ ئىس ـ تۈتەكلىرى دىماغىنى يارغۇدەك ئېچىشتۇراتتى. تاڭ ئېتىشقا ئاز قالغاندا دۇشمەن پىلىموتى بىر-دىنلا توختاپ قالدى ـ دە، دۇشمەنلەر جىڭ تەرەپكە قاراپ قاچقىلى تۇردى. بىز «ھۇررا...» دەپ چۇقان سېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتۇق، دۇشمەنلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، قالغىنى تىكۈېتىشتى، تەسلىم بولغانلىرىنى ئەسىرگە ئالدۇق. مەلۇم بولۇشچە، مەرگەنلىرىمىز ئاتقان ئوق دۇشمەننىڭ ئىككى پىلىموتچىسىنى يەر چىشلەتكەندىكەن. شۇ ئەتىگىنى دۇشمەندىن 90 دىن ئارتۇق ھەر خىل مىلتىق، ئىككى چوڭ تىپلىق پىلىموت، ئالتە مىنامیوت، 100 دەك گىرانات، 16 ساندۇق ئوق ـ دورا، بىر ئالاقىلىشىش ئاپپاراتى، يەنە بىر نەچچە تاغار ئۇن ـ گۈرۈچ، بىرنەچچە تۈك يېغ قاتارلىق

نەرسىلەرنى ئولجا ئالدۇق.

بىز ئاتلىرىمىزنىڭ قۇيرۇقىغا شاخ ـ شۇمبىلارنى باغلاپ جىڭ ناھىيىسى تەرەپكە توپا ـ چاڭ توزىتىپ ماڭدۇق. توپلىق يولدا چاڭ ـ توزان ئاسمان ـ پەلەك ئۆرلىدى.[12]. زومۇدۇندىكى دۇشمەننىڭ تارمار قىلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان كېيىن، شەھەر ئەتراپىدىكى دۇشمەنلەر مۇداپىئە سېپىنى تاشلاپ شەھەر ئىچىگە قېچىپ بېرىپ، گېنېرال گوچىغا زومۇدۇن تەرەپتىن ھەددى ـ ھېسابسىز لومۇزلار (رۇسلارنى دېمەكچى) باستۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ، دەپ خەۋەر قىلغانىكەن. بىز ھەسەن بوۋاينىڭ يول باشلىشى بىلەن ئىلگىرىلەپ خاڭگۇڭ (ھازىرقى جىڭ ناھىيە ماڭدام بۇلاق يېزا جەنۇبىي خاڭگۇڭ كەنتى) دېگەن بىر كىچىك قورۇققا كەلگەندە، شەھەر ئىچىدە ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى سەل پەسلەپ قالدى. شەھەر ئىچىنى ئىس ـ تۈتەك قاپلىغانىدى.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا گېنېرال ئىسھاقبېك بىۋاستە قوماندانلىق قىلدى، تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكى، ئىلى پىيادىلەر 2 ـ پولكى، ئىلى زاپاس 4 ـ پولكى، خۇيزۇ دۇنزىيىسى، شىبە ئاتلىق ئەسكەرلەر روتىسى ۋە توپچىلار باتالىيونى بولۇپ جەمئىي 3500 دىن كۆپرەك جەڭچى ۋە ئوفىتسېر قاتناشتى. 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سەھەردىلا جىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن، يەنى قاراجىگدە تەرەپتىن بىر ئايروپىلان ئۇچۇپ كېلىپ ئۇدۇل چوكانبوت سېپىلى ھاۋا بوشلۇقىدىن بومبا تاشلاپ سېپىل ئىچىنى بومبارداىمان قىلدى. ئايروپىلان ناھايىتى پەس ئۇچقانىدى، گەرچە دۇشمەنلەردە شۇنچە ئىلغار قوراللار بولسىمۇ ئايروپىلانغا قارىتىپ ئوق چىقىرىشقا پېتىنالمىدى[13]. ئايروپىلانىمىز شەھەرنى بىر ئاز ئايلىنىپ غۇلجا تەرەپكە قايرىلىپ كېتىشىگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇمغا ئۆتۈش سىگنالى چېلىندى.

جەڭچىلەر «ھۇررا...، ھۇررا...» دەپ توۋلىغانچە سېپىل ئىچىگە ئاتلىق كىرىپ كېتىشتى، سېپىلنىڭ شەرق تەرەپتىكى

قوۋۇقى ئوچۇق تۇرغانىكەن، ئەنە شۇ يەردە باتۇر ئەزىمەت مۇخ-پۇلجانغا غايىب ئوق تېگىپ بەختكە قارشى قۇربان بولدى. چو-كانبۇت سېپىلى ئىچىدە بىرمۇ گومىنداڭ ئەسكىرى يوق ئىكەن. سېپىلنىڭ شەرق تەرىپىدىكى قاتار كەتكەن دۇكانلارغا ئوت كې-تىپ ئاسمان پەلەك كۆيۇۋېتىپتۇ. دۇشمەنلەر ئېغىر تىپلىق قوراللىرىنى تاشلاپ قېچىپتۇ. كۆيمەي ساق قالغان ئۆيلەرگە كىرسەك، ئۇن، گۈرۈچ، چاي، قەنت ـ گېزەكلەر چېچىلىپ قالايمىقان تۇرغانىكەن. دۇشمەنلەر قېچىشتىن ئىلگىرى ئىس-كىلات ۋە بىر قىسىم ئۆيلەردىكى ئاشلىقلارغا كىرسىن چېچىپ ئوت قويۇپ بەرگەن، يەنە بەزى ئۆيلەرگە ئوت قويۇشقا ئۈلگۈرەل-مەي قاچقانىكەن. بىز ئۆيلەرنى ئارىلاپ بىر ئۆيگە كىرسەك قى-رىق نەچچە ياشلار چامىسىدىكى بىر خەنزۇ ئايال كاڭدا ئولتۇ-رۇپتۇ (بۇ ئايال خەنزۇلارنىڭ باخشىسى ئىكەن). مەن بۇ ئايالدىن:

ـــ بۇ يەردىكى ئەسكەرلەر قاچان قاچتى؟ ـــ دەپ سورىدىم، خەنزۇ ئايال بىزگە:

ـــ ئەتىگەن شۇ، ئاسماندا كەلدى شۇ، چوڭ ـ چوڭ ئۇرۇش بولدى شۇ، جىق ـ جىق لوموزىلار كەپتۇ، ھەممىسى شىخۇغا قاچتى شۇ ـ دەپ ئۇيغۇرچە يامداپ جاۋاب بەردى.

ـــ سەن نېمىشقا ئۇلار بىلەن بىللە قاچمىدىڭ؟ ـــ دەپ سورىسام، ئۇ:

ـــ مەن شۇ مەشھەدە چوڭ بولدى، باشقا يەرگە كەتمەيدۇ، يەنە مەن شۇ ئۇيغۇر ئىچىدە چوڭ بولدى، ـــ دەپ قوشۇپ قويدى.

بىز سېپىلدىن چىقىپ شەھەر ئارىلاپ چوڭ گاراژغا كىر-سەك، مەيداندا تۆت پۈتى باغلاقلىق تۆت كالا يېتىپتۇ. تۆت قازاندا گاڭچەن دۇملەكلىك، ئىككى قاسقاندا دۇملەنگەن ھور نا-دىن ھور چىقىپ تۇرۇپتۇ. ئاڭغىچە خۇيزۇ قوشۇنمۇ ئات چاپتۇ-رۇپ يېتىپ كەلدى.

ئەسلىدە گومىنداڭنىڭ جەڭ ناھىيىسىدىكى 7000 كىشى-لىك قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىۋاتقان گېنېرال گوچى سېپىل

ئۇستىگە چىقىپ تۆت تەرەپكە دۇربۇن بىلەن قاراپ زومۇدۇن تە-
رەپتىكى ئاسمان پەلەك چاك - توزاننى كۆرۈپ هودۇققان ھەم
دەرھال شىخۇ بىلەن ئالاقە قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، تېلېگراف
ئۇلانماي ساراسىمگە چۈشكەن. ئۇ نېمە قىلىشنى بىلمەي گاڭ-
گىراپ تۇرغاندا، سېپىلنىك شەرق تەرىپىدىن گومبىداڭنىك بەل-
گىسى چۈشۈرۈلگەن ئايروپىلان ئۇدۇل سېپىلغا قاراپ كەلگەن،
بۇنى كۆرگەن گوچى خۇشال بولغان. بىزنىك ئايروپىلان سېپىل-
نى بومبارداىمان قىلغان، گوچى بۇ كۈتۈلمىگەن زەربىدىن قور-
قۇپ كېتىپ ئۆزىنىك ھەربىي ماشىنىسى بىلەن ئايالى ۋە قوغ-
دىغۇچىلىرىنى ئېلىپ چوك يولنىك شەرقىدىكى سۆكسۆكلۈك ۋە
توغراقلىق ئارىسىدىن قاچقان. ئورمانباغ (يەنسىخەي) قا كەلگەن-
دە ئۇ بىر كانۇئىيى بىلەن ئۆز ئارا كىيىم ئالماشتۇرماقچى بو-
لىدۇ. كانۇئىيى كىمنى گوچىغا بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۇ تاپانچە-
سىنى چىقىرىپ بۇ كانۇئىينى ئېتىپ تاشلايدۇ. جەڭچىلىرىمىز
ئورمانلىقتىكى ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قورشاپ كېلىپ ئۇلارنى
ئەسىرگە ئالىدۇ. گوچىنىك ئىقرار قىلىشچە: جىك ناھىيىسى-
دىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتىنىك رەھبەرلىرىدىن كەرىم
توختار، قۇنانباي، دۇنەنباي قاتارلىقلار 1944 - يىل 10 - ئاي-
نىك مەلۇم بىر كۈنى يېرىم كېچىدە ئۆيىدە 11 تەشكىلات ئەزاسى
بىلەن مەخپىي يىغىن ئېچىۋاتقاندا، بىر خائىننىك ساتقۇنلۇق
قىلىشى تۈپەيلىدىن قولغا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 12 - ئايدا جىك
ناھىيە بازىرىنىك شىمالىدىكى سېپىل يېنىدىكى خەندەككە ئاغ-
زىلىرىغا پاختا تىقىپ مەخپىي تىرىك كۆمۈۋېتىلگەنىكەن. ئۇ يە-
نە مۇنداق دەيدۇ: «جىك ناھىيىسىدە زامانىۋى قوراللار بىلەن
قوراللانغان 7000 دىن ئارتۇق ئەسكىرىم، 3000 دەك پوتەي،
ئۇچ تانكام بار ئىدى. مەن مىللىي ئارمىيە قوشۇنىنى ‹ئاسماندىن
ئۆتسە ئۆتەلەيدۇكى، يەردىن ھەرگىزمۇ ئۆتەلمەيدۇ› دېگەن ئىدىم،
مەن ياپونىيە قوشۇنلىرى بىلەن ۋە قىزىل ئارمىيە قوشۇنلىرى
بىلەن ئۇرۇش قىلغان، ئۇرۇش تەجرىبەمۇ مول ئىدى، ئەمما

سىلەرنىڭ ئۆلۈمىدىن قورقماس پىداكارانە روھىڭلار، ئۇرۇش دەستۇرلىرىدىن ئىزدەپ تاپقىلى بولمايدىغان ئاجايىپ تاكتىكاڭلار بىزنى مەغلۇب قىلدى. ئەمەلىيەتتە بىزگە ھۇجۇم قىلغان ئاران تۆت پولك ئىكەن، ھەربىي ئىلىم نۇقتىسىدىن قارىغاندا بۇ بىر مۆجىزە. مەن سىلەرنى ياۋايى ئادەملەر دەپ چۈشىنەتتىم، لېكىن سىلەرنىڭ ئەسىرلەرگە تۇتقان پوزىتسىيەڭلەر ياخشىكەن، ئادەمگەرچىلىك، ئىنسانپەرۋەرلىك خىسلىتىڭلار يۇقىرى ئىكەن».

11 بىتىم ئىمزالانغاندىن كېيىن گوچى باشلىق گومىنداڭ ئەسىرلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇرۇمچىدىكى گومىنداڭ تەرەپكە تاپشۇرۇپ بېرىلدى.

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى، يەنى جىڭ ناھىيىسى ئازاد قىلىنغان كۈنى ئەتىگىنى دەل روزا ھېيت كۈنى ئىدى. پۈتۈن ئوفىتسېر، ئەسكەرلەر چوڭ گاراژغا (مەيدانغا) تىزىلىپ نامازغا ئولتۇردۇق. گېنېرال ئىسھاقبېك بۇ شانلىق غەلىبىنى تەبرىكلەپ بىرقانچە ھەمراھلىرى بىلەن جىڭ ناھىيىسىدىكى چوڭ گاراژغا كېلىپ، پولكنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئابدۇرېھىم ھاجى ھەسەنوف بىلەن ئۇن مىنۇتتەك ئايرىم سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن ئىشغال قىلىنغان گومىنداڭ ھەربىي باش شتابىنىڭ قورۇسىدا (ھازىرقى جىڭ سودا ساربىيى ئورنىدا) مىللىي ئارمىيە قىسمىدىكى بارلىق كوماندىر ـ جەڭچىلەرنى قوبۇل قىلىپ نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى:

ـــ مۆھتەرەم كوماندىر، جەڭچى ـ ئوفىتسېر قېرىنداشلار، سىلەر كۆپ جاپا چەكتىڭلەر، بۇ ئۇرۇشتا نۇرغۇنلىغان قۇربانلارنى بەردىڭلەر، شۇنداقتىمۇ روھىڭلارنى قىلچە بوشاشتۇرماي، غەيرەت ـ جاسارىتىڭلارنى ئۇرغۇتۇپ، دۈشمەنلەرنىڭ ھەر ـ ھەر قېيىن توساقلىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ دەل ۋاقتىدا جىڭنى ئازاد قىلىپ، خەلقىمىزنى خۇشال قىلدىڭلار، سىلەر مىللىي ئارمىيەمىزنىڭ باتۇر، ئوت يۈرەكلىك خىسلىتىنى نامايان قىلدىڭلار،

مەن سىلەرنى ھۆكۈمىتىمىز ۋە مىللىي ئارمىيە باش شىتابىغا ۋاكالىتەن قىزغىن تەبرىكلەيمەن! سىلەرگە ئالىي ھۆرمەت بىلدۇرىمەن.

گېنېرالنىڭ ھەر بىر جۈملە سۆزى گۈلدۈراس چاۋاكلار بىلەن ئالقىشلىنىپ تۇراتتى. ئاخىردا گېنېرال ئىسھاقبېك بارلىق ئوفىتسېرلار بىلەن بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە مايور سىدىقجان ئاخۇنبايېفنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ:

— سىز بۇ ئۇرۇشتا ئۆز ئىقتىدارىڭىزنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاجايىپ زور خىزمەت كۆرسەتتىڭىز، باشقىلار سىزدىن ئۈلگە ئالغۇدەك نەتىجە ياراتتىڭىز. سىزنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن! — دېدى. مايور سىدىقجان ئاخۇنبايېف يۇقىرى ئاۋاز بىلەن:

— رەھمەت سىزگە، مۆھتەرەم گېنېرال! ئازادلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن يەنە جان پىدالىق بىلەن ئىشلەيمەن! — دېدى. گېنېرال ئىسھاقبېك:

— ھازىر رەئىس ئېلىخان تۆرە رادىئو ئارقىلىق سۆز قىلىدۇ، — دېدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۈم باتۇر بالىلەرىم، زەپەر قۇچقان قۇتلۇق كۈنىڭلەرگە مۇبارەك بولسۇن، بۈگۈن جىڭ ناھىيىسى بىلەن شىخۇ ناھىيىسى ئازاد بولدىلەر، غەيرىتىڭلەرگە باركاللا بالىلەرىم... ھازىر ھېيت نامىز ئوقۇيمىز.

روزا ھېيت نامازغا رەئىس ئۆزى رىياسەتچىلىك قىلدى.

تەنلىرىم جۈغۇلداپ كەتتى، بەك ھاياجانلىنىپ كەتتىمۇ ياكى بەك خۇشال بولۇپ كەتتىمۇ ۋە ياكى بولمىسا شېھىت بولۇپ كەتكەن سەپداشلىرىمنى ئويلاپ كۆڭلۈم بۈزۈلۈۋاتامدۇ ئۇقالمىدىم، ئايەت ئوقۇپ نامىز باشلاندى.

دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىش

بىز نامازنى ئەمدىلا ئوقۇپ بولۇشمىزغا، جىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرق تەرىپىدىن، يەنى دۈشمەن قاچقان تەرەپتىن بىر جەڭ

چى ئاغزىغا خەت چىشلىگەن ھالدا ئات چاپتۇرۇپ ئۇچقاندەك يېتىپ كەلدى. ئۇ دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، پولكوۋنىك مەۋلانوفقا ھەربىيچە چاس بېرىپ خەتنى سۇندى. پولكوۋنىك خەتنى بىر قۇر ئوقۇغاندىن كېيىن قوشۇنغا:

— دەرھال جەڭگە ئاتلىنىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىڭلار! — دەپ ئومۇمىيۈزلۈك بۇيرۇق چۈشۈردى.

بىز ئاتلىرىمىزغا مىنىپ دۈشمەننىڭ كەينىدىن قوغلاپ يۇرۇپ كەتتۇق. بىزنىڭ ئالدىمىزدا ئىلى زاپاس 4 ـ پولكىنىڭ بىر ئىزۈۋۈت قىرغىز ئەسكىرى دۈشمەننى قوغلاپ ماڭغانكەن، بىز قاراتۇمشۇققا كەلسەك يول بويىدا دۈشمەننىڭ ئوڭدا ـ دۈمبە يانتاق ئۆلۈكلىرى ئۇچرىدى. يول بويى چېچىلىپ يانتاق قورال ـ ياراغلار تاكى قۇمبۇلاقىغا بارغۇچە ئۇچراپ تۇردى. قۇمبۇلاقتا ئالدىمىزدا كەتكەن ئەسكەرلەر قارشىلىق كۆرسەتكەن دۈشمەن بىلەن جەڭ قىلىۋاتقانىكەن. بىز ئۇلارغا قوشۇلۇپ دۈشمەنگە بىر سائەتتەك ئوت ئاچقاندىن كېيىن دۈشمەننىڭ يېرىمى شىمال تەرەپتىكى توغراق جازىغا قاراپ قاچتى. قالغان دۈشمەننىڭ ئۆلگىنى ئۆلۈپ، ساق قالغانلىرى تەسلىم بولدى. توغراق جازىدا بىر كونا سېپىل بار بولۇپ، دۈشمەنلەر شۇ يەرگە كىرىۋېلىپ قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، بىزگە تەڭ كېلەلمەي تەسلىم بولدى. بىز يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كۇلئۆتەڭگە[19] يۇرۇپ كەتتۇق.

كۇلئۆتەڭنىڭ شىمال تەرىپى چەكسىز كەتكەن ئورمانلىق بولۇپ، گومىنداڭنىڭ جىڭدىن پىيادە قاچقان 2000 دەك ئەسكىرى تەرەپ ـ تەرەپكە پىتراپ قاچقانىكەن. بىزنىڭ ئاران 48 دەك ئادىمىمىز بولغاچقا بۇنچىۋالا دۈشمەننى تەسلىم قىلماق ئىنتايىن تەس ئىدى. ئەگەر دۈشمەنلەر ئادىمىمىزنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالسا بىزنى قورشاۋغا ئېلىپ يوقىتاتتى. دۈشمەنلەر گاڭگىراپ نىشانسىز قاچاتتى. بىز ئىمكانقەدەر ئۆزىمىزنى جىق كۆرسىتىپ ئۇلارغا قارىتىپ ئوق ئۇزەتتۇق. بىز بىر ئاز

ئېتىشقاندىن كېيىن بىر سازلىق كۆلگە كېلىپ توختاپ قو-
ماندانلىق شتابىغا خەۋەر ماڭدۇردۇق ھەمدە ئاتتىن چۈشۈپ
ئاتلارنى ئېگەر - توقۇمى بىلەنلا چاتقاللىققا قويۇۋەتتۇق. بۇ
چاغدا كۈن پېتىپ بولغان بولۇپ، ھەممىمىز قورال ھەم كىيىم -
كېچەك بىلەن سازلىقتىكى سۇغا كىرىپ ئوڭدىسىغا يېتىپ، ئۆ-
زىمىزنى سۇغا چۆكۈرۈپ، ئېغىز - بۇرنىمىزنى سۇ ئۈستىگە
چىقىرىپ، يارەمچى قوشۇنىمىز كەلگىچە سۇدا ياتتۇق. بۇنداق
قىلىشتىن مەقسەت دۈشمەندىن ئۆزىمىزنى يوشۇرۇش ئىدى.

1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 10 - كۈنى يارەمچى قوشۇن يې-
تىپ كېلىپ توغراقلىق ئىچىدىكى دۈشمەننىڭ پۈرتاجى* غا قاراپ
قاچقانلىقىنى خەۋەر قىلدى. بىز خۇيزۇ باتالیونى بىلەن قوشۇلۇپ
دۈشمەننى قوغلاپ تاللىق ئارقىلىق پۈرتاجىغا كەلدۇق. ئەتىسى
ئۇ يەردىكى موڭغۇل قېرىنداشلار بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى.
بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەپ كەچ سائەت تۆتلەردە چىگىشورغا يې-
تىپ باردۇق. بىزنىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقىمىزنى دۈشمەنلەر
بىلىپ بولغانىكەن. دۈشمەننىڭ خىل قوراللانغان تۆت ماشىنا
ئەسكىرىي كۈچى بىزگە قارىتىپ ئوق چىقاردى. باش قوماندانى-
مىز دەرھال دۈشمەننىڭ شىمال - جەنۇب تەرەپلىرىگە ئۆتۈپ
ھەم ئۇدۇلىدىن مىنامیوت بىلەن زەربە بېرىشكە ئورۇنلاشتۇردى.
مىنامیوت گۇرۇپپىسىدىكى كوماندىر مۇخەممەر (خۇيزۇ) ئاۋۋال
دۈشمەنگە ئوت ئاچتى، كۈن كەچ بولۇپ قالغاندا 1 - ئىزۋوتنىڭ
كوماندىرى مۇسازا (خۇيزۇ) ئالتە جەڭچىنى باشلاپ دۈشمەننىڭ
جەنۇب تەرىپىگە ئۆتۈپ دۈشمەننىڭ ماشىنىسىغا ئوت ئاچتى.

جەڭچىلىرىمىز بىلەن دۈشمەن ئارىلىقى 200 مېتىردىن
ئاشاتتى، دۈشمەنمۇ بىزگە قارىتىپ ئوت ئېچىشقا باشلىدى. مۇ-
سازا ئالتە جەڭچى بىلەن دۈشمەننىڭ مۆلدۈردەك ئوق ئۇرۇۋاتقان
پىلىموتىغا قارشى ئىلگىرىلەپ جەڭ قىلىپ ئالتە سەپداشنىڭ
ئالدىدا كېتىۋاتقاندا ئوق تېگىپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولدۇ.

---

* موڭغۇلچە سۆز بولۇپ «ئوغرى قاچتى» دېگەن مەنىدە.

دۇشمەننىڭ شىمالىي تەرىپىدە جەڭ قىلىۋاتقان مۇقاش ئىسمائىل ئىككى جەڭچىنى باشلاپ دۇشمەنگە قارشى ئىلگىرىلەپ، دۇشمەنـ نىڭ 1 ـ ماشىنىسىغا قارىتىپ پىلىموت ئېتىپ ماشىنىنىڭ چاقىنى تېشىۋەتتى. ئاندىن ماشىنىنىڭ ماي باكىغا ئوق ئېتىپ 2 ـ، 3 ـ ماشىنىنىمۇ بىراقلا پارتلىتىۋەتتى ھەم ئۆزىمۇ دۇشـ مەن ئوقىدا يارىلاندى. جەڭچى ۋالىم مۇبارەك دەرھال مۇقاشنىڭ پىلىموتىنى ئېلىپ، دۇشمەنگە داۋاملىق توختىماي زەربە بەردى. ئاڭغىچە مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى دۇشمەننى مۇھاسىرە چەمـ بىرىكىگە ئېلىۋېلىپ يوقىتىشقا باشلىدى. ئاز بىر قىسىم دۇشـ مەن تەسلىم بولۇپ قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلىرىنى تاپشۇرـ دى. چىگىشور ئېلىنىپ مىللىي ئارمىيە شىخۇغا قاراپ ئاتلاندـ دى...

* * *

جەڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش جەڭىدە قەھرىمانلارچە قۇرـ بان بولغان، ئەمما مەتبۇئاتلاردا ئىسمى ئاتالماي قالغان ياكى ئىسمى خاتا ئاتىلىپ قالغان ھەر مىللەت قەھرىمان قىز ـ يىـ گىتلىرىنىڭ، ئۇرۇشتىن كېيىن ماڭا ئوخشاش ھايات قالغان يا ـ كى ئۆمۈرلۈك مەجرۇھ بولغانلارنىڭ بىر قىسمىنى (ھەممىسى ئەمەس) ئېسىمدە قالغانلىرى بويىچە قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆـ تىمەن:

تاياخۇن. 20 ياشلار ئەتراپىدا، جەنۇبىي شىنجاڭدىن جەڭ ناھىيىسىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان يېتىمچى بالا ئىدى، جەڭدىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتقا قاتناشقان بولۇپ، گومىنداڭنىڭ ئىشپىيونى توختى گەجاڭنىڭ تۇتۇپ بېرىشى بىلەن 1944 ـ يىـ لى گومىنداڭ جاللاتلىرى تەرىپىدىن پالتا بىلەن چېپىپ ئۆلتۇـ رۇۋېتىلگەن.

دۆنەنباي. قازاق، 30 ياش، جەڭ ناھىيىسىگە 1934 ـ يىلى قازاقىستاندىن كەلگەن، 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا يەر ئاستى ئىنقىلابىي خىزمىتىنى ئىشلەپ، شۇ يىلى قولغا ئېلىنىپ 12 ـ

ئايدا پاجىئەلىك ئۆلتۈرۈلگەن.

كېرەم توختار. قازاق، 32 ياش، 1913 ـ يىلى قازاقىستاندىن چۆچەك ئارقىلىق جىڭغا كەلگەن، 1943 ـ 1944 ـ يىلىلىرى جىك ناھىيىسىدە قازاق ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان، 1944 ـ يىلى جىك ناھىيىسىدە گومىنداڭغا قارشى يەر ئاستى تەشكىلاتىنىڭ رەھبىرى بولغان، 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا قولغا ئېلىنىپ، شۇ يىلى 12 ـ ئايدا 11 سەپدىشى بىلەن ئاغزىغا لاتا تىقىپ تىرىك كۆمۈۋېتىلگەن.

رىزۋان مۇھىدىن. 1925 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ تاقىچى مەھەللىسىدىكى مۇھىدىن ھاپىز ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا پىدائىي بولۇپ قاتنىشىپ سانتاركىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. 1945 ـ يىلى 8 ـ ئايدا جىك ناھىيىسىنىڭ سەككىزتام كەنتىدىكى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن. گېنېرال ئىسھاقبېك رىزۋان مۇھىدىنگە 1 ـ دەرىجىلىك ئالتۇن ئوردېنىنى ئۆز قولى بىلەن تاقاپ قويغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئىلى ئوبلاستلىق خەلق بانكىسىدا ئىشلىگەن. 1961 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمۇتا شەھىرىگە چىقىپ كەتكەن. دەم ئېلىشقا چىققۇچە ئالمۇتادا پويىز كۇتكۇچىسى بولغان. ئۇ 1996 ـ يىلى ئالمۇتا دا 71 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

تۇرسۇن سايىتوف. 1922 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىنىڭ جىگدىلىك مەھەللىسىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىك ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەن. 2005 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى 83 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ساشا. رۇس، 19 ياش، 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى جىك ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا چېكىسىگە ئوق تېگىپ ئىككى كۆزى چاچراپ چىقىپ كەتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن بۇ

قىز ئاتا ـ ئانىسى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كەتكەن.

نۇرجان ھوشۇروف. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسى سەككىزتام ئۇرۇشىدا چېكىسىگە تەككەن ئوق تۇرۇپ قېلىپ ئۆمۈرلۈك مەجرۇھ بولۇپ قالغان. 1998 ـ يىلى سۈيدۈك لەڭگەر مەھەللىسىدە 78 يېشىدا ۋاپات بولغان.

ئامىنەم. 1926 ـ يىلى غۇلجا ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ ساداقەت ئوردىنى بىلەن مۇكاپاتلانغان. ئازادلىقتىن كېيىن ئىلى ئوبلاستلىق تاشيول ئىدارىسىدە ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان، 2004 ـ يىلى 78 يېشىدا ۋاپات بولغان.

نىزامىدىن ئىسھاق. 1926 ـ يىلى تېكەس ناھىيىسىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. ئازادلىقتىن كېيىن تېكەس ناھىيىلىك كوپېراتىپتا ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان.

ھەسەننۇر ھاجى بولۇس: 1928 ـ يىلى غۇلجىدا تۇغۇلغان. 1944 ـ يىل 10 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان، ھەرەمباغ ئايرودرومىنى ئېلىش، جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا ئادىناتور بولغان. ئازادلىقتىن كېيىن غۇلجا ناھىيىلىك تەمىنات ـ سودا كوپېراتىپىدا ئىشلەپ پېنسىيىگە چىققان. 2006 ـ يىلى غۇلجىدا ۋاپات بولغان.

مارۇسە. رۇس، 19 ياش، غۇلجىدىكى يەرلىك رۇسنىڭ قىزى. 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان، سانىتارکىلىق جەريانىدا نۇرغۇن جەڭچىنى قۇتقۇزغان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن. كېيىن ئۆزىنىڭ رەھبىرى سىدىق ـ

جان ئاخۇنبايېف بىلەن تۇرمۇش قۇرغان.

يۈسۈپجان ئوسمانوف. 1925 ـ يىلى سۈيدۈكىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جەڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش، 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنىدىكى قاچقان دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان (4000 دەك دۈشمەننى ئەسىرگە ئېلىش. تا خىزمەت كۆرسەتكەن). ئازادلىقتىن كېيىن سۈيدۈك ناھىيە. لىك باج ئىدارىسىدە ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان.

مەلىكە. غۇلجىلىق يەرلىك رۇس قىز، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جەڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتنىشىپ يا. ردارلارنى قۇتقۇزۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن. كېيىن ئابدۇغوپۇر سابىر ھاجىيېف بىلەن توي قىلغان.

ۋالىم مۇبارەك. 1928 ـ يىلى غۇلجا ساقى يۇزىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جەڭ، كۇلئۆتەك، چىگىشوردىكى ئۇ. رۇشلارغا قاتنىشىپ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن.

ئىمىن ھاجىيېف. 1944 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئايرودۇرۇم، لەڭشاڭ، ھەرەمباغ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جەڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا ئوق تېگىپ يا. ردار بولغان 80 نەپەر جەڭچىنىڭ يارىسىنى داۋالاپ ساقايتىشتا زور تۆھپە ياراتقان دوختۇر. ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 1 ـ دەرىجىلىك ئالتۇن ئوردېن بەرگەن. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»دا خارلىنىپ 42 يېشىدا ئۆلۈپ كەتكەن.

مۇقاش. قىرغىز، 1929 ـ يىلى قىرغىزىستاندا دۇنياغا كەلگەن، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا سۈيدۈك، جەڭ، كۇلئۆتەك، چىگىشور ئۇرۇشلىرىدا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەن، چىگىشور ئۇرۇشىدا ئوق تېگىپ مەجرۇھ بولۇپ قالغان. ھازىر سۈيدۈك نا. ھىيىسىدە تۇرۇۋاتىدۇ.

قاسىم ئىسكادرون. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىڭ، كۇلئۆ ـ تەڭ، چىگشور ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەن، ئازادلىقتىن كېيىن يۇرتى ئاقسۇغا كەتكەن. 1934 ـ يىلى شېڭ شىسەيگە ئەسكەر بولغان چاغدا ئىسھاقبېكنى ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالغانىدى ـ كەن. مەن 1968 ـ يىلى خىزمەت بىلەن قاغىلىققا چۈشۈرۈلگەن چېغىمدا ئۇنى ئاقسۇدا كۆرگەنىدىم، شۇ چاغدا ئۇ ھارۋىكەشلىك قىلىۋاتقانىكەن.

ژېنىيە. رۇس، 1928 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن غۇلجا ـ غا ئۆتكەن رۇسنىڭ قىزى، شۇ چاغدا 17 ياش ئىدى. 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 6 ـ كۈنى جىڭ ناھىيىسىدىكى سەككىز تام ئۇرۇ ـ شىدا شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان.

نۇربىيە. 1926 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان.

خان زۆھرە. 1926 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا سانىتارکىلىق قىلىۋاتقاندا ئوق تېگىپ شەرەپ بىلەن قۇربان بولغان.

مۇھەممەد رازاق. 1926 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسىدە كەمبەغەل دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدىكى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان.

رەيھانە غابىدىن. تاتار، 1929 ـ يىلى 4 ـ ئايدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قاراقول رايونىدا زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان، 1934 ـ يىلى ئائىلىسى بويىچە غۇلجىغا كېلىپ ئولتۇراقلاشقان. 1944 ـ يىلى 11 ـ ئايدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ بەش

قېتىم ئالتۇن ۋە كۈمۈش ئوردىن ئالغان. 1950 ـ يىل 3 ـ ئاي ـ نىڭ 23 ـ كۈنى مەن بىلەن توي قىلغان ھەمدە بىر دوختۇرنىدا بىللە خىزمەت قىلغان. 1999 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى ئا ـ لەمدىن ئۆتتى.

ئابدۇراخمان روزىيېف. 1920 ـ يىلى غۇلجا سۈدەرۋازا مە ـ ھەللىسىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسى ـ نى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان، پىلە ـ موتچى.

قۇربانجان. 1925 ـ يىلى غۇلجا جېلىلىيۈزىدە تۇغۇلغان. 1944 ـ يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسىنىڭ قۇمباغ (ساسەنزە) دېگەن يېرىدە دۈشمەننىڭ مىنامیوت ئوقىدا قۇربان بولغان.

رۇستەم ئەرشىدىنوف. 1921 ـ يىلى غۇلجا جېلىلىيۈزىدە تۇ ـ غۇلغان. 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ئىلى ئوبلاستلىق پوچتىخانىدا ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىقىپ، 2004 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى 83 يېشىدا ئا ـ لەمدىن ئۆتكەن.

مەمەتجان تېيىپوف. غۇلجىدىن، 1944 ـ يىلى 10 ـ ئايدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان. 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان. ھازىر غۇلجىدا 92 ياش.

ياقۇپ سىدىق. غۇلجا جېلىلىيۈزىدىن، 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا جىڭ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىغا قاتناشقان، پىلە ـ موتچى، ھازىر غۇلجىدا ھايات.

ئىزاھلار:

① كېيىن باشقىلاردىن ئاڭلىشىمچە، شېڭ شىسەي 1942 ـ يىلى

روشەنگۈلنىڭ دادىسىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەن. بۇ قېتىم 1944 - يىلى ئىنقىلابنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ئىنقىلابقا پىدائىي بولۇپ قاتناشقان، ئۆزىنىڭ كىچىكلىكىگە قارىماي ھەرەمباغ، لەڭشاڭ قاتارلىق جايلاردىكى ئۇرۇشلارغا قاتناشقان، ئۆزىگە خاس قەھرىمانلىق ئوبرازىنى ياراتقان جەسۇر قىز ئىكەن.

② شىرمەتخان يۈز يىلنىڭ ئالدىدا ئۆتكەن باتۇر كىشى بولۇپ، جىڭ ناھىيىسىدىكى بىر بايىنىڭ مالىيە ھەمدە داڭلىق مەرگەنكەن، ئوغلاق تارتىشتا تەڭداشسىز ئادەم بولغاچقا، باي ئۇنى ياقتۇرۇپ قالغانىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شىرمەتخان بايىنىڭ بىبىنۇر ئىسىملىك ساھىبجامال قىزىنى كۆرۈپ قېلىپ پۈرسەت تېپىپ ئېلىپ قېچىپ، ئاچالغا بېرىپ تاغ ئۆڭكۈرىدە بىبىنۇر بىلەن ئۆي - ئوچاقلىق بولغانىكەن، كېيىن كىشىلەر بۇ جايىنى «شىرمەتخان ئۆڭكۈرى» دەپ ئاتاشقانىكەن.

③ توختى مەرگەن 1943 - يىلى 6 - ئايدا غۇلجىدىن جىڭ ناھىيىسىگە كېلىپ تۇرۇپ قالغان يېتىمچى بولۇپ، 1944 - يىلى 9 - ئايدا جىڭدىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلاتقا قاتناشقان. شۇ يىلى 10 - ئايدا باتۇرقان (قازاق) ئىسىملىك خائىننىڭ ساتقۇنلۇق قىلىشى بىلەن كەرىم توختار باشلىق تەشكىلاتنىڭ 11 ئادىمى جىڭ ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان ۋە ئۆيىمۇ ئۆي ئاختۇرۇپ توختى مەرگەننى تۇتماقچى بولغاندا، دەرھال تەشكىلات ئەزالىرىغا خەۋەر بېرىپ، ئاغىنىسى قۇۋان مەرگەن بىلەن بىللە كېچىلەپ ئاچالغا قېچىپ بېرىۋالغان. مىللىي ئارمىيىنىڭ چۆچەك، ئالتايلاردىكى ئۇرۇشلىرىدا خىزمەت كۆرسىتىپ ساداقەت ئوردېنى، باتۇرلۇق ئوردېنى ئالغان. بۇ كىشى 1997 - يىل 1 - ئاينىڭ 6 - كۈنى جىڭ ناھىيىسىدە 83 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

④ بارات پالۋان 1962 - يىلى 30 - مايى ۋەقەسىدە سۇيدۇڭدىكى تۇغقانلىرى تەرىپىدىن تۆھمەتكە ئۇچراپ قولغا ئېلىنغان ھەم سۇيدۇڭ ناھىيە ئۆكتەبىر گۈڭشې پارلاق كەنتىگە رېجىم ئاستىدا ئىشلەشكە چۈشۈرۈلگەن، 1975 - يىلى ئاقلىنىپ نامى ئەسلىگە كەلگەن، شۇ يىلى 5 - ئاينىڭ 16 - كۈنى 65 يېشىدا كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەن.

⑤ رازاق مەۋلانوف 1975 - يىلى قىرغىزستاندا قىساسچىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

⑥ ئەنۋەرجان 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا شىخۇ ناھىيىسىنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان.

⑦ دوساجىم ئاتۇشلۇق ئادەم بولۇپ، 1869 ـ يىلى جىڭ ناھىيىسىگە كەلگەن. دەسلەپتە جىڭدىكى سېلىماخۇن، قۇتلۇقئاخۇن دېگەن ئۇستىلاردىن شامچىلىقنى ئۆگىنىپ شام ياساپ سانقان، كېيىن موزدوز-لۇق قىلىپ، قالماق ئۆتۈكى تىكىپ داڭ چىقىرىپ باي بولغان. كېيىن ھەرەمگە بېرىپ ھاجى بولۇپ كەلگەن. ئۇ يۇرت بويىچە چوڭ باي بولۇپ، ناھىيىدە تۇنجى بولۇپ تۆگەمەن چۆرۈگەن كىشى. 1945 ـ يىلى 95 يېشىدا جىڭ ناھىيەسىدە ئالەمدىن ئۆتكەن، ئۇنىڭ تۇغمىنى جايلاشقان ساينى خەلق «دوساجىمنىڭ سايلىقى» دەپ ئاتايتتى.

⑧ بۇ ئۇرۇشتا قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرىسى ئەينى يىللاردا قوپۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى ۋە ھەر خىل ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھازىر تۈزلىنىپ كەتتى.

⑨ بۇ قېتىمقى پاجىئەدە ئامان قالغان بەزى جەڭچىلەر پولك كو-ماندىرى مەۋلانوفقا نارازىلىق بىلدۈرۈپ، ئۇرۇشتا ئۆز مەيلىچە قارار چىقىرىپ تاكتىكا جەھەتتە ئېغىر خاتالىق ئۆتكۈزدى، دەپ شىكايەت قىلغان بولسىمۇ، ئەمما مەۋلانوپ ئاشكارا ھالدا خاتالىقىنى بوينىغا ئالمىدى.

⑩ جىڭ ناھىيىسىدە ئىككى سېپىل بار، چوڭ سېپىل ناھىيە بازىرىنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدە بولۇپ كىچىك جىڭ سېپىلى دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ سېپىلنىڭ خارابىسى ھازىرمۇ بار، ئورنى ھازىرمۇ ئۇيغۇر، قازاق قەبرىستانلىقىدا.

⑪ سىدىقجان ئاخۇنباباپف ـ تېكەس 1 ـ ئاتلىق پولكىنىڭ مايور دەرىجىلىك ئوفىتسېرى بولۇپ، ناھايىتى چېۋەر، چەبدەس 25 ياشلار ئەتراپىدىكى بالا ئىدى. ئۇ 1940 ـ يىللىرى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان. كېيىن مارۇسە ئىسىملىك بىر رۇس قىزى بىلەن توي قىلغان.

⑫ پولك كوماندىرى يىراقتىن دۇربۇن بىلەن كۆرۈپ، بۇ نېمە ئالامەت، دەپ ئاخۇنباباپفتىن سورىغاندا مايور خۇشال بولۇپ: پاھ... بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز غەلىبە قىلىپتۇ، دېگەن ئىكەن.

⑬ بۇ 1944 ـ يىلى 12 ـ ئايدىكى غۇلجا ئايرودۇرۇم ئۇرۇشىدا

مىللىي ئارمىيە گومىنداڭدىن ئولجا ئالغان كۆرەشچى ئايروپىلان بولۇپ، مىللىي ئارمىيە جەڭ ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىشتا دۈشمەنلەرنى قايمۇقتۇرۇپ، بۇ ئايروپىلاندىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغانىدى.

⑭ كۇلئۆتەڭ جەڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ، تارىختىن بۇيان قونالغۇ ئۆتەڭ بولۇپ كەلگەن، 1912 ـ يىلى بۇ يەردە ئۇيغۇرلار توغرا قىنىڭ كۇلىدىن (شاخاردىن) سوپۇن ياساپ ساتقان. شۇندىن بۇيان بۇ جاينى كىشىلەر كۇلئۆتەڭ دەپ ئاتاپ كەلگەن.

يولۋاس بىلەن بىللە بولغان كۈنلىرىم

ھەسەن بارات

مەن 1913 ـ يىلى قومۇل شەھىرىنىڭ شەھەر ئىچى يېزا ساڭخىي مەھەللىسىدە دېھقان ئائىلىسىدە تۇغۇلدۇم. ئۆسمۈرلۈك چېغىمدا شەھەر ئىچىدىكى مەئارىپ قارىدا دىنىي تەلىم ئالدىم. بىز ئۇچ ئوغۇل بولۇپ، مەن ئوغۇللار-نىڭ كىچىكى ئىدىم.

1931 ـ يىلى ئەتىيازدا قومۇل خەلقىنىڭ جەن شۇرېنغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. ئىنقىلاب كۈنسايىن ئۇلغىيىپ، ئاخىرىدا پۈتۈن شىنجاڭنى ئۇرۇش ئوتى قاپلاپ كەتتى. 1933 ـ يىلى 3 ـ ئايدا خوجانىياز ھاجى تۇرپان قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ رەھبىرى مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن قومۇل پىدائىيلىرىنى باشلاپ تۇرپانغا ماڭغاندا 2 ـ ئاكام ئىلاخۇنمۇ قوشۇن بىلەن تۇرپانغا بارغان. قوشۇن پىچانىنىڭ لۈكچۈن ۋاڭى سېپىلى ئىچىگە كىرگەندە قورشاۋدا قالغان، ئۇلار قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىۋاتقاندا ئاكام ئىلاخۇنغا ئوق تېگىپ شېھىت بولۇپ كەتكەن. چوڭ ئاكام نىياز سوپىنى يولۋاس تۇرپانغا ماڭغاندا ئۆزىگە كاتىپ قىلىپ ئېلىپ كەتكەن. 1933 ـ يىلى 5 ـ ئايدا ما جۇڭيىڭ 2 ـ قېتىم شىنجاڭغا كىرىپ، قومۇلدىن ئەسكەر ئالغاندا مەنمۇ مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلۇپ، گۇچۇڭ ئۇرۇ-

شىغا قاتناشتىم. ئۇروشتا ما جۇڭيىڭنىڭ ئىنىسى ما جۇڭيىڭنىڭ سېپىلىغا يامىشىپ چىقىۋاتقاندا ئوق تېگىپ يىقىلىپ چۈشكەنلىكىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەنىدىم. گۇچۇڭ ئۇروشى بەك دەھشەتلىك بولدى. سېپىل تۈۋىگە ئۆلۈكلەر دۆۋىلىنىپ كەتتى. ما جۇڭيىڭ ئاخىرى گۇچۇڭ شەھرىنى ئالدى. شەھەر ئىچىدىكى سۈلار قىپقىزىل قان بولۇپ ئاقاتتى. گۇچۇڭ ئۇروشىدىن كېيىن مەن يولۋاسنىڭ يېنىدا كاتىپلىق قىلىۋاتقان ئاكام نىياز سوپىنى تاپتىم. كېيىن يولۋاس تۇرپانغا چېكىنگەندە مەنمۇ ئاكام بىلەن بىللە تۇرپانغا باردىم. ما جۇڭيىڭنىڭ يولۋاسنى شەھەر مۇداپىئە قوماندانى قىلىپ تەينىلىدى. 1934 ـ يىلى يازدا ما جۇڭيىڭنىڭ شېڭ شىسەي ۋە سوۋېت ئارمىيىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندىن كېيىن، يولۋاسمۇ ئۆزىگە قاراشلىق قىسىملارنى ئېلىپ قومۇلغا قايتقاندا مەنمۇ ئاكام بىلەن بىللە قايتتىم.

1934 ـ يىلى يولۋاس قومۇلغا كېلىپ گارنىزون قوماندانى بولۇپ، قومۇلدىكى بەش شەھەر، ئون ئىككى تاغدىن ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يولۋاسنىڭ «بىر ئائىلىدە ئىككى ئوغۇل بولسا بىرى چوقۇم ئەسكەر بولۇش كېرەك»، دېگەن بۇيرۇقى بويىچە مەن يولۋاسقا ئەسكەر بولدۇم، ئاكام ئاتا ـ ئانامنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ئۆيگە قايتتى.

يولۋاس تۇرپاندىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كونا ئەسكەرلەر بىلەن يېڭى ئېلىنغان ئەسكەرلەرنى بىر پولك قىلىپ تەشكىللەپ، ئۇنىڭغا دۆۋەجىن يۇقىرى مەھەللىلىك تۆمۈرنىيازنى تۇنجاڭ، راھەتباغ چوڭتۇرلۇق توختائىمەتنى مۇئاۋىن تۇنجاڭ قىلىپ تەينىلىدى. تۇن قارىمىقىدا ئۇچ لىەن بولۇپ، 1 ـ لىەن ئاتلىق لىەن ئىدى، ئۇنىڭ لىەنجاڭى قورايلىق قادىر تۆرە، 2 ـ لىەننىڭ لىەنجاڭى ئارائاقىيەرلىك ئىسمائىل، 3 ـ لىەننىڭ لىەنجاڭى شەھەر ئىچى سۇ قوۋۇقلۇق ئىسمائىل تورپاق ئىدى. ئۇچ لىەندە 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بار بولۇپ،

ھەممىسى ئۇيغۇر ئىدى. ھەر بىر لىيەندە ئۇچتىن پەي بار ئىدى. مەن 1 ـ ئاتلىق لىيەندە ئىدىم. بۇ لىيەندىكى 1 ـ پەينىك پەيجاڭى قورايلىق ئابدۇراخمان، 2 ـ پەينىك پەيجاڭى چوڭتۇر لۇق سوپى، 3 ـ پەينىك پەيجاڭى قاراتاللىق سايىم ئىدى. مەن 1 ـ بەننىك بەنجاڭى ئىدىم. مۇئاۋىن بەنجاڭ پالۋانتۇرلۇق سالى قارى ئاخۇنۇم ئىدى. بىزگە راھەتباغ شۇمشۇقلۇق خەنزۇچە بىلىدىغان قاسىم ھەربىي تەلىم بېرەتتى. ئەسكەرلەر ئۇ كىشىنى قاسىم جاۋلىيەن دەپ ئاتايتتى.

1937 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتىدە ئۆزگىرىش بولدى. بىزنىڭ تۆمۈرنىياز تۆەنجاڭ كانۇيىي ئىسھاق ئاخۇن ۋە ھەربىي لاۋازىمەت مۇدىرى لى شىزەي (خۇيزۇ، ئىلگىرى ماجۇڭيىڭغا ئەسكەر بولغان) يولۋاسنىڭ بۇيرۇقى بىلەن شىڭشىڭسايغا بارغانىدا، تۆمۈرنىياز تۆەنجاڭ بىلەن لى شىزەي قەستكە ئۇچرايدۇ. بەختكە يارىشا دۆۋەجىن غولئىبرىقلىق ئىساقئاخۇن ئامان قالىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن يولۋاس مۇھاپىزەتچىلىرىدىن راھەتباغ دۆشتۇرلۇق ئىبراھىم فۇگۇەن، قورايلىق غەلمەت فۇگۇەن، راھەتباغ دۆشتۇرلۇق ھەمدۇل فۇگۇەن لەرنىڭ ھەمراھلىقىدا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئېلىپ راھەتباغ تۆۋەنتۇرلۇق ھادى پالۋاننىڭ يول باشلىشى بىلەن مۇئاۋىن تۇمەنجاڭ توختامەتنىڭ باشچىلىقىدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايىسىدە قومۇلدىن ماشىنا بىلەن يولغا چىقىپ خوتۇنتام ئارقىلىق يالغۇز تۆيۇمغا بارغاندا ھاشىم ھاجىلار ئالدىمىزنى توستى. ھاشىم ھاجى ئەسلىدە سوۋېت ھۆكۈمىتى 1935 ـ يىلى 5 ـ ئايدا شېڭ شىسەيگە يارەمگە ئەۋەتكەن ئۇچ ھاجى (سېيىت ھاجى، قادىرھاجى) نىڭ بىرى بولۇپ، قومۇل ۋىلايەتلىك ج خ ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى بولغان. بىز ھاشىم ھاجىلار بىلەن بىر قەپەس ئۇرۇشتۇق. ھادى پالۋان ئۆزىنىڭ ئۇستا مەرگەنلىك ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ ھاشىم ھاجىنىڭ نۇرغۇن ئادەمىنى قىرىۋەتتى. ئەگەر ھادى پالۋان بولمىغان بولسا ھاشىم ھاجى

بىزنى تۇتۇپ كەتكەن بولاتتى. بىز قامالنى بۆسۈپ چىقىپ تاشۋېلىققا بېرىپ ئاندىن يەنە خوتۇنتامغا قايتىپ كەلدۇق. يوللارنىڭ ھەممىسىنى شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى قامال قىلىۋالغانىدى. يولۋاس مۇئاۋىن تۇەنجاڭ توختامەتكە: «سىلەر بىر قىسىم ئەسكەرنى ئېلىپ قومۇلغا قايتىپ بېرىپ قوراللىرىنىڭلارنى تاپشۇرۇپ بېرىڭلەر، سىلەرگە ھېچ ئىش بولمايدۇ»، دەپ ئۇلارنى قايتۇرۇۋەتتى. بىز يەنە بىر قىسىم ئەسكەرنىڭ ھەمراھىسىدە خوتۇنتامدىن قىرچوماق غولىغا بېرىپ، ئادەم ۋە ئۇلاغلارنى خىللاپ باغداشقا بارغاندا يولۋاس ئۆزىنىڭ ئۈچ قۇۋغۇنىدىن باشقا ھادى پالۋان، ئەسكەرلەردىن ئويۇپ قۇۋغۇن (قورايلىق)، ئابدۇللاخۇن (شە ھەرئىچىلىك)، قاسىم (قەشقەرلىك)، بەرەم (ئاراتۇرك تۇركۆللۇك)، ئەمەت (روزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ، قازاق، شارلار تېغىدىن)، غوجامنىياز (قاراتاللىق، يولۋاسنىڭ كۈتكۈچىسى)، لەپۈڭقارى (ئەسلى ئىسمى ئېنىق ئەمەس، قاراتاللىق نەجمىدىن دېھقانىنىڭ ئوغلى) ۋە مەن قاتارلىق ئەسكەرلەرنى تاللىۋېلىپ قالغان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋەتتى. ئۇلارغا «سىلەرمۇ كېتىڭلەر، قوراللىرىڭلارنى تاپشۇرۇپ بېرىڭلەر، سىلەرگە ھېچ ئىش يوق، مېنى سورىسا ‹كەتتى، دەڭلەر›»، دەپ ئۇلارنىمۇ قايتۇرۇۋەتتى. يولۋاس ھەر بىرىمىزگە ئىككىدىن ئات بەردى، باغداشنىڭ بوجاڭى يول بەلىدىغان بىر بوۋاينى تېپىپ كەلدى. بۇ بوۋاي بىزنى ئاراتام بىلەن قاراقاپچىن ئارىلىقىدىكى ئەجىگىي غول دەپ ئاتىلىدىغان غول بىلەن باشلاپ ماڭدى. بىر داۋاندىن ئېشىپ تۆزلەڭلىككە چۈشسەك، شەرقىي جەنۇب تەرىپىمىزدە ئايرودۇرۇم، شەرقىي شىمال تەرىپىمىزدە ئاراتام، غەربىي جەنۇبىي تەرىپىمىزدە قومۇل، غەربىي شىمال تەرىپىمىزدە قاراقاپچىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ. بوۋاي بىزنى ئاراتامنىڭ ئاستى، ئايرودۇرۇمنىڭ ئۈدۈل ئۈستىدىكى ئېقىنغا ئېلىپ چۈشۈپ «ئەمدى مەن سىلەرنى تونۇمايمەن، سىلەرمۇ مېنى كۆرمىگەن بولۇڭلار»، دەپ كېتىپ

قالدى. بىز ئېقىننى بويلاپ جەنۇبقا كېتىۋېتىپ، قومۇلدىن خوتۇنتام ۋە ئاراتامغا چىقىپ كېتىۋاتقان شېكى شىسەينىك ما-شىنىلىق ئەسكەرلىرىنى كۆردۇق. ئۇلار «داداۋ ياۋزىي (ئوغرى يولۋاسنى يوقىتايلى)» دەپ شوئار توۋلىغان پېتى ئۆتۈپ كەت-تى. بىز ماشىنىلارنى كۆرگەن هامان ئاتلاردىن چۈشۈپ مۆكۈ-نۇۋالاتتۇق. ماشىنىلار ئۆتۈپ كەتسە يەنە ماڭاتتۇق. تاڭ يورۇش-قا يېقىن ساۋۇلاقتىكى يارى دورغىنىڭ كارىزىغا كەلدۇق. بۇ يەردىكى ئادەملەر بىزگە نەچچە تونۇر نان يېقىپ قويغان ئىكەن. نانلارنى خۇرجۇنغا قاچىلاپ يەنە داۋاملىق چۆل - جەزىرىلەرنى كېزىپ مېڭىپ، ئەتىسى كۈن ئۆرلىگەن چاغدا جىگدە بۇلاققا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەردە بىر قورۇل بار بولۇپ، يولۋاسقا قاراشلىق قورۇل ئىدى. يولۋاس قورۇلدىكىلەرگە «ئەمدى سە-لەرمۇ كېتىڭلەر، قۇمۇلنىڭ ئىشى تۈگىدى»، دەپ ئۇلارنىمۇ قايتۇرۇۋەتتى. هادى پالۋان «يەنە ئازراق ماڭساق قاشقا بارىمىز، ئۇ يەردە توغراقلىق ۋە بۇلاق بار. توغراقلىققا كىرىۋالساق بىز-نى هېچكىم كۆرەلمەيدۇ، ئۇلاغلارنى دەم ئالدۇرۇپ داۋاملىق ماڭساق ئەپيۇن توشۇيدىغان خېچىرىولى بىلەن دۇنخۇاڭغا كە-رىپ كېتىمىز»، دېدى.

بىز توغراقلىققا كىرىپ، بىر تۇپ توغراقنىڭ تۈۋىگە چۈ-شۈپ ئاتلارنى سۇغارغىلى بۇلاققا بارساق غەرب تەرەپتىن پالاق - پۇلۇق ئاۋاز ئاڭلاندى. بىز دۆڭدىن ئارتىلىپ چۈشسەك، ئىبرا-هىم فۇگۇەن، غەلمەت فۇگۇەن ۋە لەپۇڭقارى قاتارلىق تۆت ئا-دەم بىزدىن ئىلگىرى ئاتلىرىنى سۇغارغىلى بۇلاققا بېرىپ، ئەتراپتا ئادەم يوقلۇقىدىن پايدىلىنىپ، لەپۇڭقارىدىن باشقا ئۈ-چەيلەن قومۇلغا قاراپ قاچقان ئىكەن. يولۋاسنىڭ چوڭ ئوغلى نىيازبەگ پىلىموتتىن ئۇلارغا ئوت ئاچتى. هادى پالۋان «ئاتمە-سىلا، ئۇلار كەتسە كېتىۋەرسۇن، بىز يولىمىزغا مېڭىۋېرەيلى» دەپ توسۇپ قالدى. لەپۇڭقارى قاچماي قايتىپ كەلگەن بولسە-مۇ، لېكىن يولۋاس ئونىڭدىن گۇمانلىنىپ، مايكا، كالتا ئىش-

تانلىرىدىن باشقا كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئاچچىقسۇغا بارغاندا ئاندىن ئۇنى قايتۇرۇۋەتتى. كېيىن ئاڭلىساق ئۇ يولدا ئوت - چۆپلەرنى يەپ يەتتە كۈن دېگەندە قاراتالغا يېتىپ بېرىپتۇ.

ھادى پالۋان «ئەمدى تېز ماڭمىساق بولمايدۇ، بىزنى قوغلاپ بوغاز، قاراتال ۋە شىڭشىڭساي تەرەپتىن ئەسكەر كېلىپ قېلىشى مۇمكىن، ئۇ ھالدا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىمىز» ، دەپ مېڭىشقا ئالدىراتتى. شۇنىڭ بىلەن يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلەپ قۇم بارخانلىرىدىن ئېشىپ ئاچچىقسۇغا يېتىپ باردۇق. ھادى پالۋان «مۇشۇ يەردە بىر ئويمانلىق بار، ئاتلارنى سۇغىرىپ ئازراق دەم ئېلىپ، ئالدىمىزدىكى قىردىن ئاشساق قۇمتاغقا يېتىپ بارىمىز، ئۇ يەردە ھەممە نەرسە بار»، دېدى. بىز قۇمتاغىنىڭ يېرىمىغا بارغاندا بىر ئايروپىلان پەس ئۇچۇپ كەلدى. بىز ئايروپىلان كەلسە ئاتتىن چۈشۈپ يېتىۋېلىپ، ئۆتۈپ كەتسە يەنە داۋاملىق ئىلگىرىلىدۇق. لېكىن ئىككى كۈن بولغاندا ھېلىقى ئايروپىلان زادى ماڭغىلى قويمىدى. شۇنىڭ بىلەن كېچىسى يول مېڭىپ، كۈندۈزى توغراقلىققا يوشۇرۇنۇپ يۈرۈپ ئاران دېگەندە قۇمتاغقا يېتىپ كەلدۇق. بۇ يەر تەكلىماكاننىڭ بىر چېتى بولۇپ، ياۋا تۆگە، قۇلان قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار ناھايىتى كۆپ ئىكەن. ئىلگىرى ھادى پالۋان بۇ يەرلەرگە كېلىپ ئوۋچىلىق قىلغانكەن.

قۇمتاغقا كىرگەندىن كېيىن ئايروپىلاننىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن پۈتۈنلەي قۇتۇلدۇق. لېكىن يەپ - ئىچىدىغىنىمىز تۈگەپ كېتىپ ناھايىتى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇق. بۇ يەرگە پىشىشقا ھادى پالۋان يەنە «مۇشۇ تاغدىن ئاشساق يۇلغۇنلۇق شېخىرتما بار، شۇ يەردە سۇ بار» دەپ شۇ يەرگە باشلاپ باردى. ئاتلارنىڭ پۈتى يەرگە پېتىپ قالدى، لېكىن سۇ يوق ئىدى. ھادى پالۋان شېخىرتمىنى كولىۋىدى، شۇ زامانلا سۇ چىقتى. ئۇ يەردىن چىقىپ بىر چولاق سوقما بار، سۇمۇ بار بىر يەرگە بار-

غاندا هادی پالۋان یولۋاسىنىڭ 2 ـ ئوغلى ياقۇپ بەگ ۋە ئويۇپ فۇگۇەن (یولۋاس بۇ كىشنى ئىبراھىم فۇگۇەن قاتارلىق ئۇچ كىشى قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ئۆزىگە فۇگۇەن قىلىۋالغان) لەرنى ئېلىپ ئوۋ قىلغىلى كېتىپ بىرەمدىلا بىر قۇلانىنى ئېتىپ ئاتقا ئارتىپ كەلدى. قازىنىمىز بولمىغاچقا قۇرۇق توغراققا ئوت قويۇپ قۇلان گۆشىنى كاۋاپ قىلىپ يېدۇق. قالغان گۆشىنى خۇرجۇنغا سېلىپ يەنە داۋاملىق يول يۈردۇق. ئىككى كۈن ئىچىدە ئاسماندىكى ئۇچار قۇشتىن باشقا ھېچقانداق جانلىق ئۇچرىمىدى. 2 ـ كۈنى كەچتە يەنە بىر قوم تاغقا يېتىپ باردۇق، قۇمتاغ سىيرىلىپ تۇرىدىكەن. بەك چاپ كەتكەنلىكىمىزدىن ئۆزىمىزنى ئېتىپ ئۇيقۇغا كەتتۇق. يېرىم كېچە بولغاندا قۇلىقىمغا ئەزان ئاۋازى، توخۇلانىڭ چىلىغان، ئىتلارنىڭ ھاۋشىغان ئاۋازى ۋە ناغرا ـ سۇنايلارنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلاندى. مەن ھادى پالۋاندىن «ھادى ئاكا، بۇ نېمە ئىش» دەپ سورىسام، ئۇ كىشى «بۇ يەر بىر زامانلاردا تىلىسىم قىلىۋېتىلگەن يەر ئىكەن، بۇ ئاۋازلار شۇ يەردىن كېلىۋاتىدۇ»، دەپ جاۋاب بەردى. بۇ يەردىن داۋاملىق جەنۇبقا ئىلگىرىلەپ قەدىمكى زامانلاردا قومۇل، قارادۆۋە، لاپچۇق قاتارلىق يۇرتلارنىڭ سۇيى ئېقىپ باريدىغان بىر غارغا باردۇق. غاردا تۇرنا، غاز قاتارلىق تۇرلۇك ـ تۇمەن قۇشلار بار ئىكەن. بۇ يەردىنمۇ ئۇتۇپ ئوچۇق تۇزلەڭلىككە چىقىپ قۇمتاغنى بويلاپ ماڭدۇق. ئۇسساپ ھېچ ھالىمىز قالمىغاندا قۇلان گۆشىنى ئاغزىمىزغا سېلىپ ئۇسسۇزلۇقنى باستۇق. ئىككى كۈندىن كېيىن بەيخۇلۇ دېگەن قومۇشلۇققا يېتىپ باردۇق. بۇ يەر دۇنخۇاڭنىڭ چېگرىسى بولۇپ، سۇ جەنۇبتىن شىمالغا ئاقىدىكەن. ھادى پالۋان «ئالدىمىزدا بىر غول بار، غولدىن ئۆتسەك قومۇشلۇق بار، ئۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىدىغان پۇقرالار بار»، دېدى. ھەقىقەتەن غولدىن ئۆتۈپلا بىر توپ تۆگىنى كۆردۇق. تۆگە باققۇچىدىن «بۇ كىمىنىڭ تۆگىلىرى» دەپ سورىۇشىدۇق «دىخوتاڭ (بىر باي خۇيزۇ

كارۋان بېشىنىڭ ئىسمى)نىڭ تۆگىلىرى، بىز شىنجاڭغا چاي ئېلىپ ماڭدۇق»، دەپ جاۋاب بەردى. باشلىقىنى سورىساق شۇ- مال تەرەپنى شەرەت قىلدى. ئۇ يەرگە بارساق نۇرغۇن چاينى دۆۋىلىۋېتىپتۇ. يولۋاس دىخوتاڭ بىلەن كۆرۈشۈپ «سىلەر شىنجاڭغا چىقماڭلار، چىقساڭلار شېڭ شىسەي بارلىق نەرسە ـ كېرەكلىرىڭلەرنى تارتىۋالىدۇ»، دېدى. بىز ئۇلارنىڭ يېنىدا بىر كۈن تۇردۇق. بىز تېرىلغۇ يەرلەرنى بويلاپ داۋاملىق مې- ڭىپ بىر جاڭزىغا بارساق ئادەم يوق ئىكەن، يەنە ئىلگىرىلەپ قويۇق تاللىق جايغا كېلىپ چۈشتۇق. هادى پالۋان بىر دانە يامبۇنى ئېلىپ ئادەم بار تەرەپكە كېتىپ بىر هازادىن كېيىن يۇرتنىڭ شاڭيۇسى باشلىق 20 ـ 30 ئادەمنى باشلاپ كەلدى. يولۋاس شاڭيۇ بىلەن كۆرۈشۈپ بۇ يەرگە كېلىش سەۋەبىنى ئېيتتى. شاڭيۇ ئەھۋالنى ئۇقۇپ، هورنان، پۇرچاق، مېۋە ـ چېۋە قاتارلىق يېمەكلىكلەرنى ئەكىلىپ بەردى ۋە بىر نەچچە قوينى سويۇپ يەڭلەر دەپ تاشلاپ كەتتى. هاردۇقمىز چىققاد- دىن كېيىن هادى پالۋان يولۋاسقا دۇنخۇاڭغا بېرىپ يۇرت چوڭلىرىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىش مەسلىھەتىنى بېرىۋىدى، يولۋاس قوشۇلۇپ، بۇ ئىشقا هادى پالۋانىڭ ئۆزىنى ئەۋەتتى. هادى پالۋان 20 كۈندىن كېيىن بىر تۈەنجاڭنىڭ باشچىلىقىدا 20 خۇيزۇ ئەسكەرنى باشلاپ كەلدى. تۈەنجاڭ ما بۇفاڭنىڭ تا- غىسىنىڭ ئوغلى ئىكەن. يولۋاس ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ «هەر بىرىمىزدە ئۇچتىن قورال (تاپانچا، پىلىموت، مىلتىق) بار، بۇلارنى سىلەرگە تاپشۇرۇپ بېرىمىز»، دېۋىدى، هېلىقى تۈەنجاڭ «بىزگە يۇقىرىدىن بۇ هەقتە بۇيرۇق يوق، قوراللارنى يەنىلا ئۆ- زۈڭلار ساقلاڭلار» دەپ، ئۇنىمىدى. يولۋاس ئاخىرى «بارلىق ئا- قۇەتكە ئۆزۈم مەسئۇل، قوراللارنى بىزگە ساقلاپ بەرسەڭلەرلا بولىدۇ»، دەپ ئۇلارنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قارىماي قوراللارنى ئۆتۈ- كۈزۈۋەتتى. بىز هېلىقى تۈەنجاڭنىڭ يول باشلىشى بىلەن 20 يول (10 كىلومېتىر) مېڭىپ شەھەرگە كىردۇق. يولىنىڭ بىر

تەرىپىدە ئەسكەرلەر، يەنە بىر تەرىپىدە ئەمەلدارلار قاتار تىزىلىپ بىزنى قارشى ئالدى.

قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدىن ئىلگىرى دۇنخۇاڭغا بېرىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان پىچانلىق ئايۇپ شاڭيۇ شۇ يەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان 20 نەچچە ئائىلىلىك ئۇيغۇر ۋە خۇيزۇغا شاڭيۇ ئىكەن. ئەمەلدارلار بىزنى ناھىيىلىك يامۇلغا، ئەسكەرلەرنى گارنىزون شتابىغا ئورۇنلاشتۇرىمىز دېگەن بولسىمۇ، لېكىن ئاخىردا بىز ئايۇپ شاڭيۇنىڭ قورۇسىغا چۈشتۇق. شۇ چاغدا دۇنخۇاڭ چىڭخەيگە قارايدىكەن. بىزنىڭ ئەھۋالىمىز چىڭخەيدىكى مابۇفاڭغا تېلېگرامما ئارقىلىق مەلۇم قىلىنغاندىن كېيىن ما بۇفاڭ «قومۇلدىن كەلگەنلەرنى جىيۇچۈەنگە ئېلىپ كېلىڭلار، مەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا ماشىنا ئەۋەتىمەن»، دەپ جاۋاب قايتۇرۇپتۇ. يولۇاسنىڭ ئىلگىرى مابۇفاڭ بىلەن خۇسۇسىي سودا ئالاقىسى بار ئىدى. بىزنى غوجى ھاجى (شائىر ئابدۇكېرىم خوجىنىڭ دادىسى، قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىدا قېچىپ بارغان ئىكەن. كېيىن قومۇلغا قايتىپ چىقىپ ئالەمدىن ئۆتتى)، زەيدىن ئاخۇن (كۇچالىق سودىگەر بولۇپ، بىز بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي جيۇچۈەندە ۋاپات بولۇپ كەتتى)، ھەبەيبىر ئاخۇن (تۇرپانلىق سودىگەر بولۇپ، بىز چىڭدۇدىن قايتىپ چىقىۋاتقاندا جيۇچۈەندە ۋاپات بولۇپ كەتتى) قاتارلىق كىشىلەر بىزنى قوي سويۇپ، پولو ئېتىپ ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋالدى. بىز غوجى ھاجىلار بىلەن جيۇچۈەنگە بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇگگۈەن دەپ ئاتىلىدىغان خۇيزۇلار مەھەللىسىدىكى قورۇسىغا چۈشتۇق. بىز جيۇچۈەنگە بېرىپ 21 كۈندىن كېيىن ئىككى ماشىنا كەلدى. يولۇاس خوتۇنى بىلەن بىر ماشىنىغا، بىز بىر ماشىنىغا چىقىپ گاۋتەيگە باردۇق. ئۇ يەردىمۇ بىزنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋالدى. لياڭجۇغا بارغاندا يۇرت چوڭلىرى ئالدىمىزغا چىقىپ كۈتۈۋالدى، ئۇ يەردىمۇ بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى پىڭلياڭغا بېرىپ بىر كۈن تۇردۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ يېرىم كۈندە بىر كۆۋرۈككە

يېتىپ كەلدۇق. بۇ كۆۋرۈك ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا جايلاشقان بولۇپ، كۆۋرۈك بولمىسا ئۇياق ـ بۇياقتا ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ يەردە خېكۇ دەپ بىر توساق بار بولۇپ، ئۆتكەن ـ كەچكەن ماشىنىلارنى قاتتىق تەكشۈرىدىكەن. يولۇاس ئۇلارغا چىڭخەيدىن كەلگەن تېلېگراممىنى كۆرسەتكەندىن كېيىن يەنە ئىشىنەلمەي چىڭخەيگە تېلېفون قىلغاندىن كېيىن «ئۆتكۈزۈڭ» دېگەن خەۋەر كەلدى بولغاي، ئۆتكۈزۈۋەتتى. بۇ توساقنىڭ باشلىقىمۇ مابۇفاڭنىڭ بىر تاغىسىنىڭ ئوغلى ئىكەن. بىز يولغا چىقىپ چۈش ۋاقتى بولغاندا بىر تۈزلەڭلىككە كەلدۇق. چىڭخەي ئايرودرومىغا كەلگەندە چىڭخەينىڭ ھەربىي ـ مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى ئالدىمىزغا چىقىپ كۈتۈۋالدى. يولۇاس يىراقتىنلا ماشىنىدىن چۈشۈپ پىيادە ماڭدى. مابۇفاڭمۇ يولۇاسنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. مابۇفاڭ بىلەن يولۇاس قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ كۆپچىلىككە ئېھتىرام بىلدۈردى.

بىز ھاردۇق تامىقى يەپ بولغاندىن كېيىن مابۇفاڭ، يولۇاسلار بىلەن بىللە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە باردۇق. مابۇفاڭ شۇ چاغدا گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ چىڭخەيدە تۇرۇشلۇق 82 ـ كورپۇسىنىڭ كوماندىرى ۋە چىڭخەي ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى ئىكەن. بىز بارغان كۈنى دەل مابۇفاڭنىڭ ئوغلىنىڭ توي كۈنى ئىكەن. تويغا ھەر ساھە، ھەر مىللەتتىن نۇرغۇن ئادەم كەلگەنىكەن. بىزمۇ ئىككى تال چوكا ئالتۇننى سوۋغا قىلدۇق. يولۇاس مابۇفاڭغا ئەھۋالنى تونۇشتۇرغاندىن كېيىن بىزنى ياتاققا ئورۇنلاشتۇردى. ئاردىدىن بىر ھەپتە ئۆتكەندە مابۇفاڭ جياڭ جيېشىغا تېلېگرامما يوللىدى. 20 كۈندىن كېيىن جياڭ جيېشىدىن نەنجىڭغا كېلىش توغرىلىق جاۋاب كەلدى. يولۇاس ئويۇپ فۇگۇەن بىلەن سوپى فۇگۇەننى ئېلىپ نەنجىڭغا كەتتى. ئاردىدىن ئۇچ ئاي ئۆتتى، يولۇاستىن خەۋەر يوق. مابۇفاڭ بىزنى جۇجيا خۇايۇەن دېگەن شەخسىي بېغىغا ئورۇنلاشتۇردى. چىڭ-

خەينىڭ دولىيە دېگەن ناھىيىسىدە ئىلگىرى بېرىپ ئولتۇراقلا-
شىپ قالغان قازاقلار بار ئىكەن. ئۇلار بىزنىڭ كەلگەنلىكىمىز-
نى ئاڭلاپ تەيجىلىرى باشلىق 40تەك ئادەم 20 ـ 30 قويىنى
ئېلىپ بىزنى يوقلاپ كەلدى. يولۇاسنىڭ ئوغۇللىرى ئۇلار بە-
لەن كۆرۈشۈپ دادىسىنىڭ نەنجىڭغا كەتكەنلىكىنى ئېيتتى.
تەيجىلەر بىزدىن خەۋەر ئېلىشقا ئالتە ئادەمنى قالدۇرۇپ يې-
مەك ـ ئىچمەك، گۆش ۋە باشقا نەرسە لازىم بولسا بىزگە دەڭ-
لەر»، دەپ خوشلىشىپ قايتىپ كەتتى. بىز چىڭخەيدە تۇرۇپ
بىر يىل بولغاندا ئاندىن يولۇاستىن خەۋەر كەلدى. 1938 ـ
يىلى جياڭ جيېشى يولۇاسقا گېنېرال لېيتېنانت دەرىجىلىك
مەسلىھەتچى (جۇڭجياڭ سەنىيى) مەنسىپىنى بېرىپتۇ. يولۇاس
خوتۇن ـ بالىلىرى ۋە فۇگۇەنلىرىنىڭ چىڭخەيدە قالغانلىقىنى
ئېيتقاندىن كېيىن، بىزنىڭ ھەممىمىزنى نەنجىڭغا يولغا سې-
لىۋېتىش توغرۇلۇق مابۇفاڭغا تېلېگراممۇ يوللىغانىكەن. شۇڭا
مابۇفاڭ بىزنى ماشىنا بىلەن يولغا سېلىپ قويدى. لەنجۇغا بې-
رىپ 20 كۈن تۇرۇپ قالدۇق، ئۇ يەردىمۇ ئۇيغۇرلار كۆپ ئى-
كەن، بىزنى ناھايىتى ياخشى كۈتۈۋالدى. ئۇ يەردىن ئاپتوبۇس
بىلەن باۋجىغا باردۇق. شۇ ۋاقىتتا تۆمۈر يول باۋجىغا يېتىپ
كەلگەنىكەن. ئۇچ كۈندىن كېيىن پويىز بىلەن نەنجىڭغا قاراپ
يولغا چىقتۇق. قومۇلغا نىسبەتەن بىز تۈنجى قېتىم پويىزغا
ئولتۇرغانلار ھېسابلانساق كېرەك. پويىزنىڭ تېزلىكىدە يول بو-
يىدىكى دەرەخلەر يىقىلىپ چۈشۈۋاتقاندەك كۆرۈنەتتى. بىز شى-
ئەنگە بېرىپ بەش كۈن تۇرۇپ، بازارلانى ئايلىنىپ 6 ـ كۈنى
يەنە پويىزغا چۈشۈپ ماڭدۇق. چاڭجياڭ دەرياسىغا كەلگەندە پو-
يىزنى پاراخوت بىلەن ئۆتكۈزدى. چۈنكى شۇ چاغدا چاڭجياڭ
دەرياسىغا تېخى كۆۋرۈك سېلىنمىغانىكەن. نەنجىڭغا بېرىپ
شىنجاڭ ئىش باشقارمىسىغا چۈشتۇق. يولۇاس كېلىپ بىز بى-
لەن كۆرۈشتى.

بىز نەنجىڭغا بېرىپ بىر يىلدىن كېيىن ياپونلار نەنجىڭنى

بومباردىمان قىلغىلى تۇردى. بىر كۈنى بىز تۇرغان يەرگە يېقىنلا يەردە بومبا پارتلىدى. بىز ئۇچ - تۆتەيلەن يوغان بىر تاشنىڭ ئاستىغا مۆكۈۋالدۇق. يولۇاسمۇ خوتۇن - بالىلىرى بىلەن گەمگە كىرىۋاپتۇ. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى نەنجىڭدىن چېكىنىۋىدى، بىزمۇ ئەگىشىپ خەنكۇغا باردۇق. يولۇاس مۇشۇ يەردە بىر خەنزۇ قىز لياۋيۈڭچيۇ (ئۇيغۇرچە ئىسمى مەدىنە خېنىم) بىلەن توي قىلدى. كېيىن بۇ خوتۇننى قومۇلغا بىللە ئېلىپ كەتتى. ياپونلار داۋاملىق باستۇرۇپ خەنكۇغا كىردى. بىز گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە ئەگىشىپ چۈڭچىڭغا كەلدۇق. شۇ نەنجىڭدىن كېيىن چۈڭچىڭدا تۇرۇپ قالدۇق.

1944 - يىلى 9 - ئايدا جياڭ جيېشىنىڭ خوتۇنى سۇڭ مېيلىڭ شېڭ شىسەينى ئىندەككە كەلتۇرۇپ چۈڭچىڭغا ئېلىپ بارغاندا، جياڭ جيېشى شېڭ شىسەيدىن «ئىلگىرى سېنىڭ باش قۇرۇشۇڭدىكى قومۇلنىڭ ۋالىيسى يولۇاس ھازىر مېنىڭ قېشىمدا، سەن ئۇنى تونۇمسەن؟» دەپ سوريغانىكەن. شېڭ شىسەيمۇ «تونۇيمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن جياڭ جيېشى بىر كۈنى يولۇاس بىلەن شېڭ شىسەينى كۆرۈشتۇردى. سورۇندا بىزمۇ بار ئىدۇق. شېڭ شىسەي يولۇاسنى قۇچاقلاپ يىغلاپ «سەن ئەسلىدە ياخشى ئادەمكەنسەن، ئارىمىزدىكى ئىشپىيونلار گەپ توشۇپ، بىزنى بىر - بىرىمىزگە قارشى قىلىپ قويغان ئىكەن»، دېدى ۋە يەنە «قانچە ئادىمىڭ بىلەن كەلدىڭ»؟ دەپ سورىدى. يولۇاس «خوتۇن - بالىلىرىم ۋە فۇگۇەنلىرىم بىلەن كەلدىم»، دەپ بىزنى كۆرسىتىپ قويدى.

كېيىن جياڭ جيېشى يولۇاسنىڭ ياقۇپ بەگ، ئەمەت بەگ دېگەن ئوغۇللىرى ۋە ناسىر بەگ دېگەن نەۋرىسى (بۇ نىيازبەگنىڭ ئوغلى، ھازىر قومۇلدا ھايات) * ۋە بىز فۇگۇەنلەرنى چېڭدۇدىكى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇتتى. ھەربىي مەكتەپ ئەسلىدە نەنجىڭدا بولۇپ، گومىنداڭ چۈڭچىڭغا چېكىنگەندە مەكتەپمۇ تەڭ كۆچۈرۈلۈپ كېلىنگەنىكەن. بىز ھەربىي مەكتەپتە

ئوقۇۋاتقاندا جەنۇبىي شىنجاڭلىق ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئىسىملىك بىر ياش ھىندىستان ئارقىلىق چېڭدۇغا كەلگەنىكەن. ئۇ ئىلگىرى پەنىي مەكتەپتە ئوقۇغان كىشى بولغاچقا، يولۋاسنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بىزنى ئوقۇتۇپ ساۋادىمىزنى چىقاردى. چېڭدۇ- نىڭ ھاۋاسى بەك نەم بولغاچقا ئابدۇرېھىم ئاخۇن، قاراتاللىق غوجامنىياز، يولۋاسنىڭ ئىككىنچى قىزى ئايىم خېنىم ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كەتتى. ئۇلارنى خۇيزۇ مەس- چىتكە ئېلىپ بېرىپ سۇغا ئالدۇرۇپ، خۇيزۇلار قەبرىستانلى- قىغا دەپنە قىلدۇق.

بىز ھەربىي مەكتەپنىڭ ئالىي مائارىپ مەشىق سىنىپىدا ئىككى يېرىم يىل ئوقۇغاندىن كېيىن ئوقۇشىمىز پۈتكەن بول- دى. ماڭا يىڭجاڭلىق مەنسىپى بېرىپ، غەربىي شىمال بارگاھى- غا تەقسىم قىلدى. ئايلىق مائاشىمىز 10 يۈەن ئىدى. غەربىي شىمال بارگاھىنىڭ باشلىقى دېڭ شىخۇي بولۇپ، باش شتابى چېڭدۇدا ئىدى.

بىز قومۇلدىن ئايرىلىپ ئىچكىرىدە يەتتە يىل تۇرۇپ قال- دۇق. بىر كۈنى بىز بىلەن بىر سىنىپتا ئوقۇغان جاڭ فامىلى- لىك بىر ئەسكەر بىز تۇرغان يەرگە كېلىپ «مېنى قاراشەھەرگە قوماندان قىلدى، پات ئارىدا ئەسكەرلىرىم بىلەن يولغا چىقى- مەن. ئەگەر يۈرتۇڭلارغا قايتىشنى خالىساڭلار مەن سىلەرنى ئالغاچ كېتەي»، دېدى. ئەمەت (قازاق)، ئابدۇللاخۇن، ئويۇپ، بەرەم نىياز ۋە مەن بەشىمىز مەسلىھەتلىشىپ، ھەر بىرىمىز 40 ـ 50 تاختىدىن چاي ئېلىپ جاڭ سىلىڭ بىلەن بىللە يولغا چىقتۇق. بىز ماشىنىلىق قاراشەھەرگە كېلىپ ئورۇنلىشىپ ئۈچ ئايدىن كېيىن رۇخسەت سوراپ قومۇلغا قايتىپ كەلدۇق.

1946 ـ يىلى 2 ـ ئايدا يولۋاسمۇ قالغان ئادەملەرنى ئې- لىپ قومۇلغا قايتىپ چىقىپ يەنە قومۇلغا ۋالىي بولدى. يولۋاس بىزنى يەنە ئۆز يېنىغا ئەكىلىپ ئىشلەتتى. مەن يولۋاسنىڭ مېھمانخانىسىدا كۈتكۈچى بولدۇم. يولۋاسنىڭ نەۋ-

رىسى ناسىربەگ بىر بۆلۈمنىڭ باشلىقى بولدى.

مەن يولۇاسنىڭ خىزمىتىنى قىلىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە قومۇلدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ھمايە قىلغۇچى گومىنداڭغا قارشى ياشلار تەشكىلاتى قۇرۇلغانىكەن. ئاكام نىياز سوپىمۇ بۇ تەشكىلاتقا ئەزا ئىكەن. ئۇچ ۋىلايەت تەرەپتىن ئەۋەتىلگەن بىر كاتىپ بۇ تەشكىلاتنىڭ ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلىدىكەن. بۇ كاتىپنى ئىشپىيونلاردىن xxx دىن مەن چاي قۇيۇۋېتىپ ئاڭلاپ قالدىم ۋە دەرھال ئاكام نىياز سوپىغا مەلۇم قىلدىم. ئاكام بۇ ئىشنى ئۇۋەيس ھاجى، نىياز نۇرۇل قاتارلىق كىشىلەرگە ئۇقتۇرۇپ كاتىپنى قاچۇرۇۋېتىپتۇ. xxx ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ مەندىن گۇمانلىنىپ يولۇاسقا ئىنكاس قىلغانىكەن. لېكىن يولۇاس «ھەسەن مېنىڭ ئىشەنچلىك ئادىمىم، مۇمكىن ئەمەس»، دەپ ئىشەنمەپتۇ. شۇنداقتىمۇ مەن يەنە ئېھتىيات قىلىپ ئۆيگە كەتتىم، كېيىن ئۆيدە تۇرۇشنىمۇ خەتەرلىك بىلىپ ئاستانىگە كەتتىم. بىر ئايدىن كېيىن (1949 ـ يىل 10 ـ ئايدا) ئازادلىق ئارمىيە قومۇلغا كىردى. قومۇلدىكى ئاخۇن، باي ۋە ئەمەلدارلار ئازادلىق ئارمىيىنىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىشقا چىقتى. ئازادلىق ئارمىيە چوڭ گازارمىغا ئورۇنلاشتى. يولۇاس يەنىلا قومۇلنىڭ ۋالىيسى ئىدى. بىر كۈنى يولۇاسنىڭ خەنزۇ خوتۇنى لياۋ يۈڭچيۇ چوڭ گازارمىغا بېرىپ ئازادلىق ئارمىيىنىڭ قومۇلدا تۇرۇشلۇق 16 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ سىياسىي كومىسسارى گۇەن شىڭجىغا يالغاندىن «دەرت تۆكۈپ» يولۇاسنىڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلغاندىن كېيىن، گۇەن شىڭجى ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ يولۇاسنىڭ پات ئارىدا بىر تەرەپ قىلىنىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يولۇاس 1950 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى 2 ـ قېتىم قېچىپ تەيۋەنگە كەتتى.

1951 ـ يىلى مەن ئاستانە گۇمبارۇەنگە كۆچۈپ باردىم. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا مېنى «خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپىدە ئوقۇغان، گومىنداڭنىڭ قالدۇقى» دەپ سۆرەپ كۆرەش قىلـ

دى ۋە ئالتە ئاي سولاپ ئەمگەككە سالدى. شۇ چاغلاردا ئۆيۈمگە ئوت كېتىپ خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلىك كىنىشكام ۋە خاتىرە سۈرەتلىرىمنىڭ ھەممىسى كۆيۈپ كېتىپ ھەممىدىن قۇرۇق قالدىم. 1978 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا مەسىلەم قايتا تەكشۈرۈلۈپ ئۇۋال قىلىنغانلار قاتارىدا بىر تەرەپ قىلىندىم.

رەتلەپ قەلەمگە ئالغۇچىدىن: بۇ ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولغان ھەسەن بارات 1993 ـ يىلى 3 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى 90 يېشىدا ئاستاندە ۋاپات بولدى.

ھادى پالۋان چىڭخەيگە بېرىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالغان ۋە پاتىمم ئىسىملىك خوتۇنۇ ئايالغا ئۆيلەنگەن، 1945 ـ يىلى قومۇلغا قايتىپ چىققان، 1946 ـ يىلى يولۋاس قومۇلغا قايتىپ چىققاندا تەكلىپ بىلەن بوغاز ساقچىخانىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن، 1952 ـ يىلى گومىنداڭغا ئىشلىگەن، دېگەن جىنايەت بىلەن 10 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. تۇرمىدىن چىققاندىن كېيىن دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، 1975 ـ يىلى يۈرتى چوڭتۇردا 85 يېشىدا ۋاپات بولغان. 1978 ـ يىلى نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، ئاقلانغان.

* بۇ ماقالىنى رەتلەۋاتقاندا ناسىر بەگ ھايات ئىدى. 2004 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى 83 يېشىدا قومۇلدا ۋاپات بولدى.

1999 ـ يىلدىكى ئۇنئالغۇ لېنتىسىغا ئاساسەن رەتلىگۈچى: ئابلىمىت ئابدۇللا

ما جۇڭيىڭ، يولۇاسلارغا مەجبۇرىي ئەسكەر بولغان چاغلىرىم

ھاجى ئىسھاق مېرى

مەن 1915 ـ يىلى 7 ـ ئايدا قومۇل شەھىرىنىڭ پالۋانتۇر يېزىسى غولئېرىق كەنتىدە تۇغۇلدۇم. ئۆسمۈرلۈك چېغىمدا يۇرتۇمدا دىنىي تەربىيە ئالدىم.

تۇنجى بوۋام ئىسلام ئاخۇن 1677 ـ يىلى 2 ـ ئوغلى ئابدۇگۇل ئاخۇننى ئېلىپ يەكەندىن قومۇلغا كېلىپ ئەبەيدۇللا تارخانبەگ ئوردىسىدا ئاخۇنلۇق قىلغان، ئىسلام ئاخۇن بوۋىمىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئابدۇگۇل ئاخۇن ۋاڭ ئوردىسىدا ئىشلىگەن. بىز يەتتە ئوغۇل، تۆت قىز بولۇپ، 11 بالا ئىدۇق.

1931 ـ يىلى 3 ـ ئايدا قومۇل خەلقىنىڭ زۇلۇمغا قارشى كەڭ كۆلەملىك دېھقانلار ئىنقىلابى پارتلىدى. بۇ چاغدا مەن موللىدا ئوقۇۋاتاتتىم. دېھقانلار ئىنقىلابى باشلىنىشى بىلەن خەلق قومۇل تاغلىرىغا، ياقا يۇرتلارغا قېچىشقا باشلىدى. بىز ـ مۇ ئاراتامغا قېچىپ چىقتۇق. تاغدىن قايتىپ كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن (1933 ـ يىلى ياز ئايلىرى) بازاردا ئولتۇرۇش ـ لۇق ئايلىرىپام ماڭا:

ـــ سەن بازاردا بىزنىڭكىدە تۇرۇپ، مېۋە ـ چىۋە ساتساڭ بولمامدۇ؟ ـــ دېگەن تەكلىپىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەن بازارغا كىرىپ، ئايلىرپامنىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ، ئۈششاق تىجارەت قىلدىم. 1933 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ بىر كۈنى بازاردا تىجارەت ـ چىلەر «تۆڭگانلار كەپتۇ!» دېيىشتى. مەن، تۆڭگانلار نەدىن كەل ـ

گەندۇ؟ دەپ ئويلىدىم. مەن بازاردا كىشىلەرگە ئەگىشىپ يۈرۈپ چاھارباغقا چىقسام، دېگەندەك تۇڭگانلار كېلىۋېتىپتۇ، قارىساق تۆگىلەر ۋە ئەسكەرلەر كېلىۋېتىپتۇ، ئۇلار تاراتقۇلارنى قايتىپ كېلىۋاتقان تۇڭگانلار ئىكەن. ئۇلار تۆگىلەرگە ئارتقان يۈكلەرگە قوڭغۇراق ئېسىپ قويغاندەك قىلاتتى، يېقىن كەلگەندە قارىساق قوڭغۇراق ئەمەس ئادەمنىڭ بېشى ئىكەن. بىرى سىدىق تۇەنجاڭ (مارجان)، يەنە بىرى مۇتىئى ئاخۇنۇمنىڭ ئوكسى ياسىن لېيەنجاڭنىڭ بېشى ئىكەن. تۇڭگانلار باستۇرۇپ چىقىقاندا قۇربان دورغا ئاران دېگەندە يوتقاندىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ، ئاتلىق قېچىپ كېتىپتۇ. تۇڭگانلار بازارغا كېلىپ توختى دورغىنىڭ سارىيغا چۈشتى ۋە سىدىق تۇەنجاڭ بىلەن ياسىن لېيەنجاڭنىڭ بېشىنى سۇپىغا تاشلاپ قويدى. بىزنىڭ ئۆيىنىڭ كەينىدە بىر دەڭ بار بولۇپ، ئۇنىڭغىمۇ تۇڭگانلار چۈشكەنىدى. ئەتىسى بىزنىڭ ھويلىسىنىڭ دەرۋازىسى ئۇرۇلۇپ، ۋارقىرىغان ئاۋاز ئاڭلاندى. مەن، ئۇلار ئىشكىنى ئاچ، دەۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ ئويلاپ، بىرىپ ھويلىنىڭ ئىشكىنى ئاچتىم، ئۇلار ھويلىغا كىردى. مەن ئايلىرپامنى چاقىرىپ چىقتىم، ئۇ، نېمىشقا سىرتقا چىقسەن؟! دەپ ماڭا ئاچچىقلاندى. تۇڭگانلار يەنە ئۆيىنىڭ ئىشىكىنىمۇ ئۇرۇپ، ئادەم بارمۇ؟! دەپ ۋارقىراشتى، مەن بۇ ئىشىكنىمۇ ئېچىپ بەردىم ۋە بۇ ئۆيدە قاسساپلار بار، دېدىم. قاسساپلار، بىز قېرى تۇرساق، بىزنى نېمە قىلىسىلەر؟ دېدى. تۇڭگانلار ئايلىرپامنىڭ يولدىشى ئىبراھىم باي ئاكام ياتقان ئۆيگە كىرىپ ئۇنىڭغا، تۇر ئورنىڭدىن! تالاغا ماڭ! دەپ ۋارقىراشتى. ئۇ كېسەل بولۇپ ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. ئۇ تۇڭگانلارغا «مەن كېسەل تۇرسام، مېنى نېمە قىلىسىلەر؟» دېدى. تۇڭگانلار گەپكە ئىشەنمەي، كېسەل بولساڭ ئاغزىڭنى ئاچ! دېدى. تۇڭگانلار ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپ، ئۇنىڭ كېسەل ئىكەنلىكىگە ئىشەنىدى. بۇ چاغدا ئايلىرپام تۇڭگانلارنىڭ ئەسكەرلىكە ئادەم تۇتۇۋاتقانلىقىنى بىلىپ، مېنى دەرھال سىرتتىكى

ئۆيگە باشلاپ چىقىپ، چوڭ بىر ساندۇقنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇپ قويدى ۋە «شەپە چىقارماي جىم ياتا!» دېدى. مەن ساندۇقنىڭ ئىچىدە يېتىپ، سىرتتىكى «تاراق ـ تۇرۇق» قىلغان ئاۋازنى ئاڭلاپ، ساندۇقنىڭ ئاغزىنى كۆتۈرۈپ سىرتقا قارىشىمغا، بىر توڭگان ئەسكەر كېلىپ «زۇا!» دەپ مېنى سىرتقا ئېلىپ چىقتى. ئايلىرپام ماڭا قاراپ، ھەي، ھەي... كىچىك بالا دېگەننى قارىمامدىغان، مۇنداقمۇ ئىش بولامدۇ، نېمە دەپ ساندۇقتىن چىقىسەن؟... ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ دېگەندەك ھويلىدا قالدى. كوچا ئادەملەرگە تولۇپ كېتىپتۇ، مېنى شۇ ئادەملەرگە قوشۇپ قويدى. تۇڭگانلار بىزنى ھەيدەپ يۇقىرىقى مەسچىت (ھازىرقى تۆت كوچىنىڭ غەربىي تەرىپى، قومۇل ۋىلايەتلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ئۇدۇلىدىكى مەسچىت) نىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. مەسچىت ئالدىدا پەقەت كېرەم ئىمام (قومۇل شەھىرى ئاراڭاچىيەر مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق پېشقەدەم ماڭارىپچى، مەرھۇم نۇرئەخمەتجان مۇئەللىمنىڭ دادىسى) يالغۇز ئىكەن. ئۇ: مەسچىتتە پەقەت مەنلا قالدىم، مەسچىتنىڭ جامائەتلىرىنى تۆڭگانلار ئەسكەرلىككە تۇتۇپ كەتتى، خۇدا ئامانلىق بەرسۇن، دەپ يىغلاپ تۇرۇپتۇ. تۇڭگانلار بىزنى باۋۇدۇن دېگىگە ھەيدەپ بېرىپ سولاپ قويدى. ئەتىسى ئاپام جاننارى ئاپپاق مېنىڭ خەۋىرىمنى ئاڭلاپ يىغا ـ زارە قىلىپ بازارغا كىرىپتۇ. تۇڭگانلار بىزنىڭ دۆربەجىن غولئېرىق مەھەللىسىدىن قۇربان دۇئا (قۇربان باي)، زىكرىيا ئەشمىيا (زىكىياخۇن)، سېيىت ئاداش (سېيىت تۆمۇر)... لەرنىمۇ تۇتۇپ كەپتۇ. ئەتىسى كېچىدە تۇڭگانلار بىزنى داۋانچىڭغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇ چاغدا خاڭگۇڭدىكى داتۇ بايلار يۇزلۇك ئادەملەر ئىدى. 2 ـ ئاكام ئابدۇخالىق ئاخۇنۇم ئىسمائىل داتۇغا ئەھۋالنى ئېيتقانىكەن، ئۇ:

ـــ بۇ ئىش چاتاق بوپتۇ، ئۇكىلىرى قانچە ياشقا كىرگەن؟ ـــ دەپ سوراپتۇ، ئاكام:

ـــ 16 ياشقا كىرگەن، ـــ دەپتۇ (ئەملىيەتتە مەن 18 ياش

ئىدىم، ئاكام مېنى قوتۇلۇپ قالارمىكىن دەپ، 16 ياش دەپتە-كەن)، — «توڭگانلار نېمە ئالسا مەن بېرەي، ئۇكامنى قويۇپ بەرگەن بولسا، — دەپتۇ ئاكام. ئىسمائىل داتۇ ئاكامغا:

— ئىككى ئات تەييارلىسىلا، — دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئا-كام 5 - ئاكام ئابدۇللا ئاخۇنىنىڭ بايىتىلىنى مىنىپ، يەنە بىر ئاتنى يېتىلەپ، بىز بىلەن بىللە مېڭىپ، سۇمقاغنىچە بېرىپ باقاي، ئۇ يەردە ئۇكامنى قويۇپ بەرسە ئەجەب ئەمەس، دەپ ئويلاپتۇ. بىراق سومقاغدا مېنى قويۇپ بەرمىدى. تۇغۇچىغا بارغاندا ئىسمائىل داتۇ ئاكامغا، ئۇكىلىرىنى توڭگانلار كۆرگە-دەك، دەپتۇ. توڭگانلارنىڭ باشلىقى:

— ئەسكەرلىككە تۇتۇلغانلار ئىچىدە يېشى ئەڭ كىچىك بالا بولسا ئېلىپ كېلىڭلار! دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مەن ئۇ باش-لىقنىڭ يېنىغا كىردىم. يېشى كىچىكلەردىن يالغۇز مەنلا بولغان بولسام قويۇپ بېرەر ئىكەن، بىراق بىز ئىككى بولۇپ قالدۇق، چاچتۇمنىياز دېگەن ئادەمنىڭ ئوغلى سۇلايمانمۇ 16 ياش ئە-كەن. توڭگان باشلىق ئىسمائىل داتۇغا:

— يېشى كىچىكلەر بىرلا بولغان بولسا قويۇپ بەرسەك بولاتتى، بىراق ھازىر ئىككى بولۇپ قالدى، بىرنى قويۇپ بې-رىپ، بىرنى ئېلىپ قالساق بولمايدۇ، شۇڭا بۇلارنى قويۇپ بې-رىشكە بولمايدۇ، — دەپ مېنى قويۇپ بەرمىدى. ئاكام يەنە بىزگە ئەگىشىپ جىگدىگىچە باردى، بۇ يەردە دۆربەجىن يۇقىرى مەھەللىلىك مۇختەر ئاخۇنۇم (دورغا موللاخۇن) بار ئىدى. ئۇ-نىڭ ئاكىسى تۆمۇر نىياز يولۇاسنىڭ قول ئاستىدا تۇمنجاڭ بو-لۇپ، يولۇاسنىڭ يېنىدا ئىكەن. يولۇاس ئۇ چاغدا تۇرپاننىڭ مۇداپىئە قوماندانى ئىدى. ئاكام مۇختەر ئاخۇنۇمغا:

— ئاداش، توڭگانلار ئۇكامنى قويۇپ بەرمىدى، تۇرپانغا بارغاندا ئاكىلىرىغا دېسىلە، ئۇكامنى قۇتقۇزغىلى بولارمىكىن، — دەپ ئامانەت قىلىپ، قولىغا پۇل بەردى. مۇختەر ئاخۇنۇم:

— بولىدۇ، تۇرپانغا بارغاندا ئۇكىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئا-

كامغا دەپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەمنى تۇتۇپ بېرىپ، ئۇنى قۇتقۇزۇۋالغىلى بولار...، ــ دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئاكام مەن بىلەن خوشلىشىپ قايتتى.

ئاكام كەتكەندىن كېيىن بىز يولمىزنى داۋاملاشتۇردۇق. قىش كۈنلىرى بولغاچقا، ئۇسساپ كەتسەك يول بويىدىكى قارنى يېدۇق. بىز شىڭچىڭزى دېگەن يەردىن ئۆتۈپ يۈەنجۇن دېگەن يەرگە كەلگەندە، مەن ئاغرىپ قالدىم ۋە ئەتىسى ئورنۇمدىن تۇرالمىدىم. يېنىمدا قۇربانباي ئاكام بار ئىدى، ئۇ مېنى كۆتۈرۈپ ماڭدى. بولالمىغاندا ئەھۋالنى تۈگىگانلار باشلىقىغا ئېيتىدى، مېنى زاغرىنان قاچىلاپ ماڭغان هارۋىغا سېلىپ قويدى. بىز ۋە تۈگىگان ئەسكەرلەر داۋاملىق يول يۈرۈپ پىچان ئارقىلىق لۈكچۈنگە بېرىپ بىر كېچە قوندۇق. ئارىمىزدا قومۇل شەھىر ئىچىلىك نىياز ئىسىملىك بىرسى بار ئىدى، ئۇ كېچىدە هاجەتكە چىقىپ قاچاقچى بولۇپ، هاجەتخانىنىڭ تېمىدىن سىرتقا ئارتىلغاندا، پوستا تۇرغان قاراۋۇللار كۆرۈپ قېلىپ ئۇنى تۇتۇۋاپتۇ ۋە ئېتىۋەتمەكچى بولغاندا لۈكچۈنلۈك كىشىلەر تۈگىگان باشلىقىدىن ئۇنى تىلىۋاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن نىياز قۇتۇلۇپ قالدى. ئەتىسى بىز لۈكچۈندىن يولغا چىقىپ تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، مەھمۇت شىجاڭنىڭ قورۇسىغا چۈشتۇق. مەن يەنىلا ماڭالمايتتىم. ئەتىسى بىز ئاستانىدىن تۇرپان بازىرىغا باردۇق. مۇختەر ئاخۇنۇملار بىزنىڭ ئالدىمىزدا تۇرپانغا كەتكەندى. تۇرپان شەھىرىدە ما جۇڭيىڭ ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىۋاتقانىكەن. بىز تۇرپان شەھىرىدە بىر كېچە قوندۇق، ئەتىسى ما جۇڭيىڭ بىزنى داۋانچىڭغا ئېلىپ ماڭدى. مۇختەر ئاخۇنۇم مېنى تۈگىگانلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرالمىدى. داۋانچىڭغا بارغاندىن كېيىن مەن هاساتايلىق بىلەن ماڭىدىغان بولدۇم. داۋانچىڭغا بىز قومۇلدىن چىققانلارغا مىلتىق ۋە هەربىي فورما تارقىتىپ بەردى. تۈگىگان باشلىق ماڭا قاراپ:

ــ ئۇ كېسەل ئىكەن، ــ دېدى. شۇنىڭ بىلەن ماڭا قورال

ۋە ھەربىي فورما بېرىلمىدى. ھەربىي فورما بۆز رەخت بولۇپ، قومۇچنىڭ پۆپىكىدە بويالغانكەن.

بىز داۋانچىڭدا يەتتە كۈن تۇردۇق. بىر كۈنى جەڭ قائىدىسىنى ئۆگىتىش ئۈچۈن، بىزنى بىر سايغا باشلاپ باردى. ئاتلىقلار غەربتە، پىيادىلەر شەرقتە تۇردۇق. بىردەمدىن كېيىن كاناي چېلىندى. بىزمۇ، ئاتلىقلارمۇ يۈگۈردۇق، ئۇستىمىزدىن ئوقلار ۋىزىلداپ ئۆتۈۋاتاتتى. بىر ۋاقىتتا ما جۇڭيىڭ كېلىپ:

— بۇنى مانۇېر دەيمىز، ئۇرۇش مانا مۇشۇنداق بولىدۇ، — دېدى. مانۇېردىن كېيىن تۇرالغۇمىزغا قايتىپ كەلدۇق. كېچە بىر چاغدا، «ئەسكەرلەر يولغا چىقسۇن!» دەپ بۇيرۇق كەلدى. بىز كېچىچە يول يۈرۈپ سايئوپۇغا كەلدۇق. بۇ يەردە ئىككى ئادەم بىر گۇرۇپپا بولۇپ، ئوقتىن مۇداپىئەلىنىش ئورنىكى كولاپ ئۇرۇشقا تەييارلاندۇق. مەن يەنىلا ماڭالمايتتىم. بىر چاغدا يېراقتىن زەمبىرەك ئاۋازى ئاڭلاندى، ئەمما ئادەم كۆرۈنمەيتتى. يېرىم كېچىدىن ئۆتكەندە بىز يەنە بىر ئۇقتۇرۇش تاپشۇرۇۋالدۇق، مەن داۋانچىڭغا قايتىدىغان ئوخشايمىز، دەپ ئويلىدىم، چۈنكى ئۇ يەردە نەرسە ـ كېرەكلىرىمىز قالغانىدى. بىزنى داۋانچىڭغا باشلاپ بارماي، بىر داۋانغا ئېلىپ كەلدى. ئاتلىق ئەسكەرلەر بىزدىن بۇرۇن داۋانغا چىقىپ بولغانىكەن. داۋانغا چىققاندىن كېيىن ئاتلىق ئەسكەرلەر بىزنى توختىتىپ:

— ئەمدى ماڭمايمىز! مۇشۇ يەردە دۇشمەن بىلەن ئۇرۇش قىلىمىز! — دېدى. بۇ چاغدا مەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

— مەن كېسەل، — دېدىم، ئۇلار ماڭدا:

— ئاغزىڭنى ئاچ! — دېدى. ئۇلار ئاغزىمغا قاراپ — راست كېسەل ئىكەن... — دەپ مېنى ئۆتكۈزۈۋەتتى، كەينىمدىن بىر گاچا بالا كېلىپ ئىشارەت قىلدى، تۇڭگانلار ئۇنىڭ ئاغزىنى ئاچتۇرۇپ كۆرۈپ، — بۇ كېسەل ئەمەسكەن، — دەپ ئۇنى ئۆتكۈزمىدى. مەن داۋاندىن پەسكە چۈشۈپ قارىسام بىر كەپە بار ئىكەن. كەپىدە بىر قازان، قازاندا شوۋاگۇرۇچ بار ئىكەن،

مەندىن بۇرۇن كەپىگە كىرگەنلەر ئۇنىڭدىن ئىچىشىپتۇ، قور-سىقىم بەك ئېچىپ كەتكەچكە مەنمۇ بىر قاچا ئىچتىم ۋە بۇ يەردە تۇرمايلا ئۇرۇش بولغۇچە باشقىلار بىلەن بىللە يولغا چىقتۇق. تۇز كۆلگە يېقىن قالغاندا ئاسماندا ئايروپىلانلار پەيدا بولۇپ بىزگە بومبا تاشلىدى، بىز قېچىپ تاشلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدۇق. ئايروپىلانلار ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن بىز يەنە مېڭىپ تۇز كۆلگە كەلدۇق. بىر يەردىن ئىس چىقىۋاتاتتى، مەن بىرەرسى ئۇ يەردە چاي قاينىتىۋاتقان ئوخشايدۇ، دەپ شۇ يەرگە بارسام، بايىقى ئايروپىلانلارنىڭ بومبىسى بۇ يەردە پارتلاپ بىر ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ قويۇپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مەن تېخىمۇ قورقۇپ تۇرپان تەرەپكە مېڭىشقا پېتىنالماي، كىشىلەرگە ئەگىشىپ توقسۇن تەرەپكە ماڭدىم. بىر چاغدا يېنىمىزدىن ئاتلىقلار ئۆتۈپ كەتتى. يېنىمدا تونۇشلار يوق ئىدى. بىر چاغدا كەينى تەرەپتىن «گۇر - گۇر» قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. ماشىنىمكىن دەپ كەينىمگە قارىسام تانكا ئىكەن، ئىچىدە ما جۇڭىيىڭ بار ئىكەن، ئۇ يېنىمىزدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بىزگە قاراپ قويۇپ توقسۇن تەرەپكە كەتتى. كۆپ يول يۈرۈپ چارچاپ كەتكەچكە، بەزىدە مېڭىۋېتىپ يىقىلىپ چۈشىمەن، بەزىدە ئۇخلاپ قېلىپ، سوغۇقتىن ئويغىنىپ كېتىپ يەنە يول يۈردۇم. ئەتىسى كۈن چىققاندا توقسۇنغا يېقىنلاشتۇق، بۇ چاغدا تۇڭگانلار يەنە مېنى توسۇۋالدى، مەن ئۇلارغا كېسەللىكىمنى ئېيتسام، ئۇلار يەنە ئاغزىمنى ئاچقۇزۇپ كۆرۈپ ئۆتكۈزۈۋەتتى. مەن بىر تاياقنى ھاسا قىلىۋالغانىدىم، ھاسىغا تايىنىپ يۈرۈپ توقسۇنغا كەلدىم، بىر مەھەللىنىڭ بېشىدا چوڭ بىر خامان، خامان ئەتراپىدا ئۆيلەر بار ئىكەن، خامان يېنىدا لىق نان قاچىلانغان بىر ھارۋا تۇرۇپتۇ، مەن ھاريكەشتىن:

— بۇ ئۆيلەردىكى ئادەملەر ئۇيغۇرمۇ، خەنزۇمۇ؟ — دەپ سورىسام:

— ئۇيغۇر، كىرسىڭىز بولىدۇ، — دېدى. مەن بىر ئۆيگە

كىرسەم بىر بوۋاي بار ئىكەن. مەن بوۋاي بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، ئۆزۈمنىڭ قومۇلدىن كەلگەنلىكىمنى ۋە كەچۈرمىشلىرىمنى بوۋايغا سۆزلەپ بەردىم. بوۋاي مېنى ئولتۇرۇپ چاي ئىچىشكە تەكلىپ قىلدى، گەرچە ئۇ چاغدا ھەربىي كىيىم بولىمسىمۇ، تۆتىگانلارنىڭ مېنى كۆرۈپ قېلىپ ئېتىپ تاشلىشىدىن قورقۇپ، بوۋايغا مېنى يوشۇرۇپ قويۇشنى ئۆتۈندۈم. بوۋاي:

— تالادىكى يوغان خاماندا بىر قانچە دۆۋە سامان بار، سىز سامان ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋېلىڭ، — دېدى. مەن بوۋاينىڭ دېگىنى بويىچە خامانغا چىقىپ بىر دۆۋە سامانىنىڭ ئىچىگە چۈشتە كىرىۋالغان پېتى نامازدىگەرگىچە ياتتىم. خامان يېنىدىكى يولدا گۈلدۈر ـ گۈلدۈر قىلغان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىر چاغدا بوۋاينىڭ نەۋرىسى سامانلىققا كېلىپ:

— قومۇللۇق، ھەي قومۇللۇق! — دەپ چاقىردى. مەن بېشىمنى كۆتۈرۈپ:

— نېمە بولدى، — دېسەم، ئۇ:

— بوۋام سىزنى چاقىرىدۇ، — دېدى. مەن ئۇنىڭدىن:

— تۆتىگانلار كەتتىمۇ، — دەپ سورىسام، ئۇ:

— كەتتى! رۇسلار بىلەن خەنزۇ ئەسكەرلەر تۆتىگانلارنى قوغلاپ كەتتى! — دېدى. مەن سامانلىقتىن چىقىپ، ئۆيگە كىرسەم، بوۋاي:

— قورقماڭ، ھەممىسى كەتتى، — دەپ مېنى خاتىرجەم قىلدى. مەن بوۋاينىڭ ئۆيىدە بىرقانچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن سىرتقا چىقىپ ئەھۋال ئىگىلەپ باقماقچى بولۇپ كوچىغا چىقىپ، قومۇللۇق بىرسىنى ئۇچرىتىپ قالدىم.

— سەن بۇ يەرگە قاچان كەلدىڭ؟ — دەپ سورىسام، ئۇ:

— مەنمۇ بۇ يەرگە تۆتىگانلار بىلەن بىللە كېلىپ، بىر ئۆيگە يوشۇرۇنۇۋېلىپ قۇتۇلۇپ قالدىم، — دېدى. بىر ئازدىن كېيىن ئىككىمىزگە قومۇل لەڭگەرلىك سالى ئاكا (يولداش ئا-

خۇن دەپمۇ ئاتىلىدۇ، ھازىر قومۇلدا ھايات) ئۇچراپ قالدى، ئۇمۇ بىزگە ئوخشاش قۇتۇلۇپ قاپتۇ. كوچىدا يۈرۈپ قومۇل پالۋانتۇرلۇق پەزۇل ئاخۇن قاتارلىق بىرنەچچەيلەن سېپىمىزگە قوشۇلۇپ، 8 ــ 10 دەك ئادەم بولۇپ قالدۇق. بىز توقسۇن باـ زىرىغا قاراپ مېڭىپ بازارغا ئاز قالغاندا قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتـ تى. ئامالسىز ئەتراپتىكى بىر ئۆيدە قونۇپ ئەتىسى تۇرپانغا قاراپ يولغا چىقتۇق. تۇرپان شەھرىگە يېقىنلاشقاندا بىزگە ئۇچ ئاتلىق ئادەم ئۇچرىدى. بىز ئۇلاردىن تۇرپان شەھىرىدىكى ئەسـ كەرلەرنىڭ ئەھۋالىنى سورىساق، ئۇلار تۇرپان شەھىرىنى رۇس ئەسكەرلىرىنىڭ قاپلاپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى ھەمدە تۇرپانغا كىرمەسلىكىمىز توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىز شەھەر ئىچىگە كىرمەي، تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ، قورـ ساقلىرىمىزنى تويغۇزۇۋېلىپ، يولىمىزغا ماڭدۇق. بىز تۇيۇق غوجامغا كەلسەك، ئادەملەر ئۇزۇم ئېچىۋاتقانىكەن. ئۇلار بىزگە:

ــ ئۇزۇم ئېچىشقا يارەملەشسەڭلەر پۇل بېرىمىز، ــ دېـ دى. شۇنىڭ بىلەن مەندىن باشقىلار ئۇزۇم ئاچقىلى كەتتى، سالامەتلىكىم ياخشى بولمىغاچقا، مەن بىر جايدا ئولتۇردۇم. بىر چاغدا بىر ئادەم كېلىپ مەندىن:

ــ ھۇنەرىڭىز بارمۇ؟ ــ دەپ سورىدى. مەن:

ــ موزدۇزلۇقتىن بىر ئاز خەۋىرىم بار، خۇرۇمنى كېسەلـ مەيمەن، بىراق كېسىپ بەرگەننى تىكەلەيمەن، ــ دېدىم. ئۇ ئاـ دەم ماڭا:

ــ ئۇنداق بولسا بىزگە يارەملىشىڭ، ــ دېدى. شۇنىڭ بىلەن مەن موزدوزغا يەتتە كۈن ئىشلەپ بېرىپ، يەتتە سوم پۇل تاپتىم. 10 كۈنچە بولغاندا ھەممىمىز بىر يەرگە جەم بولۇپ كېتىشنى مەسلىھەتلىشىپ، ئاندىن يەنە يولغا چىقتۇق. كىشـ لەردىن تۇيۇقتا قومۇل ۋاڭنىڭ كارىزى بارلىقىنى ئاڭلاپ «قومۇل ۋاڭنىڭ كارىزى بولغاندىن كېيىن، بىزگە ئىگىدارچـ لىق قىلامدىكىن» دېگەن ئۇمىدتە كارىزغا كەلسەك، بۇ يەردىكـ

لەرنىڭ بىزگە ئىگە بولغىنىڭ ھالى يوق ئىكەن. بىز بۇ يەردىن ئۈمىدىمىزنى ئۈزۈپ لەمجىنگە باردۇق ۋە مەسلىھەتلىشىپ ھەممىمىز ئۆي - ئۆيلەرگە تارقىلىپ يېمەكلىك تەييارلىدۇق. لەمجىندىن خاندوغا بارغىچە خالتىلىرىمىزنى نانغا توشقۇزدۇق. بىز خاندودا مەھەللىدىكى بىر قورۇنىڭ ئالدىغا كەلسەك، بىر نەچچە ئايال نان يېقىۋاتقانىكەن، بىز ئۆي ئىگىلىرىگە ئەھۋالىمىزنى ئېيتىپ، قورساقلىرىمىزنى توقلىغاندىن كېيىن مۇشۇ يەردە كېچىنى ئۆتكۈزمەكچى بولدۇق. ئەتىياز بولغاچقا، كېچىسى ھاۋا سوغۇق ئىدى. بىز تونۇرنىڭ ئوتىدا ئىسىنىپ ئولتۇردۇق، توڭلىساق تونۇرغا چۈشۈپ نۆۋەت بىلەن ئىسىنىپ تاڭ ئاتقۇزدۇق. تاڭ يورۇغاندىن كېيىن پىچانغا قاراپ ماڭدۇق. پىچانغا كېلىپ بىر بوۋاينىڭ ئۆيىدە تاماق يەپ، ئاندىن بازارغا كىردۇق. بازاردا ما جۈڭيىڭنى قوغلاپ پىچاندا تۇرۇپ قالغان شېڭ شىسەينىڭ ئەسكەرلىرىنى كۆردۇق. شۇنىڭ بىلەن كەينىمىزگە قايتىپ بوۋاينىڭ ئۆيىگە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن خوشلىشىپ چىقتىمغا باردۇق. سالى ئاكا:

— ئالدىمىزدا غازى ئاقساقالنىڭ كارىزى بار، شۇ يەردىن قومۇلغا كىرىپ كېتىمىز، — دېدى ۋە بىزنى كەچكە يېقىن شۇ كارىزغا باشلاپ كەلدى. كارىزدا بىرلا ئائىلە بار ئىكەن، بىز ھويلىغا كىرسەك بۇ يەردە بىزدىن بۇرۇن يېتىپ كەلگەن، بىزگە ئوخشاش قومۇللۇق بالىلار بار ئىكەن. بىز بۇ يەردە بىر كېچە قونۇپ، ئەتىسى سالى ئاكىنىڭ يولباشچىلىقىدا قومۇلغا قاراپ ماڭدۇق. كەچتە قوشقا يېتىپ كېلىپ، ئارام ئېلىپ، يېرىم كېچە بولغاندا يەنە يولغا چىقتۇق. كۈندۈزى ئوتتۇراگەمە دېگەن يەرگە كېلىپ دەم ئالدۇق. بىز مۇشۇ تەرىقە ئۈدا ئۈچ كېچە - كۈندۈز يول ماڭغاندىن كېيىن لاپچۇق كەنتىنىڭ قارىسىنى كۆردۇق. تۇرا دېگەن يەردىن ئۆتۈپ بىر ئازدىن كېيىن ئىككى ئات يېتىلىۋالغان بىر ئادەمنىڭ بىز تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق. بىردەمدىن كېيىن ھېلىقى ئادەم بىزگە يې-

قىنلاشتى، قارىسام 6 ـ ئاكام ئىمىن ئاخۇن ئىكەن، ئۇ بىر ئاتنى مىنىپ 5 ـ ئاكام ئابدۇللا ئاخۇنىنىڭ بىر ئېتىنى يېتىلەپ كەلگەنىكەن. ئاكام ئىككىمىز قۇچاقلىشىپ يىغلىشىپ كەتتۇق. ئاپام بىزدىن ئىلگىرى قومۇلغا يېتىپ كەلگەن بالاردىن بىزنىڭ يولدا كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىمىزنى ئاڭلاپ، ئىمىن ئاخۇن ئاكامنى ئالدىمغا ئەۋەتكەنىكەن. ئات ئىككى، بىز ئون نەچچە بولغاچقا ھەممىمىز بىللە مېڭىشقا ئىمكانىيەت بولمىدى، شۇنىڭ بىلەن ئاكام ئىككىمىز يولداشلىرىمىز بىلەن خوشلىشىپ، ئاتلىرىمىزنى ئۆي تەرەپكە قارىتىپ بۇلۇشغا چاپتۇردۇق. چۇش بولغاندا لاپچۇقتىكى ھەمدۇل موللامنىڭ ئۆيىگە كېلىپ غىزالاندۇق. ئۇ يەردىن چىقىپ نامازدىگەرگە يېقىن شەھەر ئىچىدە ئولتۇرۇشلۇق 2 ـ ئاكام ئابدۇخالىق ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلدۇق. بىز ئۇنىڭ ئۆيىدە چاي ـ پاي ئىچكەندىن كېيىن، ئۇ بىزگە:

ـــ تېزدىن دۆربەجىن غولئىپرىققا چىقىپ، ئاپام بىلەن كۆرۈشۈڭلەر، ئاپام يولۇڭلارغا قاراپ، تولا يىغلاپ، كۆزىنىڭ قارىسى ئېقىپ كېتەي دېدى، ـــ دەپ بىزنى يولغا سالدى. بىز ئاكام بىلەن خوشلىشىپ، نامازدىگەردىن سەل ئۆتكەندە مەھەللىگە كەلدۇق. ئاپام، چوڭ ئاكام موللانۇر (ھاجى ئىمام) ۋە باشقا قېرىنداشلار مەھەللىنىڭ غەربىدىكى باغچا بېشىغا چىقىپ بىزنى ساقلاپ تۇرغانىكەن. بۇ كۈن روزى ھېيتىنىڭ ھارپىسى بولۇپ، جامائەت ھېيت تەييارلىقى قىلىۋاتقانىكەن. ئۆيگە كىرگەندىن كېيىن ئاپام ۋە قېرىنداشلىرىمغا بېشىمدىن ئۆتكەن ئىشلارنى سۆزلەپ بەردىم. ئەتىسىدىن باشلاپ ئۇرۇق ـ تۇغقانلار بىلەن خوشال ـ خۇرام ھېيت ئۆتكۈزدۇم. مۇشۇنداق خۇشال، غەمسىز، تىنچ تۇرمۇش ئاران ئۇچ ئايچە داۋاملاشتى.

ما جۇڭگىنىڭ شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىرلەشمە قوشۇنى تەرىپىدىن مەغلۇپ بولۇپ جەنۇبىي شىنجاڭغا چېكىنگەندە، تۇرپان شەھىرىنىڭ مۇداپىئە قوماندانلىق ۋەزىپىسىنى

ئۆتەۋاتقان يولۋاس يېقىنلىرىنى ۋە تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭ، مۇخ-تەر ئاخۇنۇملار بىلەن بىللە، بىز قومۇلغا كېلىشتىن بۇرۇن قومۇلغا قايتىپ كېلىپ، قومۇل گارنىزونىنىڭ قوماندانى ۋە قومۇل ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى بولغانىكەن. شۇ چاغدا يولۋاسنىڭ قولىدا بىر تۇەن ئەسكەر بار بولۇپ، تۆمۈر نىياز بۇ تۇەننىڭ تۇەنجاڭى ئىكەن. مۇختەر ئاخۇنۇم يۇرتى دۆربەجىن يۇقىرى مەھەللىگە قايتىپ ئاخۇنلۇق قىلىۋاتقانىكەن. يولۋاس قومۇلغا كەلگەندىن كېيىن قول ئاستىدىكى چوڭ ياشلىق ئەسكەرلەرنى ئۆيىگە قايتۇرۇپ، ئورنىغا ياش بالىلارنى ئەسكەرلىككە ئېلىشقا باشلىدى. يولۋاس «بىر ئائىلىدە ئىككى ئوغۇل بولسا، بىرى چوقۇم ئەسكەر بولۇشى كېرەك، يالغۇز ئوغۇل بولسا ئۆز ئىخ-تىيارلىقىدا بولىدۇ، مەجبۇرلاشقا بولمايدۇ»، دېگەن بۇيرۇقنى ئېلان قىلدى. شۇنىڭ بىلەن قومۇلدىكى نۇرغۇن ياشلار ئەس-كەرلىككە قوبۇل قىلىندى. يولۋاسنىڭ يولبورۇقى بىلەن ئەس-كەرلەر گازارمىدا ئىككى ئاي تۇرسا، ئائىلىسىدە ئىككى ئاي تۇرۇش بەلگىلەندى. تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭ بىرنىڭ مەھەللىدىن سالى ئاخۇن (ھازىر ھايات)، تالىپ ئاخۇن، مەمەت تاھىر ۋە مېنى ئەسكەرلىككە ئېلىپ، بىرنى ئۆزىنىڭ كانۇيىي قىلىۋال-دى. بىزمۇ بەلگىلىمە بويىچە گازارمىدا ئىككى ئاي، ئائىلىدە 2 ئاي تۇردۇق. مەن ئەسكەرلىكتىن ناھايىتى قاتتىق بىزار بولۇپ كەتكەچكە، 5 - ئاكام ئابدۇللا ئاخۇن مېنىڭ ئورنۇمدا بىر نۆ-ۋەت گازارمىدا 2 ئاي تۇردى. بىز شۇ تەرىقىدە تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭنىڭ يېنىدا تۆت يىل تۇردۇق.

1937 - يىلى 4 - ئايدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ۋەزىيىتى ئۆزگىرىپ، شېڭ شىسەي بىلەن يولۋاس ئوتتۇرىسىدىكى زىددى-يەت كەسكىنلەشتى. 4 -ئاينىڭ بېشىدا يولۋاس تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭنى بارکۆلدە ئۆتكۈزۈلىدىغان «12 - ئاپرىل» بايرىمى (شېڭ شىسەي تەختكە ئولتۇرغان كۈن) غا قاتنىشىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭ مەمەت تاھىر بىلەن مېنى بىللە

ئېلىپ چىقتى. باركۆلنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مەمۇرىي ئەمەلدارى (قازاق) بىزنى كۈتۈۋالدى. بىز باركۆلدە بىر ھەپتە تۇرۇپ «12 ـ ئاپرېل» بايرىمىغا قاتنىشىپ قايتتۇق. ئەسلىدە شېڭ شىسەيـ نىڭ باركۆلدىكى ئادەملىرى بىزنى قولغا ئېلىپ يوقاتماقچى بولغانىكەن، بىراق قولىمىزدا قورال بولغاچقا، قول سېلىشقا پېتىنالمىدى. قايتىشىمىزدا باركۆلنىڭ ھەربىي ئەمەلدارى نيۇجېنخەي بىزگە، سىلەرنى داۋانغىچە ئۇزىتىپ قويايلى دەپ، ئىككى ئەسكەرنى قوشۇپ قويدى. ئۇلارنىڭ پىلانى يولدا بىزگە قول سېلىش ئىكەن. بىراق قوللىرىمىزدا قورال بولغاچقا، نـە يىتىنى ئىشقا ئاشۇرالمىدى. بىز قومۇلغا كەلسەك بۇ يەرنىڭ ۋەزىيىتى تېخىمۇ جىددىيلىشىپ كېتىپتۇ. شېڭ شىسەي يولۇاستىن خاتىرجەم بولالماي، ئۇنىڭ ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن شۇ يۇگۇاڭنىڭ قوماندانلىقىدا 2000 كىشىلىك قوشۇنـ نى قومۇلغا ئەۋەتكەنده، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يولۇاسمۇ تو ـ غۇچىغا قوشۇن ئەۋەتىپ، شۇ يۇگۇاڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئۇلارنى قومۇلغا كىرگۈزمەپتۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە «شەرق تەرەپتىنمۇ قوشۇن كېلىۋاتىدۇ»، دېگەن خەۋەر كەلدى. يولۇاس تۆمۇر نىياز تۇەنجاڭغا «سىز بېرىپ ئەھۋال ئىگىلەپ كېلىڭ» دەپ ئىسمائىل لىيەنجاڭ (زاھىدىن ئىسمائىل دەپمۇ ئا ـ تىلىدۇ) قوماندانلىقىدا 100 كىشىلىك ئەسكەرنى قوشۇپ بەر ـ دى. تۆمۇر نىياز تۇەنجاڭ، تۇەن ھەربىي لاۋازىمەت مۇدىرى لى شىزەي، مەن ۋە قومۇل ج خ ئىدارىسىدىن ۋاڭ كېجاڭ باشلىق تۆت ئادەم (بۇلار شېڭ شىسەينىڭ ئادەملىرى) بولۇپ يەتتەيلەن ماشىنىلىق، ئىسمائىل لىيەنجاڭلار ئىككى چوڭ ماشىنا بىلەن يولغا چىقتۇق. بىز يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى يولۇاس ئۆلكـ ـلىك چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى قومۇل ئىش بېجىرىش ئور ـ نىنىڭ مۇدىرى دۇ جياتيەن بىلەن قومۇل ج خ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يۇ چېڭفانى (شېڭ شىسەينىڭ ئادەملىرى) تۇتۇپ قېـ ـلىپ، «ئەگەر تۆمۇر نىياز تۇەنجاڭ باشلىق ئادەملىرى سالامەت

قايتىپ كېلەلمىسە، ئىككىنىڭ كاللىسىنى ئالىمەن»، دېگەندەكەن. بىراق بىز كەتكەندىن كېيىن بۇ ئىككىسى يولۇاسنىڭ ئايالى داناخانغا پارا بېرىپ، ئۆزلىرىنى قويۇپ بېرىشنى ئۆتۈنۈپ، بۇ، داناخان پوسلارغا يولۇاسنىڭ نامىنى سېتىپ بۇ ئىككىسىنى قويغۇزۇۋېتىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن يۇ چېكىلگە بارکۆلگە، دۇجياتيەن شىكىسايغا قېچىپ كېتىپتۇ. بىز يولغا چىقىشتىن ئىلگىرى يولۇاس تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭغا «قارىمۇقچى، سايبۇلاق بىلەن مېڭىڭلار، ئۇ يەردىكى قورۇللاردا تېلېفون ئارقىلىق كۆرۈشۈپ تۇرايلى، ئەگەر ئەھۋالدا ئۆزگىرىش بولسا سىلەرگە خەۋەر قىلىمەن»، دەپ تاپىلاپتۇ. بىراق بىز ساقىغا كەلگەندىن كېيىن، شوپۇر تۇەنجاڭغا:

— قارىمۇقچى، سايبۇلاق بىلەن ماڭساق يول قۇم، ماشىنا ماڭالمايدۇ، بىز ئۇدۇللا تۆگە قوتىنى ئارقىلىق يەندۇنغا ئۆتۈپ كەتسەك، — دېگەن تەكلىپنى بەردى. تۇەنجاڭنىڭ ساقۇللۇقى بىلەن بىز شۇ بويىچە ماڭدۇق. يەندۇنغا بېرىپ تۇەنجاڭ يولۇاسقا تېلېفون بەردى. تېلېفوندا يولۇاسنىڭ گېپىنى ئېنىق ئاڭلىيالماي، تۇرۇپكىنى ژاڭ كېجاڭغا بەردى، ژاڭ كېجاڭ تېلېفوندا «سۆزلىشىپ» بولۇپ، تۇەنجاڭغا:

— يولۇاس بىزنى داۋاملىق مېڭىڭلار، دەيدۇ، — دېدى. ئەمەلىيەتتە يەندۇندىكى تېلېفونچى شېڭ شىسەينىڭ ئادىمى بولۇپ، قەستەن تېلېفوندىن چاتاق چىقىرىپ، تۇەنجاڭنى يولۇاس بىلەن سۆزلەشكىلى قويمىغانىكەن. ژاڭ كېجاڭ سۆزلەشكەندە يولۇاسنىڭ گېپىنى ئېنىق ئاڭلىغان بولسىمۇ، ئەمما تۇەنجاڭغا يولۇاسنىڭ دېگەنلىرىنىڭ ئەكسىنى يەتكۈزگەنىكەن. ئەمەلىيەتتە يولۇاس تېلېفوندا:

— كەينىڭلەرگە قايتىڭلار، قومۇلنىڭ ئىشى تۈگىدى، بىز قومۇلدىن تاغقا قاراپ قاچىتۇق، سىلەرمۇ ئۆزۈڭلەرنى چەتكە ئېلىڭلار، — دېگەنىكەن. ژاڭ كېجاڭ تۇەنجاڭغا:

— يولۇاس سىلىڭ سىلەرنى شىكىسايدىكى ئادەملەرنىڭ

ئاز ـ كۆپلۈكىنى ئۆز كۆزۈڭلەر بىلەن كۆرۈپ كېلىڭلەر، ئەل-چىگە ئۆلۈم يوق، ئەسكەرلەر كەينىڭلەردىن بارىدۇ، دېدى، ـــ دەپ يالغان سۆزلىسە تۇەنجاڭ بۇنىڭغا ئىشىنىپ قاپتۇ. ئىسما-ئىل ليەنجاڭنىڭ ماشىنىلىرى قىزىپ كەتكەچكە، بىز ئاۋۇال مېڭىپ تۇرىدىغان، ئۇلار كەينىمىزدىن بارىدىغان بولۇپ يەنە يولغا چىقتۇق. بىز ساچۇەنزىگە كەلگەندە، ئالتە ـ يەتتە كېيىك ماشىنىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇرۇۋالدى. تۇەنجاڭ مېنى كېيىك-لەرنى ئېتىشقا بۇيرۇدى، مېنىڭ ئۇلارنى ئېتىشقا رايىم بارماي ئوقنى مىلتىققا قەستەن تەتۇر سالدىم. يېنىمدىكى خەنزۇ:

ـــ ئوقنى قورالغا تەتۇر سېلىۋاتسەنغۇ، ـــ دەپ مىلتىقنى قولۇمدىن ئېلىپ، ئوقنى چىقىرىپ ئوڭ سېلىپ قولۇمغا بەر-دى. ئاڭغىچە كېيىكلەرمۇ يولنى بوشتىپ كېتىشتى. بىز داۋاملىق ئىلگىرىلەپ چۇشكە يېقىن شىكىشكىسايغا كەلدۇق، ئەتراپىمغا قارىسام تاغ بېشىدا قارا قاغىدەك نۇرغۇن ئەسكەر بار ئىكەن، بىز بىر ئويمانلىققا بېرىپتىمىز، ئۇستىمىزدىن ئوقلار ۋىزىلداپ ئۇچۇپ ئۆتكىلى تۇردى، ئەسكەرلەر بىزنى قورشاپ ئەسىرگە ئالدى. بىر نەچچە ئەسكەر كېلىپ تۆمۇر نە-ياز تۇەنجاڭنى ماشىنىدىن چۇشۇرۇپ يان قورالىنى ئېلىۋالدى. ئەسكەرلەر بىزنىمۇ قوراللارنى تاپشۇرۇشقا بۇيرۇدى. تۇەنجاڭ:

ـــ بېرىڭلەر، بىز قومۇلغا چىققاندا قايتۇرۇپ بېرىدۇ، ـــ دېدى.

يولۇاس بىزدىن ئەنسىرەپ، كەينىمىزدىن ماشىنىلىق ئادەم ئەۋەتىپتۇ، ئۇلار ئىسمائىل ليەنجاڭلارغا يېتىشۇۋېلىپ بىزنى سوراپتۇ ۋە شىكىشكىسايغا بېرىپ بولغانلىقىمىزنى پەرەز قە-لىپ، ئىسمائىل ليەنجاڭلارنى كەينىگە قايتۇرۇپ كېتىپتۇ.

بىزنى ئەسىرگە ئالغان بۇ قوشۇن جۇڭگو كومپارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى قىزىل 4 ـ ئارمىيىگە قاراشلىق 30 ـ جۇن 88 ـ شى 268 ـ تۇەن بولۇپ، مۇھاپىزەتچىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەچكە، جەڭگە قاتناشماي غەربىي يونىلىش ئارمىيىسى بو-

يىچە ساقلىنىپ قالغان بىردىن بىر تۇەن ئىكەن.

ئۇلار بىزنى بىر ئۆيگە قاماپ قويدى. بىزنى بىر-دەم - بىردەم ھاجەت قىستايدۇ، بىراق ھاجەتكە چىقساق ھېچنېمە يوق، ئادەم قورقۇپ كەتسە شۇنداق بولىدىغان ئوخشايدۇ، يەنە ھاجەتكە چىقىشنى تەلەپ قىلساق، ئەسكەرلەر رۇخسەت قىلمىدى. مەن مۇگدەپ قاپتىمەن، ئويغىنىپ قارىسام ئۆيدە تۇەنجاڭ ئىككىمىزلا قاپتۇق. لى شىزەي يوق تۇرىدۇ. مەن قوپۇپ ئۆيىنىڭ كىچىك دېرىزىسىدىن تالاغا قارىسام، بىر نەچچە ئەسكەر لى شىزەينى ھەيدەپ تاغ ئارىسىغا ئېلىپ كېتىۋېتىپتۇ. بىر-دەمدىن كېيىن «پاك» قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى، ئەسكەرلەر لى شىزەينى ئېتىۋەتكەنىدى. مەن يەنە مۇگدەپ قاپتىمەن، ئويغانسام يېنىمدا تۇەنجاڭ يوق، ئۆزۈم يالغۇز قاپتىمەن، بېرىپ دېرىزىدىن قارىسام يەتتە - سەككىز ئەسكەر تۆمۈر نىياز تۇەنجاڭنى ھەيدەپ ئېلىپ مېڭىپتۇ، بىردەمدىن كېيىن يەنە ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى، ساناپ تۇرسام تۇەنجاڭغا يەتتە پاي ئوق ئاتتى. مەن «بۇگۈن بېشىمغا ئۆلۈم كەپتۇ، مەن ئۆلۈپ كەتسەمغۇ كارى چاغلىق، ئەمما ئاپامغا يامان بولىدىغان بولدى...»، دېگەنلەرنى كاللامدىن ئۆتكۈزدۈم. بىرئازدىن كېيىن ئەسكەرلەر كىرىپ مېنى ئىتتىرىپ تالاغا ئېلىپ چىقتى. شۇشۇسايدا بىر ساقچىخانا بار بولۇپ، 10 دەك ساقچى بارئىكەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئىسمائىل ئىسىملىك بىر ئۇيغۇر (ئاقسۇلۇق) بار ئىكەن، ئۇ مۇشۇ ساقچىخانىنىڭ باشلىقى ئىكەن. مەن ئىسمائىلغا:

— مېنىڭ دەيدىغان ئىككى ئېغىز گېپىم بار، — دېدىم. ئىسمائىل گېپىمنى ئەسكەر باشلىقىغا تەرجىمە قىلىپ بەردى. ئەسكەر باشلىقى ئەسكەرلەرگە بۇيرۇق قىلىپ قولۇمنى يەشكۈزۈۋەتتى. مەن ھەربىي كىيىمىنىڭ تۆگمىسىنى يەشمەستىنلا تارتىپ تۆگمىلىرىمنى ئۆزۈپ سېلىپ تاشلىدىم، ئاندىن ئۇلارغا قاراپ:

— مەن ھەربىي ئەمەس، پۇقرا، ئىچ كىيىمىمگە قارىڭلار! —

دېدىم. ئۇچامدا كۆك شەيتان تېرىسىدىن تىكىلگەن كۆڭلەك بار بولۇپ، ئۇنى ئاپام تويۇمدا تىكىپ بەرگەنىدى. مېنىڭ تۇيى قىلغىنىمغا ئەمدىلا ئىككى ئاي بولغانىدى. ئۇلار گېپىمگە ئىشەنگەندەك قىلدى، ـــ مەن تېرىقچىلىق قىلىۋاتقانىدىم، ئۇلار كېلىپ بىزنى باشلاپ يولغا چىقىرىپ قوي، دەپ مېنى مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى، ـــ دەپ ھەربىي ئىشتاننىمۇ سېلىۋەتتىم. بۇ ۋاقىتتا بىز بىلەن بىللە شىڭشىڭسايغا بارغان خەنزۇلاردىن بىرى:

ـــ بۇ بالا راستىنلا ئەسكەر ئەمەسكەن، ئۇ يولدا كەلگۈچە مىلتىققا ئوقنى تەتۇر سېلىۋاتىدۇ، ئەقەللىسى مىلتىق تۇتۇشنىمۇ بىلمەيدىكەن، ـــ دەپ گۇۋاھلىق بەردى. شۇنىڭ بىلەن ھەربىي باشلىق مېنىڭ پۇقرالىقىمغا تولۇق ئىشەندى ۋە مېنى باشقا ئۆيگە باشلاپ كىرىپ ئالدىمغا ھورنان ۋە چاي قويدى. مەن بەك قورقۇپ كەتكەچكە موما گېلىمدىن زادىلا ئۆتمىدى. موما ئەكەلگەن خەنزۇ ماڭا تەسەللى بەردى ۋە ئۆزىنىڭمۇ قوموللۇق ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ماڭا زەخىم يەتكۈزمەيدىغانلىقىنى چۈشەندۈرگەن بولسىمۇ، بىراق گېلىمدىن يەنىلا تاماق ئۆتمىدى. كېيىن ئۇلار مېنى ئاشپەزگە يارەملىشىدىغان ئاشخانىغا ئەكىرىپ قويدى. ئاشپەز چوڭ ياشلىق بىر خەنزۇ ئىكەن، ئۇ تۆمۈر نىياز تۆەنجاڭنىڭ خۇرجۇنىنى ئېلىپ كېلىپ ماڭا بەردى، مەن ئالغىلى ئۇنىمىسام، ئۇ خۇرجۇننى يەنە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. مەن ئاشپەزگە يارەملىشىپ ئوت قالاپ، سۇ توشۇدۇم. ئىككى كۈندىن كېيىن ھاشىم ھاجى كەلدى، ئۇ يولۇاسنى قوغلاش داۋامىدا چېرىكلىرىدىن ئايرىلىپ مەغلۇپ بولۇپ، ساقىغا كېلىپ، ساقلىق شەرۇل ئاكىنى يول باشلىتىپ شىڭشىڭسايغا كەلگەنىكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەردە شەرۇل ئاكا ماڭا ھەمراھ بولدى. ئاردىدىن ئۇچ كۈن ئۆتۈپ، ئاسماندا ئايروپىلانلار پەيدا بولۇپ، ھاۋادىن ئوق قاچىلانغان ساندۇقلارنى تاشلىدى، ھەممەمىز يەرگە چۈشكەن ساندۇقلاردىكى ئوقلارنىڭ ساقلىرى بىلەن

بۇزۇلغانلىرىنى ئايرىپ چىقتۇق. ئەتىسى يەنە ئايروپىلانلار كېـ
لىپ تاغاردا نان تاشلىدى، ھەممىسى ئۇرۇمچىدە يېقىلغان نانلار
ئىدى. ئەتىسى ئايروپىلانلار يەنە كېلىپ يەرگە قوندى، بۇ قېـ
تىم مىلتىق ۋە ھەربىي كىيىم ئېلىپ كەلگەنىدى. 5 ~ 6 ـ
كۈنلىرى ئەسكەرلەر كېلىشكە باشلىدى، بۇلار شېكى شىسەينىڭ
ئەسكەرلىرى بولۇپ، قومۇلدا يولۇاسىنى قوغلاپ تۇتالماي، بۇ
يەرگە كەلگەنكەن. شۇ كۈنى چۈشتە بارلىق ئەسكەرلەر ماشىنا
بىلەن قومۇلغا قاراپ يولغا چىقتى، بىزنىمۇ مەخسۇس بىر ما ـ
شىنىغا سېلىپ ئېلىپ ماڭدى. ھاشىم ھاجىمۇ بىز بىلەن ماڭـ
دى. بىز يول بويى بىرەر ئادەمنىمۇ ئۇچراتمىدۇق. مەن كۆڭـ
لۈمدە «شېكى شىسەينىڭ ئەسكەرلىرى قومۇلنىڭ پۇقرالىرىنى
پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈۋەتكەنمىدۇ؟» دەپ ئويلىدىم. بىز قىزىل يۇل ـ
غۇن مەھەللىسى (قومۇل شەھىرى پالۋانتۇر يېزىسىغا قاراش ـ
لىق، پۈتۈنلەي خەنزۇلار ئولتۇرۇشلۇق كەنت) دىن ئۆتۈپ كېـ
تىۋېتىپ، بىر تامنىڭ يوچۇقىدىن ئىككى تونۇش ئادەمنى كۆـ
رۈپ قالدىم، ئۇلارنىڭ بىرى مەن بىلەن ئەسكەر بولغان يۇقىرى
مەھەللىلىك سالىي ئاخۇن، يەنە بىرى غوجابدۇل قارى ئىدى.
بىز نامازدىگەر ۋاقتى بىلەن غوجامبۇلاق (ھازىرقى پالۋانتۇر
يېزىلىق مال دوختۇرلۇق پونكىتىنىڭ ئورنى) قا كەلگەندە ما ـ
شىنىلار توختاپ ئەسكەرلەر يەرگە چۈشۈپ، مىلتىقلىرىنى
ئوقلاپ مۇداپىئەگە تەييارلاندى. بىزنى ماشىنىدىن چۈشكىلى
قويمىدى. بىر ماشىنا شەھەردىن چىقىپ بىزنىڭ يېنىمىزغا
كېلىدۇ، كېيىن يەنە شەھەرگە كىرىپ كېتىدۇ، بۇ ماشىنا يەنە
چىقىدۇ، يەنە كىرىپ كېتىدۇ. بىلسەك بۇ ماشىنىدىكىلەر سو ـ
ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خادىملىرى ئىكەن. بىز يېرىم كېچىدىن
ئۆتكەندە بازارغا كىرسەك، ئەسكەرلەر رەت ـ رەت تۇرۇپ كېـ
تىپتۇ. ئەسكەرلەر پارول سورايدۇ، جاۋاب بېرەلىسە ئۆتكۈزىـ
دۇ، بولمىسا توسۇۋالىدۇ. ئارىمىزدا بىر تۇغقان بار ئىدى، ئۇ
چاقىرتىلىپ كەتكەنچە قايتىپ كەلمىدى، كېيىن ئاڭلىسام ئۇنى

ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. بىز ناھىيىلىك يامۇلدا بىر نەچچە كۈن تۇر-
دۇق. ئۇ يەردىن بىزنى ئېگەر قويىدىغان ئۆيگە ئەكىرىپ قوي-
دى. ئەتىسى تالاغا ھاجەتكە چىقسام ئىلگىرى يولۇاسقا ئەسكەر
بولغان بالىلاردىن ئىككىسى ئۈچراپ قالدى. مەن ئۇلاردىن:
— سىلەر بۇ يەردە ئىكەنسىلەرغۇ؟ — دەپ سورىسام،
ئۇلار:
— بىز خوتۇنتىمدا ئىدۇق، يولۇاس ئىچكىرىگە كېتىپ
بىز قالدۇق، شېكى شىسەينىك ئەسكەرلىرى بىزنى «ئاتىلارنى قو-
مۇلغا ئەكىلىشىپ بېرىڭلەر» دەپ مۇشۇ يەرگە ئېلىپ كەلدى، —
دېدى. بىر ھەپتە ئۆتۈپ بىر كۈنى ئات ئېغىلىدا بىر ئادەمنىڭ
ئۆزىنىڭ ئېشىكىگە ئوت - سامان بېرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ
قالدىم، قارىسام بۇ كىشى قومۇل لەھجىلىك رەمزە ئاتىغا ئې-
كەن. مەن ئۇنىڭ چىرايىغا قارىماي تۇرۇپ (قاراشقا رۇخسەت
قىلىنمايتتى):
— رەمزە ئاكا، مېنى تونۇدىلامۇ؟ مەن ئىساق ئاخۇن، ئا-
پامغا خەۋەر قىلىپ قويغان بولسىلا، مەن ھازىر قومۇلغا چىقىپ
قالدىم، — دېدىم. ئۇ ئەتىسى دۆربەجىنگە چىقىپ ئاپامغا، شە-
ھەرگە كىرىپ 2 - ئاكامغا خەۋەر يەتكۈزۈپتۇ. ئاكام خۇش بو-
لۇپ كېتىپ مەن تۇرغان قورۇغا كەپتۇ. دەرۋازىدىكى پوسمۇ
ئاكامنى كۆرمىگەن ئوخشايدۇ، ئاكام مېنى كۆرۈپ:
— ئۇكام، جېنىم ئۇكام، بارمۇ سەن؟ ھايات ئىكەنسەن، —
دەپ مېنى قۇچاقلاپ يىغلاپ كەتتى، مەنمۇ يىغلىدىم. ھويلىدە-
كى باشلىقلاردىن بىرى:
— بۇ يەر پۇقرالار قالايمىقان كىرىدىغان يەر ئەمەس، بۇن-
دىن كېيىن دىققەت قىلغىن، — دېدى. بۇ يەردە قارىمۇقچىنىڭ
دورغىسى سېيىت رېھىمنىياز بار ئىدى. ئۇ كىشى باشلىققا:
— بۇ ئادەم بىلمەي كىرىپ كېتىپتۇ، ئەمدى دىققەت
قىلسۇن، — دېدى. ئۇلار قولىمىزغا خەت يېزىپ بەردى. شۇنىڭ
بىلەن ئاكام ئىككىمىز ئۆيگە قايتىپ كەلدۇق. تۆمۈر نىياز تۇھەن-

جاڭنىڭ ئۆيىدىكىلەر مېنىڭ كەلگىنىمدىن خەۋەر تېپىپ، بىر كۈنى چوڭ ئوغلى ئاقموللام مەن بىلەن كۆرۈشكىلى كېلىپ:

— ئۆزلىرى دادام بىلەن بىللە كەتكەن، ھازىر دادام قەيەردە؟ ئۇرۇمچىدىن بىر خەنزۇ كېپتىكەن، ئۇ دادامنى ئۇرۇمچىدە كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى، مەن ئۇنىڭغا بەش كۈرە بۇغداي بەردىم، — دېدى. مەن قورقۇپ راست گەپ قىلىشقا پېتىنالمىدىم. چۈنكى مېنى قويۇپ بەرگەن چاغدا «كۆرگەن، ئاڭلىغاندىلىرىڭنى بىر كىمگە تىنمايسەن»، دەپ تاپىلىغانىدى. موللاخۇن ئاكام (مۇختەر ئاخۇنۇم) ئۇنىڭغا:

— سىلەر ئىساق ئاخۇندىن ئىنچىكىلەپ گەپ سورىماڭلار، چۈنكى ئىساق ئاخۇن ھۆكۈمەت ئىشى بىلەن باردى، — دېدى. ئاندىن يېرىم يىل ئۆتكەندىن كېيىن مەن ئاقموللامغا:

— داداڭلارنى شىڭشىڭسايدا ئېتىۋەتتى، — دەپ راست گەپنى قىلدىم.

شۇنىڭدىن كېيىن ياشلارنى مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتىدىغان ئىشلار قايتا يۈز بەرمىدى.

بۇ ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى ھاجى ئىساق مېرى 1999 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى 85 يېشىدا غولئېرىقتا ۋاپات بولدى.

1997 ـ يىلى 10 ـ ئايدىكى ئۇنئالغۇ لېنتىسىغا ئاساسەن رەتلىگۈچى: ئابلىمىت ئابدۇللا

تارىخ بېتىنى ۋاراقلىغاندا

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1935 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر خەلقىگە غەيرىي بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى، ئۇ بولسىمۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈ-مەتنىڭ بۇيرۇقى ئىدى، بۇيرۇقتا مۇنداق دېيىلگەنىدى: «بۇرۇن قەشقەردە ئاپاق خوجىنىڭ خېلى كۆپ يەر ـ زېمىنلىرى بار بو-لۇپ، ئۇنىڭ ھەر يىللىق ھوسۇللىرىدىن ئەۋلادلىرى بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن، لېكىن كېيىنكى كۈنلەردە شىئەنده ياشاپ كەل-گەن بىر قىسىم ئەۋلادلىرى شىنخەي ئىنقىلابى مەزگىلىدە يول توسۇلۇپ قېلىش سەۋەبىدىن 20 نەچچە يىللىق ئاشلىقتىن بەھرىمەن بولالمىغان، ئۇلار ھازىر تېگىشلىك ھەققىنى تەلەپ قىلىپ مەھكىمىزگە ئەرز قىلدى. تەپتىش قىلىشىمىزچە ئا-فاق خوجىنىڭ زېمىنلىرى قەشقەردە بولۇپ، يىللاردىن بېرى ئۇنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەسەررۇپ قىلىپ كەلگەن، شۇنىڭ ئۈچۈن قەشقەردىكى ئۇيۇشما مەزكۇر كىشىلەرنىڭ ئالالمىغان ھەقلىرىنى بېرىشى لازىم...» بۇيرۇقتا ئۆلكە رەئىسى لى يۇڭ تەستىق سالغانىدى.

بۇ «بۇيرۇق» قەشقەر جەمئىيىتىدە زور غۇلغۇلا پەيدا قىل-دى، چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئالىدىغىنى ھەر بىرىنىڭ يىلىغا نەچچە 10 چارەك ئاش بولۇپ، 10 نەچچە كىشىنىڭ 20 نەچچە يىلغا ئالىدىغىنى بىر قانچە مىڭ چارەك ئاشلىقتىن ئىبارەت ئىدى.

بۇ ئاشلىقلارنى ھازىر بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، چۈن-كى، بۇنچە كۆپ ئاشلىق ئۇيۇشمىنىڭ ئامبىرىدا مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. يىللاردىن بېرى ئاپاق خوجىنىڭ نامىدىكى ۋەقپە زې-مىنلار ھەركىم، ھەر كىملەرنىڭ ئىلكىدە بولۇپ، چىققان ھو-

سۇلنى ئەنە شۇلار ئىشلىتىپ كەلگەن، ھازىر ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى يوق، بار بولغاندىمۇ ئۇلار ئۆز ۋاقتىدا ئىشلىتىپ كەتكەن، كىشىلەر يەپ - ئىچىپ تۇگەتكەن مۇنچىۋالا كۆپ ئاشلىمقنى ئۇيۇشمىنىڭ قايتۇرۇپ بېرىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇ ۋەقپە زېمىننى يېقىندىن بېرى ئۇيۇشما ئىگىلىگەن بولسىمۇ، ئۇيۇشما تەمىنلەپ كېلىۋاتقان مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىدا، دارىلئاجىز، دارىلتام، قېرى - چۆرى، مېيىپ، يېتىملارنىڭ خىراجەتلىرى ئەنە شۇ يەرلەرنىڭ كىرىمىدىن بېرىلىپ كېلىۋاتاتتى ۋە بۇندىن كېيىنمۇ يېتىم - يېسىرلارغا ئەنە شۇ كىرىمدىن تەمىنلەشكە توغرا كېلەتتى. مانا شۇ سەۋەبتىن قەشقەر جەمئىيىتى بۇ ھەق تەلەپ دەۋاسىنى رەت قىلدى.

بۇ رەت قىلىش ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىنىڭ قارشىلىقىغا دۇچ كەلدى، — «قايتۇرۇش كېرەك» — دېگەن بېسىم كۈچەيگەندى. «ئۇيغۇر ئېلىدە زادى ئاپاق خوجىنىڭ نېمىسى بار ئىدى؟!» دېگەن سوئال قەشقەر خەلقىنىڭ يۈرەك ساداسى ئىدى.

ئاپاق خوجىنىڭ ھەق تەلەپ دەۋاسى رەت قىلىنغاندىن كېيىن بۇ ھەقتە قەشقەردە چىقىدىغان «يېڭى ھايات» گېزىتى ئاپاق خوجىنىڭ تەرجىمھالى، ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە كۆرسەتكەن «خىزمەتلىرى»، كەلتۇرۇپ بەرگەن قىرغىنچىلىقلىرى، خەلقنى ئۇزۇن يىللاپ نادانلىققا، خۇراپاتلىققا باشلىغان بىر «زات» ئىكەنلىكىنى ئاممىغا كەڭ تۇردە تونۇشتۇردى.

زېمىن مەسىلىسىدە: ئاپاق خوجىنىڭ زېمىنى ئەينى زاماندا زالىم ھۆكۈمەت بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ، خەلقنە ئالۋان - ياساق سېلىپ توپلىغان زېمىن ئىكەنلىكىنى، ھەر خىل ئالۋان - ياساقلا چىدىمىغان خەلق يەرلىرىنى تاشلاپ كەتكەنلىكىنى، ھەتتا بەزىلىرى ئاپاق خوجىغا يەرلىرىنى سېلىق ھېسابىغا بىكار ئىشلەپ بىلەن ئالۋاندىن قۇتۇلغانلىقىنى، شۇ سەۋەبتىن نۇرغۇن يەرلەر ئاپاق خوجىغا مەنسۇپ بولۇپ كەتكەنلىكىنى، ئاپاق خوجىنىڭ مال - مۈلكى جۈملىدىن يەر - زېمىنلىرى

خەلقتىن تارتىۋېلىش بەدىلىگە كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ بۇ زېمىندا مىراسى يوقلۇقىنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇردى، بۇنى چۈشەنگەن خەلق: يەر - يەرلىكنىڭ، نېمە ھەققى بار ياقا يۇرتلۇقنىڭ، دېگەن «پەتىۋا» نى چىقىرىپ ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادىغا ھېچنېمە بەرمەيمىز، دېيىشتى.

بۇ ئىش ئاپاق خوجا تەرەپدارلىرى بولغان بىر تۈركۈم ھوقۇقدارلارنىڭ ئوغىسىنى قايناتماي تۇرالمىدى. قەشقەردىكى ئاپاق خوجىنى «پەيغەمبەر ئەۋلادى» دەيدىغان شۇم ئېغىزلار «غوجامنىڭ زېمىنىنى قايتۇرۇش كېرەك، ئەۋلادلىرىغا ھەققىنى تۆلەپ بېرىش كېرەك» دەپ جار سېلىپ، مەخپىي ھالدا ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتىگە ئەرز سۇنۇپ قەشقەردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنى تاقۇېتىشنى ياكى ئۇنىڭ ھېساباتىنى تەكشۈرۈشنى، ئۇرۇمچىنىڭ ئۆتكۈرۈۋېلىپ باشقۇرۇشنى تەلەپ قىلىشىپ، ھەق - تەلەپ دەۋاسىنى ئاشكارا قوللىدى.

قەشقەردىكى ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى بۇ مىراس ئېتىراپ قىلىنغاندا، ئۇيۇشما تەمىنلەيدىغان يېتىم - يېسىرلەر ئىگە - چاقسىز قالىدىغانلىقى توغرۇلۇق قايتا - قايتا ھۆكۈمەتكە ئىلتىماس قىلغان بولسىمۇ، مىراسخورلارنى يۆلەشنى ئاساس قىلغان ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى ئۇيۇشمىنىڭ مالىيىسىنى تەكشۈرۈپ كۆرمىز ھەتتا ئۆتكۈزۈپ ئالمىز، دەپ بېسىم قىلغان بولسىمۇ بۇ دەۋا بىر يىلغىچە سۆرۈلۈپ كەتتى.

ئاخىرى ئۇرۇمچى «شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ باش مۇھەررىرى مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى) باشچىلىقىدىكى ھېساب تەكشۈرۈش كومىسسىيىسى قەشقەرگە ئەۋەتىلدى. لېكىن ئۇلار قارشىلىقا ئۇچرىدى، زورلۇق كۈچ قوللىنىش خەۋپى تۇغۇلغاندا، بىر نەچچە قېتىم ئېچىلغان مەجلىسلەردە قەشقەرنىڭ قازىسى، ئۆلىما ئابدۇغوپۇر دامولىنىڭ پاسسىپ ئورۇنغا چۈشۈۋالغانلىقى ھەممىنىڭ غەزىپىنى قوزغىغاندى.

ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى ئۇرۇمچىدىن كەلگەن تەكشۈرۈش كو-

مەسىلىسى تەرىپىدىن تەقىپ ئاستىغا ئېلىنغانلىقتىن، ئەمدى قەشقەر خەلقى ئالدىدا بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش كېرەكمۇ قانداق؟ ــ دېگەن سوئال تۇغۇلدى. خەلقنىڭ قان ـ تەرىگە كەلگەن بۇ مەبـ لەغلەرنى ئۇلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ھېچكىم خالىمايتتى. بـۇ ھەقتە ھەيئەت تەشكىل قىلىندى، بىرقانچە قېتىملاپ يىغىنلار ئېچىلدى، كومىسسىيەگە ئەھۋال چۈشەندۈرۈلگەن بولسىمۇ لېـ كىن ئۇلار ئۆز گېپىدە چىڭ تۇرۇۋېرىدى، سۈركۈلۈش كۈچەيدى، تالاش ـ تارتىشلار كۆپەيدى، ئاخىر ئىش خەتەرلىك باسقۇچقا كېلىپ قالدى.

قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ مۇئاۋىن گارنىزون قوماندانى، ئۇيغۇر ئاتلىق ئەسكىرىي 6 ـ دىۋىزىيىنىڭ قوماندانى مەھمۇت مۇھـ ىتى بىر ئۇيغۇرلۇق سالاھىيىتى بىلەن يىغىنغا قاتناشىپ خەلق تەرەپتە تۇرۇپ پىكىر قىلىش قارارىغا كەلدى.

ــ ئەپەندىلەر، ــ دېدى، ئۇ قوشۇمىسىنى تۇرۇپ، ــ سـ لەر ئۇيۇشمىمىزدىن راستىنلا ھېساب ئالامسىلەر؟ ئۇيۇشمـ مىز مالىيىسىدىكى توپلانغان مەبلەغ پۈتۈنلەي خەلقنىڭ كىشـ لەر تەرىپىدىن بېرىلگەن ئۆشرە ـ زاكات، ئىئانە، مازار ۋەقپە كىرىمى قاتارلىقلاردىن كەلگەن. ئۇيۇشمىمىز بۇ كىرىم بىلەن نەچچە يۈزلىگەن قېرى، مېيىپ، ئىگە ـ چاقسىز كىشىلەرنى ئاساس قىلغان دارىلئاجىزنى، نەچچە يۈزلىگەن يېتىمنى ئاساس قىلغان دارىلئېتاملارنى باقىدۇ، ئۇلارنى ئوقۇتىدۇ، تەربىيىلەيـ دۇ، شەھەر ئەتراپىدىكى يۈزلىگەن مەكتەپلەردىكى ئوقۇتقۇچىلار بۇ كىرىملەر بىلەن تەمىنلىنىدۇ، بۇ ھەقتە نەچچە قېتىملاپ چۈشەنچە بەرسەك قۇلاق سالمىدىڭلار، سىلەرنىڭ كەلگۈسى ئەۋلادلىرىمىزنىڭ، جەمئىيەتنىڭ ئۈمىدى، مىللەتنىڭ ئۈمىدى، شۇنداقلا دۇنيانىڭ ئۈمىدى بولغان ياش غۇنچىلارغا، ئاجىزلارغا سەرپ قىلىدىغان بۇ مەبلەغنى ئاشۇ مىراسخورلارغا ئەپ بېرىـ شىڭلارغا قەتئىي قارشى تۇرىمەن!»

ئۇ يىغىندا سۆكۈت قىلىپ ئولتۇرۇۋالغان قازى رەئىس،

كاتتا ئۆلىما ئابدۇغوپۇر دامولللىغا نەپرەت كۆزى بىلەن تىكىلدى ـ ده، پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتتى: ـــ سىلەر يەنە ھېساب ئالامـ سىلەر، ئەگەر شۇنداق قىلسىڭلار ھېسابنى مانا مۇشۇ بېرىدۇ!!...

مەھمۇت مۇھىتى بەتلەنگەن تاپانچىنى غەزەپ بىلەن شىرە ئۈستىگە تاشلىدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقناپ كەتتى. ئۇ ئۆز ئىرادىسىدىن ۋاز كېچىپ مەجلىس زالىدىن چىقىپ كېتىۋاتقان «ھېساباتچىلارغا» مەغرۇرلۇق بىلەن قاراپ تۇراتتى.

مەھمۇت شىجائىنىڭ بىۋاستە ئوتتۇرىغا چىقىپ ئارىلىشىشى ۋە خەلق تەرەپتە تۇرۇپ ھەقانىيەتنى ياقلىشى، كىشىڭ خەلقنىڭ قاتتىق نارازىلىقى، ئۇرۇش ۋە مالىمانچىلىق تۇپەيلىدىن ئۈيغۇر ئۇيۇشما مالىيىسىدە ۋەقپىنى تۆلىگىدەك ئىقتىساد بولمىغانلىقتىن تەپتىش كومىسسىيىسى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. كېيىنكى ۋەقەلەرنىڭ تەرەققىياتى داۋامىدا بۇ دەۋامۇ بېسىلىپ قالدى.

قومۇلدا باندىت تازىلاش

توختى ئىبراھىم

I

1949 ـ يىلى 11 ـ ئايدا 5 ـ كورپۇسنىڭ (سابىق مىلـ
لىي ئارمىيە) 14 ـ دىۋىزىيە 40 ـ پولكى ئۇرۇمچىگە كىردى.
شۇ چاغدا پولك كوماندىرى يۈسۈپوف، مۇئاۋىنى گىمادىيوف ما ـ
لىك، كومىسسارى دۇڭ xx، سىياسىي باشقارما باشلىقى لى
فامىلىلىك كىشى ئىدى. پولك ئۈچ باتالىيوندىن تەركىپ تاپقان
بولۇپ، ئادەم سانى 1000 دىن ئاشاتتى، بۇلار ئۇرۇمچىگە كىـ
رىپ بۇرھان شەھىدىنىڭ قورۇسىغا ئورۇنلاشتى.

قوشۇن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىر تەركىبى سۈ ـ
پىتىدە مۇداپىئە خىزمىتىگە مەسئۇل بولدى.

قومۇلنىڭ شۇ چاغدىكى ۋەزىيىتىگە ئاساسەن 3 ـ باتالـ
يون قومۇلغا باردى. باتالىيون كوماندىرى كاپىتان ئىلاخۇن،
شىتاب باشلىقى ساقان ھاجىيېف، مۇئاۋىن باتالىيون كوماندىرى
ئەكبەروف ئىدى. باتالىيوندا ئىككى روتا بار ئىدى، 1 ـ روتا
كوماندىرى كاپىتان موموزا، 2 ـ روتا كوماندىرى تۇردىيېف
ئىدى. 1 ـ روتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى پاروچىك ئىدرىس، سىـ
ياسىي رەھبەر ياسىنجانلار باشچىلىقىدا 300 دەك كىشى بۇيـ
رۇق بويىچە ئايروپىلان بىلەن قومۇلغا باردى. بۇلارنى خەلق
ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ قومۇلدا تۇرۇشلۇق 6 ـ دىۋىزىيىسى
قارشى ئالدى.

شۇ چاغدا قومۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى يولۋاس بولۇپ، ئۇ
گومىنداڭنىڭ قومۇلدا قالدۇرغان ئىشەنچلىك ئادىمى ئىدى.

هامۇتخان دېگەن كىشى قومۇلنىڭ مۇئاۋىن ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ قوشۇن بىلەن بىللە قومۇلغا باردى. بۇ كىشىنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت، ھەربىي رايون بەلگىلىگەن بولغاچقا، قوشۇندىكىلەر ھەممە ئىشنى ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ قىلاتتى. بۇ ئادەم ئەسلىدە بۇرھاننىڭ مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى بولغانىدى. ئىچكى ئىشلارنى 6 ـ دىۋىزىيە رەھبەرلىرى باشقۇراتتى، باتالىيونغا 6 ـ دىۋىزىيىدىن بىر كىشى مەسلىھەتچى بولدى. بۇ چاغدا باتالىيوندا پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇش ئۇچۇن 7 ئادەمنى پارتىيىگە قوبۇل قىلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن پارتىيە ياچېيكىسى رەسمىي قۇرۇلدى. بۇ ئىسمائىلوف، ئىلاخۇن، مومۇزا، ئىدرىس، خې چۆلىن قاتارلىقلاردىن تەشكىللەنگەن تۇنجى ياچېيكا ئىدى.

II

شۇ چاغدا قومۇل ۋىلايىتىنىڭ ۋەزىيىتى جىددىي ئىدى. 6 ـ دىۋىزىيە رەھبەرلىرى ئەھۋالنى داۋاملىق باتالىيون رەھبەرلىرىگە ئۇقتۇرۇپ تۇراتتى. 1950 ـ يىلى 4 ـ ئايدا يولۋاس تاغدا توي ئىشمىز بار دەپ ئىككى ماشىنىغا بالا ـ چاقىلىرىنى بېسىپ، 100 نەچچە ئەگەشكۈچىسى بىلەن تاغقا چىقىپ كەتتى. بىر نەچچە كۈندىن كېيىن «يولۋاس بارىكۆلدىكى گومىداڭنىڭ بىر قالدۇق باتالىيونىنى قوزغاپ، ئوسمان بىلەن بىرلىشىپتۇ» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. 6 ـ دىۋىزىيە رەھبەرلىرى 3 ـ باتالىيونغا كېلىپ، يولۋاسنىڭ ئوسمان بىلەن قوشۇلۇپ باندىتلىق ھەرىكىتىگە كىرىشكەنلىكىنى ئۇقتۇردى ۋە 3 ـ باتالىيوننى باركۆلگە بېرىشقا بۇيرۇدى. باتالىيون بىر كېچىدىلا قوزغىلىپ ئاپتوموبىل بىلەن باركۆلگە يېتىپ بېرىپ، باركۆلدە ئىككى كۈن تۇرۇپ ئۆزلىرىگە ئوزۇق تەييارلىدى ۋە ئاتلىق ئىسكادىرون بولدى. مۇشۇ چاغدا 6 ـ دىۋىزىيىگە پولك كوماندىرى رېن شىتەن رەھبەرلىك قىلاتتى. بىز شۇ ئادەمنىڭ رەھبەرلىكىدە باندىت قوغلاش ئۇچۇن شۇخۇڭ لۇشا

دېگەن يەرگە يېتىپ باردۇق. بىز تەرەپتىن ئاساسلىق كومانـ
دىرلار ئىسمائىلوف، ئىمىنوف ئېلاخۇن، ئىدرىس، تۇردىبېغلار
ئىدى. ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن، ئوسمانىنىڭ قۇيرۇقچۇقلىرى
بىلەن جەڭ قىلدۇق. ئالدىدا ئۇرۇمچىدىن كەلگەن 40 ـ پولك
ئۇلار بىلەن سوقۇشۇپ قايتىپ كەتكەنكەن.

رېن شىتەن بىزگە باندىتلارنىڭ داخۇڭ لۇشا دېگەن يەرگە
ئورۇنلىشىۋالغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ئالدى بىلەن ئىدرىس باشـ
چىلىقىدا بىر ئىزۇۋوت ئەسكەر باندىتلارنى چارلاشقا داخۇڭ لۇـ
شاغا ماڭغۇزۇلدى. بىز بۇ يەردە دەم ئېلىپ تۇردۇق. ئۇلار قـ
يىن، ئاچا يوللارنى بېسىپ ئۇ يەرگە يېتىپ باردى. بۇ كەڭ
ساي بولۇپ، ئىككى تەرىپى مۇنبەت يايلاق ئىدى. دەل شۇ چاغدا
ئۇلار باندىتلارنىڭ رازۋېتكىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدۇ. بۇ
چاغ نامازشام ۋاقتى ئىدى. ئۇلار يا ئالدىغا، يا كەينىگە ماڭمالـ
مايدۇ. دۇشمەن كۆپ، ئۇلار ئاز، دۇشمەن تاغ ئۈستىدە، ئۇلار
پەستە ئىدى. قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئەھۋال يار بەرمەيتتى،
ئارقا سەپكىمۇ خەۋەر بەرگىلى بولمايتتى. شۇڭا ئۇلار سايدىكى
بىر دۆڭگە ئورۇنلىشىۋالدۇ. كەچ كىرگەندە ئارقىغا چېكـ
نىپ، ئاچال ئاغزىغا بېرىپ، كەلگەن يولدىكى تاغنى مۇداپىئە
قىلىپ يېتىشقا مەجبۇر بولدۇ. ئۇلار پىلان بويىچە شۇ يەرگە
ئورۇنلىشىپ، ئىككى ئالاقىچىنى بىز تەرەپكە ماڭغۇزىدۇ. تاڭ
ئاتقاندىن كېيىن 3 ـ باتالىيون، ئازادلىق ئارمىيىدىن بولۇپ
بىر پولكقا يېقىن ئادەم چارلىغۇچىلىرىمىز تۇرغان يەرگە يېـ
تىپ كەلدۇق. ھاۋا تۇيۇقسىز ئۆزگىرىپ، شىۋىرغان ئىچىدە
قالدۇق. تېمپېراتۇرا ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، ئات ـ قېچىرلار ـ
مۇ چىدىيالمىدى. قوشۇنىمىز كۈندۈزى تاغ ئىچىدە ئايلىنىپ
يۈرۈپ، جەڭچىلەر چارچىغان ئىدى. رېن شىتەن بىر يول باشـ
لىغۇچى بىلەن بىللە ئوتۇن بار ئورۇنغا يېتىپ باردى. چېدىر
تىكىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، ئوت قالاشقىمۇ تەس ئىدى. بىز
قاياق سۇ قاينىتىپ ئىچىپ، تاغ ئارىسىدا مۆكۈنۈپ ياتتۇق.

جەڭچىلەر بىر - بىرى بىلەن گىرەلىشىپ يېتىپ بىر - بىرىنى ئىسسىتاتتى. قار توختىماي يېغىپ جەڭچىلەرنى كۆمۈپ تۇراتتى. تاڭ يورۇشى بىلەن قار - شۇنىرغان توختاپ ھاۋا ئېچىلدى. سىگنال چېلىنىشى بىلەن جەڭچىلەر خۇددى داكا رەختنى بۆسۈپ چىققان بىگىزدەك قارنىڭ تېگىدىن ئېتىلىپ چىقىپ، سەپكە تىزىلدى، بىرقانچە ئات - قېچىر توڭلاپ ئۆلۈپ قالغان، بىرقانچە جەڭچىنىڭ پۇت - قوللىرى ئۇششۇپ قالغان ئىدى.

يولۇاس تاغنىڭ كۈنگەي تەرىپىدە، بىز تەسكەي تەرىپىدە ئىدۇق. باتالىيون كوماندىرى ئىسمائىلوف تاغ تۆپىسىدە دۇربۈن بىلەن قارىشىغا بىر پاي ئوق كېلىپ دۇربۈننى يەرگە ئۇچۇرەتتى. كوماندىرلار دەرھال قىسىملارغا ۋەزىپە تاپشۇردى. 1 - لىيەنگە تاغ چوققىسىنى ئىگىلەش ۋەزىپىسى تاپشۇرۇلدى. دېمەك، دۇشمەنگە تاغ چوققىسىنى بەرمەسلىك كېرەك ئىدى، چۈنكى بۇ چوققا ئىستراتېگىيىلىك ئەھمىيەتكە ئىگە چوققا ئىدى. بۇ چوققىنى ئىگىلەش ئۈچۈن ھەر ئىككى تەرەپ يۈقىرى ئۆرلەشكە باشلىدى. دۇشمەن ئوق ياغدۇرۇپ، چوققىنى ئىگىلەش ھەرىكىتىنى جىددىيلەشتۇردى. شۇ چاغدا ئىدرىسنىڭ ئېتى ئوق تېگىپ يىقىلدى. دېمەك، ئالدىدا ماڭغان قوشۇن بەلگىلەنگەن جايغا ئورۇنلاشقان ئىدى. ئۇلار دۇشمەنگە ئوق ياغدۇرۇپ، دۇشمەننى توسۇپ تۇردى. قالغان قىسىملار بەلگىلەنگەن ئورۇنغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن باندىتلار قېچىشقا باشلىدى. 1 - لىيەنمۇ تاغدىن چۈشۈپ باشقا قىسىملار بىلەن بىرلىكتە قوغلاشقا كىرىشتى. بىز بىر ئاز قوغلىغاندىن كېيىن بۇيرۇق بويىچە قوغلاشنى توختىتىپ، قېپقالغان غەنىيمەت مالىلارنى تېرىشتۇرۇپ ئالدۇق. ئات يىقىلغاندا 2 كىلوگرامىلىق باكىلاشكىغا ئوق تېگىپ، تۆشۈكتىن بۇلدۇقلاپ چىقىۋاتقان ھاراقنى ئىدرىس ئىچىۋالغان ئىدى. جەڭچىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ پۇتىدا خەي بولغانلىقتىن سوغۇقتا پۇتلىرى ئۇششۇپ قالغانىدى.

3 ـ باتالىيون ئۇلارنى ئاتقا مىنگۈزۈپ، مېيىپلەرنى كۆتۈرۈپ، تاغدىن تۆۋەنگە چۈشۈپ، ماشىنا بىلەن بارکۆل ناھىيىسىگە باردى.

III

بارکۆلگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، رەھبەرلەر ئەھۋال ئىگىلىدى. بىرقانچە كۈن جەددىي تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، گۈچۈڭدىن «ئوسمان بارکۆل تەرەپكە كەتتى» دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. ئىدرىس يەنە ئوسمان كېلىدىغان يولنى چارلاشقا كەتتى. كېچىدە دۈشمەنلەر يېتىپ كەلدى. كېچە تۈمانلىق، ئادەمنى ئادەم كۆرگىلى بولمايتتى، لېكىن ئادەم ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىز «ئوسمان نەنسەن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى» دەپ دەرھال خەۋەر بەردۇق. ئەسكەرلەر تاڭ سۈزۈلۈشى بىلەن ئارقىسىدىن قوغلىدى. قوشۇن نەنسەن تېغىنىڭ ئاغزىغا كەلگىچە دۈشمەن تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتكەن ئىدى. يولدا بىر قازاق ئايالنى ئۇچراتتۇق. ئۇ ئايال ئوسمانىنىڭ ئات سويۇپ، قەسەم بېرىپ تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. ئۇلار قازان ئېسىپ ئات گۆشىنى خامىلا يەپ تاغ ئىچىگە كىرىپ كەتكەنىدى. قوشۇن ئۇلارنىڭ ئارقىدىن قوغلاپ بىر كۈن ئۇرۇش قىلدى. ئۇرۇشتا بىر ئات ئۆلدى، بىر ئادەم قۇربان بولدى، چۈنكى دۈشمەن تاغ تۆپىسىگە چىقىۋالغانىدى. قوشۇن يۇقىرىدىكى بۇيرۇقى بويىچە قايتىپ بارکۆلگە كەلدى.

قوشۇن بارکۆلدە بىر كۈن دەم ئېلىپ، جەددىي تەييارلىق كۆردى. بۇ چاغدا ئوسمان، جانمقان، يولۋاسلار قورايى تېغىنىڭ ئارقا تەرىپىدە بىرلەشىپ، پۇقرالاردىن ئەسكەر تۇتۇپ چوڭ بىر باندىتلار قوشۇنىنى قۇرغان ئىدى. بىزنىڭ قوشۇنىمىز بىر كېچىدىلا جەددىي يۇرۇش قىلىپ دۈشمەن بار جايغا يېتىپ بېرىپ قاتتىق ئۇرۇشتۇق. دۈشمەن قېچىپ كەتتى، پۇقرالار قۇتقۇزۇپ قېلىنىدى، جانمقان شۇ مەيداندا تۇتۇلدى. پۇقرالار مۇڭاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن قوشۇن بارکۆلگە غەلىبىلىك قايتىپ كەلدى.

IV

ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدە ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بىر لىيەن ئەسكىرى بار ئىدى. بىز بارگۆلگە كېلىپ بىرقانچە كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى خەلقنىڭ پۈتۈنلەي تاغقا قېچىپ كەتكەنلىكى، بۇ يەردىكى بىر لىيەن ئەسكەرنىڭ دۇشمەننىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقى ھەققىدە خەۋەر تاپشۇرۇۋالـ ـدۇق. بىز پولك كوماندىرى رېن شىتەننىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە، تېزدىن قوزغىلىپ ھېلىقى لىيەنگە يارىدەم بېرىشكە ماڭغۇزۇلـ ـدۇق. قوشۇن كاپىتان ئىسمائىلوف، ئېلاخۇن باشچىلىقىدا يولغا چىقتى. بىز بىر سوتكا يول يۈردۇق، بىزنى يول ئۈستىدە بىرـ نەچچە ئورۇندا يولۇاسنىڭ كۈيئوغلى توسۇغان بولسىمۇ ئۇلارغا زەربە بېرىپ، تېزلىك بىلەن ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى قورـ شاۋدا قالغان لىيەننىڭ قېشىغا باردۇق. ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ بۇ لىيەنى ناھىيە ئەتراپىدىكى پوتەيلەرگە ئورۇنلاشقان ئىكەن. بىز بارغاندىن كېيىن ئۇلار «باندىتلار كەلگەن ئوخشايدۇ» دەپ جىدـ ـدىي ھالەتتە تۇردى. بىز تەرەپتىن ئىككى، ئۇ تەرەپتىن ئىككى ۋەكىل ئاق بايراق كۆتۈرۈپ كېلىپ ئۇچراشقاندىن كېيىن، قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۈپ، خۇشال بولۇشتى. ئۇلار ناھىيىگە كىرگەندە بىرمۇ ئادەم يوق ئىدى. قوشۇنىمىز ئاتقا يەم ـ خەـ ـشەك ئىزدەپ كىرگەندە بىر ئۆيدىكى ئەۋرەزدە بىر كىچىك بالا يۇندىغا چېلىنىپ قولىنى پاتقاققا تىقىپ دۈم ياتقان ئىكەن. بۇـ ـنى كۆرگەن جەڭچىلەر بالىنى دەرھال پاتقاقتىن ئېلىپ روتا كوماندىرى ئىدرىسنىڭ قېشىغا ئېلىپ كەلدى. شۇ ھامان دوخـ ـتۇر ئەسمىتۇللانى چاقىرىپ تەكشۈرتكەندە بالىنىڭ يۇرىكى سوقۇۋاتقان ئىكەن. بالا ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇق دەستىدىن ئۆـ ـلەر ھالەتكە كېلىپ قالغان ئىدى. بالىنىڭ ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالغاندىن كېيىن بالا ئاستا ـ ئاستا ھوشىغا كەلدى. بۇ بالا ھوشىغا كەلگەندىن كېيىن جەڭچىلەر كونا كىيىملىرىنى سۆكۈپ بالىغا كىيىم تىكىپ كىيگۈزدى. ئۇنىڭ بېشىدا كەيمە

تۇماق، ئۇچسىدا كۇرەك جۇۋا بار ئىدى. ئۇ ئاستا ـ ئاستا گەپ قىلىدىغان بولدى.

بىز بۇ لىيەن بىلەن بىرلىشىپ ئۇچ لىيەن بولۇپ، تاغقا قېچىپ كەتكەن خەلقنى تىنچلىق بىلەن سۆھبەت ئارقىلىق قايتۇرۇپ كېلىشنى پىلانلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن ھامۇتخان ۋالىي، ئىسمائىلوف، ئىدرىسلاردىن تەركىب تاپقان ۋەكىللەر ئۆمىكى بايراق كۆتۈرۈپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى (بەش ئادەم) بىلەن بىر تۈزلەڭلىكتە سۆھبەت ئۆتكۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلار ھەقىقىي ئەھۋالنى تولۇق چۈشەندى. خەلق قايتىپ كەل-گەندىن كېيىن قىلىدىغان ئىشلارنى ئۇقتۇردى. ئۇلار بىزنىڭ چۈشەندۈرۈشىمىزگە قايىل بولغاندەك قىلدى. ئۇلار بىز تەرەپكە ئۇچ كۈندىن كېيىن جاۋاب بېرىشنى ۋەدە بېرىپ قايتتى. بىز تەرەپمۇ ئۇچ كۈن كۈتىدىغانلىقىنى ئېيتتى. شۇ ئارىدا ھېلىقى بالىنىڭ ھايات ئىكەنلىكى، ئاتا ـ ئانىسى بولسا تاپشۇرۇپ ئې-لىشى كېرەكلىكى ئېيتىلدى. ۋەكىللەر ئۆمىكى ناھىيىگە قاي-تىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرى تاغقا چىقىپ كەتتى. ئۇچ كۈن كۈتكەندىن كېيىن ئۇلار ئەكسىچە يىراقتىن ئوق چىقىرىپ قارشىلىق بىلدۈرۈشكە ئۆتتى. تۆت كۈن ئۆتكەندىن كېيىن قوشۇنىمىز ئىلاجسىز تاغقا چىقىپ ئۇلارغا قارشى ئوت ئاچ-تى. ئېتىشقاندىن كېيىن باندىتلار قېچىپ كەتتى. پۇقرالارغا تەشۋىقات ـ تەربىيە بېرىلىپ ناھىيىگە قايتۇرۇپ كېلىندى. بۇلار قايتىپ كەلمىگەن، قېچىپ يۈرگەن خەلقنى خەۋەر بېرىپ، سىياسەتنى يەتكۈزگەندىن كېيىن تەرەپ ـ تەرەپتە تىنەپ يۈر-گەن خەلق قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارمۇ خاتىرجەم قە-لىندى.

شۇ ۋاقىتتا تاشۋېلىقتا يولۋاس باندىتلىرى بارلىقى ھەققە-دە يۇقىرىدىن خەۋەر كەلدى. ھېلىقى بالىنى خەلقتە تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولغىنىمىزدا «بۇ بالىنىڭ ئىگىسى يوق، سىلەر ئالا-غاچ كېتىڭلەر» دەپ ئۇنىمىدى. ئاندىن يەنە 1 ـ لىيەن بالىنى

ئېلىپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇنمىز دۇشمەننى قوغلاشقا يولغا چىقتى. بالىنى بىر تۆگىگە مىنگۈزۈپ، ئالاھىدە بىر جەڭچى ئەمەتجانغا ئورۇنلاشتۇرۇپ يولغا چىقتۇق. باتالىيون بىلەن داۋانغا كەلگەندە بالا تۆگىنىڭ قورسىقىغا ساڭگىلاپ، سۇغا پاتۇرۇلۇپ كەتكەن بولسىمۇ ھايات قالدى. بۇ چاغدا قوشۇن بىلەي داۋانغا چىققاندىن كېيىن باندىتلارنى قورشىۋالدۇق. قوشۇنىمىز ئۇلار بىلەن ئىككى سائەت ئۇرۇش قىلغاندىن كېيىن باندىتلار قاچتى. ئەمما تۆگىگە بىرقانچە پاي ئوق تېگىپ ئۆلگەن بولسىمۇ، بەختكە يارىشا بالا يەنىلا ئامان قالدى. قوشۇنىمىز باندىتلارنى قوغلاپ داۋاملىق ئىلگىرىلەپ شىڭشىڭشاغا يېتىپ باردى. ئۇ يەردە باندىتلارنى قورشاۋغا ئېلىپ گومبىداڭنىڭ قالدۇق بىر لىيەنى بىلەن باندىتلارنى تەسلىم قىلىپ، قوراللىق باندىتلارنى ئېلىپ قومۇلغا قايتىپ كەلدۇق. يولۇاس، ئوسمان باندىتلىرى تۆتۇق بەرمەي قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن قومۇل ۋىلايىتى دائىرىسىدىكى باندىتلار تازىلىنىپ، غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدۇق.

V

ھېلىقى بالا لیەنده جەڭچىلەر بىلەن بىللە ياشاشقا باشلىدى. ئۇنى ھەربىي پاسوندا چىرايلىق ياساپ قويغان ئىدۇق. ھەممە جەڭچىلەر ئۇنى ياخشى كۆرۈپ ئاسرايتتى. قولمۇقول ئەركىلىتىپ بىللە ئويناتاتتى. بالىمۇ جەڭچىلەر قانداق ھەركەت قىلسا شۇنى قىلاتتى. چىرايىدىن خەنزۇ ياكى خۇيزۇ ئىكەنلىكى چىقىپ تۇراتتى، كىمنىڭ بالىسى ئىكەنلىكى نامەلۇم ئىدى، بالىنىڭ ئىسمىمۇ يوق ئىدى. بىز بالىنىڭ ئىسمىنى قويۇشنى مۇزاكىرىلەشتۇق. جەڭچىلەرنىڭ بەزىلىرى، «ئىسلام» قويايلى دېسە، بەزىلىرى «پولك ئوغلى»، «باتالىيون ئوغلى» قويايلى دەيتتى. ئاخىرىدا بىرقانچە تۇرلۇك ئەھۋالغا قاراپ «ھايات» ئىسىم قويۇلدى. ئاخىرىدا «ھايات» يولداش ئىدرىسنىڭ بىردىنبىر ئېزىز، كۆيۈمچان پەرزەنتىگە ئايلاندى.

شۇنىڭ بىلەن ھاياتنىڭ خەتنە تويى ئۆتكۈزۈلدى. ئۇ شـ-
خۇغا قايتىپ كېلىپ، ئىدرىسنىڭ ئانىسى ئايىمخانىنىڭ تەربىـ-
يىسىدە ئوقۇپ، 1964 ـ يىلى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى
ئەلا پۈتتۈرگەن ئىدى. چوڭ ئانىسى ئايىمخان ۋاپات بولغاندىن
كېيىن ئىدرىس ئۆزىنىڭ قېشىغا ئەكىلىۋالدى. «ھايات» دادىسى
ئىدرىس بىلەن 1 ـ چارۋىچىلىق مەيدانىدا بىللە تۇرۇش جەريا-
نىدا بىر تەرەپتىن ئىشلەپ بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ ياشلار
ئىتتىپاقىنىڭ ئەزاسى بولدى. ھازىر 1 ـ چارۋىچىلىق مەيدانى
پوچتا ئىدارىسىنىڭ كادىرى بولۇپ ئىشلەۋاتىدۇ. ھايات ئۆيلەن-
دى، ئايالى ئايشەم ئىككى ئوغۇل تۇغدى.

1969 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە داجەيدىن ئۆگىنىش يىغىنى ئې-
چىلدى. يىغىنغا ئىدرىسمۇ قاتناشقان ئىدى. ئۇ ئاراتۇرۇكتىن
كەلگەن ۋەكىللەرنى تېپىپ ئۇلارغا ھايات توغرىسىدىكى
ئىشلارنى دەپ بەردى؛ نەتىجىدە ھاياتنىڭ ئاتا ـ ئانىسى يوق،
ئىككى ئاكىسى ۋە بىرقانچە تۇغقانلىرىنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى.

ۋەكىللەرگە ھاياتنىڭ سۈرىتى بېرىلدى. بىر مەزگىل ئۆتـ-
كەندىن كېيىن ئاراتۇرۇك ناھىيىسىدىكى ئاكىلىرىدىن خەت
كەلدى. ئاخىرىدا ھاياتمۇ خەت يازدى، ئاكىلىرىدىن خەت ۋە
سۈرەتلەر كەلدى. بۇلارنىڭ چىرايى ناھايىتى ئوخشىشاتتى. ئارا-
تۇرۇكتە بىر ئاخۇنۇم بولۇپ، ئۇنىڭ بىر تۇغماس قىزى بول-
غان. ھاياتنىڭ دادىسى ھاياتنى ئاخۇنۇمنىڭ قىزىغا بېقىۋېلىشقا
بەرگەن، ئاخۇنۇم باندىتلارغا ئەگىشىپ قاچقاندا، بالىنىڭ يا-
چۇقىغا بىر چاڭگال قوناق سېلىپ تاشلاپ قېچىپ كەتكەن ئى-
كەن. ھايات ھېلىمۇ 1 ـ چارۋىچىلىق مەيدانى پوچتىخانىسىدا
بار.

«ئىلى قىزىل قانات‌لىقلار» تەنتەربىيە ئۆمىكى

توختى ئىبراھىم

1931 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ياپون باسقۇنچىلىرى جۇڭگونىڭ شەرقىي شىمالدىكى ئوچ ئۆلكىسىنى بېسىۋالدى. جۇڭخۇا مىللىتىنىڭ بېشىغا ئېغىر كۈلپەتلەرنى ئېلىپ كەلگەن بۇ كۈن «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى» دېگەن نام بىلەن خاتىرىلەندى.

بىر قىسىم ئىلغار ۋەتەنپەرۋەر ياشلار بېشىنى ئىچىگە تىقىپ يۈرۈۋەرسە تېخىمۇ ئېغىر مۇنقەرزگە بوغۇلىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى ـ دە، ئورنىدىن دەس تۇرۇپ، ئۆزلىرىنى كۈرەش جەريانىدا تاۋلاپ دۈشمەنگە كوچ كۆرسىتىپ تاقابىل تۇرۇشقا بەل باغلىدى. ئۇ بولسىمۇ تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئۆتكۈزۈپ «18 ـ سېنتەبىر ۋەقەسى»نى خاتىرىلەش ئارقىلىق خەلقنى ئويغىتىپ كۈرەشكە چاقىرىشتىن ئىبارەت ئىدى.

ئاردىن ئۇزاق ئۆتمەي ياپونىيە كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشىنى باشلىۋەتتى. ج ك پ نىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ۋەكىللىرى «18 ـ سېنتەبىر» كۈنىنى پۈتكۈل شىنجاڭ تەۋەسىدە تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنى ئۆتكۈزۈپ، ياۋۇز دۈشمەنگە قارشى كوچ كۆرسىتىش كۈنى قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. تەرەققىيپەرۋەرلىك نىقابىغا ئورىنىۋالغان شېڭ شىسەي بۇنى مۇقۇللاشقا مەجبۇر بولدى.

ئۇقتۇرۇشقا بىنائەن ئۆلكىمىزنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيە ۋە شەھەرلىرىدە تەييارلىق خىزمەتلىرى باشلىنىپ كەتتى. ئىلى ۋىلايىتى بويىچە خەلقپەرۋەر، دېموكراتىك زات ياۋۇ سىلىڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە «ئىلى قىزىل قانات‌لىقلار» كومىتېتى تەشكىل قىلىندى. كوماندا ۋالىي چېن يۈبەينىڭ يېتەك-

چىلىكىدە ئۆز ئىشىنى باشلىۋەتتى. كوماندا ـ دارىلمۇئەللىمىن، ئىلى گىمنازىيىسى، رۇس، تاتار مەكتەپلىرى، ھەرقايسى ئىدارە، جەمئىيەتلەردىكى ياش ھەۋەسكارلاردىن تەركىپ تاپقاندى. كوماندىغا ئۇيغۇر، تاتار، رۇس، قازاق، شىبە، موڭغۇل، ئۆزبېك ۋە خەنزۇلاردىن بولۇپ 80 ماھىر قاتناشتى. بۇلارنىڭ 95 پىرسەنتى مىللىيلار ئىدى. ئۇلار ئىچىدە ئەنۋەر (قازاق)، نائىل، ھاجى، ئىسرائىل، جىبىل، ئايتۇرغان، رەپقەت، مەسئۇت، ئارۇپ، ئىلھام، توختى قاتارلىق چېنىققان تەنتەربىيە ئەزىمەتلىرى بار ئىدى. ئۇيغۇر تىلىغا ماھىر، باشقا مىللەت تىلىرىنى راۋان چۈشىنىدىغان ۋاڭ پاڭ كوماندىنىڭ باش تربىنېرى ئىدى، كۆرگەن ئادەم ئۇنىڭ خەنزۇلىقىنى بىلمەي قالاتتى. ھەممىمىزگە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن تەنتەربىيە كىيىملىرى ۋە سايمانلىرى تارقىتىپ بېرىلدى. كىيىملەرنىڭ ئالدىغا كېرىلىپ تۇرغان قۇشنىڭ قانىتى قىزىل رەڭدە تىكىلگەنىدى. كوماندا شۇڭا «قىزىل قاناتلىقلار» دەپ ئاتالدى. بىزنىڭ تەييارلىغان تەنتەربىيە تۈرلىرىمىز 18 خىلدىن ئاشاتتى.

سېنتەبىر ئېيىمۇ يېتىپ كەلدى. ھەممىنىڭ زوقىنى كەلتۈرگەن بۇ كوماندا ئىلى ۋە چۆچەك خەلقىنىڭ پەخرىگە ئايلاندى. مۇسابىقە تەييارلىقلىرىمۇ پۈتۈپ قالدى. 8 ـ سېنتەبىر ئەتىگەندە ياۋ سىلىڭ، ۋالىي چېن يۈبەي، مۇئاۋىن ۋالىي نەزەرخان خوجا ۋە ھېكمىبەگ خوجا، تەلئەت مۇسابايوف قاتارلىقلار نەق مەيدانغا كوماندىنىڭ تەييارلىقلىرىنى كۆزدىن كەچۈردى، تەييارلىقلىرىمىزدىن ئالاھىدە مەمنۇن بولۇپ ئالقىش ياڭراتتى.

كەچقۇرۇن ئۇيغۇر ـ قازاق ـ قىرغىز كۇلۇبىدا ئۇزىتىش زىياپىتى بېرىلدى. ياۋ سىلىڭ «شىنجاڭنى يېڭى شىنجاڭ قىلىپ قۇرۇپ چىقايلى» دېگەن تېممىدا نۇتۇق سۆزلەپ مۇنداق دېدى: «شىنجاڭ مۇشۇ ئولتۇرغانلارنىڭ ئانا تۇپرىقى، ھەر مىللەت قول تۇتۇشۇپ ئۆز زېمىنىنى گۈللەندۈرۈشى كېرەك، ھەممە

مىللەت خەلقى باراۋەر بولغان گۈزەل ئائىلىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. ھەممىمىز جاسارىتىمىزنى ئۇرغۇتۇپ ياۋۇز دۈشمەنگە قارشى كۈرەش قىلىشىمىز كېرەك. سىلەر مەن تاقاپ قويغان قانات بىلەن ئۇرۇمچىگە ئۇچۇپ بېرىپ، شەرەپ قازىنىپ يەنە شۇ قانىتىڭلار بىلەن ئېگىز ئۇچۇپ قايتىپ كېلىڭلار» دېگەندە مەيدان گۈلدۈراس ئالقىش ساداسىرى بىلەن مۇزىكا ساداسىغا تولدى.

ئەتىسى يەنى 9 - سېنتەبىر كۈنى ۋالىي چېن يۈبەينىڭ يېتەكچىلىكىدە سوۋېت ماشىنىلىرىغا ئولتۇرۇپ يولغا چىقتۇق. ئۈچ كۈن يول يۈرۈپ 4 - كۈنى ئەتىگەندە ئۇرۇمچىگە يېتىپ باردۇق. ئۇرۇمچىنىڭ قىياپىتى غۇلجىنىڭكىگە ھەرگىز ئوخشىمايتتى. ئۇرۇمچى ئاسمىنىنى ئىس - تۈتەك قاپلىغاچقا نەپەس ئېلىش قىيىن ئىدى. بىرقانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن بۇ خىل ھاۋاغىمۇ كۆنۈپ قالدۇق. بىزنىڭ چۈشكەن يېرىمىز شەھەرلىك پىداگوگىكا مەكتىپى ئىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتقىنىڭ بىر قانچە ئېغىزىدا تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرۈپ كەلگەن 3 - قارارلىق ئوقۇغۇچىلار خىزمەت كۈتۈپ تۇرغان ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كاستيۇم - بۇرۇلكا كىيىپ گالىستۇك تاقۇالغان بولۇپ، بىر دەقىقە ۋاقىتنىمۇ بىكار ئۆتكۈزمەيتتى، ئىشقىلىپ كىتاب كۆرۈش، ساز چېلىش، شاخمات ئويناش، توپ ئويناش قاتارلىق ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇلار بولۇپمۇ تورنىك، بىلىيارت ئويناشنى بەك ياخشى كۆرەتتى.

بىرقانچە كۈنلەر ئۆتكەندىن كېيىن بىزنىڭ ياتاقىغا بىر ئۇيغۇر زىيالىي كىرىپ كەلدى. ئۇ گەپ ئارىلىقىدا ئۆزىنىڭ قومۇللۇق ئىكەنلىكى، غۇلجىغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش ئارزۇيىنىڭ بارلىقىنى سۆزلەپ بەردى. دەرۋەقە بۇ كىشى يىل ئۆرۈلۈشى بىلەن غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ بىزگە ئوقۇتقۇچى بولۇپ قالدى. مانا بۇ كىشى كېيىنكى مەزگىللەردە ئىنقىلابىنىڭ

يولباشچىلىرىدىن بىرى بولغان ھەمدۇللا قۇربانوف دېگەن كىشى ئىدى.

17 ـ سېنتەبىرگىچە ھەرقايسى ئورۇنلارنىڭ تەنتەربىيە كوماندىلىرى ئۈرۈمچىگە كېلىپ بولدى. شۇ كۈنى شەھەر ئىچىدىكى «قارا بۇتخانا»نىڭ چاڭچىلە قويىدىغان سەھنىسىدە ئۆلكىلىك تەنتەربىيە ھەيئىتى بىلەن جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشما بىرلىكتە ئۇيۇشتۇرغان تەنتەربىيىچىلەرنى قارشى ئېلىش يىغىنى ئېچىلدى. بۇتخانا سەھنىسىگە بىر قانچە باشلىق پەيدا بولدى. 600 گە يېقىن تەنھەرىكەتچىنىڭ كۆزى ئەنە شۇ كىشىلەرگە تىكىلگەنىدى. ئۇلارنىڭ كىملىكىنى سورىغىنىمىزدا بىرەيلەن بىزگە پىچىرلاپ «ئۇلار كومپارتىيىنىڭ ئادەملىرى، ئۇلار چىن تەنچىيۇ، ماۋ زېمىن، لىن جىلۇ، دېڭ فا دېگەنلەر شۇ» دەپ جاۋاب بەردى.

ئۆلكىلىك جاھانگىرلىككە قارشى ئۇيۇشمىنىڭ باش كاتىپى ۋاڭ ئەپەندى قارشى ئېلىش يىغىنىنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ماۋ زېمىن خۇشخوي تەبەسسۇم بىلەن نۇتۇق سۆزلىدى، ئۇنىڭ سۆزى قىزغىن قارشى ئېلىندى. يىغىن ئاخىرىدا ئېسىل كونسېرت قويۇلدى. شۇ كۈنلەردە ئۈرۈمچىدە «ئۇلۇغ داھى»غا چوقۇنۇشتەك قاينىق كەيپىيات ئەۋجىگە چىققانىدى. بىگۈناھ ئادەملەر تۇتقۇن قىلىنىپ قاتتىق باستۇرۇش ئەۋجىگە چىققانلىقتىن ۋەھىمىلىك، سۇرلۇك كەيپىيات ئۈرۈمچى ئاسمىنىنى بىر ئالغانىدى.

17 ـ سېنتەبىر كۈن چىقىش بىلەنلا ئۈرۈمچى ئاسمىنىنى قاپلىغان ئىس ـ تۇتەكلەر تارقاپ ھاۋا ئېچىلدى. تەنھەرىكەتچىلەر تەييارلىق مانىۋېرى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن ھەربىي مەكتەپ ئالدىدىكى كەڭ مەشىق مەيدانىغا توپلاندى. ھەرقايسى تەنتەربىيە كوماندىلىرىنىڭ كىيىملىرى ئارىسىدا يەنىلا ئىلى كوماندىسىنىڭ كىيىملىرى ئالاھىدە كۆركەم ئىدى.

ئۆلكىلىك مۇسابىقە ھەيئىتىنىڭ رەئىسى ئابدۇللا دامولىلا،

مۇئاۋىن رەئىس مىڭ يىمىڭلارنىڭ بۇيرۇقى بىلەن ھەرقايسى تەنتەربىيە ئۆمەكلىرى ھەشەمەتلىك بېزىلگەن تەنتەربىيە مۇدىرى ئالدىدىن ئۆتۈشكە باشلىدى. دۇخۇۋۇي ئوركېستىرنىڭ كەينىدىنلا قىزغىن ئالقىش سادالىرى ئىچىدە «ئىلى قىزىل قاناتلىقلار» ئۆمىكى ئۆتتى. سائەت 11 دە تەييارلىق كۆرۈكى ئاخىرلاشتى. ئابدۇللا دامۇللا ھەيئەت ناملىرىدىن تەنتەربىيە مۇساباقىسى ئۆتكۈزۈش شارائىتىنىڭ تولۇق ھازىرلانغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

دەل شۇ پەيتتە غەرب ئاسمىنىنى يېرىپ موسكۋادىن ئۇچۇپ كەلگەن ئايروپىلان ئۈرۈمچى ئاسمىنىنى بىر ئايلىنىپ كونا شەرقىي ئايرودرومغا قاراپ ئۇچۇپ كەتتى. بىز ئاسمانغا قاراپ ئۈرۈلغان چاۋاك ۋە ھۇررا سادالىرىنىڭ كىمگە ۋە نېمىگە قارىتىلغانلىقىنى بىلمەي ھاڭ ـ تاڭ قالدۇق. ئۇلار: «ئۇلۇغ داھىمىز دۇبەن جانابلىرى ياشىغاي، تۇمەن مىڭ يىللار ياشىغاي، سىزنىڭ سالامەت قايتىپ كەلگەنلىكىڭىزنى قىزغىن تەبرىكلەيمىز» دېگەن ئەسەبىي ئاللا ـ چۇقانغا قاراپ ئاندىن ئايروپىلاندا كىمنىڭ بارلىقىنى بىلدۇق. پاراتقا قوماندانلىق قىلىۋاتقان ھەم كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقان ئەمەلدارلار ماشىنىغا ئولتۇرۇپ پەرىشان ھالدا ئايرودروم تەرەپكە كېتىپ قالدى.

ئەسلىدە شېڭ شىسەي 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرى مەخپىي ھالدا كرېملىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن موسكۋاغا كەتكەن بولۇپ، ئۇنىڭ ستالىن بىلەن قىلغان خۇپىيانە سىياسىي سودىسى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، گۈزەل بىر رۇس قىزىنى ھەمراھ قىلىپ قايتىپ كەلگەنىكەن.

1938 ـ يىلى 18 ـ سېنتەبىر كۈنى زەمبىرەك، قوڭغۇراق ئاۋازلىرى بىلەن سۈرلۈك قىياپەتكە كىرىپ تەنتەربىيە مەيدانىدا 30 نەچچە ئۆمەكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 600 دىن ئوشۇق تەنھەرىكەتچى سەپ تۈزۈپ مەيدان ئالدىدا ھازىر بولدى. ئۇلار مىڭلىغان تەنتەربىيە مەستانىلىرى، ئوقۇغۇچىلار مەيدانى ئەترا-

پىغا توپلاندى. 90 مېتىردىن ئاشىدىغان ھەشەمەتلىك بېزەلگەن مۇنبەردىن ھەرقايسى نازارەتنىڭ نازىرلىرى، ئۆمەك باشلىقلىرى، شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق كومىپارتىيە مەسئۇللىرى، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق باش كونسۇلى، گېنېرال ئانتونوف قاتارلىقلار ئورۇن ئالغاندى.

سەھنە ئالدىغا كېلىپ توختىغان قارا پىكاپ ئىچىدىن ئىككى پۇتىدىن ئايرىلغان مىڭ يىمىڭنى بىر ئادەم ھاپاش قىلىپ سەھنىگە ئېلىپ چىقتى.

ئەتىگەن سائەت توققۇزدا شېڭ شىسەي مەيدانغا كىرىپ كەلگەندە ئۇنىڭ شەرىپىگە مەدھىيە شوئارلىرى، ئالقىش سادالىرى ياڭراپ كەتتى. ئۇ مۇھاپىزەتچىلىرىنىڭ قورشاۋىدا بولغاچقا ئاسانلىقچە كۆرگىلى بولمايتتى.

ئەپسۇسلىنارلىق يېرى شۇكى، يېڭى دەۋر روھىدا تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن بۇ مۇسابىقە مۇنبىرىدە خەلقنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان زاتلاردىن خوجانىياز ھاجى، قۇربان مۇھتى، گېنېرال بېكتىيوف، مۇھەددىن ئەزىزى، شەرىپخان تۆرە، يۇنۇسبەگ، ئەزىز مۇھتى، تۇردى ئاخۇن باي، موللا ھېلىم شەنجاڭ قاتارلىق كىشىلەر كۆرۈنمەيتتى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى جاللات شېڭ شىسەي چوڭ تازىلاشتا ئۆجۈقتۇرۇپ بولغان ئىكەن، شۇڭا سەھنىدە پەقەت ئابدۇللا دامولا قاتارلىق بىرنەچچىلا مىللىي رەھبەر چۆرگىلەپ يۈرەتتى.

«ئۇلۇغ داھى» شېڭ دۇبەن ئالقىش سادالىرى ئىچىدە سەھنىدىن ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، مۇسابىقە باش قوماندانى ئابدۇللا ئەپەندىم يىغىنىنىڭ ئېچىلغانلىقىنى جاكارلىدى. «پىدائىيلار» ناخشا ـ مۇزىكا سادالىرى ياڭراپ پوجاڭزىلار ئېتىلدى. قىزىل تاغ ئۇستىگە ئورنىتىلغان سالىيوت توپىدىن چىققان ئاۋاز ئۇرۇمچى ئاسمىنىنى زىل زىلىگە كەلتۈردى. ئالقىش سادالىرى ئىچىدە مۇئاۋىن باش قوماندان مىڭ يىمىڭ قىسقا نۇتۇق سۆزلەپ ئاخىرىدا «ياپون ئالۋاستىلىرىغا قارشى يۈرۈش

قىلايلى» دەپ شوئار توۋلىدى. ئۇنىڭ سۆزى غەزەپلىك شوئارلار بىلەن بۆلۈنۈپ تۇردى.

تەبرىك سۆزلىرى تۈگىگەندىن كېيىن ھەرقايسى ئۆمەكلەر ئورکېستىرلارنىڭ باشچىلىقىدا پاراتتىن ئۆتتى. ئارقىدىن ئۆلەكلىك تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ھەر مىللەتكە سىمۇول قىلىنغان ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى مەيدانىنى جانلاندۇرۇۋەتتى. چۈشتىن كېيىن تەنتەربىيە مۇسابىقىسى رەسمىي باشلاندى. مۇسابىقە بەش كۈن داۋام قىلدى. 26 تۈرده ئېلىپ بېرىلغان مۇسابىقە «ئىلى قىزىل قاناتلىقلار» كومانداسىنىڭ تولۇق غەلىبىسى بىلەن ئاياغلاشتى. كومانداىمىز مۇسابىقىنىڭ ھەممە تۈرلىرىدە چېمپىيونلۇقنى قولغا كەلتۈردى. مۇسابىقە غەلىبە شادلىقىنى نامايان قىلمىدىغان ئاخىرقى باسقۇچقا كىردى. بىرقانچە يۈز ئەمەلدار ۋە جەمئىيەت ئەربابلىرىنىڭ شېئىر شىسەينى ئارىغا ئالغان ھالدىكى 200، 400، 500 مېتىر ئارىلىقلار بويىچە يۈگۈرۈش مۇسابىقىسى قاينىاپ كەتتى. «قان ـ قەرز ئۇچۇن يۈگۈرەيلى»، «ياپونغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلايلى» دېگەن شوئارلار ياڭراپ تۇراتتى.

چىرايىنىڭ قېنى قېچىپ ساپسېرىق تاتىرىپ كەتكەن شېئىر شىسەي 1 ـ بولۇپ پەللىگە يېتىپ كەلدى. ئۇ ئامالسىز چېلىنىۋاتقان چاۋاكلار ۋە روھلاندۇرۇشقا مۇيەسسەر بولۇپ تۇردى. ئۇ بىر ئەپيۇنكەش بولغاچقا، ھالىدىن كېتىپ قالاي دېگەندە ئىككى مۇھاپىزەتچىسى قولتۇقىدىن يۆلەۋالدى، ئۇ يانچۇقىدىن دورىسىنى ئېلىپ ئاغزىغا سېلىۋالدى.

مەيداندىكى تاماشىبىنلارنىڭ كۆزى ئۇنىڭغا تىكىلگەنىدى. بىز بىلەن قول ئېلىشىپ تەبرىكلەۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۆزۈلمەيتتى. مەيدىلىرىمىز مېدال، خاتىرە ئىزناكلار بىلەن تولغاندى. ناۋىل، ئايتۇرغان، ئەنۋەر، جېلىل، رەپقەت قاتارلىقلار چېمپىيونلۇققا ئېرىشتى. كومانداىمىزغا بېرىلگەن مۇكاپات بۇيۇملىرىمۇ كۆپ بولدى. قىزلار گۈلدەستىلەرنى ئالدىمىزغا تاشلاپ تۇردى.

بىز ئەنە شۇنداق غەلىبە شادلىقى ئىچىدە ياتاققا قايتىپ كەلدۇق. ئۆگۈنلۈكى نامازدىگەر ۋاقتىدا شېكىت شىسەينىكى مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى لى رۇكى (بۇ كىشى ئىلگىرى غۇلجىدا ياۋ سلىكىنىكى مۇھاپىزەتچىسى بولغان) پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇنى كۆرۈپ ھەممىمىز ئەندىشىگە چۈشۈپ قالدۇق. ئۇ ۋالىي چېن يۇبەي بىلەن بىللە ئىدى. ئۇنىكى چىرايى تاتىرىپ قېنى قاچقانىدى. چېن يۇبەي: «ئۇلۇغ داھىمىز دۇبەن جانابلىرى بۇگۈن بىزنى ئالاھىدە زىياپەتكە تەكلىپ قىپتۇ» دېگەندىلا ئاندىن ھەممىمىزنىكى يۈرىكى ئىزىغا چۈشتى. كەچقۇرۇن رەتلىك تىزىلىپ دۇبەن مەھكىمىسىگە كەلسەك، بىر قانچە مۇھاپىزەتچى بىزنى ساقلاپ تۇرغان ئىكەن. ئۇلار بىزنى غەربىي زالىنىكى شەرقىگە جايلاشقان بىر قەۋەت كەكى مېھمانخانىغا باشلاپ كىرىدى. ھەممىمىز كوماندىغا بويسۇنۇپ رەتلىك، ئەدەپلىك ئولتۇرۇدۇق. پولكوۋنىك لى xx نىكى دىرىژورلۇقىدا «پىدائىيلار مارشى»نى ياڭراتتۇق.

شېكى شىسەي تەرجىمان خەمىت ھەكىمىنىكى ھەمراھلىقىدا زالغا كىرگەندە ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ چاۋاك چالدۇق. ئۇ ھەربىي كىيىم كىيىپ، گېنېرال پولكوۋنىكلىق پاگونى تاقۇالغانىدى. مەيدىسىگە قانداقتۇر «قىزىل يۇلتۇز ئوردىنى»غا ئوخشاش سوۋېت ئىتتىپاقى ئوردېنىدىن بىرنى تاقۇالغانىدى.

ئۇ ھەربىي شىنىلنى يېپىنچاقلىغان پېتى ئورۇندۇق ئۇستىگە چىقىپ، خەمىت ھەكىمىنى «سىزمۇ ئورۇندۇققا چىقىكى» دەپ شەرەت قىلىسىمۇ، ئۇ كىشى ئەيىنىپ چىققىلى ئۇنىمىدى. ئۇ «مەن ئۆز ئۆمرۈمدە نۇرغۇن مۇسابىقىلەرنى كۆرگەن ۋە قاتناشقان بولساممۇ لېكىن سىلەردەك ھەممە تۇردە يېڭىلىق ياراتقان ئەزىمەتلەرنى كۆرمىگەنلىكىمنى ئىقرار قىلىماي تۇرالمايمەن. سىلەر ئۆزەڭلەرنىكى يۈكسەك شىجائىتىڭلار ۋە نەتىجەڭلار بىلەن ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا كۈچ كۆرسەتتىڭلەر، سىلەرنىكى بۇ غەلىبەڭلەردىن چەكسىز سۆيۈندۈم. سىلەر ھەتتا بېرلىن

ئولىمپىك تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىنىڭ بىرقانچە رېكورتلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدىڭلار. ئەگەر جۇڭخۇا ئوغۇل ـ قىزلىرى سىلەر-نىڭ ئىزىڭلار بىلەن ئىلگىرىلەيدىغان بولسا، ھەرقانداق قۇدرەت-لىك كۈچمۇ بىزگە تەڭ كېلەلمەيدۇ. سىلەر ئۆز يۇرتۇڭلارغا قايتىپ بارغاندا ،ئالتە بۇيۇك سىياسەت،نىڭ يېتەكچىلىكىدە ھەر مىللەت ياشلىرىنى تەنھەرىكەت بىلەن تاۋلاپ يېتىشتۇرۇ-شۇڭلەرنى تەۋسىيە قىلىمەن» دەپ سۆزلىدى. بىز ھەممىمىز ئورنىمىزدىن تۇرۇپ ۋاڭ تربۈنىرنىڭ يېتەكچىلىكىدە «داھى» نىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنداشقا قەسەم بەرگەن بولدۇق.

بىز شەرەپ بىلەن غۇلجىغا قايتقىنىمىزدا ئارىمىزدا ۋالىي چېن يۈبەي كۆرۈنمىدى. بىزنى ئۇچ دەرۋازا ئالدىغا يىغىلغان ھەر مىللەت خەلق ۋەكىللىرى، مەكتەپ، ئىدارە، ئورگان ۋە جەمئىيەتتىن بولۇپ بىرقانچە يۈز كىشى كۈتۈۋالدى. ماشىنى-دىن چۈشكىنىمىزدە مەيدىلىرىمىزدە شاراقلىغان مېدال ئاۋازى مەيدانىنى بىر ئالغاندى.

ئەتىسى ياۋ سىلىڭ بىلەن مۇئاۋىن ۋالىي نەزەرخان خو-جىلار كاتتا زىياپەت ئۆتكۈزۈپ بىزنى داغدۇغىلىق كۈتۈۋالدى. ياۋ سىلىڭ «سىلەر ئىلىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە شان ـ شە-رەپ ئېلىپ كەلدىڭلەر، ھەتتا كۈتكەن ئۇمىدىمىزدىن ئارتۇق شەرەپ قازاندىڭلار. ئىلىنى پۈتكۈل ئۆلكە خەلقىنىڭ قەلبىگە ماكانلاشتۇردۇڭلار، ئاتا ـ ئاناڭلارنىڭ ئۇمىدىنى ئاقلىدىڭلار. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ياپون ئالۋاستىلىرىغا قارشى روھىنى نامايان قىلدىڭلار، شان ـ شەرەپ سىلەرگە مەنسۇپ» دەپ قە-دەھكە تەكلىپ قىلدى. «پېشۋايىمىز ياۋ سىلىڭغا شان ـ شە-رەپلەر بولغاي» دېگەن شوئارلارنى ياڭرىتىپ ھەممىمىز قەدەھ-لەرنى كۆتەردۇق.

شۇنداق قىلىپ ۋىلايىتىمىزدە تەنتەربىيە پائالىيىتى يېڭى دەۋرگە قەدەم قويدى. بىراق شۇ غەلىبە شادلىقىنىڭ ئەكسىچە شېڭ شىسەي چېن ۋالىينى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى. شۇ يىلى يەنە

غۇلجا بويىچە چوڭ قىرغىنچىلىق يۈرگۈزۈپ ياۋ سىلىكى، نە-زەرخان خوجا، گىمنازىيە ۋە پېداگوگىكا مەكتىپىنىڭ مۇدىرى گاۋ xx، ئۇيغۇر ئۇيۇشما رەئىسى ئەخمەتجان، دامولا جالالاپ، تېيىپ زات خەلپىتىم قاتارلىق بىر قانچە يۈز دېموكراتىك زات، ئەلسۆيەر رەھبەرلەرنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتتى. ئۇرۇمچىدە ئۆتكۈزۈلگەن داغدۇغىلىق تەنتەربىيە پائالىيىتىنىڭ روھىنى دەپنە قىلىۋەتتى.

هېكايىچى مەھبۇس

مۇھەممەت روزى

1943 ـ يىلى ئەتىياز كۈنلىرى ئىدى. بىز قۇرۇلۇش قىـ
لىۋاتاتتۇق. بىر كۈنى قۇرۇلۇشتا ئىشلەشكە ئەۋەتىلگەن بىر
قىسىم كىشىلەرنى تاپشۇرۇۋالدىم، ئەمما بۇلارنىڭ قانداق ئادەم
لەر ئىكەنلىكىنى بىر قانچە كۈنگىچە بىلەلمىدىم. ئەسلىدە ئۇلار
تۇرمىدىكى مەھبۇسلار ئىكەن. بۇلارنىڭ ئارىسىدا كېلىشكەن،
قاپقارا بۇرۇتلۇق، كىشىلەرگە سەممىي ۋە قىزغىن مۇئامىلە قى
لىدىغان بىر ئادەم بار ئىدى. بۇ كىشى ئىش ئارىلىقلىرىدا بىزگە
قىزىقارلىق خەلق چۆچەكلىرىنى ۋە مەسەللىرىنى ئېيتىپ بە
رەتتى. بىز هەممىمىز بۇ ئادەم بىلەن تېزلا يېقىنلىشىپ كەتـ
تۇق. يېنىمىزدىكى ئۇرۇمچى شەھەرلىك سوپۇن زاۋۇتىنىڭ
ئىشچىلىرىمۇ بىزنىڭ ئارىمىزدىكى «هېكايىچى مەھبۇس» نىڭ
هېكايىسىنى ئاڭلاشقا هەركۈنى كېلىدىغان بولدى. بىزنىڭ هېكا
يىچىمىز يېڭىدىن هېكايە ئاڭلاشقا كەلگەن ئىشچىلار بىلەنمۇ يې
قىن دوست بولۇپ كەتتى.

بۇ هېكايىچىمىز بىزگە «بۆرىنىڭ مېھرىبانلىقى»، «باي بى
لەن مالاي»، «ئەقىللىق پادىچى بالا» قاتارلىق چۆچەكلەرنى ئېيـ
تىپ بەرگەنىدى. هازىر ئويلىسام، بۇ مەھبۇس شۇ چاغدا بىزگە
چۆچەك، مەسەللەر ئارقىلىق نۇرغۇن قائىدىلەرنى چۈشەندۈرگە
نىكەن.

ئۇلار سوپۇن زاۋۇتىدىكى روزى نەمەت دېگەن كىشى بىلەن
هەركۈنى ئىشتىن چۈشكەندىن كېيىن قوشۇمچە ئىشلەپ قۇم
تاسقايتتى. ئۇلار بىر كۈب مېتىر قۇم تاسقىسا، بىر يېرىم كۈب
مېتىر، بەزىدە ئىككى كۈب مېتىر هېسابلاپ پۇل بېرەتتىم.

ئۇلار مۇشۇنداق ئىككى - ئۈچ ئاي ئىشلەپ بىرئاز پۇل يىغىدى بولغاي، ئۇنى يول كىراسى قىلىپ غۇلجىغا كېتىپتۇ. ئۇلار كېتىشتىن بۇرۇن بىر قىسىم كىتابلىرىنى بىر ساندۇققا سېلىپ روزى نەمەتكە ئامانەت قويۇپتۇ. بۇنىڭ ئىچىدە سۇن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ ئۈچ مەسلىكىگە دائىر كىتابلارمۇ بار ئىكەن.

1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى سۆھبەت ئۆتكۈزگەندە، بىزنىڭ ھېكايىچىمىزنىڭ ئۈچ ۋىلايەت تەرەپ ۋەكىللەر ئۆمىكىنى ياشلاپ ئۇرۇمچىگە كەلگەنلىكىنى ئۇقتۇق. ئۇ كىشى ئەسلىدە ئەخمەتجان قاسىمى ئىكەن. ئۇنىڭ بىلەن بىرگە ئىشلىگەن ئىشچىلاردىن بىر قانچىمىز ئۇنى ئىزدەپ بېرىپ تاپالمىدۇق. كېيىن ئۇ بىزنى ئالاھىدە ئىزدەپ كېلىپ بىز بىلەن ئەھۋاللاشتى ۋە روزى نەمەتنىڭ شۇ چاغدا ئامانەت قويغان كىتابلىرىنى سورىدى، بولۇپمۇ ئۈچ مەسلەككە ئائىت كىتابلىرىنىڭ بار - يوقلۇقىنى ئالاھىدە سۈرۈشتۈردى. روزى نەمەت «گومىنداڭنىڭ ئۇ كىتابلىرىنى نېمە قىلىسىز؟» دەپ سورىۋىدى، ئەخمەتجان قاسىمى «سۇن جۇڭشەن ئەپەندى جۇڭگودا نەچچە مىڭ يىل ھۆكۈم سۈرگەن خانلىق تۈزۈمىنى ئاغدۇرغان ئۇلۇغ ئىنقىلابچى. ئۇنىڭ بۇ كىتابىدىن ئىنقىلابنىڭ قائىدىلىرىنى، خەلقنى ئويغىتىشنىڭ يوللىرىنى، جەمئىيەتنى قانداق چۈشىنىشنى ئۆگەنگىلى بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بىز ئىشچىلارغا قالدۇرغان ئورتاق تەسىرلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇ ئادەم ناھايىتى تىرىشچان ئىدى. ۋاقىتنى بىرەمۇ بوش ئۆتكۈزۈۋەتمەيتتى. ھەر خىل كىتاب، گېزىت - ژۇرناللارنى ئوقۇش ئۇنىڭ ئادىتى ئىدى. ھەتتا ئۇ بىزنىڭ ئارىمىزدا ئىشلەيدىغان بىر خەنزۇ بالىدىن خەنزۇچە خەتمۇ ئۆگەنگەنىدى.

1945 - يىلى ئەخمەتجان قاسىمى رەھىمجان سابىر ھاجى، ئوبۇلخەيرى تۆرە ۋە بىر تەرجىمان بىلەن بىللە ئۇرۇمچى چوڭ رەستە (ھازىرقى داشىزى ـــ ت)دە روزى نەمەتكە ئۇچراپ قاپتۇ.

روزى نەمەت ئەخمەتجان قاسىمنى تازا ياخشى تونۇيالماپتۇ. بۇ چاغدا ئەخمەتجان قاسىمى ئۇنىڭغا قول ئىشارىتى قىلىپتۇ. روزى نەمەت ئالدىراپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ-تۇ. ئەخمەتجان قاسىمى يېنىدىكى ۋەكىللەرگە «بۇ، مېنىڭ تۇر-مىدىن چىقىپ رېجىم ئاستىدا سوپۇن زاۋۇتىدا ئىشلىگەن چاغ-دىكى خىزمەتدىشىم ۋە دوستۇم» دەپ تونۇشتۇرۇپتۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئەھۋال سوراپتۇ. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى بىر دەمدىلا ناھايىتى نۇرغۇن كىشىلەر ئورىۋاپتۇ.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ كىشى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە مۇ-ئاۋۇن رەئىس بولدى. بۇنداق بولۇشىنى ھېچكىم ئويلاپ يەتمىگە-نىدى.

(بۇ ۋەقەنى قوشنىمىز ـــ تامچى سەيدۇللا ئاكا 1945 ـ يىلى ئېيـ-تىپ بەرگەن)

بىر قېتىملىق ئونتۇلماس نۇتۇق

شام شېرىپ مۇھەممەتغالى ئوغلى

ئالتاي شەھىرى (شۇ چاغدا سارسۇمبە دەپ ئاتىلاتتى) 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 7 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى تەـ رىپىدىن ئازاد قىلىندى. 10 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى ئالتاي ۋىلاـ يىتتىنىڭ ئازاد قىلىنغانلىقى ۋە ئوسمان ئىسلامنىڭ ئالتاي ۋىلاـ يىتتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەنلىكىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈلدى. ئەمما ئوسمان ئىسلام ۋالىيـ لىق ۋەزىپىسىنى كۆزگە ئىلماي، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىدىن مەدەت تىلەپ، ئۆزىنىڭ ئالتايىنىڭ يەرلىك خاقانى بولۇش غەرىزىـ نى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا ئۇرۇندى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ياش ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت ـــ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈـ مىتىنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش مەقسىتىدە ئوسمان ئىسلامنى جېنىـ نىڭ بارچە ئۆزىگە تارتىپ، ئۇنىڭغا ئىقتىسادىي ۋە ھەربىي جەـ ھەتتىن ياردەم بەردى. 1946 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى «سالامەتلىكىم ياخشى ئەمەس، كۆتۈنمىسەم بولمايدۇ» دېگەن باھاـ نە بىلەن ئالتاي شەھىرىدىن كۆكتوقاي ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەتكەن ئوسمان ئىسلام دەرھال ئەگەشكۈچىلىرىنى يىغىپ، مۇستەقىل قوراللىق كۈچ توپلاشنى پىلانلىدى ھەمدە توپلىغان 1000 دىن ئارتۇق ئەگەشكۈچىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بەرگەن قورال ـ ياراغلار بىلەن قوراللاندۇردى. ئوسمان ئىسلام قىسمىلىرى 1947 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى ئالتاي شەـ ھىرىگە شىددەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى. مىللىي ئارمىيە قىسمـ لىرى ئوسمان ئىسلام قىسمىلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشقان بولـ سىمۇ، ھەربىي كۈچ جەھەتتە پەرق چوڭ بولغانلىقى، ياردەمگە

ئېرىشىشتىن ئۈمىد قالمىغانلىقى ئۈچۈن ئالتاي شەھىرىدىن چېكىنىدى. 9 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى ئوسمان ئىسلام قىسىملىرى ئالتاي شەھىرىنى ئىشغال قىلدى، ئارقىدىن قوراللىق قىسىملارنى ئەۋەتىپ، ئالتاي ۋىلايىتىنى تىزگىنلىۋالدى. مىللىي ئارمىيە قىسىملىرى پۈختا تەييارلىق كۆرگەندىن كېيىن، 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى دەلىلقان سۈگۈرباييفىنىڭ قوماندانلىقىدا ئۈچ يۆنىلىشكە بۆلۈنۈپ، ئالتاي ۋىلايىتىنى بېسىپ ياتقان ئوسمان ئىسلام قىسىملىرىغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى ۋە 10 ـ ئاينىڭ 18 ـ كۈنى ئالتاي شەھىرىنى غەلىبە بىلەن قايتۇرۇۋالدى. 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ئالتاي ۋالىي مەھكىمىسىنىڭ رەھبەرلىك ئورگىنىنى يېڭىۋاشتىن تەشكىللەپ، دەلىلقان سۈگۈرباييفنى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەينىلىدى. 10 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا ئالتاي ۋىلايىتى قايتىدىن تولۇق ئازاد بولدى.

ئالتاي خەلقى قايتىدىن ئازاد بولۇپ، غالىبىيەت نەتىجىلىرىنى مۇستەھكەملەۋاتقان، ئىگىلىكىنى گۈللەندۈرۈشكە تۈتۈش قىلىۋاتقان پەيتتە، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمى 1948 ـ يىلى ئەتىيازدا ئالتاي خەلقىدىن ۋە ئالتايدىكى مىللىي ئارمىيىدىن ھال سوراش ئۈچۈن ئالتايغا باردى. ئەخمەتجان قاسىمى ئالتاي شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن ئامىمىۋى يىغىندا يېرىم كۈن نۇتۇق سۆزلىدى. ئۇ ئالدى بىلەن ئالتاي خەلقىدىن، مىللىي ئارمىيەنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرىدىن ھال سورىدى ۋە ئالتاي خەلقىنىڭ 2 ـ قېتىملىق ئازادلىققا ئېرىشكەنلىكىنى قىزغىن تەبرىكلىدى؛ ئاندىن شۇ چاغدىكى دۇنيا ۋەزىيىتى، مىللىي ئىنقىلاب ئىشلىرىمىزنىڭ ئوڭۇشلۇق ئىلگىرىلەۋاتقانلىقى، ئىچكىرىدە خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەنلىكى ھەققىدە ئۇزاق سۆزلەپ، ۋەزىيەتنىڭ ئومۇمىي تەرەققىياتى كەڭ خەلققە پايدىلىق تەرەپكە يۈزلەنگەنلىكىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن چۈشەندۈردى.

ئەخمەتجان قاسىمى مۇنداق دېدى: «ئەمدىلىكتە خەلقىمىزگە ئەڭ زۆرۈر بولۇۋاتقىنى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق، خەلقچىللىق يولى بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەش، جەمئىيەت مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، خەلق تۇرمۇشىنى ياخشىلاش، مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھۇنەر - كەسىپنى راۋاجلاندۇرۇشتىن ئىبارەت. ئالتاي ژىلايىتىنىڭ بايلىقى مول، مۇنداق زېمىن ھېچقانداق يەردە يوق، ئىلگىرى گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيىتى خەلقنىڭ قەد كۆتۈرۈشىگە يول قويمىغانىدى، ئەمدىلىكتە گومىنداڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدۇق، خەلقىمىز ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇپ، تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ياخشىلىشى كېرەك.»

يېغىن قاتناشچىلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى قازاقلار ئىدى. ئېگىزدە تۇرۇپ يىراقتا نەزەر سالىدىغان، تەشۋىقات ئۇنۇمىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىدىغان بۇ چېۋەر رەھبەر نۇتۇق داۋامىدا قازاق خەلقى خىزىرەك كۆرۈپ ئولۇغلايدىغان تەڭداش-سىز تالانتلىق شائىر ئاباي قۇنانبايىنىڭ بىر شېئىرىنى مىسالغا ئالدى. قازاقلارغا ئەقىل كۆرسىتىشتە ئاباي ئاتىمىزنىڭ شېئىرى خۇددى شىپالىق دورىدەك زۆرۈر ئىدى. شۇڭا رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى بۇ مىسالنى دەل جايىدا كۆرسەتتى. ئۇ خەلقىنى ئىناقلىق، ئىتتىپاقلىققا چاقىرغاندا، جانلىق، يالقۇنلۇق ۋە قىزغىن سۆزلىدى. يېغىن قاتناشچىلىرى قىمىرلىماستىن، نۇتۇقنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىدى. ئەخمەتجان قاسىمى يېرىم كۇن نۇتۇق سۆزلەش داۋامىدا قەغەزگە قارىماي سۆزلىدى، باشقا مىللەت تىلىدىكى سۆز - ئاتالغۇلارنى ئارىلاشتۇرماي، ساپ قازاق تىلىدا سۆزلىدى. ئۇنىڭ نۇتقىنى ئاڭلاپ ئولتۇرغانلار «پاھ! رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى نېمىدېگەن دانا، نېمىدېگەن زېرەك، تەپەككۇرى نېمىدېگەن چوڭقۇر، پىكرى نېمىدېگەن سىستېمىلىق - ھەا!» دېيىشىپ ھەيران بولۇشتۇق.

ئەخمەتجان قاسىمى نۇتقىدا: «بىلىشىمىز كېرەككى، دۇشمە-

نىمىزنىڭ دۇشمىنى دوستىمىز بولىدۇ» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇرۇن ئاڭلاپ باقمىغان بۇ سۆز بىزگە يېڭىلىق بولۇپ تۇيۇلدى ۋە تەپەككۇرىمىزنى ئاچتى. راست ئەمەسمۇ، ئىچكى ئۆلكىلەردە كوممۇنىستىك پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى گومىنداڭ قوشۇنلىرى بىلەن قاتتىق ئېلىشماقتا، بىزنىڭ دۇشمىنىمىز بولغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ دۇشمىنى كوممۇنىستىك پارتىيە ئەلۋەتتە بىزنىڭ دوستىمىز بولىدۇ.

يېغىن ئاخىرىدا رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ 2 ـ قېتىم ئازاد بولۇشىدا خىزمەت كۆرسەتكەن مىللىي ئارمىيىنىڭ كوماندىر ـ جەڭچىلىرىگە ۋە كادىر ـ ساقچىلارغا ئوردېن، مېدال تەقدىم قىلدى، شۇ قاتاردا ئەخمەتجان قاسىمى مېنىڭ مەيدەمگىمۇ 2 ـ دەرىجىلىك «ئىستىقلالىيەت» ئوردېنىنى مۇبارەك قولى بىلەن تاقاپ قويدى، بۇ ئىش ئۆمرۈمدە ئونتۇلماس بىر خاتىرە بولۇپ قالدى.

شۇ كۈنكى يىغىنغا رياسەتچىلىك قىلغان ئوچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى، خەلق قەھرىمانى گېنېرال مايور دەللىقان سۇگۇرباييېف يىغىن ئاخىرىدا ئالتاي خەلقى نامىدىن رەئىس ئەخمەتجان قاسىمغا ئالتۇن مېدال تەقدىم قىلدى. رەئىس ئەخمەتجان قاسىمى كۆلۈپ تۇرۇپ:

ـــ مەن خەلقىمىز ئۇچۇن ئونچىۋالا كۆپ خىزمەت كۆرسىتەلمىدىم، سىلەرنىڭ ماڭا مۇنچىۋالا ھۆرمەت قىلغانلىقىڭلاردىن خىجىل بولۇۋاتىمەن، ـ دېدى. ئارىدىن 60 يىل ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەخمەتجان قاسىمنىڭ بۇ سۆزى ھازىرغىچە قۇلىقىمدىن كەتمەيدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ھۇزۇرىدىكى كۆڭۈللۈك مىنۇتلار

توختى ئىبراھىم

پولكوۋنىك ماخمۇتوف ئابلاخان تارباغاتاي ژىلايىتىنىڭ دۆر-بىلجىن ناھىيىسىنى ئازاد قىلغان پەيتلەردە ھەقىقەتكە قايتىپ، مىللىي ئارمىيە سېپىگە قاتناشقان گومىنداڭ ئوفىتسىرى ئىدى. ئۇ ئەينى چاغدا گومىنداڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن بولۇپ، ھەربىي تالانتى خېلى يۇقىرى ئىدى. پولكوۋنىك يۈسۈپوف مۇھەممەتجان، مايور ئوبۇلقاسىم كەرىموف قاتارلىق گومىنداڭ قوشۇنىدا ئىشلەۋاتقان ئونلىغان ئۇيغۇر ئوفىتسېرمۇ قوشۇنىمىزغا قوشۇلغانىدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇرۇش مەيدانلىرىدا ئالدىغا سېلىۋېلىپ توپ يېمى قىلىش ئۈچۈن جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە باشقا جايلاردىن يۆتكەپ كەلگەن مىللىي يالاڭلانما ئەسكەرلەر خېلى كۆپ بولغاچقا، ئۇلاردىن ئەسىرگە چۈشكەنلەر-مۇ ھەر كۈنى دېگۈدەك سېپىمىزگە قوشۇلۇپ تۇراتتى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلىرىمىز ئۇلارغا نىسبەتەن دانا تەدبىر قوللىنىپ، قوشۇنىمىزنىڭ سېپىنى ئۇلغايتىش ۋە كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ قوشۇنىمىز ئىچىدە مۇھىم خىزمەتلەرگە قويغانىدى. پولكوۋنىك ئابلاخان ئەنە شۇلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ چۆچەك پىيادىلەر پولكىغا كوماندىر بولۇپ تەيىنلەنىدى، 1947 ـ يىلى غۇلجا زاپاس پولكىغا كوماندىر بولۇپ تەيىنلىنىپ يۆتكىلىپ كەلدى. ئۇ ئۇڭ پۈتىنى سۆرەپ ئاقساپ ماڭغاچقا ئەل ـ ئاغىنىلىرى چاقچاق قىلىپ «پولكوۋنىك ئابلاخان توكۇر»، «توكۇر پولكوۋنىك» دەپ ئاتىشاتتى. ئۇ چاغلاردا مەن ئۇنىڭ پولكىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئىدىم.

شەنبە كۈنى، ئۇ ئوغلى سەنئەتنىڭ خەتنە تويىنىڭ تەييارلى-

قى بىلەن ئالدىراش ئىدى. مەن ئۇنىڭ ئۆيىگە كىرىپ، قازان بە-شىدىكى تەييارلىقلارنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتاتتىم. ئۇ ئىچكىرىكى ئۆيدىن چىقىپ مەن بىلەن سالاملاشقاندىن كېيىن، ماڭا:

— ھۆرمەتلىك كومىسسار، سىز ئەتە ئەتىگەنده قىسمىدىكى-لەرنىڭ دەم ئېلىشىنى ئورۇنلاشتۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئەخمەت ئەپەندىمنى، باش قوماندان ئىسھاقبېك مۇنۇنوفنى، ئابباسوفنى ئۆزىڭىز بېرىپ پەيتونغا ئولتۇرغۇزۇپ توي مەرىكىمىزگە باشلاپ كەلسىڭىز، باغاق ئەۋەتكەن بولسامۇ، كىچىلىمەي قالامدىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن، — دېدى.

ئەتىسى تاڭ يۇرۇشى بىلەنلا مەن قىسمىدىكىلەرنىڭ دەم ئې-لىشىنى ئورۇنلاشتۇردۇم ـ دە، ئالدى بىلەن باش قوماندان ئىس-ھاقبېكنىڭ ئۆيىگە باردىم، باش قوماندان ئۆيىدە يوق ئىكەن. مەن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ ئۆيىگە كەلگىنىمده، يولداش جىلانوف مېنى ئۇنىڭ مېھمانخانىسىغا باشلاپ كىرىپ ئۇنىڭغا تونۇشتۇر-غاندىن كېيىن، ئاستا پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئەخمەت ئەپەندىم مۇھەممەت مەخسۇم بىلەن پاراڭلى-شۇاتقانىكەن. مەن سۆيۈملۈك رەھبىرىمىزگە چاس بېرىپ، ھۆرمەت بىلدۇردۇم. ئۇ مېنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇ مېنىڭ بىر ئاز ھودۇقۇپ بىر قىسما بولۇۋاتقىنىمنى سېزىۋالغان بولسا كېرەك.

— ھە كاپىستان، بۇ ئولتۇرۇشمىز سۆھبەت دېمەكتۇر، سۆھبەت دېگەنده، ئادەم ئۆزىنى قانچە ئەركىن تۇتسا، ئېچىلىپ ـ يېيىلىپ ئولتۇرسا، ئارمىنىغا يەتكۈدەك، بەكمۇ قورۇلۇپ قى-سىلسا، ئۆز ئارمىنىغا يېتەلمىگۈدەك، ئايرىلغاندا پۇشايمان يەپ روھىي ئازاب چەككۈدەك، شۇنداق ئەمەسمۇ، مەخسۇم ئاكا — دې-ۋىدى، يۇرىكىم ئىزىغا چۈشۈپ، كۆڭلۈم ئېچىلىپ، قانچە سۆز-لىسەممۇ ھودۇقمايدىغان ھالەتكە كەلگەندەك بولدۇم ۋە كىچىش مەقسىتىمنى ئېيتتىم. ئەخمەتجان ئەپەندىم:

— مەخسۇم ئاكا، تويغا بارساقمۇ بارايلى، — دېدى.

ـــ پارىخمىز توختاپ قالدىغۇ، كاپىتانىمىز ئۆز ئادىمىمىز، سىلى دېمەكچى بولغان گەپنىڭ ئىچىدە بۇ كىشىمۇ بار، ـــ دېدى ئەپەندىم ئەسكەرتىپ. مۇھەممەتجان مەخسۇم سۆزىنى داۋام قىلدى:

ـــ ئەپەندىم، مېنىڭچە ئاشۇ ئۆگىنىشىڭلارنى توختىتىۋەتسەڭلار بولارمىكىن دەيمەن، مۆتىۋەر زاتلار ۋە ئۇلىمالىرىمىز ئىچىدە نارازىلىق، غۇلغۇلا كۆپىيىپ قالدى. قىزىل پاچاقلار يىغىلىپ، دىنىمىزغا مۇخالىپ كېلىدىغان مۇنازىرە باشلاپتۇ، بۇ، كوممۇنىستلارنىڭ قىلىقى، ھېلىقى ئابباسوفلارنىڭ ئىشى، ئاڭلىساق ئەپەندىممۇ قاتنىشىپتۇدەك، دېگەن گەپلەر كۆپىيىپ قالدى. بۇنداق ئىشلاردىن دۇشمەنلەر پايدىلىنىپ كەتسە، جامائەت بىزدىن قېچىپ قالىدىغۇ دەيمەن.

ئەپەندىم چوڭقۇر ئويغا چۆككەندى، ئارىلاپ ئۇستەلنى چېكىپ قويياتتى.

ـــ ئۇلىمالىرىمىزنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىمىز، ـــ دېدى ئەپەندىم، ـــ ئىش ئۇلار ئويلىغاندەك بولمىسا كېرەك، ھازىرقى ۋەزىيەتكە نىسبەتەن زىيالىيلىرىمىزنىڭ سىياسىي ـ نەزەرىيە سەۋىيىسى تەكشى ئەمەس. ئىنقىلاب كۆپلىگەن سىياسىئونلار، لەشكەر باشلىقلىرى ۋە باغۋەنلەرگە موھتاج، بۇ ساۋاتسىزلارنىڭ ساۋات چىقارغىنىغا ئوخشاش ھەربىكەت ئەمەسمۇ.

مەخسۇم ئاكا يۈرت مۆتىۋەرلىرى ئالدىدىمۇ چەكسىز ئىناۋەت ۋە نوپۇزغا ئىگە بۇ رەھبىرىمىزنىڭ سۆزىگە قايىل بولدى بولغاي، ئۇنىڭ چىرايى خېلى ئېچىلىپ قالدى.

1947 ـ، 1948 ـ يىللىرى قىشتا ئابدۇكېرىم ئابباسوف، سەيدۇللا سەيپۇللايېۋ، ئەسئەت ئىسھاقوف، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 60 نەچچە كىشىدىن تەركىب تاپقان زىيالىيلارنىڭ پەلسەپە مۇنازىرە كۇرژۇكى ئۇيۇشتۇرۇلغانىدى. بۇ مۇنازىرە ھەپتىدە بىر ـ ئىككى قېتىم بولاتتى. بۇ ئۆگىنىشكە ھەربىي قىسىمدىن پولكوۋنىك ئىمىنوف، بايچۇرىن، ئابلاخان، مايور غەنى كەرىموف ۋە ئىبراھىموف توختى قا-

تارلىق ئون نەچچە ئوفىتسېر قاتناشتۇق. بەلگىلەنگەن تېما بو-يىچە ئالدىن تەييارلىق كۆرگەن بىر كىشى لېكسىيە سۆزلەيتتى، ئاندىن كېيىن كۆپچىلىك قىزغىن مۇنازىرىگە چۈشۈپ كېتەتتۇق. مۇنازىرە جەريانىدا مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە دۇچ كەلسەك، ئەخمەت ئەپەندىمنى تەكلىپ قىلاتتۇق. ئۇ ھەر قانچە ئالدىراش بولسىمۇ ئېرىنمەي كېلىپ، مەسىلىلەرنى ئەمەلىيەت بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، ئىلمىي نەزەريە بىلەن تولۇق ئىسپاتلاپ تەپسىلىي چۈشەندۈرۈپ، ھەممىمىزنى قانائەتلەندۈرەتتى. بۇ مۇنازىرە ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ماركسىزم - لېنىنىزم ئىدىيىتىسىنىڭ ئۇرۇقىنى چاچقانىدى. شۇ سەۋەبتىن بىر قىسىم مۇتەئەسسىپ كۆچىلەرنىڭ ئوغىسى قاينىپ، غۇلغۇلا قوزغىلىپ كەتكەنىدى، ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ دائىم تەدبىر كۆرۈپ، ماھىرلىق بىلەن قارشىلاشقانلارنىڭ ئالدىنى ئېلىشى بىلەن، بۇ مۇنازىرە ھەر-خىل شەكىللەر بىلەن ئۆلكە ئازادلىقىغا قەدەر داۋاملىشىپ كەلگەنىدى...

— ھە كاپىتان، جەڭچى - ئوفىتسېرلارنىڭ كەيپىياتى قانداق؟ ساۋات چىقىرىشى قانداق؟ يېڭى خەۋەرلەرنى، ئۇچۇرلارنى يەتكۈزۈپ تۇرغان بولساڭلار، ئۇنىڭدىن ئىلھام ئېلىشى قانداق؟ — دەپ سورىدى ئەپەندىم.

مېنىڭدەك بىر ئاددىي ئوفىتسېرغا بۇنداق سوئاللارنى قويغانلىقىدىن ھاياجىنىمنى باسالماي، ئورنۇمدىن چاچراپ تۇرۇپ سۆزلەپ كېتىپتىمەن.

— ھە، مېنىڭ ئاڭلىغانلىرىم بىلەن ئوخشاش سۆزلىدىڭىز، بىز ئۈمىدۋار پوزىتسىيىدە تۇرۇۋاتىمىز، ۋەزىيەت، يېڭىلىقلار ۋاقتىدا چۈشەندۈرۈلسە، قوشۇننىڭ ھوشيارلىقى ئۆسۈپ سەگەك تۇرىدۇ، — دېدى ئۇ.

مەرىكە ۋاقتى توشۇپ قالغانىدى. مەن ئەپەندىم بىلەن مەخسۇم ئاكىنى پەيتۇنغا تەكلىپ قىلدىم. ئەپەندىم:

— ھە، ھۆرمەتلىك كاپىتان، سىز ئابلاخان سەركەردىنىڭ

سىياسىي ئەپەندىسىكەنسىز، ئۇ ئاقساپ قالمىسۇن، بىر - بىر-رىڭلارنى ياخشى يېتەكلەڭلار، قەدەم تەكشى بولسۇن، — دېدى. مەخسۇم ئاكا باشلىق ھەممىمىز كۈلۈشۈپ كەتتۇق.

— ھۆرمەتلىك رەھبىرىمىز، سىزنىڭ دېگەنلىرىڭىزنى چوقۇم ئورۇندايمىز، — دېدىم.

شۇ ئارىلىقتا ئابلاخان ئەنسىرەپ ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى جۈمەتاينى ئەۋەتكەنىدى. بىز مېھمانخانىدىن ھويلىغا چىقساق، ئەپەندىمنىڭ رەپىقىسى، مېنىڭ ئوقۇغۇچۇم ماھىنۇر خانىم چوڭ دەرۋازىنىڭ يېنىدا تۇراتتى. ئۇ مېنى تونۇپ قول باغلاپ سالام بەردى. ئۇ:

— ۋاي - ۋۇي، ئۇستازىم توختى ئەپەندىم سىزنى يوقلاپ كەپتۇدە، — دېدى. مەن بۇ تەلەيلىك ئوقۇغۇچىمغا قىزغىنلىق بىلەن جاۋابەن سالام بېرىپ، ئۇنىڭدىن ھال - ئەھۋال سورىغاچ:

— ئەپەندىم باشلىق سىلەردىن ھال سورىغاچ ھۆرمەتلىك پولكوۋنىكىنى ئويىنىتىپ كېلەي دەيمىنا، — دېدىم. بىزنىڭ بۇنداق قىزغىن سالاملىشۇاتقانلىقىمىزنى كۆرۈپ ھەيران قالغان ئەپەندىم مىيىقىدا كۈلۈپ، ئۆز خۇشاللىقىنى ئىپادىلىدى. ئۇلار پەيتۇنغا چىقاي دەپ تۇرۇشىغا ماھىنۇر خانىم يۇگۇرۈپ كېلىپ ئەپەندىمنىڭ ياقىسىنى تۈزەشتۇرگەچ ئۇنىڭ يانچۇقىغا پاكىزە يۇيۇلغان قول ياغلىقنى چىرايلىق قاتلاپ سېلىپ قويدى.

ئەپەندىم چاقچاق ئارىلاش:

— مەن سىلىنى ئاۋارە قىلىپ قويۇپتىمەن، كەچۈرگەيلا، — دېدى. مەن بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھاياجىنىمنى باسالماي:

— ئوقۇغۇچىم ماھىنۇرنى ئاللا سىلىگە بۇيرۇپتىكەن، مەن روشەنباغدىكى يارىدەم مەكتىپىدە مۇدىر بولۇپ ئىشلىگەن چېغىمدا ئۆزلىرى مەكتەپكە كۆمۈر توشۇپ بېرەتتىلە، سىلىنىڭ يازغان ھۆججەتلىرىنى كۆرۈپ پۈچۈركىلىرىنىڭ چىرايلىقلىقىغا ھەيران قالغانىدۇق. بەزىدە ئۆزلىرىنىڭ ۋىلايەتلىك قىرائەتخانىدا رۇسچە قامۇسلارنى كۆرۈۋاتقانلىقىلىرىنى ئۇچرىتىپ قالاتتۇق،

سىلىزە ئەنە شۇ چاغلاردا ئوقۇغۇچىم ماھىنۇرنى ئىنىدەككە كىرىتۇرۇۋاپتىكىنلىدە، ــ دېۋىدىم، ئەپەندىم ئىككى تىزىنى شاپىلاق-لىغىنىچە كۈلۈپ كەتتى. پاراڭ بىلەن بولۇپ كېتىپ مەرىكە بو-لۇۋاتقان قورۇغا كەلگەنلىكىمىزنى تۇيماي قاپتىمىز.

ساھىپخان ئابلاخان بىزنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىمىزنى كۆرۈپ خۇشاللىقىدىن قىنى ــ قىنىغا پاتماي قالدى. ئۇ ئاقساقلىغىنىچە يۈگۈرۈپ كېلىپ ھۆرمەت سالىمى بەرگەندىن كېيىن، بىزنى ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئىچكىرىكى ئۆيدە لىق مېھمان بار ئىدى، تاشقىرىقى ئۆي بوش ئىدى. ئەپەندىم بىلەن مەخسۇم ئاكا ئىچكىرىكى ئۆيدىكى مېھمانلارنى قوزغۇتمەسلىك ئۈچۈن تاشقىرىقى ئۆيدىلا ئولتۇردى. ئىچكىرىكى ئۆيدىكى مېھمانلار ئاللىقاچان داستىخانغا داخىل بولۇپ بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئەخمەت ئەپەندىمگە بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن ئۇلارنىڭ غىزالىنىپ بولۇشىنى كۈتۈپ داستىخاننى يىغىماي ئولتۇرۇشتى. قولغا سو بېرىلىپ، دۇئاغا قول كۆتۈرگەندە سەزگۈر ئەپەندىم:

ــ مەخسۇم ئاكا، ئىچكىرىكى ئۆيدىكى مېھمانلار بىزگە قاراپ قالدى، دۇئا قىلمۇھتەمەدۇق، ــ دېدى.

مەخسۇم ئاكا دۇئا قىلغاندىن كېيىن، مېھمانلار ئوپۇر ــ توپۇر بولۇشۇپ ئەپەندىمنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن قىزغىن كۆرۈشۈشكە باشلىدى. ئەپەندىم ھەربىر كىشى بىلەن بىرمۇ بىر كۆرۈشۈپ، ئۇلاردىن ھال ــ ئەھۋال سورىدى.

توختاخۇن ئەپەندى قاراۋاي ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ قولىنى مەھكەم سىقىپ، كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ:

ــ سۆيۈملۈك ئەپەندىم، بىز سىزدەك دانىشمەن رەھبەرگە ئىگە بولغانلىقىمىزدىن چەكسىز پەخىرلىنىمىز، بىز سىزنى جان تىكىپ قوغدايمىز، سىزنىڭ ئىزىڭىزنى بويلاپ، ئاخىرقى مەقسىتىمىزگە يەتكىچە كۈرەش قىلىمىز، ياشاڭ ئەپەندىم، ياشاڭ! ــ دەپ ئۇنلۇك ۋارقىرىۋەتتى. بەزى كىشىلەر ئەپەندىمنى ئۆز ئۆيىگە ئۇزۇم، نەشپۈت، سارىم ئالمىلارنى يەپ كېلىشكە تەكلىپ

قىلسا، بەزىلىرى نارىن چۆپ يەپ كېلىشكە تەكلىپ قىلاتتى، يە-نە بەزىلەر قايماق چاي بىلەن گۆش قاتلىما يەپ كېلىشكە تەكلىپ قىلاتتى.

تالاي قېتىم ھەمتاۋاق بولۇپ ئولتۇرۇشقان ئەلنەغمە پەش-ۇالىرىدىن زوردۇن ئاكا بىلەن زىكرى ئاكىنى كۆرۈپ ئەپەندىم:

— ھە زوردۇن ئاكا، دەريا بويىدىن كۇرە، چاپچاللارغا بەرىپ، چاك باخشىنىك ئۆيىدە ئويناپ، پوشكال يەپ كەلمەدۇق، — دەپ چېقىشتى. زوردۇن ئاكىنىك لەقمى «شىبە» بولۇپ، ئەپەندىم ھەمىشە ئۇنىڭغا چاپچال ھەققىدىكى رىۋايەتلەردىن گەپ ئېچىپ چاقچاق قىلاتتى.

— چاپچالغا ئۆزلىرىنى ئېلىپ چىقايلى ئەپەندىم، بىكار يەنە خالايىقنىك كۆزى تەگمىسۇن، — دەپ چاقچاق قىلدى، كۆچىلىك پاراققىدە كۇلۇشۇپ كەتتى.

ئەپەندىم كۆچىلىككە:

— ۋەزىيەتتىن ياخشى خەۋەردار بولۇپ سەگەك تۇرايلى، ياخشى كۇنلەرنىك يېتىپ كېلىشىنى پۇختا تەييارلىقلار بىلەن كۇتۇۋالايلى، مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۇل بۆلۇپ، ئەۋلادلىرىمىزنى ئوبدان ئوقۇتايلى، يېتىم - يېسىر ۋە ئاجىزلارنىك تۇرمۇشىغا كۆڭۇل بۆلەيلى، ئۇلارمۇ نارىن، گۆش قاتلىما، قايماق چايغا ئېرىغىز تېگىپ باقسۇن، سىلەردەك كىيىم - كېچەك كىيىپ باقسۇن. ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىغا كۆڭۇل بۆلۇپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى راۋاجلاندۇرايلى، — دېدى.

بىزنىك ئۇلۇغ رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى خەلقپەرۋەرلىكى، مىللەتپەرۋەرلىكى بىلەن بىزنىك قەلبىمىزدە مەڭگۇ ھايات!

ئۇنتۇلماس خۇشاللىق كۈنلەر

ھوشۇروف ئىسلام

1948 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئەينى چاغدا سار تو ـ قايدا تۇرغان كوماندىر، جەڭچىلەرنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدى ـ غان خۇشاللىق كۈن. چۈنكى، شۇ كۈنى ئىنقىلابىي رەھبەرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى بىلەن گېنېرال مايور دەللىلقان سۈگۈربايېف بۇ يەرگە كېلىپ قىسمىدىكى كوماندىر، جەڭچىلەردىن ھال سو ـ رىغانىدى.

8 ـ ئاي. تومۇزنىڭ پىشقىرىم ئىسسىقى راسا قاينىغان چاغ. ھاۋاسىنىڭ سوغۇقلۇقى بىلەن مەشھۇر ئالتاي ۋىلايىتىدىكى سارتوقايمۇ ئوخشاشلا ئىسسىپ كەتكەنىدى.

سارتوقاينىڭ كەڭ يايلاقلىرىدا ئوت ـ چۆپلەر پىشىپ، گۈل ـ چېچەكلەر ئېچىلىپ، شامالدا يەلپۈنۈپ ئەتراپقا خۇشپۇراق چا ـ چاتتى. ۋەزىپىدىن بوشىغان جەڭچىلەر ئۇچۇن گۈزەل دەريا سا ـ ھىلى ئاجايىپ ھۇزۇر بەخش ئارامگاھ ئىدى.

مۇشۇ كۈنلەردە قىسمىدىن ئاجرىتىلغان يىگىتلەر بۇ يەردە ئوت ئورۇپ، ئاسمان پەلەك دۆۋىلەپ، مايا قىلىپ باسماقتا ئىدى.

دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن كېسىپ تەييارلانغان ئوتۇنلار دولقۇنلۇق ئۇلۇڭگۇر دەرياسىدا ئېقىتىلىپ، سارتوقايغا توشۇپ كەلتۈرۈلمەكتە ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇڭگۇر دەرياسى ساھىلىدە ـ كى چەكۈرتە، كۆل ياياق، سارتېرەك، كۆلەڭسای، سۇخابا، ھوز ـ دۇرقارا، قارا يۇلغۇن قاتارلىق ياياقلاردا جەڭگىۋار ھايات قاينە ـ ماقتا ئىدى.

سارتوقايدا تۈرۈۋاتقان 3 ـ ئاتلىق پولكنىڭ ئاساسلىق ۋە ـ زىپىسى سارتوقاي مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەم ساقلاپ، ئومۇمىي

شمالىي يۆنىلىش فرونتىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئىدى. شۇڭا، بەزى قىسىملار دۇشمەن ئارقىسىغا ئۆتۈپ «تىل» تۇتاتتى، بەزىلەر ئۇلۇڭگۇر دەريياسىنىڭ باش ۋە ئاياغ ئېقىملىرىغا بېرىپ، ئىز تەكشۈرۈپ، دۇشمەنلەرنى ئەدەبلەپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى تولىمۇ ئۇستۇن، ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي تەييارلىق ئاساسىدا ھەربىكەت قىلىۋاتاتتى.

بۇگۈنكى كۇنمۇ تىنچ ئۆتۈپ كەتتى.

زاۋال ۋاقتى بىلەن پولك شتابىدىكىلەر ئالدىراپ قېلىشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى راتسىيە بۆلۇمىگە، بەزىلىرى قىسىملارغا قاراپ يۇگۇرۇشتى.

كەچ سائەت سەككىز بولغاندا پولكتىكى كوماندىرلار ئۇچۇن تىرىۋوگا (جىددىي يىغىلىش) سىگنالى بېرىلدى. ئوفىتسېرلار چەبدەسلىك بىلەن كىيىنىپ، سەپكە تىزىلدى. پولك شتابى ئالدىدىكى كۆكۇلمەيدان ئوفىتسېرلار سېپى بىلەن تولدى.

پولك كومادىرى، پودپولكوۋنىك خەمىتوف كۆپچىلىك بىلەن ھەربىي قائىدە بويىچە سالاملاشتى.

— يولداشلار! خۇش خەۋەر! — دېدى پودپولكوۋنىك سەل تىنىۋېلىپ، ھەممەيلەن ئىنتىزارلىق بىلەن كۇتۇشكە باشلىدى، — بۇگۇن ئالىي رەھبىرىمىز ئەخمەتجاننى كۆرىدىغان بولدۇق، ئۇلار بىزدىن ھال سوراشقا كېلىۋېتىپتۇ.

قەلبى خۇشاللىققا چۆمگەن جەڭگىۋار ياشلار ھاياجىنىنى باسالماي «ھۇررا» سېلىشىپ كەتتى.

ئەسلىدە شتاب يېڭىلا تاپشۇرۇۋالغان خەۋەردە مۇئاۋىن باش قوماندان گېنېرال مايور دەلىلقان سۇگۇربايېفنىڭ ھەمراھلىقىدا ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇگۇن ئەتىگەندىلا سارتوقايغا قاراپ يولغا چىققانلىقى ئۇقتۇرۇلغانىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئوفىتسېرلار ئاجايىپ ھاياجانلاندى. بۇ نېمە دېگەن بەخت ھە! ئىنقىلابنىڭ ئالىي رەھبىرىنى ھەر قانچە داغدۇغا بىلەن كۇتۇۋالسىمۇ ئەرزىمەيدۇ؟

پولك كوماندىرى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— گېنېرال شتابىنىڭ رادىئوگراممىسىدا «ئالاھىدە داغدۇغا قىلىنمىسۇن» دەپتۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بىزگە كېچىكتۈرۈپ خەۋەر قىلىنىپتۇ، مېھمانلار بىردەمدىن كېيىن كېلىشى مۇمكىن، شۇڭا، داغدۇغا قىلماي، مۇشۇ ئادەملەر بىلەنلا كۆتۈۋالىمىز.

پودپولكوۋنىك خەمىتوف دەرھال مۇنچىغا ئوت يېقىپ، جەڭچىلەرنى شەخسىي تازىلىق ۋە مۇھىت تازىلىقى قىلىشقا ئۇيۇشتۇردى، ئەتە رەھبەرلەر بىلەن پاكىز — رەتلىك كۆرۈشۈشنى ۋە باشقا تەييارلىق ئىشلىرىنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇ چاغدا «ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن گېنېرال دەلىلقان كەلگۈدەك» دېگەن خەۋەر ھەممىنى قىسمىلارغا چاقماقتەك تېز تارقىلىپ، سارتوقاي باشقىچە جانلىنىپ كەتتى. بىردەمنىڭ ئىچىدە يېپ يېڭى كىيىم — كېچەكلىرىنى ئالماشتۇرۇۋالغان ئوفىتسېرلار قارا تۇڭكې تۇزلەڭلىكىگە تەلمۇرۇپ قارىشاتتى. خۇشاللىقتىن يايراپ كەتكەن ياش يۇرەكلەر گۈپۈلدەپ سوقماقتا.

مانا كۇتكەن پەيتمۇ يېتىپ كەلدى. كەچ سائەت توققۇزدىن ئۆتكەندە قارا تۇڭكې تۇزلەڭلىكىدىن يۇلتۇزدەك پىلىلداپ نۇر كۆرۈندى. ئۇ نۇر بارغانسېرى روشەن كۆرۈنۈشكە باشلىدى، ئاخىرى كېلىۋاتقان ئاپتوموبىللارمۇ كۆرۈندى. يۇرەكلەر كۆكرەكنى قەپىزىنى يېرىپ چىقىشقا ئۇرۇناتتى. ئاخىرى بىر چوڭ ئاپتومو-بىلدىكى قوراللىق قىسمىنىڭ مۇھاپىزىتىدىكى ئىككى كىچىك جىپ مەيدانغا يېتىپ كېلىپ، سىلىققىنە توختىدى. ماشىنىدىن تەڭلا چۈشكەن رەھبەرلەر گۈگۈم قاراڭغۇسىدا قول ئىشارىتى ئارقىلىق مەيداندىكىلەرگە ھۆرمەت بىلدۈرگەچ، سالماق مېڭىپ سەپنىڭ ئالدىغا كەلگەندىن كېيىن، ئېگىز بويلۇق بىرەيلەن:

— يولداشلار! بۇ كىشى ھۆرمەتلىك رەھبىرىمىز ئەخمەتجان قاسىمى بولىدۇ، شۇنچە يىراق يوللارنى بېسىپ ھەممىزدىن ھال سوراش ئۈچۈن كەلدى، — دېدى.

ئۇيغۇر تىلى بىلەن قازاق تىلىنى ئارىلاشتۇرۇپ سۆزلىگەن بۇ بەستىلىك، قاۋۇل ئادەم مىللىي ئارمىيەنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى گېنېرال مايور دەلىلقان سۇگۇربايېف ئىدى.

قوشۇن رەھبەرلىرى ئۆزلىرىنى تونۇشتۇرۇپ، ئەزىز مېھمانلارنى قىزغىن كۈتۈۋالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەخمەتجان قاسىمى كۆپچىلىككە قاراپ:

— دوستلار! بۈگۈن قوماندانلىقلار گېنېرال مايور دەلىلقان سۇگۇربايېف بىلەن ئىككىنچى سىلەرگە مېھمان بولۇپ كەلدۇق، مۇشۇنداق كېچىدىمۇ ئالدىمىزغا چىقىپ قارشى ئېلىپ تۇرۇپسىلەر، ھۆرمەت قىلغىنىڭلارغا رەھمەت! سىلەر بىلەن كۆرۈشكەنلىكىمىزگە ئىككىنچى بەكمۇ خۇشال بولۇۋاتىمىز، — دېدى.

— بالدۇرراق كېلىپ ھەممەيلەن بىلەن يورۇقتا دىدارلاشماقچى ئىدۇق، — دېدى ئۇ، — ئەپسۇسكى، قامچا ئۆتىمەيدىغان مونۇ تۆمۈر ئېتىمىز تازا گەپكە كىرمەستىن بىزنى كەچكە قويدى، ئەپۇ قىلارسىلەر!

بۇ گەپنى ئاڭلاپ ھەممەيلەن كۈلۈشۈپ كەتتى.

كۈتۈۋېلىش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئوفىتسېرلار ئەخمەتجان قاسىمنىڭ ئېغىر ـ بېسىق، كىچىك پېئىللىقىنى، كەمتەرلىكىنى ئېغىز ـ ئېغىزغا تەگمەي ماختىشىپ، ياتاقلىرىغا تارقىلىشتى.

كەچ سائەت ئوندىن ئۆتكەن بولسىمۇ، بۇ ھارماس مېھمانلار كەچلىك تاماقتىن كېيىنلا، دەممۇ ئالماستىن پولك مەسئۇللىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا پۈتكۈل سارتوقاي مۇداپىئە رايونىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشىنى تەكشۈردى، ئۇنىڭدىن كېيىن دوختۇرخانا، ھەربىي تەمىنات بۆلۈمى ۋە جەڭچىلەرنىڭ ياتاق، تاماق ئەھۋاللىرىنى ئېگىلىدى. پوستا تۇرغان جەڭچىلەر بىلەن سۆزلىشىپ، ئەھۋال ئېگىلىدى. ئۇلار كېچىچە ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇچرىغانلا جەڭچىلەر بىلەن ئۇلارنىڭ يۇرتى، مىللىتى، ئىسمى، خىزمەت ستاژى جەھەتلەردىن ھال ـ ئەھۋاللىشىپ، چاقچاقلاشتى.

رەھبەرلەر 6 ـ ئىسكادىرونىڭ گۇچۇڭ تەرەپتىكى ئالدىنقى ئىستىھكامىنى ساقلاۋاتقان پوستلارنىڭ قېشىغا بېتىپ كەلگەندە، ۋەزىپە ئىجرا قىلىۋاتقانلاردىن باشقا يەنە ئىككى جەڭچى كەچلىك تاماق يەۋاتاتتى، ئەخمەتجان قاسىملار كەپىگە كىرگەندە بۇ جەڭچىلەر چۆچۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، قاچا ـ قۇچىلىرىنى ئالدىراپ يىغىشتۇرۇشقا باشلىدى.

ـــ ھە، ياخشىمۇ سىلەر؟ ئوبدان تۇرۇۋاتامسىلەر؟ ـــ دەپ جەڭچىلەر بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ئەخمەت ئەپەندىم، ـــ قارىغاندا تاماق يەۋاتقان ئوخشايسىلەر، ھە، قېنى تامىقىڭلارنى يەۋېرىڭلار. كونىلاردا «ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام» دېگەن ماقال بار. تاماق يېمەي تۇرۇپ ھېچقانداق ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى ئۇلارنى تاماق يېيىشكە دەۋەت قىلىسىمۇ، ھاياجانلانغىنىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان جەڭچىلەر ھۆرمەت سالىمى بىلەن قېتىپ تۇراتتى.

ـــ بولدى، قولۇڭلارنى چۈشۈرۈڭلار، ـــ دېدى ئۇ، ـــ بىز سىلەرگە مېھمان بولۇپ كەلدۇق. مېھمانغا ئاتىغىنىڭلارنى چىقارمامسىلەر. بىللە ئولتۇرۇپ يەيلى.

ئەخمەتجان قاسىمى بىر ياققا ئۆتۈپ ئولتۇردى. ئىككى جەڭچى خۇش بولۇپ، ئالمان ـ تالمان يۇگۈرۈپ يۇرۇپ خالتىلىرىدىكى قۇرۇتۇلغان نان، بوغۇرساق، تارى ۋە بىر نەچچە تال قىۋىرۇتنى ئېلىپ ئېزىز مېھمانلارنىڭ ئالدىغا تىزدى. بىردەمدىلا تەييارلانغان بۇ زىياپەت داستىخىنىغا ئەخمەت ئەپەندى، گېنېرال مايور دەلىلقان، پولك كوماندىرى خەمىتوف قاتارلىق سەككىز ئادەم داخىل بولۇپ، ئۇ نەرسىلەرنى ئىشتىھا بىلەن يېيىشتى. تاماق ئۇستىدە ئەخمەت ئەپەندىم:

ـــ بىز ئۇيغۇرلاردا «ياۋاش ئاشقا ئۇلگۈرۈپتۇ، بەڭباش گەپكە» دېگەن تەمسىل بار. مانا بۇگۈن بىز ئاش ئۇستىگە كەلدۇق، رىزقىمىز بار ئىكەن. ياۋاش ئوخشايمىز. لېكىن، بۇ ياۋاشلىقنى دۇشمەنلەرگە ئىشلەتمەيمىز جۇمۇ! ـــ دەپ ھەممەيلەننى كۈلدۈ-

رۇۋەتتى.

— مانا مۇشۇنداق ئەڭ ئالدىنقى سەپنىڭ قاۋاۋۇلخانىسىدا ئولتۇرۇپ، قەھرىمان جەڭچىلەر بىلەن بىللە ئوزۇقلىنىشنىڭ ئۆزى نېمە دېگەن بەخت ـ ھەا! بۇ تاماق بەكمۇ لەززەتلىك بولدى، — دېدى ئۇ ئاندىن كېيىن.

— ھە، ئابلەت! — دېدى ئۇ ئادىۋۇتانتىغا قاراپ، — سىز جىم ئولتۇرۇپ چايلا ئىچىسىز، بۇگۈنكى مېھماندارچىلىقنىڭ ھەققىنى تۆلەيمۇ دېمەيسىزغۇ، بىلىپ قويۇڭ، ھەر قانداق مېھماندارچىلىقتا پۇل تۆلىمەي بىكارغا مېھمان بولىدىغان ئىش يوق.

باشقىلار كۈلۈشۈپ كەتتى، پولك كوماندىرى خەمىتوف:

— بولدى، بۇنىڭ پۇلىنى بىز تۆلىۋېتەيلى، — دېدى.

— پولكوۋنىك، — دېدى گېنېرال دەلىلقان گەپ ئارىلاپ، — سىز بەك كايىپ كەتمەڭ. رەئىسنىڭ گېپى پۈتۈنلەي توغرا. سەلەر 3 ـ پولكنىڭ ئەزاسى بولغىنىڭلار بىلەن، ھۆرمەتلىك رەئىس بىلەن مېنىڭ تىزىملىكىم سىلەردە ئەمەس. دېمەك، بىزنىڭ نورمىمىزمۇ بۇ يەردە يوق، دېگەن سۆز. بىز ئۆزىمىزنىڭكىنى ئۆزدەمىز تۆلەيلى.

شۇ ئارىدا ئابلەت بىلەن كانۇۋي يوغان بىر قارا سومكىنى كۆتۈرۈپ كىرىپ كەلدى. ئەخمەت ئەپەندىم سومكىنى ئېچىپ، بىر مۇنچە ياغلىق توقاچ بىلەن كونسېرۋالارنى ئېلىپ داستىخانغا تىزغاچ:

— بۇ بىزنىڭ سىلەرنىڭ مېھماندارچىلىقىڭلارغا ھەق تۆلەگىنىمىز ئەمەس، مېھمان قىلىش نۆۋىتى ئەمدى بىزگە كەلدى. قېنى ئېلىڭلار، — دەپ ھەممەيلەننى تەكلىپ قىلدى. ئىككى جەڭچىگە ئوندىن توقاچ، ئىككى قۇتىدىن كونسېرۋا بېرىپ، دۇئا بىلەن داستىخاننى يىغدى.

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ بۇ خىل كىچىك پېئىللىقى ۋە سەمىمىي، ئادىل مۇئامىلىسى سارتوقاي فرونتىدىكى بارلىق

فرونتداشلارنىڭ غەيرىتىگە غەيرەت قوشۇپ، ئۇلارغا تۇغمەس ئىلھام بەخش ئەتتى.

كەچ سائەت 11 دىن 30 مىنۇت ئۆتكەندە باشلانغان تەكشۈ-رۈش ئىشى ئەتىسى تاڭ سەھەر سائەت تۆتكىچە داۋاملاشتى. ئۇلار ئىككى سائەتمۇ دەم ئالماستىنلا تاڭ يورۇپ كەتتى.

رەھبەرلەر يەنە خىزمەتكە كىرىشىپ كەتتى.

بۇگۈن سارتوقاينىڭ ھاۋاسى خۇددى خۇشاللىققا چۆمۈلگەن جەڭچىلەرنىڭ چېھرىدەك سۇپ ـ سۈزۈك ئېچىلىپ كەتكەنىدى. ئەتىگەندىلا سارتوقايدا تۇرۇۋاتقان بارلىق قىسىملار رەت ـ رېتى بىلەن پولك شتابىنىڭ ئالدىدىكى تۈزلەڭگە كېلىشكە باشلىدى.

ھەممەيلەن ئىنتىزارلىق بىلەن كۈتۈۋاتقان مىنۇتلاردا، ئالىي رەھبەرلەر ياتاقتىن چىقىپ، سالماق قەدەملەر بىلەن قوشۇن تۇرغان يەرگە كەلدى، ھەممەيلەن بۇ ئىككى رەھبەر بىلەن تۈنجى دىدارلىشىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارنىڭ چىرايى گېزىت ـ ژۇرناللار ئارقىلىق ھەممىگە تونۇش بولۇپ كەتكەنىدى.

ئەخمەتجان قاسىمى ئادەتتىكى رەختتىن تىكىلگەن گىمناستيوركا كىيىپ، كۆكرىكىگە بىرلا ئالتۇن مېدال تاقىۋالغانىدى. خۇش پېچىم، ئوتتۇرا بويلۇق بۇ كىشى ئىككى قولىنى كۆتۈرۈپ ئاممىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، تېتىك قەدەم تاشلاپ، مۇلايىم تەبەسسۇم بىلەن قاراپ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كەينىدە پۇتۇنلەي ھەربىيچە كىيىنگەن، گېنېرال مايورلۇق پاگونىنى تاقىغان، گەۋدىلىك، ئېگىز بوي، سۈرلۈك ئادەم ـــ مۇئاۋىن باش قوماندان دەلىلقان سۇگۇربايېۋ كېلىۋاتاتتى. ئۇنىڭ كۆكرىكىدىكى بىر نەچچە تال ئالتۇن مېدال ئۇنىڭغا تېخىمۇ سالاپەت قوشقانىدى. پۇتۇن قوشۇن رەھبەرلەرنى ھەربىيچە ھۆرمەت بىلەن تىك تۇرۇپ كۈتۈۋالدى. رەھبەرلەر يېتىپ كەلگەندە، پولك كوماندىرى سەپ-تىن ھۆرمەت قەدەم بىلەن ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

ـــ ھۆرمەتلىك رەھبەرلەر! سارتوقاي ئىستىھكامىنى ساقلاۋاتقان تارباغاتاي 3 ـ ئاتلىق پولكىدىكى بارلىق جەڭچى،

ئوفىتسىبرلار ۋەتەن ۋە خەلقىمىز تاپشۇرغان جەڭگىۋار ۋەزىپە-لەرنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئالىي دەرىجىلىك ھەربىي تەييارلىق-تا تۇرماقتا. دوكلات قىلغۇچى پولك كوماندىرى پودپولكوۋنىك خەمىتوف، ـــ دەپ دوكلات قىلدى.

بۇ رەسمىيەتلەردىن كېيىن، رەھبەرلەر «سالام جەڭ-گىۋارلار!» دېدى. سەپتە تۇرغان مىڭلىغان ئادەم «سالام» دەپ ئۇن-لۇك جاۋاب قايتۇرۇپ ھۆرمەت بىلدۇردى. ئۇلارنىڭ خۇشاللىق بىلەن «ھۇررا» دەپ توۋلىغان ئاۋازى ئۇلۇغكۆر دەرياسىنىڭ شاۋ-قۇنى بىلەن قوشۇلۇپ، ئاجايىپ ھەيۋەتلىك ئەكس سادا بولۇپ، پۈتكۈل سارتوقاي ئاسمىنىنى زىل ـ زىلىگە سالدى.

ئەخمەت ئەپەندىم سۆزگە چىقتى. كۆپچىلىكنى ھەيران قال-دۇرۇپ كۆپچىلىكنىڭ ئالدىدا ياشلا بىر يىگىت تۇراتتى. شىن-جاڭدىكى ھەممە كىشىنىڭ قەلبىدىن ئورۇن ئالغان، ھەممەيلەن چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەتلەيدىغان، ھىمايە قىلىدىغان بۇ ئالىي رەھبەر 34 ياشلىق كىشى ئىدى. مانا مۇشۇ ياش ئوغلان شىنجاڭ خەلقى ئالدىدا، تارىخ ئالدىدا ئېغىر ۋە مۇشكۈل مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىپ، گېگانتتەك قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى.

ـــ جەڭگىۋار سەپداشلار! دوستلار! ـــ دەپ باشلىدى ئەخمەد-جان قاسىمى سۆزىنى، ـــ بىز بۈگۈن مۇئاۋىن باش قوماندان گېنېرال مايور دەلىلقان سۇگۈربايېف بىلەن بىللە ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ۋە پۈتۈن خەلقنىڭ سالىمىنى سىلەرگە ئېلىپ كەلدۇق. قوبۇل قىلغايسىلەر!

«ھۇررا» ساداسى يەنە بىر قېتىم كۆكنى ياڭراتتى.

ئەخمەت ئەپەندى سۆزىدە ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت بىلەن باش قوماندان گېنېرال لېيتېنانت ئىسھاقبەك مۇنۇنوفقا ۋاكالىتەن ھەممەيلەندىن سەممىي ھال سورىدى. ئاندىن كېيىن تارباغاتاي 3 ـ پولكىنىڭ جەڭ تۆھپىلىرىنى يەكۈنلەپ، ئۇلارغا خەلق نامى-دىن رەھمەت ئېيتتى ۋە ئالىي ئېھتىرام بىلدۇردى. ئەخمەتجان

قاسىمى سۆزىده مۇنداق دېدى:

— يولداشلار! دوستلار! خەلقىمىز تارىختىن بۇيان كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ نۇرغۇن ئىنقىلابلارنى قىلدى. غۇلجا يانداي ۋە كۇرەدىكى سادىر پالۋان، ئابدۇرۇسۇل بەگلەر باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭلار ۋە جەنۇبىي شەرقىي شىنجاڭلاردىن تارتىپ ئالتاي تاغلىرىغچە سوزۇلغان قوزغىلاڭلارنىڭ ھەممىسى مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى خەلقىمىزنىڭ ئۇستىدە زوراۋانلىق قىلىۋاتقان مۇستەبىت مانجۇ خاندانلىقى ۋە شېڭ شىسەي، گومىنداڭ رېئاكسىيونلىرىنىڭ چىرىك ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، خەلقنى ھۆرلۈككە ئېرىشتۈرۈش ئىدى. 1944 ـ يىلى 11 ـ نويابردا نىلقىدىن باشلانغان بىزنىڭ بۇ قوراللىق كۈرىشىمىز ئۆتمۈشتىكى بارلىق مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرىنىڭ داۋامى. بۇ كۈرەش داۋامىدا خەلقىمىز پىداكارانە كۈرەش قىلىپ، بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان گومىنداڭ قوشۇنىنى تارمار قىلىپ، ئۈچ ۋىلايەتنى ئازاد قىلىپ، خەلقى ئالەمنى ھەيران قالدۇرغان ئۇلۇغ مۆجىزىلەرنى ياراتتى. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، بىز تۇتقان يول ھەققانىي ۋە توغرا، بىزنىڭ ئىنقىلابىمىز ئادالەتلىك ئىنقىلاب!

كۇچلۇك «ھۇررا» ساداسى ئىچىدە ئەخمەتجان قاسىمى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— بىز مۇشۇ غەلىبىلىك يۈرۈشىمىز بىلەن چىرىپ زاۋاللىققا يۈزلىنىۋاتقان گومىنداڭ رېئاكسىيون ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلايمىز. شۇنى ئوچۇق ئېيتىمىزكى، بىز خىتاي مىللىتىگە قارشى ئەمەسمىز، بەلكى ئىستىبدات تۈزۈمىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يولىدا، تارىختىن بۇيان فېئودال ھاكىمىيەتنىڭ جەبرى ـ زۇلۇمىنى تەڭ تارتقان ھەممە مىللەت خەلقلىرى بىلەن بىرلىشىپ، يىمىرىلمەس قۇدرەتلىك كۈچ بولۇپ ئۈيۈشۈپ، گو-

مىنداڭنىڭ رېئاكسىيون ھۆكۈمرانلىقىغا ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭدىكى گۇماشتىسى مۇتەئەسسىپ گېنېرال سۇڭ شىلىەن، ماچېڭشىيالڭ، خائىن ئوسمان، قالىپىك قاتارلىقلارغا قارشى تۇرمىز ۋە ئۇلارنى يوق قىلىمىز، مەسئۇت، ئەيسا، مەمتىمىن، ئەلەنۋاڭ، جانمقان، زاكىچىن، سالىس قاتارلىق يەرلىك مۇناپىقلارغا قارشى تۇرمىز. بىزنىڭ ئىنقىلابىمىزنىڭ توغرا نىشانىنى بۇرمىلاپ، بىزنى خىتاي خەلقىگە قارشى تۇرىدۇ، دەپ ئىغۋا تېرىغۇچىلارنى ئاگاھلاندۇرمىزكى، بولمىسا ئۆز پۇتىغا ئۆزى پالتا چاپىدۇ.

يەنە قىزغىن ئالقىشلار ياڭرىدى.

— بىز بۇ مۇقەددەس ئۇلۇغ غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن سوقۇشتۇق، جەڭ قىلىپ قان كەچتۇق. بىز بۇ كۈرەشىمىزنى تاكى مەقسەتكە يەتمىگىچە توختاتمايمىز!

ئەخمەتجان قاسىمى ئىنقىلابنىڭ مەقسىتى، ۋەزىپىسى ۋە ئىستىقبالى توغرىسىدا ئۇزاق سۆزلىدى. ھازىرقى ۋەزىيەتنى چۈشەندۈردى. جەڭچىلەرنىڭ ھاياجانلىق ئالقىشلىرى ئۇلۇغگۈر دەريانىڭ كۈچلۈك شاۋقۇنىغا قوشۇلۇپ گويا قۇدرەتلىك يانار تاغ ساداسىدەك سارتوقاي ئاسمىنىنى لەرزىگە سالدى. ئەخمەتجان قاسىمىدىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيەسىنىڭ مۇئاۋىن باش قوماندانى گېنېرال مايور دەلىلقان سۈگۈربايېۋ سۆزلىدى.

— بىز تۇنۇگۈندىن بۇيان سارتوقاي ئالدىنقى لىنىيىسىنى قوغداۋاتقان بۇ قىسمىنىڭ بارلىق ئەھۋالى بىلەن تونۇشۇپ چىقتۇق، — دېدى ئۇ سۆزىدە، — ئىشلىرىڭلار يامان ئەمەسكەن. ئەڭ مۇھىمى مۇداپىئە قۇرۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ ستراتېگىيىلىك ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى تەلەپكە لايىق ئىشلىنىپتۇ. ئىشلىرىڭلاردىن رازى بولدۇق.

دەلىلقان سۆزىدە تەكىتلەپ مۇنداق دېدى:

— ئەمما، شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتەيكى، ئىشلىرىمىزدىن قانا-

ئەتلىنىپ، بىخۇتلۇق قىلىشقا بولمايدۇ. ھوشيار بولمىساق ئۇ-ڭايلا چاتاق چىقىپ، مەسىلە يۈز بېرىشى مۇمكىن. خۇسۇسەن، مۇھىم تۇگۇن بولغان سارتوقاي ئالدىنقى سېپىدە تۇرۇۋاتقان سىلەرگە نىسبەتەن ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرۈش تېخىمۇ مۇھىم. چۇنكى، سىلەر رېئاكسىيون گېنېرال سۇڭ شىليەن بىلەن خائىن ئوسمانلىقنىڭ كۆز قارچۇقىغا سانجىلغان مىخ. دۇشمەنلەر بۇ مىخنى يۇلۇۋېتىشكە ئورۇنىدۇ. بۇ دۇشمەنلەرنىڭ ھەرئىككىسى ھەم قۇۋ-ھەم تولىمۇ ھىيلىگەر نەيرەڭۇازلار. ئۇلارنىڭ تېخنىكا، قورال كۆچى ۋە ئادەم سانى جەھەتلەردە بىزدىن ئۈستۈن ئىكەنلىكى ھەممەيلەنگە سىر بولمىسا كېرەك، ئەلۋەتتە.

گېنېرال مايور دەللىلقان ئاخىرىدا:

— ھوشيارلىقىڭلارنى ئۆستۈرۈپ، مۇستەھكەم پولات قورغان سارتوقاي ئىستىھكامىنى ئوبدان قوغدىشىڭلارنى سورايمەن، — دەپ گېپىنى تۇگەتتى.

ئاخىرى پولك كوماندىرى پود پولكوۋنىك خەمىتوف سۆز-لەپ، رەھبەرلەرنىڭ ھال سوراپ كەلگەنلىكىگە چوڭقۇر تەشەك-كۇر بىلدۇردى.

— بىز بۇگۇن چۈشەندۇقكى، — دېدى ئۇ، — ۋەتىنىمىز-دىكى ھەرمىللەت خەلقى بىزنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى بىلەن مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى بىزنى ئۇنتۇپ قالماپتۇ، ئۇلارغا رەھمەت ئېيتىمىز. مەن پۈتۈن پولكتىكى جەڭچى، ئوفىتسېرلارغا ۋاكالەتەن ۋەدە بېرە-مەنكى، تارباغاتاي 3 ـ ئاتلىق پولكىنىڭ بارلىق جەڭگىۋارلىرى رەھبەرلىرىمىزنىڭ بىزگە بەرگەن تۇگىمەس ـ پۈتىمەس ئىلھامى-نى قۇدرەتلىك كۆچكە ئايلاندۇرۇپ، ۋەتەن ۋە خەلقىمىز بىزگە تاپشۇرغان ھەرقانداق مۇشەققەتلىك ۋەزىپىلەرنى تولۇق ئادا قى-لىمىز!

پۈتۈن سەپ ئۇنىڭ سۆزىنى تەستىقلىغاندەك كۆچلۈك

«ھۇررا» توۋلىدى. پودپولكوۋنىك سۆزىنىڭ ئاخىرىدا رەھبەرلەر-نىڭ ئىنقىلابنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن سالامەتلىكىنى ئاسرىشىنى ئۇمىد قىلدى.

رەھبەرلەر پولك مەسئۇللىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى.

جەڭچىلەر بۈگۈنكى قۇتلۇق كۈننىڭ تەسىراتىغا چۆمۈپ، چاڭ توزۇتۇپ كېتىۋاتقان ئاپتوموبىللارنىڭ كەينىدىن ئۇزاققىچە قاراپ قېلىشتى.

ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كېلىشى

نۇربەدىن ساتتار

مەن تۇرپان، پىچان، توقسۇن قاتارلىق جايلاردىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى باشلىنىش ئالدىدا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كېلىش ئەھۋالىنى ئۆزۈم ئىگىلىگەن ماتېرىياللارغا ھەمدە ئەينى ۋاقىتتا ئەخمەتجان قاسىمنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن يولداشلارنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىگە ئاساسەن، رەتلەپ يېزىپ، يولداشلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن سۇندۇم، شۇ-ھەدلارنىڭ، ئەھۋالنى بىلىدىغانلارنىڭ كەم جايلىرىنى تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1944 - يىلى 11 - ئايدا قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى تۇرپان ئويمانلىقىدىكى ئۇچ ناھىيە خەلقىگە غايەت زور ئىلھام ۋە ئۈمىد بېغىشلىدى.

1946 - يىل 6 - ئاينىڭ 6 - كۈنى «11 ماددىلىق بېتىم» ئىمزالاندى، 7 - ئاينىڭ 10 - كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلۇپ، جايلاردىكى يەرلىك ھۆكۈمەتلەرمۇ مۇناسىپ ھالدا قايتا تەشكىللىنىشكە باشلىغاندىن كېيىن، ئۇچ ۋىلايەت تەرەپنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن، 1946 - يىلى 8 - ئايدا بۇرھان شەھىدى، ئابدۇراخمان مۇھىتىلار تۇرپانغا كېلىدۇ، ئەتىسى تۇرپان قىلۇى قوۋۇقتىكى رەخ-مىتۇل قارىينىڭ مەسچىتىدە 5000 دەك ئادەم قاتناشقان چوڭ يىغىندا بۇرھان شەھىدى نۇتۇق سۆزلەيدۇ. نۇتۇقنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى — ھازىرقى شىنجاڭ ۋەزىيىتى، 11 ماددىلىق تىنچلىق بېتىمنىڭ ئىمزالىنىشى ۋە تۇرپاننىڭ ۋەزىيىتىدىن ئىبارەت بولىدۇ. يىغىن ئاخىرىدا بۇرھان شەھىدى ھاكىم زېڭ ۋېنۇۋۇنىڭ

ئورنىغا ئابدۇراخمان مۇھتىنىڭ ھاكىم بولغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ، بۇ ۋاقىتتا خەلق ئاممىسى گۈلدۇراس ئالقىش يېڭرەتتى، ئابدۇراخمان مۇھتىنىڭ ھاكىم بولغانلىقىنى چىن قەلبىدىن ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ.

ئابدۇراخمان مۇھتى ھاكىم بولغاندىن كېيىن ھەربىر ئىدارە، جەمئىيەت تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاپپاراتلىرىنى يېڭىلاشقا كىرىشىدۇ. تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەت ئۇنىۋېرسىتېتى، شىنجاڭ داربلفۇنۇندا ئوقۇپ كەلگەن ۋە ج ك پ نىڭ ئىدىيىۋى تەسىرىنى قوبۇل قىلغان بىر قىسىم ئىلغار زىيالىيلارنى ھەر قايسى ئىدارە ـ ئورۇنلارغا مەسئۇل قىلىپ، 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمنىڭ روھى بويىچە ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى قايتىدىن بەرپا كىتىپ چىقىدۇ. بۇ ئورگانلارغا بېكىتىلگەن ئىلغار زىيالىيلار ۋە ياشلار 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمگە سادىق بولۇپ، ئۇنىڭ ئاكتىپ ئىجراچىلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ. ھەرقايسى جايلاردىكى ياشلار ھەرخىل ئۇيۇشمىلارنى قۇرۇپ، ئۆز ئارا ئالاقىلىشىپ تۇرىدۇ، ئۇيۇشمىلار كەچكۈرس ئېچىش پائالىيىتىدىن پايدىلىنىپ تەشۋىقات ئېلىپ بارىدۇ، تەشۋىقاتنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ چىرىكلىكىنى پاش قىلىش، ئىنقىلاب قىلىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى شەرھلەش ۋە 11 ماددىلىق تىنچلىق بىتىمىنى قوغداش، ھىمايە قىلىشتىن ئىبارەت بولىدۇ. ياشلار ئۆزلۈكىدىن تەشۋىق ۋەرەقلىرىنى مەخپىي رەۋىشتە ئامما سورۇن، مۇھىم يول ۋە مەسچىتلەرگە تارقىتىدۇ. كەچكۈرس سورۇنلىرىغا «دۇشمەنگە قارشى كۈرەش قىلماسلىق ـــ جىنايەت»، «ۋەتەن ئۈچۈن كۈرەش قىلماسلىق ـــ خىيانەت» دېگەن شوئارلارنى چاپلايدۇ. قىسقىسى، بۇ چاغدا ياشلار ئاساسىي جەھەتتىن ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ بولغان، خەلقنىڭ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى غەزەپ ـ نەپرىتى چېكىدىن ئاشقان، ياشلار قوزغىلىڭنىڭ پارتلىشىغا ئازلا ۋاقىت قالغانىدى. ئاستانە ئەتراپىدىكى ياشلار سىڭگىم ئېغىزىدىكى گو-

مىنداڭ پوتەيلىرىنى ئىككى سائەتكە قالماي ئالىمىز. دەپ يۇرگەن پەيتلەر ئىدى. دەل مۇشۇ چاغدا، 1947 ـ يىلى 2 ـ ئايدا ئەخمەتجان قاسىمى باشلىقلىقىدا رېھىمجان سابىرھاجىيېۋ، تېيىپ ھاجى، قالى ئاباكوپ، نۇرىدىنبەگ قاتارلىق يەتتە كىشى بىتىم ـ نامىڭ ئىجرا قىلىنىش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدىن تۇرپانغا كېلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى مىللىي ئارمىيە فورمىسىدا كىيىنگەن بولۇپ، ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ھويلىسىنى چۇشكۈن قىلىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى كۇلۇپ تۇرۇپ:

ـــ بىز ئىلىلىقلار تۇرپاننى زىيارەت قىلغىلى، ئەسھابۇل ـ كەھفنى تاۋاپ قىلغىلى كەلدۇق، دەيدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلىش ئۈچۈن جايلارغا ئادەملەر ئەۋەتىلىدۇ. يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىدىكى ئېتىزلىققا بىر يىغىن مەيدانى تەييارلاشقىمۇ ئادەملەر بېكىتىلىدۇ. ئەتىسى ئەتىگەندە ھەر ساھە خەلقى ھەر تەرەپتىن يېتىپ كېلىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئۆگزىسىدە تۇرۇپ ئاممىغا سالام بېرىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەرنى كۆرگەن خەلق خۇددى پاراتتىن ئۆتكەندەك روھلۇق ھالدا ئىككى سائەت ئىچىدىلا يىغىلىپ بولىدۇ. چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال شۇنچە كۆپ يىغىلىدۇكى، بازار ئىچى ئادەم دېڭىزىغا ئايلىنىدۇ. بۇ يىغىنغا ھەر ساھە كىشىلىرى، ھەتتا تۇرپاندىكى گومىنداڭ ئەمەلدارى تەن رېمى قاتارلىقلارمۇ قاتناشىدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى ئاممىغا نوتۇق سۆزلەيدۇ:

ـــ مەن ئەخمەتجان قاسىمى بولىمەن، مەن سىزلەردىن رۇخسەتسىز 11 بىتىمگە قول قويغان خەلق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولىمەن، شىنجاڭ خەلقى ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان ئەكسىلئىنقىلابىي چىرىك ھاكىمىيەتنىڭ پۈتمەس ـ تۈگىمەس زۇلۇمىغا ۋە دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىسىگە ۋە چىدىغۇسىز بالايى ـ ئاپەتكە ئۇچرىغانلىقى ئۈچۈن، ئاخىرى سەۋر ـ تاقەت قاچىسى تاشىتى، پىچاق گۆشتىن ئۆتۈپ سۆڭەككە يەتتى: ئىلى، تارباغاتاي،

ئالتايدىن ئىبارەت ئۇچ ۋىلايەت خەلقى ئەركىنلىك، ھۆرىيەت ئۇچۇن، ئىستىبدادلىققا، زۇلۇمغا قارشى كۈرەشنى باشلىۋەتتى. تۇرپان خەلقى ئۇچ ۋىلايەت خەلقىغە ئوخشاشلا زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچراپ كەلدى. تۇرپان ـــ قەدىمدىن بۇيان ئەكسىيەتچىل ھاكىمىيەتلەرنىڭ دەھشەتلىك ئېزىشىگە ۋە باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان جاي، تارىختىن بۇيان بۇ جاي كۈرەشنىڭ ماكانى بولۇپ كەلدى. بىز بارلىق مىللەتلەر ئىتتىپاقلىشىپ، تىنچلىقنى قوغداپ، ئەكسىيەتچىلەرگە ۋە مىللىي مۇناپىقلارغا قارشى تۇرۇش كۈرىشىنى ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرىمىز. دۇشمىنىمىز ـ نىڭ دۇشمىنى ـــ بىزنىڭ دوستىمىز. بۇگۈنكى خائىن ئەتە خەلق ئالدىدا رەسۋا بولماي قالمايدۇ. بىز خەنزۇلارغا قارشى ئەمەسمىز، بىزنى ئەزگۈچى ئېكسپىلاتاتورلارغا، زومىگەر ـ مۇستەبىتلەرگە، خەلققە زۇلۇم سالغۇچى ئىستىبداد ھاكىمىيەتكە قارشىمىز، بىز تىنچلىق بىتىمگە ئاساسەن، يېڭى تەشكىللەنگەن يېڭى ھاكىمىيەتنى ھىمايە قىلىمىز، 11 بىتىمنىڭ ھەقىقىي ئىجراسى ئۇچۇن تىرىشىمىز. ئالدىمىزدىكى پوتەيلەرنىڭ بىزگە يەنە نېمە كېرىكى بار؟ خەلق ھۆكۈمەتنى ھىمايە قىلىدۇ، ھۆكۈمەت خەلقنى ئاسراشى كېرەك. ئەگەر خەلق يەنە زۇلۇم ۋە ئېكسپىلاتاتسىيىگە ئۇچرىسا، بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالمايدۇ. بىز ئەزەلدىن سەۋرچان خەلق، بىز تىنچلىقنى، ئادالەتپەرۋەرلىكنى سۆيگۈچى خەلق. تۇرپان خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي جاسارىتىنى ماختاشقا ئەرزىيدۇ؛ سىلەرنىڭ مۇشۇ ئىنقىلابىي جاسارىتىڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ بىرلىك ـ ئىتتىپاقلىقىڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ باتۇر ـ قەيسەرانە قەھرىمانلىق روھىڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ زۇلۇمغا قارشى، ئەركىنلىك ئۇچۇن جانپىدالىق بىلەن كۈرەش قىلغان ھىممىتىڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ غەيرەت ـ شجائەت بىلەن تىنچلىقنى ھىمايە قىلىدىغان ئارزۇيۇڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ ئازاد ـ ئەركىن ھايات كۆچۈرۈش ئۇچۇن چېلىشىۋاتقان قورقماس روھىڭلارغا مىڭ رەھمەت! سىلەرنىڭ

هەر مىللەت خەلقى بىلەن دوستانە ئىتتىپاقلىشىپ، ھەمكارلاش-قانلىقىڭلارغا مىڭ رەھمەت! ياشسۇن خەلق!...

يىغىن ئاياغلاشقاندىن كېيىن خەلق ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ پىكاپىنى كۆتىرىپ ماڭىدۇ ۋە «ياشسۇن ئەخمەتجان قاسىمى!» دەپ شوئار توۋلاپ تەنتەنە قىلىدۇ. ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى-نىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئەخمەتجان قاسىمى گومىنداڭنىڭ تۇھەت-جاڭىدىن: «مېنىڭدىن سورايدىغان سوئالىڭىز بارمۇ؟» دەپ سورايدۇ. ئۇ، تۇھەنجاڭ: «سورايدىغان سوئال يوق، خەلق بىزنى يا-مان كۆرىدۇ» دەيدۇ. ئەخمەتجان قاسىمى: «سىلەر خەلققە زۇلۇم قىلمىساڭلار، خەلق سىلەرنى يامان كۆرەمدۇ؟ ھەممە ئىشتا سەۋەب بار، خەلقنىڭ نېنى، سۇيى يوق، مەن خەلققە بىر پۇڭ پۇل بەرمە-دىم، بىر چىنە سۇ بەرمىدىم، لېكىن مەن خەلققە نان بېرىمەن دېگەن بايىراقنى كۆتەردىم. شۇڭا خەلق مېنى ھىمايە قىلىدۇ، سىز خەلقنى مىلتىق بىلەن باسالمايسىز» دەيدۇ.

شۇ كۈنى ئېتىزلىقتا ئىچىلغان يىغىندىن كېيىن، سائەت 12 لەردە ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى رەھبەرلەر ئاپ-دۇراخمان مۇھتىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئاستانە تەرەپكە قاراپ ما-ڭىدۇ، ئاستانە تەرەپتىكى ئامما بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇچ كۆۋرۈككە 10 مىڭدەك ئادەم يىغىلىدۇ. ئەخمەتجان قاسى-مىلار ئۇچ كۆۋرۈككە كەلگەندە، ئامما قىزغىن قارشى ئالىدۇ، رەھبەرلەر ئاممىغا سالام بېرىپ، ئۆزلىرىنىڭ كېلىش مەقسىتى-نى سۆزلەيدۇ. شۇ كۈنى جۇمە نامىزىدىن كېيىن ئەخمەتجان قا-سىمى نوتۇق سۆزلەيدۇ:

— «مەن ئەخمەتجان قاسىمى بولىمەن، سىزلەردىن بىسوراق 11 بىتىمگە قول قويغان ۋەكىللەرنىڭ بىرسىمەن. مېنىڭ ھەرد-كىتىم، دىلىم، مەقسىتىم سىزلەر بىلەن بىر. نىشانىمىز ئۇر-تاق. شۇنىڭ ئۈچۈن، ھەممىڭىزلارنىڭ بىرلىكتە ئىتتىپاقلا-شىپ، 11 بىتىمنىڭ ئىجراسى ئۈچۈن تىرىشىشىڭىزلارنى، تىنچ-لىقنى قوغداپ، ئەكسىيەتچىلەرنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ھوشيار

بولۇشىڭىزلارنى تىلەيمەن».

ئاما «ياشىسۇن ئەخمەتجان ئەپەندى»، «ياشىسۇن ئەركىن- لىك»، «ياشىسۇن تىنچلىق» دېگەن شوئارلارنى ياڭرىتىپ مەيدا- نى خۇشاللىق كەيپىياتىغا چۆمدۇرىدۇ.

ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر ئاممىۋى سورۇندىن تارقاپ ئابدۇراخمان مۇھىتىنىڭ ئۆيىگە كېلىدۇ. بۇ ئۆيدىكى ئولتۇرۇشتىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى تۈيۇق غوجامغا بارىدۇ، ئاندىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمى ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئەسھابۇلكەھفنى زىيارەت قىلىدۇ، ئاندىن ئام- ما بىلەن خوشلىشىپ ئاستانىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئەخمەتجان قا- سىمى پىچان خەلقىنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشمەكچى بولۇپ، ئاس- تانىغا كەلمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، پىچانغا قاراپ يولغا چىقىدۇ. لېكىن شۇ كۈنى ئابباسوپتىن ئەخمەتجانىنىڭ تېز قاي- تىپ چىقىشى توغرۇلۇق تېلېفون كېلىدۇ. دەل شۇ ۋاقىتتا ئۇ- رۇمچىدە «25 ـ فېۋرال» ۋەقەسى يۈز بەرگەنىدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ئەخمەتجان قاسىمى باشچىلىقىدىكى رەھبەرلەر شۇ كې- چىسى ئۈرۈمچىگە قاراپ ئالدىراش يولغا چىقىدۇ.

ئەخمەت ئەپەندىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن

مۇزەپپەر ئابدۇللايېف

ھەربىي بۆلۈم چاقىرىدۇ

1946 ـ يىلى 5 ـ ئاينىڭ كېيىنكى يېرىمى بولسا كېرەك، ئاغرىپ قالدىم. دوختۇرنىڭ رۇخسىتى بىلەن نىلقىغا چىقىپ داۋالىنىپ، بىر ئاز ياخشى بولغان چېغىمدا، ئۆزۈم تۇرغان قىسىم ـــ غۇلجا زاپاس 4 ـ پولكىنىڭ ئالدىنقى سەپكە يۇرۇپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. 6 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا ئالدىراش غۇلجا شەھەر گارنىزونىغا كېلىپ قىسمىغا قايتىش ئۈچۈن تىزىمغا ئالدۇردۇم. شۇ كۈنلەردە، غۇلجا زاپاس 4 ـ پولك ئەسلىدىكى ئورنىدىن يۆتكىلىپ، كۆرە، سۇيدۇڭ ۋە لوسگۇڭنى بويلاپ جايلىشىپ، جىڭغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئەتراپلىق تەييارلىق كۆرۈۋاتقان ۋە ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە ئېلىپ بېرىۋاتقانىكەن. ئەتىسى گارنىزون باشلىقى پودپولكوۋنىك غازىيېف «سىزنى ھەربىي بۆلۈم چاقىرىدۇ، ھەربىي بۆلۈم ھۆكۈمەت بىناسى ئىچىدە، تېز بېرىڭ» ـــ دېدى.

ھۆكۈمەت بىناسى ھازىرقى ئىلى شۆبە ھەربىي رايونى ئومۇمىي نىدا ئىدى. ھەربىي بۆلۈم دەرۋازىدىن كىرگەندىن كېيىنكى سول تەرەپتىكى بىنادا ئىكەن. ئىشىكنى چېكىپ، «كىرىڭ» دېگەن ئاۋازنى ئاڭلاپ كىرسەم، قىسقا قارا بۇرۇتلۇق، ئوتتۇرا بوي بىر پودپولكوۋنىك يېزىق ئۈستىلىدە قانداقتۇر بىر ماتېرىيالنى كۆرۈۋاتقانىكەن. مەن «ھۆرمەتلىك پودپولكوۋنىك، ھەربىي بۆلۈمىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن كەلدىم. فىلدفېبىل (ھازىرقى شياۋۇپې ئۇنۋانىغا تەڭ) ئابدۇللايېف مۇزەپپەر» دەپ دوكلات قىلدىم. ئۇ ئادەم

كۆلۈمسىرەپ كېلىپ، مەن بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى (ھەربىي ئىنتىزام بويىچە تۆۋەن دەرىجىلىكلەر كۆرۈشۈش ئۇچۇن ئالدى بىلەن قول ئۇزاتمايدۇ)

ـــ سىزنى مەن چاقىرتقان، شەھەر گارنىزونى ئالدىنقى سەپكە باردىغانلارنىڭ قىسقىچە ئانكېتى بىلەن تىزىمىنى يوللىغانكەن. سىز نىلقىلىق كەمبەغەل ئائىلىدىن ئىكەنسىز، ئۇ رۇمچى دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغانكەنسىز. بۇ قېتىم قورغاستا ئېچىلغان ھەربىي كۇرسىنى تۇگىتىپ، ئىككىنچى قېتىملىق كۇرستا ھەربىي مۇئەللىم، شۆبە ئەترەت كوماندىرى بولغانكەنسىز. بىز سىلەرگە ئوخشاش ئوفىتسېرلارغا موھتاج. كەلگىنىڭىز ياخشى بولدى. قېنى، ئولتۇرۇڭ، ـــ دېدى. ئۆزىمۇ ئولتۇردى.

ئۇ ئادەم سۇس ماشرەڭ گىمناستيوركا كىيىگەن، مۇرىسىز ئوفىتسېرلار رەسمىنى باغلىغان، قۇلاقلىق بۇرۇلكا (گەلەپى) كىيگەن. پۇتىدا شۇ چاغدا ئىشچىلار كىيىدىغان شىگرىن ئۆتۈك، بېشىدا ھەربىي شەپكە بولۇپ، تولۇق ھەربىي فورمىدا ئىدى. مەن ئۇ ئادەمنىڭ سۆزىنىڭ تېگىگە يېتەلمەي سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ تۇردۇم.

ـــ مېنىڭ تۇيۇقسىز چاقىرىشىمدىن، نېمە ئىشكىن، دەپ ئويلاۋاتسىڭىز كېرەك، ـــ دېدى ئۇ كىشى، ـــ ھازىر ھەربىي ئىشلار جىددىي كېتىۋاتقانلىقىدىن خەۋىرىڭىز بار، بىز ھەرەمباغدا ئوتدېلېنىيە، ئىزۇوت كوماندىرلىرىنى تەربىيىلەيدىغان تەلىم ـ تەربىيە روتىسى تەشكىل قىلدۇق، ھەر قايسى قىسىملار دىن جەڭنى باشتىن كەچۈرگەن بىر قىسىم ئوتدېلېنىيە كوماندىرلىرى، كۆپرەكى ساۋاتلىق جەڭچىلەر يىغىلدى. ئۇلارغا ھەربىي تەلىم ـ تەربىيە بېرىش ۋە باشقۇرۇش ئۇچۇن ھەربىي ساۋاتىتىن خەۋىرى بار بىر نەچچە ئوفىتسېر لازىم ئىدى. ھازىر ئىككى ئوفىتسېر بولسىمۇ بەك ئازلىق قىلىۋاتىدۇ. سىزنى شۇ يەرگە ئەۋەتمەكچىمىز. سىز تەلىم ـ تەربىيە روتا كوماندىرى ھەم ھەربىي مۇئەللىم بولىسىز، ئۇنىڭدىن باشقا، جەڭدە يارىدار بولۇپ،

ھەربىي گوسپىتالدا داۋالىنىپ قايتىپ چىققان، لېكىن دەرھال ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىشكە بولمايدىغانلارنى ھەرەمبىاغقا يىغقانىدۇق. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوفىتسېرلارمۇ بار. ئۇلارنى ماغدۇرىغا كەلگەندىن كېيىن، ئۇدۇللۇق ئالدىنقى سەپكە ماڭدۇرۇپ تۇرىمىز. ئۇلارنىڭ ئۆگىنىشىگە ھەم ئۇلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل بولىسىز.

بۇ ئىش ئىدىيەمدىن ئۆتمىدى. دادام مېنى ئەسكەرلىككە ئۇزاتقان چېغىدا: «بالام، سەن كېتىۋاتىسەن، جەڭ دېگەن ئويناشىدىغان ئىش ئەمەس، يارىلىنىش، قۇربان بولۇش، ئاغرىق ـ سىلاق، ئاچ ـ توق قېلىشلار بولۇپ تۇرىدۇ. ھالىڭدىن خەۋەر ئالىدىغان ئاتا ـ ئاناڭ، ئاكىلىرىڭ، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرىڭ قېشىڭدا يوق. سەن بىللە بولغان بالىلارنىڭ چوڭىنى ئاكا، كىچىكىنى ئىنىم دەپ، بىر تۇغقان قېرىنداشتەك ياخشى ئۆت، ئەنە شۇلار سېنىڭ ھالىڭدىن خەۋەر ئالىدۇ، غەمخورلۇق قىلىدۇ. سەنمۇ ئۇلارنىڭ يولۇققان قىيىنچىلىقلىرىغا يارەملەش، ئۇلاردىن ئايرىلما» دەپ تاپىلىغانىدى. مەن پارتىزانلىق ئۇرۇشى داۋامىدا بولسۇن، غۇلجا شەھىرىدە بولغان ئۇرۇشلاردا بولسۇن، ھەربىي كۇرس داۋامىدا بولسۇن، غۇلجا زاپاس 4 ـ پولك كومىندانت ئىمزۇوت كوماندىرى بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە بولسۇن، دادامنىڭ تاپشۇرۇقىنى دائىم ئەستە ساقلاپ كېلىۋاتاتتىم.

ـــ ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇغان بولساممۇ پەقەت ئىككى يىللا ئوقۇيالىدىم، ـــ دېدىم مەن، ـــ يەنىلا ئۆز قىسمىمىغا كەتكىنىم ياخشى. ئالدىنقى سەپتە جەڭ بولۇۋاتىدۇ، جەڭگىۋار سەپداشلىرىمدىن ئايرىلالمايمەن، ـــ دېدىم مەن پىكرىگە قوشۇلىمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ئۇ ئادەم سۆزۈمنى بۆلمەي باشتىن ـ ئاخىر دىققەت بىلەن ئاڭلاپ، سۆزۈمنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى پەملىگەندىن كېيىن، يەنىلا كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ بىزمۇ سىلەرگە ئوخشاش ئويلايمىز، مېنىڭمۇ ئالدىنقى

سەپكە كەتكۇم بار. لېكىن، ھۆكۈمەت مېنى ئالدىنقى سەپكە ئە-ۋەتمىدى. سىزنى چۈشىنىپ تۇرۇپتىمەن، ئالدىنقى سەپكە بېرىش قىزغىنلىقىڭىز ياخشى، بۇ روھنى قەدىرلەشكە ئەرزىيدۇ. لې-كىن، سىز ئويلاپ كۆرۈڭ، ھەممە ئادەم ئالدىنقى سەپكە كەتسە، ئارقا سەپتىكى ئىشنى كىم قىلىدۇ؟ ئارقا سەپ ئالدىنقى سەپنىڭ تىرىكى، ئۇلى، ئۇل بولمىسا ئۆي ئۆرۈلۈپ چۈشىدۇ. ئارقا سەپ-نىڭ ئىشى ئالدىنقى سەپتە جەڭ قىلغان بىلەن ئوخشاش، ئىك-كىسى بىر - بىرىنى تولۇقلايدۇ ھەم بىر - بىرىگە تايىنىدۇ، سىز بۇنى چۈشەنمىگەندەك دەرىجىدە ئەمەس. ئالدىنقى سەپكە كو-ماندىرلارنى تەربىيلەپ ئەۋەتىشنىڭ ئۆزىمۇ ئارقا سەپتىكى بىر جەڭ. تەلىم - تەربىيە روتىسىدىكى 100 دىن ئارتۇق ئادەمنى تەربىيلەپ ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتسەك، ئالدىنقى سەپتە 100 كو-ماندىر كۆپىيىدۇ. سىز بارسىڭىز پەقەت بىر كوماندىر كۆپىيىدۇ. شۇنداق ئەمەسمۇ؟ ئەلۋەتتە، بەلكىم سىز ئالدىنقى سەپكە بارسە-ڭىز ئون نەچچە كوماندىرنىڭ رولىنى ئوينىشىڭىز مۇمكىن، ئەمما، ھازىرقى زۆرۈرىيەتتىن قارىغاندا، ئەڭ ياخشىسى يەنىلا تە-لىم - تەربىيە روتىسىغا بارغىنىڭىز تۇزۇك. بىز بۇنى كېلىشىپ بولغان.

بۇ كىشى «كېلىشىپ بولغان» دېگەن سۆزنى ئالاھىدە ئۇرغۇ بىلەن ئېيتتى. ئۇ كۈلۈمسىرەپ، سوئال نەزەرى بىلەن ماڭا تە-كىلىپ قاراپ تۇراتتى. ئۇ ئادەمنىڭ سۆزلىرى پۈتۈنلەي يوللۇق بولغاچقا، بىرەر باھانە - سەۋەب تېپىشقا ئامالسىز قالدىم. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ كىشى بېكىتىپ بولۇنغانلىقىنى ئېيتتى، بۇيرۇققا بويسۇنماي نېمە ئامال بار، دېگەنلەرنى ئويلاپ ئىدىيەمدىن ئۆتە-مىسمۇ «بوپتۇ، بارسام باراي»، ــ دېدىم. لېكىن، مەقسىتىمگە يېتەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن روھىي كەيپىياتىم تۆۋەن ئىدى. گار-نىزونغا يولۇقمايلا بىر ھارۋىنى كىرا قىلىپ كېتىپ قالسامغۇ بۇ ئىشلار يوق ئىدى، دەپ ئويلىدىم. ئۇ ئادەمنىڭ ماڭا تىكىلىپ قارىغان ئۆتكۈر كۆزلىرى خۇددى ئىچىمدىكىنى كۆرۈپ تۇرغاند-

دەك ئىدى. ئۇ يېنىمغا كېلىپ:

ــ تازا قىزغىن كۆرۈنمەيسىز، ھازىرچە ئىدىيىڭىزدىن تازا ئۆتكۈزەلمەي قالغان بولسىڭىز كېيىنچە ئاستا ـ ئاستا چۈشىنىپ كېتىسىز. بىز دېگەن ھەربىي ئەمەسمۇ؟ ھەربىي دېگەن بۇيرۇقتا بوي سۇنۇپ نەگە دېسە شۇ يەرگە بېرىشقا تەييار تۇرۇشى كېرەك، ــ دەپ مۇرەمنى قېقىپ قويۇپ، ئورنىغا بېرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ــ خوش، ئەمدى مەقسەتكە كېلەيلى، تەلىم ـ تەربىيە روتىسىنى ئۇچ ئىزۇوت، ھەر ئىزۇوتنى ئۇچ ئوتدېلېنىيە قىلىپ رەسمىي تەشكىل قىلىڭ. ئوتدېلېنىيە كوماندىرلىرىنى جەڭ كۆرگەن، ساۋاتلىق جەڭچىلەردىن تاللاپ بېكىتىڭ. ھازىر بار ئىككى ئوفىتسېرنى كوماندىر ئىزۇوت قىلىڭ. يەنە بىرسىگە جەڭ كۆرگەن، ئوتدېلېنىيە كوماندىرى بولغان، ساۋادى ياخشىراقلىرىدىن تاللاپ بېكىتىپ، دوكلات يېزىڭ. ئۆتۈلىدىغان ھەربىي دەرسلەر تۇغرىسىدا بىر پىلان تۈزۈڭ. ۋاقىت ئىككى ئاي بولسا بولىدۇ. پىلان، تاكتىكا، قورال، ساپېورنى، پىيادە سەپ تۈزۈش، قاراۋۇللۇق ۋە ئىچكى خىزمەت نىزامنامىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالسۇن. ئەمما تاكتىكا بىلەن قورال 70%، ساپېورنى 15%، قالغانلىرى 15% ۋاقىتنى ئالسا بولىدۇ، تاكتىكىدا يالغۇز جەڭچى ھەم ئوتدېلېنىڭ ھۇجۇم ۋە مۇداپىئەسىنى ئاساس قىلىڭ. قورالدا مىلتىق، ئاپتومات، پىلىموت، گىرانатنى ئاساس قىلىڭ. ساپېورنىدا ھۇجۇم ۋە مۇداپىئەدىكى يالغۇز جەڭچى ۋە ئوتدېلېنىيەنىڭ ھەر تۈرلۈك ئاكوپلىرى، يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىش، كۆۋرۈك، توسالغۇ، پوتەيلەرنى پارتلىتىش ۋە ياساش، توساق ئورنىتىش، نىقابلىنىشلارنى ئاساس قىلىڭ؛ قالغان ۋاقىتنى قاراۋۇل ۋە ئىچكى خىزمەت نىزامنامىسى ئالسا بولىدۇ. ياردارلارغا نەزەرىيە جەھەتتىن تاكتىكا، قورال، ساپېورنىدىن دەرس ئۆتسەڭلار بولىدۇ. ئەمەلىيەتنى ئىشلەش ئۈلارغا ئېغىر كېلىدۇ. ئۈلار ئۆزلىرى جەڭگە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ئوڭاي چۈشىنىپ كېتەلەيدۇ. شۇڭا، تاكتىكا

تىكا، قورال %80، ساپيورنى %20 ۋاقىتنى ئالسا بولىدۇ. ھا- زىر ئۇلارغا قارايدىغان بىر دوختۇر، ئىككى سىستېرا بار، ئۇلار- نىڭ تامىقى ئايرىم بولىدۇ، مەن ئالدىنقى كۇنى بارىدىم، بىر ئاز قالايمىقانراق ئىكەن، ئۇدۇللۇق ياخشى بولغان يارىدارلار ئالدىنقى سەپكە مېڭىپ تۇرغاچقا، ئۇلارنى داۋاملىق رەتكە سېلىپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ. مەيلى تەلىم - تەربىيە روتىسى بولسۇن، مەيلى يارىدارلار بولسۇن، ئۇلارنىڭ تاماق سۇپىتىگە، ياتاق، ئاشخانا، شەخسىي تازلىق ۋە مۇھىت تازلىقىغا دىققەت قىلىڭ، بۇگۇنلا بېرىپ ئىشقا كىرىشىڭ. پىلاننى ئىككى كۇن ئىچىدە تۇزۇپ ماڭا ئەۋەتىپ بېرىڭ، مېنى بۇ يەردىكىلەر پودپولكوۋنىك ئەخمەت دې- يىشىدۇ. زۆرۈر ئىشلار بولسا مېنى ئىزدىسىڭىز بولىدۇ.

مەن شۇ چاغدىلا بۇ ئادەمنىڭ ئىسمى ئەخمەت ئىكەنلىكىنى بىلدىم. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ھەربىي بۆلۈم دېگەننىمۇ ئاڭلىمىغا- نىكەنمەن، ھەربىي بۆلۈمنىڭ خىزمەت دائىرىسىنىمۇ بىلمەيدە- كەنمەن، كېيىن ئۇقۇشسام، ھەربىي بۆلۈم ھۆكۈمەتنىڭ ھەربىي ئىدارىسى بولۇپ، پۈتۈن سەپەرۋەرلىك خىزمەتلىرىگە، يەنى يېڭى ھەربىي قىسىملارنى قۇرۇش، خەلقنى سەپەرۋەر قىلىش، ئالدىنقى سەپنى ئەسكىرىي كۇچلەر بىلەن تولۇقلاش، مۇناسىۋەتلىك ئور- گانلار بىلەن ماسلىشىپ، قىسىملارنى قورال - ياراق، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك بىلەن تەمىنلەشكە مەسئۇل ئىدارە ئىكەن.

شۇ كۇنى ھەرەمباغقا چىقىپلا تەلىم - تەربىيە روتىسىنىڭ ئىككى ئايلىق ھەربىي ئۆگىنىش پىلانى بىلەن يارىدارلارنىڭ ئۆ- گىنىش پىلاننى تۇزدۇم. ئەتىسى تەلىم - تەربىيە روتىسىدىكى ئىككى ئوفىتسېر بىلەن مەسلىھەتلىشىپ روتىنى ئىزۇوت، ئوت- دېلىنىيەلەرگە بۆلۈپ، كوماندىرلىرىنى بېكىتىپ چىقتىم. ھەر- بىي ئۆگىنىش پىلانى ۋە روتىنىڭ تەرتىپىگە سېلىنىش ئەھۋالە- نى ھەربىي بۆلۈمگە يوللىدىم. شۇ كۇنلا «ھازىرچە مۇشۇ پىلان بويىچە ئىشلەشكە بولىدۇ» دېگەن تەستىق كەلدى. تەلىم - تەربە-

يه روتسىدىكىلەرنى يىغىپ، روتىنىڭ تەشكىلىنى ۋە كومانىدىر-لىرىنى ئېلان قىلدىم. ئاندىن دەرس پىلانى ۋە دەرس جەدۋىلىنى ئوقۇپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە، قىيىنچىلىقنى يېڭىپ، تىرىشىپ ياخشى ئۆگىنىشىنى تەلەپ قىلدىم. ئاخىرىدا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك بەزى تۈزۈملەرنى ۋە كۇن تەرتىپىنى ئالاھىدە تەكىتلىدىم. ئەتىسى يارىدارلار بىلەن سۆھبەتلەشتىم، تاماق باشقۇرغۇچىلار بىلەن پىكىرلەشتىم. ھەر كۇنى دەرس ئۆتەتتىم، ئەملىيەتتە ئىشلەتكۇزەتتىم، ئۆتۈلگەن دەرسلەرنىڭ كونسپېكتىنى يازاتتىم.

ھارۋىكەش

بىر كۇنى يارىدارلارغا دىكتار پىلىموتنىڭ جەڭگىۋار خۇ-سۇسىيىتىدىن دەرس ئۆتۈپ بولۇپ، تەلىم - تەربىيە روتىسىغا قايتىپ كېتىۋېتىپ، دەرۋازىدا پوست توختىتىپ قويغان بىر كالاسكىنى كۆردۇم، يېنىغا بارسام ھەربىي بۆلۈم باشلىقى پود-پولكوۋنىك ئەخمەت، ئۇنىڭ يېنىدا يەنە بىر كىشى ئولتۇراتتى. مەن ھەربىچە سالام بەردىم:

— قارىڭ، سىلەرنىڭ قاراۋۇلىلار چىڭكەن، بىزنى كىرگە-لى قويمىدى، بۇ ياخشى ئىش، ئۆز ۋەزىپىسىنى ياخشى ئورۇندى-غانلىق، — دېدى پود پولكوۋنىك ئەخمەت. ئۇ ئادەمنىڭ سول قو-لىدا ئاتنىڭ بوجىسى، ئوڭ قولىدا بىر چۇنۇق بولۇپ، كالاسكىدا خۇددى ھارۋىكەشتەك مەزمۇت ئولتۇراتتى. ھەربىي بۆلۈم باشلە-قى پۇقراچە كىيىنگەنىدى.

— خوش، ئەھۋاللار قانداق؟ — دېدى ھەربىي بۆلۈم باشلىقى مېڭىپ كېتىۋېتىپ، مەن ئاساسىي ئەھۋاللارنى قىسقىچە دوكلات قىلدىم ۋە يالغۇزلۇق تارتىپ قالغانلىقىمنى ئېيتتىم.

— بىلىمەن، — دېدى پودپولكوۋنىك، — ھەربىي كۇرستا بىللە ئوقۇغان ھەم كۇرستا قېلىپ شۇبە ئەترەت كوماندىرى قو-شۇمچە مۇئەللىم بولغان ئالىكسىي دېگەن بىر رۇس بالىنى

سىزگە يارده‌مچى قىلىپ بېكىتتۇق. شۇ كۈرستا ئوقۇغان يەنە بىرسىنى چاقىرتتۇق. ئۇلار ئىككى كۈن ئىچىدە كېلىدۇ. ئالبىكـ سىي ئۇيغۇرچە خەتكە چالىراق بولسىمۇ ئوقۇيالايدۇ، ئۇيغۇرچە سۆزنى راۋان سۆزلەيدىكەن. بىز بۈگۈن سىلەرنى يوقلىغاچ بۇ يەردىكى گازارمىلارنى بىر قۇر كۆزدىن كەچۈرەيلى، دەپ چىققاـ نىدۇق. گازارمىلار قانداقراق؟ ــ دېدى. مەن بىر قۇر ئەھۋال توـ نۇشتۇردۇم.

ــ هازىر بىز تۈرۈۋاتقان گازارمىلار يېڭىدىن رېمونت قەـ لىنغانىكەن، ئەمما، باشقا گازارمىلاردىن پايدىلىنىشقا بولمايدۇ. ئۇرۇش بولغاندا ۋەيران بولغان پېتىچە تۇرىدۇ، بەزى ئۆيلەرنىڭ ئۈستى پۈتۈنلەي ئوچۇق، بەزى ئۆيلەرنىڭ تاملىرى ئۆرۈلگەن، كۆپىنچە ئۆيلەرنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرى يوق.

ئۇلار ھەرەمباغ ئىچىدىكى پۈتۈن ئۆيلەرنى ھەتتا ھاجەتخاـ نىلارغىچە بىر ـ بىرلەپ كۆرۈپ چىقتى. ھەربىي بۆلۈم باشلىقى يېنىدىكى ئادەمگە «خوش، ئەنۋەر ئەپەندىم، ئۆزىڭىز كۆردىڭىز» دېدى. مەن شۇ چاغدا ئۇ ئادەمنىڭ ۋاقىتلىق ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان ئەنۋەر مۇساباييف دېگەن ئادەم ئىكەذـ لىكىنى بىلدىم. ئۇلار كالاسكا يېنىغا كەلگەندە، ھەربىي بۆلۈم باشلىقى ئەنۋەر ئەپەندىگە قاراپ:

ــ خوش، ئەنۋەر ئەپەندىم، رېمونت قىلىشقا قانچە ۋاقىت كېتەر؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ جىددىي تۇتۇش قىلساق ئىككى ئايچە ۋاقىت كېتەر، ــ دېدى ئەنۋەر ئەپەندىم ئويلىنىپ تۇرۇپ.

ــ هازىرقى ۋەزىيەتتىن قارىغاندا، قانچە تېز بولسا شۇنچە ياخشى، سىز قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئادەملەردىن بىر گۇرۇپپا تەشكىل قىلىڭ. ئۇلار مۇشۇ ئىشقا مەسئۇل بولۇپ، دەرھال كېـ لىپ كۆزدىن كۆچۈرۈپ پىلان تۈزسۇن. قانچە ئىشچى لازىم بولـ سا شۇنچىنى تەشكىللىگىنى ياخشى، ئەگەر ئىشىمىز يۈرۈشۇپ كەتسە، ئىككى ئاي ۋاقىت كەتمەس، ــ دېدى پودپولكوۋنىك.

— بولىدۇ، تىرىشىپ كۆرىمىز، — دېدى ئەنۋەر ئەپەندىم بېشىنى لىڭشىتىپ.

غۇلجا زاپاس 4 - پولك غۇلجا شەھىرىدىن قوزغىلىپ كېتىش بىلەن ئۇلار بۇرۇن تۇرغان ئۆيلەر يېرلىك ئىدارە - ئورگانلارغا تەقسىم قىلىپ بېرىۋېتىلگەنىدى. ئەمدى 4 - پولك ئورنىغا يەنە يېڭىدىن ھەربىي قىسىم تەشكىل قىلىنسا، ھەرەمباغقا ئورۇنلاشتۇرۇشقا توغرا كېلەتتى.

— بۇ ئەترايتىكى خەلق بىلەن مۇناسىۋەت قىلامسىلەر، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى، ھال - ئوقىتى، ئارزۇسى، روھىي كەيپىياتى قانداقكەن؟ — دەپ سورىدى ھەربىي بۆلۈم باشلىقى ماڭا قاراپ. مەن بۇ ئەترايتىكى خەلق بىلەن كۆرۈشمىگەنلىكىمنى، ئۇلارنى تونۇمايدىغانلىقىمنى، ھال - ئوقىتىنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەيدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ كىشى كۈلۈمسىرىدى.

— سىزنىڭ بۇ ئىشىڭىز قامالشماپتۇ، كەلگىنىڭىزگە ئۇزۇن بولمىدى، ئۇلگۈرەلمىگەن بولىشىڭىز مۇمكىن. ھازىرچە سىزنى ئەيىبلىگىلى بولمايدۇ، ئەمما ئېسىڭىزدە بولسۇن، ھەربىيلەر ھەرقانداق جايدا ئۆز ئەترايىنى بىلىشى كېرەك. خەلق سىزنىڭ، بىزنىڭ، ھەممىمىزنىڭ يۆلەنچۈكى، بىز خەلقنى دەپ ئىنقىلاب قىلدۇق. بىزنى بېقىۋاتقان، قورالىلاندۇرۇۋاتقان، ئارقا سەپنى مۇستەھكەملەپ، ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىۋاتقانلار ئاشۇ خەلق ئەمەسمۇ؟ بىز خەلقتىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلالمايمىز. ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى، تۇرمۇشىنى، تەلەپ ۋە ئارزۇلىرىنى چۈشىنىشىمىز كېرەك، ئۇلارغا قولىمىزدىن كېلىدىغان ئىشلارنى قىلىپ بېرىشىمىز كېرەك، بۇلا ئەمەس، ھەربىيلەرمۇ ئۆز ئەترايىدىكى يەر شارائىتىنى بىلىشى كېرەك.

مەن ئوڭايسىزلاندىم، بۇ ئادەمنىڭ سۆزلىرى ئېسىمدە چىڭ ساقلىنىپ قالدى. كېيىنكى خىزمەتلەر داۋامىدا قەيەرگە بارسام، شۇ يەرنىڭ خەلقى ۋە شارائىتى بىلەن تونۇشىدىغان بولدۇم، خەلق بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىشقا تىرىشىپ كەلدىم.

— يەنە قانداق قىينىچلىق، قانداق پىكرىڭىز بار؟ — دەپ سوردى پودپولكوۋنىك قايتىدىغان چاغدا.

— ھازىرچە قىينىچلىق يوق، لېكىن ئوق ئېتىش مەشقى ئۇچۇن ئوقنى بەك قىسۋەتمەسە، — دېدىم مەن تەلىپىنى ئىزھار قىلىپ.

— ئوقنىڭ قىسلىقى قىس، قارىغا ئېلىش مەشقىنى ئوبدان قىلىپ، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ياخشى ئۆگەنمىسە، بىر مىلتىقا 40 داندىن ئوق ھېسابلاپ بەرسەمۇ ئۇنى بەربىر نىشانغا تەككۇزەلمەيدۇ، قارىغا ئېلىش مەشقىنى ئوبدان قىلمىغلار، ئۇنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى ئوبدان چۈشەندۇرۇڭلار، بۇ ئىنتايىن مۇھىم، ئوق ئېتىشتا بىرىنچى مەشقىنىڭ نەتىجىسىگە قاراپ، ئاندىن زۆرۈر بولسا، يەنە قوشۇپ بېرىشكە بولىدۇ، — دېدى ئۇ. ئاندىن ئەنۋەر ئەپەندىمگە قاراپ: — ئەمدى باشقا ئىش بولمىسا ماڭساق بولار، — دېدى.

ئۇلار خوشلىشىپ كالاسكىغا ئولتۇردى. ھەربىي بۆلۈم باشلىقى بوجىنى سىلكىپ، چۈشۈق بىلەن ئاتقا ھەيۋە قىلدى. ئات مېڭىپ كەتتى. شۇ چاغدا بۇ ھارۋىكەش ئادەمنىڭ، كېيىنكى كۇنلەردىكى سۆيۇملۇك يولباشچىمىز ئەخمەت ئەپەندىم بولۇپ چىقىشىنى مەن نەدىن بىلەي؟

ئىككى ئىستانكىۋوي پىلىموت

تېخىچە ئۆز قىسمىمغا قايتىش ئارزۇيۇم ھەل بولمىغانىدى. تەلىم - تەربىيە روتىسىدىكىلەرمۇ يەنە 20 كۇندىن كېيىن قىسىملارغا تەقسىم قىلىنىپ كېتىدۇ، ئاندىن كېيىن مېنى نەلەر-گە ئەۋەتىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە، يەنە بىر قېتىم ئۇرۇنۇپ كۆرمەيمەنمۇ، دەپ بىر كۇنى ھەربىي بۆلۈمگە باردىم. ماشىنىست قىز «ئەپەندىم ھۆكۇمەت يىغىنىدا، قاچان چىقىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن» دېدى. بىر دەم ساقلاپ تۇرايمۇ ياكى ھازىر كېتىپ كېيىن كېلەيمۇ، دەپ ئويلاپ تۇرۇشۇمغا ئىككى ئادەم كېلىپ، «ئەخمەت

ئەپەندىم بىلەن كۆرۈشەتتۇق» دېدى. ماشىنىست قىز ئۇلارغىمۇ ماڭا بەرگەن جاۋابنى بەردى. ئۇلاردىن بىرى «مۇشۇ خەتنى ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ ئۆز قولىغا بېرىپ قويۇڭ» دەپ، كونۋېرتنى بېرىپ چىقىپ كەتتى. مەنمۇ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن چىقتىم. «ھەربىي بۆلۈم باشلىقى»، «پودپولكوۋنىك» دېگەن سۆزلەرگە قارىغاندا «ئەخمەت ئەپەندىم» دېگەن سۆز قۇلىقىمغا يېقىملىق ئاڭلاندى. ئا-تاشقىمۇ ئوڭاي ھەم قىسقا بولىدىكەن، دەپ ھېس قىلدىم.

ئەتىسى ئەتىگەندە بارسام، ئەخمەت ئەپەندىم بار ئىكەن. ھەر-بىي قائىدە بويىچە سالام قىلىپ، سۆزنى نەدىن باشلاشنى ئويلاپ تىك تۇرۇپ كەتسەم كېرەك، ئۇ ئادەم كۆلۈپ كەتتى:

— قاققان قوزۇقتەك تىك تۇرۇپ كەتتىڭىزغۇ، قېنى ئولـ-تۇرۇڭ، ئىش - پىش بارمىدى؟ — دېدى. مەن ئۆز قىسمىمغا قايتىش تەلىپىنى توغرىدىن - توغرا ئوتتۇرىغا قويۇشقا پېتـ-نالماي، ئالدى بىلەن تەلىم - تەربىيە روتىسىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى توغرىسىدا قىسقىچە دوكلات قىلغاندىن كېيىن، ئاخىردا قىسمىغا قايتىش تەلىپىمنى ئېيتتىم. ئەخمەت ئەپەندىم قولىغا قەلەمداشنى تۇتقان پېتى ئورنىدىن تۇرۇپ، ئويچان ھالدا، ئۇياق - بۇياققا مېڭىشقا باشلىدى. يەنە قايتىپ كېلىپ يېزىق ئۈستىلىگە يانداش قويۇلغان يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇردى.

— شۇنداق قىلىپ يەنە كېتىمەن دەڭ، تېخىچە نېيتىڭىز-دىن يانماپسىزدە، دەسلەپتىلا ئىدىيىڭىزدىن تازا ئۆتمىگەنىدى، — دېدى ۋە يەنە ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇياق - بۇياققا ماڭدى. بۇ مېڭىش بىر نەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ قولىدا يەنە بىر قەلەمداش بار ئىدى. ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ روھىي ھالىتىدىن خاپا بولغانلىق ياكى قوشۇلماسلىق كەيپىياتىنى ۋە نېمىنى ئويلاۋاتقانلىقىنى بىلىپ بولمايتتى. يېنىمغا كېلىپ توختاپ ما-ڭا سىنچىلاپ قاراپ كۆلۈپ قويدى: — تەلىم - تەربىيە روتىسى-نى، ياردارلارنى ياخشى باشقۇردىڭىز، بىز سىزدىن رازى، ئەمما، تەلىم - تەربىيە روتىسىنىڭ ئىشلىرى ئاياغلاشقاندا ماڭىسىڭىزمۇ

بولاتتى، زادى كېتىمەن دەپ تۇرۇۋالسىڭىز، تەلىپىڭىزگە قو-
شۇلسام بولغۇدەك، بوپتۇ، ئالدىنقى سەپكە بارىمەن دېسىڭىز بې-
رىڭ، ئالېكسىي ئورنىڭىزغا ۋاقىتلىق مەسئۇل بولۇپ تۇرسۇن،
ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ ئۇقتۇرۇش قىلىمىز. سىز مۇشۇ ئىككى كۈن
ئىچىدە ماڭسىڭىز بولىدۇ، ئالدىنقى سەپكە ئېلىپ كېتىدىغان
ئىككى دانە ئىستانكىۋوي پىلىموت بار، ئالغاچ كېتىڭ.

مەن خۇشاللىقىمدىن كۈلۈمسىرىدىم.

— قورالنى تېز يەتكۈزۈشىڭىز كېرەك، دېدى ئەخمەت ئە-
پەندىم، — ھازىر قاتناش قىينىچىلىقىمىز بىر قەدەر ئېغىر،
ھارۋا، ئۇلاغلار بىلەن ئىش قىلىۋاتىمىز، ماشىنا بەك ئاز. بازارغا
چىقىپ ھارۋىكەشلەر بىلەن سۆزلىشىڭ، ئاتلىرى ياخشى، ھار-
ۋىسى پۈختىراقتىن بىرسىنى تېپىڭ، دېگەن مەنزىلگە يېتىپ
بارغاندىن كېيىن، ھارۋىكەشنىڭ قولىغا خەت يېزىپ بېرىڭ، شۇ
خەتكە ئاساسەن ھەربىي تەمىنات كىرا ھەققىنى بېرىدۇ، — ئۇ
ئىككى پارچە خەت يېزىپ مېنىڭ قولۇمغا تۇتقۇزدى، — بىرسى-
نى ھەربىي تەمىناتتىكى قورال باشقۇرىدىغان ئوفىستېرغا بې-
رىڭىز پىلىموتنى بېرىدۇ، بىرسىنى 4 - پولك كوماندىرى قې-
يۇم بەگكە بېرىڭ، بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن ئىلگىرىكى خەۋەرگە قا-
رىغاندا 4 - پولك شتابى داخىيەنزىدە ئىكەن، سىزگە ئاق يول
تىلەيمەن! — ئۇ دولامغا قېقىپ «خوش ئەمىسە» دەپ قول ئۇزاتـ
تى، قولۇمنى شۇنداق چىڭ قىستىكى «ۋاي» دەپ ۋارقىرىۋەتكىلى
تاس قالدىم، بۇنى باتۇر، غەيرەتلىك بولۇپ، چىداملىق بولۇڭ،
ھوشيار بولۇڭ دېگەن سۆزىڭىز ئىشارىتى ۋە قەلبى، دەپ چۈشەنـ
دىم. مەن خوشلىشىپ خۇشال ھالدا ھەربىي بۆلۈمدىن چىقىپ
ئۇدۇللا ھەرەمباغقا بېرىپ ئالېكسىيغا بولغان ئىشلارنى ئېيتتىم -
دە، شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن، بازارغا چىقىپ ھاشىم دېگەن
ھارۋىكەش بىلەن كېلىشتىم.

ئەتىسى قورال باشقۇرغۇچىغا ھۆججەت يېزىپ بېرىپ، ئۈچ
يەشىكنى ئالدىم. ئىككى يەشىكنىڭ تاختىيىغا ئېنگىلىزچە م.

گ. 34 «پلىموت» دەپ يېزىلغانىكەن، يەنە بىرسىدە گېرمانكا ئوقى بار ئىكەن. ئۇ ئادەم: ئاڭلىشىمچە دۇشمەننىڭ رازۋېت ئايروپىلانلىرى سەنتەي، سىتەي، ئۇتەي ۋە داخىيەنزى ئەتراپىغا كېلىپ پات ـ پات ئوققا تۇتۇپ، بومباردىمان قىلىپ تۇرىدىكەن، دېدى. مەن يەشكىلەرنى شۇ ئادەمنىڭ ياردىمى بىلەن سىرتقا ئېـ لىپ چىقىپ پىلىموتنى پارچىلاپ، بىر ـ بىرلەپ سۇرتۇپ چىقـ تىم. پۇتۇن تەييارلىقىم پۈتكەنىدى.

ھارۇنكەش ھاشىم ئاكا ئەتىسى كوچا ئاغزىدا ئىككى ئات قوشقان خادىك ھارۋىسىنى ھەيدەپ ئالدىمدىن چىقىپ كەلدى. بىز نەرسە ـ كېرەكلەرنى بېسىپ يولغا چىقتۇق. كۇرە ساقچىخا ـ نىسىدا بىر كېچە قوندۇم. مەن قورالالارغا قارىغاچ ھارۋىدىلا يات ـ تىم. ئەتىسى سەھەردە يولغا چىقىپ، لوسىگۇڭدىن ئۆتۈپ تەلكە غولىغا قاراپ ماڭغاندا، يەشكىنى ئېچىپ پىلىموتنى قۇراشتۇ ـ رۇپ، تۇز ۋە پىرقىرىتىپ ئېتىش ھەم ئايروپىلان ئېتىشقا ئەپـ لىك بولسۇن ئۈچۈن، ئارغامچىلار بىلەن پىلىموتنىڭ ئۈچ پۇتـ نى ھارۋىغا چىڭ باغلاپ ئۇستىنى پالاز بىلەن يېپىپ قويۇپ لېنتىغا ئوق ئۆتكۈزدۇم. ھاشىم ئاكىنى قورقمىسۇن دېگەن مەقسەتتە، يولدا كەلگىچە، ھەر خىل ئەھۋاللارنىڭ بولىدىغانلـ قىنى، ئالدىنقى سەپكە بارغىچە دۇشمەن ئايروپىلانلىرىنىڭ كېـ لىپ قېلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى، زۆرۈر بولسا ئېتىش ئۈچۈن پىلىموتنى تەييارلاپ قويماقچى بولغانلىقىمنى ئالدىن خەۋەرلەـ دۇرۇپ قويغانىدىم، شۇڭا ھاشىم ئاكا بىر تەرەپتىن ھارۋا ھەيدـ گەچ، بىر تەرەپتىن مېنىڭ ھەرىكىتىمگە قاراپ ھەر خىل سو ـ ئاللارنى بېرەتتى.

ئابدىسىز قەبرىلەر

بىز كەڭسايغا كىرىشىمىزگە ئوڭ تەرەپتىكى قاراۋۇل بىزنى توختاتتى. بۇ يەرگە شۆبە ساقچى ئەترىتى جايلاشقانىدى. سول تە ـ رەپتىكى ئۆيلەرگە ئالدىنقى سەپ دالا دوختۇرخانىسى جايلاشقان ـ

كەن. سۇ بويىدا، كۆك چىمەنلەردە، ئورمانلىق ئىچىدە بەشىنى ئاق داكا بىلەن تېگىۋالغان، قولىنى بوينىغا ئېسىۋالغان، قولتۇق تاياق بىلەن مېڭىپ يۈرگەن ياردارلارنى كۆردۈق. ئۇلارنىڭ ئاـ رىسىدا ئاق خالاتلىق ئىككى ھەمشىرە يۈرەتتى. سول تەرەپتىكى ئالدىغا چىقىپ تۇرغان تاغ دوقمۇشىنىڭ كۇنگەي يانباغرىدىكى دۇمبەش ـ دۇمبەش قەبرىلەرگە كۆزۈم چۈشتى. سىرتتىن قارـ غاندا بەزى قەبرىلەرنىڭ ئۈستىگە كۆك چۆپلەر ئۇنگەن، بەزى قەبرىلەرگە بىر نەچچە ئاي بولغان بولسا، بەزلىرى يېڭىلا دەپنە قىلىنغانلارنىڭ قەبرىسىدەك كۆرۈندى. بىر نەچچە ئائىلە جايلاشـ قان بۇ كىچىك بېكەتتە شۇنچە كۆپ قەبرىلەرنىڭ بولۇشىغا ئەـ جەبلەندىم. بۇ قەبرىلەرنىڭ تولىسى كەڭسايىنى گومىدالڭ قوشۇنـ لىرىدىن تالىشىپ قىلغان ئۇرۇشلاردا قۇربان بولغان پارتىزانلارـ نىڭ قەبرىسى ئىكەن. بۇ يەرگە مەخسۇس شۆبە ساقچى ئەترىتى ۋە دوختۇرخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، دوختۇرخانىنىڭ قارا ماشـ ىنىسى ساقايغان ياردارلارنى ۋە دورىلارنى كېچىسى ئالدىنقى سەپكە ئاپىرىپ، ئۇرۇشتا ياردار بولغانلارنى سەھەردە ئەكىلىدـ كەن. يولدا كەلگىچە ئېغىر ياردارلاردىن قان كۆپ چىقىپ كېـ تىپ ئۆلۈپ قالىدىغانلارمۇ بولىدىكەن. دوختۇرخانىدا بەزى يا ـ رىدارلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پۈت ـ قولىنى كېسىۋېتىشكە توغرا كېلىدىكەن، بەزلىرى داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ئۆلۈپمۇ كېتىدىكەن. ئۇلار مانا مۇشۇ يەرگە دەپنە قىلىنغان. مەن چوڭقۇر سۈكۈت ئىچىدە تاغ باغرىدىكى ئاشۇ نامسىز قەبـ مانلارنىڭ قەبرىسىگە قاراپ تۇرۇپ كەتتىم. كۆز ئالدىمدىن خەلقنىڭ ئەركىنلىك ـ ئازادلىقى ئۈچۈن قوللىرىغا تاياق ـ توقماق، ئارا ـ گۈرجەكلىرىنى ئېلىپ، قوشقا قاتقان ياكى ھار ـ ۋىغا قاتقان ئېتىنى چىقىرىپ مىنىپ، ئات ـ ئۇلىغى بولمىسا پىيادە مېڭىپ كېلىپ ئۇلۇغ سەپكە قېتىلغان شۇ دېھقان پەر ـ زەنتلىرىنىڭ سىيماسى ئۆتتى. ئەنە، غۇبارسىز ياشلارا شۇنى دېـ گەچ كېتەيكى، مەن ئاشۇ قەبرىستانلىق جايلاشقان كەڭسايدىن

كېيىنكى ۋاقىتلاردا كۆپ قېتىم ئۆتتۈم. ھەر قېتىم ئۆتكىنىمدە ئالدى بىلەن ئاشۇ قەبرىستانلىققا ئىختىيارسىز قاراپ يۈرىكىم ئېچىشاتتى. كۆڭلۈمگە كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاشۇ قەبرىستانلىقتىكى قۇربانلار ئۈچۈن بىر تاش ئابىدە تىكلەش كېرەك، دېگەن ئوي كېلەتتى. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن قار ـ يامغۇرلار قەبرىدىكى توپىلارنى ئېقىتىپ كەتتى، قەبرىلەرمۇ تۈزلىنىپ كەتتى. لېكىن بۇ ئىشلار رىۋايەتتىكى ھېكايىلەردەك خەلق ئاغزىدا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە، ئابىدىمۇ تىكلىيەلمىدۇق...

كەڭسايدىن قوزغىلىپ داۋانغا قاراپ ئۆرلەپ كېتىۋاتىمىز. تاغنىڭ ئىككى تەرىپى، قاپتال ۋە سايلاردا پارتىزانلارنىڭ بوران ـ چاپقۇن ۋە قاردىن ساقلىنىش ئۈچۈن قارىغاي ۋە دەرەخ شاخلىرى بىلەن ياپقان گەمە، كەپىلىرى كۆزگە تاشلىنىپ تۇراتتى. يولىلار ئەگرى ـ توقاي بولۇپ، كۆپلىگەن تاغ دوقمۇشى ھەم قورام تاشلاردىن ئايلىنىپ ئۆتەتتى. ئۆز ۋاقتىدا پارتىزانلارنىڭ قورال ـ لىرى ئاز بولۇپ، بىر مىلتىقنىڭ ئارقىسىدا نەيزە ـ كالتەك تۇتقان ئونلىغان پارتىزان ھەمدەم بولاتتى. مەرگەنلەر ئادەتتىكى قوراللار بىلەن ئەشۇ دوقمۇش ۋە قورام تاشلارنى دالدا قىلىپ، گومىداڭنىڭ زامانىۋى قوراللار بىلەن قوراللانغان ئەسكەرلىرى بىلەن تېغمۇتېغ ئېلىشقانىدى. تەلكە داۋىنىنىڭ ئۈستىنى گو ـ مىنداڭ قوشۇنلىرى ئىگىلىۋېلىپ، ئىككى تانكىنىڭ ھىمايىسىدە مىنامیوت ۋە زەمبىرەكلەرنى ئىشقا سېلىپ ھۇجۇمغا ئۆتكەن بولسىمۇ، پارتىزانلار ئەپلىك جايغا چېكىنىپ، كۆۋرۈكلەرنى چۈ ـ ۋۈپ تاشلاپ، قارىغاي ۋە قورام تاشلار بىلەن تانكىنىڭ يولىنى توسقان، پىيادە ئەسكەرلىرىنى توشمۇ تۇشتىن ئېتىپ تۇرغاچقا، ئۇلار ئىلگىرىلىيەلمەي توختاپ قالغان. كەڭسايى بىلەن تەلكە داۋىنى ئارىلىقى ئون نەچچە كىلومېتىر كېلەتتى. مۇشۇ ئارىلىق ـ تا قەھرىتان سوغۇقتا داۋاننى تالىشىپ قىلغان كەسكىن، مۇ ـ شەققەتلىك، قانلىق جەڭ 108 كۈن داۋام قىلغانىدى. بۇ جەڭلەر ـ دە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قەھرىمان پەرزەنتلىرىدىن بىر مۇ ـ

چىسى مەرتىلەرچە قۇربان بولغانىدى. بىز كۇن پاتمايلا داۋان ئۇستىگە چىقتۇق. داۋان ئۇستىدە گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ تاشتىن ياسىۋالغان پوتەيلىرى ئۇرۇلۇپ، دۆۋە ـ دۆۋە بولۇپ يا-تاتتى، كولىغان گەمە ۋە ئاكوپلىرىمۇ گۆمۈرۈلۈپ چۇشكەنىدى. سايرام كۆلىنىڭ غەربىي گىرۋىكىدىكى سىمپۇتوزا دېگەن يەردە گومىنداڭ قوشۇنلىرى قاچقان چاغدا ئوت قويۇۋەتكەن قورال ـ ياراق ئىسكىلاتىنىڭ خارابلىكى، ئۇرۇلۇپ كەتكەن پوتەيلەر تۇراتتى.

سەنتەينىڭ شەرقىي ۋە شەرقىي جەنۇبىدىكى ئېگىزلىكتە ياسالغان گومىنداڭنىڭ ئۇچ پوتىيى شۇ پېتىچە تۇرۇپتۇ. سەنتەينىڭ شەرقىي شىمال تەرەپلىرىگە ياسالغان بەش پوتەينىڭ قالدۇق ئىزلىرى تۇراتتى. كىشىلەر ئوقەت قىلىش ئۇچۇن ئۇنىڭ كېسەكلىرىنى قومۇرۇۋېلىپ، ئاشخانا ۋە تونۇر ياساپتۇ. گومىنداڭ ئەسكەرلىرى ئەسلىدىكى ئۆيلەرنىڭ تاملىرىنى تېشىپ ئوق ئېتىش ئۇچۇن پايدىلانغان تۆشۇكلەر شۇ پېتىچە تۇراتتى. سەنتەيگە يېقىن سايرام كۆلىنىڭ ئىچىدىكى چوقچىيىپ چىقىپ تۇرغان بىر كىچىك ئارالدا گومىنداڭ قوشۇنلىرى ياسىغان، باشقا پوتەيلەردىن ئالاھىدە چوڭ ھەم ئېگىز بىر پوتەي شۇ پېتىچە تۇراتتى. بۇ پوتەي سايرام كۆلى مۇز تۇتقاندا ياسالغان بولسا كېرەك، ئۇنىڭ ئوت كۇچى دائىرىسى كەڭ بولۇپ، پارتىزانلارنى خېلى قېينىچىلىقلارغا قالدۇرغانلىقى تەبىئىي ئىدى.

كۇن ئىسسىق، ئەتراپ غىڭ سايي، ئاپتاپتىن پاناھلانغىدەك جايمۇ يوق ئىدى. بىز ھارۋىنىڭ كىچىككىنە سايىسىنى دالدا قىلىپ ئاتلارنىڭ چۆپ يېيىشىگە قاراپ تۇراتتۇق. يەر تېگىدىن ئۇنۇپ چىققاندەك تۇيۇقسىزلا بەش ئاتلىق قوراللىق جەڭچى بىزنى قورشىۋېلىپ: «مىدىرلىساڭ ئاتىمەن! كۆتۈر قولۇڭنى!» دەپ ۋارقىرىدى. ئۇلار بىزنىڭ نېمە ئادەم ئىكەنلىكىمىزنى، نەگە بارىدىغانلىقىمىزنى، ھارۋىدا نېمە بارلىقىنى سۇرۇشتۇردى. مەن ئۇلارغا ئەھۋالنى چۇشەندۇرگىنىمدىن كېيىن ئۇلار ئىشەندى.

ئۇلار غۇلجا 4 ـ پولك 2 ـ باتالیوننىڭ رازۋېدكىچىلىرى ئىـ
كەن. بىز ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ تاشيول بىلەن شەرققە قاراپ
داۋاملىق يۈرۈپ كەتتۇق. مەن ھەر ئېھتىمالغا قارشى پىلىموتقا
لېنتىنى سېلىپ، قۇلاقنى دىڭ تۇتۇپ، ھاۋا بوشلۇقىنى كۆزدـ
تىپ ماڭدىم. قاغجىراپ ياتقان كۆز يەتكۈسىز كەڭ دالادا تاكى
ئۇتەيگە بارغىچە سۇ دىدارىنى كۆرمىدۇق. ئوڭ تەرىپىمىزدىكى
تاغلار غەربتىن شەرققە قاراپ ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ياتاتـ
تى. ئۇتەيدىمۇ گومىنداڭ قوشۇنلىرى ياسىغان پوتەيلەر، ئاكوپلار
تۇراتتى. بۇ يەردە بىرلا بۇلاق بولسىمۇ، ئۇنى گومىنداڭ قوشۇنـ
لىرى قاچقاندا توپا ـ شېغىل بىلەن كۆمۈۋېتكەنكەن. كېيىن
بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز ئۇنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپتۇ. ئۇتەينىڭ
شىمالىي چېتىدە شەرقتىن غەربىي شىمالغا سوزۇلغان ياپيېشىل
قومۇشلۇق چۆللۈكتىكى بىر يېشىل ياقۇتتەك كۆرۈنۈپ تۇراتتى.
بىز بۇ يەردە بىر كۈن قونۇپ ئېتىيىسى داخىيەنزىگە بارىدۇق. ئۇ
يەردىمۇ گومىنداڭ قوشۇنلىرى مۇداپىئەدە تۇرغاندا قازغان ئا ـ
كوپ، خەندەك ۋە ياسىغان پوتەيلەر بار ئىدى. بۇ يەردە غۇلجا
زاپاس 4 ـ پولكىنىڭ بۋاستە قىسىملىرى سانىتار پونكتى
بار ئىكەن. كۈندۈزى ئادەتتە گومىنداڭ ئايروپىلانلىرىنىڭ بومـ
بارداىمان قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئوچۇق ئاشكارا يۈرۈش
چەكلەنگەنكەن. تەلىيىمىزگە يارىشا بىز سەپەر جەريانىدا گو ـ
مىنداڭ ئايروپىلانلىرىنىڭ ھوجۇمىغا ئۇچرىماي، 4 ـ پولكنىڭ
كۆچمە قوماندانلىق شتابى جايلاشقان قارايۇغاچلىق ئىچىدىكى
بىر جاڭزىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ چاغدا پولك كوماندىرى قېيۇمـ
بەگ، شتاب باشلىقى ماتسوك (غۇلجىلىق رۇس) قاتارلىقلار 1 ـ
باتالیوننى كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەتكەنكەن. مەن پولك سىياسىي
رەھبىرى ھاشىم گۆھەرباقىيېفقا دوكلات قىلىپ پولك كوماندىـ
رىغا قارىتىپ يېزىلىغان خەتنى تاپشۇردۇم. ئۇ ئادەم ماڭا: سەن
ئاغرىپ دەم ئېلىشقا كەتكەندىن كېيىن بىز تۈيۈقسىز يولغا
چىقتۇق. شۇڭا ئورنىڭغا باشقا بىرسىنى كومىنداىت ئىزۇت

كومانداىرى قىلدۇق. سېنى باشقا خىزمەتكە بەلگىلەيمىز، دېدى. مەن ئەتىگەنلىكى سائەت سەككىزلەردە پولك كومانداىرى قېيۇمىـ بەگكە ھەربىي بۆلۈم باشلىقى يېزىپ بەرگەن خەتنى تاپشۇردۇم. ئۇ ماڭا: سەن يەنە بىر پىلىموتنى غۇلجا 2 ـ پولكىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ قايتىپ كەلگىن دەپ، خەرىتىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، يولـ نى ۋە دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى چۈشەندۈردى. خەرىتىدىكى شەرتلىك ھەربىي بەلگىلەردىن قارىغاندا، تېكەس ئاتلىق پولكى، غۇلجا 2 ـ پولكى، خۇيزۇ دىۋىزىيونى، ئارتىللېرىيە دىۋىزىيونى، شىبە ئىسكادونى، 4 ـ پولكىنىڭ 1 ـ باتالیونى ئاساسىي ھۇجۇم قىلغۇچى قوشۇنلار بولۇپ، بۇلار جەنۇبىي تاغ باغرىدىن شىمالغا قاراپ بىر نەچچە ئاھالە ئولتۇراقلاشقان كىچىك مەھەللە، جاڭـ زىلار، شورتاڭلىق، قوموشلۇقلارنى بويلاپ تەخمىنەن ئالتە كىـ لومېتىر كەڭلىكتىكى ئۇرۇش سېپىگە جايلاشقانىكەن. شەرق تەـ رەپتە گومىندانڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئاساسلىق مۇداپىئە لىنىيىسىـ نىڭ پۈت تىرەپ تۇرۇش نۇقتىسى بولغان يۈڭجىخۇ، باجاخۇلار بىر ـ بىرىگە يانداش كەلگەن، ئۇلار جەڭ دەرياسىنىڭ غەرب تەـ رىپىدە بولۇپ، ئاساسىي كۈچى جەڭ بازىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئىكەن. خەرىتىدىن قارىغاندا، مېنىڭ بېسىپ ئۆتىدىغان يولۇم 20 كىلومېتىردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەن خەرىتىدىن بېشىمنى كۆتۈرۈپ چۈشەندىم، دېدىم. پولك كومانداىرى: مەن كومىنداىت ئىزۇۋوتقا تاپشۇرۇپ قويىمەن، ساڭا بىر ئات بېرىدۇ، شۇ ئات بىـ لەن بېرىپ كېچىسى قايتىپ كەل، سەن يوق بولغاچقا ئورنىڭغا باشقا بىرسىنى بەلگىلىگەن. ئەمدى سەن 1 ـ باتالیون 3 ـ روـ تىغا بېرىپ، سىياسىي يېتەكچىلىك ۋەزىپىسىنى تاپشۇرۇۋال، دېدى. مەن سىياسىي خىزمەتنى قىلالمايمەن دېگەندىن كېيىن، پولك كومانداىرى ئويلىنىپ تۇرۇپ، ئۇنداق بولسا پولك مىنامیوت ئىزۇۋوتىغا كومانداىر بول، دېدى. مىنامیوتنى نىشانغا توغرىلاش، ئارىلىقنى ئۆلچەش توغرا بولمىسا، نىشانغا تەككۈزۈش ئۇياقتا تۇرسۇن، بەلكى ئۆز ئادەملىرىمىزگە خەۋەپ يەتكۈزۈپ قويۇش

ئېھتىمالىنى كۆزدە تۇتۇپ، مەن مىنامىيوتنى نەزەرىيە جەھەتتىن بىلىمىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئىلىشتىپ كۆرمىگەن، ھۆددىسىدىن چىقالمايمەن، دېدىم. پولك كوماندىرى كەسكىن ھالدا: بار، بارغىن، ئۆگەنگىن، ئۇنى ئىشلىتىپ كېلىۋاتقانلار بار، دېدى. پولك كوماندىرىنىڭ ئەمدى نېمىتىدىن يانمايدىغانلىقىغا كۆزۈم يېتىپ، خوپ، دېدىم.

باتۇر شېبە ئىسكادرونى

مەن پولك كوماندىرىنىڭ ئالدىدىن قايتىپ چىقىپ، پولك كۆچمە قوماندانلىق شتابىنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالغان كومىسىدانت ئىزۇۋوتتىكى جەڭچىلەر بىلەن مۇڭدىشىپ قونۇپ قالدىم. جەڭچىلەر باجاخۇ ۋە يۇڭجىخۇدىكى كەسكىن جەڭ ۋە جەڭچىلەرنىڭ باتۇرلۇقلىرى ھەققىدە خۇسۇسەن باتۇر شېبە ئىسكادرونى ھەققىدە ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى.

غۇلجا شەھىرىدىكى ھەربىي ئوقۇشىدا گومىنداڭ قوشۇنىدىن ئەسىرگە چۈشكەن گاما دېگەن خائىن ئۆزىنىڭ ئەسلىي قىياپىتىنى يوشۇرۇپ ئاكتىپ بولۇۋېلىپ، يۇقىرى ئۆرلەپ خۇيزۇ ئىسكادرونىنىڭ كوماندىرلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىكەن، ئۇ 1945 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى (بەزىلەر 25 ـ كۈنى دەيدۇ) گومىنداڭنىڭ يۇڭجىخۇ ئوروش سېپىنىڭ ئۇدۇلىدىكى گومىنداڭغا تىغمۇ تىغ قادىلىپ تۇرغان شېبە ئىسكاندرونى، خۇيزۇ ئىسكاندرونى قاتارلىق ئوچ ئىسكاندرونىنىڭ ئادەم سانى ۋە قورالىنىش ئەھۋالى، ھەر قايسى ئىسكاندرونلارنىڭ مۇداپىئە ئىستىھكامى ۋە يەر شارائىتى، 2 ـ، 3 ـ ئوروش سەپلىرىنىڭ ئارىلىقى ۋە ئۇ يەردىكى مىللىي ئارمىيىنىڭ جەڭگا ھۇجۇم قىلغۇچى لەي خېخۇا، بەيشەر، يوجاڭيو قاتارلىق ئوچ شېرىكىنى گومىنداڭ تەرەپكە قاچۇرۇۋېتىدۇ. ئېنىق مەلۇماتقا ئىگە بولغان دوشمەن قوماندانلىق شتابى رازۋېت ئايروپىلانلىرىنى چىقىرىپ تەكرار كۆزىتىش ۋە بايقاشلاردىن كېيىن، مىللىي ئارمىيىنىڭ ياردەم كۈ-

چى يېتىپ كەلگۈچە 6 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئۈچ ئىسكاندرونغا تۈيۈقسىز ھۇجۇم قىلىپ (بەزىلەر 29 ـ كۈنى دەيدۇ) ئايروپىلان ئارقىلىق ھاۋادىن بومبارداىمان قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا زەمـ بىرەك ۋە مىنامیوتلار بىلەن شىددەتلىك توپقا تۇتۇپ، خېلى بىر قىسىم مۇداپىئە ئىستېكاملىرىنى ۋەيران قىلىدۇ. ئارقىدىنلا زور كۈچ بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ بېسىپ كىرىدۇ. مۇداپىئەدىكى قوشۇن ئېغىر بېسىمغا ئۇچراپ قاتتىق ئېلىشىشـ تىن كېيىن چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. كېيىن داۋاملىق ئېـ لىشقان بولسىمۇ، دۈشمەنگە ئۇنۇملۇك زەربە بېرەلمەيدۇ. گـو ـ مىنداڭ قوشۇنى ئۈچ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ پىدائىيلارنى قاتتىق ھالسىرىتىدۇ. يارىدارلار قىپقىزىل قانلار ئېقىپ تۇرسىمۇ: «تـ ـ ىنقىملا بولىدىكەن، ئاخىرغىچە ئېلىشىمەن» دېگەن ئىرادىسىدىن يانمايدۇ. مۇئاۋىن ئىسكادرون كوماندىرى فۇجا ـ شىڭسەننىڭ ئوڭ قولىغا ئوق تېگىپ قولى كارغا كەلمەي قالىدۇ. لېكىن ئۇ «بىر قولۇم ئىشتىن چىقسا، يەنە بىر قولۇم ساق» دەپ سول قو ـ لىدا ئاپتوماتتىن ئوق ئېچىپ جەڭچىلەرگە زور مەدەت بېرىدۇ. شىبە ئىسكاندرونىنىڭ كوماندىرى نارابايانتۇ قورقماي، تەمتىرد ـ مەي، ئېغىر بېسىقلىق ۋە سەزگۈرلۈك بىلەن جەڭگە بىر تۈتاش قوماندانلىق قىلىدۇ. ھەمشىرە تانە (غۇلجىلىق رۇس قىزى) گە ئوق تېگىپ يارىدا بولسىمۇ، بىر تەرەپتىن جەڭ قىلىپ، بىر تە ـ رەپتىن يارىدارلارنىڭ يارىسىنى تېڭىپ قۇتقۇزىدۇ. بەزى ئۇرۇش نۇقتىلىرىدا نەيزىلىشىش، قۇچاقلاشما جەڭ باشلىنىپ كېتىدۇ، ھەر ئىككى تەرەپتىن بىر ـ بىرىگە تاشلانغان گىراناتلار پارتلاپ، جەڭ مەيدانىنى ئىس ـ تۈتەك، توپا ـ چاڭ قاپلاپ كېتىدۇ. كەيـ ـ باۋ دېگەن جەڭچىنىڭ ئارقىسىدىن تۈيۈقسىز كەلگەن گومىنداڭـ ـ نىڭ ئىككى ئەسكىرى «قولۇڭنى كۆتۈر» دەپ تۇۋلايدۇ، كەيباۋ ئوقلاقلىق مىلتىقىنى باش ئۇستىگە قويۇش بىلەن تەڭ سول تە ـ رەپتىكىنى ئېتىپ، ئوڭ تەرەپتىكىنى چەبدەسلىك بىلەن مىلتـ ـ قىنىڭ پاينىكىدە ئۇرۇپ يىقىتىپ، ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. مۇشۇنداق

هايات ـ مامات ئۇستىدە ئېلىشىۋاتقان خەۋپلىك مىنۇتلاردا غۇل ـ جا زاپاس 4 ـ پولكىنىڭ 1 ـ باتالىيونى شىددەت بىلەن يېتىپ كېلىدۇ، 2 ـ سەپكە چېكىنىپ جەڭ قىلىۋاتقان ئىككى ئىسكاد ـ رون باتالىيونغا ماسلىشىپ بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ، يارەمچى كۇچلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن شىبە ئەسكەرلەر ئا ـ كوپلاردىن چىقىپ قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ھۇررا سادالىرى، پارتلىغان گىرانات، ئېتىلغان ئوقلار جەڭ مەيدانىنى زىلزىلىگە كەلتۈرىدۇ، مۇشۇ مىنۇتلار دۇشمەن تەرەپ شىبە ئىسكاندرونىنىڭ 4 ـ ئىزۇۋوت كوماندىرى سايىسا باشلىق ئالتە جەڭچىسىنى ئە ـ سىرگە ئېلىپ يالاپ ماڭغان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. پۇرسەت كۇ ـ تۇپ ماڭغان سايىسا يارەمچى كۇچلەر كېلىپ قايتارما ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكىنى سېزىۋېلىپ دەرھال ئىشارەت قىلىدۇ، ھوشيار كېتىۋاتقان جەڭچىلەر بىر بۇيرۇق بىلەن تەڭ ئېتىلىپ بېرىپ گومىنداڭنىڭ يالاپ ماڭغان ئىككى ئەسكىرىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ مىلتىق ۋە گىراناتلىرىنى ئولجا ئالىدۇ ھەمدە تۆت تەرەپتىكى دۇشمەنگە شىددەتلىك ئوت ئاچىدۇ. بىز تەرەپتىن قايتارما ھۇ ـ جۇمغا ئۆتكەن قىسىملار دۇشمەننى ئۆچ تەرەپلەپ مۇھاسىرىگە ئېلىپ باستۇرۇپ كېلىدۇ. تەرەپ ـ تەرەپتىن زەربە يەپ گاڭ ـ گىراپ قالغان دۇشمەن مىللىي ئارمىيىنىڭ داخىيەنزىدىكى ئاساسىي ھۇجۇم قىلغۇچى قوشۇنى يېتىپ كەلگەن ئوخشايدۇ، دەپ پاتپاراقلا چۇشۇپ، جەڭ مەيدانىدا 500 دىن ئارتۇق جەسەت ۋە يارىدارلارنى تاشلاپ جەڭغا قاراپ قاچىدۇ. يارەمگە كەلگۈچى جەڭچىلەر بىلەن قەھرىمان شىبە ئىسكاندرونىدىكى جەڭچى ـ ئوفىتسېرلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشۇپ، غەلىبىنى تەبرىكلىشىدۇ. ئەمگەكچان، قەھرىمان شىبە قېرىنداشلارنىڭ سادىق پەرزەنتلە ـ رىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىسكاندرونىنىڭ داڭقى چۆل ـ جەزىرە، تاغ ـ دەريالاردىن ھالقىپ ئۆچ ۋىلايەتكە كەڭ تارقىلىپ، مىللىي ئارمىيىنىڭ ئۇرۇش تارىخىدا قەھرىمانلىق ئۇلگىسى بولۇپ قا ـ لىدۇ، شۇنداقلا مىللىي ئارمىيىدىكى جەڭچى ـ ئوفىتسېرلارنىڭ

قەلبىدە ھۇرمەت نامايەندىسى ۋە پەخرى بولۇپ قالىدۇ.

جەڭ مەيدانىدا پىلىموت ئېتىشنى ئۆگىنىش

مەن ئەخمەت ئەپەندىنىڭ ۋە كېيىن پولك كوماندىرى قېيۇمبەگنىڭ بۇيرۇقى بويىچە پىلىموتنى ئېلىپ داۋاملىق ئالدىنقى سەپكە قاراپ ماڭدىم. بۇ ئۇرۇش مەيدانى بولسىمۇ، بىر - بىرىگە قەست قىلىپ پەيت كۈتۈپ تۇرغان ھەر ئىككى تەرەپ ۋاقتىنچە چوڭقۇر خىيالغا پاتقاندەك جىمجىتلىققا چۆمگەنىدى. لېكىن ھەر ئىككى تەرەپنىڭ سەگەكلىك بىلەن بىر - بىرىنى پايلاپ تۇرغانلىقى شەك - شۇبھىسىز ئىدى. يەر - جاھان رەسمىي يورۇغان مەھەلدە غۇلجا 2 - پولكنىڭ بىر روتىسىغا يېتىپ كەلدىم. پولكنىڭ شتاب باشلىقى كېرىمنىسوفقا (شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى 35 - نىڭ 67 - بېتىدە كېرىمنوف دەپتۇ) ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ، پىلىموتنى تاپشۇردۇم.

— يەشىكتىكىنى ئېچىپ جەڭگىۋار ھالەتكە كەلتۇر، — دېدى ئۇ. مەن پولك كوماندىرىنىڭ تېز قايتىپ كەل دېگىنىنى، ئالدىرايدىغانلىقىنى ئېيتسام، ئۇ ماڭا: «بۇيرۇقنى ئىجرا قىل. بىزنىڭ بۇ يەردە بۇنىڭ تىلىنى بىلىدىغان ئادەم يوق، — دېدى، مەن ئۇنىڭغا قورغاستىكى 1 - ۋە 2 - قارار ھەربىي كۇرستا ئوقۇغانلارنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ، سىلەرنىڭ پولكتا بار، دېسەم ئۇ:

— ھازىر ئۇلارنىڭ ئىشى بار. بۇيرۇق! كەتمەيسەن! ھازىر بىر ئىزۇۋوت كوماندىرى كېلىدۇ، بۇ يەردە بىر «كۇرس» ئېچىپ بىر نەچچە جەڭچىگە ئۆگىتىپ قويۇپ كېتىسەن، — دېدى. مەن بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدۇم.

بىر ئىزۇۋوت كوماندىرى تۆت جەڭچىنى باشلاپ كەلدى. بىرسى ئوتدېلېنىيە كوماندىرى ئىكەن. مەن يەشىكنى ئېچىپ، پىلىموت زاپچاسلىرىنى چۈۋۈپ بىرمۇ بىر تازىلاتتىم. ئاندىن ئۇلارنى قۇراشتۇرۇش، پارچىلاش، كاشىلا بولۇشتىكى سەۋەب ۋە ئۇنى تۈزىتىش، لېنتىغا ئوق بېسىش ئۇسۇلى ۋە بۇ جەريانداكى

دىققەت قىلىدىغان ئىشلار، پىلىموتنى ئورنىتىش، بىرلەپ ـ بىرلەپ ئېتىش، قىسقا ـ قىسقا ئېتىش ۋە ئۇزۇنراق ئوق چىقىرىش، پىرقىرىتىپ ئېتىش، ئايروپىلان ئېتىشقا تەييارلاش ۋە ئۇنى ئېتىش ئۇسۇللىرىنى نەزەرىيە جەھەتتىن تەكرار ـ تەكرار ئۆگەتكەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن، ئۆزلىرىگە چۈۋۈش ۋە قۇراشتۇرۇش مەشقى ئىشلىتىپ، بىر تەرەپتىن، ھەربىر زاپچاسنىڭ رولىنى ۋە ئۇنى ئاسراشنى سۆزلىدىم ھەم ئۆزلىرىگە سۆزلەتتىم. لېكىن بۇ جەڭ مەيدانى بولغاچقا خالىغانچە ئەملىي ئوق ئېتىپ ئۇلگە كۆرسىتىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

بۇ يەرنىڭ جەڭ مەيدانىغا ئايلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا گەپ تارقالغاندا دېھقانلار بۇغدايلىرىنى يىغىۋېلىشقا ئۇلگۈرگەن بولۇسمۇ، قوناقلىرىنى يىغىۋېلىشقا ئۇلگۈرەلمەي قېچىپ كەتكەنلىكەن. چارۋىچىلار چارۋىلىرىنى ھەيدەپ تاغنىڭ ئىچكىرىسىگە كىرىپ كېتىپتىكەن. شۇڭا ئۇزۇق ـ تۈلۈك، كىيىم ـ كېچەك، ھەتتا سوپۇندىن تارتىپ چېكىدىغان تاماكىغىچە ئارقا سەپتىن يەتكۈزۈپ بېرىلىدىكەن. دۇشمەن ئايروپىلانلىرى تاشيول، ھارۋا يولىنى بويلاپ داۋاملىق رازۋېت قىلىپ بومباردىمان قىلىپ تۇرغاچقا، ئۇزۇقلۇق ئۈزۈلۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار پات ـ پات بولۇپ تۇرىدىكەن. شۇ چاغدا ئەخمەت ئەپەندىمنىڭ «ھەممە ئادەم ئالدىنقى سەپكە كەتسە، ئارقا سەپنىڭ ئىشىنى كىم قىلىدۇ؟»، «ئارقا سەپ ئالدىنقى سەپنىڭ تىرىكى»، «ئارقا سەپمۇ بىر جەڭ مەيدانى» دېگەن سۆزلىرى قۇلاق تۈۋىمدە جاراڭلىغاندەك بولدى. ئۇنىڭ سۆزلىرى مېنى چوڭقۇر ئويغا سالدى.

مەن ئىستانكىۋوي پىلىموتنى ئۆگىتىۋاتقان چېغىمدا، ئىز ـ ۋوتتىكى جەڭچىلەر كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. ئۇلار بىزمۇ ئۆگىنىۋالايلى، دېيىشەتتى، ئىزۋوت كوماندىرى ئۇلارغا، ھازىرچە مۇنۇ تۆتى ئۆگەنسۇن، كېيىن ھەممىگىلارغا ئۆگىتىمىز، ئور ـ نىگىلارغا تېز قايتىگىلار، دەيتتى.

ئىزۋوت كوماندىرى جەڭچىلەردىن ياخشىراق ئۆگىنىۋالدى،

شۇ ئارىلىقتا شتاب باشلىقى پەيدا بولدى. ئۇ جەڭچىلەرنى سىناپ كۆرۈپ، «تېخى چالا ئىكەن، داۋاملىق ئۆگەت، تولۇق ئۆگىتىپ بولغاندىن كېيىن قايتىسەن» دېدى. بىز تۇرغان يەر ئارقىدىراق، ئويمان يەر بولۇپ، قۇم بارخانلىرى، دەرەخ ۋە يۇلغۇنلار توسۇپ تۇرغاچقا، دۇشمەن ئاسانلىقچە پەرق ئېتەلمەيتتى. بۇ كېچە ئاشۇ يەردە تۆت جەڭچى بىلەن يېتىپ قالدىم. تاڭ ئاتقىچە دۇشمەن تەرەپتىن ئېتىلغان پىلىموت، مىلتىق ئاۋازلىرى ئاندا ـ ساندا ئاڭلىنىپ تۇردى. قارىسىغا ئاتتىمۇ ياكى بىز تەرەپتىن «تىل» تۇتۇشقا بارغان رازۋېدكىچىلارغا ئاتتىمۇ بىلىپ بولمايتتى. تاڭ سەھەردە دۇشمەن تەرەپ بىر ئىككى يەردىن، كېيىن پۈتۈن سەپ بويىچە ئوق ياغدۇرۇشقا باشلىدى. لېكىن بىز تەرەپتىن ئوق ئاز ئېتىلاتتى. دۇشمەن ئايروپىلانلىرىنى ئىشقا سېلىپ، بىر قېتىم بومبارداىمان قىلدى، كېيىن مىنامیوت، زەمبىرەكلەر بىلەن توپقا تۇتتى. بەزى سىنارەتلەر ئالدى ـ ئارقا ۋە يېنىمىزدىلا پارتلايتتى. مىلتىق ۋە پىلىموت ئوقلىرى ئۇستىمىزدىن ۋىزىلداپ ئۆتۈپ كەتسە، بەزىلىرى يەرگە تېگىپ قۇم ـ توپىلارنى چاچرىتاتتى. مېنىڭ يېنىمدا تۇرغان جەڭچى: ـــ دۇشمەنلىك ئوقى جىق، بىزگە ھەيۋە قىلىپ دائىم مۇشۇنداق ئېتىپ تۇرىدۇ، بىزدە ئوق ئاز بولغاچقا ناھايىتى زۆرۈر بولغاندىلا ئاتمىز، كۆپ ھاللاردا بۇيرۇق بويىچە نىشانلاپ ئاتمىز. ھازىر ئېتىشۋاتقانلار بىزنىڭ ئوق تەرىپىمىزدىكى قوشنا روتىنىڭ جەڭچىلىرى، ـــ دېدى.

كۈن ئاش ۋاقتى بولاي دېگەندە بىر پودپوروچىك كېلىپ ئۆزىنى روتا كوماندىرى دەپ تونۇشتۇردى. بىزنى ئۆملەپ مېڭىلار، دەپ 1 ـ لىيەنگە ئېلىپ كەلدى. كەلگەندىن كېيىن پىلموتنى جەڭگىۋار ھالەتكە كەلتۈردۇم. 1 ـ لىنىيە بىلەن دۇشمەن ئارىلىقى يېراقراقى 500 مېتىرچە، يېقىنراقى 300 مېتىرچە كېلىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدىم. بىزنىڭ ئۇدۇلىمىزدىكى دۇشمەنىڭ 1 ـ لىنىيىسى تەخمىنەن 400 مېتىرچە كېلەتتى. دۇشمەن

نىڭ پوتەيلىرىنىڭ ئوق ئېتىش تۆشۈكلىرى قارامتۇل بولۇپ، خۇددى پوتەيگە بىر نەرسە چاپلاپ قويغاندەك قارا كۆرۈنەتتى. دۈشمەن ئاكوبىدا ئارىلاپ نېرى - بېرى ماڭغان ئەسكەرلەرنىڭ بېشى كۆرۈنۈپ قالاتتى. روتا كوماندىرى دۈشمەن تەرەپنىڭ جايلىشىش، قوراللىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى ماڭا كۆرسەتتى.

— شتاب باشلىقىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە بۈگۈن مەشەدە دۈشمەننى بىر تەرەپتىن كۆزىتىپ، بىر تەرەپتىن ئەمەلىي ئوق ئېتىشنى ئۆگىتىسەن، كەچتە سېنى يولغا سېلىپ قويىمەن، — دېدى ئۇ ۋە يەنە بىردەم كۆزەتكەندىن كېيىن سۆزىنى تولۇقلىدى، — دۈشمەن تەرەپ بىزنىڭ بۇ يەردە ئىستاتكىۋوي پىلىموت بارلىقىنى بىلىپ قالسا بومباردىمان قىلىدۇ، شۇڭا ئوق ئاتقاندىن كېيىن دەرھال پىلىموتنىڭ ئورنىنى يۆتكەپ تۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

كېچىچە ئوق - سول ۋە ئارقا تەرەپكە پىلىموتنىڭ زاپاس ئوق ئېتىش ئاكوپلىرىنى ياساتتىم.

ئارىلاپ - ئارىلاپ ئوقلار ئېتىلىپ تۇراتتى، ئادەمنىڭ كېچىكىنە يېرى كۆرۈنۈپ قالسىمۇ پوتەيلەردىن ئوق ياغاتتى. پوتەيلەر ئېگىزرەك يەرگە جايلاشقىنى ئۈچۈن، دۈشمەن ھەربىكىتىمىزنى سېزىپ قېلىپ ئوت كۈچىنى مەركەزلەشتۈرۈپ بىزگە ئېتىشقا باشلىدى. بىز يەرگە چاپلىشىپ يېتىۋالدۇق.

— مۆكۈنۈپ تۇرۇپ دۈشمەن ھەربىكىتىنى كۆزىتىڭلار، مېنىڭ بۇيرۇقۇمسىز ئوق چىقارماڭلار، — دېدى روتا كوماندىرى.

مەن دۈشمەن پىلىموتلىرىنى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرغان پوتەيلەردە بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغانىدىم. لېكىن ھېيىلىگەر دۈشمەن بىزنى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرغان پوتەيگە جەلپ قىلىپ، پوتەينىڭ ئوڭ ھەم سول تەرەپ ئالدىغىراق نىقابلانغان پىلىموت ئوت توچكىسىنى ئورۇنلاشتۇرغانكەن، بۇنى بايقاپ قېلىپ روتا كوماندىرىغا دېسەم، ھە، تۈنۈگۈنلا يوق ئىدى، بۈگۈن كېچىسى ياسىغان ئوخشايدۇ، دېدى ئۇ. دۈشمەن ئەسكەرلىرى مۇداپىئە لىنىيىسى بىلەن پوتەيلەر ئارىلىقىدا قاتناپ تۇراتتى،

بۇلارنىڭ باشلىرى بىر كۆرۈنۈپ، بىر كۆرۈنمەي قالاتتى. ئاتاي-مۇ، دەپ سورىغىنىمدا، روتا كوماندىرى مەنمۇ كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمەن، بىراق ئوق تەگمىسە بىكار ئۆزىمىزنى ئاشكارىلاپ قويىمىز، دەپ تۇرۇشىغا دۇشمەن ئوت توچكىسىنىڭ ئارقا تەرىپىدە مۇرىسىدە بىر نەرسە كۆتۈرۈپ كېتىۋاتقان ئۇچ ئەسكەر كۆرۈنۈپ قالدى.

— ئاتا! — دېدى كوماندىر. مەن دەرھال قارىغا ئېلىپ ئۇزۇن ئوق چىقاردىم. روتا كوماندىرى، — بىرى يىقىلدى، دېدى. مەن تازا ئېنىق پەرق ئېتەلمىدىم. ئوق تېگىپ يىقىلدىمۇ ياكى دەرھال يېتىۋالدىمۇ بۇنىسى ماڭا نامەلۇم. شۇنىڭ بىلەن ئېتىش باشلىنىپ كەتتى. روتا كوماندىرى دەرھال سول تەرەپتىكى زاپاس ئاكوپقا يۆتكىلىڭلار، دەپ تۇرۇشىغا بىر سىنارەت يېنىمىزغا چۈشۈپ پارتلاپ كەتتى. مېنىڭ تىزىمغا بىر نەرسە تەگكەندەك قىلدى، توپا ـ چاڭغا كۆمۈلۈپ كەتتۇق. روتا كوماندىرىنىڭ ئوڭ يانپېشىغا ئوق تېگىپ تېشىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ، پۇتىنىڭ ھەركىتى قىلىشىغا قارىغاندا سۆڭىكى ساقىتىك قىلاتتى. ئۇنىڭ يارىسىنى تېڭىپ داۋالاش پونكىتىغا ئېلىپ كەتتى.

بىز روتا كوماندىرى كۆرسەتكەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتۇق. دۇشمەن توختايدىغاندەك ئەمەس ئىدى.

— بىز بىر مىنۇت كېچىكىپ قالدۇق، ئوق ئېتىپلا ئورۇن يۆتكەپ كەتكەن بولساق، روتا كوماندىرىغا ئوق تەگمەيتتى، ئۇ ياخشى كوماندىر ئىدى، — دېدى ئىزۇوت كوماندىرى كۆڭلى يېرىم بولغان ھالدا.

مېنىڭ تىزىم ئېچىشقاندەك قىلدى، قارىسام قان ئېقىۋاتىدۇ. ئەگەر ئوق تەگكەن بولسا پۇتۇمنى چېقىۋەتكەن بولاتتى. ئوق ئەمەس بەلكى سىنارەت زەربىسىدىن چاچراپ چىققان تاش پارچىسى تەگكەن بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلدىم. ئىزۇوتتىكى بىر جەڭچى پۇتۇمنى تېڭىپ قويدى.

مەن بۇيرۇق بويىچە ئاچقان «كۇرس» ئاياغلاشقاندى. شۇنداق

قىلىپ مەن بۇ يەردە بىر كىچە ئىككى كۈندۈزنى بىللە ئۆتكۈز-
گەن ئىزۇوت كوماندىرى ھەم تۆت جەڭچى بىلەن كونا قەدد-
ىناسلاردەك خوشلىشىپ قايتتىم. چۈنكى مەن يولباشچىمىز ئەخ-
مەت ئەپەندىمنىڭ ستانكىۋوي پىلىموتنى ئالدىنقى سەپكە يەتكۈ-
زۈش بۈيرۈقىنى تولۇق ئورۇندىغانىدىم.

ئارىدىن 55 يىل ئۆتتى. ئەخمەت ئەپەندىم بىلەن ئۈچ قېتىم كۆرۈشكەن چاغدىكى سۆزلىرىنى ئەسلەيدىغان بولسام چوڭقۇر ئويغا چۆممەن. بۇ تالانت ئىگىسى ئۆزىنىڭ تەبەسسۇم جىلۋىلە-نىپ تۇرىدىغان ئۆتكۈر كۆزلىرى، سەممىي ۋە كەمتەرلىكى، قا-يىل قىلىش كۈچىگە باي سۆزلىرى، كىچە ـ كۈندۈز تىنماي ئىشلەيدىغان ھارماس روھى، خەلقنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە چەك-سىز ئىشىنىدىغان، خەلقنىڭ غېمىنى يەپ، دەردىگە دەرمان بولـ-دىغان ئالىيجانىاب پەزىلىتى، قەيسەر كۈرەش ئىرادىسى بىلەن قەلبىمدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇپ كەتتى.

كۇچا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كۈرەگە كېلىشى

توختى ئىبراھىم

1930 ـ يىلى كۇچا خەلق سەنئەت ئۆمىكى ئۇشتۇمتوت كۈ ـ رە چېگرا ھەربىي رايونىدا پەيدا بولۇپ قالدى. بۇ ئۆمەكنى كۈرە ـ نىڭ ھەربىي ئەمەلدارلىرى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھىمايىسىگە تاپشۇرۇپ، جاڭ شەنسىڭنىڭ ھەشەمەتلىك سارىيىغا چۈشۈرۈپ، بىرقانچە كۈن پۈقرالاردىن يوشۇرۇن تۇتتى. مەن شۇ چاغدا ھېـ ـرىپ ـ چارچاشنى بىلمەيدىغان، ئويۇن دېسە ئۆزۈمنى ئۇنتۇپ قالىدىغان بالا ئىدىم. ئېگىز تام، دەرۋازا، ئۆگزىلەرگە، ئاسمان پەلەك ئۆسكەن دەرەخلەرگە چىقىش مەن ئۈچۈن ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئات، كالا، ئېشەك، تۆگە، قېچىر ھەتتا تېكە، قوچقارلارنـ ـمۇ مىنىپ چاپتۇرالايتتىم. ھېلىقى سارايىنىڭ ئىچىدىن ئاجايىپ شوخ، مۇڭلۇق، ناخشا ـ سازلارنىڭ ئاۋازى سىرتقا ئاڭلىنىپ تۇراتتى. نۇرغۇن بالىلار ۋە چوڭلار سارايىنىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ، قۇلاقلىرىنى تامغا يېقىپ، دەرۋازىنىڭ يوچۇقلىرىدىن مارىلاپ، قاراڭغۇ چۈشكىچە سارايدىن چىققان نەغمە ـ ناۋانى ئاڭلايتتى. ئىشىك باقار قاراۋۇللار يىغىلىۋالغانلارنى تولا قوغلاپ چارچىغـ ـىدىن قارا تەرگە چۆمۈپ كېتەتتى.

بىر كۈنى باراقسان شاخلىرى ئېگىز ئۆگزىلەرنى يېپىپ تۇرغان سۆگەتلەرگە يامىشىپ چىقىپ، سەنئەت ئۆمىكىنىڭ ھويلا ـ ئارامدىكى تەييارلىق ئويۇنلىرىنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىدۇق. ئەر ـ ئايال، ئوغۇل ـ قىزلاردىن تەركىب تاپقان بۇ ئۆمەكتە 30 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى. بۇلار ئارىسىدا 12 ـ 13 ياشلىق ئو ـ غۇل ـ قىزلار، ساقىلى ئاقىرىشقا باشلىغان قېرىلارمۇ بار ئىدى. كىيىگەن كىيىملىرى خۇددى كۈسەن پادىشاھلىقى دەۋرىدىكى

ئوردا سەنئەت ئۆمىكىنىڭ قىياپىتىنى ئەسلىتەتتى. ساراي ھويلىسىغا چىرايلىق، سىپتا گىلەملەر سېلىنغانىدى، ئۆمەكتىكىلەر جاڭجۇننىڭ ھۇزۇرىدا قويۇلىدىغان ئويۇنلارنى مەشىق قىلىدىكەن. بىز ئەنە شۇ تەييارلىق ئويۇنلىرىنى ئۆگزىنىڭ لەمپىسىگە چاپلىشىپ يېتىپ تۇرۇپ كۆرەتتۇق.

1926 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى كۈرە ھەربىي رايونىغا مىللىتاريست جاڭ پېيىۋەن يېتىپ كەلدى. پۈتۈن كۈرە، سۈيدۈڭ خەلقى ۋە بارلىق ئەمەلدارلار تەلكە ئېغىزىغىچە بېرىپ، بىرقانچە ئورۇنغا نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولغان سورۇنلارنى راسلاپ ئۇنى قارشى ئالدى. ئۇ پاكار، دوغلاق كەلگەن، سالپاڭ قۇلاق ئادەم ئىدى. ئۇ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىر «گاز» ماركىلىق ئاپتوموبىل، بىر قانچە قىزىل سىرلانغان ئاپتوبۇس، بىرقانچە ھەشەمەتلىك پەيتۇنلارنى ئەكەلدۈردى. ئىككى دۆلەتنىڭ مال ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىغا كەڭ يول قويدى. ئىلىدا ئۆكسۇپ قالغان چاي، قەنت، كىرسىن، ھەرخىل رەخت ۋە خەلق ئېھتىياجلىق بۇيۇملار ئىلىغا ئېقىپ كىرىشكە باشلىدى. سوۋېت تەرەپ بىزدىن مال ـ چارۋا، يۇڭ، ئاشلىق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئالاتتى. ئەينى چاغدىكى سودا ئىشلىرىنىڭ تۈۋرۈكى مۇسابايېفنىڭ چوڭ ئوغلى ساۋۇت ئەپەندى قاتارلىقلار ئىدى. ئۇ كۈرە جاڭجۇننىڭ يېنىغا كۆپ بارىدىغان بولۇپ قالدى. ساۋۇت ئەپەندى ياۋروپاچە كىيىنگەن، ئېگىز بويلۇق، كۈلرەڭ چاچلىق، خۇشخۇي ئادەم ئىدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئىككىسى قەدىناس دوستلاردىن بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ كېپىللىكىدە بۇ جاڭجۇن كۈرە خەلقىگە ئىشىنىدىغان بولغاندىن كېيىن، كەڭ قورساق سىياسەت قوللانىدى. خەلق ئۇستىدىكى بىرقانچە ئېغىر سېلىقنى ئېلىۋەتتى، پۇقرالارنى جازالايدىغان ئىشلار كۆرۈلمەيدىغان بولۇپ قالدى. چېركىلەرنىڭ ھەممىشە پۇقرالارنى، ئوقەتچىلەرنى تاسما بىلەن بەھۇدە ساۋايدىغان قىلىقلىرى يوقاپ كەتتى. كۈرەدىكى ئىبراھىم بايىنى شاڭزۇڭلۇققا تەينىلەپ، كۈرە ھەربىي رايون ئارقا سەپ تەمىنات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باش ئە-

مەلدارلىقىغا ئۆستۇردى. ساۋۇت ئەپەندى ۋە ئىبراھىم شاڭزۇڭ قاتارلىقلار جاڭجۇننىڭ يېنىغا بېرىپ چىقالايتتى. جاڭجۇننىڭ مەخسۇس ماشىنىسىنى تۇرسۇن دېگەن سوۋېتلىك ئۇيغۇر شوپۇر ھەيدەتتى. جاڭ سىلىڭ سەيلى ـ ساياھەتكە چىقاندا قارا تۇلپار ئاتلىق 40 مۇھاپىزەتچىسى گاز ماركىلىق ئاپتوموبىلىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە كەينىدىن چېپىشىپ، ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭاتتى.

سەنئەت ئۆمىكىنىڭ كەلگىنىگە بىر ھەپتە بولاي دەپ قالدى. بىر كۈنى ئەتىگەن ئاشپىشىم ۋاقتىدا ئىبراھىم شاڭزۇڭنىڭ تۇغمەنبېشىدىكى بوستانلىقىدا كۈچا سەنئەت ئۆمىكى ئويۇن قويدىكەن، جاڭ سەركەردە (دۇدۇ) باشلىق كاتتا ئەمەلدارلار چىقىپ بۇ ئويۇننى كۆرىدىكەن، دېگەن گەپ ـ سۆزلەر تارقىلىپ يۈردى. مەھەللىلەردىن تۇغمەنبېشىغا ئادەملەر سەلدەك ئېقىپ كېتىپ باراتتى. بوستانلىقنىڭ شەرق تەرىپىنى كۈرەنىڭ شىمالىدىكى يانبۇلاقتىن باشلانغان، ئايىغى ئىلى دەرياسىغا تۇتىشىدىغان چوڭقۇر يار ئايرىپ تۇراتتى. يارنىڭ تېگىدە ساربۇلاقتىن ئېقىپ كەلگەن سۇ دولقۇنلاپ ئېقىپ ئۆتەتتى. بوستانلىقتىكى ھەيۋەتلىك، بۈك ـ باراقسان سەھنىگە رەت ـ رەت ئۇستەل ـ ئورۇندۇقلار قويۇلۇپ، ھەرخىل نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولدۇرۇلغانىدى. بۇ سورۇننىڭ ئالدىغا ئېسىل گىلەملەر سېلىنىپ، ئويۇن قويۇش سەھنىسى ياسالغانىدى. جاڭ سىلىڭ ئولتۇرىدىغان زىياپەت سورۇنى بىلەن ئويۇن قويۇش سەھنىسىنىڭ ئارلىقى خېلى يىراق ئىدى. ھېلىقى يارنىڭ شەرقىي قىرغىقى ياشلار ۋە بالىلار بىلەن تولغانىدى. بالىلار يار بويىدىكى قويۇق دەرەخلەرنىڭ ئوستىگە چىقىۋالغانىدى. بوستانلىقنىڭ غەرب تەرىپى كۆتكۈچى، ئاشپەز ۋە مۇھاپىزەتچىلەر بىلەن لىق تولغانىدى.

«ئۆمەك كەلدى!» دېگەن ئاۋازلار تۇغمەنبېشىنى بىر ئالدى. بىرقانچە ھارۋىغا ئولتۇرغان ئۆمەك خادىملىرى تۇغمەنبېشىغا كەلگەندە ئالقىش ساداسىرى ياڭرىدى. ئۆمەكنىڭ ئالدىدا كىچىك

پەيتۇنغا يالغۇز ئولتۇرۇپ كەلگىنى ئۆمەكنىڭ پېشۋاسى مۇ-ھەممەت ئىمىن ساتار ئىدى. 60 ياشتىن ھالقىغان بۇ مەشھۇر خەلق ھاپىزى ئۆزى چېلىپ مۇقام ئېيتىدىغان، ئەجدادلىرىدىن مىراس قالغان 150 يىللىق تارىخقا ئىگە تەۋەررۈك سازىنى كۆتۈ-رۈۋالغانىدى. ئۇلار ھارۋىدىن چۈشۈپ، خۇش تەبەسسۇم بىلەن بوستانلىقتىكىلەرگە سالام بېرىپ، سەپ بولۇپ سەھنىدىن ئورۇن ئالدى. ئۆمەك باشلىقى تۇردى ئاخۇن ئۇياق ـ بۇياقلارغا مېڭىپ يەرلىك ئەمەلدارلار بىلەن پاراڭلىشىپ تۇراتتى. ئۆمەكتىكى 30 نەچچە ئادەم رەڭگارەڭ قەدىمىي ئۇيغۇر كىيىملىرىنى كىيىپ، كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك تۇسكە كىرگەنىدى. بولۇپمۇ ئۇسسۇلچى قىزلارنىڭ كىيىملىرى ئاجايىپ چىرايلىق ۋە نەپىس ئىدى. سا-زەندىلەرنىڭ ئالدىدا ۋە قوللىرىدا دۇتار، تەمبۇر، ساتار، راۋاب، خۇشتار، غىجەك، قالۇن، نەي، سۇناي، داپ، ساپايى، چاقماق، بالمان قاتارلىق سازلار بار ئىدى. شاڭزۇڭنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن كۇرە سۇيدۇڭدىكى ئەينى چاغدىكى مەشھۇر سازەندە ۋە قىزىق-چىلاردىن بارات تەمبۇر، سەلەي قىزىقچى، ساۋۇت ساتىراش (سا-تارچى)، توختاخۇن نەي، ئابدۇراخمان چاڭ قاتارلىق نۇرغۇن خەلق ھاپىزلىرى ئۆمەكنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن ئورۇن ئالدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بارات تەمبۇر ھەممە سازنى چالالايدىغان ئاجايىپ تالانت-لىق، ھەييار ۋە داڭلىق ئۇسسۇلچى، ھەرقانداق سازنى ئۆزى يا-سىيالايدىغان تالانتلىق ئۇستا ئىدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا 1939 ـ يىللىرى ئىسكىرىپكا ۋە ماندالىنلارنىمۇ قاملاشتۇرۇپ ياساپ چېلىپ داڭ چىقارغانىدى.

مانا بۇ تارىخىي ئەھمىيەتلىك قارشى ئېلىش بەزمىسىگە رە-ياسەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ھەربىي كىيىم كىيىپ، يېنىغا تا-پانچا ئېسىۋالغان ئىبراھىم شاڭزۇڭ ئەتىگەندىلا پەيدا بولدى. كۇرە دۇدۇ يامۇلدا شىبە مۇزىكانتلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان جاڭجۇن ئىختىيارىدىكى 60 كىشىلىك دۇخوۋۇي ئورکېستىر بار ئىدى. بۇلار ئەينى چاغدا شىبە خەلقىنىڭ سەركەردىسى چاڭباخ-

شىنىڭ تۇرتكىسىدە شىبە ياشلىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چە-
قىرىپ تەربىيىلەپ كەلگەنىدى. بۇلارنىڭ كىيىنىشلىرى پۈتۈنلەي
چار پادىشاھنىڭ دۇخوۋۇي ئورکېستىر ئۆمىكىنىڭكىگە ئوخ-
شايتتى. ئاپىرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن كۆرە ھەربىي رايون قو-
ماندانلىق شتابى غۇلجىغا يۆتكەلگەندىن كېيىن، بۇ ئۆمەكمۇ
غۇلجىغا يۆتكەپ كېتىلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىن كېيىنمۇ
بۇ دۇخوۋۇي ئورکېستىر مىللىي ئارمىيە تەركىبىدە ئۆزىنىڭ
سەنئەت پائالىيىتىنى داۋاملاشتۇردى. ئازادلىقتىن كېيىنمۇ بىر
مەزگىل ئىلى ھەربىي رايون ئىختىيارلىقىدا ئۆز پائالىيىتىنى
داۋاملاشتۇردى.

شاڭزۇڭ چىقىپ بىر ئاشپىشىم ئۆتمەيلا دۇخوۋۇي ئورکېس-
تىر دۇدۇ يامۇلىدىن قوزغىلىپ تۇڭمەنبېشىغا يېتىپ كەلدى.
جاڭ سىلىڭ كېلىۋاتىدۇ دېگەن سادا ياڭراشقا باشلىدى. گەيشەڭ-
دىن تۇڭمەنبېشىغىچە توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. تۇر-
سۇن ھەيدىگەن گاز ماركىلىق ئاپتوموبىلغا جاڭ سىلىڭ، ساۋۈت
ئەپەندى ۋە ئىككى مۇھاپىزەتچى ئولتۇرغانىدى. ۋاسىلى ھەيدىگەن
قىزىل ئاپتوبوستا ھەربىي رايون ئەمەلدارلىرى، غۇلجىدىن كەل-
گەن مېھمانلار ئولتۇرغانىدى. ئىككى گرۇزووۋاي ئاپتوموبىلدا
جاڭجۇننىڭ 40 تىن ئارتۇق مەخسۇس مۇھاپىزەتچىسى ئولتۇرغا-
نىدى. دۇخوۋۇي ئورکېستىر مۇزىكىلىرىنى چىلىپ ئۇلارنى
قارشى ئالدى. شاڭزۇڭ جاڭجۇننىڭ ئالدىغا بېرىپ تازىم قىلغاۋ-
دىن كېيىن ئۇنىڭ قۇلىقىغا بىرنېمىلەرنى پىچىرلىدى. شۇنىڭ
بىلەن جاڭجۇن ۋە باشقا ئەمەلدارلار ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ كۆ-
لۇمسىرەپ كۆچا سەنئەت ئۆمىكىگە قاراپ چاۋاك چىلىشتى. ئۆ-
مەكتىكى تۇردى ئاخۇن، مۇھەممەت ئىمىن باشلىق ئەزالار ئۇلار-
نىڭ ئالدىغا بېرىپ تەزىم قىلىپ سالام بەردى.

قارشى ئېلىش بەزمىسىگە چىققان ئەزالار ئىچىدە يەرلىك
ئاقساقاللاردىن چاڭباخشى، جايىقباي، نەسرۇللا باي، ياقۇپ باي
ھاجىم، گېنېرال بېكتىيېف، ھەسەنھەم پالتىبايېف، ئوسمانباي،

ياڭ شەنسىڭ، سۈيدۈڭلۇك يوغانباش (ۋاڭ شەنسىڭ) قاتارلىق بىرقانچە نوپۇزلۇق زات بار ئىدى. يەرلىك بايلاردىن مۇھەممەت ئىمىن، خوجا بەردىباي، ئابدۇللا شەيخى زامان، هوشۇر مۇھەممەت شاياخۇنباي، ئابدۇللا شەيخى زامان قاتارلىقلار بار ئىدى.

ئۆمەك باشلىقى تۇردى ئاخۇن جاڭجۇنگە ئۇچ تازىم قىلغاندىن كېيىن ئويۇننى باشلاشقا ئىجازەت ئالدى. ئالدى بىلەن مۇھەممەت ئاخۇن ئاكا ساتارنى مۇڭلۇق ياڭىرتىپ، ئون ئىككى مۇقامنىڭ چەبدەسىلىرى مۇقامىنى باشلىۋەتتى. زىياپەت سورۇنى جىمجىتلىققا چۆمدى، بىرمۇنچە بوۋاي باشلىرىنى ساڭگىلىتىپ، بۇقۇلداپ يىغلاشقا باشلىدى. قالغان سازەندىلەر مۇقامچىنىڭ ئىشارىتىنى كۈتۈپ ئولتۇراتتى. مۇھەممەت ئىمىن ئاكىنىڭ بىر باش شەرتى بىلەن مۇقام مەرغۇللىرى باشلىنىپ كەتتى. ئاجايىپ تەڭكەش قىلىنغان مەرغۇل ئاۋازى تۈگمەنبېشى بوستانلىقىنى بىر ئالدى. جاڭجۇنىڭ يېنىدا ئولتۇرغان ساۋۇت ئەپەندى ئاربلاپ جاڭجۇنگە بىر نېمىلەرنى دەپ چۈشەندۈرۈپ تۇراتتى. مۇقام مەرغۇللىرى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، ناخشا ـ ئۇسسۇل نەغمىلىرى مەيدانىنى بىر ئالدى. قىزلارنىڭ جۆر بولۇپ ئېيتقان ناخشىلىرى زىل ئاۋازدا تۇراتتى. مۇقامنىڭ ئۇسسۇل پەدىسى باشلانغاندىن كېيىن، بەقەسەم تون، چىمەن دوپپا، قىزىل ئۆتۈك كىيگەن، بېلىنى يېشىل شايى رومال بىلەن باغلىۋالغان بىر يىگىت لەرزان، كۆلۈمسىرەپ تۇرۇپ يالغۇز كىشىلىك سەنەم ئۇسسۇلى ئويناشقا باشلىدى. ئاندىن كېيىن كوللېكتىپ نەغمە ئۇسسۇل، نازىركوم، كۆچا ئۇسسۇلى، دولان ئۇسسۇلى قاتارلىقلار ئوينالدى. يالغۇز كىشىلىك سەنەم ئۇسسۇلى باشلانغاندا سەھنە ئۆرۈملەر بىلەن تولۇپ كەتتى. ئىبراهىم شاڭزۇڭ قىزىل تاۋار ياغلىق چېگىلگەن چىرايلىق تاينى، ئىككى چوڭ قوچقارنى ئۆرۈم قىلىپ، سەھنىنى ئايلاندۇرۇپ بولۇپ، بوستانلىققا باغلاپ قويدى. ئالاهەزەل ئۆرۈمە قىلىنغان 30 دىن ئارتۇق قوي، سەكىكىز ئات بوستانلىققا باغلىنىپ بولدى. ساۋۇت ئەپەندى ئۆمەكـ

نىڭ ئىشلىتىشى ئۇچۇن ئالىتە توپ ھەرخىل گۈللۈك ئېسىل رەختنى ئۆرۈمە قىلدى. ئۆمەك باشلىقى بۇ ئۆرۈملەرنى تاپشۇ-رۇپ ئېلىش ۋە مىنەتدارلىق بىلدۈرۈش جەريانىدا قارا تەرگە چۆ-مۈپ كەتتى. چۈشلۈك زىياپەتتىن كېيىن بارات تەمبۇر ئۆزىنىڭ كارامەت ئويۇنلىرىنى باشلىۋەتتى. ھەييارلىق، دورامچىلىق (ھەرخىل جانۋارلارنى دوراش)، يەر بېغىرلاش ئۇسسۇلى، دۈككە-دەككاك ئۇسسۇلى قاتارلىق ھۈنەرلىرىنى كۆرسەتتىپ، سورۇننى كۈلكىگە چۆمدۈرۈۋەتتى، ھەتتا تولا كۈلۈپ قورساقلىرىنى مۇ-جۇالغان ئەمەلدارلارمۇ خېلى كۆرۈلدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئۆ-مەكنىڭ ئەل نەغمىلىرى تۆت سائەتتىن ئارتۇق داۋاملاشتى تا-ماملاندى. ئاخىرىدا جاڭجۇن ئورنىدىن تۇرۇپ ئۆمەك باشلىقى تۇردى ئاخۇننى ئالدىغا چاقىرىپ بىر قىزىل باغاقنى ئۆز قولى بىلەن ئۈنىڭغا بەردى. كېيىن بىلىشىمىزچە قىزىل قەغەزدىكىسى جاڭجۇننىڭ ئۆمەككە ئاتىغان سوۋغىتىنىڭ تىزىملىكى ئىكەن. جاڭجۇن ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ دەرەخكە ئىلىقلىق ھەربىي شەپكە-سىنى ئالماقچى بولغاندا، شەپكە قولىدىن چىقىپ كېتىپ ئېرىق-تىكى سۇغا چۈشۈپ كەتتى. ئۇ دەرھال باشقا شەپكە كىيىۋېلىپ ئالقىش ساداسىرى ئىچىدە دۇدۇ يامۇلىغا قايتتى.

جاڭجۇننىڭ ئايالى بەي خېنىم ئوتتۇرا ياش، بۇغداي ئۆڭ، كېلىشكەن ئايال بولۇپ، كۇچادىكى بىر تېەنجىنلىك سودىگەرنىڭ يالغۇز قىزى ئىكەن، ئۇ كۇچادىكى چېغىدا كۇچا قىزلىرى بىلەن دوستلىشىپ، ھەر خىل باغ سەيلىسى، بەزمە، قىز ئولتۇرۇشلە-رىدا ئۇيغۇر قىزلىرى بىلەن بىللە بولغانىكەن. ئۇيغۇرچىنى كۇچا شېۋىسىدە رائوان سۆزلىيەلەيدىكەن، ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل ئوينىيالايدىكەن، ئۇيغۇرچە ناخشا ئېيتالايدىكەن، چىمەن دوپپا، ئەتلەس كۆينەكلەرنى كىيىپ يۇرىدىغان چاغلىرى كۆپ ئىكەن. قۇلىقىنى تەشتۇرۇپ ياقۇت كۆزلۈك زىرە سالغانىكەن، ئۇيغۇر تائاملىرىنى ياخشى كۆرىدىكەن. بەي خېنىمنىڭ تەكلىپى بىلەن بۇ سەنئەت ئۆمىكى دۇدۇ يامۇلىغا بېرىپ بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ

ئايالللىرىغا ئۇچ قېتىم ئويۇن قويۇپ بېرىپتۇ. ساۋۇت ئەپەندى، ئىبراھىم شاكىرۇك، تۇرسۇن شوپۇرنىڭ ئايالللىرىمۇ شۇ سورۇندا بىللە بوپتۇ. بەي خېنىم سەنئەتچىلەرگە جور بولۇپ ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، كۇچادا ئۆتكەن ۋاقىتلىرىنى ئەسلەپ يىغلاپ كېتىپتۇ.

كۇچا سەنئەت ئۆمىكى كۇرەدە بىر ئايدەك ئويۇن قويغاندىن كېيىن چىرايلىق ئۇزىتىپ قويۇلدى. بۇ ئۆمەكنىڭ تەسىرى ۋە تۇرتكىسىدە كۇرە، سۇيدۇڭلەرنىڭ خەلق سەنئەت پائالىيىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىشقا باشلىدى. 1934 ـ يىلى سۇيدۇڭدە ئابدۇراخمان چاڭ، ساۋۇت ساتىراچ، توختاخۇن نەي، ئابلەت داپ، قاسىم دۇتارلاردىن تەركىب تاپقان سازەندىلەر گۇرۇپپىسى تەشكىل قىلىندى. بۇنىڭغا ئەگىشىپ سانائى نەفىسە ئۆمىكى ۋۇجۇدقا كەلدى. سۇيدۇڭ سەنئەتكارلىرىنىڭ پېشۋاسى باۋۇدۇن ئاكا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ تالانتىنى نامايان قىلىپ، سۇيدۇڭدە مەسلى كۆرۈلمىگەن سەنئەت مەدەنىيەت دولقۇنىنى بارلىققا كەلتۈردى. كۇرەدىكى بارات تەمبۇر ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، كۇچا سەنئەت ئۆمىكى ئىشلەتكەن ھەممە سازنى ياساپ، سازەندىلەرنى تەمىنلىدى. كۇرەگە كەلگەن كۇچا سەنئەت ئۆمىكى كۇرەدە ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ، مەڭگۈلۈك ھاياتىي كۈچكە ئىگە سەنئەت ئۇرۇقىنى چاچتى.

تاتار خەلقىنىڭ شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا قوشقان تۆھپىلىرى ھەققىدە ئەسلىمە

ھاكىم جاپپار

تاتار خەلقى مەملىكىتىمىزدىكى تارىخى ئۇزۇن، مەدەنىيەتلىك تۈركىي خەلقلەرنىڭ بىرى. تاتار خەلقى ئۇيغۇر ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن ئەسرلەردىن بېرى بىللە ياشاپ كەلمەكتە. تاتار خەلقى مەملىكىتىمىزدىن باشقا دۇنيانىڭ كۆپلىگەن جايلىرىدا، بولۇپمۇ ئاسىيا بىلەن ياۋروپا تۇتىشىدىغان جايلاردا ياشىغاچقا، باشقا تۈركىي خەلقلەرگە قارىغاندا ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە بۇرۇنراق تەرەققىي قىلغان، 19 ـ ئەسرنىڭ ئاخىرلىرىدىلا سانائىتى تەرەققىي قىلغان ھازىرقى زامان مىللەتلىرى قاتارىغا كىرگەن. بۇنىڭغا مۇناسىپ ھالدا مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى يۇكسەلگەن، تاتارلاردا ئەنە شۇ چاغلاردىن باشلاپ سوكنو توقۇش، تېرە ـ كۆنچىلىك، مىس ئېرىتىش، كېمىسازلىق قاتارلىق ھۈنەر ـ كەسىپ كارخانىلىرى قۇرۇلغان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى تاتارلار ئىسلامىيەتتىن باشلاپ 20 ـ ئەسىرگىچە ئەرەب يېزىقىنى، 1919 ـ يىلىدىن كېيىن لاتىن يېزىقىنى، 1939 ـ يىلىدىن كېيىن سلاۋيان يېزىقىنى قوللانغان.

تاتار بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز، ئۆزبېك قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ تارىخىي قانداشلىقى، تىل ئورتاقلىقى، تېررىتورىيە تۇتاشلىقى، دىنىي ئېتىقاد بىرلىكى قاتارلىق تەرەپلەردە قويۇق مۇناسىۋىتى بار، تارىختىن بېرى ئارىلىشىپ، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇپ، ئۆز ئارا ھەمكارلىشىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، قۇدا بولۇشۇپ

كەلگەن مۇشۇنداق ئالاھىدە ئۆزگىچە سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى جەھەتتە تاتار خەلقى مۇھىم رول ئوينىدى.

20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ تۈركىيانلىق مەخسۇت مۇھىتى قاتارلىق تەرەققىپەرۋەر زاتلار روسىيە تەۋەسىدىن كۆپ-لىگەن تاتار زىيالىيلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىپ كەلگەن، 1913 ـ يىلى روسىيە تەۋەسىدىن ھەيدەر ئەپەندى قاتار-لىق كىشىلەرنى ئەكەلدۈرگەن بولسا، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇرات ئەپەندى (1853 ـــ 1934) نى قازاندىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەل-گەن. مۇرات ئەپەندى ئاۋۋال چۆچەك شەھىرىدە، 1929 ـ يىلىدىن كېيىن تۈركىيادا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، شۇ چاغدا تۈركىيان ئاستا-نىدا «مەخسۇدىيە» نامىدىكى پەننىي مەكتەپ بارلىققا كەلگەن.

ھۆرمەتلىك ئۇستاز گۈلەندەم ئانا (1889 ـــ 1947) يولداشى مۇھىبۇللا ئابدۇللىن ئەپەندى بىلەن بىللە 1818 ـ يىلى تۈركىيان ئاستانىغا كېلىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان، كېيىن چۆچەككە بې-رىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىش جەريانىدا، چۆچەكتە ئاتاقلىق «گۈ-لەندەم» مەكتىپىنى بەرپا قىلغان. گۈلەندەم ئانىنىڭ جاھالەتنىڭ قارا چۈمپەردىسىگە سولانغان، قۇل ئورنىدا خارلانغان ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خانىم ـ قىزلىرىنى ئاشۇ زۇلمەتلىك دۇنيادىن قۇ-تۇلدۇرۇپ، يورۇق دۇنياغا كۆز ئاچقۇزۇشتىكى جاپالىق ئەجرى، تۆھپىسى زور.

شۇ يىللاردا مەخسۇت مۇھىتى مۇھىبۇللا ئەپەندىلەر قاتارىدا ئۇلۇغ شەھىرىدىن ئەلى ئىبراھىم، ھېسامىدىن باۋى، ئابدۇللا لوقمانوف، نىغمەتۇللا شەيخى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلارنىمۇ تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن.

ئەلى ئەپەندى (1900 ـــ 1974) 1919 ـ يىلى ئوقۇش پۈت-تۈرۈپ، سىبىرىيالاتىنسكى شەھىرىگە كەلگەن. ئۇ بۇ شەھەردە شىنجاڭدىن كەلگەن سودىگەرلەردىن تۈركىيانلىق مەخسۇت مۇھىتى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ۋە ئۇنىڭ تەكلىپى بىلەن تۆگە كارۋان-

لىرى ئارقىلىق 1919 ـ يىلى سىنتەبىردە تۇرپانغا كېلىپ ئوقۇتـ
قۇچىلىق قىلغان. ئۇ 1930 ـ يىلى بۇرھان شەھىدى، ھەيدەر
سايرانى، تۆمۈر غەلى ئىسھاقوفلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن 1937 ـ
يىلىغىچە ئۇرۇمچىدىكى يېڭىدىن قۇرۇلغان 6 ـ مەكتەپتە ئوقۇتـ
قۇچىلىق قىلغان ھەمدە بۇنىڭغا قوشۇمچە تۇرلۇك مەخسۇس
كۇرسلارنى ئېچىش ۋە بۇ كۇرسلارغا مۇدىرلىق قىلىش ۋەزىپەـ
سىنى ئۆتىگەن، شۇنداقلا بۇ مەخسۇس كۇرسلارغا دەرس بەرگۈچى
سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ رۇس تىلىدا تۇزگەن دەرسلىك ما ـ
تېرىياللىرىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان، 1937 ـ ، 1938 ـ
يىللىرى ئاقسۇ مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن
ۋە ئاقسۇ ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ مۇدىرلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە
ئالغان، 1938 ـ يىلىدىن 1940 ـ يىلىغىچە ئاقسۇ كونا شەھەر
ناھىيەسىنىڭ ھاكىمى بولغان، 1946 ـ يىلى ئۆلكىلىك مائارىپ
نازارىتى تەھرىر ـ تەرجىمە بۆلۈمىنىڭ باشلىقى بولۇپ، دەرسـ
لىك تۇزۇشكە قاتناشقان ۋە شۇ يىلى ئۆلكىلىك مەركىزىي تاتار
مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولغان، 1947 ـ يىـ
لى بىتىم بۇزۇلغاندىن كېيىن، غۇلجىغا بېرىپ تاكى ئازادلىققەـ
چە غۇلجىدا تاتار مەكتەپ مۇدىرى ۋە ئەرلەر تولۇق ئوتتۇرا مەكـ
تىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن، ئازادلىقتىن كېيىن ئۇزۇن
ۋاقىت ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي كېڭەشنىڭ ئەزاسى بولغان.
ئەلى ئەپەندى 1940 ـ يىلى جاللات شېڭ شىسەي تەرىپىدىن
قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىپ، 1945 ـ يىلى تۇرمىدىن
چىقتى. ئەلى ئەپەندى 1956 ـ يىلىدىن كېيىن شىنجاڭ سىفەن
داشۆسىدە، ئىلى سىفەن مەكتەپتە ئىشلىدى، شىنجاڭ داشۆسى
كۇتۇپخانىسىنىڭ باشلىقى بولدى. 1979 ـ يىلى ئەلى ئەپەندىنىڭ
نامى ئەسلىگە كەلتۇرۇلدى. ئەلى ئەپەندى 1929 ـ يىلى تۇرپانـ
لىق ئۇيغۇر قىزى پاتىمە رەخمۇۋا بىلەن تۇرمۇش قۇرۇپ ئەر ـ
ئايال ئىككىسىلا ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان.

تاتار زىيالىيلىرىنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ۋە ئىقتىسادىي

خىزمەتلەردىكى تۆھپىسىنى ئىلى رايونىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك كۆرگىلى بولىدۇ. 20 ـ يىللاردىن كېيىنلا ئىلى رايونىنىڭ مە-دەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىدا تاتار زىيالىيلىرىنىڭ رولى كۆرۈ-نەرلىك بولۇپ كەلدى. غۇلجىدىكى ئاتاقلىق تاتار زىيالىيلىرىدىن ھەبىب يۇنچى (1908 ـــ 1945)، فەرىد ئابىدى، زەينەپ ئابىدى (1905 ـــ 1985)، غارىپ سىراجى، ماھىنۇر خانىم سىراجىيېۋا، مالىك بېكتېمىروف، فەرىخە ئەلى ئەكبەروۋا قاتارلىقلارنى ھۆر-مەت بىلەن تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ. بۇلاردىن ھەبىب يۇنچى، ما-لىك بېكتېمىروفلار گېرمانىيە ۋە تۈركىيىلەردە ئوقۇغان بولۇپ، بىر نەچچە خىل چەت ئەل تىلىنى بىلىدىغان يۇقىرى سەۋىيىگە ئىگە كىشىلەر ئىدى. قالغان ئىسمى ئاتالغانلارمۇ مول بىلىم ـ تەجرىبىگە ئىگە پېداگوگلار بولۇپ، رۇس تىلىنى بىلەتتى. مالىك بېكتېمىروف بىلەن فەرىخە ئەلى ئەكبەروۋالار ئىلى گىمنازىيە (ئىلى بىلىم يۇرتى) نىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى بولۇپ، مېنىڭ ئۇس-تازلىرىم ئىدى. مالىك ئەبزى ئالگېبرا، فىزىكا، خىمىيە قاتار-لىق دەرسلەرنى، فەرىخە ئاپپاي بولسا زوئولوگىيە، ئاناتومىيە دەرسلىرىنى بېرەتتى.

ھەبىب يۇنچى 30 ـ يىللاردىن باشلاپ، ئاساسلىقى، ئىلىدا گېزىتخانىنىڭ باشلىقلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتقان بولسىمۇ، ئۇ يەنە ھەر يىلى يازلىق تەتىلدە ئېچىلىدىغان ئوقۇتقۇچىلارنى تەر-بىيىلەش كۇرسلىرىدا دەرس ئۆتەتتى. ئۇ 1944 ـ يىلى قۇرۇلغان يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلات «ئازادلىق جەمئىيىتى» نىڭ ئا-ساسلىق ئەزالىرىدىن بىرى ئىدى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا ناھا-يىتى كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ۋە مائارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى بولغانىدى. 1945 ـ يىلى 2 ـ ئايدا كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتتى.

40 ـ ۋە 50 ـ يىللاردا غۇلجا شەھىرىدىكى بىر قانچە نۇق-تىلىق مەكتەپلەرنىڭ مەسئۇللىرى تاتار زىيالىيلىرى ئىدى. مە-

سىلەن: غۇلجا ئۆزبېك مەكتىپى («نەمۇنە» مەكتەپ، ھازىرقى 5 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) نىڭ ئىلمىي مۇدىرى رەمزىيە خانىم، غۇلجا «شەرق» مەكتەپ (ھازىرقى 11 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ) نىڭ ئىلمىي مۇدىرى ئەلفىيە خەمىدۇلا، «ئۇمىد» مەكتەپ ۋە «سايرامىيە» (ھازىرقى 2 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ) لەردە 1920 ـ يىلىدىن تارتىپ ئۇقۇتقۇچىلىق ۋە مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۆتەپ كەلگەن پېشقەدەم ئۇستاز زەينەپ ئابىدۇلا، غۇلجا قىزلار تولۇق ئوتتۇرا مەكتېپىگە مۇدىر بولغان ماھىنۇر سىراجىيۇلا بىلەن رەئىسە كېرىموۋلا، تاتار مەكتەپ (ھازىرقى 6 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ) نىڭ مۇدىرى كېرىم خالىد قاتارلىقلار.

شىنجاڭدىكى ھازىرقى يۇقىرى ئۇنۇملۇق ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇتقۇچى ۋە كادىرلىرىنىڭ زور بىر قىسمى پېشقەدەم ئۇستاز لىرىدىن ئېرىكچى يۇنۇچى، ئابدۇلھەي ئەختەموف (1918 ـ 1978)، ۋافى يولدابايېفلارنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئالىدۇ. ئېرىكچى يۇنۇچى ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىدا ئىلى بىلىم يۇرتىدا، ئازاد لىقتىن كېيىن شىنجاڭ شۆيۇەنىدە فىزىكا ـ ماتېماتىكا فاكۇلتېتىنىڭ مەسئۇلى بولغان ۋە بۇ پەنلەردىن دەرس ئۆتكەن. ئابدۇلھەي ئەبزى يېتىشكەن خىمىك بولۇپ، ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ داشۆسىدە تاكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە خىمىيە دەرسى ئۆتكەن. ۋافى يولدابايېف بولسا ئۇچ ۋىلايەت ۋاقتىدا ئىلى بىلىم يۇرتىدا، ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ سەۋەن شۆيۇەنىدە تارىخ ـ جۇغراپىيە فاكۇلتېتىنىڭ مەسئۇلى بولغان ۋە جۇغراپىيىدىن دەرس ئۆتكەن. مانا مۇشۇ تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئەنە شۇنداق كۇچ چىقىرىشى بىلەن تارىختا تۇرپاندا «مەخسۇدىيە»، چۆچەكتە «مەھمۇدىيە»، «گۇلەندەمىيە»، ئىلىدا «ھۇسەينىيە»، «تۇرانىيە» ۋە «سايرامىيە» قاتارلىق يېڭىچە مەكتەپلەر قەد كۆتۈرگەنىدى.

غۇلجا، ئۇرۇمچى، چۆچەك قاتارلىق جايلاردا مەكتەپ مائارىدىن باشقا، تاتار خەلقىنىڭ باشلامچىلىقىدا زامانىۋى سەنئەت

ئۆمەكلىرى (كۇرژۇكلىرى) قۇرۇلۇپ، تۇرلۇك مەدەنىي پائالىيەت-لەر ئۆتكۈزۈلۈپ تۇراتتى. بۇنىڭ ئۈيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلق-لىرىگە بولغان تەسىرى زور بولۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەتتىمۇ زور ئىلھاملاندۇرۇش رولىنى ئوينىدى. بولۇپمۇ ئاتاقلىق تاتار شائىرى ئابدۇللا توقاي، ھادى تاختاشلارنىڭ نامى كەڭ ئۈيغۇر زىيالىيلىرىغا خېلى ئۇزۇندىن بېرى تونۇشلۇق. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق مەشھۇر ئۇيغۇر شائىرلىرى ئۇلارنى ئۇستاز تۇتقانىدى.

شىنجاڭدا ھازىرقى زامان تەنتەربىيە پائالىيەتلىرىنىڭ قانات يېيىشىدىمۇ تاتار خەلقى باشلامچى بولدى، دېيىشكە بولىدۇ.

شىنجاڭنىڭ مالىيە ئىشلىرىدىمۇ تاتارلاردىن چىققان بوغالتېر، ئىقتىسادشۇناسلار ئۆز تالانتىنى كۆرسەتتىپ، مالىيە - بوغالتېرلىق كەسپلىرى بويىچە ئېچىلغان كۇرسلاردا دەرس ئۆتۈپ، مالىيە كادىرلىرىنى تەربىيىلىدى. ئازادلىقتىن بۇرۇن ۋە ئازادلىقتىن كېيىنكى بىر مەزگىلگىچە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى ئۇرغان، زاۋۇت، كارخانىلىرىنىڭ مالىيە ئىشلىرىدا نۇرغۇن تاتار ياشلىرى ۋە كادىرلىرى ئىشلەپ كەلدى. مەسىلەن: ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى ۋاققاس ھاجى مىرشانوف، مالىيە نازارىتىنىڭ باش بوغالتېرى ھەم بانكا باشلىقى، ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونوم رايونلۇق ئاشلىق نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان ھۈسەين مۇراتوف، ئىلى ۋە ئالتايلاردىكى ۋالىي مەھكىمىلىرىنىڭ مالىيە ئىشلىرىنى باشقۇرۇپ كەلگەن رەفقەت ئەبزى، غىلاجىدىن ئەبزى، سادىق دولاتوفلارنى تىلغا ئېلىشقا بولىدۇ.

تاتار خەلقىنىڭ ئۆچمەس تۆھپىسىنى ئۇلارنىڭ شىنجاڭ خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىدە ئوينىغان رولى، كۆز-سەتكەن خىزمەتلىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ. ھازىرقى زامان-دىنلا ئالدىغان بولساق، ئىلىنى مەركەز قىلىپ كۆتۈرۈلگەن ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا ھەبىب يۇنچىنىڭ ئوينىغان رولى ھەم-

ممگه مەلۇم. ئۇنىڭدىن باشقا، ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىك قاتلىمى- نىڭ مۇھىم بىر ئەزاسى، ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ يېقىن سەپدە- شى، گېنېرال ئىدارىسى باشلىقى بولغان، ئازادلىقتىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي كومىتېتى- نىڭ ئەزاسى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بولغان ئەسئەت ئىسھاقوف (1921 ــ 1976)نىڭ نامىنى ھەممىز ئېپتىخار ـ سېغىنىش ھېسسىياتىمىز بىلەن تىلغا ئېلىپ ئەسلەيمىز. ئەس- ئەت ئەبزى پىشقان تەربىيىچى ھەم تەشۋىقاتچى بولۇپ، ئەڭ كەم- تەر، ئەڭ پاك ـ دىيانەتلىك، راست سۆزلۈك، ئاق كۆڭۈل يولداش ئىدى. مەن بىر مەزگىل ئۇنىڭ رەھبەرلىكىدە بىللە ئىشلىدىم. ئۇنىڭ ئىشچانلىقىنى، مەسئۇلىيەتچان پوزىتسىيەسىنى، يۇكسەك ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى، توغرا ۋە ئادىل ئىستىلىنى ھازىرغىچە ئەسلەپ، ئۆزۈمگە ئۇلگە قىلىپ كەلدىم.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، يەنە ئۇچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى- نىڭ ئاتاقلىق گېنېرالى مەرغۇپ ئىسھاقوف، ئۇچ ۋىلايەت ئارمى- يىسىنىڭ پولكوۋنىكلىرى ئايتوغان يۇنچى، فۇئات خەمىدوف قاتارلىقلارنىڭ خەلق ئازادلىق يولىدا كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى ھەمدە نىلقىدىن قوزغالغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلىپى- دىكى پارتىزانلىق ئۇرۇش مەزگىلىدىكى نامى چىققان، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنى ئالاقزادە قىلغان خەلق باتۇرلىرى ئىچىدە تا- تار خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىدىن باتۇر ئاتالغان خەمىت مۇسلىموف (1944 ـ يىل 9 ـ ئايدا نىلقا ناھىيىسىنى ئازاد قە- لىش ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان)، فاتىخ مۇسلىموف، رەپىق بايچۇ- رىنلار دائىم ئەسكە ئېلىنىدۇ، ئەلۋەتتە.

دېمەك، شىنجاڭ خەلقىنىڭ مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىدە بولسۇن، جۇملىدىن مەدەنىيەت ـ مائارىپ، مالىيە ئىشلىرىدا بولسۇن، تاتار خەلقىنىڭ، تاتار زىيالىيلىرىنىڭ ئەمگىكى، سىڭ- دۈرگەن قان ـ تەرى، قوشقان تۆھپىسى ئىنتايىن زور. مەن بۇ

ماقالەمدە تاتار زىيالىيلىرىنىڭ تۆھپىسىنى پەقەت بىر قىسىم ئۇستازلارنى ۋە يولداشلارنى ئەسلەش قاتارىدىلا يۇزەكى تونۇشتۇ- رۇپ ئۆتتۇم.

تاتار خەلقىنىڭ شىنجاڭدىكى باشقا مىللەتلەر بىلەن قولنى قولغا تۇتۇشۇپ، مىللىي ئازادلىق كۈرەشلىرىدە خەلقىنى ئويغىتىش، نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش يولىدا كۆرسەتكەن ئۆچمەس خىزمەتلىرى سان ـ ساناقسىز. بىز شىنجاڭ تارىخىدا ئۆچمەس ئىز قالدۇرۇپ ئۆتكەن بۇ كىشىلەرنى مەڭگۈ ئەسلەيمىز. ئۇلارنىڭ تارىخىي تۆھپىلىرى ھەرگىز ئۇنتۇلمايدۇ. بۇ كىشىلەر شىنجاڭ تارىخىنىڭ سەھىپىسىدىن تېگىشلىك ئورۇن ئېلىشقا ھەقلىق.

جەسەتنى سازايى قىلىش

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1968 ـ يىلى مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى تازا ئەۋجىگە چىقىپ، رەئىس ماۋزېدۇڭغا، كومپارتىيىگە ساداقەت بىلدۈرۈش دولقۇنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلدى. ئەتىگەندە ماۋزېدۇڭنىڭ سۈرىتى ئالدىدا ساداقەت ئۇسسۇلى ئويناش، ساداقەت ناخشىسى ئېيتىش، كەچتە بىر كۇنلۇك ئىشتىن دوكلات بېرىش ساداقەتنىڭ كونكرېت ئىپادىسى ئىدى. ساداقەت بىلدۈرۈشكە ھەربىي قىسىمدىكى ئوفىتسېر ـ ئەسكەرلەر، كان، زاۋۇتلاردىكى ئىشچىلار، يېزىلاردىكى دېھقانلار ۋە ئوقۇتقۇچى ـ ئوقۇغۇچىلار تولۇق قاتنىشىشى كېرەك ئىدى. «ساداقەت ناخشىسى» دا:

قەدىردان ماۋجۇشى قەلبىمىزدىكى قىزىل قۇياش،
سىزگە ئېيتار سۆزىمىز شۇنچە كۆپ بىزنىڭ.
كۇيلەپ سىزنى تۇگىمەس ناخشىمىز بىزنىڭ،
كۇيلەپ سىزنى زور ھاياجاندا.
باقار ئىللىق چىرايلار قىزىل قۇياشقا،

بىز سىز ئاتىمىزغا چەكسىز ئۇزۇن ـ چەكسىز ئۇزۇن ئۆمۇر تىلەيمىز.

دېگەنگە ئوخشاش مىسرالار بار ئىدى.

قاراقاش ناھىيىسىدە 1968 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۇنى ئەتىگەندە يېڭىشەھەر كەنتىنىڭ 1 ـ مەھەللىسىدىكى دېھقانلار «ساداقەت ئۇسسۇلى» ئويناش ئالدىدا ئەتىرەت باشلىقى توختاخۇن يوقلىما قىلىپ، مەمتىمىننىڭ كەلمىگەنلىكىنى بىلدى.

هاشىخان دېگەن ئايال توختاخۇنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن مەمتە-
مىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ، ئۇنى ئويغاتتى. مەمتىمىن دادىسى كې-
سەلدە، ئىنىسى ئەلەم كۆرىشىدە ئۆلۈپ كەتكەن تىكەندەك يالغۇز
ئوغۇل ئىدى. مەمتىمىن ھازىرلا باردىغانلىقىنى ئېيتتى. تو-
تاخۇن ھاشىخانىنىڭ يالغۇز كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ:
— مەمتىمىننى نېمىشقا بىللە ئېلىپ كەلمىدىڭىز؟ كەينى-
ڭىزگە قايتىپ، دەرھال ئۇنى بىللە ئېلىپ كېلىڭ، — دېدى.
ھاشىخان كەينىگە يېنىپ مەمتىمىنىڭ ئۆيىگە كېلىپ:
— تېز بولۇڭ، شياۋدۇيجاڭ ئاچچىقلاپ قالدى، — دېدى.
مەمتىمىن:
— كىيىمىمنى كىيىۋاتىمەن، ھازىرلا باراي، توختاخۇن مەن
بىلەنلا قاپتىغۇ؟ — دېدى. ھاشىخان توختاخۇنىڭ يېنىغا كې-
لىپ، گەپتىن گەپ تۇغدۇرۇپ:
— مەن توختاخۇنىڭ X نى بىرنېمە قىلمىدىم. مەن بار-
مىسامۇ ناخشىسىنى ئوقۇۋاتقۇدەك، — دېدى دەپ تۇرۇشىغا مەم-
تىمىن كېلىپ قالدى. توختاخۇن مەمتىمىنگە:
— نېمىشقا شۇنداق دەيسەن، — دەپ ھۆركىرەپ دېۋىلەپ
كەلدى. مەمتىمىن ئۇنداق دېمىگەنلىكىنى دەپ تۇرسىمۇ، توختا-
خۇن ئۇنىڭ ياقىسىنى بوغۇپ:
— ئاشۇ گېپىڭنى مېنىڭ ئالدىمدا يەنە بىر دېگىنە، — دەپ
ۋارقىراپ، 18 ياشلىق مەمتىمىننى ئاستىغا بېسىۋېلىپ ئۇرۇشقا
باشلىدى. مەمتىمىن مۇشتقا چىدىيالماي «توۋا قىلدىم» دېگەن
مەنىدە «ماۋجۇشى ياشىسۇن!» دەپ توۋلىدى. لېكىن توختاخۇن
ئۇنى ئۇرىۋەردى. مەمتىمىن جان ئاچچىقىدا يانچۇقىدىكى پىچە-
قىنى سۇغۇرۇپ ئېلىپ، ئۆزىنى بېسىپ تۇرغان توختاخۇنىڭ
بوينىغا تىقتى. پىچاق ئىتتىك بولغاچقا، توختاخۇنىڭ بويۇن
تومۇرىدىن ئوقتەك قان ئېتىلىپ چىقىپ شۇ يەردىلا جان بەردى.
«سادىق بولۇشقا قارشىلىق كۆرسەتكەن قاتىل، نەق ئەكسىل
ئىنقىلابچى» مەمتىمىن دەرھال تۇرمىگە قامالدى. ئىنقىلابىي

ئامما (ئاساسلىقى توختاخۇنىڭ تۇغقانلىرى) ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسى ئالدىغا كېلىپ، مەمتىمىننى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، پرولېتارىيات دىكتاتۇرىسىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى نامايان قىلىشنى تەلەپ قىلدى. ئايرىم كامىرغا سولاپ قويۇلغان مەمتىمىن بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قورقۇپ كەتتى. چاپىنىنى يىرتىپ يىپ ئېشىپ، كامىرنىڭ ئىچىدە ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى.

ھازىرقى ناھىيىلىك تۇرلۇك مالىلار شىركىتىنىڭ ئۇنۇمۇر ـ سال ماگىزىنىنىڭ ئورنى ئەسلىدە ئېگىز مازارلىق ئىدى. 1966 ـ يىلى يازدا لاي ئېقىتىپ توزلەندى. 1967 ـ يىلىدىن باشلاپ بۇ يەر ناھىيە بويىچە چوڭ يېغىن مەيدانى بولدى. يېغىن سەھنىسى ئالدىدىكى لوزۇنكا، پلاكات ئېسىلىدىغان دار شەكىللىك ياغاچ قۇرۇلما ئاشۇ كۈنى بەئەينى دارنىڭ ئۆزىلا بولغانىدى.

ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سەھنىدە مەمتىمىننىڭ جىنايىتىنى ئوقۇدى ۋە «جىنايىتىدىن قورقۇپ ئۆلۈۋالغان نەق ئەكسىلئىنقىلابچى دارغا ئېسىلسۇن» دەپ ھۆكۈم ئېلان قىلدى. مەمتىمىننىڭ بوينىغا سىلىنغان سىرتماق تارتىلىپ، جەسەت تۆت مېتىر كۆتۈرۈلگەندە ئارغامچا ئۇزۇلۇپ كېتىپ، جەسەت يەرگە چۈشۈپ كەتتى. مەيدانغا يىغىلغانلار 2000 دىن ئارتۇق كىشى بولۇپ، ھېچكىمنىڭ يىغلىشى ۋە كۈلۈشىگە رۇخسەت يوق ئىدى. ھېيت قاسىم، باۋۇدۇن، ئەمەتجان، تۇرسۇننىياز دوداەن قاتارلىق يەتتە «ئۇنسۇر» بۇيرۇققا بىنائەن جەسەتنى شەھەر رەستىلىرىدە سۆرەپ سازايى قىلدى. جەسەت تاشتىن ـ تاشقا سوقۇلۇپ، كىيىملىرى جۇل ـ جۇل بولۇپ كەتتى. «ئىنقىلابىي ئامما» ۋەكىللىرى «ئۇنسۇر»لارغا:

ـــ تېز يۈگۈرۈپ سۆرىگىن، ـــ دەپ ھەيۋە قىلاتتى. ئۇلار دىن بىرسى تېز ماڭمىدى دەپ ھېيىت قاسىمنىڭ پۇتىغا نەيزە سانجىدى. يەنە بىر «ئۇنسۇر» يولبويى جەسەتنى يوغان تاياق بىلەن ئۇرۇپ «ئىنقىلابىي ئاممىنىڭ غەزىپ ـ نەپرىتى»نى نامايان قىلىپ ماڭدى. «ئۇنسۇر»لار جەسەتنى سۆرەپ شەھەر كوچىلىرىنى

ئايلاندۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، دەريا بويىغا سۆرەپ چىقتى. «ئىنقىلابىي ئىمما» ۋەكىللىرى جەسەتنىڭ بوينىنى سۆگەتنىڭ ئاچىسىغا ئېسىپ، ئاستىغا پاخال دۆۋىلەپ، بېنزىن چېچىپ ئوت قويۇۋەتتى. جەسەتنىڭ پۇرىقى ئەتراپنى بىر ئالدى. كۆيۈپ قاردىاپ كەتكەن جەسەتنى دەريا بويىغا كۆمۈپ قويۇشتى.

بۇ ئىش بۇ مۇدھىش ۋەقەگە شاھىت بولغان كىشىلەرنىڭ ئېسىدىن تېخى كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى يوق.

تار جىلغىسىدىكى قانلىق جەڭ

مەمتىمىن ياسىن

1935 ـ يىلى 24 ياش ۋاقتىم ئىدى. كۈز پەسلىدە مەھمۇت شىجاڭنىڭ 6 ـ شى 32 ـ تۈەن 2 ـ لىيەن (لىيەنجاڭ تۈرپانلىق ھەمدۇل ئىدى) 3 ـ پەي (پەيجاڭ ئاقسۇ ناھىيە ئايكۆل يېزىسىدىن باست قارى بولۇپ، 1933 ـ يىلى تۆمۈر شىجاڭغا قوشۇلۇپ كەلگەنلەردىن ئىدى)، 2 ـ بەندە (بەنجاڭ قومۇللۇق ھېمىت ئىدى) ئۆز ئىختىيارلىقىم بىلەن ئەسكەر بولدۇم. ئۇ چاغدا مۇئاۋىن تۈەنجاڭ مۆيدىن قاماقتا ئىكەن، بوساق تۈەنجاڭ ئىدى. 1937 ـ يىلى 4 ـ ئايدا مەھمۇت شىجاڭ ھىندىستانغا قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، يەكەندىكى 34 ـ تۈەن، يېڭىساردىكى 33 ـ تۈەن ۋە قەشقەر شەھىرى دۆڭباغدىكى 32 ـ تۈەننىڭ كۆپ قىسمى خوتەندىكى ماخۇسەن قىسىملىرى بىلەن بىرلىشىپ، شېڭ شىسەيگە قارشى تىغ كۆتۈردى. بىز قوزغىلىپ چىققاندىن كېيىن، 6 ـ شىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرى بىزگە قوشۇلدى، قالغانلىرى قۇربان سەئىدى (6 ـ شىدا شتاب باشلىقى) ۋە رۇس مەسلىھەتچىلەرنىڭ دەۋىتى بىلەن يېڭىشەھەرگە چېقىپ كېتىپ، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى تەرەپتە تۇردى. شۇنداق قىلىپ، قوشۇن توقسۇنلۇق ئابدۇنىياز كامالنى دۇنزىيە باشلىقى، تۇرمىدىكى مۆيدىننى (كورلا شەھەر ئىچىدىن) شتاب باشلىقى قىلىپ تىكلەپ، ماخۇسەننىڭ قول ئاستىدىكى مافۇيۇەن قىسىملىرى بىلەن ماسلىشىپ يەكەن، يېڭىسار، قەشقەر مارالبېشى ۋە ئاقسۇ، شايار، كۇچالارغىچە ئۇرۇش قىلىپ بېرىپ، شېڭ شىسەينى خىلىلا تەمتىرەتتۇق. ئادەم سانىمىزمۇ 8000 دىن ئېشىپ يەتتە تۈەن بولۇپ كېڭەيدى.

ئاقسۇ دەريا خان كۆۋرۈكى بويىدا ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى بەلەن قاتتىق تىركىشىپ قالدۇق، ئەسكەرلىرىمىز قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلار كەمچىل، تەمىنات يېتىشمىگەن ئەھۋالدا بەرداش-لىق بېرىپ ئۇرۇش قىلدى. مارالبېشى، كەلپىن، ئاۋات، ئۇچ-تۇرپان، ئاقسۇنىڭ جەنۇبى ـ دەريانىڭ بۇ قېتى بىزنىڭ ئىشغا-لىيىتىمىزدە ئىدى.

قىسىملىرىمىز ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ئايكۆل يېزىسى دائىر-رىسىدە تۇرۇۋاتقاندا، شېڭ شىسەي تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆ-زى يېتىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ياردەم سورىدى. سوۋېت ئىت-تىپاقى ماشىنىلاشقان بىر قىسىم قىزىل ئارمىيىسىنى ئۇلۇغچات ئارقىلىق شىجاڭغا كىرگۈزدى. شېڭ شىسەينىڭ چېگرا ئامانلىق ساقلاش قىسىملىرى ئۇلارغا ماسلاشتى. سوۋېت قىزىل ئارمىيە-سى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن بىر بۆلىكى يەكەن، خوتەن تە-رەپكە، بىر بۆلىكى مارالبېشى، ئاقسۇ تەرەپكە ھۇجۇمغا ئۆتتى، بىز بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ دەرھال كەلپىندىن ئۇچتۇرپانغا چې-كىندۇق. سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى قۇ-رۇقلۇقتىن، ئايروپىلانلىرى ھاۋادىن ھۇجۇم قىلاتتى. بىز ئۇچ-تۇرپاندىن ئايكۆلگە چېكىندۇق. قىزىل ئارمىيە ئايروپىلانلىرى بۇ يەرگىمۇ يېتىپ كېلىپ بومبارداىمان قىلىشقا باشلىدى. ساي ئېرىقتىكى ئىمىن ئاكىنىڭ قورۇسىغا بومبا چۈشۈپ قورۇنى كۆكۈم تالقان قىلىۋەتتى. ئايروپىلانلار يەر بېغىرلاپ ئۇچقانلىق-تىن، قىسىملىرىمىز ساي ئېرىقتا ئاددىي مىلتىق بىلەن بىر ئايروپىلانىنى ئېتىپ چۈشۈرۈپ رۇس ئۇچقۇچىنى ئەسىر ئالدى، بۇ ئۇچقۇچى ئېگىز بوي، چېقىر كۆز بولۇپ، ئىنتايىن ھاكاۋۇر ئىدى.

بىز پۇقرالارنىڭ ئەمىلىكىنى ئويلاپ، ئايكۆلدىكى ئاھالە-لەر رايونىدىن چېكىنىپ يانئېرىق، قۇمباش، بەشئېرىق ئارقىلىق ئاۋاتقا، ئاندىن ئاۋات غورۇچۆلگە چېكىندۇق، چۆل ـ جەزىرىلەر-دە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق. بومبارداىمان قىلىۋاتقان ئايرو-

پىلانلار ئايكۆل كونا بازار ئىچىدە پەس ئۇچۇپ يۇرگەندە، ئۇلاردىن بىرىنىڭ قانىتى كونا بازار بەگ مەھكىمىسىنىڭ ئالدىدىكى كۆۋۈرۈك بېشىدا يوغان تېرەككە سوقۇلۇپ كېتىپ پاچاقلاندى. 2 ـ كۈنىگىچە كۆرگىلى كەلگەنلەرنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. كېيىن بۇ ئايروپىلان سۈنئۇقلىرىنى ھۆكۈمەت تەرەپ ھارۋا، تۆگىلەرگە ئارتىپ ئاقسۇغا ئېلىپ كەتتى.

سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى ۋە شېڭ شىسەي قىسىملىرى ھۇجۇمنى كۈچەيتىپ بىزگە زادىلا ئارام بەرمىدى، قىسىملىرىمىزنىڭ بىر بۆلىكى يانئىپرىق ئارقىلىق، بىر بۆلىكى قۇمباش ئارقىلىق ئاۋاتقا چېكىندى.

قىسىملىرىمىز غورۇچۆلدىكى چاغدا ئۈزۈندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن بەزىبىر ئىختىلاپلار تۈپەيلىدىن، مافۇيۈەن قىسمى بىلەن ئارىمىز بۇزۇلدى، سۈركىلىش كۆپەيدى، شۇ ئارىدا سايئىپرىقتا بىزگە ئەسىرگە چۈشكەن رۇس ئۇچقۇچىسى سوۋېت ئايروپىلانلىرىنىڭ ماسلىشىشى بىلەن قېچىپ كەتتى. بىر كۈنى تۈيۈقسىزلا يىغىلىش بۇيرۇقى بېرىلدى، بىز ھەممىمىز سىدىق كۆۋرۈكى بويىغا يىغىلدۇق، مافۇيۈەن قىسىملىرىمۇ يىغىلدى، ئابدۇنىياز شىجاڭ باشلىق تۈەنجاڭلارمۇ بار ئىدى. شاپ بۇرۇت، ئاق سېرىق، چېقىر كۆز، ئېگىز گەۋدىلىك مۆيدىن تۈەنجاڭ يالاڭباش، ئاق خەسىدىن كۆڭلەك ـ تامبال كىيگەن، قولى باغلانغان ھالدا بىر بەن قوراللىق ئەسكەر تەرىپىدىن يالاپ ئېلىپ كېلىندى. باشلىقلار ئۆزئارا بىر نېمە دېيىشىپ ئاندىن بىزگە:

ـــ ئۇ ئىنقىلابقا خائىنلىق قىلدى، كىم چاپىدۇ! ـ دەپ جاكارلىدى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممىمىزنىڭ بېشى چۈشۈپ كەتتى. چۈنكى ئۇ ئەسكەرلەرگە غەمخور كىشى ئىدى. شۇڭا ئۇنى قەتلى قىلىشقا ئادەم چىقمىدى. ئاڭغىچە مۆيدىن تۈەنجاڭ ئىككى رەكەت تۆۋۈە ـ ئىستىغفار نامىزى ئوقۇۋالدى. جاكار قايتا ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، 3 ـ لىيەندىن ئەيسا ئىسىملىك بىرى چىقىپ:

ـــ ئەرگە بىر نۆۋەت، يەرگە بىر نۆۋەت دەپتىكەن، مانا مەن

چاپمەن ـ دېگىنىچە قىلىچىنى يالىڭاچلاپ كېلىپ يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان مۆيدىن تۇەنجاڭنىڭ گەجگىسىگە چاپتى، ئەتراپ سۇر ـ لۇك تۇس ئالدى، باش ئۇزۇلمىگەچكە، ئەيسا ئۇنىڭ مەيدىسىگە دەسسەپ تۇرۇپ 2 ـ قېتىم قىلىچ ئۇرۇپ بېشىنى ئۇزۇۋەتتى، ناھايىتى كۆپ قان چىقتى. باش بىلەن تەن بىرلىكتە توغراق مازاردىكى بىرتۇپ توغراقنىڭ تۇۋىگە كۆمۈپ تاشلانغاندىن كې ـ يىن، قىسمىلار ئۆز رېتىى بويىچە ئۆزى تۇرۇشلۇق جايلارغا قايـ ـتىشتى.

مۆيدىن تۇەنجاڭنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە ئىلگىرى ـ كېيىن ھەرخىل گەپلەر چىقتى. بەزىلەر مۆيدىن تۇەنجاڭ كېيىن ئاينىپ شېڭ شىسەي تەرەپكە بىزنىڭ ئەھۋالىمىزدىن مەلۇمات بەرگەنـ ـكەن، مەلۇمات يېرىم يولدا قولغا چۈشۈپ قاپتۇ دېسە، بەزىلەر رۇس ئۇچقۇچىنى مۆيدىن تۇەنجاڭ قاچۇرۇۋەتكەنمىش دېيىشتى. يەنە بەزىلەر مۆيدىن تۇەنجاڭ تۇڭگان قىسىملىرى بىلەن كېلىـ ـشەلمىگەچكە، تۇڭگانلارنىڭ بېسىمى بىلەن چېپىلغان دېيىشتى. بىز ئۇ چاغلاردا ئاددىي ئەسكەر ئىدۇق. شۇڭا ھەقىقىي ئەھۋالدىن خەۋىرىمىز يوق ئىدى.

سوۋېت ـ شېڭ شىسەي قىسىملىرى ئايروپىلانلارنىڭ مۇھا ـ پىزىتىدە بىزگە غورۇچۆلدە قاتتىق ھۇجۇم باشلىدى. تايانچ بازدـ ـمىز يوق، ئوق ـ دورىمىز كەمچىل، قورال ـ ياراغلىرىمىز ناچار بولسىمۇ، تەسلىم بولماي جان تىكىپ ئېلىشتۇق، ئەممما ئاخـ ـرىدا يەنىلا بەرداشلىق بېرەلمەي غورۇچۆلدە تارمار بولۇپ، قارا ـ كۆل، مارالبېشى، خوتەن دەرياسى، شايار تەرەپلەرگە بۆلۈنۈپ چېكىنىدۇق. شۇ ئاردا مۇنداق بىر ئىش بولۇپ ئۆتكەنىدى. دۇش ـ مەنلەر تېخى غۇرۇچۆلگە باستۇرۇپ كېلىش ئالدىدا ھەمىدۇل لىيەنجاڭ شتابنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن مېنى توختى ئىسىلىك يەكەنلىك ئەسكەر بىلەن بىرگە قوغلاپ كېلىۋاتقان قوشۇننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇچ كىلومېتىر ماڭغاندا قۇم دالدىسىدىن بىزگە قارىتىپ ئوق ئېتىلدى. توختىنىڭ ئېتى

ۋە ئۆزىگە ئوق تېگىپ شۇ يەردىلا ئۆلدى. دەرھال يېتىپ ئېتىش-تىم. بىر چاغدا بىرسى ئارقامدىن «قولۇڭنى كۆتۈرا!» دېۋىدى، كەينىمگە ئۆرۈلۈپ قارىسام، مېنى ئەسىر ئالغىنى شېڭ شىسەي قىسملىرىنىڭ ھەربىي فورمىسىنى كىيگەن، ئېگىز بويلۇق، 25 ياشلار چامىسىدىكى بۇغداي ئۆڭلۈك بىر ئۇيغۇر يىگىت ئىكەن. ئۇ ئاۋۇال مېنىڭ ئەھۋالىمنى سورىدى، مەن يوشۇرماي ھەممىنى دەپ بەردىم. ئۇ بىر ھازا ئولتۇرۇپ كېتىپ، ئاندىن ئۆزىنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بەردى، ئۇنىڭ ئىسمى ئۆمەرجان كېرەم بو-لۇپ، مارالبېشىلىق ئىكەن، 1933 - يىلى تۆمۇر شىجاڭغا ئەس-كەر بولۇپ، كېيىن مەھمۇت شىجاڭنىڭ 6 - شى 31 - تۇەنىدە تۇرغانىكەن. بۇ قېتىم ئاشۇ تۇەننىڭ بىر يېڭى خوتەنگە، بىر يە-ڭى يەكەنگە، بىر يېڭى ئاقسۇغا ئەۋەتىلگەندە، ئۆمەرجان كېرەم مۇشۇ يىڭ تەركىبىدە رۇس - قىرغىز تۇەنلىرىگە ماسلىشىپ بىزگە قارشى جەڭ قىلىپ بۇ يەرگە كەلگەنىكەن.

— ئەڭ ياخشىسى ئەسكەر بولمايدىغان گەپ ئىكەن، ئەسلى قېرىنداش قىسىم ئىدۇق، مانا ئەمدى بىر - بىرىمىزنى قىرىپ يۇرىمىز، نېمە ئامال، سىلەردىن بىرسى ئۆلۈپتۇ، بىزمۇ ئىككەي-لەن رازۋېدكىغا چىققانىدۇق، قالتىس مەرگەنكەنسەن، رۇس پەي-جاڭمىنى ئۆلتۈردۇڭ، كەل شېرىكىڭنى كۆمۈپ قويايلى، سېنى قويۇۋېتەي، دەرھال قوشۇنىڭغا يېتىپ تېزدىن چېكىنىڭلار، ھا-لىڭلار خەتەرلىك، — دېدى. توختىنىڭ جەستىنى قۇمنى كولاپ كىيىمى بىلەنلا كۆمۈپ قويدۇق، بەلگىمۇ قىلالمىدۇق. رۇس پەي-جاڭنىڭ ئۆلۈكىنى ئاتقا ئارتىشىپ بەردىم. شتابقا كېلىپ بولغان ئەھۋالنى شتابقا دوكلات قىلدىم. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ تۇەننىڭ بىر يېڭى ۋە مافۇيۇەن قىسىملىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر يىڭ ئەسكەر (ھەممىسى ئاتلىق) ئاۋۋال خوتەن تەرەپكە ئۆتۈپ، ئاندىن دۇنخۇاڭغا كېتىۋېلىشنى نىيەت قىلدۇق. ئەينى چاغدا 800 چە ئادىمىمىز بار ئىدى. ئاقسۇ، يەكەن، خوتەن دەريالىرى قوشۇلىدى-غان دېلتىنىڭ ئوستىدە، خوتەن دەرياسىنىڭ شەرقىي - جەنۇبىي

تەرىپىدە خوتەنگە چىقىپ كېتىدىغان تار دېگەن بىر جىلغا بار بولۇپ، بۇ يەرنىڭ ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىغان ئاۋاتلىق بىر-قانچە يىگىتنىڭ يول باشلىشى بىلەن شۇ جىلغا تەرەپكە يول ئالىدۇق. بۇ جىلغا ئىككى قاسىتىقى ئېگىز، ئىچى تار، ئەتراپى چىڭ-دىلىپ كەتكەن قۇملاردىن تەركىپ تاپقان تارچۇق جىلغا ئىكەن. بىزنىڭ كېلىشىمىزنى بىلىپ قالغان سوۋېت قىزىل ئارمىيىسى بىر پەي ئېغىر پىلىموتچى ئەسكىرىنى جىلغىنىڭ ئىككى قاسىنىقىدىكى ئەپچىل جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، پىلىموتلىرىنى بەتلەپ بىزنى كۈتۈپ ياتقانىكەن. مافۇيۇەن قىسمى يول تالىشىپ ئالدىغا ئۆتۈۋالدى، بىز ئارقىدىن ماڭدۇق. مەن قوشۇننىڭ ئارقىراق ئىدىم. قىسىملار جىلغا ئىچىگە كىرىپ 500 ـ 600 مېتىرچە ماڭغاندىن كېيىن، تۇيۇقسىزلا ماكسىم پىلىموتنىڭ تاتىلغان ئاۋازى ياڭراپ كەتتى. جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن يامغۇردەك ئېتىلغان پىلىموت ئوقىدا مافۇيۇەن قىسمى ئاساسەن قىرىلىپ كەتتى. ئارقىغا قاچقانلىرىمۇ بىزگە قاپلىشىپ قېلىپ پىلىموت ئوقىغا يەم بولدى، بىزنىڭ قىسمىمىزدىن 300دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلدى. جىلغا ئىچىنى يارىدارلارنىڭ ۋاي ـ داتلىرى، جان تالىشىۋاتقان ئاتلارنىڭ خارتىلداشلىرى قاپلاپ كەتتى. ئارقىدىكىلىرىمىز مارالبېشىلىق مۇئاۋىن لىيەنجاڭ ئەخمەت، پەيجاڭ باسىت قارىنىڭ قوماندانلىقىدا (قالغان ئوفىتسېرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۆلدى) ئېتىشىپ تۇرۇپ چېكىنىدۇق. قارىسام ئوڭ تەرەپتىكى پىلىموتتىن ئوق ئېتىۋاتقىنى ئەينى ۋاقىتتا 32 ـ تۈەنلىك پىلىموتچىلار لىيەنگە ھەربىي ئوقۇتقۇچى بولغان كاۋالكىن دېگەن رۇس ئىكەن. ئارىلىقىمىز 60 مېتىرچە كېلەتتى، مەن ئۇنى بۇرۇنىدىن تونۇۋالدىم، ئۇ ھىجىيىپ تۇرۇپ ئېتىۋاتتى. ئاغزىغىچە باسىت قارى تاپانچىسىدىن ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئوزدى. شۇنىڭ بىلەن پىلىموت بىر پەس توختاپ قالدى، ئاڭغىچە يەنە بىر پىلىموتمۇ جىمىپ قالدى، ئادەم يەڭگۈشلىنىپ بولغۇچە خېلى يەرگە چېكىنىپ بېرىۋالدۇق، تۇيۇقسىز ئېتىمغا ئوق تەگدى.

ئات ئاستىدىن چىقىپ تۇرسام ئاۋاتلىق روزى دېگەن ئەسكەر مېنى ئېتىنىڭ كەينىگە مىنگەشتۇرۇپ چېكىندى. پىلىموتلار ئارقىمىزدىن ئېتىلىپ تۇردى. دوكەي دېگەن يەرگە سۈرۈلۈپ شايار تەرەپكە چىقىپ كەتمەكچى بولۇشتۇق. بۇ چاغدا 200چە ئادىمىز قالغانىدى. دەريانىڭ غەربىي قاپتىلى بىلەن مېڭىپ كېچ بولغاندا ھېرىپ ھالىمىز قالمىدى. تەلىيىمىزگە رۇسلار ئارقىمىزدىن قوغلاپ كەلمىدى. دەريا يېقىندا بىر مال قوتىنى بار ئىكەن. چۇشكۇن قىلىپ ئاتلىرىمىزنى ئوتقا قويدۇق. مالچىغا يالۇرۇپ، تىللا ـ تەڭگە بېرىپ 20دەك قوينى سېتىۋېلىپ يەپ ھاردۇق چىقاردۇق. ئېغىر يانقۇ بولغاندا پەيجاڭ باست قارى بىلەن مۇئاۋىن لىەنجاڭ ئەخمەتنىڭ گەپ تالىشىۋاتقان ئاۋازى قۇلىقىمىزغا كىردى ـ دە، ھەممىمىز تۇرۇپ كەتتۇق. ئەخمەت لىەنجاڭ:

ـــ ئەخمەق بولمىسلا باست قارى، ئۇزۇل ـ كېسىل تۇگەشتۇق. بارار يېرىمىزنىڭ تايىنى يوق، يا ئوق ـ دورىمىز يوق، قايتۇرما ھۇجۇم قىلىش ئىمكانىيىتىمىز يوق، ـ دېسە، باست قارى:

ـــ بىز نېمە دەپ قان كەچتۇق، ئاشۇ ئەجنەبىي ئورۇسلارنىڭ قولىدا خورلانغان خوتۇن ـ قىزلىرىمىز، كۆز ئالدىمىزدا بېھۇدە قىرىلىپ كەتكەن سەپداشلىرىمىزنىڭ خۇن ـ قىساسىنى ئالماساق قىيامەتتە ئۇلارنىڭ تۆمۇر تىرنىقى يېقىمىزدا بولمامدۇ؟ تەسلىم بولساقمۇ بەربىر ئۆلتۇرۇۋېتىدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە جەڭ قىلىشىپ شېھىت بولۇپ كېتەيلى ـ، دەپ تۇرۇۋالاتتى. باست قارى:

ـــ بوپتۇ ئەمىسە، ئۆزۇم باراي، ئازراق ئوق ـ دورا يىغىپ بېرىڭلار، رۇسلار تېخى ئادىمىزاتسىز چۆلدىن چىقىپ بولالمىدى. تاڭ يورۇغاندا قايتىپ كەلسەم كۆرۈشەرمىز، ئەگەر قايتىپ كېلەلمىسەم شېھىت بوپتۇ دەپ بىلىپ يولۇڭلارغا مېڭىڭلار، مەن بىلەن بېرىشنى خالايدىغانلار ئات توقۇڭلار ـ، دېۋىدى، 3 ـ پەيـ

ەنكى ئاۋات غورۇچۆللۇك تالىپ دېگەن يىگىت:

— مانا مەن بارىمەن! ـ دەپ ئېتىنى توقۇپ چىقتى. باسىت قارىغا بىرسىنىڭ ئېگىز ئارغىمىقىنى توقۇپ بەردۇق. ئۇلارغا ئولجا ئالغان ياپون پىلىموتىدىن بىرنى، ئوقتىن ئۈچ دېسكا جايلاپ بەردۇق ۋە يىغا ـ زارە قىلىپ خوشلاشتۇق. باسىت قارى بىلەن تالىپنى يولغا سېلىپ قويۇپ، تاڭ سۈزۈلۈپ كۈن ئۆرلەگەنگە قەدەر كۈتتۈق، ئۇلار كەلمىگەندىن كېيىن شايار تەرەپكە كەتمەكچى بولدۇق. چۈنكى شايار، كۇچا تەرەپلەردە پارتىزانلىق قىلىۋاتقان قىسىملىرىمىز بار ئىدى. كۈن چۈش بولغاندا دوكەي دېگەن يەردىن ئۆتۈپ تارىم دەرياسى بويىغا يېتىپ بارغىنىمىزدا باسىت قارى، تالىپلار يېتىشىپ كەلدى، ئۇلار بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتۇق. تالىپ ئىگەرنىڭ ئارقىسىدىكى تاغارنى يەرگە تاشلاپ تۆكۈۋېتىپ، غەرق قانغا مىلەنگەن 10 دانە كاللا تورۇكلاپ چۈشتى. باسىت قارى شۇنداق:

— قىساس ئالدۇق، ئات چاپتۇرۇپ تار دېگەن جىلغا تەرەپكە باردۇق. ئايدىڭدا قارىساق شېھىتلار شۇ پېتى يېتىپتۇ. چۆل ئىچىدە يول تېپىپ كېتىۋاتساق بىر يەردە ئوت ئۈچقۇنى كۆرۈندى، قورالىمىزنى ئوقلاپ پەس، قومۇشلۇق يەرلەر بىلەن مېڭىپ ئوت يورۇقىغا يېقىنلاشتۇق. بۇ ئەسىلىدە بىر قوتان بولۇپ، بىزنى قىرغىن قىلغان رۇسلار مۇشۇ يەردە ئىكەن. بىر ئۇيغۇر ئەسكەرنى پوستتا قويۇپتىكەن، تۈيدۈرماي بېرىپ بوغۇزلىۋەتتۇق. ئاندىن كېيىن باستۇرۇپ كېرىپ ئۇيقۇدا ياتقان ئورۇسلارنى ئوققا تۇتتۇق. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئىككىسى ئويغىنىپ بىزنى كۆرۈپ «ۋاي بىز مۇسۇلمان، مەن قىرغىز، ماۋۇ ئۇيغۇر» دېۋىدى ھېلىقى قىرغىنچىلىقنىڭ ئاچچىقىدا ئېتىۋەتتۇق. مانا بۇلار ئىككى ئۇيغۇر، بىر قىرغىز، بىر قازاق، ئالتە رۇس بولۇپ جەمئىي 10 ئادەمنىڭ كاللىسى، — دېدى. بىز بۇ كاللىلارنى قېرى توغراق تۈۋىدىكى ئازگالغا تاشلىۋەتتۇق. ئۇلار چاقلىق ئېغىر پىلىموتتىن ئىككىنى، سەككىز مىلتىق، ئىككى ساندۇق ئوق ئولجا ئالغانىدۇق.

كەن، بۇنى كۆرۈپ ناھايىتى شادلاندۇق. ئوبدان ئارام ئېلىپ ئاندىن تارىم دەرياسىدىن ئۆتۈپ شايار تەرەپكە يول ئالدۇق. توقاي دېگەن يەرگە بارغاندا ئابدۇراخمان ھاجى دېگەن كىشى 60 نەچچە قوراللىق ئادەمى بىلەن بىزگە قوشۇلدى.

بىز شايار چېگرىسىغا يېقىنلاشقىنىمىزدا كەينىمىزدىن سوغۇت قىزىل ئارمىيىسى قوغلاپ كەلدى. ئالدىمىزدىن شېكى شەكىلدە ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇمچى قۇرۇقلۇق ئارمىيە ئوفىتسېرلار مەكتىپىنىڭ خەنزۇ، ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت ئوقۇغۇچىلىرىدىن تەشكىللەنگەن زەربىدار ئەترەت توستى. ئىككى پىلىموت، ئازغىنە مىلتىق بىلەن قارشىلىشىپ باققان بولساقمۇ، قورشاۋدا قېلىپ ئاخىرىدا 250 تەك ئادەم ئەسىرگە چۈشتۇق. ئاشۇ زەربىدار ئەترەتتە سوپاخۇن سۈڭۈروف دېگەن بىر كىشى بار ئىكەن. ھەربىي سوراقتا ئۇ بىزگە خەنزۇچە تەرجىمانلىق قىلىپ بەردى. ئارىمىزدىن مۇئاۋىن پەيجاڭدىن يۇقىرى 30دەك ئوفىتسېرنى ئايرىم تاللاپ ئېلىپ كەتتى (ئارىمىزدىن بىر كىشى باسىت قارى بىلەن تالىپنى چېقىپ قويغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ قولىغا كويزا سېلىپ ئايرىم ئېلىپ ماڭدى). بىزنى ئاقسۇ كونا شەھەرگە ئاپىرىپ ھۆكۈمەتكە تاپشۇردى. شۇ چاغدا ئاقسۇ كونا شەھەر ناھىيىسىگە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن تەرەققىياتچىلىرىدىن زات كامال ئەھمەدى دېگەن كىشى ھاكىم ئىكەن. ئۇ كىشى بىزگە بىر ئايغىچە سىياسىي تەربىيە بېرىپ ئاندىن كېسەك قۇيۇش، مەكتەپ سېلىش ئىشلىرىغا سالدى. ئاندىن ھەر بىرىمىزگە كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، 20 سەردىن كۈمۈش تەڭگە بېرىپ قويۇپ بەردى. دەسلەپتە ئاقسۇ كونا شەھەردە ئولتۇراقلىشىپ، كېيىنچە يەنى 1952 ـ يىلى ئاقسۇ شەھىرىگە كۆچۈپ چىقىپ شۇ يەردە ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدىم.

كېيىن ئاڭلىسام شېكى شىسەي ئەسكەرلىرى ھېلىقى ئايرىم ئېلىپ كېتىلگەن 30دەك ئوفىتسېرنى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ سېپىل ئىچىنىڭ غەربىي جەنۇب تەرىپىدىكى تام تۇۋىگە (ھازىرقى

ۋىلايەتلىك پوچتا ـ تېلېگراف ئىدارىسى ئائىلىكلەر قورۇسىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ) ئورا كولاپ تىرىك كۆمۈپتۇ، كۆمۈشتىن ئاۋۋال باست قارى بىلەن تالىپنى تۇۋرۇككە باغلاپ ئوقسىز سېرىلارغا كۆرسىتىپ تۇرۇپ تىرىك سويۇپتۇ. شۇ قېتىم تىرىك كۆمۈلگەنلەردىن ئايكۆللۈك هوشۇر، مارالبېشىلىق هامۇت، يېڭىسارلىق مامۇتلار ئورەكنىڭ ئۈستىگىرەك كۆمۈلگەچكە، توپىنى تاتىلاپ ئېچىپ قېچىپ قۇتۇلۇپتۇ. بولغان ئىشلارنى مەن شۇلاردىن ئاڭلىدىم. كېيىن بىر ئىش بىلەن ئاۋاتقا بېرىپ ئاڭلىسام، تار جىلغىسىدا ئۆلگەنلەرنىڭ جەسەتلىرى كۆمۈكسىز قاپتۇ، 70 ـ يىللاردىمۇ ئىسكىلىتلارنىڭ ئوچۇق پېتى تۇرغانلىقىنى ئاڭلىدىم.

مەھكىمە شەرئىدىكى ئىشلار

مەمتىمىن نۇرى

1940 ـ يىللار گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى زامانىدى. گومىنداڭنىڭ قانۇن تارماقلىرىدىن تەپتىش ئورگىنى يوق بو ـ لۇپ، ئەدلىيە بىلەن سوت بىر گەۋدە ئىدى. ساقچى ئورگىنىنى جىڭساجۇ دەپلا ئاتايىتتى.

بۇ ئورگانلار گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىغا قارشى دەپ قارالغان دېلولار ۋە قاتتىللىق دېلولىرىدىن باشقا ئۆزلىرى ھەل قىلالمىغان ئادەتتىكى دەۋا ئىشلىرىنى مەھكىمە شەرئىنىڭ تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىشىغا يوللاپ بېرەتتى.

ئۇ چاغلار مېنىڭ 13 ـ 14 ياشلىق تازا تەنتەك، داپ داراڭلىغان، ئېشەك ھاڭرىغان، ئادەملەر توپلاشقان يەرلەردە ئويۇن ـ تاماشا كۆرۈپ، ھاڭۇبقىپ يۈرىدىغان چاغلىرىم ئىدى. بىزنىڭ ئۆيى مەھكىمە شەرئى جايلاشقان مەدرىسىدىن ئانچە يىراق ئەمەس ئىدى. شۇڭا پات ـ پات ئۇ يەرلەرگىمۇ بېرىپ مۇنداق ئاجايىپ مەنزىرىلەرنى كۆرەتتىم:

مەھكىمە ئالدىدا بىر قانچە پۇتۇكچى ئولتۇراتتى، ئۇلارنىڭ ئالدىدا بىر قانچە يىرىگە ياماق چۈشكەن نىمكەش خۇرجۇن ياكى كىچىككىنە بىرەر پارچە كونا پالاز ئۈستىدە ۋاراقچە شەكلىدە كېسىپ، تەييارلاپ قويۇلغان خوتەن قەغىزى، مىس ياكى تۇچ قا ـ تارلىق ھەرخىل مېتال ۋە ھايۋانات مۇڭگۈزىدىن ياسىۋالغان دۇ ـ ۋەتلەر تۇراتتى. دۇۋەتلەرگە سىياھ ياكى قازان قارىسى قاچىلانغان ياكى جىن چىراغ ئىسىنى پىياز سۈيىگە ئىلەشتۇرۇپ داكا پار ـ چىلىرىغا ئوراپ چىلاشتۇرۇپ قويۇلغانىدى. پۇتۇكچىلەر يەرلىك قومۇشتىن ئۇچلىۋالغان قەلەملىرىنى چېكىسىگە ياكى قۇلىقىغا

قىستۇرۇۋېلىپ ھاجەتمەنلەرنى كۆتۈپ ئولتۇراتتى ھەمدە خەت ـ چەك يېزىشتا «گۈل كەلتۈرۈۋېتىدىغان»لىقىنى داڭلىشىپ بىر بىرىدىن خەۋىدار تالىشاتتى. ئەرز ـ شىكايەت، ھۆججەت، يىراق ـ تىكى تۇغقانلىرىغا «سالامنامە» يازدۇرىدىغان ھاجەتمەنلەر ئۆزلىرى خالىغان بىر پۇتۈكچىنىڭ ئالدىغا كېلىپ مەقسەت ـ مۇددىئالىرىنى ۋە خەتنىڭ مەزمۇنىنى دەپ بېرەتتى.

پۇتۈكچىلەر يېزىپ بولغاندىن كېيىن، خەتنى خېرىدارغا ئۇرغۇلۇق قىلىپ ئوقۇپ بېرەتتى. بەزىلەر شۇنداق قاملاشتۇرۇپ يازاتتىكى، ئاڭلىغان ھەرقانداق كىشى قايىل بولماي قالمايتتى. ھاجەتمەنلەر رازىمەنلىكىنى بىلدۈرۈپ پۇتۈكچىلەرگە ئازراق پۇل ياكى بىرەر زاغرا، بىر ـ ئىككى سىقىم ئۆزۈم، گۈلە ـ قاق دېگەندەك نەرسىلەرنى قەلەم ھەققى قاتارىدا بېرەتتى.

مەھكىمە شەرئىنىڭ ئىچكى سەيناسىدا يەنى مەسچىتنىڭ ئالدىدا كەڭ بىر سەھنە (ئېسىل كىگىز، گىلەملەر سېلىنغان سۇپا) بولاتتى، بۇ شەرىئەت ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلىش مۇنبىرى ھېسابلىناتتى. مەزكۇر مۇنبەردە مەھكىمە شەرئىنىڭ ئۆلىمالىرى رەت تەرتىپى بويىچە كىشى ئەيمەنگىدەك سۇرلۇك قىياپەتتە ئولتۇرۇشاتتى.

بۇلار ئەلەم، مۇپتى، رەئىس مۇپتىي، قازى كالان ۋە رەئىس قازى ئاخۇنۇملاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالدىغا خىزمەت مەسئۇلىيىتى بار ئىدى. مەسىلەن: ئەلەم ئومۇمىي ئىشلارغا، مۇپتى دەۋا ـ دەستۇرلارنى تەھقىقلەشكە، رەئىس مۇپتى مەلۇم بىر ئىجتىمائىي مەسىلە، ۋەقە، دېلو ئۇستىدىن قۇرئان، ھەدىس مەزمۇنلىرىغا ئاساسەن پەتىۋا (ھۆكۈم) چىقىرىشقا، قازى كالان داۋا ـ دەستۇرلارنى سوراش، كېلىشىم، توختامنامىلەرنى مۇقىملاپ بىر تەرەپ قىلىشقا، رەئىس قازى بولسا شەرىئەت ئەھكاملىرىنى تەشۋىق قىلىش ھەمدە بازار تەرتىپىنى ساقلاپ، مال باھاسى ئۆرلەپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش، گەز، مېتىر، تارازا، سەر قاتارلىق ئۆلچەم ـ كەمچەنلەرنىڭ كەم ياكى

ئارتۇقلۇقىنى تەكشۈرۈش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

مەھكىمە شەرئىيلىك مۇنبىرىدە ئىش بېجىرگۈچى ئاخۇن نۇمۇلارنىڭ ھەر قايسىسىنىڭ خۇشخەت بىلەن ئىسىم ـ فامىلىسى ئويۇلغان مەخسۇس يۇمىلاق كۈموش مۆھۈرلىرى بولاتتى. ئاخۇن نۇمۇلار بۇ مۆھۈرلىرىنى بارماق چوڭلۇقىدىكى قارا سىياھ بىلەن بىرگە كىچىككىنە كۆن خالتىغا ئوراپ، ئىچ كىيىمىنىڭ قويۇن يانچۇقىغا تىقىپ ئەگىشىپ ماڭاتتى. بىر ھەپتە ـ چەككە مۆھۈر بېسىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا تۈكۈرۈكى بىلەن سىياھنى ھۆلدەپ، كۆرسەتكۈچ بارمىقىغا يۇقتۇرۇپ، مۆھۈرگە تەكشى سۈۋاپ، ئاندىن خەتنىڭ ئەڭ نۇقتىلىق جۇملىسى يېزىلغان يېرىنى تىلى بىلەن نەمدەپ، سول قولىنىڭ ئالقىنىغا قويۇپ مۆھۈرىنى پوككىدە نىقتاپ باساتتى. مۆھۈر بېسىلغاندىن كېيىن خەت شەرتسىز كۈچكە ئىگە بولاتتى.

مەھكىمە شەرئى ئارقا كوچىغا جايلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ناھايىتى «ئاۋات» جاي ئىدى. بۇ يەردىن ھەركۈنى دېگۈدەك دەۋا ـ دەستۇرچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. جېدەل ـ ماجىرا، تالاش ـ تارتىش، ۋارقىراش ـ جارقىراشلار بېسىقمايتتى.

خەت ـ چەكلەر «تارىخقا بىر مىڭ ئۈچ يۈز XX يىلى ماھى XXنىڭ XX كۈنى XX كەنتىدىن XX دۇرمەن...» دەپ باشلىنا ـ تى. ئۇ چاغلاردىكى خەت ـ چەكلەر ھىجرىيە كالېندارى بويىچە قېلىپلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئوخشاش بىر خىلا ئۇسلۇبتا يېـ ـزىلاتتى.

شەرئىيەتكە خىلاپ، ئىجتىمائىي ئەخلاققا زىت يامان قىلـ ـمىشلارنى بولۇپمۇ زىنا قىلغۇچى ئەر ـ ئاياللار رەئىس مۇپتىنىڭ پەتۋاسىغا ئاساسەن جازاغا بۇيرۇلاتتى. ئەرلەرگە دەررە ئۇرۇلا ـ تى، ئاياللارغا باشقىچە يەڭگىلرەك جازا بېرىلەتتى، دەررە ئۇرۇلـ ـمايتتى. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا زىناخور ئاياللارنىڭ كۆـ ـشۈككە تېڭىلىپ، تۆت كوچا دوقمۇشىغا ئېسىلىپ، خەلقى ئالەمـ ـگە سازايى قىلىنىدىغانلىقى يېزىلغان بولسىمۇ، لېكىن مەن

مۇنداق ئەھۋالنى ئۇچراتمىدىم ھەم ئاتا - بوۋامدىنمۇ مۇنداق ئىشنىڭ بارلىقىنى ئاڭلىمىغانىدىم.

دەررە مەھكىمە شەرئىيڭ ئاساسلىق جازا قورالى بولۇپ «جەلدە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

بۇ تىڭ ۋە دەستىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 65 - 67 سانتىمېتىر، دەستىسىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 15 - 18 سانتىمېتىر، تىغىنىڭ كەڭلىكى ئالتە سانتىمېتىر كېلىدۇ. دەررىنىڭ تىغى ئاشلانغان ئىككى قات كالا تېرىسى ئارىسىغا قۇم - شېخىل ئېلىنىپ ياسىلىدۇ، چۆرىسى پىششىق شىرىۋېتىلىدۇ. دەررىگە بۇيرۇلغانلارغا ئۇرۇلىدىغان دەررىنىڭ قېتىم سانى، بوش ياكى قاتتىق ئۇرۇلۇشى مۇناسىۋەتلىك پەتىۋا كىتابلىرىغا ئاساسەن قازى تەرىپىدىن بېكىتىلىدۇ.

دەررە ئۇرۇش قائىدىسى مۇنداق بولىدۇ: دەررىگە ھۆكۈم قىلىنغان ئەر مۇنبەر ئالدىغا ھازىرلىنىپ، ئىشتىنىدىن باشقا كىيىملىرى سالدۇرۇلۇپ يالىڭاچلىنىدۇ، ئاندىن شەيخۇلئىسلام (شەرىئەت ساقچىلىرى)لاردىن بىرەيلەن كېلىپ مۇرىسىدىن ئۇنىڭ ئىككى قولىنى ئارتىلدۇرۇپ ھاپاشلاپ، سەل ئېگىشكەن ھالدا دەررىگە تۇغرىلاپ تۇرىدۇ. ئاندىن جازا ئىجرا قىلغۇچى شەيخۇلئىسلام ئوڭ پۇتىنى ئالدىغا چىقىرىپ، ئوڭ قولىدا دەررىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇپ، تىغىنى ئوڭ مۇرىسىگە قويغان ھالدا «تەۋبەتەن نەسۇھا»نى بىر ئېغىز - بىر ئېغىزدىن لوقما سېلىش ئارقىلىق ئوقۇتىدۇ، ئۆزىمۇ مۇناسىۋەتلىك كەلىمىلەرنى ئوقۇيدۇ - دە، گۇناھكارلارنىڭ يالىڭاچلانغان تېنىگە ئۇرۇشقا باشلايدۇ. ئۇنچىچى بىر شەيخۇلئىسلام ئۇرۇلۇۋاتقان دەررىنى ساناپ تۇرىدۇ. مۇنبەر ئۇستىدە بولسا مەھكىمە شەرئى ئاخۇنلىرى دەررىنىڭ بوش ياكى قاتتىق، كەم ۋە زىيادە ئۇرۇلماسلىقىنى نازارەت قىلىپ ئولتۇرىشىدۇ.

ئەينى چاغدىكى شەرىئەت ھۆكمى بويىچە، دەررە ئۇرغاندا قولنى باشتىن ئاشۇرۇپ غۇلاچلاپ چۆرۈپ ئۇرماسلىق، جەينەكنى

ىنىڭ يۇقىرى قىسمىنى ھەربىكەتلەندۇرمەي، بىقىنىغا چاپلاپ-راق، تۆۋەن قىسمىنى ھەربىكەتلەندۇرۇپ نورمال ئۇرۇش بۇيرۇلاتتى.

شەرىئەت ئەھلى ۋە ئاۋامنىڭ نەزىرىدە دەررە ئۇرۇلغانلار «ئا-نىدىن تۇغما پاك بولدى» دەپ قارىلاتتى.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە مەھكىمىدە ھەق - تەلەپ دەۋا ئىشلىرىدا ھەقتىن تانغۇچىلارمۇ چىقىپ تۇراتتى. مۇنداق ئەھۋالدا تانغۇچىغا قازى تەرىپىدىن قەسەم بۇيرۇلاتتى. قەسەمنىڭ دىنىي قائىدە - پرىنسىپ بويىچە ئالدىن ئۆتەيدىغان رەسمىيەت-لىرى بار ئىدى. قەسەمگە بۇيرۇلغۇچى جاۋابكار ئالدى بىلەن غۇسلى تاھارەت قىلدۇرۇلۇپ، پاكلانغاندىن كېيىن جاينامаз ئۈس-تىدە قازىنىڭ پېشىنى تۇتۇپ، قىبلىگە قاراپ ئولتۇرىدۇ. قازى ئۇنىڭغا قەسەمگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ئۆگەتكەندىن كېيىن، «قۇرئان»نى تۇتقۇزۇپ قەسەم بەرگۈزىدۇ. بۇمۇ خەلق ئىچىدىكى بەزى ھەق دەۋالىرىنى بىر تەرەپ قىلىشنىڭ بىر تەدبىرى ئىدى.

1949 - يىلى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلۇپ مۇنداق جازا ئۇسۇللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، لېكىن دىنىي ئىمتىيازلار تاكى 1958 - يىلغىچە داۋاملاشتى.

تۇندىكى پاجىئە

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

مەن دۇنزىيە باش شتابىدا ئىشلەيتتىم. بۇگۈن ئادەت بويىچە سائەت سەككىزگە ئۇلگۇرۇپ خىزمەتكە چىققىنىمىدا، باش شتابنىڭ ئىچىدە كەيپىيات باشقىچە ئىدى. سەككىز چوڭ باشقارمىنىڭ خادىملىرى تېخى ئىشقا چۈشمەي، بۆلۈملىرى ئالدىدىكى گۇللۇك ئەتراپىدا توپلىشىپ تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ كەيپىياتلىرى چۈشكۈن، نېمىدىندۇر ھودۇقۇپ تۇرغاندەك قىلاتتى. ئەتراپقا نەزەر سالسام، ھەربىي سوت باشقارمىسى خادىملىرى جىددىيلىشىپ، پىتىراپ قېلىشقانىدى. مەن نېمە ئىش يۈز بەرگەنلىكىنى بىرەر كىمدىن سورىيالماي، بۆلۈمگە كىرسەم باشلىقىم يوق ئىكەن. خىزمەتداشلىرىمۇ سىرتتا ئىدى. شۇ ئارىدا بىر دوستۇم بۆلۈمگە كىرىپ قالدى. ئۇ مېنىڭ سوئالىمغا:

— بۈگۈن كېچە شەھەرنىڭ باش قازىسى، كاتتا ئۆلىما ئابدۇغوپۇر دامۇللا سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلۈپتۇ.... دەپ جاۋاب بەردى.

بۇ سۆزنى ئاڭلاپ گاڭگىراپ قالدىم. ئۇنىڭ بىلەن ئاخشام سائەت 10 لاردا شىجائىنىڭ قېشىغا كىرىپ كېتىۋاتقىنىدا ئۇچراشقان ئەمەسمىدۇق!

ئەسلى بۇ ۋەقە مۇنداق بولغانىكەن: ئابدۇغوپۇر دامۇللا ئاخشام مەھمۇت شىجائىڭ بىلەن خېلى ئۇزۇن سۆھبەتلىشىپتۇ. سائەت 12 ئەتراپىدا قايتماقچى بولۇپتۇ. مەھمۇت شىجائىڭ دامۇللىنى ئۆز بېغىغا ئاپىرىپ قويۇشقا ئەسكەر قوشۇپ بەرمەكچى بولغان بولسىمۇ دامۇللا ئۆزىنىڭ ئادىمى بارلىقىنى ئېيتىپتۇ ۋە ئات يېتىلىگۈچىسى بىلەن دۇنزىيە شتابىدىن چىقىپ، ھېيتگاھ ئارقىسى

لىق يارباغ دەرۋازىسىغا كەپتۇ. دەرۋازىۋەن ئەسكەر خوددى دامول-
لىنىڭ كېلىشىدىن خەۋىرى بار كىشىدەك دەرۋازىنى ئېچىپ بې-
رىپتۇ. ئابدۇغوپۇر دامولا تۇمەن دەريا سىنىڭ بىرىنچى كۆۋرۈ-
كىدىن ئۆتۈپ ئىككىنچى كۆۋرۈك ئارىلىقىدىكى بوش جايىنىڭ
ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، بىر قوراللىق ئادەم چىقىپ ئۇنىڭ ئالدى-
نى توسۇپ، دامولا ھاجىمنىڭ ئادىمىنى ئېتىپ يارىدار قىلىپتۇ -
دە، دامولىنى ئاتتىن يىقىتىپ، ئاغزىنى يىرتىپ، تىللىرىنى
كېسىپ، ئۆلتۈرۈۋېتىپتۇ. ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ ساقچىلار يېتىپ
كەلگەندە قاتىل ئاللىقچان قېچىپ كېتىپتۇ.

مەن ئەھۋالنىڭ تەپسىلاتىنى ئاڭلىغاندا ئانچە ئەجەبلىنىپ
كەتمىدىم. چۈنكى، تۇنۇگۈن چۈشتىن كېيىنكى ئەھۋالنى ئۆز
كۆزۈم بىلەن كۆرگەن، گەپ سۆزلەرنى ئۆز قۇلىقىم بىلەن ئاڭ-
لىغان بولغاچقا، ئۇنى كىم ئۆلتۈرگەنلىكى كۆڭلۈمگە ئايان بول-
غانىدى. لېۋىمنى قاتتىق چىشلىدىم. چۈنكى بۇ كىچىك مەسىلە
ئەمەس - تەپ ئۆلگۈچى بىلەن ئۆلتۈرگۈچىنىڭ ھەر ئىككىسىلا
تەسىرى چوڭ كىشىلەر ئىدى.

* * *

مىلادىيە 1936 - يىل 6 - ئاينىڭ 20 - كۈنى مەن بىر
خىزمەتدىشىم بىلەن سىرتتىن قايتىپ كەلگىنىمدە، شتاب ئاش-
خانىسىدا تاماق يېيىلىپ بولغانىكەن. بىزگە ئېلىپ قويغان پو-
لونى ئېلىپ، ئاشخانا زالىدا يېيىشكە باشلىدۇق. شۇ ئارىدا مەھ-
مۇت شىجائ ئابدۇغوپۇر دامولىنى باشلاپ كىرىپ كەلدى. ئۇلار-
نىڭ ئارقىسىدىن ئۇرۇمچىلىك مەھمۇت ئەپەندى دېگەن كىشى
بىلەن شەھەرلىك ھۆسەنجان ھاجىمۇ كىرىپ كېلىشتى. ئۇلار تا-
ماق يېگەچ خۇشال پاراڭلىشۋاتاتتى. تاماق يېرىملاشقان چاغدا
شىجائ توساتتىن جىملىقنى بۇزۇپ:

— دامولام! ئەتىگەن يوقلاتسام يوقكەنسىز. قەيەرگە بارغان
ئىدىڭىز؟ — دەپ سورىدى.

ـــ شىجاڭ جانابلىرى! يېڭىشەھەرگە چىققانىدىم.
ـــ ئۇ يەردە نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟
ـــ تۇنۇگۈن لىۋسىلىڭ جانابلىرى بىزنىڭ باغقا چىققان ئىكەن. مەن يوق بولۇپ قېلىپ، قۇرۇق قول كېتىپتۇ. ئاتايىن چىققانغا قاراپ گەپ ـ سۆزى بار بولسا كېرەك، دەپ ئويلاپ بۇ-گۈن ئۇنىڭ ھوزۇرىغا چىققانىدىم. گەپ ـ سۆزى يوقكەن. كۆڭلى بىزنىڭ باغقا تارتىپ، سايادەت قىلغىلى چىققان ئىكەن. ئۇرۇم-چىگە قاچان ماڭسىز دېگەنىدى، بۈگۈن ماڭىدىغانلىقىمنى ئېيـ-تىپ خوشلىشىپ قايتىپ كەردىم.
دامۇللا ھاجىمنىڭ خىجالەت ئارىلاش جاۋاب بېرىشى شـ-جاڭنى گومانلاندۇردى بولغاي، شىجاڭنىڭ چىرايى ئۆزگەردى.
ـــ بىراۋ بىراۋنىڭ ئۆيىگە تاماشا ئۈچۈن چىققان ئىكەن، ئۇنىڭ كەينىدىن خۇشامەت قىلىپ چىقىش سۈپىتىڭىزگە لايىق كېلەمدۇ؟ بۇ پۈتۈنلەي خۇشامەت بولماي نېمە؟ سىز ئەسلىدە چوڭ خۇشامەتچى بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن 10 كىلومېتىرلاپ يول يۈرۈپ خۇشامەت قىلىپ چىقىپسىز ـ دە! ـــ دېدى شىجاڭ.
مەھمۇت شىجاڭ ئۇنىڭ يۈزىدىكى تەر تامچىلىرىنى ياغلىق بىلەن سۈرتىۋېتىپ، مۇغەمبەرلىكنى ئىشقا سالماقچى بولۇۋاتقان-لىقىنى بايقاپ، قاپىقىنى تۇردى، ئۇنىڭ بۇغداي ئۆڭلۈك چىرايى جىددىيلەشتى، كۆزلىرىدىن ئوت چاقناشقا باشلىدى.
ـــ دامۇللام! سىز ئالىم ـ ئۆلىما كىشى، شەھەرنىڭ باش قازىسى. ئېيتىڭا، سىزدە خۇشامەتچىلىك قاچان تۇغەيدۇ؟ بەندە-نىڭ سايىسىدە تەلمۈرۈپ كۈن كۆرۈشتىن باشقا ھاياتلىق يولى سىزگە تېپىلمامدۇ؟ ۋۇجۇدىڭىزدىكى قۇللۇق تەبىئەت قاچان ئۆزگىرىدۇ؟
ئابدۇغوپور دامۇللا قوشۇقنى لېۋىگە تەگكۈزگىنىچە قېتىپلا قالدى. مەھمۇت شىجاڭ ئۆز ئادىتى بويىچە بۇرنىنى «قىخ ـ قىخ» قىلىپ ئىككى ـ ئۈچ قېتىم قېقىۋېتىپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ ئەرەبچە بىر نەچچە جۈملىنى ئوقۇپ:

— ئېيتىپ بېقىڭا! بۇ ئىبارىلەرنىڭ مەنىسى نېمە؟ — دەپ سورىدى.

داموللىنىڭ چىرايى يەنە بىر قېتىم سارغىيىپ كەتتى.

— دىن ۋاقتى كەلگەندە گويا كۆيۈۋاتقان بىر چۈچۈلىغا ئايلىنىدۇ، ئۇنى تۇتۇشتىن قورققانلار دىننى تۇتالمايدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ — دېدى داموللا دۇدۇقلاپ.

— بۇ كىمنىڭ سۆزى؟

— پەيغەمبەرىمىزنىڭ سۆزى.

— سىز بۇنى ئوقۇغانمۇ؟

— ئەلۋەتتە ئوقۇغان، بۇ مەشھۇر ھەدىسلەردىن.

— ئوقۇغان بولسىڭىز نېمە ئۈچۈن ئەمەل قىلمايسىز؟ سىز ئۆلىما تۇرۇقلۇق ئەمەل قىلمىسىڭىز، بۇنىڭ «مۇكاپاتى» نېمە بولۇشى كېرەك؟

داموللا بىر نېمە دېمەكچى بولدى ـ يۇ، لېكىن تىلى سۆزگە كەلمىدى.

— ماقۇل، بۇمۇ تۇرۇپ تۇرسۇن، — دېدى مەھمۇت شىجائ — ئۆتكەن كۈنى سىز ماڭا: سىز ھەربىي ئادەم، مەمۇرىي ئىشقا ئالاشمىڭىز بولمايدۇ. پۈتۈن سۆزنى مەن قىلىمەن، دەپ، مېنى سۆزلەشتىن توستىڭىز. ئەجەبا، ۋاقتى كەلگەندە گەپ قىلماي جىم ئولتۇرۇۋالدىڭىز. سىز ئالىم ـ ئۆلىماغۇ. ھەق سۆزنى سۆزلەش سىزنىڭ بۇرچىڭىز ئەمەسمىدى؟ قېنى ئېيتىپ بېقىڭا، ھەققانىي ئىشلارغا قارشى سىز نېمە دېمەكچى ۋە نېمە قىلماقچى؟....

سۆز بۇ يەرگە كەلگەندە، مەھمۇت شىجائنىڭ غەزىپىدىن بىزنىمۇ سوۋ بېسىپ، چىقىپ كېتىشكە جۈرئەت قىلالمىدۇق. مېھمانلار ئارىسىدىكى ھۇسەنجان ھاجىمۇ يېقىندىلا مەھمۇت شىجائدىن قاتتىق تەنبىھ ئالغاچقا، ئۇنىمۇ تىترەك باستى. ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ زەپەردەك ساپسېرىق چىرايىدىن قان قېچىپ، مۇردىدەك تاتىرىپ كەتتى. مەھمۇت شىجائنىڭ ئاچچىقى

سەل يانغاندىن كېيىن، دامولـلاممۇ ئۇستىدىن بىر يوغان تاش چۈشۈپ كەتكەندەك بىر ئاز يېنىك نەپەس ئالدى ۋە ئاغزىدىكى ئاشنى يۇتۇۋېتىپ، ئۇزۇن ئاق ساقاللىرىنى بويلاپ تامچىلاۋاتقان تەرلىرىنى سۈرتتى.

مەھمۇت شىجائ ھەمراھلىرى بىلەن چىقىپ كېتىۋېتىپ سورىدى:

— دامولللام، ئۇرۇمچىگە قاچان ماڭىسىز!

— بۇگۈن كەچقۇرۇن يۇرۇپ كېتىمەن دەۋاتىمەن.

— ئۇنداق بولسا بىر سوۋغىتىم بار ئالغاچ كېتەرسىز. مەرھۇم ئابدۇقادىر دامولللامنىڭ ئەسەرلىرىدىن «ئاقائىدى زۆرۈرىيە» بىلەن «ئىبادەتى ئىسلامىيە» دېگەن كىتابلارنى قەشقەر مەدرىسىسىدە 12 مىڭ نۇسخا باستۇردۇم. شۇنى ئېلىۋېلىپ، پەيزىۋاتتىن باشلاپ، ئۇرۇمچىگىچە بولغان يول ئۇستىدىكى يۇرتلارنىڭ بارلىق مەكتەپلىرىگە تارقىتىپ بېرىسىز. مۇدىر، مۇئەللىملەرگە قاتتىق تاپىلاڭ، ئوقۇغۇچىلارغا ئوبدان ئۆگىتىپ، بىلدۈرسۇن.

* * *

مەھمۇت شىجائنىڭ ئابدۇغوپۇر دامولللىنى شۇنچە قاتتىق ئەيىبلىشى كۈتۈلمىگەن ئىش ئىدى. ئەمما، دامولللىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گارنىزون قوماندانى لیۇبىننىڭ قېشىغا چىققانلىقىنى ھەقلىق ئەيىبلىگەنىدى. چۈنكى، ئۇ ۋىلايەتنىڭ باش مەسىبدارى بولغان بىلەن قۇۋۇ، مەككار ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ھەر قېتىم كونا شەھەرگە كىرگەندە قىلغان شۇملۇقلىرى ھەممىگە ئايان ئىدى.

شۇ كۈنى نۆۋەتچىلىكىمنى تۈگىتىپ، كەچ سائەت 10دا ئىشتىن چۈشتۈم، ئۆيگە كېتىۋاتقىنىمدا رېشاتكا ئالدىدا دامولـلا ھاجى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. باش نۆۋەتچى ئۇنى شىجائنىڭ قېشىغا باشلاپ كىرىپ كەتتى.

ئۆيگە يېنىپ كىرىپمۇ: «ھەربىي باشلىق بىلەن دىنىي باشلىق ئوتتۇرىسىدا ئەجەب بىر كۆڭۈلسىزلىك يۈز بەردا!» دەپ ئويلاپ كەتتىم.

شۇ ئاخشىمى تاغامنىڭ ئۆيىگە بېرىپ، بارلىق ئەھۋالنى سۆزلەپ بەردىم. تاغام ئۇقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى.

— ئۇ راستتىنلا قورقۇنچاق ئادەم — دەپ گەپ باشلىدى تاغام، — پەيتنى تاپقاندا كۆكىكە ئۆرلەيدىغان، يامان كۈن كەلسە چاشقاننىڭ تۆشۈكىنى ئىجارىگە ئالمىدىغان زات. 1933 ـ يىل 9 ـ ئاۋغۇستتىكى ئەھۋالدىلا ئۇنىڭ مەۋقەسى بەلگىلىنىپ بولغاندى. ئۇ ئەسلىدە مەرھۇم تۆمۈر شىجاڭنىڭ يېقىن ئادەملىرىدىن ئىدى. تۆمۈر شىجاڭ ئۇنى ئالىم ـ ئۆلىما دەپ ئىززەتلەپ، ئۆز يېنىدىن ئورۇن بەرگەن، قەشقەرگە باش قازى ھەم ئۆزىگە مەسلەھەتچى قىلىپ، بەكمۇ ھۆرمەتلىگەنىدى. لېكىن، ۋاقتى كەلگەندە ئۇ ۋاپاسىزلىق قىلدى. تۆمۈر شىجاڭنى ما جەنسالىڭنىڭ ئادەملىرى سۈيىقەست بىلەن ئۆلتۈرگەندە، ئۇ ۋاپادارلىقىنى كۆرسەتمەي، بىر بۇلۇڭغا مۆكۈۋالدى. بۇنىڭ ئورنىغا سىلىم ئاخۇن خەلپىتىم قازىلىق سۈپىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، ما جەنسالىلارنى ئەيىبلىدى.

تاغام سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇكام! يېقىندا ئۇرۇمچىدىن بىرنەچچە ۋەكىل قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدىن ھېساب ئالماق، دەپ كەپتىكەن. لېكىن ئۇيۇشما ھېساب بېرىشنى رەت قىلغانلىقتىن تالاش ـ تارتىش يۈز بېرىپتۇ. ئېھتىمال ئابدۇغوپۇر دامولالام ئۇلارغا سۆز قىلىشىنى ھۆددىگە ئالغان بولسا كېرەك، ئەمما مەجلىستە گەپ قىلماي ئولتۇرۇۋالغانلىقتىن، مەھمۇت شىجاڭنىڭ غەزىپى كېلىپ، باشقا گەپ قىلمايلا «ھېسابنى مانا مۇشۇ بېرىدۇ!» دەپ تاپانچىسىنى شىرە ئۇستىگە جاققىدە تاشلاپ مەجلىستىن چىقىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ، نەچچە كۈنلۈك تالاش ـ تارتىشنى تاپانچا ھەل قىلغانىدى.

ئابدۇغوپۇر دامولالام ئەسلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ شاپتۇل يېزىسىدىن بولۇپ، شۇ يېزىدا ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، ناھىيىدە ۋە قەشقەردە مەدرىسىلەردە ئوقۇغان. 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇخاراغا بېرىپ ئوقۇغان ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانغا بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن پەيزاۋاتتا قازى، قەشقەرگە كېلىپ مۇدەررىس بولغان. ئۇنىڭ بەختىگە مىلادىيە 1914 ـ يىلى قەشقەرنىڭ شەيخۇلئىسلامى ۋە بۇيۇك ئۆلىماسى باھاۋۇددۇن مەخدۇم ۋاپات بولۇپ، ھوقۇق ئاخۇنبايىپ ئۆلمەربانىنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. ئابدۇغوپۇر دامولالا دەرھال ئۆلمەربانىنىڭ تەرىپىنى ئېلىپ، ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن بولۇپ قالدى. ئۇ دەسلەپتە ئۆمەر بايىنىڭ ئىشكى ئالدىدىكى چاسا (چارسۇ) مەدرىسىگە ئىمام ۋە مۇدەررىس، كېيىنكى كۈنلەردە «خانلىق مەدرىسە»گە مۇدەررىس بولدى.

ئابدۇغوپۇر دامولالا يېتىشكەن ئالىم بولغانلىقتىن مۇدەررىسلىك قىلىش داۋامىدا نۇرغۇن تالىپلارنى ئوقۇتۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنى سۆزمەنلىكى بىلەن ئۆزىگە جەلپ قىلغان. شۇنىڭ بىلەن «شاپتۇل ئابدۇغوپۇر دامولالا ھاجى» دەپ تونۇلغان. ئەينى چاغدىكى دوتەي ما شاۋۇۋۇنكۇمۇ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. 1933 ـ يىلى قەشقەر شەھىرى دېھقان ئىنقىلابچىلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ، شىجائ تۆمۇر ئېلى ھەربىي ھوقۇق يۈرگۈزگەن چاغدا ئابدۇغوپۇر دامولالا تۆمۇر شىجائنىڭ يېقىنىغا ئايلىنىپ، قەشقەرنىڭ باش قازىلىقىغا كۆتۈرۈلگەن. كېيىن سابىت دامولالا ھاكىمىيەت بېشىغا چىققاندا ئۇنىڭ ئامىتى قېچىپ، كونا ھېسابلارنى بېرىشكە قىستالدى. ئۇ ئىككى تەرەپنىڭ قاتتىق بېسىمىغا ئۇچرىدى: خوتەن تەرەپ 1933 ـ يىلى 7 ـ 8 ـ ئايلاردا خوتەن ئەمىرلىرى بىلەن تۆمۇر شىجائ ئارىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشنىڭ پارتلىشىغا ئابدۇغوپۇر دامولالا سەۋەبچى، ئۇنى دارغا ئېسىش كېرەك دەپ قارايتتى. سابىت دامولالا تەرەپ مەشھۇر ئالىم ئابدۇقادىر دامولالا ھاجىمنىڭ ئۆلتۈرۈلىشىدە ئابدۇغوپۇر

داموللىنىڭ قولى بار. ئۇنىڭدىن قىساس ئېلىش كېرەك، دەپ قارايتتى. شۇ چاغلاردا قەشقەردە «ئابدۇغوپۇر داموللا دارغا تارتىلىمىش» دېگەن پاراڭمۇ كەڭ تارقالغانىدى. لېكىن ما جۇڭيىڭ-نىڭ ئادەملىرى قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىشى بىلەن داموللا بۇ قازالاردىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ما جۇڭيىڭ باسمىچىلىرى قەشقەردە دەۋران سۈرگەن يېرىم يىل داۋامىدا، ئۇ قېچىپ يۇرۇپ جان ساقلىدى. 1934 ـ يىل 7 ـ ئايدا ئۇنىڭ يۇلتۇزى ئېگىز كۆتۈرۈلدى. شىجاڭ مەھمۇت مۇھىتى قەشقەرگە كەلگەندە، ئابدۇغوپۇر داموللا ئۇنىڭ يېقىنى بولۇۋالدى. مەھمۇت شىجاڭ ئۇنى دىنىي ئۆلىما، ئالىم دەپ سانىدى. چۈنكى تۈرپان ئۆلىمالىرى ئىچىدە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ شاگىرتلىرى كۆپ ئىدى. مەھمۇت شىجاڭ ئۇنى ھۆرمەتلەپ، ئەتىۋارلاپ ئۆزىگە مۇشاۋۇر قىلىۋالدى. ھەممە ئىشتا ئۇنىڭ بىلەن كېڭەشتى. ھەتتا قەشقەر «مىللەت مەجلىسى» نىڭ رەئىسى قىلىپ تىكلىدى. شۇنىڭدەك، 1935 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئېچىلغان قۇرۇلتايغا قەشقەرنىڭ خەلق ۋەكىلى قىلىپ ئەۋەتتى. ئۇنىڭدىن كۆپ ئۆمىدلەرنى كۈتكەنىدى. لېكىن ئابدۇغوپۇر داموللا قۇرۇلتايدىن قايتىپ كېلىپ، خەلقنىڭ كۈتكىنىنىڭ ئەكسىچە ھۆكۈمەتنى ماختاپ، شېڭ شىسەي ۋە ئۇنىڭ «ئالتە بۇيۇك سىياسەت»نى كۆككە كۆتۈردى. ئابدۇغوپۇر داموللا ئۇرۇمچىگە بارغاندا ھۆكۈمەت تەرەپتىن ئالاھىدە كۈتۈۋېلىنغانلىقىنى، شېڭ شىسەينىڭ ئالاھىدە ئۇنىڭ ئالدىغا چىققانلىقىنى، قايتقاندا ئۇزىتىپ قويغانلىقىنى ئاغزىدىن چۈشۈرمىگەنىدى. بۇ ھالدىن ھەمىلەن گۇمانلانغانىدى.

* * *

چۈشتىن كېيىن مەن دۇنزىيە باش شتابىدىكى خىزمەتداشلىرىم بىلەن بىرگە ئابدۇغوپۇر داموللىنىڭ ماتەم مۇراسىمىغا قاتناشقىلى ماڭدىم. شەھەر خەلقى تۇمەن دەريا تەرەپكە سەلدەك

ئېقىپ كېتىۋاتاتتى. بىز تۇمەن دەريا سىنىڭ بىر يېنىچى ـ كۆۋرۈ ـ كىدىن ئۆتكىنىمىزدە، ئۇ يەردىن ئىككىنچى كۆۋرۈككىچە بولغان كەڭ ئارىلىقتىكى بوشلۇق ئادەم بىلەن تولغانىدى. كىشىلەرنىڭ چىرايىدىن خىلمۇخىل روھىي ھالەت ئەكس ئېتىپ تۇراتتى. گاھىلار ھازا تۇتۇپ يىغلىسا، گاھىلار تاماشا كۆرۈۋاتقاندەك ھاڭ ـ ۋېقىپ قاراپ تۇراتتى. قارا كالتەكلىك ساقچىلار ئامانلىق ساقلاپ يۈرەتتى. ئابدۇغوپۇر دامولىنىڭ جەسىتى ساھىلىنىڭ ئوتتۇرىـ سىدا بورا ئۈستىدە ئاق خەسە يېپىقلىق ياتاتتى. ئەتراپىنى قورالـ لىق ئەسكەرلەر قوغداۋاتاتتى. يان تەرەپتە سەللىلىك تالىپلار ئۇ ـ زۇن سەپ تارتىپ تۇراتتى. ئاياغ تەرەپتىرەك شىجاڭ مەھمۇت مۇھىتى بېشىغا سەللە ئوراپ، ئۈستىگە ئۇزۇن تون كىيىپ ئۆرە تۇراتتى ئەتراپىدا قوراللىق مۇھاپىزەتچىلىرى قوغداپ تۇراتتى. ئۇنىڭ چىرايى مەيۈس، يوغان قارا كۆزلىرى ياشقا تولغانىدى.

ساھىلىنىڭ باش تەرىپىدە «ئىزچى» ئوقۇغۇچىلار ئالا كالتەك تۇتۇپ، تەرتىپ ساقلىماقتا. نېرىراقتا قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گار ـ نىزون قوماندانى لىيۇبىن بىلەن ۋالىي شۇلەن، شەھەر ھاكىمى ھەمدۇللا باشچىلىقىدىكى ئىدارە ـ ئورۇنلارنىڭ باشلىقلىرى سۈكۈت ئىچىدە ئۆرە تۇرۇشاتتى. شەھەرنىڭ قازى، ئۆلىمالىرى يان تەرەپتە سەپ تۇزۇپ تۇراتتى.

6 ـ دېۋىزىيىنىڭ 31 ـ، 34 ـ پولكلىرى كېچىدىن تارتىپ قاتىلنى ئىزدەپ، بۇ ئەتراپنىڭ تىنچلىقىنى ساقلاش بىلەن مەشـ غۇل بولۇپ، شامالباغ، نەزەرباغ، قوغان ئەتراپلىرىدا قوراللىق ھەربىكەتلەنگەنىدى.

بىز ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن ئىلگىرىلەپ ماڭالماي، كەلگەن يېرىمىزدە تۇرۇپ قالدۇق. كىشىلەر ئابدۇغوپۇر دامولىنىڭ ئۆـ لۈمى ھەققىدە تۇرلۈك مۇنازىرە ۋە مۇھاكىمىلەرنى يۈرگۈزىشەتـ تى. گاھىلار ھەسرەتلەنسە، گاھىلار «دامولا ئۇلۇغ ئادەم ئىكەن، شېھىتلىك ماقامىنى تېپىپتۇ.....» دەيتتى. گاھىلار قاتىلنى قاـ غىسا، گاھىلار دامولانى ھۆكۈمەت يوقىتىۋەتتى، دېيىشەتتى.

يەنە بەزىلىرى «ئۆزۈڭنى بىل! ئۆزگىنى قوي! دېگەندەك، دامۇللام ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلاشماي ئۆز يولىغا ماڭغان بولسا، بۇ ئاقىۋەتكە قالمىغان بولاتتى» دېيىشەتتى.

شۇ ئارىدا، نېرىدىراق تۇرغان ئەپەندى سۇپەت ئىككى يىگىت سۆزگە ئارىلاشتى.

— ئاكىلار — دېدى بىرى، دۇشمەنلەرنىڭ ئارىسىزغا تارقاتقان ئۆسەك گەپلىرىنى تەكرارلىماڭلار. بۇ دامۇللىڭىزلار سىزلەر داڭلىغىدەك ئادەم ئەمەس. «ئەل قىساسۇلمىنەلھەق»، بۇ كىشىنى ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ قىساسى بوغدى. چۈنكى، 12 يىل ئىلگىرى ئۇ زاتنى ئۆلتۈرۈشتە بۇ دامۇللىنىڭ ھەسسىسى بار ئىدى.

كىشىلەر بۇ سۆزنى ئاڭلاپ، يىگىتكە قارىغىنىچە جىم بولۇپ قالدى. يەنە بىر يىگىت سۆزگە ئارىلاشتى.

— ئابدۇغوپۇر دامۇللا شۇنداق كاتتا ئالىم تۇرۇقلۇق شېئىر شىسەينى پەيغەمبەر قىلماقچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇنىڭ ھۆكۈمىتىنى «ئادىل» دەپ كۆككە كۆتۈردى. ئالتە سىياسەتنى «قۇرئان» بىلەن سىلىشتۇرۇپ قەسەم ئىچتى. بۇگۈنكى كۈندە ئۆزىنىڭ قەسىمى ئۆزىنى بوغدى.

ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ جەستى قان يۇقى كىيىملىرى بىلەنلا جىنازىغا سېلىنىپ نامىزى چۈشۈرۈلدى. مەھمۇت شىجاڭ باش مۇسىبەتدار بولۇپ جىنازا ئالدىدا ھازا تۇتۇپ ماڭدى. كەينىدىن قۇتلۇق ھاجىم شەۋقى، ئاندىن كېيىن دامۇللىنىڭ ئەۋلادلىرى، تالىبلىرى ماڭدى. ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ جەستى ئاپاق خوجا مازىرىغا باردىغان يول تۆپىسىدىكى بىر قەبرىستانلىققا قويۇلدى[1].

* * *

«بىرىنىڭ كاساپىتى مىڭغا» دېگەندەك ئىش بولدى. ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ ئۆلۈمى سىرلىق بولغان بولسىمۇ، ئەمما ھۆكۈمەت گۇمانلىق كىشىلەر دەپ قاراپ قەشقەردە زور رول ئوينىۋاتقان

ئابدۇراخمان هاجى بىلەن ئەخمەت قۇل ھاجىلارنى قولغا ئالدى.

ئابدۇراخمان ھاجى ئەسلى ئاتۇشلۇق بولۇپ، ئىلى، چۆچەك تەرەپتە تىجارەت بىلەن ئۆتكەن، مەلۇماتلىق، قابىلىيەتلىك كىشى ئىدى. ئۇ 1935 ـ يىلىنىڭ ئاياغلىرىدا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇرۇش ئۈچۈن ئۇرۇمچىدىن قەشقەرگە ئەۋەتىلگەن ھەم ئۇيۇشمىغا رەئىس بولۇپ نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، مەدەنىيەت ـ مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان، دارىلئىتام، دارىلئاجىزلارنى قۇرۇپ، يوقسۇل، يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىغان. قەشقەردە ياغاچ مەتبەئەنى يولغا قويۇپ، «يېڭى ھايات» گېزىتىنى چىقارغان، دەرسلىك كىتابلارنى باستۇرغان. ئۆز خىراجىتى بىلەن يارباغنىڭ غەربىدە بىر نەچچە سىنىپلىق مەكتەپ سالدۇرغان. ئۇ دامۇللا پاجىئەسىدىن بىر نەچچە كۈن ئىلگىرىلا «مىللەت مەجلىسى»نىڭ بىر يىغىنىدا ئابدۇغوپۇر دامۇللام بىلەن بىر مەسىلە ئۈستىدە توقۇنۇشۇپ قالغانىدى. شۇنداق قىلىپ قەشقەر يەنە ياراملىق ئىككى ئادىمىنى قۇربان بەردى.

ئابدۇغوپۇر دامۇللا ھاجى ئۇرۇمچى ھۆكۈمىتى ئالدىدا ئىناۋەتلىك كىشى بولۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ نەزىرىدە ئۇ «مىللەت دوستى لۇقىنى چىڭىتىش ۋە يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن كۈرەشكەن بۇيۇك باھادىر»[2] ئىدى. ئۇ ھۆكۈمەت تەرىپىدىن «دامۇللام شانلىق ئاپىرىل ئىنقىلابى ۋە ئۇنىڭ نەتىجىلىرى بولغان مۇقەددەس ئالتە سىياسىي شۇئارنى شىنجاڭ تارىخىدا ئەڭ قىممەتلىك تارىخىي بىر ۋاقىئە دەپ باھالاپ، ئۆزىنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ رەھبەرلىرىنىڭ تۇتقان سىياسىي يولىغا تولۇق رازى بولۇپلا قالماي، بەلكى خەلققە شۇ سىياسەتنىڭ توغرىلىقىنى چۈشەندۈرۈش، خەلقنى ھۆكۈمەت بايرىقى ئاستىغا توپلاش يولىدا بىباھا، قىممەتلىك، ھەقىقىي ۋە سەمىمىي سانسىز خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن»[3]، «ئۇ سۆيۈملۈك ئالىيجاناب ھەقىقىي بىر دىنىي داھى بولۇش سۈپىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ دىنىنىڭ گۈللىنىشىگە قەھرىمانە خىزمەت قىلغان بولسا، ھازىرقى خەلقپەرۋەر، ئادالەت

ۋە مۇساۋات ئاساسىغا قۇرۇلغان يېڭى ھۆكۈمەت ۋە ئۇنىڭ ئالتە سىياسىي شۇئارىنىڭ دىن ۋە قۇرئان كەرىمگە مۇخالىپ ھېچ قانداق يېرىنىڭ يوقلۇقىنى تەكىتلەش بىلەن قانائەتلەنمەي، بەلكى بىزنىڭ ھەققانىيەتلىك يولىمىزنىڭ قۇرئان كەرىم ۋە ھەدىس شېرىپلەردە زىكرى بولۇنغان ۋە شۇنداق يول بىلەن مېڭىشقا بۇيرۇلغانلىقىنى تەكىتلىگەن»[4] كىشى دەپ ماختالغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، دامولللىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر ئۇرۇمچىگە يېتىپ بارغان ھامان، ئۇرۇمچىدە زور ماتەم مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، شېڭ شىسەي ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىنى ماختاپ نۇتۇق سۆزلىگەنىدى.

ئابدۇغوپۇر دامولللىنى ھۆكۈمەت شۇ قەدەر ماختىغان، ئۇنىڭ ئۆلۈمى ئۈچۈن شۇنچىۋالا قايغۇرغان، ھەتتا: «مەرھۇم دامولللامىنىڭ يېڭى ھۆكۈمەت ۋە يېڭى ئادىل سىياسەت دەۋرىدە، شىنجاڭنىڭ يېڭىدىن ئادالەت، مۇساۋات (باراۋەرلىك) ئاساسىدا جەۋرى - زۇلۇمسىز تەرەققىياتقا قەدەم قويغان دەۋرىدە يېزىپ، سۆزلەپ تۈگەتكۈسىز تارىخىي خىزمەتلەرنى قىلىپ، خەلق ۋە ھۆكۈمەت خائىنلىرىنىڭ رەھىمسىز ۋە ۋەھشىيانە قوللىرىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولۇشى، سۆيۈملۈك دوستىمىزنىڭ بىزنىڭ ئالدىمىزدىن يوقىلىشى يېڭى ھۆكۈمەت ۋە بىز دۇبەن، جۇشى ۋە فۇجۇشىلار ئۈچۈن ۋە بارلىق شىنجاڭ خەلقى ئۈچۈن ئەڭ ئېغىر ماتەملىك ئېسىمىزدىن چىقمايدىغان قايغۇلۇق بىر ئەھۋالدۇر... شۇنداق قىممەتلىك، ئالىيجاناب دوستىمىز يوقالدى. بۇنىڭغا بىزنىڭ ۋە بارلىق خەلقنىڭ يۈرەكلىرىمىز داغ بولدى. لېكىن، مەرھۇم يوق بولغان بىلەن ئۇنىڭ تارىخىي خىزمەتلىرى يېڭى شىنجاڭ تارىخىنىڭ بىرىنچى - سەھىپىسىگە ئالتۇن قەلەم بىلەن يېزىلىپ، دائىم خاتىرىدە ساقلانغۇسىدۇر... يېڭى ھۆكۈمەت قاتىلىنى تېپىش ۋە ئۇنى قاتتىق جازالاش يولىدا قەتئىي چارىلار كۆرمەكتە»[5]، دەپ جاكارلىدى. ئەمما قەشقەر خەلقى ئابدۇغوپۇر دامولللامنىڭ مەھمۇت شىجاڭ بىلەن سۆزلەشكەن چاغدا چىقارغان «يولدىن ئازغان، شە-

رىئەت جازىسىدىن چىققان كىشىنىڭ تىلى كېسىلىپ، ئاغزى يىرتىلىپ، كانىيى بوغۇزلىنىشى كېرەك» دېگەن پەتىۋاسىنى ئاڭلاپ، ئۇنى «ئۆلۈم پەتىۋاسى» (كېيىن «ئۆلۈم ۋەدىنامىسى») دەپ ئاتاشتى ۋە دامۇللام مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىگە پەتىۋا چىقىرىپتىكەن، شۇ بويىچە ئۆلتۈرۈلۈپتۇ، ـــ دېيىشتى ھەم ئۇنىڭغا باشقىچە كۆز قاراشتا بولدى.

ئابدۇغوپۇر دامۇللام ئۆلتۈرۈلۈپ 10 ئايدەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، 1937 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى (جۈمە) مەھمۇت مۇھىتى چەت ئەلگە چىقىپ كەتتى. شۇ چاغدىلا شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئۇنى ئوچۇق ـ ئاشكارا «خائىن»، «جاھانگىرلارنى قۇيرۇقى» دېدى ۋە ئابدۇغوپۇر دامۇللىنىڭ رىسالىسىنى نەشردىن چىقىرىپ، خەلقە ھەقسىز تارقىتىپ بېرەلىدى.

ئابدۇغوپۇر دامۇللا بۇ كىتابنى قەشقەردە يازغان. ئۇ كىتابدا دىنىي، سىياسىي، ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە توختىلىپ، شەيخ سەئىدى يازغان «تۈلكىنىڭ ھېكايىسى»نى نەقىل كەلتۈرۈپ، خەلقىمىزنى شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتىگە تايىنىشقا دەۋەت قىلغان ھەم شۇنداق قىلغاندىلا روناق تاپالايدىغانلىقى توغرىسىدا گەپ سالغان. 1935 ـ يىلى ئابدۇغوپۇر دامۇللا قەشقەر ۋەكىلى بولۇپ، ئۇرۇمچىگە قۇرۇلتايغا بارغاندا بۇ كىتاب شېڭ شىسەي تەرەپدارلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى مەنسۇر ئەپەندى (ۋەتەن ئوغلى)نىڭ مەسئۇل مۇھەررىرلىكىدە 1936 ـ يىل 11 ـ ئايدا «شىنجاڭ گېزىتى» باسمىخانىسىدا 5000 نۇسخا بېسىلدى.

ئابدۇغوپۇر دامۇللا ئۆزىنىڭ بۇ كىتابىنىڭ خاتىمىسىدە مۇنداق يازغانىدى: «كاشغەر ئەئيانلىرى بۇ ھەقسىز بېئىتىبارنى ئۇرۇمچى شىڭغا ۋەكىل قىلىپ ئىبەرگىنىدە، بۇ ھۆكۈمەتنىڭ تۇنقان يولى شەرئىتىمىزنىڭ قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولغىنى ئۈچۈن، كامال خۇرسەند بولغىنىمدىن مەجلىسى مەئبۇساندا بىر،

ئىككى ئايەت ۋە ھەدىس بىلەن سۈيلىنىپ، بۇ ۋەزدە مۇتەئەسسىر بولغان (تەسىرلەنگەن) بەزى ئەئيانلار: مۇنىڭ نەپئى (پايدىسى) ھەممە شىنجاڭ خەلقىغە يەتسۇن، بەلكى ھەممە دۇنياغا كەتسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن ئۇشبۇ رىسالىنى بۈيرۇپ ئىدى. ئۇ-نىڭ ئۇچۇن قۇۋۋەت، ئىستېداتمىنىڭ يېتىشچە يېزىپ، ھەر مىللەت ۋەتەنداشلارگە ھەدىيە قىلدىم.

... بۇ رىسالە 1335 ـ ھىجرىيە يىلى مۇھەررەمنىڭ بەشى تامام بولدى»[6].

بۇ كىتابنىڭ نەشر قىلىنىشىغا دۇبەن شېڭ شىسەي بىلەن ئۆلكە رەئىسى لى يۈڭلار ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ بېغىشلىما يازغانىدى.

شېڭ شىسەينىڭ بېغىشلىمىسىدا مۇنداق دېيىلگەن:

«بېسىلغۇسى مەرھۇم ئابدۇغوپۇر دامولللامنىڭ بۇ رىسالىسى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىستىقبالى، ھاياتى ئۇچۇن چوڭ ئورۇن ئا-لىدىغان قىممەتلىك ۋە قەدىرلىك تارىخىي، سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولغان بىر رىسالىدۇر.

بۇ رىسالە ھۆرمەتلىك مەرھۇمنىڭ ئىككىنچى قۇرۇلتايىدا بارلىق مىللەت ۋەكىللىرى ئالدىدا سۆزلىگەن، ھەقىقەتكە ئا-ساسلانغان نۇتقىنىڭ ۋە 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنىدىن كېيىن ئۆز-نىڭ بارلىق غەيرەت ۋە ئىجتىھادى، ھەقىقىي دىلى بىلەن خەلقە قىلغان تەشۇىق ۋە تەرغىبلىرىنىڭ مەنتىقى داۋامىدۇر...

مەرھۇم ئابدۇغوپۇر دامولللامنىڭ بۇ ئەسىرىنى شىنجاڭ خەل-قى ئۇ زاتنىڭ قانداق ئادەم ئىكەنلىكىگە يەنە بىر مەرتىبە ئىشەن-سۇن ۋە مەرھۇم باشلاپ بەرگەن يول بىلەن مېڭىپ، يېڭى ھۆكۈ-مەتكە ھەقىقىي ئىشەنچلىرى كۈچىيىپ، دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە بەختلىك ۋە سائادەتلىك خەلقلەردىن بولسۇن دەپ چىقاردۇق»[7].

ئۆلكە رەئىسى لى يۈڭنىڭ بېغىشلىمىسىدا مۇنداق يېزىلا-غاندى: «مەرھۇم ئابدۇغوپۇر دامولللامنىڭ بۇ ئەسىرى بىز ئۇچۇن

غايەت بۇيۇك ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر. چۈنكى، ئالتە سىياسەت شۇ-ئارىمىزنىڭ مۇسۇلمانلىق دىنىگە قارشى بولماي بەلكى مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى مەرھۇم بۇ ئەسىرىدە ئوچۇق كۆرسىتىپ يازغاندۇر، بۇ ھەقتە شېئىر دۇبەن ۋە فۇجۇشىلەرنىڭ يازغان مۇقەددىمىسىگە مەن تولۇق قوشۇلۇشۇم بىلەن بىرگە بۇ ئەسەرنىڭ پات ئارىدا بېسىلىپ خەلق ئارىسىغا تارقىلىشىنى تىلەيمەن ھەم ئۇنىڭ بىلەن خەلقىمىز كۆپ مەنپەئەتلەرگە ئېرىشىدۇ - دەپ چىن كۆڭلۈم بىلەن ئىشىنىمەن»[8].

ئارىدىن يېرىم ئەسىر ئۆتۈپ كەتتى، «تۇندىكى پاجىئە»مۇ تارىخىي ئۆتمۈشكە ئايلىنىپ قالدى.

شۇ يىللاردا مەن 6 - دۈنيە باش شىتابىدا خوجىلىق باشقارمىسىدا ئىشلەيتتىم. دۈنيىنىڭ قورال - ياراغ ۋە ھېسا-بىنى باشقۇراتتىم، ئۆيىمىزمۇ دۈنيە شتابى جايلاشقان يۇمىلاق شەھەرگە يېقىن ئەنجان كوچىسىدا ئىدى. مەھمۇت شىجاڭ يېنىدا دائىملىق خىزمەتتە بولغانلىقىمدىن ئابدۇغوپۇر دامۇللاھاجى بى-لەنمۇ پات - پات ئۇچرىشىپ قالاتتۇق، قەشقەر شەھىرىدە يۈز بەرگەن تۇرلۇك ۋەقە - ھادىسىلەر بولۇپمۇ شۇ «پاجىئە»نىڭ ئالدى - كەينىدىكى ئەھۋاللاردىن ھەر ۋاقىت خەۋەردار بولۇپ تۇرغان شا-ھىدلارنىڭ بىرى بولغىنىم ئۇچۇنمىكىن، ئۇ كارتىنىلار خۇددى تۇنۇگۈن بولۇپ ئۆتكەندەك كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ. شۇڭا، بۇ ئىشلار خەلقنىڭ نەزىرىدىن ساقىت قالمىسۇن، دەپ خاتىرلەپ قويدۇم.

ئىزاھاتلار:

① ئابدۇغوپۇر دامۇللامنىڭ جەستى بۇرۇن بىر تەرىپى بەشكېرەمگە، يەنە بىر تەرىپى ئاپاق خوجا مازىرىغا ماڭىدىغان كونا يول دوقمۇشىغا دەپنە قىلىنغان. كېيىن بۇ جايغا 1950 - يىللاردا خۇمدان سېلىنىپ ئون يىللاپ ھاك ۋە قىش پىشۇرۇلغان ئىدى. بۇ جاي ھازىرقى قەشقەر تۆشۈك دەرۋازا «ھەزرەت يولى» بويىدىكى 10 - ئوتتۇرا مەكتەپ ئۇدۇلى-

دىكى دوقمۇش، يەنى 1 ـ بىناكارلىق شىركەت ئائىلىلىكلەر قورۇسىغا ماڭىدىغان يول دوقمۇشىغا توغرا كېلىدۇ.

②③④⑤ ئابدۇغوپۇر دامولا يازغان رىسالىدىكى شېئىر شىمەينىڭ بېغىشلىمىسىغا قارالسۇن.

⑥⑦⑧ ئابدۇغوپۇر دامولا ھاجى يازغان رىسالىدىكى شېئىر شىمەي ۋە لى يۈئىلارنىڭ بېغىشلىمىسى ۋە ئۆزىنىڭ يازغان خاتىمىسىگە قارالسۇن.

«نەكلىپنامە»گە ئورالغان كىشەن

قاۋۇل ساۋۇر

1947 ـ يىل 25 ـ ئىۇل رامىزاننىڭ 7 ـ كۈنى گۇگۇم ۋاقتى. گومىنداڭ قاغلىق ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورگىنىنىڭ بېغىغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان «ئىپتارلىق زىياپەت» سورۇنىغا ھاكىم ئابدۇلئەھەت خېلىلوفنىڭ نامىدا ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنغان ما-ئارىپچىلار، سودا ـ سانائەتچىلەر، بەگ ـ باۋجاڭلار، قىسقىسى، ھەر ساھەدىن بولۇپ 100چە كىشى يىغىلماقتا ئىدى. ئەنە شۇ مېھمانلارنىڭ بىرى بولغان ئەينى ۋاقتتىكى «ئانار بازىرى» مەك-تەپنىڭ مۇدىرى سىدىق بارات تەرەپ ـ تەرەپكە قويۇلغان قورال-لىق «مۇھاپىزەتچى»لەرنى كۆرۈپ، بۇگۈنكى جۇمەلىك ئىپتارنىڭ سىرلىق پەردىسى كەينىدە بىرخىل قاباھەت كۆلەڭگۈسىنىڭ ئە-گىپ يۇرگەنلىكىنى تۇيغاندەك بولدى. ئۇ، مېھمانلار تولۇق يى-غىلغىچە ھاكىمنىڭ ئىشخانىسىغا كىردى. ھاكىم خېلىلوف سى-دىق باراتنى كۆرۈپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ، سىدىق باراتنى يېقىن بۇرادەرلىرىدىن بىرى ھېسابلايتتى. سىدىق بارات ئۇنىڭغا ھەيرانلىق بىلەن تىكىلگىنىچە: «خېلىلوف، بۇ....؟» دېدى. خې-لىلوف ئۇندىمەستىن بېشىنى تۆۋەن سېلىپ ھەسرەت بىلەن ئۇ-لۇغ ـ كىچىك تىندى. بۇنىڭدىن خېلىلوفنىڭ ئامالسىزلىقتىن ئازابلىنىۋاتقانلىقى، گومىنداڭ ھەربىي ۋە ساقچى دائىرىلىرى خۇپىيانە پىلانلىغان مەلۇم بىر رەزىللىكنىڭ مۇقەررەرلىشىپ قالغانلىقى ئايان بولدى. بۇ يازلىق تەتىل مەزگىلى بولۇپ، «ئانار بازىرى» مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلار كۇرسى ئېچىلىۋاتاتتى. كۇرسى-نىڭ ئىلمىي مۇدىرى، گومىنداڭ ناھىيىلىك قورچاق ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۇي جىجۇڭ بۇندىن 10 كۈن ئىلگىرى

مەكتەپ دەرۋازىسىغا كېچە - كۈندۈز پوس قويۇشقا باشلىغاندى. 1946 - يىلىدىن باشلاپ مىللىي ئىنقىلاپ سېپىگە ئاتلانغان سىدىق بارات ئۆزىنىڭ بۇگۈنكى «زىياپەت» تە زاكۇسكا قىلىنىدىغانلىقىنى شۇئان جەزملەشتۈردى - دە، يېنىدىكى 13 سەر تەڭگىسىنى بالا - چاقىلىرىغا يەتكۈزۈپ قويۇشنى جېكىلەپ، مېھمان تۈرسۈن دېگەن كىشىگە بەردى. مېھمان تۈرسۈنىڭ تۈتقۇن قىلىنىش ئېھتىمالى يوق ئىدى. چۈنكى مەككارلىقتا ئۆچەغا چىققان سۇي جىجۇڭ (ئۇيغۇرچە قويۇۋالغان ئىسمى سۇلايمان) گۇمان تۇغدۇرۇپ قويماسلىق ئۈچۈن، «ئىپتار» غا تۇتقۇن قىلىنىدىغانلار بىلەن تۇتقۇن قىلىنمايدىغانلارنى ئايرىلاشتۇرۇپ چىقىرغاندى. ئىپتارلىق غىزانىڭ تەييارلىنىشى تولىمۇ ھەيران قالارلىق بولۇپ، بىر تەرىپى ئۇزۇم بارىكى، ئىككى تەرىپى قويۇق دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان زىياپەت مەيدانىدىكى شىرەلەرگە باشتىن - ئاياغ ئۆپكە - ھېسىپلار تىزىلغاندى. شۇنچە كۆپ ئۆپكە - ھېسىپلارنى كىملەرنىڭ قۇيغانلىقى ۋە قانداق قۇيۇپ بولغانلىقى تەسەۋۋۇرغا سىغمايتتى.

«زىياپەت» باشلاندى. گومىنداڭ 4 - بىرىگادا 2 - پولك 3 - باتالىيونىنىڭ كوماندىرى چى بىلەن لياڭ فامىلىلىك تەرجىمان كىرىپ كەلدى. ئۇلار زىياپەت مەيدانىنىڭ بىر تەرىپىگە ئۇستەل - ئورۇندۇق قويۇپ، بىرىگادا كوماندىرى تاڭ جىڭرېننى سۆزگە تەكلىپ قىلدى. تاڭ جىڭرېن كۆپچىلىككە سۇرلۇك قىياپەتتە بىرقۇر كۆز يۈگۈرتكەندىن كېيىن، مۇغەمبەرلەرچە تەبەسسۇم بىلەن سۆز باشلىدى:

— كۆپچىلىك، سىلەر ناھىيە بازىرىدىكى ئوردا كۆلىنى ياخشى بىلىسەر. ھازىر ئۇ كۆلدە يۇقۇملۇق كېسەل مىكروبلىرى كۆپىيىۋاتىدۇ. ئەگەر ۋاقتىدا تازىلىمىساق، بازار ئاھالىسى ئىچىدە كېسەللىك يامراپ كېتىدۇ، شۇنداق ئەمەسمۇ؟ سورۇن ئەھلى ئۆزئارا جاۋاب ئىزدەۋاتقاندەك بىر - بىرىگە مەنىلىك قاراشتى.

يىتىملىقۇم باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ئابدۇل رېشىت

قۇددۇس جاۋابەن سۆز ئالدى:

ــ جانابلىرى، مىكروپنى تازىلايمىز دېسەك، مىكروپ پەيدا قىلمايدىغان مۇھىت يارىتىشمىمىز كېرەك. ھازىرسوۋېت ئىتتىپاقىدا بۇنداق مۇھىت يارىتىلدى. بىز بولساق نە ھالدا تۇرۇۋاتىمىز؟ ھېچقانداق تەرەققىيات بولمىسا، بۇنداق بۇرۇقتۇملۇق ئىچىدە مىكروپ پەيدا بولماسلىقى مۇمكىنمۇ؟ تاكى جەڭگىن ئاستا ئورنىدىن قوزغالدى ــ دە:

ــ ياخشى، ناھايىتى ياخشى، ــ دېگىنىچە چىقىپ كەتتى.

ــ بۇ قانداق زىياپەت؟ ئۆپكە ــ ھېسىپتىن باشقا نەرسە بولمىسا.

ــ بەلكىم يەنە ئاتاپ قويغىنى باردۇ؟

ــ بار ئوخشايدۇ، تېخىمۇ ئاچچىق ــ چۇچۇكلىرى بارەك قىلىدۇ.

سورۇن ئەھلىنىڭ گۇمان ۋە تەشۋىشلىك پىچىرلاشلىرى قۇلاقنى يارغۇدەك بىر پۇشتەك ئاۋازى بىلەن جىمىپ كەتتى.

ــ «ھەممىڭ قولۇڭنى شىرەگە قوي!» دېگەن بۇيرۇق بىلەن تەڭ ئەتراپتىكى ئۇزۇم بارىڭى ۋە دەل ــ دەرەخلەر ئارىسىدىن نەچچە يۈزلىگەن مىلتىق، پىلىموتلارنىڭ ستۇۋوللىرى كۆرۈندى. تۇتقۇن قىلىشقا باشلاندى. «ئانار بازىرى» مەكتەپتىن سىدىق بارات، مامۇت توختى، نامەت ئىسلام، ناھىيىلىك دوختۇرخانىنىڭ باشلىقى ئىسھاقجان (ئازادلىقتىن كېيىن ئاپتونۇم رايونلۇق سەھىيە نازارىتىنىڭ نازىرى بولغان)، دوختۇر ئابدۇغوپۇرجان، ئۇقۇتقۇچى مۇسا ئىبراھىم قاتارلىق 13 كىشىنىڭ ئىسمى بىر ــ بىرلەپ ئېلان قىلىنىشى بىلەن تەڭ، قوراللىق ھەربىي ۋە ساقچىلار يوپۇرۇلۇپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرىنى تېڭىپ، قوللىرىنى باغلاپ، بىر ــ بىرىگە چېتىپ، باغنىڭ ئىچكىرىسى بىلەن ئاشلىق ئامبىرى (ھازىرقى ئاشلىق ئىدارىسى ئائىلىلىكلەر قوروسىنىڭ ئورنى)غا ئېلىپ چىقتى. ئۇلارنى ئوڭ تەرەپكە ئېلىپ ماڭسا، گومىنتۇەنگە (国民团)، سول تەرەپكە ئېلىپ ماڭسا،

بىرىگادا شتابىغا ئاپىرىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى. سول تەرەپكە قايرىلىپ، بىرىگادا شتابىغا ئېلىپ ماڭدى.

شتاب دەرۋازىسى ئالدىغا كەلگەندە ئابدۇغوپۇرجان، ھەبىبۇللا مويدىن، مۇسا ئىبراھىملارنى شتاب تۇرمىسىگە ئەكىرىپ كەتتى. قالغان ئون كىشىنى تاغارغا سولاپ، ھارۋىغا بېسىپ، بالىيون شتابى (ھازىرقى تۇرۇبا سۇيى شىركىتىنىڭ ئورنى)غا ئەپكەلدى. بۇ جاي ئەسلىدە يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ قوروسى ئىدى. ئۇلار ئەينى ۋاقىتتا يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتى كۆكتات ئامبىرى قىلغان قاپقاراڭغۇ يەر ئاستى ئۆيىگە تاشلاندى. بۇ ئۆينىڭ تورۇسى تولىمۇ پەس بولۇپ، ئۆرە تۇرغىلى بولمايتتى. باۋۇدۇن ئابدۇللا ئىسىملىك تۇتقۇن تاغاردىن بېشىنى چىقىرىپلا ئورنىدىن تۇرۇۋېدى، تورۇسقا ئۇسۇپ بېشىنى يېرىۋالدى. ئىككى كۈندىن كېيىن قولناغىدىن ئىككى ئادەمنى ئەكىلىپ تاشلىدى. بىرسىنىڭ ئىسمى «ھاشىم تۇەنجاڭ»، يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى ھەسەنبەگ بولۇپ، سوراقتا مەلۇم بولۇشچە، ئۇلار «بەشكەنت تاغ»دا ئاز كەم 300 قوراللىق كۇچ تەشكىللەپ گومىنداڭغا قارشى تۇرغانىكەن. بەش كۈندىن كېيىن ھاشىم خۇيجاڭ بىلەن تۇردى قارىبەگنى تۇتۇپ كېلىشتى. شۇنداق قىلىپ بۇ زىنداندىكىلەر 14 كە يەتتى. بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر - بىرىدىن مۇھىم ئۇچ كىشى بار ئىدى. تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي قىسىملىرى 1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى قاغىلىقنى ئازاد قىلغاندىن باشلاپ، 1946 - يىلى 6 - ئايدا «11 بىتىم» سەۋەبىدىن قورال تاپشۇرغانغا قەدەر، ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ھاشىم خۇيجاڭ قاغىلىق ئۇيغۇر پولكىنىڭ كوماندىرى؛ قەشقەر، پوسكام، قاغىلىق بىرلەشمە ئۇيغۇر پولكىنىڭ كوماندىرى؛ 2 - بىرىگادىنىڭ كوماندىرى؛ تۇردى قارىبەگ قاغىلىق ئۇيغۇر پولكىنىڭ مۇئاۋىن كوماندىرى؛ ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان 16 - پولكىنىڭ كوماندىرى، ئىسھاقجان تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي قىسىملىرى تەيىنلىگەن قاغىلىق ۋالىيسى ساۋۇت قارىنىڭ مەسلىھەتـ

چىسى؛ ناھىيەلىك سەھىيە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى، تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىي قىسىملىرى قوماندانلىق باش شتابىنىڭ سەھىيە ئىشلىرى مەسئۇلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، شۇ سەۋەبتىن گومىندا‌ڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئۇلارغا بولغان ئۆچ-مەنلىكى كۈچلۈك ئىدى.

جا‌ڭ فاگۈەن ئىسىملىك سوراقچى 14 كىشىنى نۆۋەت بىلەن ئېلىپ چىقىپ سوراق قىلاتتى ۋە ئۇلار بىلەن بىرىگادا شتابىغا قامالغانلارنىڭ ئارىلىقىدا توختىماي قاتراپ، يىپ ئۈچى ئىزدەيتى. سوراق ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنى يەر ئاستى ئۆيىدىن يەر ئۈستىدىكى بىر ئېغىز ئۆيگە يۆتكىدى. پەقەت شۇ چاغدىلا مەھبۇسلارنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئېلىپ كەلگەن تاماقلارنى ئېلىشىغا يول قويىدىغان بولدى. بىراق ئەكسىيەتچىلەر كۈتۈل-مىگەن بىر شۇملۇقنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىر كۈنى ئۇلار «سىبلىس كېسىلى تارقالدى» دېگەن نەيرەڭ بىلەن مەھبۇسلارنى بىر - بىرلەپ ئېلىپ چىقىپ ئوكۇل ئۇرۇشقا باشلىدى. بىرىنچى نۆۋەتتە ماموت توختى دېگەن كىشىگە ئوكۇل سېلىنىدى. ئۇ قايتىپ كىرگەندىن كېيىن، يەنە بىرەيلەننى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. ئاللىقاچان ئىشىنىڭ تېگىگە يېتىپ بولغان ئىسھاقجان بىردىنلا يىغىلاپ تاشلىدى. باشقىلار بۇ قېيسەر ئادەمنىڭ كۆز يېشى قىلىۋاتقانلىقىدىن ھەيران بولۇپ، سەۋەبىنى سورىۋىدى، ئۇ، بېشىدىن ئۆتكەن مۇنداق بىر ئېچىنىشلىق ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى. بىرنەچچە يىل ئىلگىرى ئىسھاقجان ئۇرۇمچى داربلمۇئەللىمىنده ئوقۇۋاتقاندا، شېڭ شىسەي گومانلىق دەپ قارىغان بىر تۇركۈم ئوقۇغۇچىلارنى تۇرمىگە تاشلىدى. بىر ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن، تۇرمە دائىرىلىرى ئىككى ئەر - خوتۇن روس دوختۇرنى باشلاپ كىردى. ئۇلار ئوقۇغۇچىلارغا ئوكۇل سېلىشتىن ئىلگىرى ھېلىقى ئايال دوختۇر «بۇ بالا كىچىككەن، ئائىلە ئىشلىرىمنى قىلسۇن» دەپ ئىسھاقجاننى ئايرىپ ئېلىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، ئىسھاقجان ئۇلار بىلەن بىللە بولۇش جەريانىدا ئۇلارنىڭ

ئوكۇل بىلەن ئادەم ئۆلتۈرۈشنى كەسىپ قىلغان جاللاتلار ئىكەنلىكىنى، شۇ قېتىمقى ئوكۇل سىلىشتىمۇ بىر قېسىم مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياش ھاياتىدىن ئايرىلغانلىقىنى چۈشەنگەنىدى. كۆپچىلىك ئىسھاقجاننىڭ بايىقى كۆز يېشىنىڭ دەل ئاشۇ ئەسلىمە بىلەن كۆز ئالدىدىكى دەھشەتلىك رېئاللىقنى باغلاپ چۈشەنىشىنىڭ مەسئۇلى ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، بىردەك سۈكۈتكە چۆمدى. نىھايەت، ئىسھاقجاننىڭ قىياسى ئىسپاتلاندى. بۇ قېتىمقى ئوكۇل سىلىش نەتىجىسىدە، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئاساسلىق قىساس ئوبيېكتلىرىدىن بولغان ھاشىم خۇيجاڭ بىلەن تۇردى قارىبەگ ئۆلتۈرۈلدى، روشەنكى، باشقا مەھبۇسلارغا سىلىنغىنى زەھەرسىز ئوكۇل، مىللىي ئىنقىلابنىڭ ئىككى پېشۋاسىغا سىلىنغىنى بولسا جان ئالىدىغان زەھەرلىك ئوكۇل ئىدى. ئۆزلىرىنىڭ يارىملىق ئىككى سەپدىشى ۋە ئۇستازىدىن ئايرىلغان 12 كىشىدىن ئىسھاقجان، سىدىق بارات، يۈسۈپ ھوشۇر، ھەسەن يۈسۈپ، نامەت ئىسلام، ئايۇپ مۇھەممەتلەر 1949 ـ يىل 2 ـ ئايدا ناھىيىلىك قورچاق ساقچى تۈرمىسىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. ئابدۇرېھىم ھېيىت بىلەن باۋۇدۇن ئابدۇللا باغچا مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشىغا، سابىتوف، ئوسمان ئەلى قاتارلىق 5 كىشى گومىنداڭ ناھىيىلىك پىرقىسىنىڭ شۇجىجاڭى قاسىمبەگ (خەنزۇچە ئىسىمى ماشىكمو)نىڭ خۇسۇسىي موخۇركا زاۋۇتىغا ئەمگەككە تۇتۇپ بېرىلدى.

بىرىگادا شتابىغا قامالغانلارغا كەلسەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك خەتەرلىك ۋە گۇمانلىق دەپ قارالغان كىشىلەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ سانى باتالىيون شتابىغا قامالغانلاردىن خېلىلا كۆپ ئىدى. 1948 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرىدا، ئۇلارنىڭ قېرى، ئاجىز، كېسەلچانلىرىنى قويۇۋېتىپ، ياش، بېجىرىم، كۈچلۈكلىرىنى تاشقورغان پارتىزانلىرى تەرىپىدىن پارتلىتىۋېتىلگەن يەكەن دەريا سى كۆۋرۈكىنى ياساش ئۈچۈن ئېلىپ كەتتى. ئۇلار قاماقتىكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىرىگادا تۇرمىدىكىلەرگە 80 يۈەندىن پۇل

تارقىتىپ بەردى. بۇ پۇلغا بىر كىلوگرام گۆش سېتىۋالغىلى بولاتتى. تۇتقۇنلاردىن كىمدۇر بىرسى ئۆزىگە تارقىتىلغان پۇلنى رەت قىلدى. پۇل تارقاتقۇچى بۇنىڭ سەۋەبىنى سورىدى، ئۇ: «مەن ئەمدى ئەخمەق ئەمەس، ئىپتاردا قاقتەك بىر پارچە ئۆپكىنى يەپ قويغىنىمغا 80 نەچچە كۈندىن بېرى قامىلىپ ياتتىم، 80 يۈەننى ئالسام، تۇرمىدە سېسىپ كېتىشىم مۇمكىن» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ گومىندانڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ «مېھمان» چاقىرىپ ئادەم تۇتقۇن قىلىشتەك نامەرتلىكىگە قارىتىلغان ئاچچىق مەسخىرە ئىدى.

بۇ ماتېرىيال سىدىق باراتا، ئابدۇغوپۇرجان، مۇسا ئىبراھىملارنىڭ ئەسلىمىسىگە ئاساسەن رەتلەندى.

تۇمشۇقتىكى سوقۇش

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1933 ـ يىلى باھار بايرىمى ھارپىسىدا جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۆلكە ئارمىيىسىنىڭ دۇنزىيە قوماندانى جىن شۇجى دورا يەپ ئۆلۈۋالدى. گەنسۇ تۇڭشۇيلۇك باش سەنمۇ لۇ دىڭ ئۇنىڭ ئورنىغا تەيىنلىنىپ، ئاقسۇدىن قەشقەرگە قاراپ كېلىۋاتقان «ئىسيانچىلار»نىڭ ئالدىنى توسۇش ۋە ئۇلارنى يوقىتىش ئۈچۈن قوشۇن تەشكىللىدى. لى دۇڭرۇڭ بۇ قوشۇنىنىڭ ئالدىنقى سەپ قوماندانى بولدى، ئاتلىق ۋە توپچى قىسىملىرىنى باشلاپ مارال-بەشىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرىگە يېتىپ باردى.

تۇمشۇق مارالبەشىنىڭ ئىككى ئۆتەڭ نېرىسىغا جايلاشقان جاي بولۇپ، ئەتراپى تاغلىق، سوقۇش قىلىشقا ئەپلىك جاي ئىدى. ئاقسۇدىن كېلىۋاتقانلارمۇ بۇ جايغا يېقىنلىشىپ قالغاچقا، لى دۇڭرۇڭ قوشۇنلىرىنى تۇمشۇق تاغلىرىنى دالدا قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. بۇلارنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ كەلگەن قوماندان لۇ دىڭ تۇمشۇقتىن بىر ئۆتەڭ بېرى بولغان چارباغدا قوماندانلىق شتابى قۇرۇپ، قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىشقا باشلىدى.

لۇ دىڭ ئاقسۇ يېڭىئېرىقتىكى سوقۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىگەن ياڭ تۇەنجاڭنى ئەسكىرىي خىزمەتتىن بوشىتىپ، ئۇنى ئارقا سەپ تەمىنات خىزمىتىنى باشقۇرۇشقا، قوشۇمچە مارالبەشىنىڭ ھاكىملىقىغا قويدى.

ئاقسۇدىن يوپۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان ئۇيغۇر، خۇيزۇ قوشۇنلىرىمۇ تاغنى دالدا قىلىپ شەرق تەرەپكە ئورۇنلاشتى. ئۇيغۇرلارغا توقسۇنلۇق ئەمەت ۋاڭنىڭ چوڭ ئوغلى تۆمۇر ئېلى، خۇيزۇلارغا قاراشھەردىن يېڭىدىن بېرىلگەن قوماندان ماجەنسالڭ باشچىلىق

قىلاتتى.

قورال جەھەتتە ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى ئۈستۈنلۈكىكە ئىگە بولۇپ، ئۇلارنىڭ قوراللىرى خىل، ئوقلىرى كۆپ ئىدى. پىدائىيلارنىڭ قورالىرى ناچار، ئوقلىرى يېتەرسىز ئىدى. ئۇيغۇرلارنىڭ خۇيزۇلارنىڭكىگە قارىغاندا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. تۆەنجاڭ تۆمۈر ئېلى ناچار قورال بىلەن قوراللانغان پىدائىيلىرىنى ۋە كالتەك بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن ئادەمنى باشلاپ ئۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئۇرۇش بىر ئايغا سوزۇلدى. پىدائىيلار ھەرقانچە قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ياخشى قورال مۇھىم ئامىل بولغاچقا، قارشى تەرەپ ھامان ئۈستۈن بولۇپ كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەردىن ئۇزلۇكسىز يېتىپ كېلىۋاتقان ئەسكەر ۋە قورال - ياراغ ھۆكۈمەت قوشۇنىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇپ تۇراتتى. خۇيزۇلاردا قورال خىل، ئوق كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار ئارقا سەپتە تۇرۇۋېلىپ، ئوقلىرىنى ياكى ئاتماي، ياكى ئۇيغۇرلارغا بەرمەي، پاسسىپ بولۇۋالغاچقا، تۆمۈر ئېلى تەمتىرەپ قالغانىدى. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەن كورلىلىق تۆەنجاڭ كۆكرەك كېرىپ چىقتى - دە، يارامليق ئادەمدىن يەتتىنى تاللاپ، تاغ ئارقىسىدىكى يول بىلەن تۆۋەنگە قاراپ ماڭدى.

ئۇلار تاغنىڭ ئوڭغۇل - دوڭغۇل جايلىرى بىلەن تاغنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ، چارباغ كەنتىگە كەلدى - دە، لۇ دېڭنىڭ باش شتابىنى تاپتى. بۇ چاغ 3 - ئاي مەزگىلى بولغاچقا، ھاۋا ئىنتايىن بورانلىق ئىدى. يەنە كېلىپ ھۆكۈمەت تەرەپ توختىماي يار-دەم قىلىپ تۇرغاچقا، لۇ دىڭ بىخارامان ئەيۋىن چېكىش بىلەن بەنت ئىدى. بۇ كۈنى لۇدىڭ ئەيۋىنىڭ كەيپى بىلەن شېرىن ئۇيغۇغا چۈشكەن، مۇھاپىزەتچىلىرىمۇ چۈشلۈك ئۇيقۇغا كەتكەنىدى.

ئېلى ھاجى بۇ پەيتتىن پايدىلاندى. ئۇلار مۇھاپىزەتچىلەرنىڭ قوراللىرىنى يىغىشتۇرۇپ، لۇ دېڭنى كارىۋىتىنىڭ ئۈستىدىلا جايلىدى ۋە بىرقانچە تال ياخشى قورالنى ئولجا ئېلىشىپ جەم-

غىنا چىقىپ كەتتى.

چارباغدىكى بۇ دەھشەتلىك خەۋەر ئالدىنقى سەپنى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى. ھۆكۈمەت قوشۇنلىرىغا گويا يەر - جاھان تەۋرەندىگەندەك سېزىلدى بولغاي، ئۇلارنى ۋەھىمە - تەشۋىش قاپلىۋالدى. بۇ خەۋەر قەشقەرنىمۇ زىلزىلىگە كەلتۈردى. لۇ دىڭنىڭ مۇنداق بىپەرۋالىقى ھەممىنى غەزەپلەندۈردى. لۇ دىڭنىڭ ئورنىغا سەنمۇلاردىن سى چۇخەن قوماندان بولۇپ جەڭ مەيدانىغا يېتىپ كەلدى. سى چۇخەن ئالدىنقى سەپنى كۆزدىن كەچۈرگەندە قوشۇندىكىلەرنىڭ چۈشكۈنلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. سى چۇخەننىڭ ئىلھامى لى دۇڭرۇڭنى ھەرىكەتكە كەلتۈردى. ئۇ ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھۇجۇمغا ئۆتتى، قىلىچىنى يالتىڭلاپ «سا...» دەپ ۋارقىرىغىنىچە باستۇرۇپ باردى. ئىككى تەرەپ گىرەلىشىپ كەتتى. تۆمۈر ئېلىنىڭ جاسارىتى باشقىلارنىڭ جانپىدالىقىغا تۇرتكە بولدى. ئاقمۇھەت ھۆكۈمەت قوشۇنلىرى چىداشلىق بېرەلمەي چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. ئۇلارنى چېكىنىش يولىدا كۇتۇۋاتقان بۆكتۇرمىچىلەر تېخىمۇ ھالسىزلاندۇردى. تۆمۈر ئېلى بۇ ئۇرۇشتا تۆھپە كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن تۇھەججاڭلىقتىن لۇيجاڭلىققا كۆتۈرۈلدى.

قوشۇنىدىكى بۇ خىل چىدامسىزلىقنى كۆرگەن قوماندان لى دۇڭرۇڭ ئەسەبىيلەشتى - دە، ئەسكەرلىرىنى چېكىنىشتىن توسۇپ قالالمىغانلىقىنى ئۇستىگە «خىزمەت كۆرسىتەلمىگەن» دېگەن ئاتاقنى ئېلىشنى نومۇس بىلىپ تاپانچىسى بىلەن ئۆزىنى ئېتىۋالدى.

مانا بۇ چېكىنىش ۋە مەغلۇبىيەت تۇمشۇق ئۇرۇشىغا خاتىمە بەردى. سى زىخۇي قالدى - قاتتى ئەسكەرلىرىنى توپلاپ چارباغدا پىدائىيلارنىڭ ئالدىنى توستى، لېكىن روھى چۈشكەن بۇ قوشۇن چىداشلىق بېرەلمەي، مارالبېشىغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. دەل مۇشۇ كۈنلەردە مارالبېشىلىق تۇردى ھاجى دېگەن كىشى ئادەم توپلاپ مارالبېشى ئەتراپىدا ھەرىكەت قىلىۋاتقاچقا، سى زى-

خۇي مارالبېشىدا ئۇزۇن تۇرالماي قەشقەرگە قاراپ چېكىندى. ئۇ ئۆزى بۇ شەرمەندىلىك بىلەن قەشقەرگە قايتىشتىن ئۇيالغان چېغى، ئاساسىي قوشۇننى چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يولغا سېلىۋەتتى. ئۆزى توپچى قىسمىنى ئېلىپ سېرىقبۇيا تەرەپ بىلەن يەكەنگە بېرىپ، يەكەن يېڭى شەھىرىگە قامىلىپ قالغان سۇڭ تۇەنجاڭ بىلەن بىرلىشىپ قارشى تەرەپنى يوقاتماقچى، قەشقەرگە كېلىپ مۇداپىئە قورغانى قۇرماقچى بولدى.

ئۇ مارالبېشىدىن چىقىپ شامال دېگەن يەردە قوندى. ئەتراپتىكى خەلقنىڭ قويلىرىنى تۇتتۇرۇپ، ئاشپەزلىرىنى تاماقلا بۇيرۇدى. ئەسكەرلەر چېدىر قۇرۇپ ئارام ئېلىشتى. سى زىخۇينى بىر خىل ئەنسىزلىك قاپلىۋالدى. پەقەت ئارام ئالالماي، ئېتىنى توقۇتۇپ، ئىككى مۇھاپىزەتچىسى بىلەن تەرجىمانىنى ئېلىپ ئەتراپىنى چارلاشقا چىقىپ كەتتى. ئۇ ئەتراپىنى چارلاۋېتىپ بىر يەرگە كەلگەندە قۇلىقىغا غەيرىي ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئاۋازى ئىدى. زىخۇي تەرجىمانغا تىكىلدى. تەرجىمان بىرئاز قۇلاق سالغاندىن كېيىن، «زىخۇي جانابلىرى، بۇ نۇرغۇن ئادەمنىڭ ئاۋازى، نۇرغۇن ئادەم بىر يەرگە توپلانغاندەك تۇرىدۇ. ھەممىسى توس! توس! توس! دەۋاتىدۇ. بۇنىڭغا قارىغاندا دۇشمەن ئالدىمىزدىن توسۇپ چىققان ئوخشايدۇ» دېدى. زىخۇينىڭ كەيپىي ئۇچتى. تېزدىن قايتىپ، ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ھېچنەرسىگە قارىماستىن يان يول بىلەن سېرىقبۇيا تەرەپكە قاراپ كەتتى.

ئەسلىدە بۇ ئاۋاز توغراقلىق ئارىسىغا جۇغلاشقان بىر توپ بەڭگىنىڭ ئاۋازى بولۇپ، ئۇلار گۇلخان يېقىپ نەشە چەككەچ دوست تارتىشىۋاتقانىدى. ئۇلار توۋلىغان بۇ «دوست» زىخۇيغا «توس» دەپ ئاڭلانغانىدى.

روھى چۈشكەن سى چۈخەن ئالدىراپ ـ سالدىراپ ئاقساقالدىن ئۆتۈپ، زەي دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ يەردە ئۇنىڭ توپلىرى پاتقاقتا پېتىپ قالدى، ئاتلار ئېغىر توپنى سۆرىيەلمەدى. ئۇلار تاڭ ئاتقاندا توپلىرىنى تارتىپ چىقىرىشقان بولسىمۇ،

مەكىت تەرەپتىن كەلگەن يولۇچىلاردىن مەكىتتىمۇ قوزغىلاڭ بولغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، مېڭىشتىن توختىدى. سى چۈخەنىڭ بېشى قاتتى. ئىككى ئاردا سولىنىپ قالغانلىقى ئۈنىڭغا بەكمۇ ئەلەم بولدى. ئىلاجسىزلىقتىن ئەسكەرلىرىنى مۇڭاپىق بىر جايغا ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۆزلىرىنى قوغداشقا كىرىشتى.

كۈنلەر ئۆتتى، ھەپتىلەر كەچتى. ياز كۈنلىرىدە پاشىنىڭ تولىلىقىدىن بىر سائەتمۇ چىداپ تۇرغىلى بولمايدىغان بۇ جاڭگالدا ئاچ - توق كۈن ئۆتكۈزگەن سى زىخۈي ئاخىرى بۇ روھىي قاماقتىن قۇتۇلۇش كۈنىگىمۇ ئۇلاشتى. قەشقەردىكى دوتەي ماشاۋۇنىڭ مارالبېشىدىكى خۇيزۇلار بىلەن سۇلھى قىلىش ئۇچۇن ئەۋەتكەن ۋەكىلى ئابدۇللاخان ئىككى ئاردا تىل بىرىكتۇردى. ماجەنسائ ئادەم ئەۋەتىپ بۇ جايدىكى قىسمىنى تۇڭگانچە كىيىدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسكىرى قىلىپ ئوغرىلىقچە قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى، قوراللىرىنى ئۆزى يىغىۋالدى. بۇ ئىش ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلار ئارىسىدا مەلۇم ئاداۋەت ۋە بۇزۇلۇش پەيدا قىلغانىدى.

چەشتاغدا ئاققان قانلار

مامۇت غازى

بۇ يىل 8 ـ ئايدا تاشقورغان خەلقىنىڭ گومىندالڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ زۇلمىغا قارشى قوزغىلىڭى غەلىبە قىلغانلىقىغا 55 يىل بولدى. بۇ قوزغىلاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ قىزغىن يارەدەم بېرىشى، ئىنقىلابىي قوشۇندىكى كوماندىر، جەڭچىلەرنىڭ دۇشمەنگە قارشى باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلىشى ئارقىسىدا گومىندالڭ قوشۇنلىرىنى تاشقورغان تەۋەسىدىن قوغلاپ چىقىرىپلا قالماستىن، 10 ـ ئايغىچە قەشقەر تەرەپتە ئوپالنى ئىگىلەپ، شىمالدا يامانيار، جەنۇبتا تاشمىلىقچە، يېڭىسار تەرەپتە شەھەردىن 25 كىلومېتىر بېرىدىكى جايلارغىچە، شەرقتە ئېگىز يارىدىن ئۆتۈپ سۆگەت رايونىغىچە بولغان جايلاردىن قوغلاپ چىقىرىپ بۇ جايلاردىكى خەلق ئاممىسىنى گومىنداڭنىڭ زۇلمىدىن ئازاد قىلدى ۋە تاشقورغاندىن يەكەنگىچە بولغان تاغ يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ يىل ئاخىرىغىچە يەكەنىڭ كۆپ قىسىم رايونلىرىنى، پوسكام، قاغىلىق ناھىيىسىنى ئىشغال قىلىپ، بۇ ئىككى ناھىيىدە ئىنقىلابىي ھۆكۈمەت قۇردى.

تۆۋەندە 1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى تاشقورغاندا تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسىنى خاتىرىلەش يىغىنى ئېچىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئارمىيىسىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زوراۋانلىقى تۈپەيلىدىن چەشتاغ ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلاردا بولۇپ ئۆتكەن تاشقورغان ئىنقىلابىغا دائىر بەزى ۋەقەلەرنى ئەسلەپ ئۆتىمەن.

چەشتاغ

قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىكى تاشمىلىق رايونىنىڭ سا-غان كەنتىدە شىمالدىن جەنۇبقا سوزۇلغان تەخمىنەن بەش كىلو-مېتىر كېلىدىغان توپاتاغ بار، تاغنىڭ شىمال بېشىدىكى يۇمىلاق تىك ئېگىز چوققا چەشتاغ دېيىلىدۇ. تۆپىسى ھەربىيلەرنىڭ مە-شىق مەيدانى، شەرق تەرەپتە پەلەمپەي بىلەن چۈشۈپ چىقىدە-غان، ئىككى ئەسكەر قوراللىق پوستا تۇرىدىغان قوشقاناتلىق ئە-شىك بولۇپ، ئىچى ھەربىيلەرنىڭ ياتىقى، ئاشخانىسى ۋە يەر ئاستى قورال - ياراغ، ئوق - دورا ئامبىرى. مەيدانىنىڭ غەربى ئېگىز دۆڭلۈك، ئاخىرى تىك يار، پەستىكى سايدا ئوپالدىن جە-نۇبقا باردىغان تاشمىلىق يولى بار. يولنىڭ غەرب تەرىپى شىمال-غا قاراپ ئاقىدىغان گەز دەرياسىغا تۇتىشىدۇ. بۇ دەريانىڭ غەربى تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىغا، شەرقى گومىنداڭغا تەۋە، مەيدانىنىڭ جەنۇب تەرىپىدە ئوت - چۆپ، دەرەخلەر كۆكىرىپ تۇرىدۇ. ئەينى چاغدا كىچىك بىر ئېرىق سۇمۇ بار ئىدى. شەرق تەرىپىدە تاغ ئۈستىگە چىقىدىغان يىلان باغرى كەتكەن بىر توپىلىق يول بار. پۇقرالار ئۆزىگە چۈشكەن ئوتۇن - ساماn، بېدە - بوغۇز سېلىق-لىرىنى مۇشۇ يول بىلەن تاغقا ئېلىپ چىقىپ ھەربىيلەرگە تاپ-شۇرۇپ تۇرىدۇ. تاغنىڭ جەنۇبى ئۇچىدىكى قارا دۆۋە دېيىلىدىغان يەرگە تاشمىلىق لەگزە جايلاشقان، ئىشىك ئالدى تاشقورغان چوڭ يولى، بۇ ئىككى جاي خالىيەنجاڭ دەپ ئاتىلىدىغان ئەيسا لىيەنجاڭ باشچىلىقىدا گومىنداڭنىڭ ئەڭ ئىلغار زامانىۋى ياراقلار بىلەن قوراللانغان 2000 دىن ئارتۇق ئەسكىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئال-دىنقى سەپ قاراۋۇلى بولۇپ قالماستىن، گومىنداڭ ئىشپىيون-لىرىنىڭ ئاخبارات مەركىزى ۋە بىز ئەسلەپ ئۆتمەكچى بولغان قانلىق ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولغانلىقى ئۈچۈن قىسقىچە تونۇش-تۇرۇپ ئۆتتۇق.

گومندائ ئارمىيەسىنىڭ دېھقانلارنى پىلىموتقا تۇتۇشى

1945 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 21 ـ كۈنى 48 كىشى ئاقتۇ نا ـ ھىيەسىنىڭ پىلال يېزىسىدىن ئېلىشقا چىقىپ پىلال ئۆستىكى ـ نى بويلاپ غەربكە قاراپ ماڭدۇق. مۇشۇ مېڭىشىمىزدا چەشتاغ ـ نىڭ ئۇدۇلىدىن ئۆتۈپ يەنە 10 كىلومېتىرچە يول يۈرسەك گەز دەريا سىنىڭ باش تەرىپىدىكى سۇ كۆپەيتىدىغان جايغا يېتىپ كە ـ لەتتۇق. بۇ چاغدا تاشقورغان ئىنقىلابى غەلىبە قازىنىپ گو ـ مىندائ ئارمىيەسىنى گەز دەريا سىنىڭ غەربىدىكى جايلاردىن پۈ ـ تۈنلەي قوغلاپ چىقارغان، ئىنقىلابچىلار يېڭىسار تەرەپتە گو ـ مىندائ قىسمىلىرى بىلەن كەسكىن جەڭ قىلىۋاتقان، ئۇچ ۋىلا ـ يەت ئارمىيەسى باي، ئاقسۇ كوناشەھەر ناھىيىلىرىنى ئىگىلەپ، يېڭى شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ گومىندائ قىسمىلىرىنى قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولۇشقا قىستاۋاتقان، گومىندائ ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى، تاشقورغان ئىنقىلابى ئۇستىدە تەتۇر تەشۋىق تارقىتىپ خەلق ئاممىسىنى قايمۇقتۇرۇۋاتقان، شۇنداقلا قالايمە ـ قان ئەسكەر ئېلىپ ئاممىغا بېسىم ئىشلىتىپ، ئالۋان ـ سېلىق ـ نى كۆپەيتىپ، دېھقانلارغا زۇلۇم سېلىۋاتقان كۈنلەر ئىدى. بىز چۈشكە يېقىن چەشتاغنىڭ شىمالىدىكى ئورمانلىقتىن ئاقتىچى، يەڭۈاپا، پىلال يېزىلىرىغا بارىدىغان ئۇچئۆستەڭنىڭ بويىدا توخ ـ تاپ بىرئاز دەم ئېلىپ ماڭماقچى بولۇپ تۇرۇشمىزغا، چەشتاغ ـ نىڭ ئۈستىدىن ئەسكەرلەر دۇربۇن سېلىپ تەكشۈرگىلى تۇردى. باشلىقىمىز 1934 ـ يىلدىكى ئىنقىلابقا قاتناشقان قادىر لىيە ـ جاڭ دەيدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئەسكەرلەرنىڭ دۇربۇن سېلىشى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ئەمەس، تېز ماڭايلى دېدى. بىز ئالدىراش مېڭىپ توما بېشىغا كەلدۇق، تومىغا قارايدىغان ئىگەمبەردى ئاكا بىزگە چاي قاينىتىپ تۇرغانكەن. بىراق ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئا ـ دەملىرى كېچىسى مېڭىپ كېتىپ، بىزنى ھەيدەپ مېڭىشقا بىر دورغىنى قويغانىكەن. ئۇ چاي ئىچكۈزمەي ئۇرۇپ قوغلىغىلى تۇردى، ئىككى ئادەمنى نەرسە ـ كېرەكلىرىمىزگە قاراشقا قو ـ

يۇپ، 64 كىشى بىردىن نانىنى بەلگە تۇگۇپ، بىر تالدىن بادرىنى كۆتۈرۈپ ئەمدى سايغا چىقىشمىزغا، چەشتاغنىڭ غەربىدىكى دۆڭدىن گومبىدىڭ ئەسكەرلىرى بىزنى پىلىموتقا تۇتۇشقا باشلىدى. باشلىقىمىز يارنىڭ تۇۋىگە كېلىپ «دۇم يات» دەپ بولغۇچە ئىككى قېرىندىشىمىزغا ئوق تەگدى. ئوققا تۇتۇش خېلى ئۇزۇنغىچە داۋام قىلدى، پىلىموت ئوقلىرىنىڭ تاشقا تېگىپ تاراسلىغان ئاۋازى پىلىموتلارنىڭ ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ساينى بىر ئالدى، ئوق تەگكەنلەرنىڭ ۋايساشلىرى، قېرىلارنىڭ بىر - بىرىدىن رازىلىق ئېلىشىپ يىغا - زارە قىلىشلىرى داۋاملاشماقتا ئىدى. بىر چاغدا پىلىموت ئاۋازى توختىدى، بىزنى پىلىموتقا تۇتقان قىرغىز ئەسكەرلەر چەشتاغ تەرەپكە ھەيدەپ ماڭدى. يارىدارلارنى دەملىشىپ كۆتۈرۈپ تاغ ئۈستىگە يېتىپ چىقتۇق. ئەتراپىمىزدىكى قوراللىق ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى قىرغىز، ئۇيغۇرلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئىككى ئۇيغۇر ئىزۇۋوت كوماندىرى ئالدىغا چىقىپ قادىر لېيەنجاڭدىن نەچچە ئېغىز گەپ سوراپلا ھېلىقى دورغىنى ئېسىپ ئۇرغىلى تۇردى. ئاندىن يەرگە چۈشۈرۈپ ئىشتاندىن باشقا كىيىمىنى سالدۇرۇۋېتىپ ئىككى قولىنى كەينىگە قىلىپ باغلاپ كېچە سۇ تۇتقىلى كەتكەن ئىككى ئۆستەڭنىڭ ئادەملىرىنى ئىككى سائەتكىچە قايتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئوق تەگكەنلەرنىڭ يارىسىدىن قان توختىماي ئېقىۋاتاتتى. بىز ئاۋۇال ئۇلارنىڭ يارىسىنى داۋالاشنى تەلەپ قىلدۇق. ئاندىن تۆت ئەسكەر يارىدارلارنى داۋالاشقا ئېلىپ ماڭدى. بەش ھەربىي باشلىق چىقىپ بىزنى سوراق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار ھۇرپىيىپ تۇرۇپ: «سىلەر نېمىشقا كۈندۈزدە تايماق - توقماق كۆتۈرۈپ تاغ ئوغرىلىرىنىڭ قېشىغا ماڭسىلەر؟» دېدى. باشلىقىمىز جاۋاب بېرىپ: «بىزنىڭ كۆتۈرگىنىمىز توقماق ئەمەس، بادرا، ئەسكەر لىرىڭلار كۆردى. بىز بادرىنى يوغان تاشقا يۆلەپ ئاندىن ئالدىغا تاش تىزىپ سۇنى تۇتىمىز. بۇنداق قىلمىساق گەز دەريالىسىنىڭ سۇيىنى توپا تۆكۈپ تۇتقىلى بولامتى» دېدى. «نېمىشقا بىزدىن

رۇخسەت سورىماي ماڭسىلەر؟» دېۋىدى، دېھقانلار «يەر سۇغىرىدىغان سۇنى باشلاپ كېلىش ئۈچۈن ھەربىيلەردىن رۇخسەت ئالامدۇ؟ بۇ ئەلمىساقتىن تارتىپ يوق ئىشقۇ» دېدى. ھەربىيلەر قايىل بولماي يەنە گەپ باشلىغىلى تۇرغاندا، كۆپچىلىك بۇ ئىشنى توغرا سورىمىساڭلار ئۇستۈڭلاردىن ئۇرۇمچىگە ئەرز قىلىمىز دەپ ۋارقىراشتى. تۇيۇقسىز ئارىسىدا باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئون نەچچە كىشى بار ئىدۇق. ئۇلار باشلامچىلىق قىلىپ، «جاۋاب بەرسۇن» دەپ ئۇزمەي ۋارقىراشتى. بۇ چاغدا قوراللىق ھەربىيلەرنىڭ ھەممىسى ئۈزۈلسىدىن چىقتى. يەنە بىر پۈشتەك بىلەن يوقالدى، ئاڭغىچە بىزدىن گەپ سورىغان ھەربىيلەر يەر ئاستىغا چۈشۈپ كېتىپ، يەنە قېشىمىزغا كەلدى. ئۇلار «بۇ بىر ئۇقۇشماسلىق بوپتۇ. بۇ ئىش مۇشۇ يەردە تۈگىسۇن، يۈرتقا بارغاندا باشقىلارغا دېمىسەڭلار» دەپ يالۋۇرغىلى تۇردى، شۇنداق قىلىپ ئوق ئوڭ قولىنىڭ ئالقىنىنى تېشىپ ئۆتۈپ كەتكەن مامۇت ئىبراھىمنى (ھازىر پىلال يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ يېنىدىكى مەھەللىدە ئولتۇرىدۇ) يېڭى شەھەرگە ئاپىرىپ داۋالىتىشقا قوشۇلدى. ئوق ئىككى بارمىقىنى ئۈزۈۋەتكەن سوپاخۇنىنى دورا بېرىپ ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇشقا ماقۇل بولدى. دېمەك، بىز ئاخىرى قايتىدىغان بولدۇق. ھەربىيلەر بىزگە تاماق، قوغۇن ـ تاۋۇز بەرمەكچى بولۇۋىدى، بىز ئۇنىمىدۇق. ئەپسۇسكى، شۇنىڭغىچە ئاران 25 ئادەم قاپتىمىز، قالغانلار بىرلەپ ـ ئىككىلەپ قېچىپ كېتىپتۇ. يارىدارلارنى ئاتقا مىندۈرۈپ، بىر ئۇيغۇر ئەسكەر بىللە ئېلىپ ماڭدى. تاغدىن چۈشمەك، ئالدىمىزدا كەتكەن بىر يەرگە يىغىلىپ تۇرغانىكەن، بىز ھەممىمىز بىللە قايتۇق. لېكىن، ئورمانلىقتىن چىقىپ پىلالدىن ئىككى كۆك بېشى (مىراب) يېتىپ كېلىپ، ئەھۋالنى ئۇقماي سەنلەر نېمىشقا سۇنى تۇتماي يېنىپ كېلىشتىڭ دەپ ئالدىدا ماڭغانلارنى ئۇرغىلى تۇردى. كۆپچىلىك غەزەپلىنىپ، ئىككى مىرابنى ئۇرۇشقا باشلىدى. بەكرى بېدىك دەيدىغان مىراب قېچىپ كەتتى. يانتاق چوڭ دېگەن

باش مىراب قېرى ئادەم ئىدى. قادىر لىيەنجاڭ «ئۇرىدىغىنىنى قا-
چۇرۇپ قويدۇق، بۇنى ئۇرساق بىر زەمبىل گۆش بولىدۇ، ئۇر-
ماڭلار» دەپ كۆچىلىكنى ئۇرۇشتىن توختاتتى. مىرابمۇ ئەھۋال-
نى ئۇقۇپ ھەممىزدىن ئەپۇ سورىدى. بىراق مۇشۇ مالمانچى-
لىقتا ياردارلانى ئېلىپ ماڭغان ھەربىي قېچىپ كېتىپتۇ،
ئۇلارنى بىز ئائىلىسىگە ئاپىرىپ قويدۇق. كېيىن پىلال مەكتەپ-
تە ئوقۇغان بەشقومۇشلۇق ياسىن مەمەت دېگەن قىرغىز ئوفىت-
سېرىنىڭ «پىلىموت ئاۋازىنى ئاڭلاپ يۈگۈرۈپ كەلسەم، 31 پىلى-
موتنى ئىشقا سالغانىكەن، مەن بۇيرۇق بىلەن توختاتتىم، ئۇلارغا
ئاچچىقلاندىم، لېكىن خىجىل بولۇپ دېھقانلار بىلەن كۆرۈشمى-
دىم» دېگەنلىكىنى ئاڭلىدىم. بۇ ئىش «پىلىموتقا تۈتۈش ۋەقە-
سى» دېيىلدى.

ئىنقىلابىي قوشۇننىڭ يېتىپ كېلىشى

1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى تاشقورغان ئىنقىلابچى-
لىرىنىڭ يېڭىسار تەرەپتە جەڭ قىلىۋاتقان قىسمىدىن بىر لىيە-
جاڭ باشچىلىقىدا ئىككى جەڭچى بارىنلىق ئىسمائىل قارى دېگەن
كىشىنىڭ يول باشلىشى بىلەن پىلال يېزىسىنىڭ قورغان كەن-
تىدىكى مەكتەپنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئۇلار ئۇجمە
دەرىخىنىڭ تۈۋىگە كىگىز سېلىپ ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلى-
غاندا، لىيەنجاڭ مەكتەپ ئىچىگە كىرىپ ئولتۇرۇشنى ئېيتتى،
شۇنىڭ بىلەن مەكتەپ قورۇسىغا ئورۇن راسلاندى. جۇمە مەس-
چىتىنىڭ ئىمامى كېرەم خاتىپ ئاخۇنۇم يېتىپ كېلىپ، مېھ-
مانلارنى قايماق چاي، مېۋە ـ چېۋە بىلەن كۈتۈۋالدى. ئىنقىلاب-
چىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ مەكتەپ ئىچىگە ئادەم يىغىلىشقا
باشلىدى، كەلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا ياشلار، قېرىلار، بالىلىق ئا-
يالار، كىچىك بالىلارمۇ بار ئىدى. لىيەنجاڭ كۆپچىلىككە تازىم
قىلىپ سۆزىنى باشلىدى، بىر ئەسكەر لىيەنجاڭنىڭ يېنىدا تىك
تۇردى. يەنە بىرى دەرۋازىدا قوراللىق تۇردى. ئىسمائىل قارى،
مەن يەنە بىر ياش ئەتراپىنى كۆزىتىپ تۇردۇق. كۈن ئولتۇرۇۋاتـ

قىنىغا قارىماي كېلىۋاتقانلارنىڭ ئايىغى ئۇزۇلمىدى. بۇنىڭدىن، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمى ئاستىدا ئېزىلگەن كەڭ ئەمگەكچى خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىق، ئەركىنلىككە قانچىلىق تەشنا ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولاتتى. سىرتتا كۆزىتىۋاتقانلارغا شۇ نەرسە مەلۇم بولدىكى، ئىلگىرى گومىنداڭنىڭ ئادەمىلدارى ياكى بەگ ـ دورغىلار كەلسە خۇددى تاپ پۈراپ يۈرگەن لالما ئىتلاردەك ئەمەلدارلارنىڭ ئەترايىغا ئولىشىپ «خوش» دەپ قول باغلاپ تۇرىدىغان يۈز بېشى، ئون بېشى، قۇر بېشى، توپ بېشى، ئاقساقال، مىراپ، باجگىر، قاتارلىقلارنىڭ بىرسىمۇ كەلمىدى. مەھەللىمىزدە بىر باي بولۇپ، ئۇ ئەمەلدار ئەمەس ئىدى، لېكىن ئەمەلدارلارنى كۆرسە ھېچنېمىنى ئايىمايتتى. لېيەنجاڭ سۆزلەۋاتقاندا ئۇنىڭ چاكىرى قاسىم ئىككى قېتىم كېلىپ مەكتەپ تېمىنىڭ كۆڭگۈرسىدىن ماردى. ئۇنى ئىسمائىل قارى كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنىڭدىن «نېمە ئىشىڭ بار؟ نېمىشقا ئىچىگە كىرمەي ئىككى نۆۋەت كېلىپ تۆشۈكتىن قارايسەن؟» دېۋىدى، ئۇ دۇدۇقلاپ: «ساۋۇت خان باي بارمىكىن دەپ قاردىم» دېدى. مەن ئۇنىڭغا «باي ئاكاڭ بۇ يەرگە كەلمىدى، ھۇجرىسىدىن تېپىۋال» دېدىم. بۇ سۆزۈم كېيىن ماڭا بەزى ئاۋارىچىلىقلارنى كەلتۈردى. لېيەنجاڭنىڭ سۆزى ئارىلاپ ئالقىشلىنىپ تۇردى. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىسىدا بۇگۈندىن ئېتىبارەن پىلال خەلقىنىڭ ئازادلىققا ئېرىشكەنلىكىنى، بۇندىن كېيىن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ بۇ يېزىغا كېلىپ پۇقرالارغا ئالۋان سېلىپ، زۇلۇم سالالمايدىغانلىقىنى، ئەگەر زۇلۇم سالغۇچىلار كۆرۈلسە، ئىنقىلابچىلار كەلگەندە ئۇنداقلارنى سۈرۈشتۈرۈپ، قاتتىق جازالايدىغانلىقىنى جاكارلاپ سۆزىنى تۈگەتتى. ئەسكەرلەر ئاتىنىڭ قېشىغا ماڭغاندا لېيەنجاڭ ماڭا: «سىزنىڭ ئەھۋالىڭىزنى ئىسمائىل قارىدىن ئاڭلىدىم، ئوقۇغان ئاڭلىق يىگىت ئىكەنسىز، بىز پات ئارىدا قايتىپ كېلىمىز، بىز كەلگىچە ياشلارغا خىزمەت ئىشلەپ، ئوبدان تەشكىللەڭ، لېكىن، ئىشپىيونلاردىن پەخەس بولۇڭ» دېدى.

دى. ئۇلار بىز بىلەن خوشلاشقاندا قاراڭغۇ چۈشكەنىدى. ئاربىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. مەن خاتىرجەم بولالماي بىر چوماقنى ئېلىپ ئوق چىقىۋاتقان تەرەپكە ماڭدىم. تۇڭمەن بويى مەھەللىسىگە يېقىنلاشقاندا ئوق ئاۋازى توختىدى، مەن ئەترايىنى ئايلىنىپ ھېچ نەرسىنى كۆرەلمەي قايتىپ كەلدىم. ئۆيگە كىرمەي ھامماننىڭ ھويلىسىغا كىرىپ، خىيال سۈرۈپ ئولتۇرسام، يەنە ئوق ئاۋازى ئاڭلاندى، ئۆگزىگە چىقىپ قارىسام، ئېتىلىۋاتقانىنىڭ بىرقىسمى بەلگە ئوق ئىكەن. بىر قىسمى رەسمي ئوق بولۇپ، تام، دەرەخلەرگە تېگىپ كىشىلەرنى ئەندىشىگە سالاتتى. مەن قوناقلىقتا ئولتۇرۇپ تاڭ ئاتقۇزدۇم، كېيىن مەلۇم بولدىكى ئىنقىلابچىلار چوڭ باش كەنتىگە بېرىپ قاقىللا يولى بىلەن بارىنغا قايتماقچى بولۇپ، دۆڭدىن چوڭ باش يولىغا چۈشكەندە، تۇڭمەن بېشىدا ئولتۇرۇشلۇق مۇھەممەت نايىپ بەگنىڭ ئۆيىگە يىغىلىپ تۇرغان، چارشەنبە بازار ساقچىخانىسىدىن كەلگەن ساقچىلار ئىنقىلابچىلارغا قارىتىپ قاراڭغۇدا قالايمىقان ئوق چىقارغان. لېيەنجاڭ ئاپتوماتىنى ئىشقا سالغاندا، ئىككى ساقچىغا ئوق تېگىپ، بەدەر قاچقان. كېيىن، گومىنداڭچىلار بۇ ۋەقەنى بۇرمىلاپ تەشۋىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە، بارات ناۋاي دېگەن ساقچى بىر قولىنى نەچچە ئاي بوينىغا ئېسىپ يۈرگەنتى. كېيىنكى ئېتىلغان ئوقلار ئىنقىلابچىلار قايتقاندىن كېيىن، ساقچىلار ئۆزىنى كۆرسىتىپ قويۇش ئۈچۈن ئاتقان ئوقلار ئىكەن. بۇ چاغدا يېڭى شەھەردىن ئاقتۇ ۋە يېڭسارغا بارغىچە بولغان ئارىلىقتا، شۇنداقلا پىلال يېزىسىنىڭ جەنۇبىدىكى ئاقتىچى، بارىن، يەلكەن، سايباغ ئارقىلىق يېڭسارغا بارىدىغان ئارىلىقتا گومىنداڭنىڭ قوراللىق ئورگىنى، پىلالنىڭ غەربىگە چېگىرداش قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىنىڭ بۇلاقسۇ يېزىسىدىن قەشقەر كونا شەھەرگىچە گومىنداڭنىڭ قوراللىق كۈچى يوق ئىدى. ئىككى سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بۇ ئىش قانداق قىلىپ ئاقتۇ ساقچىخانىسىغا يەتكۈزۈلدۇ؟ ئىنقىلابچىلار بارىندىن يولغا

چىقىشتىن بۇرۇن، تاشمىلىق لەگزىنىڭ نامىدىن تۆت پارچە خەت كەلگەن، ئىنقىلابچىلار پىلان يېزىسىغا يېتىپ كەلگىچە چارشەنبە بازار ساقچىخانىسى 10 نەچچە پارچە ئاخبارات تاپشۇرۇپ ئالغانىكەن. بۇ ئاخباراتلاردا تاغ ئوغرىلىرىغا ياردەم بەرگەنلەرنى تەكشۈرۈپ قاتتىق جازالاش، ھەرگىز يۇز خاتىرە قىلماسلىق تەلەپ قىلىنغانىكەن.

ئىنقىلابچىلارنىڭ كېلىشى دېھقانلاردا تاشقورغان ئىنقىلابىغا نىسبەتەن ئىشەنچ ھاسىل قىلدى، ياشلارنى ئويغاتتى. گومىندالڭ ئەمەلدارلىرى ۋە يېزىلاردىكى فېئودال يەر ئىگىلىرى، ئىشپىيونلارنى ئەندىشگە سالدى. يەل ئاخىرىغىچە بۇ يېزىغا ھەربىي، ساقچى، باشقا مەمۇرىي ئەمەلدارلار پەقەت كەلمىدى. يۇز بېشى، باجگىرلار كەلسىمۇ بۇرۇنقىدەك 20 ـ 30 ئادەم ئاتلىق كېلىپ ئالۋان ـ سېلىق چاچىدىغان، پۇقرالارنى باغلاپ ئېسىپ قويۇپ، ئۇرۇپ سوراق قىلىدىغان، نەچچە قوينىڭ گۆشىنى يەپ، ئۆزىنىڭ يانچۇقىنى تولدۇرۇپ كېتىدىغان قىلالمايدىغان، ئىككى ـ ئۈچ كىشى كېلىپ ئىشنى تۈگىتىپ، ئۇن ـ تىنسىز قايتىدىغان بولدى، دېھقانلار خۇش بولۇپ، ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرى بىزنى ئۇنتۇپ قالماي ئايدا بىر قېتىم كېلىپ يوقلاپ تۇرسا بولغۇدەك دېيىشتى. بۇ ۋەقەنىڭ تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قورال تاپشۇرغاندىن كېيىنكى ئاقىۋىتى ئۇستىدە ئۆز نۆۋىتىدە يەنە توختىلىپ ئۆتىمىز.

«پودپولكوۋنىك» ئەنجانباي

زۇلۇم زەنجىرىنى پاچاقلاپ تاشلاشقا بەل باغلىغان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر ئوغلانى ئەنجانباي تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىنى باشلاپ، ئويتاغنى مەركەز قىلغان ھالدا قەشقەر تەرەپلەردە گومىندالڭ قىسمىلىرى بىلەن نەچچە قېتىم ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان غەلىبىلەرگە ئېرىشكەچكە، گېنېرال ئىسھاقبېك «پودولكوۋنىك» ئۇنۋانى بەرگەنىدى. ئۇنىڭ تاشمىلىق لەگزە ۋە چەشتاغدىكى گومىندالڭ قىسمىلىرىنى تەل-

تۆكۈس يوقىتىپ، ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرىنىڭ قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئۆز ئا-دەملىرىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ، زامانىۋى ياراغلار بىلەن قوراللانغان گومىنداڭ قىسىملىرى بىلەن بىر كۈن دەم ئالماي، بىر ئوتلام سۇ ئىچمەي ئېتىشىپ مەرتلەرچە قۇربان بولغانلىقىغا بۇ يىل 10 ـ ئايدا 55 يىل توشتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىمنى قىسقىچە ئەسلەپ ئۆ-تىمەن.

ئەنجانبايىنىڭ دادىسى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىگە قاراش-لىق ئوپالدىكى كونا بازارنىڭ جەنۇبىدا ئولتۇرۇشلۇق، ياماندىن قورقمايدىغان، ياۋاشىنى بوزەك ئەتمەيدىغان، ئۆزىنىڭ ھالال ئەمە-گىكىگە تايىنىپ تۇرمۇش كەچۈرىدىغان باقى باي دېگەن كىشى ئىدى. مېنىڭ دادام سوۋېتكە ئالتە قېتىم چىققان كىشى بولۇپ، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن سەل ئىلگىرى تۆتىنچى قېتىم سوۋېتكە چىقىپ تاشكەنتتە تۇرغان چاغدا باقى ئاكام بىلەن تونۇشۇپ ياخ-شى ئۆتكەن ئىكەن، قايتىپ كەلگەندىن كېيىنمۇ ئىزدىشىپ تۇراتتى. باقى ئاكام جۇمە كۈنى تۇغۇلغان تۇنجى ئوغلىغا جۇمەباي دەپ ئات قويغان، كېيىندىن تۇغۇلغان قىزىغا ئايتۇللاخان (كە-شىلەر ئايتۇللاخىنىم دەيتتى) دەپ ئات قويغان. تۇرمۇش قىيىن-چىلىقى تۇپەيلىدىن ئائىلىسىدىكىلەرنى ئېلىپ ئۆكتەبىر ئىن-قىلابىدىن ئىلگىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەن. ئەڭ-جانغا كەلگەندە، توختى ئايىم ئاچا يەنە بىر ئوغۇل تۇغقان. بۇ ئوغلىغا سەپەر خاتىرىسى سۈپىتىدە «ئەنجانباي» دەپ ئات قوي-غان. كىچىك ئوغلى قادىرخان ئىدى. ئەنجانباي كىچىكىدىن ئە-قىللىق بالا بولۇپ، ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تەربىيىسىدە ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىدۇ. 1940 ـ يىللارغا كەلگەندە خەلق ئارىسىدا نامى چىقە-دۇ. ئۇ ئېگىز بويلۇق، تەمبەل، ساغۇچ، بۇرۇت قويۇۋالغان، قاڭ-شارلىق، گەپنى ئۇدۇل قىلىدىغان، ئىسمى ـ جىسمىغا لايىق با-تۇر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ بىلەن كۆپ چاغلاردا تاغام ئېزىزبەگنىڭ

دۆكىنىدا كۆرۈشۈپ تۇراتتۇق، كېيىن بىر مەزگىل كۆرۈنمىدى. 1944 ـ يىلى ئەتىيازدا بۇلاقسۇ يېزىسىنىڭ بورا دېگەن يېرىدە بولىدىغان يەكشەنبە بازار كۈنى تاغامنىڭ دۆكىنىغا كەلسەم، ئۇ پىچاق كۆرۈپ ئولتۇرغانىكەن. «ئەنجانباي ئاكا، سىلىنى كۆرمىگىلى ئۇزۇن بولدى، نەگە بېرىپ كەلدىلە» دەپ سورىدىم، ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ: «مەن باشقا يەرگە بارمىدىم ئۇكام، گومىنداڭنىڭ تۇرمىسىنى كۆرۈپ كەلدىم» دېدى. شۇ چاغدا ئۇ تۇرمىدىن يېڭى چىققانىكەن. شۇ يىلى يازدا ئوپال بېگىنىڭ ئەركە ـ نايناق ئوغلى يولسىزلىق قىلغاچقا، ئەنجانباي ئۇنى ئۇرغان، نەتىجىدە شۇ كېچىسى تۆيۈقسىز تۇتۇپ كېتىلگەن. دادىسى ئىز ـ دېرىكىنى ئالالمىغان، 1945 ـ يىلى ئەتىيازدا تۇرمىدىن قېچىپ چىقىپ، ئۆيىگە كېلەلمەي، ئوپال بازىرىنىڭ غەربىدىكى تاغقا چىقىپ كەتكەن. تاغدا قالىبىك (قىرغىز) بىلەن تونۇشۇپ ئۆيىگە خەۋەر بېرىپ ئاكىسى، ئىنىسىنى يېنىغا ئېلىپ كېلىۋالغان، يېقىنلىرىدىن يەنە نەچچە كىشىمۇ يېتىپ كەلگەن. قالىبىكنىڭ ئىشەنچلىك قوشنا ئاۋۇللىرىدىن تۆت كىشى كەلگەن. بۇلار مەسلىھەتلىشىپ ئەنجانبايىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدا بىرلىككە كېلىدۇ. بىراق ئادەم قورال ـ ياراغنى قانداق ھەل قىلىش توغرىسىدا باش قاتۇرۇۋاتقاندا، گومىنداڭنىڭ تۆت قوراللىق ئەسكىرى يۈك ئارتىلغان سەككىز تۆگىنى ئويتاغ تەرەپكە ئېلىپ ماڭغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ، ئۇلارنى كېچىسى قونغان يېرىدە جىمىقتۇرۇپ، تۆگىلەرنى ئۆزى تۇرغان جايغا ئەپكەلگەن. تۆگىدىكى يۈكنىڭ كۆپ قىسمى قورال ـ ياراغ، ئاز قىسمى يېمەكلىك، كىيىم ئىكەن، ئەنجانباي ئۇزۇندىن بېرى ئويلىغان خىيالىنىڭ ئەمدى رېئاللىققا ئايلانغانلىقىنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇش بولغان. ئۇ يېنىدىكىلەرگە قاراپ، بۇرادەرلەر 11 ئادەم بىلەن ھېچ ئىشنى باشقا ئېلىپ چىققىلى بولمايدۇ، قوراللارنى ھازىرچە كۆمۈپ قويۇپ تۇرايلى دەيدۇ. بەختكە يارىشا تۆگە يېتىلگەن بالا ئەنجانباي بىلەن تۇرمىدە بىللە ياتقان بوۋاي-

ىنىڭ ئوغلى نەسىردىن بولۇپ چىقىدۇ. ئۇلار تاغ يوللىرىغا قارا-
ۋۇل قويۇپ، گومىندىڭ قىسملىرىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىدۇ.
كېچىسى يۇرتلارغا ئادەم ئەۋەتىپ نېمە ئىش بولۇۋاتقانلىقىنى
ئىگىلەپ، ۋاقتىنچە ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ تۇرىدۇ. تاشقورغان ئىد-
قىلابى پارتىلاشتىن ئىلگىرى ئۆزبېكستاندىن كەلگەن ھەربىي مۇ-
تەخەسسىسلەر سوۋېت ـ تاشقورغان چېگرىسىدا تاجىك، قىرغىز
پارتىزانلارنى تۇركۈم بويىچە تەربىيەلەۋاتاتتى. بۇنىڭ شامىلىنى
بىلگەن گومىندىڭ ھەربىي قىسملىرى يېزىلاردىن ئەسكەر ئې-
لىشقا باشلايدۇ. ئوپال تاشملىقىتىن ئەسكەر ئېلىشنى تاشملىق
لەڭزىدە تۇرىدىغان ئەيسا لىيەنجاڭغا تاپشۇرىدۇ. ئۇ ئوپالغا كېلىپ
بەگ، يۈز بېشىلەر بىلەن بىللە يۇرۇپ، 93 نەپەر ياشنى ئەسكەر-
لىككە تىزىملايدۇ. ئەنجانبايىنىڭ تاپشۇرۇقىغا بىنائەن، دادىسى با-
قى ئاكام تىزىمغا ئېلىنغان ياشلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىغا خىزمەت
ئىشلەپ، 47 نەپەر ياشنى ئوغۇللىرى تۇرۇۋاتقان جايغا يەتكۈزۈپ
بېرىدۇ. ئۆزىمۇ كېچىسى ئوزۇق ـ تولۇكلىرىنى ئېشەككە ئارتىپ
بالىلىرى بار تاغقا چىقىپ كېتىدۇ. ئەنجانباي كۆمۈپ قويغان
قوراللىرىنى ئالدۇرپ كېلىپ، 68 كىشىنىڭ ھەممىسىنى
قوراللاندۇرىدۇ. قالىبېك يېڭى كەلگەنلەرگە ملىتىق ئېتىشنى
ئۆگىتىدۇ. ئەيسا لىيەنجاڭ ئۆزى تىزىملىغان ياشلارنىڭ يوقاپ
كەتكەنلىكىگە ئاچچىقلىنىپ تۇرغان ۋاقىتتا، تاشقورغان قوزغە-
لىڭى باشلىنىدۇ. تەربىيە كۆرگەن قوراللىق پارتىزانلار 8 ـ ئاي-
نىڭ 10 ـــ 11 ـ كۈنلىرى ئەتراپىدا ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە بىرنەچچە گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ، تاشقور-
غان تەۋەسىدىكى گومىندىڭ قىسملىرىغا بىرلا ۋاقىتتا تەڭ ھۇ-
جۇم باشلايدۇ. گومىندىڭ قىسملىرى بىر بىرى بىلەن ئالاقىلە-
شالماي، پەرىشان ھالدا تاغ يوللىرى بىلەن شەرققە قاراپ قې-
چىشقا باشلايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتلىق، پىيادە قېچىپ كېلىۋاتقانلىق-
دىن خەۋەر تاپقان ئەنجانباي پارتىزانلىرىنى ئۈچكە بۆلۈپ،
ئۇلارغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇنداق بولۇشىنى خىيالىغا

كەلتۈرمىگەن قورچاق ئەسكەرلەر قالايمىقان ئوق ئېتىپ، ئات، قېچىرلىرىنى ۋە بەزى قوراللىرىنى تاشلاپ قاچىدۇ. بۇ قېتىمقى جەڭ ئەنجانباي ئەترىتىنىڭ تۇنجى غەلىبىسى بىلەن ئاخىرلاشىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، گومىنداڭ ئەنجانبايىنى ئۆزىنىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ دەپ ھېسابلاپ، ئۇنى تىرىك تۇتۇپ بەرگەنلەرگە 100 سەر ئالتۇن، 10 جىڭ نەشە مۇكاپات بېرىدىغانلىقىنى ئېلان قىلىدۇ. تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ قەشقەر بۆلۈكىدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي باشلىق بۇ ئېلاننى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئەنجانبايىنى ئويۇناتاغقا چاقىرتىپ كېلىپ ئۇنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەيدۇ. ئاخىرىدا گومىنداڭ قىسملىرىنىڭ ئۇنى تىرىك تۇتۇش ئۇچۇن چىقارغان ھېلىقى ئېلانىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزۈپ، ئىشپىيونلارنىڭ ھەربىكىتىدىن پەخەس بولۇشنى تاپىلايدۇ. تاشقورغان ئىنقىلابى غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن ئازاد رايونلار ئىككىگە ئايرىلغانىدى. تاشقورغاننىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى جايلار يېڭىسار بۆلۈكى، ئۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلغان قوشۇنلار يېڭىسار پولكى دەپ، تاشقورغاننىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىدىكى تاشقورغان، ئۇلۇغچات، قەشقەر كونىشەھەر ناھىيىسىگە قاراشلىق ئازاد قىلىنغان جايلار قەشقەر بۆلۈكى، ئۇ يەردە تۇرۇشلۇق قوشۇنلار قەشقەر پولكى دەپ ئاتىلاتتى. پولكنىڭ تۇرىدىغان مەركىزى ئويتاغدا بولغاچقا، كىشىلەر تاشقورغان ئىنقىلابىنى ئويتاغ ئىنقىلابى ياكى ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرى دەپ ئاتىغانىدى. 1945 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى قەشقەر بۆلۈكىدىكى قوشۇنلار ئوپالنى ئىشغال قىلدى. بۇ ئۇرۇشتا ئەنجانبايىنىڭ ئەترىتى يەرلىك بولغاچقا، ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرىغا ھەر تەرەپتىن ماسلىشىپ، ناھايىتى چوڭ كۈچ چىقاردى. ئوپال ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئەنجانباي خېيىمخەتەرگە قارىماي گومىنداڭنىڭ چەشتاغ، تاشمىلىق لەڭزىدىكى قىسملىرىدىن ئەگىپ ئۆتۈپ، تاشمىلىق، بارىن رايونلىرىغا بېرىپ، ياشلارنىڭ تەشكىللىنىشى توغرىسىدا تەشۋىقات خىزمىتى ئىشلەيدۇ. ئۇ ياشلارغا «ھازىر ئوپال ئازاد بولدى، پات ئارىدا

چەشتاغ، تاشملىق لەڭزىنىمۇ گومىنداڭ ئەسكەرلىرىدىن تار-تىۋالمىز، ئاندىن سىلەر بىلەن بىللە قەشقەر شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىمىز، ھەممىڭلار تەشكىللىنىپ تەييارلىنىڭلار» دەيدۇ. ئوپال ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ خۇشاللىقى تېنىگە سىغماي قالىدۇ. ئەنجانباينىڭ قەشقەر بۆلىكىدە كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى توغرىسىدا تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابىنىڭ ئاساسلىق ھەربىي باشلىقلىرىنىڭ بىرى بولغان ھاكىم شېرىپ ئۆزىنىڭ «تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابى توغرىسىدا» دېگەن ئەسلىمىسىدە «ئۇ ۋاقىتتا مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان دېھقانلار ئىچىدە ئوپاللىق ئەنجاز-بايمۇ بار ئىدى. ئۇ ئادەم ناھايىتى ئۆتكۈر، قەيسەر، ھېچ نەرسە-دىن قورقمايدىغان يۈرەكلىك ئادەم بولغاچقا، ئىنقىلاب جەريانىدا ئۇنتۇلغۇسىز باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن. 1943 - يىلى مەن قەشقەر تۇرمىسىدىكى ۋاقتىمدا ئۇنىڭ بىلەن تونۇشۇپ، مىللىي ئىنقىلابنى قايسى يوللار بىلەن ئېلىپ بېرىش توغرىسىدا كۆپ سۆھبەتتە بولغانىدىم. تۇرمىدىن چىقىپ مىللىي ئىنقىلابنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان ۋاقىتلىرىمىزدا، ئارىلىقىمىز يىراق بولغاچ-لىقتىن، بىز زادىلا يۈز كۆرۈشەلمىدۇق» دەيدۇ. ئەنجانباي ئالدىن ئادەم ئەۋەتىپ، چەشتاغدىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنىڭ ئەھۋالى-نى ئىگىلەپ، چەشتاغقا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم قىلىشنى پىلان قىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ئادىمى 200 گە يېتەي دەپ قالغانىدى. چۈنكى خېلى بۇرۇنلا ئەيسا لىيەنجاڭ تاشملىقتىن مەجبۇرىي تۇ-تۇپ كەلگەن 45 نەپەر ئۇيغۇر ياش كېچىسى قېچىپ كېلىپ، ئۇ-نىڭ ئەترىتىگە قوشۇلغانىدى. ئوپال ئازاد بولغاندا، ئۇيغۇر ئۇ-يۇشمىسىنىڭ رەئىسى خوجا ئابدۇراخمان قاتارلىق زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە دېھقان ياشلىرىمۇ ئۇنىڭ سېپىگە قوشۇلغانىدى. ئۇ ئادەملىرىنى تۆت ئەترەتكە ئايرىپ، جۇمەباي، قادىرخان، نە-سىردىن، قالىبېكنى بىردىن ئەترەتكە مەسئۇل قىلىپ قايتىدىن تەشكىللەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن كېچىسى كېلىپ چەشتاغقا ئۇچ تە-رەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، يېرىم كېچىدە چەشتاغنى ئالىدۇ ۋە نۇر-

غۇن قورال ـ ياراغقا ئىگە بولىدۇ، 21 دۇشمەن ئۆلىدۇ. پار-تىزانلاردىن قۇربان بولغان تۆت كىشى ئەنجانبايىنىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن چەشتاغنىڭ غەربىدىكى دۆڭگە دەپنە قىلىنىدۇ. تاڭ ئاتقاندا گومىنداڭ قىسىملىرى ئىككى تەرەپتىن يېتىپ كېلىدۇ. ئەنجانبايمۇ تاغدىن چۈشىدۇ، شۇنىڭ بىلەن چەشتاغنىڭ شىمالىدىكى سايدا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا ئۇرۇش باشلىنىدۇ. دۇشمەنلەر ئەنجانبايىنى تىرىك تۇتۇشنى كۆزلەپ، ھەدەپ ئىككى تەرەپتىن قىستاپ كېلىدۇ. مۇشۇ پەيتتە پودپولكوۋنىك قاسىم تاش 50 ئادەم بىلەن يېتىپ كېلىپ، دۇشمەنلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلەر چېكىنىدۇ. ئەنجانبايى ئەترىتىمۇ ئۆز ئورنىغا قايتىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا مەن ئەنجانبايى پارتىزانلىرىغا قوشۇلۇش ئۈچۈن تەييارلانغان سەككىز نەپەر ياشنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئۇنى ئىزدەپ 1945 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى ئەتىگەندە ئۆيدىن چىقىپ چۆشتە چەشتاغقا يېتىپ كەپتىمەن، ئەھۋالنى ئۇقۇپ بېقىشنى ئويلاپ تاغنىڭ تۆۋەكى يولنىڭ دوقمۇشىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرسام، بىر بوۋاي 15 ياشلىق ئوغۇل بالا بىلەن يەتتە ئېشەكنى ھەيدەپ تاغدىن چۈشۈپ كەلدى. ئىككىمىز بىرئاز ئەھۋاللاشقاندىن كېيىن ئۇ ئىككى ئېشەكنى ئېلىپ قېلىپ ھېلىقى بالىنى كەتكۈزۈۋەتتى. ئىككەيلەن ئېشەكنى يېتىلەپ ئۈچ ئۆستەڭنىڭ ئارىلىقىدىكى ئورمانلىققا كىرىپ ئولتۇردۇق. بوۋاي ساغان كەنتىنىڭ بارىنىغا تۇتاش مەھەللىسىدە ئولتۇرۇشلۇق ھەسەن موزدوز دېگەن كىشى ئىكەن، مەن كېلىشتىكى مەقسىتىمنى دېدىم. ھەسەن ئاكا «ھەممىتىگە رەھمەت، خېلى جىگىرىڭ بار بالا ئىكەنسەن، بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە بۇ يەرگە جىن ـ ئالۋاستىمۇ دەسسىمەيدۇ. ئەنجانباي بۇ تاغدا ئەمەس، بەش كۈن ئىلگىرى چەشتاغدا بىر كېچە ئوق ئاۋازى توختىمىدى، سەھەردە ئوپالدىن مەجبۇرىي ئەسكەرلىككە تۇتۇلغان ئىككى بالا قېچىپ كەپتىكەن، ئەتىسى كېچىدە يولغا سېلىپ قويدۇم، ئۇلارنىڭ دېيىشىچە 25 ئادەمنىڭ قېنى چەشتاغقا ئېـ

قىپتۇ، كۆپىنچىسى يېڭىدىن قوبۇل قىلىنغان ئۇيغۇر، قىرغىز بالىلىرى ئىكەن، ئەنجانباي تەرەپتىن ئۆلگەن تۆت ياشنى تاغنىڭ قىبلىسىدىكى دۆڭگە دەپنە قىلغانىكەن. ھېلى ئەسكەرلەر ئېشەكتىكى ئۇن، ئوتۇننى چۈشۈرگىچە سىيگىلى بارغان بولۇپ ئۇلارنىڭ بېشىغا بىرىپ ئايەت ئوقۇپ دۇئا قىلىپ قويۇپ كەلدىم. بۇ زالىملار ئەنجانباي بۇركۈتنى چەشتاغقا چىقىرىپ، تىرىك تۇتماقچى ئىكەندۇق، مەقسىتى ئەمەلگە ئاشماي، تاڭ ئاتقاندا ئىككى تەرەپ سايدا ئېتىشىپتۇ. شۇ چاغدا 1933 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابتا تۇەنجاڭ بولغان ھېلىقى قاسىم تاش دېگەن كىشى يار-دەمگە كەلگەچكە، ئەنجانبايلار سالامەت قايتىپ كېتىپتۇ» دېدى. مەن ئەنجانباي بىلەن ئۇچرىشالماي بوۋاينىڭ تەكلىپىگە رەھمەت ئېيتىپ قايتىپ كەتتىم.

ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرى ئوپالدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، تاشمىلىق لەڭزىدىكى ئەيسا لىيەنجاڭ كۆرەڭلەپ ھەددىدىن ئېشىپ بىر تەرەپتىن ئەنجانبايىنى تىرىك تۇتىدىغانلىقى توغرىسىدا پو ئاتسا، يەنە بىر تەرەپتىن بۇرۇن ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرىدىن قورقۇپ ئوپال، تاشمىلىق يولىدىكى سايغا چىقالمايدىغان ئەسكەرلىرىنى گەز دەريا سىدىن ئۆتۈپ، ئويتاغقا ماڭىدىغان قارا كۆۋرۈككىچە ئەۋەتىپ ئەنجانباي پارتىزانلىرى بىلەن قورال-لىق توقۇنۇش پەيدا قىلىپ تۇرۇۋاتقاندا، ئەنجانباي ئىسھاقبېگنىڭ ئۆزىگە ھەربىي ئۇنۋان بەرگەن چاغدىكى «پات ئارىدا ئويتاغ قوماندانلىق شتابى سىزگە بىر بۆلۈك ھەربىي كۈچ ئاجرىتىپ بېرىدۇ، ئۇ چاغدا سىز بىر پولك ئەسكەرگە قوماندانلىق قىلىسىز، تاشمىلىق لەڭزىدىكى دۈشمەنلەرنى يوقىتىشتا پىداكارلىق كۆرسىتىڭ» دېگەن يوليورۇقىنى ئويلاپ، دەرھال ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى نەسىردىننى چاقىرىپ، چەشتاغدىكى دۈشمەنلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. نەسىردىن قايتىپ كېلىۋېتىپ سەھەردە ئېشەكلىك كېتىپ بارغان بىر ئادەمگە ئۇچرىشىدۇ. ئۇنىڭدىن «نەگە بارىسەن» دەپ سورىسا، ئۇ «تاغدا قويۇم

بار، مەن شۇ قويلىرىمنى كۆرۈپ كېلىشكە كېتىپ بارىمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. نەسىردىن بۇ ئادەمنىڭ تەقى ـ تۇرقىغا قاراپ ئۇ ـ نىڭ سۆزىگە ئىشىنىپ، بىللە كېتىۋېتىپ ئەنجانبايغا ئۇچرايدۇ. نەسىردىن ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭغا يېڭى مەلۇمات ئالدۇق، دەپ ئەھۋالنى دوكلات قىلىدۇ. ئەنجانباي ھېلىقى ئېشەكلىك ئادەمگە يول باشلىتىپ تاشمىلىق لەڭزىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ ئىشپىيون كۆزدىن غايىپ بولۇشى بىلەن تەڭ لەڭزە ئىچىدىن بىر پاي ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىدۇ، لەڭزىنىڭ ئىچى، تېشىنى ھەربىيلەر قاپلاپ كېتىدۇ. ئەنجانباي ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلىپ نەسىردىنى ئادەملىرى بىلەن ھېلىقى ئىشپىيونىنى جايلىۋېتىشكە بۇيرۇيدۇ. ئۆزى 12 نەپەر يىگىتنى ئېلىپ ئەتراپىنى ئورىۋالغان دۇشمەنلەر بىلەن ئېتىشقاچ چېكىنىپ چەشتاغنىڭ شىمالىدىكى دۆڭلۇككە يېتىپ كېلىدۇ. چەشتاغ بىلەن ئوپال تاغلىرى ئوتتۇرىسىدىكى ساينىڭ ئىچى گومىنداڭنىڭ ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرلىرى بىلەن تولۇپ كېتىدۇ. نەسىردىن ۋەزىيىتىنى ئورۇنداپ ئەنجانبايىنىڭ يې ـ نىغا كىرمەكچى بولغان بولسىمۇ، دۇشمەنلەر ئۇنىڭغا ئىمكانىيەت بەرمەيدۇ. دۇشمەنلەر بىلەن قەھرىمانلارچە ئېلىشىدۇ، ئۇنىڭ بەش ئادىمى قالغاندا باش شتاب ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ يارىدەمگە ئەۋەتكەن 36 نەپەر ئاتلىق ئەسكەر يېتىپ كېلىپ نەسىردىنگە قوشۇلىدۇ. ئۇلار نەسىردىنىڭ قوماندانلىقىدا ئېتىشىپ نەچچە ئون دۇش ـ مەننى يەر چىشلىتىدۇ، جەددىي ئېتىشۇاتقان پەيتتە نەسىردىـ نىڭ ئېتىغا ۋە بىر قولىغا ئوق تېگىپ دۇشمەنلەرگە ئەسىرگە چۈشىدۇ. يارىدەمگە كەلگەنلەرنىڭ بىر قىسمى قۇربان بولىدۇ، ئۇچ كىشى يارىدار بولىدۇ، بىر قىسمى ئەسىرگە چۈشىدۇ.

جۇمەباي، قالىبېكلەرمۇ بىر تەرەپتىن ئېتىشىپ، بىر تە ـ رەپتىن چېكىنىپ شىمال تەرەپتىكى دۆڭلۇككە يېتىپ كېلىدۇ، لېكىن گومىنداڭ قىسىملىرى مىلتىق، پىلىموت، قول بومبـ ـ لىرىنى ئېتىپ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلىق قوغلاپ كېلىدۇ. ئۇلار ئۆزىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ دۇشمەن بىلەن بىر كۈن پۈخا ـ

دىن چىققىچە ئېتىشىپ ئاخىرى ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ
ئەنجانباي ـــ ئەيسا لىيەنجاڭلارنىڭ تىرىك تۇ-تىدىغان بىردىنبىر نىشانى ئىدى. ئۇ 12 ئادەم بىلەن بىر كۈن دەم ئالماي كۈن ئولتۇرغىچە بارلىق ئەقىل ـ پاراسىتىنى ئىشقا سېلىپ پىلىموت بىلەن كۆزگە كۆرۈنگەن دۈشمەننى يەر چىشلە-تىدۇ. ئۇچ ئادىمى قالغاندا ئىنىسى قادىرخان ئىككى ئادەم بىلەن ئاتلىق يېتىپ كېلىدۇ. ئەنجانباي قايتىدىن جانلىنىپ ئېتە-شۇاتقاندا، ئاۋۇال قادىرخانىڭ ئېتىغا، ئاندىن قادىرخانغا ئوق تېگىپ جان ئۈزىدۇ. ئەنجانباينىڭ يېنىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوق تېگىپ قۇربان بولىدۇ. ئەنجانباي پىلىموتنى تاشلاپ قادىرخانىڭ ئاپتوماتىنى ئېلىپ ئالدىغا كەلگەننى موللاق ئاتتۇرۇۋاتقان چاغدا ئۇنىڭ ئېتىغا ئىككى پاي ئوق تېگىپ ئۆلىدۇ. ئۇ ئۆلگەن ئاتنىڭ دالدىسىدا بىر دەم بېشىنى كۆتۈرۈپ، بىر دەم يېتىۋېلىپ ئاپتومات بىلەن بەش دۈشمەننى يەر چىشلىتىدۇ. دۈربۈن ئارقىلىق بۇنى كۆرۈپ تۇرغان ئىككى لىيەنجاڭ ئەنجانبايىنى تىرىك تۇتۇشقا كۆزى يەتمەي، ئۇنىڭغا قارىتىپ نەچچە تەرەپتىن ئوق چىقىرىدۇ. ئاۋۇال ئۇنىڭ سول قولىغا ئوق تېگىدۇ. ئەنجانباي ئاپتوماتنى تاشلاپ ئۆمىلەپ بېرىپ دۆڭگە تاشلۇۋەتكەن پىلىموتنى تۇتقاندا كۆكسە-گە ئوق تېگىدۇ. ئۇ ئوڭ قولىدا پىلىموتنى تۇتقان پېتى دۆڭگە يۆلىنىپ جان ئۈزىدۇ.
گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىپ قە-پەزگە سولاپ يەكەن، قەشقەر يېڭىشەھەر، قەشقەر كوناشەھەرلەردە ھۆكۈمەتكە قارشى چىققانلار مانا مۇشۇنداق بولىدۇ، دەپ تەشۋىق قىلغاندىن كېيىن، ئوپالغا ئېلىپ كېلىپ بازارنىڭ ئوتتۇرىسى-دىكى يوغان تېرەككە ئېسىپ، بىرنەچچە ئەسكەر خەلققە سۆز-لەۋاتقاندا ئەنجانبايىنىڭ ئاچىسى ئايتۇللاخىنىم ئەسكەرلەرنى تىللاپ قاتتىق رەسۋا قىلغانىدى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى سۆزى تاش-قورغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئىشخانىسى تەرىپىدىن يېزىلغان «تاشقورغان ئىنقىلابى توغرىسىدا» دېگەن ئەسلىمىسىدە بېسىلىپ

چىقتى. شۇنىڭ ئۈچۈن قايتا تەكرارلىمىدۇق. مەن يۇقىرىدا ئۆز زۇمىنىڭ تاشقورغان ئىنقىلابى جەريانىدا بېشىمغا كەلگەن ئېچىنىشلىق سەرگۈزەشتىلىرىمنى ئەسلەپ ئولتۇرۇپ ئەنجانباينىڭ توغرىسىدا بىلىدىغانلىرىمنى يېزىپ چىقتىم. بۇ ئەنجانباينىڭ ھەممە ئۇتۇقلىرىغا ۋەكىللىك قىلالمايدۇ ئەلۋەتتە.

ئىشپىيونلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقى

تاشقورغان ئىنقىلابىنىڭ يېتىسار بۆلىكىدىكى ئىنقىلابچىلار يەكەن، پوسكام ئەتراپىدا گومىنداڭ قىسىملىرى بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىۋاتقان چاغدا، قەشقەر بۆلىكىدىكى ئىنقىلابچىلار ئارىسىدا مۇنداق ئۇچ ۋەقە بولۇپ ئۆتتى. بىرى، ئىنقىلابچىلار ئوپالدىن چېكىنىپ چىقىپ كەتتى. ئىككىنچىسى، تاشمىلىققا ھۇجۇم قىلىپ يېتىلىپ قالدى. ئۇچىنچىسى، ئەنجانباي پارتىزانلىرى ئېچىنىشلىق ھالدا قۇربان بولۇپ توگىدى. بۇ مەغلۇبىيەتنى ئىنقىلابىي قوشۇن رەھبەرلىكىنىڭ ھۇشيارلىقى يېتەرلىك بولماسلىقى، تەشكىلىي ئىنتىزام چىڭ بولماسلىق يا كى ئايرىم كىشىلەردە مەغرۇرلۇق، قانائەتچانلىقنىڭ ساقلانغانلىقىدىن بولغان دېسەكمۇ، ئاساسلىق سەۋەب، ئىشپىيونلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقىدىن ئىبارەت ئىدى. ئەنجانباينىڭ مەغلۇبىيىتى بۇ نى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. ئۇ چاغدىكى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ئاساسەن يېزىلاردىكى مۇتەئەسسىپ، فېئودال يەر ئىگىلىرى، شەھەر ۋە يېزا، قىشلاقلاردىكى گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى، گومىنداڭ ئەزالىرى، مەكتەپلەردىكى ئاز ساندىكى ئوقۇتقۇچىلار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ يامىنى يەر ئىگىلىرى ئىدى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى ياقىلايدىغانلار كۆپ ئىدى. مەسىلەن: تاشمىلىقنىڭ ئارال دېگەن يېرىدە ئولتۇرۇشلۇق ئەمەت بەگنى (ئازاد لىقتىن كېيىن باستۇرۇلغان) ئالساق، ئۇ، گومىنداڭغا سېتىلغان كەسپىي ئىشپىيون بولۇپ، جياڭ جيېشىنىڭ ئالىي مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن. گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئۇنىڭغا 20 نەپەر قوراللىق ئەسكەر تۇرغۇزۇش ھوقۇقىنى بەرگەن، پۈتۈن تاشمىلىق رايونىنى

ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن. تاشملىق لەڭزىنىڭ پۈ-
تۈن قوراللىق پائالىيىتى ئۇنىڭ مەسلىھەتى بىلەن بولغان. گو-
مىنداڭغا ئەزا قوبۇل قىلىش، ئۇنى تەستىقلاش ھوقۇقىنى بەر-
گەن. ئەينى چاغدا بىز يۇقىرىدا كۆرسەتكەن ئۈچ ۋەقەدىمۇ ئۇنىڭ
زەھەرلىك قولى بولۇشى مۇمكىن دەپ قارالغانىدى. تاشقورغان
ئىنقىلابى غەلىبىگە ئېرىشىپ يېڭىسار تەرەپكە يۈرۈش قىلغان
چاغدا، ئەمەت بەگنىڭ چوڭ ئوغلى يولۋاس بەگ، ئۇنىڭ يېقىن
ئادەمى زەيدىن بەگ (زەيدىخان شاڭزۇڭمۇ دەيتتى، ئازادلىققىن
كېيىن باستۇرۇلغان) تاشقورغاندا سودا قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى،
بۇ ئىككىسى ئىنقىلابىي قوشۇنغا قاتنىشىپ روتا كوماندىرى بو-
لۇپ ماڭىدۇ. ئەمەت بەگ ئىككىسىگە ئاستىرتتىن خەت يېزىپ،
قايتىپ كېلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. زەيدىن بەگ بىر قىسىم ئادەم-
نى تاغ ئۈستىدە قويۇپ، ئۆزىگە ئىشەنچلىك 17 ئادەم بىلەن
پەسكە قاراپ ماڭىدۇ. مېڭىش ئالدىدا «بىز پەستىكى گومىنداڭ-
چىلارنى ئالداپ ئېلىپ چىقىمىز، بىزنى كۆرگەن ھامان بىزگە
ماسلىشىڭلار» دەپ قويۇپ كېتىپ قالىدۇ. پەستە ئەمەت بەگنىڭ
قوراللىق ئادەملىرى ئاسمانغا قارىتىپ ئوق چىقىرىپ يالغاندىن
ئۇرۇش ھالىتىنى شەكىللەندۈرۈپ تۇرىدۇ. يولۋاس بەگ دادىسى-
نىڭ گېپىنى ئاڭلىماي ئاخىرىغىچە ئىنقىلاب قىلىدۇ. شۇنىڭ
ئۈچۈن ھازىرمۇ ئىنقىلابىي ئائىلە قاتارىدا تاشملىقنىڭ بۇلاق
بېشى مەھەللىسىدە ياشاپ كەلمەكتە. زەيدىن قايتىپ كەلگەندىن
كېيىن، ئەمەت بەگ تاشملىق لەڭزىدىكى ئەيسا لىيەنجاڭ بىلەن
مەسلىھەتلىشىپ، ئويتاغ ئىنقىلابچىلىرىنىڭ باش شتابىغا بەش
كىشىلىك ھال سوراش ئۆمىكى ئەۋەتىدۇ. ئۇلار بەش ئېشەككە
ئۇن، گۈرۈچ، ئىككى ئېشەككە كىگىز، كىيىم ـ كېچەك ئار-
تىپ، ئەمەت بەگنىڭ بىر پارچە ھال سوراش خېتىنى ئېلىپ،
ئويتاغقا يېتىپ كېلىدۇ. تاجىك، قىرغىز خەلقى ئەمەت بەگنى
ياخشى بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆمەكنى قارشى ئېلىپ كۈتىدۇ.
ئۆمەكتىكىلەر ئەمەت بەگنىڭ مېڭىش ئالدىدىكى مەخپىي تاپشۇ-

رۇقىغا ئاساسەن، ئۇنىڭ تاغدىكى قوي، يىلقىلىرىدىن 35 تۇياق قوي، ئىككى جۈپ ئاتنى شتابقا تەقدىم قىلىدۇ. ئويتاغ باش شتا- بى ئەمەت بەگنىڭ ئىنقىلابچىلارنىڭ يېڭىسار بۆلۈكىدە قىلغان بۇزغۇنچىلىقلىرىدىن خەۋەرسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۆمەكتىكد- لەرنى 15 كۈن تۇرغۇزۇپ، ئىنقىلابچىلارنىڭ پۈتۈن ئىچكى ئەھۋالىنى ئۇلارغا سۆزلەپ بېرىدۇ. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېـ- يىن، ئىنقىلابچىلارنىڭ ئىچكى سىرىنى ئەمەت بەگكە دوكلات قىلىدۇ. ئۇ تاشمىلىق لەڭزىگە يەتكۈزىدۇ. ئىنقىلابچىلارنىڭ ئو- مۇمىي ئەھۋالىنى تېخىمۇ ئىنچىكە ئىگىلەپ، گومىنداڭ قىسىم- لىرىنىڭ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىشىغا شارائىت يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن، ئەمەت بەگ زەيدىن بەگنى ئېلىپ 17 نەپەر قوراللىق ئا- دىمى بىلەن يەنە بىر بۆلۈك ماددىي نەرسىلەرنى ئېلىپ ئويتاغقا يېتىپ كېلىدۇ. ئۇلار يالغاندىن ئىنقىلابچى بولۇۋېلىپ، بىرئازا ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئەمەت بەگ، زەيدىن بەگ بىلەن ئىككـ- سى قورال - ياراغ ئامبىرىنىڭ ساقلىغۇچىسى بولۇپ تەيىنلىنـ- دۇ. ئۇنىڭ قوراللىق ئادەملىرىمۇ مۇھىم خىزمەتلەرگە قويۇلىدۇ. ئۇلار پەيت كۈتۈپ تۇرغاندا، 1945 - يىلىنىڭ ئاخىرى سوۋېت- لىكلەر قايتىپ كېتىپ، ئىنقىلابىي قوشۇندىكى ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق قىيىنچىلىققا دۇچ كەلگەندە، ئەمەت بەگ، ئۇنىڭ مەس- لىھەتچىسى زەيدىن بەگ ئۆزلىرىگە قاراشلىق قورال ئامبىرىدىكى زاپاس قورال - ياراغ، ئوق - دورىلارنى توڭگىە ئارتىپ، تاشمـ- لىققا قايتىپ كېلىپ، تاشمىلىق لەڭزىدىكى ئەيسا لىيەنجاڭغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ. مانا بۇ ئىشپىيونلارنىڭ بۇزغۇنچىلىقلىرىدىن بىر پاكىت. بۇ ۋاقىتتا تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ يېڭىسار بۆلۈكىدە ھەربىي باشلىق بولۇپ تۇرغان ئىسكادىرون كوماندىرى يولداش ھاكىم شېرىپ ئۆز ئەسلىمىسىدە «مۇشۇ ۋاقىتتا يەنە قەشقەر كوناشەھەر ناھىيىسىدىنمۇ بىرقانچە ئۇيغۇر دېھقانلار كېلىپ مىللىي ئىنقىلابقا قاتناشقان ۋە ئاجايىپ باتۇرلۇقلارنى كۆرسەتكەن، لېكىن، بۇلارنىڭ ئىچىدىن شۇ ۋاقىتتىكى ئاتالمىش

يۇرت ئاقساقاللىرى دېگەنلەردىن ئەمەت بەگ، زەيدىن شاڭزۇڭ مۇشۇ ۋاقىتتىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ مەلۇم تۆھپىلەرنى قوشقان بولسىمۇ، ئەمما 1945 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدا سوۋېتلىكلەر قايتىپ كېتىپ، ئەسكەرلەر ۋاقىتلىق ئارقىغا چېكىنگەن چاغلاردا ئەمەت بەگ مەسلىھەتچى، زەيدىن شاڭزۇڭ قورال ئامبىرىنىڭ باشلىقى ئىدى، ئۇلار ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىگە قاراشلىق بىر ـ نەچچە 10 ئەسكەر بىلەن بارلىق زاپاس قورال ـ ياراغ، ئوق ـ دورىلارنى تۆگىگە ئارتىپ، گومىنداڭچىلار ئارىسىغا قېچىپ كەتكەن. بۇ تاشقورغان مىللىي ئىنقىلابى جەريانىدىكى بىر قېتىملىق خائىنلىق ۋەقەسى بولۇپ قالغان» دەيدۇ.

گومىنداڭ ساقچىلىرىنىڭ زوراۋانلىقى

1946 ـ يىلى 6 ـ ئايدا تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى ئۇرۇش توختىتىپ، قورال تاپشۇرغاندىن كېيىن، گومىنداڭنىڭ ھەربىي ساقچىلىرى يەرلىك ئىشپىيونلار بىلەن بىرلىشىپ تاشقورغان ئىنقىلابىغا قاتناشقان ياكى ماددىي ياردەم بېرىپ قوللىغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ، 11 ماددىلىق بىتىمنى چۆرۈۋېتىپ ئىنسان قېلىپىدىن چىققان مۇستەبىت ئۇسۇلنى قوللىنىپ، جادوغا بېسىپ كاللىسىنى ئېلىش، پۇت ـ قولىنى باغلاپ تىرىك كۆمۈش، بېشىنى كېسىپ سازايى قىلىشقا ئوخشاش ھەرخىل ۋەھشىيانە ئۇسۇللار بىلەن ئىنقىلابچىلارنى قىرغىن قىلدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قاغىلىقنى ئىگىلەپ ئىنقىلابىي ھاكىمىيەت تەشكىل قىلغاندا، مۇئاۋىن ھاكىم بولغان مۇھەممەت قاسىم ھاجى، مەسلىھەتچى راشىدىن مۇپتى قاتارلىق نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇلارنىڭ جەسىتىنى قىلىچ بىلەن چاناپ پارچە ـ پارچە قىلىۋەتكەنلىكى، ئىنقىلابچىلار 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا يېڭىسار تەرەپكە يېتىپ كەلگەن چاغدا، 1934 ـ يىلىدىكى ئىنقىلابقا قاتنىشىپ «باتۇرغازى» دەپ نام ئالغان يېڭىسارلىق بەختىيارخاننىڭ ئوغلى ھەسەن ھاجىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىنقىلابقا قاتناشقانلار ئىچىدىن شۇ چاغدىكى تەشۋىقات خىزمىتىدە

مۇھىم رول ئويناپ xxx نى پۈت ـ قولىنى باغلاپ تىرىك كۆمۈۋەتكەنلىكى، قۇشقاچ بېغى يېزىسىدىكى ئەھەتخان باي قاتارلىق ئۇچ كىشىنى يېڭىسار، يېڭىشەھەر سېپىللىقىغا يېنىدا پېشىن ۋاقتىدا جادوغا بېسىپ كاللىسىنى ئالغانلىقى، ئەنجانبايىنىڭ كاللىسىنى كېسىپ سازايى قىلغانلىقى، يۈقىرى سۆزىمىزنىڭ تولۇق دەلىلى بولالايدۇ.

«شىنجاڭ گېزىتى»نىڭ ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ئەھۋالى

مۇھەممەت روزى

بۇرۇن ئانچە كۆڭۈل بۆلۈنمىگەن ۋە تۇتۇلمىغان ئىشلار پار-تىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت 3 - ئومۇمىي يىغىنى-دىن كېيىن ئېتىبارغا ئېلىنىپ، نۇرغۇن پايدىلىق ئىشلار قى-لىندى. شۇ جۈملىدىن، ھەرقايسى ساھەلەردە تەزكىرە يېزىش ئىشى قانات يېيىپ كەتتى. مەن مۇشۇنداق ياخشى ۋەزىيەتنىڭ ئىلھامى بىلەن قولۇمدىكى ماتېرىياللاردىن ۋە پېشقەدەم يولداشلارنىڭ ئەسلىمىلىرىدىن پايدىلىنىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ ئۇيغۇر تىلىدا قانداق ئەھۋالدا نەشر قىلىنغانلىقى، ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانى ۋە شىنجاڭنىڭ ئەينى چاغدىكى سىياسىي، ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ساھەلىرىدە ئويناغان رولى ھەققىدە بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم، بۇنىڭ باشقىلارنىڭ شىنجاڭنىڭ گې-زىتچىلىك تەزكىرىسىنى يېزىشىدا پايدىلىنىشى ئۈچۈن بىر-ەر ماتېرىيال بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

* * *

30 - يىللارنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭدا ھەرخىل زىددىيەتلەر ناھايىتى كەسكىنلىشىپ كەتكەنىدى، ۋەزىيەت داۋالغۇپ تۇراتتى. ئىچكى ئۆلكىلەردە مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ قالدۇق ئەكسىيەتچى كۈچلىرىگە ۋە مىللىتارىستلارغا قارشى كارامەت ئىشلار بولۇۋا-تاتتى. سۇن جۇڭسەن ئەپەندى باشچىلىق قىلغان شىنخەي ئىن-قىلابىنىڭ ئىلغار ئىدىيە تەسىرلىرى جەبر - زۇلۇمنىڭ دەستى-دىن خارلانغان شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىمۇ ئويغىتىشقا

باشلىدى. شۇڭلاشقا شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ياڭ زېڭ-شىن، جىن شۇرېن مۇستەبىت ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭى ۋە ئىنقىلابىي پائالىيەتلەر ئارقا - ئارقىدىن بولۇپ تۇردى. بولۇپمۇ تۆت يىل داۋام قىلغان قومۇل دېھقانلار قوزغى-لىڭى شىنجاڭنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، جىن شۇرېن ھاكىمىيە-تىنى لىڭشىتىپ قويدى. بۇنى كۆرگەن شېڭ شىسەي (ئۇ شۇ چاغدا جىن شۇرېن ھاكىمىيىتىدە سەنمۇجاڭ ئىدى) ھېيلىگەر-لىك بىلەن 1933 - يىلى «12 - ئاپرىل» سىياسىي ئۆزگىرىشى-نى قوزغاپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى ۋە ياراشتۇرۇشى بىلەن دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرلىشىپ، يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇپ ئۆزى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىۋالدى. ئۇ، شۇ چاغدىكى ۋەزىيەتنىڭ بېسىمى ئاستىدا، خەلقنىڭ ئىرادىسى ۋە ئارزۇسى بويىچە بەزى ئىسلاھاتلارنى ئې-لىپ بېرىشقا، ھەر مىللەتتىن بىر قىسىم ئىلغار زاتلارنى ۋە ئو-قۇمۇشلۇق زىيالىيلارنى جەلپ قىلىپ، ئاتالمىش يېڭى ھاكىمى-يەت تەركىبىگە كىرگۈزۈشكە ھەم بەزى يېڭىلىقلارنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھۆكۈمەت قارىمىقىدا بىر مۇنچە نازارەتلەر، ئىدارىلەر، ئاساس قاتلام ھاكىمىيەت ئورۇنلىرى قۇ-رۇلدى. ھەر مىللەت خەلقىمۇ ئۆزلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ، يېڭى ھۆكۈمەت سىياسىتىنىڭ دائىرىسى ئىچىدە ھەرخىل مۇئەسسە-سەلەرنى قۇرۇشقا كىرىشىپ كەتتى.

1934 - يىلى ئابدۇراخمان رەھمىنىڭ تەشەببۇسى ۋە ئۇ-يۇشتۇرۇشى بىلەن ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنى قۇ-رۇش تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەندى. 1934 - يىل 8 - ئاي-نىڭ 5 - كۈنى ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ قۇرۇ-لۇش يىغىنى رەسمىي ئېچىلدى. يىغىندا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسلىكىگە ئابدۇراخمان رەھىمى سايلاندى. بۇ يىغىندا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىنىڭ تەشكىلىي ئاپاراتلىرى مۇزاكىرە قىلى-نىپ، ئۇيۇشما قارىمىقىدا بىرقانچە باشقارمىلار قاتارىدا نەشرىيات

باشقارمسى قۇرۇش قارار قىلىندى. نەشرىيات باشقارمىسىنىڭ مۇدىرلىقىغا شاۋدۇن زۇنۇنى، باش مۇھەررلىككە قادىر ھاجى ھاشىم، مۇئاۋىن باش مۇھەررلىككە ھەيدەر ئەپەندى تەيىنلەندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تىلىدا چىقىدىغان سىياسىي، ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي، ئەدەبىي ھەپتىلىك گېزىت ــ «يېڭى شىنجاڭ» گېزىتىنىڭ 1 ــ سانى 1935 ــ يىلى 1 ــ ئاينىڭ 25 ــ كۈنى دۇنياغا كەلدى.

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئىلغار ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىش، مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇش، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ۋە جەمئىيەتكە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ بېرىش جەھەتتە مۇھىم رول ئويناپ، سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە مەدەنىي پائالىيەتلەرنىڭ مەركىزىگە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمىقىدا چىققان «يېڭى شىنجاڭ» گېزىتىنىڭ بېشىغا «ياشىسۇن شىنجاڭ خەلقىنىڭ باراۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقى!» دېگەن شۇئار بېرىلگەندىن باشقا، گېزىتنىڭ مەقسىتى «پۈتۈن شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ھوقۇقتا باراۋەر قىلىپ، بىرلىك ــ ئىتتىپاقلىقتا ئۇيۇشتۇرۇپ، گۈللەنگەن يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش» دېيىلگەنىدى. «4 ــ ئاينىڭ 12 ــ سىگە تەييارلىق» دېگەن ماقالىدا: «بىزنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى ۋەزىپىلىرىمىزنىڭ بىرى ــ پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنى مەرىپەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مەدەنىي ــ مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش» دېيىلگەن، بۇ چاغدىكى گېزىتلەرنىڭ ئايرىم سانلىرىدا ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنىڭ سۆزلىرى بېرىلگەندىن باشقا، ھەر سان گېزىتتە دېگۈدەك مىللەتلەر بارا-ۋەرلىكى ۋە ئىتتىپاقلىقى، مەدەنىي ــ مائارىپ، ئۇيۇشما پائالىيەتلىرىگە دائىر خەۋەرلەر ۋە ئۇيۇشما قۇرۇلتايلىرىدا بېرىلگەن دوكلاتلار، ھەرقايسى ناھىيىلەردە قۇرۇلغان شۆبە ئۇيۇشمىلارنىڭ قىلغان ئىشلىرى ۋە يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۇيۇشۇپ، شىنجاڭنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ھەققىدىكى تەشۋىقاتلار، خەلقنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ھەققىدە يېزىلغان شېئىر ــ قوشاقلار،

جايلاردا تۇرکۈم ـ تۇرکۈم ئېچىلىۋاتقان يېڭى مەكتەپلەر، ئۆشرە ـ زاكات يىغىش خەۋەرلىرى، پارىخور ـ خىيانەتچىلەرگە كۆرۈلگەن چارىلەر، ئىئانە توپلاش، نامۇۋاپىق نىكاھ مەسىلىلىرىگە دائىر ئىشلار، نادانلىقنىڭ ئاقىۋىتىدىن كىلىپ چىققان پاجىئەلىك ۋەقەلەر، سانائى نەپىسە (سەنئەت ئۆمىكى) ھەققىدىكى خەۋەر ـ ماقالىلەر بېسىلىپ تۇراتتى. ئەينى چاغلاردا گېزىتكە چىققان خەۋەر ـ ماقالىلەر جەمئىيەتتە دەرھال كۈچلۈك ئىنكاس قوزغايتتى، بەزى ماقالىلەر يولىورۇق قاتاردا ئىجرا قىلىناتتى. مەسىلەن: ئۇيۇشما سانايى نەپىسە مۇدىرى مۆمىن ئەپەندى ئۆزى تەيياراپ پادىشاھ رولىنى، ئايالى «ساھىپ جامال» رولىنى ئالغان سەھنە ئەسىرى «بوز يېگىت» بىرىنچى قېتىم ئويناغاندا، ئاياللارنىڭ سەھنىگە چىقىقانلىقىنى كۆرگەن تاماشىبىنلار ھەيران قېلىشقاندى. بۇ ھەقتىكى ھەرخىل ئىنكاسلار بىرقانچە سان گېزىتنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ قالغاندى.

«يېڭى شىنجاڭ» گېزىتى بىرىنچى سانىدىن 18 ـ سانىغىچە ماقالىلىرىنى شامقەغەزگە يېزىپ، شافىغىراپتا بېسىپ تارقىتىلغانىدى. بۇ چاغدىكى گېزىت ھازىرقى «پايدىلىنىش خەۋەرلىرى» گېزىتىنىڭ چوڭلۇقىدا، يەنى سەككىز فورمات چوڭلۇقتا ئىككى بەت چىققاتتى. ئۇ بەزى ئايلىرى 100 نۇسخا، بەزى ئايلىرى 300 نۇسخا تارقىتىلاتتى.

1935 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىدىن، يەنى «يېڭى شىنجاڭ» گېزىتىنىڭ 19 ـ سانىدىن باشلاپ، چوڭچەكتىن يۆتكەپ كىلىنگەن ۋەلى ئەخمەت دېگەن كىشىنىڭ باشچىلىقىدا بۇ گېزىت تاش مەتبەدە ھازىرقى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ چوڭلۇقىدا يەنى تۆت فورمات، ئىككى بەت قىلىپ چىقىرىلدى. بۇ چاغدا گېزىتنىڭ تىراژى 500 نۇسخىغا يەتكەنىدى. باشقا ئىشلار قاتاردا مەتبۇئاتچىلىقىمۇ شۇ زامانىنىڭ شەرت ـ شارائىتىغا مۇۋاپىق ھالدا يوقلۇقتىن بارلىققا كىلىپ بىر قەدەر تەرەققىي قىلىشقا باشلىغانىدى. ئالتاي، چۆچەك، ئىلى، قەشقەر، ئاقسۇ ۋە كور-

لىلاردىمۇ قول يازمىلار بىلەن گېزىت چىقىرىلىپ، ئىلغار ئىدە-
يىلەر تەشۋىق قىلىنغانىدى. جايلاردا گېزىت ژۇرناللارنىڭ چە-
قىرىلىشى بىلەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاڭ ـ پىكىرى كۈندىن ـ
كۈنگە كۆتۈرۈلۈپ، گېزىت ـ ژۇرنال ئوقۇيدىغان كىشىلەرمۇ
بارغانسىرى كۆپەيگەن، گېزىتكە بولغان تەلەپمۇ بارغانسىرى ئاش-
قانىدى.

ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى گېزىتىنى خەلقنىڭ
تەلىپى بويىچە كۈندىن ـ كۈنگە ياخشىلاش ئۈچۈن كۆپ تىرىش-
چانلىق كۆرسەتتى. 1935 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى ئې-
چىلغان ئۇيۇشمىنىڭ ئومۇمىي ھەيئەتلەر مەجلىسىدە تۆۋەندىكە-
چە قارار چىقىرىلغانىدى: «ھازىردىن باشلاپ مەتبە خادىملىرىنى
تەييارلاش؛ گېزىتنىڭ سۈپىتىنى ياخشىلاپ، بەت سانىنى كۆپەي-
تىش ۋە ئۆز ۋاقتىدا چىقىرىپ تۇرۇش؛ جايلارغا باردىغان ئىش-
چى ـ خىزمەتچىلەر ۋە جايلاردىكى ئۇيۇشمىلار ئارقىلىق مۇشتە-
رىلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش، مۇخبىرلار توري تەشكىل قىلىپ،
ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى كۈچەيتىپ، گېزىت ئەتراپىغا يېڭە-
دىن ـ يېڭى قەلەم كۈچلىرىنى توپلاش؛ جايلاردىكى گېزىتخانىلار
بىلەن بولغان ئالاقىنى چىڭىتىپ، ئۇلارغا بولغان رەھبەرلىكنى
كۈچەيتىش. گېزىتلەردە جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مەدەنىي ـ
مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلە-
رىنى ـــ سانائەت، سودا، تەنتەربىيە، سەھىيە، دىن، ئەخلاق،
ئىنتىزام، پۇل مۇئامىلىسى، كۆڭۈرۈك سېلىش، يول ياساش، مە-
دەن كانلىرىنى ئېچىش، يېزا ئىگىلىكىنى يېڭى ئۇسۇلدا يېڭى
ماشىنىلار بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش، ئەدەبىيات ۋە سانايى نە-
پىسە ئىشلىرىنى، خارجى ئاخباراتلارنى، شەھەر ـ يېزىلاردا، يۇرت
ئارىسىدا بولغان ئىشلارنى گېزىت ئارقىلىق ئۆز ۋاقتىدا خەلققە
يەتكۈزۈپ تۇرۇش؛ جاھانگىرلىككە قارشى ئويۇشما بىلەن يېقىن
ئالاقە قىلىپ، ئۇنىڭغا پائال يارەملىشىش؛ مەكتەپلەردە تام گې-
زىتى چىقىرىشقا باشلامچىلىق قىلىش؛ ئوقۇغۇچىلارغا جاھاز-

گىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى چىڭىتىش تەربىيىسى بېرىش، تىرىشىپ پەن ـ بىلىم ئىگىلەش، تەرتىپ ئىنتىزامنى كۈچەيتىش ۋە يۇقىرىقى مەزمۇنلاردا ماقالە، شېئىر، قوشاق يېزىش، نۇتۇق سۆزلەش، دىكلىماتسىيە قىلىشقا ئۇيۇشتۇرۇش، يۇرت مۇتەۋەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇيۇشمىنىڭ مەقسەت ۋەزىپىلىرىنى، بولۇپمۇ تەشۋىقات ئىشلىرىنى يولغا قويۇش؛ ئۇرۇمچى مەدەنىيەت كۇلۇبى يېنىدا بىر قىرائەتخانا تەشكىل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەرخىل كىتاب ـ گېزىتلەرنى قويۇش، ئاساسلىق گېزىتخانا قارىمىقىدا ئايدا بىر قېتىم چىقىدىغان بىر ژۇرنال نەشر قىلىش؛ چىقىرىلىدىغان كىتاب ـ ژۇرناللارنى مائارىپ نازارىتىدە تەشكىل قىلىنغان تەكشۈرۈش ھەيئىتىگە مەلۇم قىلىپ، ئۇلارغا مەدەنىي ـ ئاقارتىش جەھەتتىن ماسلىشىش»، ئۇنىدىن باشقا يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشما تەرىپىدىن «يېڭى شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ رەھبرلىكىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، ئابدۇللا دامۇللا، مەنسۇر ئەپەندى (سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كېلىپ، شېڭ شىسەيگە مەسلىھەتچى بولغان، بۇ كىشىنى باشقىلار سىياسىي رەھبەر دەپ مۇ ئاتايتتى)، بۇرھان ئەپەندى، ۋەلى ئەخمەت ئەپەندى، سابىت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ئەپەندى، ئىلى ئەپەندى، رەقىپجان ئەپەندى، ئىلھامجان ئەپەندى، نەمەت خەلپىتىم، تۇردى ئەپەندىلەر گېزىتىنىڭ تەھرىر ھەيئەتلىكىگە تەيىنلەنگەن. مەنسۇر ئەپەندى مەسئۇل مۇھەررىر بولغانىدى.

بۇ چاغقا يەتكەندە گېزىتتە يەنىلا مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقلىقى كۈچەپ تەشۋىق قىلىنغاندىن تاشقىرى، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش يۈزىسىدىن شىنجاڭنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا يېڭى مەكتەپلەرنىڭ كۆپلەپ ئېچىلغانلىقى، ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش ھەرىكىتىنىڭ كەڭ ئۇچ ئالغانلىقى، ئوتتۇرا مەكتەپ، سىنىپەن مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشقا باشلىغانلىقى، چەت ئەللەرگە بولۇپمۇ، سوۋېت ئىتتىپاقىغا يۈزلەپ ئوقۇغۇچى چىقىرىلغانلىقى ۋە جاھانگىرلىككە

قارشى ئۇرۇش قاتارلىق ئىشلار نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىناتتى. گېزىتتە يەنە ئىلىم ـ مەرىپەتتىن پۈتۈنلەي مەھرۇم بولغان شىنجاڭ خوتۇن ـ قىزلىرىدىن بىرنەچچە يىل ئىچىدىلا بىرنەچچە ئون مىڭ كىشىنىڭ ئوقۇشقا كىرگەنلىكى، بەزىلىرىنىڭ ئالىي مەلۇماتلىق بولۇپ جەمئىيەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقانلىقى، ھەرقايسى ئۇرۇنلاردا خوتۇن ـ قىزلار جەمئىيەتلىرىنىڭ قۇرۇلۇغانلىقى، ئۇندىن باشقا ئايالارنىڭ ئازادلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئازدىلىق ئۇچۇن قىلغان ئىنانلىرى خەۋەر قىلىناتتى.

1935 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۇندىن باشلاپ، گېزىت سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۇرۇلگەن مىخ مەتبەئىدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» دېگەن نام بىلەن ئۇلكىلىك ھۆكۇمەت ۋە ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، پەننىي ھەم ئەدەبىي نەشر ئەپكارى بولۇپ 2000 نۇسخىدىن كۆپەرەك تىراژدا نەشر قىلىنىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىۋاتقان خادىملىرىنىڭ تەشەببۇسى ۋە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى بىلەن شىنجاڭدا «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۇچەيتىش، شىنجاڭنى ئىسلاھ ۋە تەقدىر قىلىش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇقنى چىڭىتىش، پارىخورلۇقنى يوقىتىش، مىللەتلەر ھوقۇقىنى باراۋەر بولۇش» تەن ئىبارەت ئالىتە سىياسەت يولغا قويۇلغانىدى. شۇڭلاشقا بۇ چاغدا چىققان گېزىتلەرنىڭ بەت ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئاساسەن مۇنداق بولاتتى:

1 ـ بەتكە: ئالتە سىياسەتنىڭ ئەھمىيىتى ۋە رولى. ئىجرا سى توغرىسىدا يېزىلغان چوڭ ـ چوڭ ماقالىلەر، ئۇبزورلار، ئۆلكىنىڭ مۇھىم خەۋەرلىرى، ھۆكۇمەتنىڭ ئەمىر ـ پەرمانلىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇلكىلىك ھۆكۇمەت باشلىقلىرىنىڭ سۆزلىرى ۋە يىغىن خەۋەرلىرى، خىزمەت دوكلاتلىرى بېرىلەتتى؛

2 ـ بەتكە: دېھقان ـ چارۋىچىلىق، سانائەت، قاتناش، قۇرۇلۇش خەۋەرلىرى ۋە بۇلار ھەققىدە يېزىلغان ماقالىلەر، ئىلمىي

لېكسىيىلەر بېرىلەتتى؛

3 ـ بەتكە: مائارىپ، سەھىيە، سانايى نەپسە ھەققىدە يېڭىلىغان خەۋەر، ماقالىلەر بېرىلىشتىن تاشقىرى پات ـ پات بۇ بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئەدەبىي ئەسەرلەر بېرىلەتتى؛

4 ـ بەتكە: بۇ بەتنىڭ بىر قىسمىغا ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ خەۋەرلىرى، بىر قىسمىغا خەلقئارا خەۋەرلەر، ئىئانە توپلاش خەۋەرلىرى، ئۇقتۇرۇش ۋە ئېلانلار بېرىلەتتى.

1936 ـ يىلىغا كەلگەندە «شىنجاڭ ئۇيغۇر گېزىتى» «تىياڭشان» نامى بىلەن چىقىۋاتقان خەنزۇچە گېزىت بىلەن بىرلەشتى. قازاقچە «شىنجاڭ گېزىتى»مۇ ھەپتىدە بىر قېتىم چىقىدىغان بولدى. گېزىتنىڭ رەھبەرلىك بەنزىسى قايتا تەڭشىلىپ، ۋاڭ باۋچېيەن (3 ـ ئىنتېرناتسىئونالدىن ئەۋەتىلگەن كىشى ئىدى) گېزىتخانىنىڭ باشلىقى، مەنسۇر ئەپەندى مۇئاۋىن باشلىقى بولدى، ئايۇپ مەنسۇر باش مۇھەررلىككە تەيىنلەندى. تەھرىر بۆلۈمىدە مەرۇپ سەئىدى، ئەسئەت ياقۇپ، خېلىل ساتتار، ۋەلىخان قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. قازاق تەھرىر بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى شەمسى دېگەن كىشى بولۇپ، قازاق تەھرىر بۆلۈمىدە غەزىز سارمولا، نەزىر، غېنىزات شاكىرىم، شېرىپقان دېگەن كىشىلەر ئىشلەيتتى. 36 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىنىڭ باش مۇھەررلىكىگە مەرۇپ سەئىدى تەيىنلەندى، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئابلىز شەرىپى، قاسىم پەرسا، ئىبراھىم سامساق دېگەن كىشىلەر گېزىتخانىغا تەقسىم قىلىنىپ، تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلىدى. گېزىتخانا نەشرىيات بۆلۈمىگە بەدىردىن، مانناپ بەكمىتوف دېگەن كىشىلەر مەسئۇل بولدى، گېزىتنى ئۇرۇمچى شەھىرىگە نامان ئاكا دېگەن كىشى تارقىتاتتى. باسما ئىشلىرىغا ئىمىنجان دېگەن كىشى مەسئۇل ئىدى، نابور بۆلۈمىدە ئەخمەت يۈسۈپ، تۇرسۇن كېبىر، مۇسا سايىت، مۇقاش، ئەكرەم، مەنسۇر، تۇردى قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى.

ئەينى يىللاردا مەتبەئە تېخنىكىسىنى تولۇق بىلمىغان ئىشچىلار يوق دېيەرلىك ئىدى. ئىش شارائىتى ناھايىتى ناچار بولۇپ، ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشى ئىنتايىن قىيىن ئىدى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىشچىلار يېڭىلىق يارىتىشقا ئىنتىلەتتى. 30 ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ، شىنجاڭدىكى مەتبەئە ئىشلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن ۋەكىللىرى بىلەن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى زور بولدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن يەنە نۇرغۇنلىغان مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى كەلتۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن ئىلغار ھەرپ تىزىش، بېسىش، سىنكىگراف، ئىستراتىپ تېخنىكىسى قوللىنىلىپ، گېزىت سۈپىتى زور دەرىجىدە ياخشىلاندى. ئاخباراتچى ۋە مەتبەئە ئىشچىلىرىنى كۆپلەپ تەربىيىلەش ئۈچۈن، 1936 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسى ئاخبارات، تېخنىكا دەرلار يېتىشتۈرۈش كۇرسى ئاچتى. 1 ـ قارارلىق كۇرستا ئۇيغۇرلاردىن غوپۇر توختى، ئىسمايىل نەمەتلەر ئوقۇدى. 2 ـ قارارلىق ئوقۇغۇچىلار پۈتۈنلەي خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار ئىدى. 3 ـ قارارلىق كۇرسقا 12 نەپەر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. بۇلار كېيىنچە شىنجاڭ ئاخبارات، مەتبەئە خادىملىرىنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد قوشۇنى بولۇپ قالدى. شىنجاڭ خەلقىنى نادانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت ئىشلىگەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرى يېڭى پەننىي مەكتەپلەرنى كۆپلەپ قۇرۇپ، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. 1935 ـ يىلى ھەربىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 202 ئوقۇغۇچى، بىرىنچى ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن 100 ئوقۇغۇچى، 1933 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ ئوقۇپ كەلگەن ئوقۇغۇچىلار ۋە دارىلمۇئەللىمىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار خىزمەتكە تەينىلەندى. بۇلار شىنجاڭنىڭ مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشتا ئاساسلىق كۈچ بولۇپ شەكىللەندى، بۇنىڭ بىلەن، يېڭى پەننىي مەكتەپلەر، ھەرخىل سىيا-

سىي كۆرسلار، قىسقا مۇددەتلىك مۇئەللىم يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى، ساۋات چىقىرىش مەكتەپلىرى كۆپلەپ قۇرۇلۇشقا باشلىدى. بۇ ھەقتىكى خەۋەر - ماقالىلەر گېزىت سەھىپىسىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئىگىلەيتتى. جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بولۇپمۇ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش توغرىسىدىكى خەۋەر - ماقالىلەرگە ھەرسان گېزىتنىڭ كۆرۈنەرلىك جايلىرىدىن ئورۇن بېرىلەتتى. بۇ ماقالىلەردە خەلق ئاممىسىغا ۋەتەنپەۋەرلىك تەربىيىسى بېرىلىش بىلەن بىللە، شىنجاڭ خەلقى ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەلقىنىڭ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى كۈرىشىگە يارەدەم بېرىشكە چاقىرىلاتتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا ئومۇمىيۈزلۈك ئالدىنقى سەپكە يارەدەم بېرىش دولقۇنى كۆتۈرۈلگەن ئىدى. جېنى بارلار جېنىنى، پۇلى بارلار پۇلىنى يارەدەم قىلىش شۇئارى ئاستىدا بىر قانچە ئاي ئىچىدىلا ئالدىنقى سەپكە شىنجاڭ خەلقى 10 ئايروپىلان يارەدەم قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر گېزىتلەردە كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

1935 - يىلى قىش پەسلىدە ياپون باسقۇنچىلىرى ئىچكى مۇڭغۇلىيىگە ھۇجۇم قىلىپ، سۇيىۋەن سوقۇشنى قوزغىدى. 1937 - يىلى ئەتىيازدا ياپون باسقۇنچىلىرى شىمالىي جۇڭگودا ئەسكەر كۆپەيتتى. 29 - ئارمىيىگە ھۇجۇم قىلغانلىقتىن، «7 - ئىيۇل» لۇگۇچياۋ ئۇرۇشى باشلاندى. 1937 - يىلىدىكى «7 - ئىيۇل» قانلىق ۋەقەسىدىن كېيىن، جۇڭگو خەلقى ئويغاندى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى ھەر مىللەت خەلقى زىچ ئىتتىپاق بولۇپ، ياپون باسقۇنچىلىرىنىڭ غالجىرانە تاجاۋۇزىغا قارشى قەھرىمانە كۈرەشكە ئاتلاندى. بۇ چاغدا گېزىتتە ئاساسەن، جۇڭگو خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى كۈرەشكە ئائىت خەۋەر - ماقالىلەر مۇتلەق ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. گېزىت تراژىمۇ كۆپىيىپ 5000 نۇسخىدىن ئاشتى. گېزىت نامى ئۆزگىرىپ، «شىنجاڭ گېزىتى» بولۇپ چىقىشقا باشلىدى. «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ چاغدا ئاساسەن مەركىزىي ئاخبارات ئاگېنتلىقى، شىنخۇا ئاگېنتلىقى

ۋە تاس س نىڭ تارقاتقان خەۋەر ـ ماقالىلىرىنى ئىشلىتەتتى.

مەن 1941 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى گېزىتخانا تەرد-
پىدىن ئېچىلغان ئاخبارات تېخنىك كادىرلار يېتىشتۈرۈش كۇر-
سىنىڭ 3 ـ قارارىغا ئوقۇشقا كىرگەنىدىم. بۇ چاغدا گېزىتخانە-
نىڭ ھازىرقى ئورنىغا كۆچۈپ چىققىنىغا بىر يىلدىن سەل ئاش-
قانىكەن. گېزىتخانىدىمۇ بەزى يېڭىلىقلار كۆرۈلۈۋاتقانىكەن.
گېزىتخانىنىڭ باشلىقى يەنىلا ۋاڭ باۋچيەن دېگەن كىشى بولۇپ،
گېزىتخانىنىڭ ھەرقايسى بۆلۈملىرىدە يەنىلا ئىلگىرىكى كىشىلەر، گېزىت
چىقىرىش ئىشىغا ياردەملىشىۋاتقان بىرقانچە كوممۇنىست بار
ئىكەن (بۇلارنىڭ كوممۇنىست ئىكەنلىكىنى كېيىنچە بىلگەنە-
دۇق). بۇ كىشىلەر بىز بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشاتتى ۋە بىزگە
قېرىنداشلىرىدەك مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇلار دائىم بىرلىكتە ئۆ-
گىنىش قىلاتتى. ئۇلارنىڭ كوللېكتىپ تۇرمۇشى ۋە قىزغىن،
ئوچۇق چىراي، ئۆم يۇرۇشلىرى بىزنى قىزىقتۇراتتى. بىر كۈنى،
كۆزەينەك تاقاپ يۇرۇيدىغان ئوتتۇرا بوي، ۋىجىكرەك كەلگەن لى
يەنجىڭ دېگەن كىشى بىزنىڭ ياتاقتا بىرىپ، بىر قانچىمىز بە-
لەن ئۇزۇن پاراڭلاشتى. ئاۋۇال بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزنى، تۇر-
مۇش ئەھۋالىمىزنى سوريدى. ئۇ، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ ئومۇمىي
تەرەققىيات ئەھۋالىنى، مارکسىزمنىڭ داۋاملىرىنى چۈشەندۈر-
دى. گومىنداڭنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى مىللىي بىر-
لىكسەپنى بۇزغانلىقىنى غەزەپ بىلەن سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭدىن
كېيىن بىز ئىنقىلابنىڭ بەزى داۋاملىرىنى چۈشىنىۋالدۇق. ئۇ-
نىڭدىن باشقا ئۇلار بىزگە ھەردائىم دېگۈدەك ئىنقىلابىي شە-
ئىرلارنى ئۆگىتەتتى. بىر كۈنى يولداش ۋاڭيى بىزگە «لىيەنخې
چىلەي» دېگەن شېئىرنى ئۆگەتتى. ئۇ، بۇ شېئىرنى بىزگە
شۇنداق ئىشتىياق بىلەن ئۆگەتتىكى، بىز ئۆگىنىۋالغىچە بىزدىن
ئايرىلمىدى. بەزىلىرىمىزنىڭ تىلى كەلمىسە، ھەرگىز خاپا بولـ-
مايتتى، سەممىي كۈلۈپ تۇرۇپ، قايتا ـ قايتا ئۆگىتەتتى.
ئۇلار ھەرقانداق بىر ئىشنى قىلسا، ئىنتايىن بېرىلىپ قىلاتتى.

1942 ـ يىلنىڭ ئاخىرلىرى بولسا كېسەك، ئۇلار بىز يەنە ئەنگە قايتىدىغان بولدۇق، دەپ بىز بىلەن يىغلىشىپ تۇرۇپ خوشلاشتى ۋە ئۆزلىرىنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان كىتابلىرىنى، ئىشلەتكەن قەلەم قاتارلىقلىرىنى بىزگە سوۋغا قىلىپ قالدۇردى. كېيىن بىلسەك، ئۇلار يەنئەنگە كەتمەپتۇ، ئەكسىچە، شېڭ شىسەينىڭ تۇرمىسىگە سولىنىپتۇ.

خەنزۇ تەھرىر بۆلۈمىدىكى كومموئىنست يولداشلار ئۇيغۇرچە، قازاقچە، رۇسچە گېزىت تەھرىر بۆلۈملىرى بىلەنمۇ قويۇق ئارىلىشاتتى ۋە ئۇلار بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ، تەشۋىقات نىشانى ھەققىدە مەسلىھەتلىشىپ تۇراتتى. شۇڭا گېزىتكە بېرىلگەن ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ مەزمۇنىمۇ بېيىپ بارغانىدى. ئۇيغۇر، قازاق گېزىتىگە ھامۇت مەمەتوف دېگەن كىشى مەسئۇل ئىدى. ئۇيغۇر تەھرىر بۆلۈمىدە پولات قادىرى، ئۇيغۇر سايرانى، ئەسئەت تاھىر، بەدرىدىن ئابدۇخالىق، ئەخمەت زىيا، لۇتپۇللا مۇتەللىپ، خەلىم ھەلموف، رەۋەيدۇللا، مەتىمىن توختايوپ، پەردە قاتارلىق كىشىلەر ئىشلەيتتى. كېيىنچە نۇر سادىرۇف، تۇرسۇن ۋاھىدىلار كېلىپ قوشۇلدى. قازاق تەھرىر بۆلۈمىدە ئامانتۇر (قىرغىز)، قوشبەك قاتارلىق كىشىلەر بار ئىدى. بۇ چاغدا مەتبەئە ئىشلىرىمۇ خېلى تەرەققىي قىلغانىدى. سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بىرمۇنچە مۇتەخەسسىس كېلىپ مەتبەئە ئىشلىرىغا بۇاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى. گېزىتخانا شۇ زامانغا نىسبەتەن مەلۇم تېخنىكىلىق قۇرۇلمىغا ئىگە نۇرغۇنلىغان باسما ماشىنىلىرىنى ۋە ھەرخىل ھەرپ نۇسخىلىرىنى ئالدۇرغانلىقتىن، گېزىتنىڭ بېسىلىش سۈپىتىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، قازاقچە گېزىتلەر «شىنجاڭ گېزىتى» دېگەن نام بىلەن چوڭ تۆت بەتلىك بولۇپ، رۇسچە گېزىت «ېېلىيۇتىن» دېگەن نام بىلەن كىچىك تۆت بەت بولۇپ چىقاتتى. بۇ گېزىتلەرنىڭ ھەر قايىسىسىنىڭ ئايرىم ـ ئايرىم تەھرىر بۆلۈملىرى بار ئىدى. تەشۋىقات پىلانلىرىنى مۇزاكىرە قىلغاندا، ھەرقايسى تەھ-

ربر بۆلۈم مەسئۇللىرى ئىدارە باشلىقىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بە-
لەن بىر يەرگە يىغىلىپ، مەسلىھەتلىشىپ بىرلىكتە بېكىتەتتى،
بۇ چاغقا يەتكەندە گېزىتنىڭ تراژى 10 مىڭدىن ئاشتى، بولۇپمۇ
گېزىتكە ماقالە، خەۋەر ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يازىدىغان مىللىي
ئاپتورلار كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە كۆپەيدى. گېزىتنىڭ ئەدەبىيات
بېتىگە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى بولۇپمۇ ئۇرۇمچىدە-
كى زىيالىيلار ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنىڭ ئەتراپىغا توپلا-
نىشقا باشلىدى. ئىنقىلابىي قۇربان، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوت يۈ-
رەك شائىرى ل. مۇتەللىپ گېزىتنىڭ ئەدەبىيات بېتىگە مەسئۇل
بولغاندىن كېيىن، «ئەدەبىيات گۈلزارى» مەخسۇس بېتىنى چە-
قىرىپ، زىيالىيلارنىڭ ئالقىشىغا سازاۋەر بولدى. ل. مۇتەللىپ
گېزىتخانىدا پائالىيەتچان، ناھايىتى قىزغىن ئىدى. ئۇ ئەدەبىيات
بېتىنى ئۆتكۈزگەن كۈنلىرى ھەرپ تىزىش سېخىغا كېلىپ، بەت
ياساتقاچ ئىشچىلار بىلەن ئەھۋاللىشاتتى، ئۇلارغا ھېكايە ئېيتىپ
ۋە قىزىق پاراڭلارنى قىلىپ بېرەتتى. بىر كۈنى ئەدەبىيات بېتە-
نى ياسىغان بەتچىك يولداش بەتكە بىر ئاز شېئىر كەملەپ قا-
لغانلىقىنى ئېيتىدۇ. ل. مۇتەللىپ بەتچىك بىلەن مەسلىھەتلە-
شىپ، ئۇنى ھەرقانچە قىلىپ تولدۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى
بىلىپ، ئىش ئۈستىدىلا: «مەرىپەت ئىزدە ئېرىنمە، بويىاق بىلەن
بويىغىچە تېشىڭنى، ئىلىم بىلەن زىننەتلىگىن ئىچىڭنى» دەپ
بىر كۇپلېت شېئىر يېزىپ كەم ئورۇننى تولدۇرۇپ بەرگەنىدى.
ئۇنىڭدىن باشقا ل. مۇتەللىپنىڭ ئۇيۇشتۇرۇشى ۋە تەشكىللىشى
بىلەن گېزىتخانىدا بىر ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى
قۇرۇلدى. ل. مۇتەللىپ يازغان «سامساق ئاكاڭ قاينايدۇ»، «پېرد-
خۇن» ۋە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ ئالدىنقى سېپىدىكى كۆرەشنى
ئەكس ئەتتۈرىدىغان «تاڭ ئالدىدىكى كۆرەش» قاتارلىق سەھنە
ئەسەرلىرىنى گېزىتخانا ئىشتىن سىرتقى سەنئەت گۇرۇپپىسى
ئۇرۇمچىنىڭ ھەر قايسى كۇلۇبلىرىدا ئويناپ چىققانىدى. ئاساس-
لىق روللارنى ل. مۇتەللىپ ئۆزى ئالاتتى. بۇ سەھنە ئەسەرلىرى

خەلقنى ئازادلىققا ئېرىشىش، نادانلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۈ-رەشكە چاقىراتتى. بىلىم ئېلىشقا ئۈندەيتتى. خەلقنى ئىنقىلابىي روھ بىلەن تەربىيىلەيتتى. بۇ خىل ئىنقىلابىي كەيپىياتتىن چۆچىگەن جاھالەت كۈچلىرى ل. مۇتەللىپنى بۇ قاينام - تاشقىن مۇھىتتىن چەتلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا يۆتكىۋەتتى.

1941 - يىل 6 - ئاينىڭ 22 - كۈنى گىتلېر گېرمانىيە-سى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن تۈزۈشكەن 10 يىللىق تىنچلىق شەرتنامىسىنى شەرمەندىلەرچە يىرتىپ تاشلاپ، سوۋېت ئىتتىپا-قىغا كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇم باشلىدى. بۇ چاغدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئاساسەن شەرقتە ياپون باسقۇنچىلىرىغا، غەربتە گىتلېر گېرمانىيىسى بىلەن مۇسۇلمان باشچىلىقىدىكى ئىتا-لىيە فاشىستلىرىغا قارشى تۇرۇشقا دائىر خەلقئارا خەۋەرلەر كۆپلەپ بېرىلىپ تۇردى. بۇ ھالەت 1943 - يىل شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ساختا قىياپىتىنى ئۆزۈل - كېسىل ئاشكارىلاپ، ئۆزى-نى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قوينىغا ئاتقانغا قەدەر داۋاملاشتى. 1943 - يىلدىن باشلاپ، گېزىتتە ئوچۇقتىن - ئو-چۇق كوممۇنىزمغا قارشى ماقالىلەر بېسىلىدىغان بولدى. بۇنىڭ بىلەن زىيالىيلارغا زەربە بېرىلىپ، كىشىلەر تۇتۇلۇشقا باشلى-دى. ئۇيغۇر سايرانى، ئۆتكۈر، نۇر سادىروف قاتارلىق كىشىلەر تۇرمىگە تاشلاندى. ئۇلار تۇرمىدە بۇرۇن گېزىتخانىدا ئىشلىگەن ۋە يەرئاستى خىزمىتىنى قىلغان كوممۇنىست بولداشلار بىلەن تېخىمۇ قويۇق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

بۇ چاغدا گېزىتنى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى قاتتىق نازارەت قىلىپ تۇرسىمۇ، گېزىت سەھىپىلىرىدە يەنىلا ئەينى زامانىدىكى سىياسىي كۆرەشلەر، ھەرخىل سىياسىي قاراشلار، كىشىلەرنىڭ پارلاق كېلەچەككە بولغان ئارزۇ - ئارمانلىرى ھەرخىل ژانىرلار ئارقىلىق ئەكس ئەتتۈرۈلۈپ تۇردى، 1944 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئۇرۇمچىدە تەرەققىيپەرۋەر ئىلغار كۈچلەر تۇرلۇك شەكىللەر ئارقىلىق ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ھالدا

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇۋاتى. 1945 ـ يىلغا كەلگەن «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئىشپىيون ـ جاسۇسلىرى ئىگىلىۋالدى. ھەرقايسى تەھرىر بۆلۈملىرىگە بولۇپمۇ گېزىتچىلىك مۇھىم ھالقىلىرىدىن بىرى بولغان باسما زاۋۇتىغا ئىشپىيون ـ جاسۇسلار ھەرخىل نامىلار بىلەن كىرىۋالدى. ئۇلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقى چەكتىن ئېشىپ، كىشى تاقەت قىلغۇسىز دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. شۇڭلاشقا 1945 ـ يىلى 9 ـ ئايدا مائاش تارقىتىشتىكى ۋە كادىرلار بىلەن ئىشچىلارنىڭ مائاشىدىكى، تۇرمۇش مەئىشىتىدىكى پەرقنىڭ ناھايىتى ئادالەتسىزلىك دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنلىكىگە قارشى تۇرۇش يۈزىسىدىن باسما زاۋۇتىدىكى خەنزۇ، ئۇيغۇر، قازاق، روس، تاتار، تاجىك، ئۆزبېك قاتارلىق ھەرمىللەت ئىشچىلىرى مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلدى ۋە ئىشچىلارنىڭ تەمىناتى مۇۋاپىق ھەل قىلىنغۇچە ئىشقا چۈشمەيمىز دېگەن شۇئار ئاستىدا ئىش تاشلىدى. بۇ ئىش شۇ چاغدا ئۈچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى جاڭ جىجۇڭ بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈۋاتقان ۋاقىتقا توغرا كەلگەنىدى. ئۈچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى ئۆمىكىنىڭ باشلىقى ئەخمەتجان ئەپەندى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن: «مەتبەئە ئىشچىلىرى سانائەت ئىشچىلىرىنىڭ ئارىسىدا ئاڭلىق ئىشچىلار قوشۇنى، ئۇلارنىڭ بۇ ھەرىكىتى ناھايىتى توغرا بوپتۇ، مەن ئۇلارنى قوللايمەن. ئىشچىلارنىڭ تۇرمۇشىنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش كېرەك» دېگەن. لېكىن گومىنداڭچىلار تۇرلۈك ئالداش، پوپوزا قىلىش ئارقىلىق ئىشچىلارنى ئۈچ كۈندىن كېيىن ئىشقا چۈشۈشكە مەجبۇرلايدۇ. ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي، قاتتىق مەخپىي سوراق قىلىشلار باشلىنىپ كېتىدۇ. يۇ جاڭسى (رۇسچە ئىسمى فېدە. بۇ كىشى رۇسچە گېزىتىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ، ئىشچىلارغا سىياسىي تەربىيە بېرەتتى)، جاڭ دېيۇ، لى ۋېيشى، گوپېيچىڭ، چىڭ فېڭتاۋ، مۇ-

قاش، قۇربانجانلار ئايرىم تۇتۇپ تۇرۇلۇپ سوراق قىلىنىدۇ. ئۇلارغا «سىلەر ئىشچىلارنى قۇترىتقان قىزىل پاچاقلارنىڭ ئا-گېنتىلىرى» دېگەنگە ئوخشاش تۆھمەتلەر چاپلىنىدۇ. لېكىن ئۇلار ئىشچىلارنىڭ قاتتىق قارشىلىقى ۋە بىرلىك ئىتتىپاقلى-قىدىن قورقۇپ، بۇ يولداشلارغا زىيانكەشلىك قىلالمايدۇ.

1946 - يىل 1 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى بىلەن گومىدانڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا 11 ماددىلىق بىتىم ئىمزالاندى. 11 ماددىلىق بىتىمدە «خەلقە-مەتبۇئات ئەركىنلىكى بېرىلىدۇ» دېيىلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەت-تە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى بۇنىڭغا ئەمەل قىلمىدى. نەتى-جىدە ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نى ئايرىپ چىقىشقا توغرا كەلدى. بۇنىڭغا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تۈر-لۈك يوللار بىلەن قارشىلىق قىلدى. لېكىن گېزىتخانىدىكى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ يېتەكچىلىگىدە ئىشچى - خىزمەتچىلەر ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نى ئايرىپ چى-قىشنى جىددىي تەلەپ قىلدى. گېزىتخانىدىكى خادىملارنىڭ بۇ ھەرىكىتى جەمئىيەتتىكى ئىلغار كۈچلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىش-تى. ئاخىرى 1946 - يىلى 12 - ئايدا ئۇيغۇر - قازاق تىللىرى-دىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نى چىقىرىۋاتقان بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەر پۈتۈن بىر يۈرۈش مەتبەئە ئۈسكۈنلىرىنى ئايرىپ، نەنلياڭغا كۆچۈپ كەتتى.

ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، ئۇيغۇر سايرانى ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقى، تۇرسۇن ئىسرائىل باش مۇ-ھەررىر، قالى مۇئاۋىن باش مۇھەررىر بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تەشۋىقات يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىپ، ماركسىزم - لېنىنىزم ۋە ماۋ زېدۇڭ ئىدىيىسى سىڭدۈرۈلگەن ماقالىلەرنى با-سىدىغان، جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىياتىنى، جۇڭگو كومپارتە-

يىسىنى ھەمدە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى تۇنۇشتۇرىدىغان، تەشـ
ۋىقات قىلىدىغان بىردىن ـ بىر ئىنقىلابىي گېزىتكە ئايلاندى.

ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئايرىلىپ چىققاندىن كېيىن، كۇندىلىك گېزىت بولۇپ چىقىشقا باشلىدى، ئۇنىڭ خادىملىرى تولۇقلاندى. مەزمۇنى بېيىدى، سەھىپىلىرىمۇ كۆپەيدى. ئۇ، شىنجاڭدا تىنچلىق ئورنىتىش، دېموكراتىيىنى يولغا قويۇش ۋە 11 ماددىلىق بىتىمنى قوغداپ، ئۇنىڭ ئىجراسـ
نى جارىي قىلدۇرۇش جەھەتتە ئىجابىي رول ئويناندى. لېكىن 11 بىتىمنىڭ مەتبۇئات ئەركىنلىكى توغرىسىدىكى بەلگىلىمىلىرىـ
گە بىنائەن، 1947 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە ئۇيغۇر تىلىدا يەنە بىر قاذـ
چە خىل گېزىت چىقىشقا باشلىدى. بۇ گېزىتلەرنىڭ سىياسىي خاھىشى ۋە تەشۋىقات مەزمۇنى بىر ـ بىرىگە ئوخشىمايتتى.

1945 ـ يىلى جاڭ جىجۇڭ شىنجاڭغا چىققاندا، ئىچكى ئۆلكىلەردە يۈرگەن مەسئۇد، ئەيسا، مەمتىمىنلەرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئۇرۇمچىگە ئالغاچ كەلگەندى. ئۇلار لەنجۇدىن كۆچۈرۈپ كەلگەن ئالتاي نەشرىياتى تەرىپىدىن «ئالتاي» دېگەن ئۇنىۋېرسال ژۇرنال چىقىرىلدى. 1947 ـ يىلغا كەلگەندە «ئەرك» نامىلىق گېـ
زىت تەسىس قىلىندى، «ئەرك» گېزىتى ئاساسەن مىللەتچىلىك ئىدىيىسىنى تارقاتسىمۇ، بىرئاز مۆتىدىلەرەك بولغاچقا، بۇنىڭ ئەتراپىغا بىرقىسىم زىيالىيلار توپلاشقاندى. «ئەرك» گېزىتى بىلەن تەڭلا دېگۈدەك «يالقۇن» نامىلىق يەنە بىر گېزىتمۇ نەشـر قىلىندى. بۇ گېزىت 1945 ـ يىلى مەسئۇد، ئەيسالار بىلەن ئىچكىرىدىن ئۇرۇمچىگە بىللە چىققان، تۈركىيىدە ئوقۇغان قۇر ـ بان قودايىنىڭ باش مۇھەررلىكىدە چىقاتتى. «يالقۇن» گېزىتى ئىلغار كىشىلەرنى، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى ۋە كوممۇنىستلارنى ئوچۇق ـ ئاشكارا تىللايدىغان، پانتۈركزمنى تەشۋىق قىلىدىغان گېزىت ئىدى، شۇڭلاشقا بۇ گېزىتنىڭ ئۇرۇمچىدە ئانچە ئىناۋەـ
تى يوق ئىدى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئابلەت مەخسۇم قاتارلىق بىر قانچە كىشـ

نىڭ باشچىلىقىدا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنى قوللايدىغان ۋە ئۇنى تۇنۇشتۇرىدىغان، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ جايلاردىكى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان «ئالغا» ناملىق گېزىتمۇ نەشر قىلىندى، بۇ گېزىت بىرقانچە سان چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ مەتبەئەسى بولمىغاچقا توختاپ قالدى.

دېمەك 1947 ـ يىلىدىن باشلاپ ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە سىياسىي كۆرەش ئىنتايىن كۈچەيىپ كەتتى. بۇ گېزىت بىر تەرەپتىن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ 11 بىتىمگە قىلغان بۇزغۇنچىلىقلىرىنى ۋە دېموكراتىيىگە قارشى قىلمىشلىرىنى پاش قىلىدىغان ماقالىلەرنى ئېلان قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن «يالقىن» گېزىتىنىڭ سىياسىي پىتنىسىنى پاش قىلىدىغان، پانتۇركىزمنىڭ زەھەرلىرىنى تازىلايدىغان ماقالىلەرنى بېسىپ، خەلقنىڭ ئىنقىلابىي روھىغا زور ئىلھام بەردى، بولۇپمۇ ياشلارنى ئۆز ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىنقىلابىي ئىدىيە بىلەن تەربىيىلىدى. بۇ ياشلار ئارىسىدىن كېيىنكى چاغلاردا نۇرغۇن ئىنقىلابىي ئەدىبلەر، ژۇرنالىستلار، جامائەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىقتى. لېكىن دېموكراتىيىنى، خەلقنىڭ مەنبۇئات، سۆز ئەركىنلىكىنى بوغۇپ، ئۇلارنى نادان، قالاق ھالەتتە قالدۇرۇپ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلغان گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 11 بىتىمدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھوقۇقلارغا ئاساسەن، خەلقنىڭ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشىگە، ئىنقىلابىي ئىدىيىلەرنى تەشۋىق قىلىشىغا چىداپ تۇرالمايى بۇ گېزىتكە تۈرلۈك بېسىملارنى ئىشلەتتى.

گومىنداڭ مەمۇرىي پالاتاسىنىڭ 1947 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۆتكۈزۈلگەن 4 ـ قېتىملىق يىغىنى مەسئۇدىنى شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى، ئەيسا بەگنى باش كاتىپ قىلىشنى تەستىقلىدى. جايلاردا خەلق بۇنىڭغا قارشى نامايىشلار ئۆتكۈزدى. بۇ پائالىيەتلەر گېزىتتە تەشۋىق قىلىندى، مەسئۇدىنى

پاش قىلىدىغان، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ خەلقە قىلغان زور-لۇق - زۇمبۇلۇقلىرىنى پاش قىلىدىغان ماقالىلەر ئارقا - ئار-قىدىن گېزىتكە بېرىلدى. بۇ، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ ئوغىسىنى قاينىتىۋەتتى، گومىنداڭ ھەربىي دائىرىلىرى بۇنىڭغا ئاشكارا ئارىلىشىپ ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گې-زىتى» نىڭ باشلىقى ئۇيغۇر سايرانىغا تەھدىت خەتلىرىنى يازدى. ئاخىردا ئۇنى قولغا ئېلىش بۇيرۇقىنىمۇ چۈشۈردى. بۇ ئىش ئۇچ ۋىلايەت تەرىپىدىن ھۆكۈمەت تەركىبىدە تۇرىۋاتقان ئەخمەتجان قاسىمىغا ئۇقتۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەربىيلەرنىڭ بۇ ھەرىكىتى-گە قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىلدى ۋە بۇ ھەقتە ھەربىيلەر بىلەن ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئوتتۇرىسىدا بىر مەزگىل خېلى كەس-كىن كۆرەشلەر بولدى، ئاخىرى ئۇيغۇر سايرانىنى قولغا ئېلىشقا توغرا كەلگەندىمۇ، بۇنىڭغا ھەربىيلەرنىڭ ئارىلىشىشىنىڭ ئو-رۇنسىزلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، بۇ ئىش يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا تاپشۇرۇپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا مەسئۇد ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن، ئۆلكىلىك ھۆكۈ-مەتنىڭ ئورگان گېزىتى بولغان ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» بۇ خىل ماقالىلەرنى بېسىشنى توختاتمىسا، گېزىتخانىدىكى بارلىق ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىنى تۇ-تىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى ۋە گومىنداڭ جىڭبېي سىلىڭبۇسىدىن مەخسۇس كىشىلەر كېلىپ، گېزىتنىڭ بېسىلىشىنى نازارەت قە-لىدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن، يۇقىرىدىكىدەك ماقالىلەر قاتتىق كونترول قىلىنىپ، بۇرۇنقىغا قارىغاندا بىر ئاز ئازلىدى، بۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە جەمئىيەت كەيپىياتى يەنە جىددىيلىشىپ كەتە-تى. گومىنداڭنىڭ پۇقراچە ياسىنۇالغان ئىشپىيۇن - جاسۇس-لىرى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ پېيىگە چۈشتى. ھەتتا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتىدىن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەركىبىگە كىر-گەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى ۋە ھەيئەت ئەزالە-رى ئولتۇراقلاشقان «نەنخوايۇەن» (ھازىرقى مائارىپ نازارىتىنىڭ

ئورنى) ئەتراپىنى كېچە ـ كۈندۈز پايلاپ يۈرىدىغان مەخپىي كـۈ-
زەتچىلەر كۆپەيدى، بۇ ئىشتىن نارازى بولغان ئەخمەت ئەپەندى
غەربىي شىمال شتاپ مۇدىرى جاڭ جىجۇڭغا ئوچۇق خەت يازدى:
«خەنزۇ تىلىدا چىقىدىغان «شىنجاڭ رىباۋ» گېزىتىنىڭ يې-
قىنقى ۋاقىتلاردىن بۇيان چىققان سانلىرىدا بىزنىڭ ئۇرۇمچىدە
تۇرۇشلۇق قورۇيىمىز «نەنخۇايۈەن» توغرۇلۇق ھەددىدىن ئېشىپ
كەتكەن، ئىغۋالار بىلەن تولغان ماقالىلەر بېسىلماقتا. 13 ـ ئې-
يۇل 3704 ـ سانىدىكى «نەنخۇايۈەن تەكشۈرۈلسۇن» دېگەن ماقا-
لىدا «نەنخۇايۈەن» گە يەنى بىز تۇرغان قورۇغا ئوچۇقتىن ـ ئو-
چۇق ھۇجۇم قىلىشقا دەۋەت قىلىنغان. بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇرۇمە-
چى ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن بىزگە قارشى ئىغۋالىق ھەرە-
كەتلەر بولماقتا...
بۇنداق بۆھتان ھەرىكەتلەرنىڭ ياخشىلىققا ئېلىپ بارماسلە-
قىنى جانابلىرىغا مەلۇم قىلىش بىلەن بىتىمنىڭ ئىچىگە سىغ-
مايدىغان ئىغۋا ھەرىكەت دەپ قارشىلىقىمىزنى بايان قىلىمىز.
تېزلىكتە جانابلىرىنىڭ ئىشەنگەن كىشىنى ئەۋەتىپ بىزنىڭ
قورۇنى تەكشۈرۈپ، ئىغۋاگەرنى تېگىشلىك جاۋابكارلىققا تارت-
ماقلىرىنى ئۆتىنىمىز».
بۇ خىل خەت ۋە خەلقنىڭ ھەققانىي تەلەپلىرىگە گومىنداڭ-
چىلار پىسەنت قىلمىدى. ئۆزلىرى نېمىنى ئويلىسا شۇنى قىل-
ۋەردى. ئاخىرى 11 بىتىم ئۇزۇل ـ كېسىل بۇزۇلدى. ئۇيغۇر ـ
قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ باشلىقلىرى بىر
قىسىم كىشىلەر بىلەن 1947 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى
ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى تەرەپكە كېتىشكە مەجبۇر
بولدى. گېزىتخانىدا قالغان ئىلغار خىزمەتچىلەرنىڭ ھەربىرى
يوشۇرۇن ھالەتكە كۆچتى. ئۇلار شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدە ئىنقىلابىي
پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان «خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتى» بىلەن
ئالاقە باغلاپ (گېزىتخانىدىمۇ خەلقچىل ياشلار تەشكىلاتىنىڭ
ئەزالىرى بار ئىدى)، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى پائال

تەشۋىقات ئېلىپ باردى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ قىلمىشىنى پاش قىلىدىغان تەشۋىقات ۋەرەقلىرىنى ۋە ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرىپىدىن چىقىرىلغان گېزىت ـ ژۇرناللارنى يوشۇرۇن تارقاتتى. بۇ چاغدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە پولات قادىرنى باشلىق، نەزىر (قازاق) نى مۇئاۋىن باشلىق، ئۆتكۈرنى باش مۇھەررىر قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن گېزىتتە گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ ئىنقىلابىي پائالىيەتلىرى ۋە ھەققانىي تەلەپلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلمەيلا قالماي، بەلكى كومپارتىيەگە، ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى ماقالىلەر بېرىلىدىغان بولدى. گېزىت خەلق نەزىرىدىن چۈشۈپ كىشىلەر ئوقۇمايدىغان بولۇپ قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ تىراژىمۇ 300ـ 400 نۇسخىغا چۈشۈپ قالدى.

1948 ـ يىل 11 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت يەنە قايتىدىن تەشكىل قىلىنىپ، بۇرھان ئەپەندى ئۆلكە رەئىسى، ئەخمەتجان قاسىمى، مەمتىمىن بۇغرا، يولۋاس، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇملار مۇئاۋىن رەئىسى بولدى (يولۋاسنىڭ ئۇرۇمچىگە كېلىپ بىر ئايلىنىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يولۋاس بىلەن ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم ئۇرۇمچىگە كېلىپ ۋەزىپە ئۆتىمىدى). ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىغا يۈسۈپ سەئىدى باشلىق بولغاندىن كېيىن، گېزىت تەشۋىقاتىدا ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى. ماۋزېدۇڭنىڭ «يېڭى دېموكراتىزم ھەققىدە» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئۇيغۇر ـ قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئاشكارە ئېلان قىلىندى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ پائالىيەتلىرى ۋە يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ تارتقان ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپلىرى گېزىتتە ئەكس ئېتىدىغان بولـ

دى، ئۇنىڭدىن باشقا شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشى، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشىنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدىكى ما-قالىلەر كەڭ تەشۋىق قىلىندى.

1949 - يىل 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى شىنجاڭ ئۇلۇكلىك ھەربىي شتاب قوماندانى تاۋ سىيۋې، مۇئاۋىن قوماندان جاۋشىگۇاڭ باشلىق ھەربىي ئەمەلدارلار خەلق ئىنقىلابىي ھەربىي كومىتېتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابىنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، 26 - كۈنى ئۇلۇكلىك ھۆكۈمەت رەئىسى بۇرھان ئەپەندى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈ-مىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، جۇڭگو كومپارتىيە-سىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەتكە بويسۇنىدىغانلى-قىنى، غۇلجىدىكى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت ھەيئەت ئەزالىرى بىلەن بىرلىكتە ئىش ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، بېيجىڭغا تې-لېگراممىا ئەۋەتتى. بۇ خۇشخەۋەر گېزىتتە چوڭ ھەرپلەر بىلەن داغدۇغىلىق خەۋەر قىلىندى. شۇنىڭدەك خەلق ئازادلىق ئارمى-يىسى شىنجاڭغا ۋە ئۈرۈمچىگە كىرگەندە خەلقنىڭ خەلق ئازاد-لىق ئارمىيىسىنى بىرقانچە 10 كىلومېتر ئالدىغا چىقىپ، كو-چىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ قىزغىن قارشى ئالغانلىقى تۇغ-رىسىدىكى خەۋەرلەر چوڭ شۇئارلار بىلەن گېزىتكە بېرىلدى. ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ غۇلجىغا كەتكەن باشلىقى ئۇيغۇر سايرانى، مۇئاۋىن باشلىقى قالى، يېڭى-دىن تەيىنلەنگەن باش مۇھەررىر ئەنۋەر لوقمانلار ھۇسەين ئە-بەيدۇللا، ئابلىز نازىرى، ئەيسا يۈسۇپ، خەمىت توھېتى قاتارلىق تەھرىرلەرنى باشلاپ، ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گې-زىتى» ئىدارىسىگە قايتىپ كېلىپ خىزمەتكە كىرىشىپ كەتتى.

1950 - يىلى 8 - ئايدا جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى شىنجاڭ شۆبە بىيۇروسى تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، «شىن-جاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يولداش دېڭ لىچۈن، تەش-

ۇنقات بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارە-سىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش خۇۋېنلارنىڭ رەھبەرلىكىدە، خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە، قازاقچە شىنجاڭ گېزىتىنىڭ بىرلىشىشى توغرۇلۇق كەڭ مەسلىھەتلەر بولدى ۋە پىكىرلەر ئېلىندى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئىككى گېزىتخانىدىكى خادىملارنىڭ تۇنۇشۇشى يۈزىسىدىن ئۇلانبايدا كۆڭۈل ئېچىش يىغىنى ئۆتكۈزۈلدى. يە-غىندا ئۇيغۇر سايرانى بىلەن خەنزۇچە گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى يولداش خۇ ۋېنلار سۆز قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇر - قازاق تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ بارلىق خادىملىرى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى بىلەن بارلىق مۇلۈكلىرىنى چوڭ كۆۋرۈك-تىكى ھازىرقى گېزىتخانىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئىشقا چۈشتى.

ئىككى گېزىت ئىدارىسى قوشۇلغاندىن كېيىن، مۇڭغۇلچە «شىنجاڭ گېزىتى»نى چىقىرىش قارار قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر، قازاق، مۇڭغۇل تىللىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبە بىيۈروسىنىڭ ئور-گان گېزىتى بولۇپ نەشر قىلىندى. تۆت تىلدىكى گېزىت بىر ئىدارە بولۇپ تەشكىللىنىپ، رەھبەرلىكى بىرلىككە كەلتۈرۈلدى.

دېمەك، 1934 - يىلىدىن 1950 - يىلىغىچە ئىككى گېزىت-خانا بىرلەشكەنگە قەدەر ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ گېزىتى» ئۆز بېشى-دىن نۇرغۇن بوران - چاپقۇنلارنى ئۆتكۈزدى، گېزىتىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىمۇ شىنجاڭ خەلقىنىڭ بېسىپ ئۆتكەن يولىغا ئوخ-شاش ئەگرى - توقاي بولدى. «شىنجاڭ گېزىتى» دە ئاخبارات خىزمىتىگە قاتناشقان يولداشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ھەر-خىل قىينىچىلىقلارنى، ناچار شەرت - شارائىتلارنى يېڭىپ، توغرا، ئادىل، دېموكراتىك مەيدانداتۇرۇپ «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۇنتۇلغۇسىز ئەجىر سىڭدۈردى.

مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)نىڭ ئۆلۈمىگە دائىر ئەسلىمىلەرگە ئەمەلىي تولۇقلىما

ئابدۇكېرىم ماخمۇتوف

مېنىڭ مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق) ھەققىدىكى بىر پارچە ئەسلىمەم «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1991 ـ يىللىق 2 ـ سانىدا ئېلان قىلىنغانىدى. لېكىن مەن ئەسلىمەم بەك ئۇزۇراپ كەتمىسۇن دەپ ئويلاپ، مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)نىڭ ئۆلۈمىگە دائىر ئىشلارنى يازمىغانىدىم. يولداش غەيرەتجان ئوسمانىنىڭ «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلىنىڭ 1992 ـ يىللىق 3 ـ سانىغا بېسىلغان «مەتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)نىڭ ئۆلۈمىگە دائىر ئەسلىمىلەرگە قىسقىچە تولۇقلىما» دېگەن ماقالىسىنى ئوقۇپ، شۇ دەۋرنىڭ ھەقداسى، شۇنداقلا، مەتىلى ئەپەندىنىڭ شاگىرتى بولۇش سۈپىتىم بىلەن مەرھۇمنىڭ ئۆلۈمىنىڭ جەريانىنى يورۇتۇپ بېرىشىم كېرەكلىكىنى ھېس قىلدىم.

مەن كۆپچىلىكىنىڭ سەمىگە شۇنى سېلىپ قويايى، مەن مەتىلى ئەپەندى بىلەن بىر يۇرتلۇق ھەم ئۇنىڭ شاگىرتى، ئۇ ئۆزى بىۋاستە تەربىيىلىگەن ئىزچىلار (ئىز باسارلار ـــ ت)ئەترىتىنىڭ ئەزاسى ئىدىم. مەن مەتىلى ئەپەندىنىڭ قولىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا قەشقەر شىبۇ (ھازىرقى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى تۇرۇشلۇق جاي) دا تۇنجى قېتىم ئۆتكۈزۈلگەن «12 ـ ئاپرىل» بايرىمىغا، كېيىنكى كۈنلەردە قىزىل دەرياسى كۆۋرۈكىنىڭ يېنىدىكى مەيداندا ئۆتكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىلىرى ۋە ھەر يىلى 9 ـ ئايدا ئۆتكۈزۈلىدىغان تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتناشقانىدىم. ئۇ زامانىدىكى مۇسابىقە كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرار ـ

لىق ھالدا تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلەتتى. مەمتىلى ئەپەندى رەھبەر-لىكىدە مۇسابىقىگە قاتناشقان ئوقۇغۇچىلار ھەرقانداق مۇسابىقە-دە غەلىبە ئۈستىگە غەلىبە قازىنىپ، چوڭ داغدۇغا بىلەن ئاتۇش-قا قايتىپ كېلەتتى.

1937 ـ يىلى مەمتىلى ئەپەندى «12 ـ ئاپرىل» تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىگە قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن «ئاز بولسۇن، ساز بولسۇن» دەپ يارامليق ئوقۇغۇچىدىن 200نى تاللاپ مەشىق قىلدۇردى. ئەسلىدە 1937 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى سەھەردە يولغا چىقماقچى ئىدۇق. لېكىن شۇ كۈنى قەشقەر شەھىرىگە بېرىش توغرۇلۇق ھېچ بىر شەپە بولمىدى. ئۆزىنىڭ خۇش ئاۋازلىقى بە-لەن دائىم كىشىلەرنى ئۆزىگە مەھلىيا قىلىۋالىدىغان ئۈستازى-مىز مەمتىلى ئەپەندىنىڭ چىرايىدىن جىددىيلىك ۋە غەم ـ ئەن-دىشە ئالامەتلىرى چىقىپ تۇراتتى. ئوقۇغۇچىلار بۇنى كۆرۈپ ئۈستازىنىڭ ئالدىغا بېرىپ: «ئەپەندىم، نېمە بولدى؟ شەھەرگە قا-چان ماڭىمىز؟» دەپ سوراشقا باشلىدى. مەمتىلى ئەپەندى ئوقۇ-غۇچىلىرىنىڭ تەشۋىشىنى تۇگىتىش ئۈچۈن دەرھال ئۇلارنى سىنىپقا يىغىپ «خەۋەرلەرگە قارىغاندا، مەھمۇت شىجاڭ 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى سەھەردە دۇنزىيىدىكى ئۆزىگە ئەگەشكەن ئەسكەرلەرنى باشلاپ يېڭىسار ئارقىلىق يەكەنگە كېتىپتۇ. ھازىر قەشقەر شەھىرىدە ۋەزىيەت ئانچە ياخشى ئەمەسكەن. بۇ نۆۋەت بايرامغا بارساق ئەھۋال بىزگە پايدىسىز، بەزى كۆڭۈلسىزلىك-لەرگە يولۇقۇشىمىز تۇرغانلا گەپ، ئەگەر بارمىساق ھۆكۈمەت تەرەپ ئاتۇشلۇقلار مەھمۇت شىجاڭغا ھېسداشلىق قىلىپ كەلمە-دى دەپ قاراپ بىزگە تېخىمۇ ئېغىر مالامەت كەلتۈرىدۇ. شۇڭا بارمىغاندىن بارغىنىمىز ياخشىراق تۇرىدۇ، قورقماي بارايلى» دې-دى. شۇنداق قىلىپ بىز 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى سەھەردە پىيادە يولغا چىقىپ، كەچ سائەت ئۈچكە قالماي قىزىلداۋۇزە كەنتىدە ئال-دىن تەييارلاپ قويۇلغان جايغا يېتىپ باردۇق. شەھەر خەلقىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى تۆۋەن بولۇپ، ھەممە يەرنى ۋەھىمە قاپلاپ

كەتكەنىكەن، چاپلانغان ئېلانلاردا قۇربان سەئىدى دېگەن ئادەمنىڭ مۇڭدەققەت شىجائەت بولغانلىقى ئۇقتۇرۇلغان. بىز «12 ـ ئاپرېل» تەنھەرىكەت بايرىمىغا قاتنىشىش جەريانىدا ئوزۇقلۇق ئوچۇن ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىمىزنى ئوغرىغا بەرگەندىن باشقا خېيىم ـ خەتەرگە ئوچرىمىدۇق. بىز ھەممىمىز ئاتۇشقا سالامەت قايتىپ كەلدۇق. شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ باشلىرى مەمتىلى ئەپەندى ئۆزى قۇرغان ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنى (بۇرۇنقى ئىزچىلار ئەترىتىنى) يىغىپ ۋەزىيەت توغرۇلۇق سۆز قىلىپ مۇنداق دېدى: «ھازىر ئەھۋال ئىنتايىن خەتەرلىك، ۋىجدانىنى، ئار ـ نومۇسىنى ئازغىنە پۇلغا سېتىۋەتكەن بەزى مۇناپىقلار ئارقامغا كىرىۋالدى، سايىگە ئوخشاش مەندىن بىر مىنۇتمۇ ئايرىلماي كېلىۋاتىدۇ. ئۇلار مېنىڭ ھاياتىمغا خەۋپ يەتكۈزىدىغاندەك قىلىدۇ». ئۇ سۆزىلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە جىم بولۇپ قالدى، بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ شاگىرتلار ئۇن سېلىپ يىغلاپ كەتتى. مەمتىلى ئەپەندى ئۇلارغا تەسەللى بېرىپ: «ئادەم دۇنياغا بىرلا كېلىدۇ، ئادەم ئۆز بېشىغا بالايىئاپەت كەلگەندىمۇ تەمكىن بولۇشى، قورقماسلىقى، ئۆزى تاللىۋالغان يولدا قەتئىي تەۋرەنمەي مېڭىشى، ئۆز ئىرادىسىدە، مەسلىكىدە چىڭ تۇرۇشى لازىم، يىغلىماڭلار، يىغلاش ئاجىزلىقىنىڭ ئىپادىسى» دېدى.

ئۇستاز مەمتىلى ئەپەندى توختاجى شۇ قېتىمقى ئىشتىن كېيىن بىر ھەپتىگە قالماي قولغا ئېلىنىدى.

مەمتىلى ئەپەندى قولغا ئېلىنغان كۈنى ئەتىگەنده ئادەتى بويىچە چاي ئىچىپ بولۇپ سومكىسىنى قولتۇقلاپ ئۇيۇشمىغا پىيادە بارىدۇ. بۇ چاغدا قەشقەر شەھىرىدىن كېچىلەپ يولغا چىقىپ تاڭ ئېتىشتىن بۇرۇن ئاتۇشقا يېتىپ كەلگەن قەشقەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدىكى ئوبۇلقاسىئاخۇن دېگەن كىشى 30دەك ئادەمنى بىلەن ئاتۇش ئۇيۇشمىسىغا يوشۇرۇنۇپ ئۇنى ساقلاپ تۇراتتى، مەمتىلى ئەپەندى ئۇيۇشمىغا كىرىشىگىلا ئۇلار يوشۇرۇنغان جايلىرىدىن ئېتىلىپ چىقىپ ئۇنى قورشاپ تۇتۇپ قولىغا كويزا

سالىدۇ. بۇ شۇم خەۋەر ھەش - پەش دېگۈچە ئاتۇشنىڭ ھەممە يېرىگە تارقىلىدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ مەكتەپتىن كوچىغا چىق-ساق يېقىن ئەتراپتىكى كىشىلەر ئاللىقاچان بالا - چاقىلىرى بىلەن كوچىلارغا، ئىشىك ئالدىغا چىقىپ يىغلاپ تۇرغانىكەن. ساقچىلار مەمتىلى ئەپەندىنى قۇمالتاغقا باردىغان چوڭ يول بە-لەن ئېلىپ ماڭغاندا «ئەپەندىم!»، «ئۇستازىم!» دېگەندەك يىغا ئا-رىلاش ئاۋازلار پەلەككە يەتكەندى. مەمتىلى ئەپەندى يولنىڭ ئىككى يېقىدىكى خەلقتە، ئوقۇغۇچىلىرىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ بېشىنى لىڭشىتىپ: «خەير، ئەزىز قېرىنداشلىرىم» دېگەندەك ئىشارىلەرنى قىلاتتى. ئوقۇغۇچىلار بىلەن خەلق ئاممىسى ئەپەن-دىمنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ بىر كىلومېتىر يەرگە بارغاندا، ساقچىلار تەھدىت سېلىپ توسۇپ ماڭغۇزمىدى. شۇ كۈنى مەمتە-لى ئەپەندى قۇرغان ئوتتۇرا مەكتەپ ئىزچىلىرى تارقاپ كەتتى. يېزا - كەنتلەردىكى مەكتەپلەرمۇ تاقالدى. ئۆزلىرىگە خەۋپ كې-لىدىغانلىقىنى سەزگەن مۇئەللىملەر، يېشى چوڭراق ئوقۇغۇ-چىلار ئاتۇشتىن كەتتى.

5 - ئاينىڭ ئاخىرىدا مەھمۇت شىجاڭ ئەسكەرلىرى ئابدۇ-نىياز (ئىلگىرى مەھمۇت شىجاڭنىڭ قول ئاستىدا تۇنجاڭ بول-غان)نىڭ رەھبەرلىكىدە يەكەندىن قايتىپ كېلىپ، قەشقەر يېڭە-شەھەر بىلەن كونا شەھەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇ يەر-لەردىكى شېڭ شىسەي ئادەملىرىنى قورشىۋالىدۇ. ئامالسىز قال-غان شېڭ شىسەي تەرەپدارى، مۇۋەققەت شىجاڭ قۇربان سەئىدى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسىنىڭ ياردىمىدە ئابدۇنىياز بىلەن قەشقەر كونا شەھەردىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىش توغرىلىق كېلىشىم تۈزىدۇ. قەشقەر شىبۇدىكە-لەر كونا شەھەردىن چىقىپ كېتىدىغان كۈنى كېچىسى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى قانخور جاللات قادىر ھاجى ياربۇغ دەرۋا-زىسى يېنىدىكى ساقچى ئىدارىسىگە قامالغان 120دىن ئارتۇق مەھبۇسنى تۇرمە ئالدىدىكى مەيدانغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ ئۆلـ-

تۇرىدۇ ۋە جەسەت ئۇستىگە بېنزىن چېچىپ ئوت قويۇپ كۆيدۈ-رۈۋېتىدۇ. يولداش غەيرەت ئوسمانىنىڭ «مەمتىلى ئەپەندى (تەۋپىق)نىڭ ئۆلۈمىگە دائىر ئەسلىمىلەرگە قىسقىچە تولۇقلىما» دېگەن ماقالىسىدە ئابدۇقادىر ھاجى مەھبۇسلارنى ھويلىنىڭ بېغىغا ئېلىپ چىقىپ ئېتىپ تاشلىغان، مەھمۇت شىجائىنىڭ بۇ ئىشتىن بىخەۋەر قالدۇق ئەسكەرلىرى «دۈشمەن تەرەپ بىزگە ئوق چىقىرىۋاتقان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، ئوق ئاۋازى چىققان تەرەپكە قول بومبىسى تاشلىغان، بومبا جەسەتلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشكەچكە بەزى جەسەتلەر كۆيۈپ كەتكەن، دېيىلگەن. بۇ گەپ ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. چۈنكى كىشىلەر تەرىپىدىن ئېتىلغان گرانات چۈشكەن يېرىدىن 40 ~ 50 سانتىمېتر ئۆرلەپ ئاندىن پارتلايدۇ. شۇڭا ئۇ ئۆرە تۈرغان ئادەمگە ئەجەللىك زەربە بېرىدۇ، يېتىۋالغان ئادەملەرگە زىيىنى ئانچە چوڭ بولمايدۇ. ئۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭدا بەلكىم كۆيدۈرگۈچ بومبا بولمىسا كېرەك. گرانانىنى ئادەتتە 30 ~ 40 مېتىر ئارىلىققا تاشلىغىلى بولىدۇ. شىبۇدىكى سېپىلىنىڭ ئۈستىدىن ياراغ دەرۋازىسىدىكى تۈرمىگە تاشلانغان گرانات جەسەتنى كۆيدۈرۈۋېتىپتۇ، دېگەن سۆز مەنتىقىغە ئۇيغۇن ئەمەس.

مەمتىلى ئەپەندى ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ قەشقەر يارباغ تۈرمىسىگە تاشلانغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئاكىسى نىزامىدىن توختاجىنىڭ ئوغلى رىشات قەشقەردىكى تۇغقانلىرىنىڭ ئۆيىدە تۈرۈپ موللا ئاكىسى (ئۇ مەمتىلى ئەپەندىنى مۇشۇنداق ئاتايتتى) غا كۈندە ئۈچ ۋاق تاماق ئاپىرىپ بېرىپ يوقلاپ تۇرغان. مەمتىلى ئەپەندىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىش ئۈچۈن ئاتۇشتىن كەلگەن نىزامىدىن توختاجى، ئابباس چوڭلار ساقچى ئىدارىسىدىكى قىرغىنچىلىقتىن خەۋەرسىز ئەتىگەنىدە رىشاتنى باشلاپ ساقچى ئىدارىسى ئالدىغا بېرىپ ئۇ يەرنىڭ جەمجەت تۇرغانلىقىنى، ئېچىدىن سېسىق پۇراق ۋە تۈتۈن چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ، ئۇلار بۇ يەردە نېمە ئىش بولغاندۇ؟ دەپ ساقچى ئىدارە-

سىنىڭ دەرۋازىسىدىن ئىچىگە قارىسا، تۇرمە ئالدىدىكى مەيدانىدا جەسەتلەر كۆيۈپ تۈرغانىكەن. ئۇلار دەرھال ئىچىگە كىرىپ مەمەتىلى ئەپەندىنىڭ جەستىنى ئىزدەيدۇ. جەسەتلەر كۆيۈپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەچكە، ئۇلار دەمالىلىققا ئەپەندىمنىڭ جەستىنى تاپالمايدۇ. ئاخىر رىشات كۆيمەي قالغان كارىشاۋاي ئاياغ كىيىمىدىن ئۇنىڭ جەستىنى تونۇۋالىدۇ. مەمتىلى ئەپەندى ئاشۇ ئاياغ كىيىمى (پۇتىغا سىلىنغان كىشەننىڭ تۆۋەن تەرىپى كۆيمىگەن)دىن باشقا جايلىرى كۆيۈپ تونۇغۇسىز بولۇپ كەتكەنىكەن. بۇ يەرگە تېخى ھېچكىم كەلمەستە بۇ ئۇچەيلەن مەمتىلى ئەپەندىنىڭ جەستىنى ئېھتىيات بىلەن يەكتەك، چاپانلىرىغا ئوراپ دەرھال رىشات ياتقان ئۆيگە ئېلىپ بارىدۇ، ئاندىن جەسەتنى تاغارغا سېلىپ ئېشەككە ئارتىپ، شۇ كۈنى كېچىلەپ ئاتۇش بۇيامەتكە ئېلىپ كېلىپ، مەرھۇمنى دادىسى توختاجىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىدۇ. بۇ ئىشنى مەزكۇر ئۇچ كىشىدىن باشقا ئادەم بىلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ئاببىاس چوڭ مېنىڭ دادام ئىدى.

تاشقورغان ئىنقىلابى مەزگىلىدە قاغىلىقتا كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىم

مۇسايىپ ئىمىننىياز

1945 - يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسى شىمالدا چۆچەككە، شەرقتە ئۇرۇمچى تەرەپكە، جەنۇبتا ئاقسۇ تەرەپكە زەپەر قوچۇپ ئىلگىرىلەۋاتقان پەيتتە، تاشقورغاندا 200 نەچچە كىشى تەشكىل-لىنىپ، 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى شەھەر ئىچى، تاغارما، سۇ بە-شى، داۋان، بۇلۇڭكۆل قاتارلىق جايلاردىكى گومىنداڭ قوشۇنلە-رىغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە بىر كېچە - كۈندۈزدىلا تاشقورغان ۋالىي مەھكىمىسىنى قۇردى، ئۇلار ئەسكەرلەرنى كۆپەيتىش، ئازاد رايونلارنى كېڭەيتىش ئۈچۈن، ئىككىنچى قەدەمدە قاغىلىق-نى ئازاد قىلماقچى بولدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى ئالدى بە-لەن قاغىلىقنى ئازاد قىلىشتا مۇنداق ئىككى تەرەپنى ئويلاشقان: بىرىنچىسى، قاغىلىق ساقچى ئىدارىسىدە بوز يىگىت ئىسمىلىك شاگۇپي دەرىجىلىك بىر تاجىك دۇساجاڭ بولۇپ، ئۇ تاشقورغاننىڭ تاغارما يېزىسىدىن ئىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى ئۇنى بىز تەرەپتە ئۆز مىللىتى، ئۆز يۇرتلۇقلىرى تەرەپتە تۇرىدۇ، شۇڭا قاغىلىقنى ئېلىش ئاسانغا توختايدۇ، دەپ ئويلىغان؛ ئىككىنچى-سى، قاغىلىقنى ئازاد قىلىپ، قەشقەر بىلەن خوتەندىكى گو-مىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىساق، پايدە-لىق شارائىتقا ئىگە بولىمىز، دەپ قارىغان.

شۇ يىلى 12 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تاشقورغان ئىنقىلابچى-لىرىدىن بىر قىسمى قاغىلىققا كېلىپ، ساقچى ئىدارىسى ئەترا-پىغا يوشۇرۇنىۋالدى (جايىتبىرەك ئۆستەڭ بويىدىكى تالىپ ئاخۇن-

نىڭ ئۆيىگە ئىكى كىشى يوشۇرۇندى). ئۇلار شۇ كېچىسى ساقچى ئىدارىسىگە قارىتىپ ئوق ئاتتى ھەمدە بوز يىگىتنى قورال تاپ-شۇرۇشقا ئۇندىدى. بوز يىگىت ئىنقىلابچىلارنىڭ تەلىپىنى رەت قىلىپ ئۇلارغا جېنىنىڭ بېرىچە قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىنقىلابچىلاردىن بىرەيلەن يار كوچا قارلىغاچ ئاغزى دېگەن يەردىكى تېرەككە چىقىۋېلىپ، ساقچى ئىدارىسى شىتابىغا ئوق ياغدۇردى. بۇنى ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر سېزىپ قېلىپ، ئۇ يىگىتنى ئېتىپ چۈشۈرۈۋەتتى. بۇ يىگىت شۇ يەردىلا قۇربان بولدى. باشقا ئىنقىلابچىلار ساقچى ئىدارىسى ئىچىگە دۆۋىلەپ قويغان بېدە – سامانغا ئوت قويۇش بىلەن تەڭ ھۇجۇمنى كۈچەيتتى. ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ئىنقىلابچىلارنىڭ ھۇجۇمىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ، ئالدى بىلەن ساقچى ئىدارىسىگە يېغىۋالغان ناھىيىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىدىن ھاكىم ھېيىت قورچاق، ھېلىم قورچاق، چوپان توختىبەك، زۇڭلاڭ توختىبەكلەرنى، مەھكىمە شەرئىيدىن ھېبىبۇللا ئەلەم، ھوشۇر مۇپتى، سالى قازى قاتارلىقلارنى قاچۇرۇۋەتتى، ئارقىدىن ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى سۈجىجۇڭ، مۇئاۋىن ئىدارە باشلىقى توختى لوسى قاتارلىقلار قاچتى. ئەڭ ئاخىرىدا ھېلىقى دۇساجاڭ بوز يىگىت ھاشىم خۇيجاڭدىن سېتىۋالغان ئاتنىڭ قورسىقىدا تۇرۇ-ۋېلىپ، مۇھاسىرىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئات بىلەن قېچىپ كەتتى [1].

1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى قاغىلىق تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. قاغىلىقتىكى سودا ـ سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىنىڭ باشلىقى ھاشىم ياقۇپ [2]، جەمجۇم ئۆستەڭنىڭ مىراپ بېگى تۇردى قازى بەك، قازى رەئىس مەتقاسىم قازى قاتارلىق كىشىلەر ئىنقىلابقا پائال ئاۋاز قوشتى. ئۇلار ئىنقىلابىي قوشۇننى كېچەيتىپ قۇرۇش ئۈچۈن كوچىلارغا ئەسكەر قوبۇل قىلىش توغرىسىدا ئېلان چاپلىدى ھەمدە بىر قانچە جايدا پونكىت قۇرۇپ تىزىملىدى. ھاشىم خۇيجاڭ قورۇسىدا (يار كوچىدا) بىر پونكىت، ھازىرقى چارۋا مەھسۇلاتلىرى شىركىتى-

نىڭ پىشىقلاپ ئىشلەش زاۋۇتى ئورنى (سوپى ھاجىم قورۇ-سى)دا بىر پونكىت، باغچا مەكتەپتە بىر پونكىت، سودا شىركىتى ئورنىدا بىر پونكىت قۇرۇپ، «ئەسكەر بولىمەن» دەپ كەلگەنلەرنى تىزىملىدى. مەن شۇچاغدا «ئەسكەر بولىمەن» دەپ كىرسەم، «بو-يۇق مىلىتسىتىن پەسكەن» دەپ قوبۇل قىلمىغان. ئىيىتىشلارغا قارىغاندا، ئىنقىلابىي قوشۇندىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانى 4000 غا يەتكەن، بەزىلەر: 7000 غا يەتكەن، دەيدۇ. بۇ ئەسكەرلەر تەنتەر-بىيە مەيدانىدا مەشىق قىلدۇرۇلاتتى. ئۇلارغا كىيىم - كېچەكمۇ بېرىلمىگەن.

ئۇچ ۋىلايەت ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈ-مىتىنىڭ ۋەكىلى ئىمزالىغان بىتىمگە ئاساسەن، 1946 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى تاشقورغان قىسىملىرى قاغىلىقتىن چېكىندى. چوپان توختىبەك [3] دېگەن كىشى گومىنداڭ 36 - پولك ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى يولدا گومىنداڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغاچ خانلەڭگەر (ھازىرقى دۆڭئەن ئۆستىڭى ئېلىش بېشى)دىكى تاجىك كالتەك ھاجىمنىڭ ئۆيىگە كىرىۋالدى. گو-مىنداڭ 36 - پولك كوماندىرى گۇەن زىيۇەن [4] لىيۇ لىيەنجاڭنىڭ قوماندانلىقىدا بىر لىيەن ئەسكەر ئەۋەتىپ، كالتەك ھاجىمنىڭ ئۆيىنى قورشاۋغا ئالدى. قاتتىق جەڭدىن كېيىن تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى بۆسۈپ چىقىپ كەتتى. لىيۇ لىيەنجاڭ ئىنقىلابچىلار-نى تۇتۇۋالالمىغاندىن كېيىن، كالتەك ھاجىمنىڭ ھامۇلىخان ۋە كامۇلىخان دېگەن ئىككى ئوغلىنى خەلقى ئالەم ئالدىدا تىرىك تۇرغۇزۇپ، كۆزلىرىنى ئويۇۋالدى، يۈرەكلىرىنى ئېلىپ كاۋاپ قىلىپ يېدى. ئۇ جامائەتكە: «قايسىڭ ئوغرىلارنى ئۆيۈڭگە يوشۇر-ساڭ، ئاقىۋىتىڭ مۇشۇنداق بولىدۇ» دەپ تەھدىت سالدى. ئۇلار كالتەك ھاجىمنىڭ ئوغۇللىرىنى جامائەت ئالدىدا ئورا كولاپ كۆمۈۋەتتى. قوشراپتا تۇرۇشلۇق پارتىزانلارمۇ لىيۇ لىيەنجاڭنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغانلىقتىن چېكىنىپ كەتتى. لىيۇ لىيەنجاڭ ئۆز

قىسمىدىن ئون نەچچە ئۇيغۇر، تاجىك، قىرغىز ئەسكەرنى مىللىي ئارمىيىچە ياساندۇرۇپ، مىللىي ئارمىيىدىن ئولجا ئالغان قوراللا بىلەن قوراللارندۇرۇپ، ئۇچۇلۇق سېلىپ توقۇلغان ئاتلارغا (مىلـ لىي ئارمىيە ئاتلارنى ئۇچۇلۇق بىلەن توقۇيتتى) مىندۇرۇپ، كاـ چۇڭغا ئەۋەتتى. ئۇلار: «بىز مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى، قايتىپ كەلدۇق» دەپ شۇ يەردىكى سېيىت ئابدۇۋەلى خان غوجامنىڭ ئۆـ يىگە چۈشتى. بۇنى راست دەپ قالغان بىر نەچچە يەرلىك كىشى ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، گومىنداڭ ئۇستىدىن شىكايەت قىلدى. مىللىي ئارمىيىچە ياسىنىۋالغان ھېلىقى ئەسكەرلەر بۇ ساددا كىشىلەرنىڭ دەرت ـ ئەھۋالىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلاۋاتقان قىياـ پەتكە كىرىۋېلىپ، شىكايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئىسمىنى يېزىۋالدى ھەمدە قايتىپ بېرىپ لیۇ لیەنجاڭغا دوكلات قىلدى. لیۇ لیەنجاڭ ئەتىسى تۆت نەپەر كىشىنى تۇتۇپ كېلىپ، ئۇلارنى قوشراپ لیەنبۇنىڭ ئالدىدا جادۇغا بېسىپ ئۆلتۈرىۋەتتى.

تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قاغىلىقنى ئازاد قىلىشنىڭ ئالـ دى ـ كەينىدە خوتەنگە قېچىپ كەتكەن گومىنداڭ ئەمەلدارلىرى 1946 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئەسكەرلەرنىڭ ھىمايـ سىدە قاغىلىققا قايتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن قاغىلىق بازار ئىـ چىنى قارا بۇلۇت قاپلىدى. كىشىلەر ۋەھىمگە چۈشتى. گـو مىنداڭچىلار تاشقورغانلىق ئىنقىلابچىلارغا «يان تاياق بولدۇڭ» دېگەن بەتنام بىلەن بىگۇناھ كىشىلەرنى تۇتقۇن قىلدى، قاتتىق ئۇرۇپ قىيىن ـ قىستاقتا ئالدى، چاندى ۋە ئاتتى، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلىدى. ناھىيە بازار ئىچىنى ئاق تېررورلۇق قاپلاپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، پۇقرالار بازارنى تاشلاپ يېزىلارغا قېچىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن بازاردىكى سودا ـ سېتىق ئىشلىرى توختاپ قالدى. گومىنداڭچىلار «تاغ ئوغرىلىرى يەنە كېلىشى مۇمكىن» دەپ ئەنسىرەپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن 1000 دەك ئەسكەر ئېلىپ تەربىيىلىدى، گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇـ رۇشلۇق گازارمىلارنىڭ تاملىرىنى يەنمۇ ئېگىزلىتىپ، ماڭدامدا

بىر تۆشۈك ئاچتى، گازارما تېمىنىڭ يېنىغا كەڭلىكى بەش مېتىر، چوڭقۇرلۇقى يەتتە مېتىر كېلىدىغان خەندەك كولىدى (بۇ گازارما 18 ـ دوختۇرخانىنىڭ ئورنىدا بولۇپ، سېپىلنىڭ قالدۇق تاملىرى ھازىرمۇ بار). ئۇلار بازار ئىچىدە بىر قانچە جايغا پوتەي سېلىپ، ئەسكەر تۇرغۇزدى. «تاغ ئوغرىلىرى دەرەخكە چىقىۋالىدىكەن» دەپ بازار ئىچىدىكى دەرەخلەرنىڭ ھەممىسىنى كەستۈرۈۋەتتى؛ گومىنداڭ ئەسكەرلىرى تۇرۇشلۇق گازارما ۋە ساقچى ئىدارىسى ئەتراپىدىكى قەبرىلەرنى ھەم بەزى پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى چاقتۇرۇۋەتتى؛ «تاغ ئوغرىلىرى قوشۇلۇپ كىرىۋالىدۇ» دەپ قاراپ، يەكشەنبە كۈنلىرى بازارغا ئادەم كىرگۈزمىدى. خوتەنگە قېچىپ كەتكەن ئەمەلدار ۋە ھەممىسى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قاغىلىققا قايتىپ كېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئورۇنلىرىنى ئىگىلىدى.

ئىزاھات:

① بۇز يىگىت 1950 ـ يىلى قاغىلىققا قولغا ئېلىنىپ، 20 يىللىق مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى، 1979 ـ يىلى تاشقورغاندا ئۆلدى.

② ھاشىم خوجاڭ ئەسلىي سايباغ يېزىسىدىن بولۇپ، ياقۇپ ھاجىمنىڭ ئوغلى ئىدى. تاشقورغان ئىنقىلابچىلىرى قاغىلىققىن كەتكەندىن كېيىن، گومىنداڭچىلار ئۇنى تۇتۇۋېلىپ، زەھەرلىك ئوكۇل سېلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى (ئۇنى سۇلتانئېرىق كەنتىنىڭ بېگى نەزەر بەك تۇتۇپ بەرگەن)

③ بۇ ئادەم ئەسلى چوپان يېزىسىدىن بولۇپ، 1952ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 24 ـ كۈنى مىللىي ئارمىيىگە قارشى تۇرۇپ ئادەم ئۆلتۈرگەن قاتىللار قاتارىدا ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى (بۇنىڭ ئىچىدە زۇڭلاڭ يېزىلىق توختىبەك قاتارلىق كىشىلەرمۇ بار).

④ گۈمن زىيۋەن بىزگە ئەسىر چۈشكەندىن كېيىن ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىلىشكە ئاقسۇغا ئەۋەتىلدى، ئۇ بۇ يەردە ياخشى ئۆزگەرمىكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

دىيارىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىنىڭ بېشىدا خوجانىياز ھاجى باشچىلىقىدا كۆتۈرۈلگەن قوموڭ دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يالقۇنى بىرەر يىل ئىچىدىلا پۈتۈن شىنجاڭنىڭ بۇلۇڭ ـ پۈشقاقلىرىغىچە تۇتىشىپ، مۇستەبىت جىن شۇرۇبىنىنىڭ تەختىنى چۈشۈشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئويناندى. ئۇنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلغان جاللات شېڭ شىسەي بىر تەرەپتىن، چىرايلىق ۋەدىلەر بىلەن خەلق قوزغىلاڭچىلىرىنىڭ باشلىقلىرىنى ئۆزىگە تارتسا، يەنە بىر تەرەپتىن، ھىيلە ـ نەيرەڭ ئىشلىتىپ، خەلقنىڭ قان تۆكۈپ قولغا كەلتۈرگەن قوزغىلاڭ مېۋىلىرىنى تارتىۋالدى. بۇ يەردە شۇنى قەيت قىلىپ ئۆتۈش كېرەككى، ياخشى ئىشنىڭ يامان تەرىپى، يامان ئىشنىڭ ياخشى تەرىپى بولغىنىدەك، شېڭ شىسەي 1933 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى تەختكە چىقىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن چوڭقۇر دوستلۇق ئورناتتى. خوجانىياز ھاجى مەھمۇت مۇھىتى بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، شىنجاڭ خەلقىنى رەھىمسىزلەرچە قىرغىن ماجۇڭىيىڭغا قارشى تۇردى. قەشقەر زىيالىيلىرى بۇ پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ تەشۋىق ـ تەرغىباتنى قانات يايدۇرۇپ، قەشقەردە يېڭى مەدەنىيەتكە يۈرۈش قىلىش دولقۇنىنى قوزغىدى. قەشقەردىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى ـــ قەشقەر شەھەرلىك 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ ئەنە شۇ دولقۇننىڭ مەھسۇلى ئىدى.

1933 ـ يىل 5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى (سەيشەنبە) كېچىسى ئوسمان ئەلى قىرغىز قوزغىلاڭچىلىرى بىلەن ئابدۇقادىر ھاجى

باشچىلىقىدىكى ئاتۇش پىدائىيلىرى قەشقەرنى بېسىپ ياتقان ما شاۋۇ قوشۇنىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، تاغ سەھەردە قەشقەرنى ئىگىلىدى ۋە شۇ كۈنىنىڭ ئۆزىدىلا قەشقەر شەھىرى-دىكى تۇرمە، گۆرۈخانا، قىمارخانىلارنى تاقاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نو بېشىدىكى «چىڭ خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسى ۋە ھېيت-گاھ (ھازىرقى «خەلق» كۇلۇبىنىڭ يازلىق زال ئورنى)، بۇلاق بېشىدىكى بۇتخانىنى تاقاپ، بۇتلارنى چېقىپ تاشلىدى. ئەتىسى يەنى 1933 - يىل 5 - ئاينىڭ 2 - كۈنى تۆمۈر ئەلى باشچى-لىقىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ ۋەزىيىتى خېلىلا مۇقىملاشتى، خەلقنىڭ يې-كى مەدەنىيەتكە بولغان تەقەززالىقى يېتەرلىك قوللاشقا ئېرى-شتى. قەشقەردىكى «جەدىت» دەپ ئاتىلىدىغان زىيالىيلار بىر پەز-نى مەكتەپ ئېچىشنى تەشەببۇس قىلدى. تۆمۈر شجاڭ، ئوس-مان ئەلىلەر بۇ تەشەببۇسنى قوللىدى. مەكتەپ ئورنىنى بېكى-تىش مەسىلىسى غۇلغۇلا قىلىنغاندا، كىشىلەرنىڭ كۆزى «چىڭ خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسىغا چۈشتى. گەرچە بۇتلار چېقىلغان بول-سىمۇ، بۇت قويۇلغان ئۆيلەر بىلەن چاڭچىلىخانا (زال) زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىمىغاچقا، بۇ يەرگە كۆپ چىقىم قىلمايلا بىر مەكتەپ بىنا قىلىشقا بولاتتى. شۇڭا بۇ ئورۇننى مەكتەپكە ئۆزگەرتىش قارار قىلىندى.

بۇ يەردە بىز بۇ بۇتخانىنىڭ تارىخى ئۇستىدە ئازراق توخ-تىلىپ ئۆتەيلى: 1878 - يىلىنىڭ بېشىدا ياقۇبېگ (بەدۆلەت) ئۆلتۈرۈلۈپ، ھاكىمىيەت زوزۇڭتاڭ باشچىلىقىدىكى چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. زوزۇڭتاڭ ئىشەنچ-لىك ئادىمى لى جۇيانى قەشقەرنىڭ ئامبالىلىقىغا تەينىلىدى. لى جۇيا ياقۇبېگنىڭ مال - مۇلكىنى مۇسادىرە قىلغان چاغدا، ھېيتگاھ جامەسىنى «بەدۆلەت ياسىغان» دېگەن باھانە بىلەن تا-قىتىپ، ئۇنى بۇتخانىغا ئۆزگەرتمەكچى بولدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشى خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغىدى. شەھەر خەلقى قەشقەرنىڭ باش قازىسى ئابدۇقادىر قازى كالان (ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم-

نىڭ بوۋىسى)غا ئىلتىماس سۇنۇپ، ئۇنىڭدىن ھېيىتگاھ جامە-سىنى قۇتقۇزۇپ قېلىشنى ئۆتۈندى. ئابدۇقادىر قازى كالان لى جۇيا‌غا خەلقنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزگەندە، لى جۇيا قەتئىي رەت قىلدى. ئابدۇقادىر قازى كالانمۇ تەن بەرمەي، نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن جامە ئالدىغا كەلدى ۋە دەرۋازىغا سېلىنغان يوغان قۇلۇپ-نى ئۆز قولى بىلەن چېقىپ جامەگە كىرىپ، شۇ كۈنكى جۈمە نامىزىنى جامائەت بىلەن بىللە ئوقۇدى. بۇ ئىشتىن خەۋەر تەپ-قان لى جۇيا دەرغەزەپ بولۇپ، ئابدۇقادىر قازى كالاننى تۇتقۇن قىلىپ، پۈت ـ قول، بويۇنلىرىغا كىشەن، تاقاق سېلىپ گۇد-ىخانىغا قامىۋەتتى. جامەنى يېڭىۋاشتىن تاقىۋەتتى. بۇنىڭ بە-لەن خەلقنىڭ غەزىپى تېخىمۇ ئۆرلىدى. لى جۇيا ئاخىرى ئىش-نىڭ ئەپلەشمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى ـ دە، بىر نەچچە ئاي قاماقتا ياتقان ئابدۇقادىر قازى كالاننى قاماقتىن بوشىتىشقا مەجبۇر بولدى ۋە قويۇۋېتىشنىڭ شەرتى سۈپىتىدە، ئابدۇقادىر قازى كالاندىن بۇتخانا ياساش ئۈچۈن يەر بېرىشنى تەلەپ قىل-دى. ئابدۇقادىر قازى كالان قاماقتىن چىققاندىن كېيىن، خەلق-تىن ئىئانە توپلاپ، نور بېشىدىكى ئەڭ گۈزەل باغلارنىڭ بىرى-نى سېتىۋېلىپ، لى جۇيانىڭ ئىگىدارچىلىقىغا تاپشۇردى. لى جۇيا بۇ باغنى چېقىپ، بۇتخانا ياساتتى. مانا بۇ بۇتخانا بىز يۇ-قىرىدا تىلغا ئالغان «چىڭ خۇاڭمياۋ» بۇتخانىسى.

مەكتەپنىڭ ئورنى بېكىتىلگەندىن كېيىن، شۇ يىلى 5 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشچىلىقىدا مەكتەپ سېلىش يېتەكچىلىك ھەيئىتى تەسىس قىلىندى. بۇ ھەيئەت خەلقنى مەكتەپ قۇرۇلۇشىغا ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلدى ۋە بىر نەچچە كۈندىن كېيىن مەكتەپ قۇرۇلۇشىدا رەسمىي ئىش باشلاندى. تۆمۇر شىجاڭ، ئوسمان ئەلىلەر باش بولۇپ مەكتەپكە ئۇل سېلىش ئەمگىكىگە قاتناشتى. شۇنىڭ بە-لەن بىر چاغدا ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش باشلاندى. پۇلى بارلار پۇل، پۇلى يوقلار كۆچ چىقىرىپ ئىش باشلانغان بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلۇشى بىر ئايغا قالمايلا پۈتتى. بەزى سىنىپلار يېڭىدىن

سېلىندى. بۇتخانىنىڭ بەزى ئۆيلىرى سىنىپقا مۇۋاپىقلاشتۇرۇ-لۇپ ئۆزگەرتىلدى، سىنىپ، ئىشخانىلار ئالتە ئېغىز ئىدى. ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم مەكتەپ مۇدىرى، يەرلىك ئۆزبېكلەردىن شائىر تۇرغۇنجان بايۇەچچە (تەخەللۇسى تۇلۇئى) ئىلمىي مۇدىر بولدى. ئۆتۇلىدىغان دەرسلەر ئانا تىلى، ماتېماتىكا، يۇرت بەل-گىسى (تارىخ ۋە جۇغراپىيە)، ئەخلاق، تەبىئەت، دىن، ھېپىزى سەھەت (گىگېنا) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت بولدى، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى تارىخ، پەخرىدىن ئەپەندى تىل، يۇسۇپ زىيا ئەپەندى تەنتەربىيە، ماتېماتىكا ۋە غەزەل، ئەخمەت فەرىد (تاتار) ئەخلاق دەرسلىرىنى ئۆتۇشنى ئۇستىگە ئالدى. بۇ كىشىلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى چەت ئەللەردە ئالىي ۋە ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەلۇمات ئالغان كىشىلەر ئىدى. 1933 ـ يىل 6 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇمنىڭ تار بوغۇزدىكى بېغىدا ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. مۇراسىمغا تۆمۇر شىجاڭ، ئوسمان ئەلى، قەشقەرنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋالىيسى يۇنۇس بەگ، ھاكىم ئەبرار باي ۋە بىرقىسىم مەشھۇر زىيالىيلار قاتناشتى. مۇراسىمدا ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم، قۇتلۇق ھاجى شەۋقى قاتارلىقلار سۆز قىلىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش مەقسىتى، ئۆتۇلىدىغان دەرسلەر، ئوقۇغۇچىلارغا قويۇلىدىغان تەلەپلەر ئۇستىدە توختالدى. ئاندىن ئۇچىسىغا ماشرەڭ دىگنال تېرىكىدىن تىكىلگەن گىمناستىيورکا، كالتە شىم كىيىپ، بېلىنى كەمەر بىلەن باغلىغان، پۇتىغا كۆن سەندەل، بېشىغا ئىسپانچە شەپكە كىيىپ، بوينىغا كۆن سومكا ئاسقان، بويىنىڭ ئېگىز ـ پەسلىكىگە قاراپ رەتلىك تىزىلغان 200 نەچچە تۇنجى ئەۋلاد پەنىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى يۇسۇپ زىيا ئەپەندىنىڭ يېتەكچىلىكىدە مۇراسىم مەيدانىغا يېتىپ كەلدى ـ دە، كۆپچىلىككە گىمناستىكا ۋە باشقا تەنھەرىكەت نومۇرلىرىنى كۆرسەتتى، ئاندىن روھلۇق، كۆتۇرەڭگۇ، رىتىملىق ئاۋازدا غەزەل ئوقۇدى.

ئەۋۈلىدە غۇنچە ئىدۇق،
ئەمدى ئېچىلدۇق.
ئەسىرى مەكتەپكە كېلىپ،
ئوقۇش باشلىدۇق.
قانچە يىللاپ زۇلمەتتە،
بىزلەر خار بولدۇق.
ئوقۇيالماي ئىرپانغا
بىزلەر زار بولدۇق.
ئوقۇدۇق مەكتەپتە بىز،
ئالغا باسمىز.
خەلقىمىزنىڭ باشىغا،
نۇرلار ساچمىز.
بۇ مۇبارەك يۇرتىمىز،
نۇرى ئىرپاندۇر.
ئىلىم ـ بىلىم يولىدا،
جانلار قۇربانىدۇر،
نەقرات:
ياشىسۇن مەكتەپ!
ياشىسۇن ئىرپان، ياشا!
يوقالسۇن زۇلمەت!
يۇرت بولسۇن بوستان يانا!...

دېمىسىمۇ، بۇگۈنكى ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى تولىمۇ ھەيۋەتلىك بولغانىدى. ئۇزۇن يىللىق تارىخىدا مەدرىس بىلەن ئۇزۇن تونلۇق تالىپلارنىلا كۆرۈپ، بارلىق ئۇمىدىنى ئاشۇ تالىپلارغىلا باغلاپ كەلگەن، پەننىي مەكتەپ ۋە بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ زادى قانداق بولىدىغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈپ باقمىغان قەشقەر خەلقىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ ـ گۈنكى بۇ سورۇن قالتىس كاتتا يېڭىلىق تۇيۇلغانىدى. شۇڭا زور كۆپچىلىك كىشىلەر «پەننىي مەكتەپ»تىن ئىبارەت بۇ يې ـ

كۆى شەيئىنىڭ كەلگۈسىدە يۈرت ۋە مىللەت ئۈچۈن نۇرغۇن قا-بىل بىلىم ئىگىلىرىنى يېتىلدۈرىدىغان بىلىم ئوچىقى بولۇپ قېلىشىغا چىن قەلبىدىن تىلەكداشلىق بىلدۈرۈپ كۆز يېشى قىلسا، يەنە بەزىلەر ئوقۇغۇچىلار ئوقۇغان غەزەل ۋە دىكلاماتسىيىنىڭ مەزمۇنىدىن تەسىرلىنىپ كۆز يېشى قىلماقتا ئىدى. يەنە بەزىلەر ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئۆمرىدە كۆرۈپمۇ باقمىغان كىيىملەر بىلەن چىرايلىق بېزەلگىنىنى كۆرۈپ هاياجىنىنى باسالمايۋاتاتتى. چۈنكى بۇ ئوقۇغۇچىلار ئىچىدە بايلارنىڭمۇ، نامراتلارنىڭمۇ بالىلىرى بار ئىدى. بالىلارنىڭ چوڭلىرى 14 ـ 15 ياشتا، كىچىكلىرى يەتتە ـ سەككىز ياشتا بولۇپ، هەممىسى ئوغۇل ئىدى. (ئەينى ۋاقىتتا قەشقەر خەلقى خۇراپاتلىق پاتقىقىغا ئىنتايىن چوڭقۇر پاتقان بولۇپ، قىزلارنى مەكتەپكە جەلپ قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى). ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىيىم ـ كېچەك، دەپتەر ـ قەلەملىرى شەهەر خەلقى ئىئانە قىلغان پۇل-غا تەييارلانغان بولۇپ، ئۇلارغا هەقسىز تارقىتىپ بېرىلگەنىدى.

مۇراسىم ئاخىرىدا، مۇراسىم قاتناشچىلىرىنىڭ زور كۆپ-چىلىكى سېخىيلىق بىلەن مەكتەپكە نۇرغۇن پۇل ـ مال ئىئانە قىلدى (بىرىنچى بولۇپ ساخاۋەت قولىنى ئاچقان كىشى ئوسمان ئەلى ئىدى)، بۇ ئىئانە مەكتەپنىڭ قارا دوسكا، پارتا ۋە باشقا لازىمەتلىكلىرىنى تولۇقلاش، كەلگۈسىدە قوبۇل قىلىنغۇچى ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن كىيىم ـ كېچەك تەييارلاشقا پۈختا ئاساس سېلىپ بەردى.

ئەمدى مەكتەپنىڭ ئالدىدا تۇرغان ئەڭ مۇهىم مەسىلە ـ تېخىمۇ كۆپ بالىلارنى مەكتەپ قوينىغا جەلپ قىلىپ، ئۇلارنىڭ قەلبىنى ئىلىم ـ ئىرپان نۇرى بىلەن يورۇتۇش ئىدى. بۇ مەق-سەتكە يېتىش ئۈچۈن، مەكتەپ ئوقۇغۇچىلارنى چىرايلىق توپۇر (قاتار) قىلىپ، جەڭگىۋار غەزەللەرنى ئوقۇتۇپ، هەپتىدە ئىككى ـ ئۈچ قېتىم كوچا ئايلاندۇرۇشنى يولغا قويدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ پاكىز، رەتلىك كىيىملىرى، پۇتلىرىنى كۆماندىغا كەلتۈرۈپ، كۆكرەكلىرىنى تىك تۇتۇپ «گۇپ ـ گۇپ» دەسسەشلىرى، يۇ-

رەكلەرنى تىترىتىدىغان يېقىملىق، شوخ ناخشىلىرى زور كۆپ-چىلىك ئاتا ـ ئانىلارنى تەسىرلەندۈردى، بۇنىڭ بىلەن ئوقۇش يېشىدىكى بالىلار بەس ـ بەس بىلەن مەكتەپكە كىرىشكە باش-لىدى. بىراق مۇشۇنداق جۇشقۇن كۈنلەردە، يەنى شۇ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى تۆمۈر شىجاڭ ماجەنسالڭ باشچىلىقىدىكى تۈڭگانلارنىڭ سۈيقەستىگە ئۇچراپ قازا قىلدى. قەشقەر يەنە ئۇرۇش ئوتى ئىچىدە قالدى. مەكتەپنىڭ تەرەققىيات قەدىمىمۇ ئاستىلاپ قالدى. 1934 ـ يىل 1 ـ ئايدا ماجۇڭيىڭ ئەۋەتكەن تۈڭگانلار قوشۇنى قەشقەرگە يېتىپ كېلىشى بىلەن، بۇ مەكتەپ ئالتە ئاي تاقىلىپ قالدى. شۇ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنى (جۇمە) مەھمۇت مۇھىتى قوشۇن باشلاپ قەشقەرگە يېتىپ كې-لىپ، ماجۇڭيىڭنى چەت ئەلگە قوغلىۋەتتى. ماخۇسەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتىگە بوي سۇنمىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، قوشۇ-نىنى خوتەنگە يۆتكەپ كەتتى. بۇنىڭ بىلەن قەشقەردە تىنچلىق ئورنىتىلدى. مەكتەپتە يېڭىۋاشتىن ئوقۇش باشلاندى. مائارىپ ئىدارىسى قۇرۇلۇپ، ئابدۇكېرىمخان مەخسۇم باشلىق بولدى. تۇرغۇنجان بايۋەچچە مەكتەپ مۇدىرلىقىغا تەيىنلەندى. مەجبۇرە-يەت مائارىپى تۇزۇمى يولغا قويۇلۇپ، ياش ـ قېرى ھەممەيلەن كەچ كۇرسقا جەلپ قىلىندى. تۇرغۇنجان بايۋەچچە، نامان ئەپەن-دىلەرنىڭ تەشەببۇسى بىلەن بۇ مەكتەپتە مۇزىكا كۇرزۇكى تە-سىس قىلىندى. يېقىندىلا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىسكىرىپكا چېلىش ۋە ياساشنى ئۆگىنىپ كەلگەن كومپوزىتور سەمەت ئاب-دۇللا كۇرزۇكقا يېتەكچىلىك قىلىپ، قۇرۇلغۇسى سانايى نەفە-سە (سەنئەت ئۆمىكى)گە ئاساس يارىتتى. شىنجاڭنىڭ تۇنجى ئەۋلاد ئىسكىرىپچىلىرى مانا مۇشۇ مەكتەپتە تەربىيىلەنگەن-دى. كۇرزۇك قاتناشچىلىرى ۋە بىرقىسىم ئوقۇتقۇچىلار مەكتەپ زالىدا كومېدىيە ۋە كونسېرت نومۇرلىرىنى ئورۇندىاپ، يېڭى ما-ئارىپ، يېڭى مەدەنىيەتنى تەشۋىق قىلدى، خۇراپاتلىقنى رە-ھىمسىز تەنقىد قىلدى.

ساۋاتسىزلىقنى يۇيۇش مەركەز قىلىنغان مەدەنىي ئاقارتىش

ھەركىتى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلانغانسېرى سىنىپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى (كۈندۈزى بالىلار، ئاخشىمى چوڭلار ئوقۇغان ئەھۋالدىمۇ) كېلىپ چىققانىدى. ئاتۇش ئېكساقتىكى «ھۈسەينىيە» مەكتىپىدىن پەخرىدىن شاقاسىم قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار يۆتكەپ كېلىنىپ، ئوقۇتقۇچى يېتىشمەسلىك مەسىلىسى ھەل قىلىنىدى. 1935 ـ يىلى بىرقىسىم مەرىپەتپەرۋەر بايلار سەپەرۋەرلىككە كېلىپ، شەھەر ئىچى ۋە شەھەر ئەتراپىي رايونلىرىدىلا ئەمەس، ۋىلايىتىمىزنىڭ ھەرقايسى ناھىيە، يېزا ـ كەنتلىرىدىمۇ يۈزلىگەن مەكتەپ، مېكتەپلىكەن سىنىپ بىنا قىلىدى، ئوقۇغۇچىلار قوشۇنى نەچچە ئون مىڭ كىشىگە يەتتى. بىراق، يەنىلا ئوقۇتقۇچى كەم ئىدى. بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن، قەشقەر شەھىرىدىكى بىرقىسىم دىنىي مەكتەپلەرنىڭ ئىلغارراق خەلپەتلىرى نور بېشى مەكتەپتە بىر مەزگىل تەربىيىلەنگەندىن كېيىن، شەھەر ئەتراپىدىكى مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچىلىققا ئەۋەتىلدى، بۇنىڭ بىلەن قەشقەرنىڭ مائارىپ ئىشلىرى كۈندىن ـ كۈنگە جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى، بۇ چاغدا نور بېشى باشلانغۇچ مەكتەپ يەنىلا ئەڭ ئالدىنقى قاتاردىكى مەكتەپ بولۇپ قالغانىدى. تەنھەركەت، گىمناستىكا مۇسابىقىلىرىدە شەھەر بويىچە بىرىنچىلىكنى قولدىن بەرمەيتتى. بۇ مەكتەپتە ئاتۇشتىكى ئېكساق مەكتەپنى ئۈلگە قىلىپ، «ئىزچى» (ئىز باسار)لار ئەترىتى تەشكىللەنگەن بولۇپ، ئۇلار مەكتەپ ئىچىدە باشلامچى، ئاممىۋى سورۇنلارنىڭ تەرتىپىنى ساقلاشتا ئاۋاز-گارتىلاردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ كىيىنىشى ئۆزگىچە بولۇپ، دۇمبىسىگە ھەربىيلەرنىڭكىدەك سەپەر تۇگۈنچىكى بىلەن كالتە ساپلىق ئايپالتا تېڭىپ، مۇرىسىگە سۇدان ئېسىۋالاتتى. ئۇزۇن-لۇقى بىر مېتىر كېلىدىغان قىزىل سىرلانغان «ئىزچى كالتىكى»نىڭ بىر ئۇچىنى قولىدا مەھكەم تۇتۇپ، بىر ئۇچىنى مۇرىسىگە قويۇپ، «ئۆگەن تىرىشىپ، ئىزچى بالىلار، ۋەتەن غېمىدە قاينار ۋىجدانلار» دېگەن «ئىزچى ناخشىسى»نى ياڭرىتىپ، كوچا ئايلىنىدىغان بولسا، روياش ئاياللارمۇ ئىشكىلىرىنى قىيا

ئېچىپ تاكى ئۇلار كۆزدىن غايىب بولغىچە تەلمۇرۇپ قارىشىپ كېتەتتى.

نوربەشى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ «ئىزچى»لىرى 1936 ـ يىلى يازلىق تەتىلدە مۇشۇ ناخشىنى ياڭرىتىپ، تۇرغۇنجان بايۇەچچە، يۈسۈپ زىيا ئەپەندىلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە يېپىنچى سېلىنچىلىرىنى يۇدۇپ، پىيادە سەپەرگە ئاتلىنىپ، چىغىر يوللار بىلەن مېڭىپ، تاغلاردىن ھالقىپ، ئاستىن ئاتۇش، ئۇسۇتۇن ئاتۇش تەۋەسىدىكى مەكتەپلەرنى زىيارەت قىلدى، ئاندىن غەربكە بۇرۇلۇپ، توققۇزاق، ئوپال، تاشمىلىقلارغا يۇرۇش قىلدى. بۇ قېتىمقى سەپەر ئاتۇش ئېكسكاۋاتىكى «ھۇسەينىيە» مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى، مەشھۇر مائارىپچى، «ئىزچى»لىق ھەرىكىتىنىڭ ياراتقۇچىسى، داڭلىق شائىر مەمتىلى توختاخۇن (تەۋپىق) ئەپەندى، مۇسابايېۋ ۋە توققۇزاقتىكى تەرەققىيپەرۋەر مائارىپچى ئابدۇللا رازى قاتارلىقلارنىڭ تەشەببۇسى بىلەن باشلانغانىدى. 40 كۈن ئەتراپىدا داۋام قىلغان بۇ سەپەر «ئىزچى»لارنى جىسمانىي جەھەتتىن چىنىقتۇرۇپلا قالماستىن، مۇھىمى نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. كېيىنچە، ئۇلارنىڭ قەدىمى يەتكەن مەكتەپلەرنىڭ ھەممىسىدە دېگۈدەك «ئىزچى»لار ئەترىتى بارلىققا كەلدى. بارا ـ بارا ۋىلايەتنىڭ ھەممە يېرىدىكى مەكتەپلەردە «ئىزچى»لار قوشۇنى پەيدا بولدى. بۇ قوشۇن كېڭەيگەنسېرى، ۋىلايىتىمىزنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىنىڭ تەرەققىيات قەدىمى مۆلچەرلىگۈسىز دەرىجىدە تېزلەشتى...

ئەپسۇس، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى قەشقەردە چوڭ تۇتقۇن يۈرگۈزۈپ، تۇرغۇنجان بايۇەچچە، يۈسۈپ زىيا ئەپەندى قاتارلىق زور بىر تۈركۈم زىيالىيلارنى قولغا ئالدى. 5 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى ئۇلارنى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، جەسىتىگە ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈۋەتتى. مۇشۇ قانلىق قىرغىنىدىن كېيىن، نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار مەكتەپتىن چىقىپ كەتتى. بەزى ئوقۇتقۇچىلار سودىگەر، ھۈنەرۋەن، كاسىپ بولۇۋالدى. تاكى 1950 ـ

يىلىغا قەدەر بۇ مەكتەپ دەم ئاۋاتلىشىپ، دەم چۆللىشىپ تۇر-دى. قىسقىسى، ھەر قېتىملىق ھاكىمىيەت ئالمىشىش بۇ مەكتەپكە ئوخشاشمىغان گۇللىنىش ۋە خارابلىشىش ئېلىپ كەلدى. شۇنداقتىمۇ بۇ مەكتەپ ئۆز قوينىدا نۇرغۇن تالانت ئىگىلىرىنى يېتىشتۈردى. ئازادلىقتىن كېيىن، بۇ مەكتەپ ئىزچىل تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا قەدەم قويدى؛ سىنىپ ـ ئىشخانا-لىرى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بىرنەچچە قېتىم رېمونت قىلىندى، يېڭىلاندى. ھازىر ئۇچ قەۋەتلىك بۇ مەكتەپتە 1000 نەچچە ئوقۇغۇچى خاتىرجەم ئوقۇماقتا.

ۋىلايىتىمىزدىكى تۇنجى مەرىپەت بۆشۈكى ـــ نوربېشى باشلانغۇچ مەكتەپ (ھازىرقى قەشقەر شەھەرلىك 5 ـ باشلانغۇچ مەكتەپ) دۇنياغا كۆز ئاچقان 55 يىلدىن بۇيان، بېسىپ ئۆتكەن ئەگرى ـ توقاي مۇساپىسىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرگىنىمىز-دە، ئالدى بىلەن بۇ مەكتەپنىڭ قۇرغۇچىلىرىنى چوڭقۇر سېغىنىپ ئەسلەيمىز. بۇ يولدا ئىسىق قانلىرىنى ئاققۇزغان تۇنجى ئەۋلاد زىيالىيلىرىمىز تۇرغۇنجان بايۇەچچە، يۈسۈپ زىيا ئەپەندى قاتارلىق قۇربانلارنىڭ روھىغا؛ جۇملىدىن ئۇلارنىڭ ئىزىنى بېسىپ، بۈگۈنگىچە بوغۇنلارنى ئىلىم ـ مەرىپەت سۇيى بىلەن سۇغىرىۋاتقان بارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا سەمىمىي ئېھتىرام بىلدۇرىمىز! بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ئەخلاقىي، ئەقلىي ۋە جىسمانىي جەھەتلەردىن ساغلام ئۆسۈپ يېتىلىپ، ئېلىمىزنىڭ كەلگۈسى ئىشلىرى ئۈچۈن ياراملىق ئىز باسارلاردىن بولۇپ چىقىشىنى ئۈمىد قىلىمىز!

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدىكى مائارىپ ئىشلىرى ھەققىدە ئەسلىمە

ھاكىم جاپپار

ئۇچ ۋىلايەت ۋاقىتلىق ھۆكۈمىتى قۇرۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنى 1945 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتىنىڭ 108 ـ سانلىق ھەيئەتلەر يىغىندا «شەھەر، نا-ھىيە مەركەزلىرىدە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، يېزا ـ قىشلاقلاردا باشلانغۇچ مەكتەپ مەجبۇرىي مائارىپىنى يولغا قو-يۇش توغرىسىدىكى قارار» ماقۇللاندى ۋە ئارقىدىنلا ئوقۇغۇ-چىلاردىن ئوقۇش بەدىلى ئالماسلىق، يېتىم ـ يېسىرلار مەك-تەپلىرىنى (دارىلئېتاملارنى) ياخشى يولغا قويۇش، ئوقۇتقۇ-چىلار قوشۇنىنى تەربىيىلەش، تولۇقلاش ۋە ئوقۇتۇش ساپاسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق بىرمۇنچە مەسىلىلەردە تەدبىرلەر تۈزۈ-لۈپ، بەلگىلىمىلەر چىقىرىلدى. بۇ ئارقىلىق پۈتۈن جەمئىيە-تە مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلۈش، ئىلىم ـ پەنگە يۈرۈش قىلىشتەك يېڭى ۋەزىيەت شەكىللەندى. ئۇچ ۋىلايەت ئومۇمەن ئۇرۇش ۋە ھەربىي ھالەت ئەھۋالىدا بولسىمۇ، ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلار ۋە ناھىيىلەرگە مائارىپ ئىشلىرىغا ئەستايىدىل قاراش ۋە ئۇنى مۇھىم ئىشلار قاتارىدا تۇتۇش مەسئۇلىيىتى يۈكلەندى. ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق ئۇچ ۋىلايەت رەھبەرلىرى ئۆزلىرى ئۇلگە بولۇپ مائارىپ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار مەيلى خىزمەت تەكشۈرۈپ شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلارغا بارسۇن ياكى يول ئۈستىدە بولسۇن، مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇتۇش ئەھۋالىنى بىۋاستە سوراپ ـ ئىگىلەپ تۇراتتى ۋە بۇ جەريانداا مەكتەپلەر-نىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرىدىكى ئەمەلىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ

تۇراتتى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى پارتىلىغاندىن كېيىن، ناھايىتى نۇرغۇن ئوقۇتقۇچىلار (زىيالىيلار) ئۈچ ۋىلايەت ئارمىيىسىگە قوشۇلۇپ ئالدىنقى سەپكە ئاتىلاندى. مانا شۇ چاغدا ۋاقىتلىق ھۆكۈمەت كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ، ئارمىيە سېپىگە قاتناشقان (بۇ چاغدا ئارمىيە سېپىدىمۇ مۇشۇنداق زىيالىيلارنىڭ بولۇشى ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى. كېيىنكى قوماندان ۋە سىياسىي رەھبەرلەردىن مەرغۇپ ئىسھاقوف، ئامانتۇر بايزاقوف، ھەمدۇللا قۇربان، باۋۇدۇن نۇرىيېف قاتارلىقلار شۇ چاغدا ئارمىيە سېپىدە قالغانلار ئىدى) زور بىر تۈركۈم ئوقۇتقۇچىلارنى ئۆز ساھەسىگە قايتۇرۇپ كەلدى.

ئۇرۇش ھالىتى تۈپەيلىدىن 1944 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىدىن 1945 ـ يىلىنىڭ بېشىغىچە بىر مەزگىل مەكتەپلەردە ئوقۇش توختاپ ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈرۈش كۇرسلىرى ئېچىلدى. 1945 ـ يىل 9 ـ ئايدىن باشلاپ مەكتەپلەردە ئومۇمىيۈزلۈك ئوقۇش باشلاندى. مۇشۇ چاغدا ئىلىدىكى يۇقىرى ئوقۇش ئورنى بولغان ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىدىمۇ ئوقۇش توختىغانىدى. چۈنكى ئۇرۇش ۋەزىيىتىدە ھەممە نەرسە ئالدىنقى سەپكە قارىتىلغانلىقتىن، ئىلى گىمنازىيىسىنىڭ ئورنى ئۈچ ۋىلايەت پارتىزانلىرىنىڭ، كېيىنچە ھەربىي قوماندانلىق شتابىنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات ئورنى بولۇپ تۇردى. لېكىن 1946 ـ يىلدىن باشلاپ ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى قايتىدىن ئەسلىگە كېلىپ يەنە ئوقۇش باشلىدى. ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىنىڭ ھەربىي سەپكە قاتناشقان ھەمدۇللا قۇربانوف، ئامانتۇر بايزاقوف قاتارلىق ئاز سانىدىكى ئوقۇتقۇچىلىرىدىن باشقىلىرى قايتۇرۇپ كېلىندى ۋە يېڭىدىن خەمىت ۋەكىلى قاتارلىق بىر تۈركۈم بىلىملىك، قابىل كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىغا قوشۇلدى.

ئۈچ ۋىلايەتتىكى مەكتەپلەردە ئومۇمىيۈزلۈك تۆت يىللىق، يەتتە يىللىق، ئون يىللىق تۈزۈم يولغا قويۇلغانىدى. شەھەرلەردە ئون يىللىق، شەرت ـ شارائىتى ياخشىراق رايونلاردا يەتـ

تە يىللىق، كەنت ـ قىشلاقلاردا تۆت يىللىق تۇزۇم يولغا قو ـ يۇلدى. شۇ چاغدا باشقۇرۇش ۋە ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولسۇن ئۈچۈن، چوڭراق يېزىلاردا مەركەز ـ لەشكەن مەكتەپ، ئەتراپىتىكى كەنت ـ قىشلاقلاردا شۆبە مەك ـ تەپلەر تەسىس قىلىنغانىدى. قىسقا ۋاقىت ئىچىدە شەھەرلەردە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ، يېزىلاردا (چەت ـ يىراق جايلار بۇ ـ نىڭ سىرتىدا) تۆت يىللىق مەجبۇرىي مائارىپ ئاساسەن ئو ـ مۇملاشقانىدى. ئۈچ ۋىلايەت دائىرىسىدە ھەر مىللەت ياشلىر ـ نىڭ، بولۇپمۇ يېزا ـ قىشلاقلاردىكى ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ يۇقىرىراق مەكتەپ، سىنىپلاردا ئوقۇپ بىلىم ئېلىشى ئۈچۈن ئاساسلىق تۇغدۇرۇپ بېرىش مەقسىتىدە ھەربىر ناھىيىنىڭ مەركىزىدە بىردىن ياتاقلىق، مەركەزلەشكەن ئوتتۇرا دەرىجىلىك مەكتەپلەر تەشكىل قىلىنغانىدى. بۇ مەكتەپلەردە تولۇقسىز سىنىپتىن باشلاپ تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلارغىچە دەرس ئۆتۈلەت ـ تى. بۇ مەكتەپلەرگە شۇ ناھىيە تەۋەسىدىكى ئوقۇتقۇچىلاردىن تاللاپ ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى تولۇقلىناتتى، ئىلى گىمنازىيە (بىلىم يۇرتى)نى پۈتتۈرگەن بىرقىسىم ياخشى ئوقۇغۇچىلار تەقسىم قىلىنىپ سەپلىنەتتى. مەن 1948 ـ يىلى سۈيدۇك (ھازىرقى قورغاس) ۋە قورغاس (چىلپەكۆزە) ناھىيىلىرىدىكى مەركەزلەشكەن مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش ئەھۋالىنى تەكشۈرۈپ كۆرگىنىمدە، ئۇلارنىڭ ئوقۇتۇش ساپاسى ھەقىقەتەن مۇ غۇلجا شەھىرىدىكى مەكتەپلەردىن قېلىشمايدىكەن. ئوقۇتقۇچىلار ئۆز خىزمىتىگە ئىنتايىن كۆيۈنۈپ، جاپاغا چىداپ تىرىشىپ ئىش ـ لەيدىكەن. شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىدا ئالىي مەكتەپ ياكى ئالىي تېخنىكۇمنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلار يوق دېيەر ـ لىك بولۇپ، ئاساسەن، ئوتتۇرا سەۋىيىلىك بولۇپ، بەزىلىرى تولۇق ئوتتۇرا، بەزىلىرى تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئىنتايىن تىرىشچان ئىدى، ئۆز خىزمىتىگە قارىتا مەس ـ ئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسى كۈچلۈك بولغاچقا، جان ـ دىل بىلەن تىرىشىپ ئىشلەيتتى، قېتىرقىنىپ ئۆگىنەتتى، ئۈچ ۋىلايەت

ئىنقىلابى مەزگىلىدە ھەر يىلى يازلىق تەتىلىدە جايلاردا ئوقۇتقۇچىلارنى تەربىيىلەش كۇرسلىرى، باشقا ۋاقىتلاردا بىلىم ئاشۇرۇش كەچكۇرسلىرى ئېچىلاتتى، كۇرسلاردا ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇراتتى. 1947 ـ يىلدىن باشلاپ غۇلجا شەھىرىدە كەچكى چوڭلار مەكتىپى قۇرۇلدى، بۇ مەكتەپتە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ دەرسلىكلىرى، بەزىلىرىدە ئالىي مەكتەپنىڭ 1 ـ، 2 ـ يىللىقلىرىغا ئۆتۈلىدىغان دەرسلەر تاللاپ ئۆگىنىلەتتى، دەرسىنى بىلىم يۇرتىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئۆتەتتى، بۇنىڭغا ئاساسەن ئوقۇتقۇچىلار كېلىپ بىلىم ئاشۇراتتى.

ئۇچ ۋىلايەت مەكتەپلىرىدىكى دەرسلىكلەر، ئاساسەن، تەبىئىي پەن دەرسلىكلىرى ۋە تۇرلۇك كۆرسەتمىلىك قورال، خىرىتىلەر ئىدى. بۇ خىل دەرسلىكلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالمۇتا، تاشكەنتتىكى نەشرىياتلىرى تەرىپىدىن ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا (ئەرەب يېزىقىدا) مەخسۇس نەشر قىلىنغاندىن باشقا، بەزى ئىجتىمائىي پەن دەرسلىكلىرىنى ئوقۇتقۇچىلار ئۆزلىرى تۇزەتتى ۋە ئۇنى شافىگراپتا بېسىپ تارقىتىپ پايدىلىناتتى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئىدارە كادىرلىرىغا ئوخشاش بەزى ئايلاردا ئىش ھەقىقى ئالماي، ئايلىق ئىش ھەققىنى ئالدىنقى سەپكە يارىدەم قىلىپ، پىداكارانە روھتا خالىسانە ئىشلەپ كەتكەن چاغلىرى بولغانىدى.

مۇنداق بىر مەسىلە مېنىڭ ئېسىمدىن زادى چىقمايدۇ: 11 بېتىم تۇزۇلۇپ، ئۆلكىلىك بىرلەشمە ھۆكۈمەت قۇرۇلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇچ ۋىلايەتكە بېسىم ئىشلىتىپ، ئىقتىسادىي جەھەتتىن قىستى ۋە قامال قىلدى. شۇ مەزگىلدە ئوقۇتقۇچىلارغا بىرقانچە ئاي ئىش ھەققى تارقىتىلمىغانىدى. مۇشۇ چاغدا غۇلجا شەھىرىدىكى 100 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى توپلىنىپ، بارلىق ئوقۇتقۇچىلارغا ۋەكىل بولۇپ، ئىلى ۋالىي مەھكىمىسىگە ھال ئېيتىپ كەلگەنىدى. مۇشۇ چاغدا ئوقۇتقۇچىلارغا بېرىدىغان پۇل يوق، ھەر بىر ئوقۇتقۇ-

چىنىڭ ئائىلىسى ئۇچۇن ئىككى خو (بىر خو تۆت پۇت، بىر پۇت 40 قاداق ھېسابلىناتتى)دىن بۇغداي بېرىلگەنده، شۇنىڭ غىمۇ رازى بولۇپ، ئۆز خىزمىتىنى قىلىشقانىدى. جاپالىق خىزمەت ۋە تۇرمۇشتىكى قىينچىلىق تۇپەيلىدىن بىر مۇنچە ئوقۇتقۇچىلار ئۆپكە كېسىلىگە گىرىپتار بولغانىدى. بۇلاردىن بەزىلىرى شۇ كېسەل بىلەن ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى ئېسىمده. شۇڭا ئەخمەتجان قاسىمى 1948 ـ يىلى غۇلجا شەھىرىدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا قىلغان مۇھىم تارىخىي نۇتقىدا: «... ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ قانچىلىك جاپالىق ئىكەنلىكىنى بىلىمەن. كىشىلىك جەمئىيىتىده ئوقۇتقۇچىنىڭ مېھنىتىدىن پەخىرلىكرەك مېھنەت يوقتۇر. چۇنكى ئالىم، مۇتەخەسسىس، يازغۇچى، قوماندان، جەمئىيەت ئەربابى ۋە باشقىلار ئوقۇتقۇچى مېھنىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر» دەپ، ئوقۇتقۇچىلىق كەسپىگە يۈكسەك دەرىجىده باھا بېرىش بىلەن يەنه «... مۇشۇ تەربىيىچىلەر بىز ئويلىغان ۋە بىز دېگەن ئورۇنىنى ئىشغال قىلالمايۋاتىدۇ، بىز ئۇلارغا ياخشى شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرەلمەيۋاتىمىز، بۇ بولسا بۈگۈنكى شارائىتىمىزنىڭ شۇنداق بولغانلىقىدىندۇر» دەپ ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورۇن ۋە تۇرمۇشىغا كۆيۈنگەنىدى.

ئۇچ ۋىلايەتنىڭ مائارىپ ئىشلىرىدا ئىقتىسادىي جەھەتتە ئەنه شۇنداق بەزى قىينچىلىقلار بولسىمۇ، لېكىن ھەر مىللەت خەلق ئاممىسى مائارىپ ئىشلىرىنى قىزغىن قوللاپ، ھەر جەھەتتىن ياردەم قىلىپ كەلدى. ئۇچ ۋىلايەتتىكى مەكتەپلەردە ئومۇميۈزلۈك ھالدا مەكتەپ يېنىدا ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتلىرى قۇرۇلغانىدى. بۇ ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتلىرىغا شۇ مەھەللە، كەنتلەردىكى تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، يۇرت مۆتىۋەرلىرى قاتناشاتتى. بۇ كومىتېتلار مەكتەپلەرنىڭ چوڭ بىر غەمخورچىسى ـ يۆلەنچۈكى ئىدى. مەكتەپلەرنىڭ بىنا قۇرۇلۇشى، رېمونت قاتارلىق مەسىلىلىرىنى، جۈملىدىن ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىقتىسادىي قىينچىلىقلىرى، نامرات ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش خىراجىتى

قاتارلىق مەسىلىلىرىنى شۇ كومىتېت ئۈستىگە ئېلىپ ھەل قىلاتتى. ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتلىرى قەرەللىك ھالدا مەكتەپ مەسئۇلىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلاپ، مەكتەپلەرنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىـ لىدىن خەۋەر ئېلىپ تۇراتتى ۋە جىددىي ھەل قىلىشقا تېگىشـ لىك مەسىلىلەر بولسا كۆپچىلىككە تايىنىپ ھەل قىلىپ بېـ رەتتى، مۇشۇنداق ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتلىرىنىڭ ياردىمى، ماـ ئارىپپەرۋەر زاتلارنىڭ قوللىشى بىلەن سېلىنغان يېڭى مەكتەپ بىنالىرى ئۇچ ۋىلايەتنىڭ ھەممە ناھىيە، يېزا ـ قىشلاقلىرىدا تېپىلىدۇ. مەن ئۆزۈم بىۋاستە كۆرگەن ۋە بىلگەن مەكتەپلەرـ دىن غۇلجا شەھىرىدە «ستالىن» مەكتىپى (7 ـ ئوتتۇرا)، ئايـ دۆڭ مەكتەپ، ئۆزبېك مەكتەپ، قارادۆڭ مەكتەپ، «روشەن» مەكتىپى، «شەرق» مەكتىپى ھەمدە بۇ مەكتەپلەرنىڭ شۆبـ مەكتەپلىرىدىن تاتار مەكتىپى قاتارلىق نۇرغۇن مەكتەپلەرنىڭ بىنالىرى ئەنە شۇ ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكى، خەلق ئاممىسىنىڭ كۈچى بىلەن سېلىنغانىدى.

ئەينى يىللاردا ئۇچ ۋىلايەت دائىرىسىدە، بولۇپمۇ غۇلجا، چۆچەككە ئوخشاش شەرت ـ شارائىتى بار جايلاردا كەچكى بـ لىم ئاشۇرۇش كۇرسلىرى، چوڭلار كەچكى مەكتەپلىرى، چەت ئەل تىلى ئۆگىنىش كۇرسلىرى بەس ـ بەستە ئېچىلىشقا باشـ لىغانىدى، ھەتتا غۇلجا شەھىرى قاتارلىق جايلاردا ئائىلىدىكى خانىم ـ قىزلار ئۈچۈن كەشتە تىكىش، كىيىم تىكىش قاتارلىق ھۈنەرلەر ئۆگىتىلىدىغان كەسپىي مەكتەپلەر قۇرۇلغانىدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى دەۋرىدە ئومۇمىي خەلق ساۋات چـ قىرىش خىزمىتىمۇ چىڭ تۇتۇلغانىدى. شەھەر، يېزا ـ قىشلاقلاردا ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كۇرسلىرى ئېچىلىپ، كۆپلىگەن كىشىلەر ساۋات چىقارغانىدى. بۇ كۇرسلارغا شۇ جايدىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرى دەرس بەرگەندىن تاشقىرى، شۇ جايدىكى ساۋاتلىق ۋە مەلۇم بىلىم سەۋىيىسى بار ياشلار جەلپ قىلىنىپ دەرس ئۆتۈلەتتى. بۇ خىزمەتكە ئومۇمىيۈزلۈك مەھەللە كومىتېتلىرى مەسئۇل بولغانىدى، 1948 ـ يىلدىن

كېيىن، شىنجاڭدا تىنچلىق ۋە خەلقچىللىقنى ھىمايە قىلىش ئىتتىپاقىنىڭ جايلاردىكى يەرلىك تەشكىلاتلىرى مەسئۇل بولغاندى.

شۇنداق، ئۆتمۈشنى ۋە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ تەھلىل قىلىدىغان بولساق، شىنجاڭنىڭ ۋىلايەت، شەھەر، ناھىيىلىرىدىن قايسىبىر ئورۇننىڭ تارىخىدا شۇ جايدا تەرەققىيپەرۋەر، يېڭىلىق تەرەپدارلىرى، چەت ئەلنىڭ پەن ـ مائارىپ جەھەتتىكى ئىلغارلىقىنى كۆرگەن ياكى چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەنلەر بولغان بولسا، شۇ جاينىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىشلىرى، جۈملىدىن مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي قىلغان. مەسىلەن: تۇرپاندا مۇھىتى دېگەن ئادەم باشلىق بىر ـ مۇنچە تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، ئاتۇش، غۇلجىلاردا ھۈسەين باي، باۋۇدۇنباي ـــ ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار؛ قەشقەردە ئابدۇكېرىم مەخسۇملارنىڭ شۇ جايلارنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن قوشقان تۆھپىلىرى ناھايىتى زور. قەشقەر، ئاتۇش رايونلىرىدا تۈركىيە ۋە ئەرەب ئەللىرىدە ئوقۇپ كەلگەن ئەھمەد كامال، ئابدۇقادىر دامۇللا، مۇھەممەت ئېلى (تەۋپىق) قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر يېڭىلىق تەرەپدارلىرى؛ تۇرپان، چۆچەكلەردە روسىيە تەۋەسىدىن كەلگەن مۇرات ئەپەندى، ئەلى ئىبراھىموف، گۈلەندەم ئاپپاي؛ غۇلجىدا مىسىردا ئوقۇپ كەلگەن ناسۇھا دامۇللام، تۈركىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ئابدۇراخمان ئەپەندى، مەسئۇت سەبرى، مەسۇم ئەپەندى، جىرجىس ھاجى، سابىت ئەپەندىم قاتارلىقلار ئۆز دەۋرىدە شۇ جايلارنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە كۆرۈنەرلىك رول ئوينىغاندى. مۇشۇنداق زىيالىيلارنىڭ تەسىرى بىلەن ئويغىنىش بولغان ۋە بۇ جايلاردا يېڭىچە مەكتەپلەر مەيدانغا كېلىپ، قاراڭغۇ جاھالەت دۇنياسىغا زەربە بېرىلگەن.

ئىلى رايونىدا ئاكا ـ ئۇكا مۇسابايېفلار 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپلا غۇلجىدا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ ئاچقانىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ 19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى ناسۇھا

داموللام قاتارلىقلار، 20 ـ ئەسىردىن باشلاپ ئابدۇراخمان ئەپەندى، مەسۇم ئەپەندى، جىرجىس هاجى قاتارلىقلار يېڭىچە مەكتەپ ئېچىشنى باشلىۋەتكەنىدى. مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 ـ يىللىرىدىن كېيىن، غۇلجىدا هۇسەيىن بەگ يۇنۇسوف، سالىھ جانباي باباخانوف، هۇسەيىن تارانوف قاتارلىق تەرەققىيپەرۋەر زاتلار، 1930 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئەمەتخان روزى، تېيىپ هاجى سابىتوف، ئابدۇرېھىمجان هەسەنوف، رەھىمجان سابىرهاجى، هەسەنىم پالتىمبايېف قاتارلىق كىشىلەر ئىلى ما-ئارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن، يېڭىچە مەكتەپلەرنى قۇرۇش ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى. غۇلجىدا 1920 ـ يىللاردىن كېيىن، بولۇپمۇ 1930 ـ يىللاردا ئاتاقلىق مائارىپچى، شائىر مەرۇپ سەئىدىنىڭ ئەمگەكىنى ئالاهىدە تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. ئاتاق-لىق مائارىپچىلاردىن داموللا رازىيېف، هاشىم گۆھەر باقى، هاشىر رەززاقى، هۇسەيىن خەلپەتى (هۇسەيىن سامساق)، يار مۇهەممەت مەخدۇم قاتارلىق كىشىلەر ئىلى مائارىپى ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. شۇ قاتاردا ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن (ئۆز ۋاقتىدىكى سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن) سوۋېت يەتتە سۇ رايونىدا قۇرۇلغان (ئۇيغۇرلار ئۈچۈن) سوپى زارۇاتوف (بۇ كىشى سوۋېت هاكىمىيىتىنى قۇرۇشتا خىزمەت كۆرسىتىپ قۇربان بولغان) نامىدىكى ئوتتۇرا دەرىجىلىك زارۋات مەكتىپى-دە ئوقۇپ كەلگەن ئوسمان ئەيسا، ئابدۇرېھىم ئەيسا، مۇهەممەت-جان تۇردىيېف، سېلىم ئاخۇن ئەپەندى، ۋېلەم ئەپەندى، ئالىم ئەيسا، ئەلى ئەكبەر، ئۆمەرجان ئەپەندى قاتارلىق كۆپلىگەن زى-يالىيلار ئىلى مائارىپ قوشۇنىغا قوشۇلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىلى (غۇلجا) مائارىپىدا ئالاهىدە يېڭى يۈكسىلىش ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

ئىلىنىڭ مائارىپ تەرەققىياتىدىن ئالىغاندا، ئىلى (غۇلجا) ئۇيغۇرلارنى ئاساس قىلغان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئول-تۇراقلاشقان جاي بولغاچقا، تۈركىي تىل سىستېمىسىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئالاقە، مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىدا

ئۆگىنىش، تەسىر كۆرسىتىش زور بولغانىدى. بولۇپمۇ غۇلجا شەھىرىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە تاتار مىللىتىنىڭ بىلىم سەۋىيىسى باشقا مىللەتلەردىن يۇقىرىراق ئىدى. شۇنداقلا تاتار قېرىنداشلاردىن چەت ئەلنى كۆرگەن، چەت ئەلدە ئوقۇپ كەلگەن لەرمۇ كۆپرەك ئىدى. شۇڭلاشقا ئىلىدىكى ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىنى قوللاپ، يېڭىلىققا يېتەكلەشتە ئۇلارنىڭ رولى ۋە ئىلھام بېرىشى ناھايىتى زور بولدى. بۇنى ھەرگىز ئىنكار قىلىشقا بولمايدۇ. ئىلىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن جاپالىق ئەجىر سىڭدۈرگەن، ئالاھىدە تۆھپە ياراتقان غارىپ ئەبزى، ھەبىب يۇنىچى، مالىك بېكتېمىروف، پەرىخە ئەلى ئەكبەرنۇا، رەپىق ئابدى، زەينەپ ئابدى، ماھنۇر سىراجىيېۋا قاتارلىق پېشقەدەم تاتار مائارىپچى زىيالىيلىرىنى ھۆرمەت بىلەن خاتىرىلىشىمىزگە ئەرزىيدۇ. يالغۇز مائارىپ سېپىدىلا ئەمەس، باشقا مەدەنىيەت، تەنتەربىيە ئىشلىرىدىمۇ تاتار زىيالىيلىرىنىڭ تەسىرى زور بولدى.

ئىلى (غۇلجا) شىنجاڭدىكى ئىلغار زىيالىيلارنىڭ توپلاشقان ئورنى بولۇپ قالدى. بولۇپمۇ ئۇچ ۋىلايەت دەۋرىدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ئىلغار ئىدىيىدىكى يۇزلىگەن زىيالىيلار غۇلجىغا كېلىپ توپلاشقانىدى. نىم شېھىت ئارمىيە ئېلى دامولللامدىن تارتىپ ناھايىتى نۇرغۇن يازغۇچى، شائىر، ئوقۇتقۇچىلار ئىلىغا كېلىپ خىزمەت ئىشلىدى. مانا بۇ كىشىلەر ئىلىنىڭ مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىسىنى قوشتى. 1933 ـ يىلى ئاپرىل ئۆزگىرىشىدىن كېيىن ئىلىنىڭ مائارىپ ئىشلىرى بىر مەزگىل يەنى جاللات شېڭ شىسەي ساختا نىقابىنى ئېچىپ تاشلىغانغا قەدەر جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى.

1936 ـ يىلى ئىلى مىللەتلەر گېمنازىيىسى قۇرۇلۇپ، ھەر مىللەت ياشلىرىنىڭ ئوقۇش ئارزۇسى قاندۇرۇلدى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغچە سەككىز قارار ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنىپ، ئىلى ئۈچۈن ۋە پۈتۈن شىنجاڭ ئۈچۈن يۇزلىگەن زىيا-

لىيلارنى يېتىشتۇردى. مەن ئاشۇ مىللەتلەر گىمنازىيىسىنىڭ 6 ـ قارارلىق سىنىپىدا (5 ـ، 6 ـ قارارلىقى بىر يىلدا قوبۇل قىلىنغانىدى) ئوقۇغانىدىم.

ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسىدە 1940 ـــ 1941 ـ ئوقۇش يىلىدىن باشلاپ بىر سىنىپ ئالىي سەفەن سىنىپى ئېچىلغانىدى. 1948 ـ يىلدىن كېيىن ئەخمەتجان قاسىمىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئاشۇ مىللەتلەر گىمنازىيىسى ئاساسىدا «ئۆلكىلىك ئوتتۇرا دەرىجىلىك مۇتەخەسسىسلەر يېتىشتۈرۈش بىلىم يۇرتى» قۇرۇلدى. بۇ بىلىم يۇرتىدا سەفەن كەسپى، ئاگرانوم، چارۋىچىلىق، قۇرۇلۇش، سىياسىي ـ قانۇن، مالىيە ـ ئىقتىساد كەسپلىرى تەسىس قىلىندى. بۇ بىلىم يۇرتىدا 17 سىنىپ بولۇپ، 500 گە يېقىن ئوقۇغۇچىسى بار ئىدى. ئوقۇغۇچىلار ئۈچ ۋىلايەتتىن قوبۇل قىلىناتتى. مەكتەپنى ياخشى باشقۇرۇش ئۈچۈن كوچلۇك رەھبەرلىك بەنزىسى قۇرۇلۇپ، تالانتلىق ئوقۇتقۇچىلار سەپلەنگەنىدى. بەزى كەسپىي دەرسلەرنى ئۆتۈشكە سىرتتىن مۇتەخەسسىسلەر تەكلىپ قىلىناتتى.

بىلىم يۇرتى بىلەن تەڭلا ئىلى تېببىي مەكتىپى قۇرۇلىدى. بۇ مەكتەپكە ئىلىدىكى سوۋېت دوختۇرخانىسىنىڭ مۇتەخەسسىسلىرى، شۇنداقلا ئىلىدىكى ئاتاقلىق يەرلىك دوختۇرلاردىن نىغمەت ئىنئامجانوف، شامىل دوختۇر، شەپىقە خانىملار دەرس ئۆتەتتى. بۇ تېببىي مەكتەپ ئازادلىقتىن كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق تېببىي مەكتەپنىڭ ئاساسى بولۇپ قالدى. 1949 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىق رەھبەرلەر ئايروپىلان ھادىسىسى بىلەن قازا تاپقاندىن كېيىن، ئىلى بىلىم يۇرتىغا «ئەخمەتجان قاسىمى نامىدىكى بىلىم يۇرتى» دەپ نام بېرىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1951 ـ يىلنىڭ ئاخىرىدا سابىق ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ قارارى بويىچە شىنجاڭ مىللەتلەر شۆيۈنى قايتا رەتكە سېلىنىپ، ئۇنىڭ ساپاسىنى ياخشىلاش،

ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى كادىرغا بولغان ئېھتىياجنى قاندۇ-رۇش مەقسىتىدە ئىلى بىلىم يۇرتىدىكى مەخسۇس كەسپىي سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئۇرۇمچىگە ــ مىللەتلەر شۆيۈەنگە يۆتكەپ كېلىندى. مەيلى بىلىم يۇرتى ياكى تېببىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى بولسۇن، ئۇرۇمچىگە يۆتكىلىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇلار خىزمەت ئېھتىياجى بويىچە ئۆلكە دائىرىسىدە خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

شۇنى جەزملەشتۇرۇپ ئېيتىشقا بولىدۇكى، ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئوتتۇرا ياشتىن ھالقىغان ھەر ساھەدىكى يۇقىرى ئۇنۇملۇق زىيالىيلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەنە شۇ گىمنازىيە ھەم بىلىم يۇرتىدىن كەلگەنلەردۇر.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا ماۋارىپ ئىشلىرىنىڭ ساپاسىدىلا ياخشىلىنىش بولۇپ قالماستىن، بەلكى مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار سانىمۇ يىلدىن يىلغا كۆپىيىپ باردى. يالغۇز ئىلى ۋىلايىتىنى ئالساق، 1945 ـ 1946 ـ ئوقۇش يىلىدا ئىلى ۋىلايىتىدە 295 مەكتەپ، 980 دىن ئارتۇق سىنىپ، 1051 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى، 28 مىڭ 343 ئوقۇغۇچى بار ئىدى، ئىلىنىڭ نوپۇسى كۆپەيمىگەن ئەھۋالدا ئوقۇغۇچىلار 1947 ـ يىلى 24 %، 1948 ـ يىلى 25.8 %، 1949 ـ يىلى 30 %، 1950 ـ يىلى 41 % كۆپەيدى.

ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ماۋارىپ ئىشلىرىغا تەڭ كۆڭۈل بۆلۈنگەنىدى. يالغۇز غۇلجا شەھىرىدىلا تاتار مەكتىپى، ئۆزبېك مەكتىپى، ئىلى رۇس مەكتىپى، خەنزۇ مەكتىپى، خۇيزۇ مەكتىپى قۇرۇلغانىدى، بۇ مىللەت بالىلىرى ئۆز ئانا تىلىدا دەرس ئوقۇيتتى. بۇنىڭدىن باشقا، قازاق، قىرغىز، موڭغۇل قېرىنداشلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇشى ئۈچۈن غۇلجىدا قازاق، موڭغۇللارنىڭ ياتاقلىق مەكتەپلىرى تەسىس قىلىنغانىدى، بۇ مەكتەپلەرگە ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلىناتتى. ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ۋاقتىدا مەكتەپ-

لەرنىڭ ئوقۇش تۈزۈمى، تەرتىپ ـ ئەخلاق تۈزۈملىرىمۇ كۈچ-لۈك بولۇپ، ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلارغا قاتتىق تەلەپ قويۇلاتى. ئوقۇتۇش پروگراممىسى، ئوقۇتۇش پىلانلىرى مەۋسۇم، چارەكلەرگە بۆلۈنۈپ تۈزۈلەتتى. كۈندىلىك ئىش پىلانلىرى كونكرېت يېزىلىپ، ئۆز ۋاقتىدا ئورۇندىلىپ تۇراتتى. مەكتەپ-لەردە ئومۇمىيۈزلۈك بەش نومۇر قويۇش تۈزۈمى قوللىنىلاتتى. ئوقۇتۇش پروگراممىسى شۇ چاغدىكى سوۋېت مەكتەپلىرىنىڭ دەرسلىك پروگراممىسى ئاساسىدا تۈزۈلەتتى. شۇڭا ئوچ ۋىلا-يەتتىكى مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇتۇش سۈپىتى خېلى يۇقىرى ئىدى.

ئۆز ئەملىيىتىمدىن ئۆتكەچكە، شۇنى كېسىپ ئېيتىلايى-مەنكى، ئازادلىقتىن كېيىن تاكى 1956 ـ يىلغىچە ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلاردىن ئالىدىغان يىللىق ئىم-تىھان سوئاللىرىنى (تەبىئىي پەنلەردىن) سابىق سوۋېت ئىت-تىپاقى مائارىپ مىنىستىرلىكى چىقىراتتى ۋە شۇ بويىچە ئىم-تىھان ئېلىناتتى. شۇڭا ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە ئوچ ۋىلايەت ھەم ئورۇمچى قاتارلىق جايلاردىكى مىللىي مائارىپنىڭ سۈپىتى يۇقىرى ئىدى. ھەتتا مەملىكەت بويىچىمۇ ئالدىنقى ئورۇندا تۇراتتى. بۇ، بىر ئەمەلىي ئەھۋال بولۇپ، بۇنى 1956 ـ يىلى يولداش لىيۇشاۋچى پارتىيىنىڭ 8 ـ قۇرۇلتىيىدا مۇقىملاش-تۇرغانىدى.

ئوچ ۋىلايەتتىكى مائارىپ ئىشلىرىنىڭ شۇنداق ياخشى يولغا قويۇلغانلىقىنى ئوچ ۋىلايەت رەھبەرلىرىنىڭ كۆڭۈل بۆ-لۈشى، جۈملىدىن ھەر دەرىجىلىك مائارىپ ئورۇنلىرىنىڭ ئو-قۇتۇشقا يۇزلىنىپ تىرىشىپ ئىشلىگەنلىكى، تۈزۈملىرىنىڭ ئەمەلىي بولغانلىقىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. مەن قىسقىلا قىلىپ ئىلى ۋىلايەتلىك مائارىپ باشقارما (ئىدارە)سىنىڭ تەش-كىلىي ئاپپارات ئەھۋالىنى قوشۇمچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتەي: ئوچ ۋىلايەتنىڭ مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئىشلىرىغا نازىر سەيپىدىن ئەزىزى ئومۇمىيۈزلۈك رەھبەرلىك قىلاتتى، ئىلمىي باشقارمىنىڭ

باشلىقى ئەنۋەرخانبابا ئىدى. باشقارما تەۋەلىكىدە كاتىبات بۆ-لۈمى، مەكتەپلەر بۆلۈمى، كادىرلار بۆلۈمى، مالىيە بۆلۈمى، پېداگوگىكا ئىشخانىسى بار ئىدى، مەكتەپلەر بۆلۈمى قارىمە-قىدا ئىنسپېكتورلار (مۇپەتتىشلەر) كوللېگىيىسى بار ئىدى. خەنزۇ، شىبە، رۇس، موڭغۇل مەكتەپلىرى ئۈچۈن شۇ مىللەت-تىن بولغان مەخسۇس مۇپەتتىشلەر قويۇلغانىدى. مەن غۇلجا شەھىرىدىكى مەكتەپلەرگە مەسئۇل ئىدىم. ھەربىر مۇپەتتىشكە بىرىدىن ئىگەر - توقۇملۇق ياراملىق ئات تەييار ئىدى، ئۇلار ھەر ئىككى ئايدا بىر قېتىم مەكتەپلەرنى ئايلىنىپ كېلەتتى. مەنمۇ غۇلجا شەھىرىدىكى 25 كە يېقىن مەكتەپنى ئايلىنىپ چىقاتتىم.

مۇپەتتىشلەر بىر ئايلىنىپ تەكشۈرۈپ كەلگەندىن كېيىن، تەكشۈرۈش ئەھۋالىدىن دوكلات تەييارلايتتى، مائارىپ باشقار-مىسىدىكى ئومۇمىي يىغىندا تەكشۈرۈش ئەھۋالى دوكلات قىلى-ناتتى، يىغىندا سوئاللار قويۇلاتتى، مۇزاكىرە قىلىناتتى، ئا-خىرىدا بۇ دوكلات تۈزىتىلىپ، گېزىتتە ئېلان قىلىناتتى.

شۇ چاغدا مۇنداق بىر ئەھۋال يۈز بەرگەنىدى: 1948 - يىلى نىلقا ناھىيىسىگە بارغان مۇپەتتىش نىلقا ناھىيىسىنىڭ مائارىپ ئەھۋالىدىكى بەزى كەمچىلىكلەرنى سېزىدۇ - دە، يى-غىندا دوكلات قىلىدۇ، بۇ ئەھۋال گېزىتتە ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، نىلقىنىڭ ئەينى چاغدىكى ھاكىمى فاتىخ مۇسلىموف (ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ باتۇرلىرىدىن بىرى) بۇ دوكلاتنى گېزىتتىن كۆرۈپ، خاپا بولۇپ: «ئاشۇ مۇپەتتىش ئەمدى نىلقى-غا كېلىدىغان بولسا، مازار (سۇلتان ئۇۋەيس مازىرى)دىن ئۆتۈ-سىلا ئاتىمەن» دەپ تەھدىت سالغانىدى. بۇ مۇپەتتىش قورققى-نىدىن بىر مەزگىل نىلقىغا بارالمىغان.

دېمەك، مائارىپنى تۈتۈش شۇنداق چىڭ، مەسئۇلىيەت شۇنداق كۈچلۈك ئىدى. مائارىپ باشقارمىسىنىڭ بەنزىسى ئىخ-چام، يىغىنچاق، چاققان بولۇپ، پۈتۈنلەي ئوقۇتۇشقا يۈزلەنگەن،

ئەملي ئش قىلىدىغان، كادىرلىرى خىل، كۆچلۈك، ئىتتىد-
پاقلاشقان بەنزە ئىدى، جاۋابكارلىق روھى كۆچلۈك ئىدى.

ئۇچ ۋىلايەتتە ھەربىر ئوقۇش يىلى ئاخىرلاشقاندا، يىللىق ئومۇمىي ئوقۇتۇش خىزمەتلىرىنى خۇلاسىلەش يىغىنلىرى ئې-چىلىپ تۇراتتى. نەمۇنىلىك مەكتەپ، مۇدىر ۋە ئوقۇتقۇچىلار تەقدىرلىنەتتى، خىزمەت، ئش ھەققى دەرىجىسى ئۆستۈرۈلەد-تى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئش ھەققىنى بېكىتىشتە شۇ ئوقۇتقۇ-چىنىڭ بىلىمى (ئوقۇش تارىخى)، ستاژى تولۇق ھېسابقا ئېلى-ناتتى. مەكتەپلەردە ئومۇمىيۈزلۈك ئوقۇتقۇچىلارنى ھۆرمەتلەش، ئوقۇغۇچىلارنى سۆيۈش يولغا قويۇلغانىدى. ئوقۇغۇچىلارغا تەن جازاسى بېرىش پۈتۈنلەي مەنئى قىلىنغانىدى.

دادامنىڭ خاتىرىسىدىن

تۇرسۇن بارات

دادام بارات ئاخۇن خەلپىتىم 1880 ـ يىلى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئەگرىتېرەك كەنتى چاقار مەھەللىسىدە تامچى ۋە نەقاش ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن، 1955 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەن. كىچىكىدە مەھەللىدە ۋە قەشقەر شەھرىدىكى ساچىيە مەدرىسىلىرىدە ئوقۇغان. قاغىلىقتىكى مەشھۇر ئالىم ھۈسەينخان تەجەللىنىڭ قولىدىمۇ بىلىم ئالغان. 1913 ـ يىل كۈزدە پەيزاۋاتقا قايتىپ كېلىپ مەھەللىدىكى مەدرىسىگە ئىمام بولۇپ، بارات ئاخۇن خەلپىتىم دېگەن نام بىلەن يۈرتقا تونۇلغان.

مەن باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا دادام دائىم ماڭا 1933 ـ 1934 ـ يىللىرى پەيزاۋاتتا بولۇپ ئۆتكەن ئۇرۇشلارنى سۆزلەپ بېرەتتى. مەن 2002 ـ يىل 8 ـ ئايدا پەيزاۋاتقا تۇغقان يوقلاپ بېرىپ، بىر تۇغقىنىمىزنىڭ ئۆيىدە دادامنىڭ ئەينى چاغدىكى ۋەقەلەرنى يېزىپ قالدۇرغان قوليازمىسىنى كۆرۈپ قالدىم. قول يازمىدىكى بەزى مەزمۇنلارنى رەتلەپ چىقتىم.

1930 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنىدىكى خوجانىياز ھاجى، سالى دورغىلار باشچىلىق قىلغان قومۇل دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن 1931 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنىدىكى ھەمدۇللا ئەلەم، مەخسۇت مۇھىتى، مەخمۇت مۇھىتى، موسۇلباي، دامۇللا ئابدۇللابەگ نەئىمىلەر باشچىلىق قىلغان تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ شامىلى ھەش ـ پەش دېگۈچە شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تاراپ، خەلقنىڭ ئىدىيەسىنى

تەۋرەتتى. بەزى جايلاردا (خوتەن، ئۇچتۇرپان ۋە قاقشال تاغلىق رايونىدا) خەلق مەخپىي ۋە ئاشكارا ھالدا تەشكىللىنىپ جىن شۇرىن ھۆكۈمىتىنىڭ زۇلمىغا قارشى چىقتى. 1933 ـ يىل 4 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا تۆمۇر شىجاڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن كۇچا، بۇ ـ گۇر، ئاقسۇلارنى ئېلىپ، مارالبېشىنىڭ تۇمشۇق دېگەن يېرىدە قەشقەردىكى ياڭ تۇەنجاڭ قىسمىلىرى بىلەن بىر ئايدىن ئارتۇق جەڭ قىلىپ ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ياڭ تۇەنجاڭ ئەسكەرلىرىنى چېكىندۇرۇپ پەيزاۋات ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىدىكى قابىلىنىڭ كۆۋرۈكىنى چېگرا قىلىپ، قوغلاپ كېلىۋاتقان تۆمۇر شىجاڭ ئەسكەرلىرىگە توسۇپ زەربە بەرمەكچى بولىدۇ. پەيزاۋاتنىڭ شەر ـ قىدىكى غولتوغراق، يېڭى ئاۋات، شەرقىي شىمالىدىكى خۇشئاۋات ۋە ناھىيە بازىرى ئەتراپىدىكى خەلق ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ تۆمۇر سىجاڭ ئەسكەرلىرىگە ياردەم بېرىدۇ. دادام بارات ئاخۇن خەلپىتىم ئۆزى ئىمامەتچىلىك قىلىۋاتقان مەسچىتتىكى ياش، ئوتتۇرا ياش ئەرلەرنى تەشكىللەپ، ئەسكەرلەر بىلەن بىللە ياڭ تۇەنجاڭغا قارشى ئۇرۇش قىلىدۇ. بۇ ئۇرۇش ناھايىتى شىددەتلىك بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپتىن كۆپ چىقىم بولىدۇ. ئاخىرى تۆمۇر شىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن پەيزاۋات خەلقىدىن تەشكىللەنگەن پىدائىيلار ئۇستۇنلۇكنى قولغا كەلتۈرىدۇ، ياڭ تۇەنجاڭ قىسمى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي ئۇرۇش سېپىنى تاشلاپ قەشقەرگە چېكىنىدۇ. تۆمۇر شىجاڭ بىرقىسىم ئادەملىرىنى پەيزاۋاتتا قالدۇرۇپ قويۇپ، چوڭ قوشۇنىنى باشلاپ قەشقەرگە يۇرۇش قىلىدۇ. پەيزاۋاتلىق پىدائىيلارنىڭ بىرقىسمى چوڭ قوشۇنغا قوشۇلىدۇ، لېكىن كۆپىنچىسى يەنىلا ئۆز يېزىلىرىغا قايتىدۇ.

1934 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى خوجانىياز ھاجى ۋە مەھمۇت شىجاڭ قوشۇنى يەكەندىن چىقىپ يوپۇرغا ئارقىلىق پەيزاۋاتقا كېلىپ، بۇ يەردە خەلقنى بۇلاپ غەمسىز تۇرۇۋاتقان تۆڭگان ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. پەيزاۋاتنى بازا قىلغان تۆڭگانلارغا قارشى ئۇرۇش 11 كېچە ـ كۈندۈز داۋاملى ـ شىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشقىمۇ يەنىلا پەيزاۋات ناھىيە بازىرى

ئەتراپىدىكى خەلق ئاممىسى خالىس قاتنىشىپ، خوجانىياز ھا-جىغا يارەملىشىپ زور پىداكارلىق كۆرسەتتىدۇ. دادامۇ شۇ پىداكارلىق كۆرسەتكۈچىلەرنىڭ بىرى.

مەخمۇت سجاڭنىڭ يېڭىشھەردىكى تۈڭگانلار بىلەن قىلغان ئۇرۇشى

1934 - يىل 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى خوجانىياز ھاجى بىلەن مەخمۇت شىجاڭلار قەشقەرگە كېلىدۇ. 1 - ئاينىڭ 9 - كۈنى خوجانىياز ھاجى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قەشقەر كونا-شھەرده قا-لىدۇ، مەھمۇت شجاڭ ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قەشقەر يېڭىشە-ھەرگە چىقىپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغان تۈڭگان ئەسكەر-لىرىنى سۈرۈپ - توقاي قىلىپ سىپىل ئىچىگە كىرگۈزۈپ، سىپىلنى مۇھاسىرىگە ئالىدۇ. قەشقەرده ئەسلىدىلا بار بولغان ئەسكەرلەرنىڭ بىرقىسمى مەھمۇت شجاڭغا ماسلىشىپ تۈڭ-گانلار بىلەن ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، يەنە بىرقىسمى ئۇرۇشقا قاتناشماي، ئۇرۇش قىلغانلارنىڭ تاماشىسىنى كۆرىدۇ. سىپىل-نىڭ قايسى تەرىپىده قەشقەر ئەسكەرلىرى بولسا، تۈڭگان ئەس-كەرلىرى شۇ تەرەپتىكى قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، قورشاۋ ئەس-كەرلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. مەھمۇت شجاڭ بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئۇ يەرگە ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئەۋەتىپ، تۈڭگان ئەسكەرلىرد-نى قوغلاپ سىپىل ئىچىگە كىرگۈزۈۋېتىدۇ. قىسقىسى، بىر تە-رەپ چىڭ، بىر تەرەپ بوشاڭلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، تۈڭگانلار بىلەن قىلغان ئۇرۇش نەتىجىسىز بولىدۇ.

1 - ئاينىڭ 16 - كۈنى كېچىسى مەھمۇت شجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئابدۇسەمى دېگەن كىشىنىڭ قوماندانلىقىدا ئەسكەر-لەر كىرسىن ئېلىپ بېرىپ قەشقەر يېڭىشھەر سىپىلىنىڭ با-رىن دەرۋازىسىغا ئوت قويىدۇ. دەرۋازا ئۈستىدىكى تۈڭگان ئەس-كەرلىرىنىڭ ئالدىن تەييارلىقى بولغاچقا، قۇم ۋە سۇلار بىلەن ئوتنى ئۆچۈرۈۋالىدۇ ھەمدە بومبا، پىلىموتلار بىلەن دەرۋازىنى قاتتىق قوغدايدۇ. مەھمۇت شجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي دەرۋازىنى تاشلاپ چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئەمما 16 ئەسكەر دەرۋازا يېنىدىكى خەندەكتە قېلىپ، بىر كېچە -

كۇندۇز خەندەكنىڭ تېمىنى تېشىپ ئىچىگە كىرىۋېلىپ، سېپىل ئۈستىدىكى تۇڭگان ئەسكەرلەر بىلەن ئېتىشىدۇ. تۇڭگان ئەسكەرلەر خەندەككە چوڭ توپ ئوقى ئاتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەندەكتىكى ئەسكەرلەردىن نىزامىدىن پەيجاڭ بىلەن مەخسۇت بەنجاڭ شېھىت بولىدۇ. ئەتىسى ئاخشىمى 14 ئەسكەر ئىككى سەپدىشىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ كېلىدۇ. دەرۋازىغا ئوت قويغاندا قوماندان ئابدۇسەمىنىڭ پۇتىغا ئوق تېگىپ يارىلانغان بولۇپ، ئۇنى ئالدىن قايتقان ئەسكەرلەر كۆتۈرۈپ كەتكەن ئىدى. قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئېلىش ئۇرۇشىدا مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئەسكەرلىرى ناھايىتى زور باتۇرلۇق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما قەشقەردىكى ئەسكەرلەر سۇس پوزىتسىيىدە بولغانلىقى ھەمدە ھەر كۈنى تۇڭگانلارغا ئاخبارات يەتكۈزۈپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، 1 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنىدىن 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنىگىچە داۋاملاشقان 27 كۈنلۈك قانلىق ئۇرۇش مەھمۇت شىجاڭ قوشۇنىنىڭ مەغلۇپ بولۇشى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. مەھمۇت شىجاڭ ئامالسىز قەشقەر يېڭىشەھەرنى ئۇرۇمچىدىن يارىدەمگە كەلگەن 1200 تۇڭگان ئەسكەرگە بوشىتىپ بېرىپ ئاقتۇ ئارقىلىق يېڭىسارغا چېكىنىدۇ.

چوكانيار ئۇرۇشى

1934 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى ئاقسۇ تەرەپتىن 1200 تۇڭگان ئەسكەرنىڭ كېلىۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىغان خوجانىياز ھاجى ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن، ھامۇتخان لۇجاڭ، كىچىك ئاخۇن تۇەنجاڭ، غوپۇر تۇەنجاڭلارنىڭ قوشۇنىغا بىرقىسىم خوتەن ئەسكەرلىرىنى قوشۇپ، 2000 دىن ئارتۇق ئادەم تەييارلاپ يولغا چىقىپ، ياندۇرما بازىرىغا كېلىپ قونىدۇ. ئۇلار ئەتىسى ئاش ۋاقتى بىلەن چوكانياردا تۇڭگان ئەسكەرلەر بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇرۇشنى باشلىۋېتىدۇ. ئۇرۇش ناھايىتى شىددەتلىك داۋاملىشىۋاتقاندا، گەمەساڭلىق (يۇرت نامى) سېلىم ئاخۇن ئوزبېشى تۇڭگان ئەسكەرلەرنى چوكانيارنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىر مەھەللە ئارقىلىق باشلاپ مېڭىپ دەريادىن ئۆتكۈزۈپ، خوجانىياز ھاجى قوشۇنىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئەكېلىپ قويىدۇ. تۇڭگان

ئەسكەرلەر قارشى تەرەپنىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈۋېلىپ زەربە بەرگەچكە، خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى بۇ ئۇرۇشتا مەغلۇپ بو- لىدۇ. قەشقەر ۋە خوتەنلىك ئەسكەرلەر چوڭ يول بىلەن ئۇدۇل قەشقەر كوناشەھەرگە قاراپ قاچىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئاۋاتنىڭ ئايغىدىكى سېغىزلىق ئارقىلىق قەش- قەرگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ. ئۇلار دەريا بويىغا كەلگەندە كۆۋرۈك تار بولغانلىقتىن، كۆۋرۈككە قاپسىلىپ قالىدۇ. دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن 70 تىن كۆپرەك ئاتلىق توڭگان ئەسكەر قوغلاپ كېلىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسمىسا كۆۋرۈكتە قاپسىلىپ قالغان قوشۇن زور چىقىمغا ئۇچرايتتى. خوجانىياز ھاجى غوپۇر تۇەنجاڭغا ئاتلىقلارنى توسۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. غو- پۇر تۇەنجاڭ بۇيرۇقنا بىنائەن 20 ئەسكەرنى باشلاپ بىر ئېرىق ئىچىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرىدۇ. ئاتلىق ئەسكەرلەر ئېرىققا 50 مې- تىرچە قالغاندا، ئېرىقتىكى مۆكۈپ تۇرغان ئەسكەرلەر 20 دانە پىلىموتتىن تەڭلا ئوق چىقىرىدۇ. ئالدىدا چېپىپ كېلىۋاتقان بەش ئاتلىق توڭگان ئەسكەر شۇ ھامان ئېتى بىلەن موللاق ئېتىپ دۈم چۈشۈپ ئۆلىدۇ. بۇنى كۆرگەن ئاتلىق ئەسكەرلەر ئۆلگەن بۇرادەرلىرىگمۇ قارىماي، ئاتلىرىنى ئارقىغا بۇراپ جېنىنىڭ بېرىچە قېچىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجى ۋە ئۇنىڭ قوشۇنى زور بىر قىرغىنچىلىقتىن قۇتۇلۇپ، بەشكېرەم يولى بىلەن كېچىلەپ قەشقەر كوناشەھەرگە قايتىپ كېلىدۇ.

پەيزاۋات ۋە چوكانيارىدىكى 2 ـ قېتىملىق ئۇرۇش

خوجانىياز ھاجىلار 1934 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئاخشىمى قەشقەر شەھىرىنى تاشلاپ يولغا چىقىپ، ئەتىسى يې- ڭىسارغا كېلىدۇ. يېڭىسارداا ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ئازراق ئوت ـ سامان بېرىپ يەنە يولغا چىقىپ، 2 ـ ئاينىڭ 9 ـ كۈنى كەچتە يەكەنگە كېلىدۇ. يەكەندە نەچچە كۈن تۇرۇپ ئازراق تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، 2 ـ ئاينىڭ 17 ـ كۈنى يوپۇرغا ئارقىلىق پەيزاۋاتقا بېرىپ، شۇ يەردە تۇرۇۋاتقان توڭگان ئەسكەرلەرگە تۇ- يۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. بۇ قېتىمقى ئۇرۇشتا توڭگان ئەسكەرلەر

مەغلۇپ بولۇپ قەشقەر يېڭىشەھەرگە قاچىدۇ. مەھمۇت شىجاڭ-نىڭ ئەسكەرلىرى ئۇلارنى چوكانيارغىچە قوغلاپ زەربە بېرىپ، چوكانيارنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ ساقلاپ ياتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ ۋە قەشقەر يېڭىشەھەر تەرەپلەردىن كېلىدىغان تۇڭگان ئەسكەرلەرنىڭ يولى ئۇزۇپ تاشلىنىدۇ. شۇنداق قىلىپ پەيزاۋات-نى بازا قىلىپ تۇرۇپ تۇڭگان ئەسكەرلەر بىلەن 11 كۈن ئۇرۇش قىلىدۇ. قەشقەر يېڭىشەھەردىكى تۇڭگان ئەسكەرلەر چوكانيارغا بىرنەچچە قېتىم چوڭ كۆلەملىك ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، مەھ-مۇت شىجاڭنىڭ قوشۇنى ئۆزى تۇرغان جاينى قاتتىق قوغدايدۇ. ئۇرۇش كەسكىن داۋاملىشىۋاتقان مەزگىلدە، پەيزاۋات ناھىيىسى-نىڭ سابىق ھاكىمى لى يى (شالغۇت، ئۇيغۇرچە ئىسمى ئەمرۇللا) يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارغا «خانئېرىق، يوپۇرغا ئارقىلىق پەيزاۋاتقا كېلىڭلار، ئۇيغۇرلارنىڭ ئارقا سېپى بوش، ئادەم يوق» دېگەن مەزمۇندا خەۋەر ماڭغۇزىدۇ. بۇ خەۋەرنى تاپشۇرۇۋالغان تۇڭگانلار يوپۇرغا ئارقىلىق ئافاق خوجىغا كېلىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مەھمۇت شىجاڭ چوكانيارنى تاشلاپ پەيزاۋات ناھە-يە بازىرىغا قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ.

قابىلنىڭ كۆۋرۈكى ۋە يېڭى ئاۋاتتا بولغان ئۇرۇش

1934 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى قەشقەر يېڭىشەھەر-دىكى تۇڭگانلار پۈتۈن كۈچىنى توپلاپ پەيزاۋاتقا ھۇجۇم قىلىدۇ. خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت شىجاڭ پەيزاۋات ناھىيە بازىرىدا ئۇرۇش قىلسا خەلققە كۆپ زىيان بولىدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىگە 5 ـ 6 كىلومېتىر كېلىدىغان قابىل-نىڭ كۆۋرۈكى ۋە يېڭى ئاۋاتقا كېلىپ تۇڭگانلار بىلەن شىددەت-لىك ئۇرۇش قىلىدۇ. 29 ـ كۈنىدىكى ئۇرۇشتا خوجانىياز ھا-جىنىڭ قوشۇنى تۇڭگانلاردىن يېڭىلىدۇ. ئەتىسى مەھمۇت شى-جاڭنىڭ قوشۇنى تۇڭگانلار بىلەن يەنە بىر قېتىم قاتتىق جەڭ قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇلارمۇ يېڭىلىپ، بىنامدىن ئۆتۈپ مارالبېشىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى ئارقىلىق مەكىت ناھىيىسى-گە چېكىنىدۇ. قىسقىسى، بۇ قېتىمقى ئىككى جايدىكى ئۇرۇش

خوجانىياز ھاجى قوشۇنىنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلە ئاياغلىشىدۇ. لېكىن بۇ ئۇرۇشلاردا ئەسكەرلەر زور قەھرىمانلىق كۆرسىتىدۇ. پىچان لۇكچۇنلۇك رەقىپ ھاجىنىڭ نەۋرىسى مۇئاۋىن لىيەنجاڭ ئابدۇرەشىت مەخسۇم بىر قىسىم ئەسكەرلەر بىلەن بىر دېھقانىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ، تۇڭگان ئەسكەرلەرگە قاقشاتقۇچ زەربە بېرىدۇ ۋە تۇڭگانلارنىڭ بىر باشلىقى بىلەن 27 ئەسكىرىنى ئۆلۈ-نىڭ ئەتراپىدا ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. تۇڭگان ئەسكەرلەر باشلىقىنىڭ جەسىتىنى ئېلىش ئۈچۈن، بۇ ئۆينىڭ ئەتراپىنى قاتتىق مۇھا-سىرىگە ئالىدۇ. ئەتىگەن سائەت 6 ـ 7 لەردە باشلانغان ئۇرۇش تاكى كەچ كىرگىچە داۋاملىشىدۇ. ئۆيدىكى ئەسكەرلەرنىڭ ئوقى تۈگەپ كەتكەچكە، 33 ئادەم تۇڭگانلارغا ئەسىرگە چۈشىدۇ. غال-جىرلاشقان تۇڭگان ئەسكەرلەر بۇ 33 ئەسكەرنى شۇ يەردىلا ئېتىپ تاشلايدۇ. تۇڭگانلاردىن 31 ئادەم ئۆلىدۇ، 6 سى يارىدار بولىدۇ.

خوجانىياز ھاجى پەيزاۋاتتا

خوجانىياز ھاجى يېڭىئاۋات ۋە قابىلىنىڭ كۆۋرۈكىدىكى ئۇ-رۇشلاردىن كېيىن، پەيزاۋاتنىڭ جەنۇبىدىكى چولاق كەنتى ئار-قىلىق ئافاق خوجىغا بېرىپ، ئۇ يەردە بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى يەنى 3 ـ ئاينىڭ 2 ـ كۈنى يەنە پەيزاۋاتقا قايتىپ كېلىپ، ئۇ يەردىكى تۇڭگان ئەسكەرلەرگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىدۇ. ئۇرۇش ئىككى يېرىم سائەت داۋاملىشىدۇ. بۇ قېتىم تۇڭگان ئەسكەرلەر بەرداشلىق بېرەلمەي قەشقەر يېڭىشەھەرگە قاچىدۇ. خوجانىياز ھاجى ئەسكەرلىرى تۇڭگانلارنى شاپتۇل يېزىسىنىڭ بازىرىغىچە قوغلاپ، ئاندىن ناھىيە بازىرىغا قايتىپ كېلىپ، ئاشلىق ئامبا-رىدىن ئاشلىق، مايلارنى ئېلىپ ئاتوش تەرەپكە ماڭىدۇ. خوجا-نىياز ھاجى پەيزاۋاتتا تۇرۇۋاتقان ۋاقىتتا ناھىيە ھاكىمى لى شىيەنجاڭ يېڭىشەھەردىكى تۇڭگانلارغا بىر پارچە مەخپىي خەت ئەۋەتىدۇ. خەتتە «خوجانىياز ئازغىنە ئەسكىرى بىلەن پەيزاۋاتتا تۇرۇۋاتىدۇ، كېچىلەپ دەرھال كېلىڭلار، ئۇنى تۇتۇۋېلىش ئىمكا-نىيىتى بار» دېيىلگەن. ئەمما بۇ خەت خوجانىياز ھاجىنىڭ قو-

لىغا چۈشكەن ئىدى. خوجانىياز ھاجى لى شيەنجاڭدىن بۇ ئەھۋالنى سورىغاندا، بۇ ئىشنى ئىللا ـ بىللا مەن قىلمىدىم، ئە-گەر مەن تۆڭگانلارغا خەت يازغان بولسام ئۆلۈمگە لايىق بولاي، دەيدۇ. خوجانىياز ھاجى خەتنى ئۇنىڭ ئالدىغا قويغاندا، ئۇ خەتنى كۆرۈپ يەردە ئۆمىلەپ تۇرۇپ «مەن خاتا قىپتىمەن» دەپ جىنايە-تىگە تەن بېرىدۇ. مەھمۇت شىجاڭ چوكانىياردا تۇرۇۋاتقان مەز-گىلدىمۇ تۆڭگانلارغا خەت يازدىڭ، ئۇ خەتنى قوللاق دېگەن ئادەم پىيادە ئېلىپ باردىغۇ؟ دەپ سورىغاندا، بۇنىڭغىمۇ ئىقرار بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خوجانىياز ھاجى ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمى ھامۇتخان لۇجاڭغا لى شيەنجاڭنى بىرتەرەپ قىلىۋېتىشنى بۇيرۇيدۇ. ھا-مۇتخان لۇجاڭ ئاشلىق ئامبىرىنىڭ ئىچىدىلا ئۇنى ئېتىپ ئۆلـ-تۈرىدۇ.

ئارغۇدىكى ئۇرۇش

خوجانىياز ھاجى 1934 ـ يىل 3 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى پەيزاۋات ناھىيىسىنىڭ ئاشلىق ئامبىرىدىن ئاشلىق، ياغلارنى ئا-تۇشقا ماڭدۇرۇپ بولۇپ، لى شيەنجاڭنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، شۇ كۈنى كەچتە بىرقىسىم ئادەملىرى بىلەن خۇشئاۋات، كاتتايىلاق ئارقىلىق 3 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى سۇبەھى ۋاقتىدا ئارغۇغا كې-لىپ، شۇ يەردە تۇرۇۋاتقان 200 چە تۆڭگان ئەسكەرنى قورشۇۋې-لىپ، 22 ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچە قورال ـ ياراق، ئوق ـ دورا، ئاتلارنى ئولجا ئالىدۇ. قالغان تۆڭگان ئەسكەرلىرى جېنىنى ئېلىپ ئاتۇش بازىرىغا قاچىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئاتۇش بازىرىدا 800 چە تۆڭگان ئەسكىرى بار ئىدى. ئۇلار ئارغۇدىكى ئەسكەرلىرىنىڭ قېچىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ دەرھال ئارغۇغا كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئەتىگەندە ئۇرۇش باشلىنىپ خۇپتەنگىچە داۋاملىشىپ، ئا-خىرى خوجانىياز ھاجىنىڭ قوشۇنى مەغلۇپ بولىدۇ. خوجانىياز ھاجى بىر قىسىم ئادەملىرى بىلەن ئۇلۇغچاتقان ماڭىدۇ. تۇەنجاڭ سەمەت ھاجى، نىياز دوتەي دېگەن كىشىلەر 500 ئەسكەر بىلەن تاغ ئارىلاپ چېكىنىپ كاتتايلاقنىڭ ئايمغىغا چىقىپ، قاراڭغۇلۇق

ئارقىلىق قارا يۇلغۇنغا كېلىدۇ. ئۇ يەردە ئات ـ ئۇلاغلىرىنى تويغۇزۇۋېلىپ ئاندىن مارالبېشىنىڭ چوڭقۇرچاق يېزىسى ئارقىلىق مەكتكە كېلىدۇ. خوجانىياز ھاجىلار ئارغۇدىكى ئۇرۇشتا تۇڭگان ئەسكەردىن 60 نى ئۆلتۈرىدۇ. ئۆزىنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 12 سى چىقىم بولىدۇ. توقسۇنلۇق ئابدۇلھەمىت ئاخۇن بىر تاغ ئۈستىدە تۇرۇپ بوغاز تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگان ئەسكەرلەرنى ئۆتكۈزمەيدۇ. ئاخىرى تۇڭگانلار ئۇنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ. بىراق ئۇ تەسلىم بولماي ئوقى تۈگىگىچە ئېتىشىپ قۇربان بولىدۇ. ئۇ تۇڭگانلارنىڭ ئىككى باشلىقى، 11 ئەسكىرىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. تۇڭگان قوشۇنىدىكى ئۇيغۇر ئەسكەرلەرنىڭ دېيىشىچە «ئۆلگەن 13 تۇڭگانىنىڭ ھەممىسىنىڭ بېشىغا ئوق تەگكەنىكەن. ئەگەر ئوقى يېتەرلىك بولغان بولسا، ئابدۇلھەمىت ئاخۇنىنىڭ يېنىغا ھېچكىم بارالماسكەن. چۈنكى ئۇنىڭ تۇرغان يېرى ناھايىتى ئېپچىل، مۇداپىئەلىنىشكە ناھايىتى باب يەر ئىكەن». بۇ ئەسكەر ناھايىتى ئەقىللىق، باتۇر، مەرگەن بولۇپ، ئۇششاقتالدىكى ئۇرۇشتىمۇ ناھايىتى قەھرىمانلىق كۆرسەتكەنىكەن.

قەشقەرنىڭ 1933 ـ يىلدىن 1946 ـ يىلغىچە بولغان مەتبەئەچىلىكى ۋە نەشرىياتچىلىقى

مۇھەممەد ئىمىن قۇربانى

قەشقەردە مەتبەئەچىلىك 20 ـ ئەسىر كىرىشى بىلەنلا پەيدا بولغان، ئۇ ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ.

1. تاش مەتبەئە: بۇ مەرىپەتپەرۋەر ئالىم ئابدۇقادىر دامولىلام ئابدۇلۋارىس ئوغلى دوستلىرىنىڭ ياردىمىدە سىرتتىن سېتىۋالغان باسما ماشىنىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا قەشقەردە قۇرۇلغان «ئۆلمالار جەمئىيىتى» تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «نەسىھەتى ئاممە» ۋە «40 ھەدىس» قاتارلىق رىسالىلەر، دىنىي تەشۋىقات ۋەرەقلىرى، ئابدۇقادىر دامولىلام ۋە ئىسلام ئۆلىمالىرىدىن بولغان ئالىمجان ئەلبارۇدىنىڭ كىتابلىرىدىن پارچىلار قاتارلىق دىنىي ئەسەرلەر بېسىلغان، بۇ مەتبەئە ئابدۇقادىر دامولىلام سۈيىقەستىكە ئۇچراش سەۋەبلىك ئىشلىتىشتىن قېلىپ، بۈزۈلۈپ يوقالغان.

2. مىللىي مىخ مەتبەئە: بۇ قەشقەرلىك مۇھەممەد ئاخۇن خەلپىتىم دېگەن كىشىنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، بۇ مەتبەئەنىڭ ھەرپلىرى كەسمە شەكىلدە ياغاچتىن ئويۇلغان، ھەرپ شەكلى قوغۇشۇن ھەرپلەرگە نىسبەتەن سەل قوپالراق بولسىمۇ، سۈپەت جەھەتتە خەتلىرى كۆركەم ۋە ياخشى ئىدى. بۇ مەتبەئە ئۇيغۇر دىنىي جەمئىيىتىگە زور خىزمەت كۆرسەتتى. بولۇپمۇ شىنجاڭ ـ نىڭ قوشنا دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئالاقىسى سۈسلاشقان مەزگىللەردە ئىسلام دىنىدىكىلەرنى دىنىي دەرسلىكلەر بىلەن تەمىنلىدى. بۇ مەتبەئەدە «ھەپتىيەك» زىر ـ زەبەر بەلگىلىرى بىلەن بېسىلىپ، تالىپلار ماتېرىيال بىلەن تەمىنلەنگەن. شۇنىڭدەك ئابدۇقادىر دامولىلامنىڭ «ئاقائىدى زۆرۈرىيە» (زۆرۈر ئەقىدىلەر)،

«ئىبادەتى ئىسلامىيە»... قاتارلىق دىنىي تەلىم كىتابچىلىرى بە-سىلغان.

3. قوغۇشۇن مەتبەئە: بۇ مەتبەئە 1 ـ قېتىم شۇبۇت دىن تارقاتقۇچىلىرى تەرىپىدىن 1905 ـ يىلىدىن كېيىن ياۋروپادىن كەلتۈرۈلگەن، 2 ـ قېتىم 1937 ـ يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت تەرىپىدىن سوۋېت ئىتتىپاقى تەرەپتىن كەلتۈرۈلگەن.

شۇبۇتسىيىنىڭ «سۇبدىش مىسسىئون» مەتبەئەسى قول بە-لەن ئايلاندۇرۇلىدىغان مەتبەئە بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك دەپ ئاي-رىلايتتى، چوڭىدا گېزىتلەرنى باسقىلى بولسا، كىچىكىدە كىشى-لەرنىڭ تالون قاتارلىق بۇيرۇتمىلىرىنى بېسىشقا بولاتتى. ئۇنىڭ ھەرپلىرى ئەرەب يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېزىقى ھەرپلىرى-دىن ئىبارەت ئىدى. بۇ ھەرپلەرمۇ ئىككى خىل بولۇپ، بىرى زىر ـ زەبەرلىرى بار، يەنە بىرى زىر ـ زەبەر بەلگىلىرى يوق ئادەتتىكى ھەرپ ئىدى، بۇمۇ چوڭ ـ كىچىك، ئوتتۇرا دەپ بىرنەچچە خىلغا بۆلۈنەتتى.

شۇبۇت مەتبەئەسى 20 يىللاپ خرىستىئان دىنى تەرغىباتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدى. سانسىزلىغان رىسالىلەر بېسىلىپ خەلقە تارقىتىلدى. نۇرغۇنلىغان كالېندارلار بېسىلىپ سېتىلى-دى، تىجارەتچىلەرنىڭ سودا تالونلىرى بېسىلىپ كىرىم قىلىن-دى. بۇ مەتبەئە 1936 ـ يىلغىچە قەشقەردە چىقىرىلغان گېزىت-لەرنى بېسىپ بېرىپ پايدا تاپتى. بۇ مەتبەئە ھۆكۈمەت تەرەپتىن مۇسادىرە قىلىنغاندىن كېيىنلا ئاندىن قەشقەر شۇبۇتلارنىڭ مەت-بەئەچىلىك جەھەتتىكى ئىقتىسادىي مونوپولىيىسىدىن قۇتۇلدى.

قەشقەردە باسمىدا بېسىلغان گېزىت 1933 ـ يىلدىن باشلاپ خەلق بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

1 ـ قېتىم نەشر قىلىنغان گېزىت «ئەركىن ھايات» گېزى-تى بولۇپ، بۇ قومۇل دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ غەلىبىسى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان، بۇ گېزىت باشتا بىر بەت، كېيىن ئىككى بەت بولۇپ چىقتى. بۇ گېزىتنىڭ مەقسىتى كىشىلەرنى يېڭى ھايات ئۈچۈن ئويغىنىش، بىلىملىك بولۇشنى تەشەببۇس قىلىش ئىدى.

بۇ گېزىت پەقەت ئىككى يېرىم ئايلا نەشر قىلىندى.

2 ـ قېتىم نەشر قىلىنغان گېزىت «شەرقىي تۈركىستان ھا ـ ياتى» ناملىق گېزىت بولۇپ، بۇ گېزىت تۆمۈر شىجاڭ سۈيقەستكە ئۇچراش بىلەن ئەمەلدىن قالغان «ئەركىن ھايات» گېزىتىنىڭ ئور ـ نىنى باسقانىدى. لېكىن بۇ گېزىتمۇ ئۇچ ئايلا ئۆمۈر كۆردى.

شۇ چاغلاردا مۇھەممەت ئىمىن سوپىزادىنىڭ مۇھەررىرلى ـ كىدە « ئىستىقلال» ناملىق ژۇرنالمۇ بىر سان چىقىرىلغانىدى. بۇ ژۇرنال ماجۇڭچىيانىڭ قوشۇنى قەشقەرگە باستۇرۇپ كېلىشى بى ـ لەن ئەمەلدىن قالدى.

3 ـ قېتىم نەشر قىلىنغان گېزىت «يېڭى ھايات» گېزىتى بولۇپ، 1934 ـ يىل 23 ـ ئاۋغۇستتىن باشلاپ قۇتلۇق ھاجى مۇھەررىرلىكىدە چىقىشقا باشلىغان. بۇ گېزىت باشتا ئابدۇكې ـ رىم خان مەخسۇم مۇدىرلىقىدىكى قەشقەر مائارىپ ئىدارىسى تە ـ رىپىدىن ئىئانىگە تايىنىپ چىقىرىلدى، 1936 ـ يىلدىن باشلاپ، قەشقەردە قۇرۇلغان قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر ئۇيۇشما قارىمى ـ قىدا داۋاملىق چىقىرىلدى. ئۇنى 1937 ـ يىلى كىرىشى بىلەن قۇرۇلغان «قەشقەر گېزىتى» ئىدارىسى باشقۇردى.

«يېڭى ھايات» گېزىتى «قەشقەر گېزىتى» ئىدارىسىنىڭ قا ـ رىمىقىغا ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن، يېڭى مەتبەئەدە بېسىلىپ، خەلقنىڭ سۈيۇپ ئوقۇيدىغان گېزىتىگە ئايلىنىپ، تىراژى 27 مىڭدىن ئاشتى. بۇ گېزىت ئۇيغۇر مائارىپىنىڭ كېڭىيىشى ۋە تەرەققىي قىلىشى، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ تۇغۇلۇشى ۋە ئۆسۈشى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشتى.

خەلق ئالقى ـ سەۋىيىسىنىڭ ئۆسۈپ كېتىۋاتقانلىقىنى سەز ـ گەن شېڭ شىسەي 1937 ـ يىلىنىڭ بېشىدىلا بۇ گېزىتنى توخ ـ تىتىۋەتتى.

4 ـ قېتىم چىققان گېزىت «قەشقەر شىنجاڭ گېزىتى» بو ـ لۇپ، بۇ گېزىت نامىنىڭ مەلۇم دەۋرلەردە ئۆزگەرگىنىنى ھېسابـ قا ئالمىغاندا، ئۇزۇن يىل داۋاملاشتى.

شىنجاڭدا تۇنجى مەتبەئە كارخانىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى

پەتتار تۇرسۇن ئىدىقۇتى

شېڭ شىسەي 1933 ـ يىلى ئۇرۇمچىدە «12 ـ ئاپرېل» سىياسىي ئۆزگىرىشىدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ـ ھەربىي ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئۆزىنى شىنجاڭنىڭ دۇبەنى دەپ جاكارلىدى. 1935 ـ يىلى 4 ـ ئايغا كەلگەندە «قۇشنى يەم بىلەن ئالداش، ئادەمنى گەپ بىلەن» دېگەندەك شۇم غەرىزىنى ئىشقا سېلىپ، «ئالتە بۇيۇك سىياسەت» نى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنى ئالداپ، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىۋالدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىپ بىر نەچچە يىل ئۆتمەيلا ھەر قايسى ۋىلايەتلەردە يەنى ئىلى، ئۇرۇمچى، قەشقەر، ئالتايلاردا ئۇيغۇرچە، قازاقچە گېزىتلەرنى نەشر قىلدۇردى. گېزىتكە كېرەكلىك مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئېلىپ كېلىندى. ئىككىنچى قەدەمدە شىنجاڭدىكى پۇل پاخاللىقىنى تىزگىنلەش، مالىيە ـ ئىقتىسادنى ئۆلكە مالىيەسىگە جۇغلاش، ئۆلكىدە بىر تۇتاش پۇل تارقىتىپ، قەشقەر رايونىدىكى «قەشقەر قەغەز پۇلى»، ئىلى رايونىدىكى «ئىلى قەغەز پۇلى»نى ئەمەلدىن قالدۇرۇش پىلانىنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭدا مەخسۇس پۇل، تالون، چەك باسىدىغان مەتبەئە كارخانىسىنى قۇرماقچى بولدى. بۇ مەتبەئە كارخانىسىنى ئۇرۇمچى چوڭ كۆۋرۈكتىكى «فۇمىن» (阜民) توقۇمچىلىق فابرىكىسىنىڭ ئورنىغا سېلىشنى بېكىتتى. «فۇمىن» توقۇمچىلىق فابرىكىسى 1928 ـ

يىللىرى ياڭ زېڭشىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان بولۇپ، 1934 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ما جۇڭيىڭ تەرىپىدىن ئوت قويۇپ ۋەيران قىلىۋېتىلگەن. بۇ فابرىكىنىڭ ئورنى بوش قالغاچقا، شېڭ شىسەي بۇ ئورۇننى تاللاپ مەتبەئە كارخانىسى قۇرۇشقا جىددىي تەييارلىق قىلدى.

شېڭ شىسەي 1936 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن بەش مىليون رۇبلى ئېلىپ، بىر قىسمىنى مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى كىرگۈزۈشكە خىراجەت قىلدى. 1937 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن 1 ـ تۈركۈمده سېتىۋېلىنغان ئۈيغۇرچە، قازاقچە، رۇسچە قوغۇشۇن مىخ هەرپلەر، نابور تىزىش كاسسىلىرى، نابورغا دائىر ماتېرىياللار چۆچەك ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە يەتكۈزۈلدى. 2 ـ تۈركۈمده يەنى 1937 ـ يىلىنىڭ ئاخىرلىرى چوڭ تىپتىكى سۈرەت تارتىش ئاپپاراتى، بەت قاقلاش (قۇرۇتۇش)، بەت يۇيۇش، رەڭ ئايرىش، پۈتۈن تاۋاقلىق رېزىنكە بەتلىك باسما ماشىنىسى، قەغەز پۈل، تالون ـ زايۇملارغا ئاپتوماتىك نومۇر بېسىش ماشىنىسى، پۈتۈن تاۋاقلىق قەغەز كېسىش ماشىنىسى، تۈپلەش ـ پادىيوم قىلىش ماشىنىسى هەم مۇقاۋا، قەغەز پرىسلاش ماشىنىسى، قاتلانغان قەغەزلەرنى تېڭىش ماشىنىلىرى، كىتاب تىكىش، توك چىقىرىش، پار بېرىش ماشىنىلىرى كەلتۈرۈلدى.

بۇ زاۋۇتنىڭ كۆلىمى 24 مىڭ 500 كۋادرات مېتىر بولۇپ، غەربىي شىمال بويىچە كۆلىمى چوڭ، مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرى مۇكەممەل زاۋۇت قىلىش پىلانلانغانىدى. بۇ مۇهىم ۋەزىپىگە شېڭ شىسەي هۆكۈمىتى جۈڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزاسى، شىنجاڭ مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى قويدى. جۇ بىننىڭ ئەسلىي ئىسمى ماۋ زېمىن بولۇپ، شۇ چاغدا جۇ بىن جۇ نازىر دەپ ئاتىلىدىكەن. ماۋ زېمىن قۇرۇلۇۋاتقان باسما زاۋۇتىنى ئۆزى بىۋاسىته تۈتۈپ كۆڭۈل قويۇپ رەهبەرلىك قىلدى. 1938 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ئۇۋانوف، ئا. بۈركىن، زىبكىن قاتارلىق 13 مۇتەخەسسىس، ئىنژېنېر، تېخنىك كەلدى. ماۋ زېمىن ئۇلار

بىلەن باسما زاۋۇتىنىڭ ئىشخانا، ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلىرىنى بەـ خەتەر قۇراشتۇرۇش، تېز پۈتتۈرۈش، تېخنىكا كۆچلىرىنى ۋاقتىدا، يارامليق تەربىيىلەش، ئىلمىي باشقۇرۇش پرىنسىپلىرى ئۇستىدە مەسلىھەتلەشتى. ماۋ زېمىن زاۋۇتقا ئۇرۇمچى شەھىرىدىن ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق 100 ياش ئوقۇغۇچىنى ئىشچىلىققا قوبۇل قىلدى. بۇنىڭغا ئۇلاپلا بۇرۇنقى «فۇمىن» توقۇمىچىلىق فابرىكىسىدا ئىشلىگەن ياش تېخنىك ئىشچىلارنىمۇ ئاز نىسبەتتە قوبۇل قىلدى. ئۇلارنى قىسقا مۇددەت تەربىيىلەپلا ئىش ھالقىلىرىغا تەقسىم قىلدى. مۇشۇ ئاساستا تۇنجى ئەۋلاد مەتبەئە تېخنىكا خادىملىرى قوشۇنى بارلىققا كەلدى. تەربىيىلەنگەن كۇرسانتلار 1938 ـ يىلى ھەرقايسى ئىش ھالقىلىرىدا نەزەرىيەـ نى ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاپ مۇستەقىل مەشغۇلات قىلالايدىغان سەـ ۋىيىگە يەتتى. بۇ يېرىم يىل جەريانىدىكى كۇرسلارغا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىنژېنېر، تېخنىكلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كارخانا باشقۇرۇش، ئىقتىسادىي ئۇنۇم، سەرپىيات ئىلمى باشقۇـ رۇش كۆرسەتكۈچى بويىچە دەرس ئۆتتى.

1938 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى ماۋ زېمىن شىنجاڭ باسما زاۋۇتىنىڭ رەسمىي قۇرۇلغاـ لىقىنى جاكارلاپ لېنتا كەستى. باسما زاۋۇت رەسمىي ئىشقا كىـ رىشكەندىن كېيىن، ئاساسىي ۋەزىپىسىنى شىنجاڭ قەغەز پۇلىنى بېسىش بولدى. 1941 ـ يىلى شېڭ شىسەي «ئىسلاھات» زايۇمىنى بېسىپ تارقاتتى. قەغەز پۇلغا ۋە «ئىسلاھات» زايۇمىغا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە، موڭغۇلچە خەت بېسىلغانىدى. بۇ زاۋۇتتا شىنجاڭ قەـ غەز پۇلىدىن سەككىز خىلى بېسىلغاندىن سىرت، شىنجاڭ ئۆلـ كىلىك «ئىسلاھات» زايۇمىدىن بىر نەچچە خىلى بېسىلدى. شۇ چاغدا زاۋۇت شىنجاڭ مالىيە نازارىتىگە بۈاستە قارايتتى.

1945 ـ يىلى گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەيدىن ھاكىـ مىيەتنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىنمۇ بۇ زاۋۇت يەنىلا يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشۋىقاتىنى، شۇنداقلا جۇڭخۇا مىنگۇنىڭ قەغەز

پۇللىرىنى بېسىپ تۇردى. بۇ 10 يىل (1936 ــ 1945) جەريا-
نىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتەخەسسىس، ئىنژېنېرلىرى يېڭى
مەتبەئەچىلىك ھۇنىرىنى، بولۇپمۇ مىخ مەتبەئە، تەكشى مەتبەئە،
قاتتىق مۇقاۋىلاش، ھەرپ قويۇق قاتارلىق ھۇنەرلىرىنى بىزگە
قالدۇردى. شىنجاڭ باسما زاۋۇتى بوران ـ چاپقۇنلۇق 11 يىلنى
باشتىن كەچۈرگەندىن كېيىن، 1949 ـ يىل 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ
كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئىلكىگە ئۆتتى.

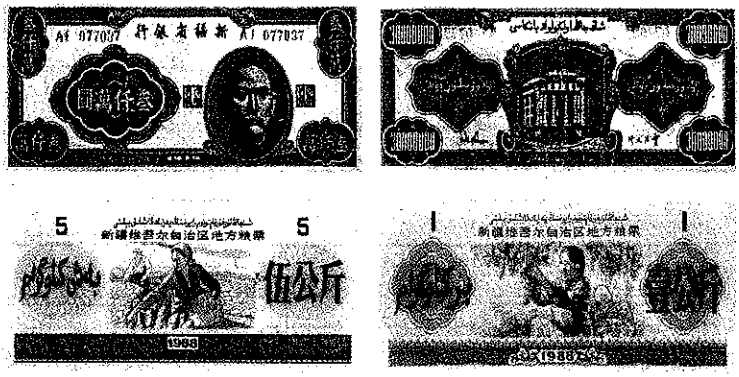
1952 ـ، 1953 ـ يىللىرى شىنجاڭ باسما زاۋۇتى ئاساسلى-
قى كىتاب ـ ژۇرناللارنى بېسىش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى،
ماشىنا ـ ئۇسكۇنە، تېخنىكا، ئىشلەپچىقىرىش، باشقۇرۇشنى دۆ-
لەت نەشرىيات ـ باسما ئورگىنى تىزگىنلىدى. 1953 ـ يىلىدىن
باشلاپ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتىنىڭ قارىمىقىدا بولدى.

1953 ـ يىلى شىنجاڭ باسما زاۋۇتى «ئالغا گېزىتى»، لېچۈن
سانائەت شىركىتى باسما زاۋۇتى (يېڭى باسما زاۋۇتى) بىلەن
بىرلەشتۇرۇلدى، ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 390گە يەتتى. بۇ
زاۋۇتتا شىنجاڭنىڭ ئاشلىق بېلىتى، رەخت بېلىتى، گۆش، شې-
كەر، تاماكا ۋە پاختا بېلەتلىرى يەنە دەپتەر، تالون، چەك، بانكا
ھېسابات دەپتىرى، خەزىنە چېكى قاتارلىقلارمۇ بېسىلدى. بۇ
زاۋۇت شىنجاڭ بويىچە بىردىن بىر نۇقتىلىق مەتبەئە كارخانىسى
بولغاچقا، ھەرخىل نازۇك باسما مەھسۇلاتلىرى ــ داھىيلارنىڭ
سۆرەتلىرى، كىتابلىرى، مەھسۇلات ماركىلىرى مۇشۇ زاۋۇتتا
بېسىلدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە زاۋۇت نامى «قىزىل
قوغدىغۇچىلار» تەرىپىدىن «كونا قالدۇق»، «كونىلىق» دەپ قارا-
لىپ «شىنجاڭ ئىشچى ـ دېھقان ـ ئەسكەرلەر باسما زاۋۇتى» دەپ
ئۆزگەرتىلدى.

1978 ـ يىلى زاۋۇتنىڭ نامى «شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇ-
تى» دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1938 ـ يىلىدىن 1956 ـ يىلغىچە مەد-
بەئە ماشىنا ـ ئۇسكۇنىلىرىنىڭ ھەممىسى چەت ئەلدىن كىرگۈ-

زۇلگەنىدى. 1960 ـ يىللاردىن كېيىن دۆلىتىمىز «ئۆز كۈچىگە تايىنىش» دېگەن چاقىرىقنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، مەتبەئە ماشىنا ـ ئۈسكۈنىلەرنى ئۆزى ياساپ، ئۆزىنى ئۆزى تەمىنلەيدىغان سەۋىيىگە يەتكەندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدە ياسالغان ئۈسكۈنىلەر ئىشلىتىلدى.

مەزكۇر زاۋۇتتا بېسىلغان ئۆلكە پۇلى ۋە ئاشلىق بىلىتى

1984 ـ يىلى گوۋۇيۈەن ۋە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ مەتبەئەچىلىك ھۈنەر ـ سەنئىتىنى يۈكسەلدۈرۈش ئۈچۈن كۆپلىگەن مەبلەغ ئاجرىتىپ، خەلقئارادا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ھېيدىلبېرگ رەڭلىك باسما ماشىنىسى (گېرمانىيە)، رەڭ ئايرىش ماشىنىسى (ياپونىيە)، لازىر نۇرلۇق نابور تىزىش ماشىنىسى ـــ لىنوتىپ (ئەنگلىيە)، موللېرمارتىن (شۋېيتسارىيە)، فوتونابور (دۆلىتىمىزدە ئىشلەنگەن) قاتارلىقلار ۋە بەت قاتلاش، مۇقاۋىلاش، كېسىش، تۈپلەش، تىكىش، يىلىملاش بىر گەۋدە قىلىنغان تۈپلەش ماشىنىسى قاتارلىقلارنى كىرگۈزدى،

شىنخۇا باسما زاۋۇتى كۆپ مىللەت توپلاشقان، كۆپ خىل تىلدا كىتاب ـ ژۇرنال باسىدىغان زاۋۇت، نۆۋەتتە زاۋۇتنىڭ

ئىشچى ـ خىزمەتچىسى 1206گە يەتتى، بۇنىڭ ئىچىدە ئىشلەۋاتقانلار 566، دەم ئېلىشقا چىققانلار 640. ھازىر شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا ئۇيغۇرچە، قازاقچە، قىرغىزچە، موڭغۇلچە، شىبەچە ھەم خەنزۇچىدىن ئىبارەت ئالتە خىل يېزىقتا كىتاب ـ ژۇرنال بېسىلىدۇ. ئۇنىڭ ئىش مەنبەسى تولۇق بولۇپ، دەرسلىكلەرنىڭ 85%نى، ھەرقايسى نەشرىياتلارنىڭ، بانكىلارنىڭ، شىركەتلەرنىڭ، شەخسلەرنىڭ ھەرخىل زاكازلىرىنى باسىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇستەقىل دۆلەتلەرنىڭ كىتاب ـ ژۇرناللىرىنى ۋاكالىتەن بېسىپ بېرىشنىمۇ ئۇستىگە ئالغان. شۇڭا بۇ مەتبەئە كارخانىسى دۆلەت دەرىجىلىك نۇقتىلىق كارخانا ھەمدە غەربىي شىمالدىكى بەش ئۆلكە بويىچە مۇئەسسەسىلىرى تولۇق، يۇرۇشلەشكەن، زامانىۋىلاشقان مەتبەئە كارخانىسى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار:

1. «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى»، 6 ـ سان، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1982 ـ يىل نەشرى.

2. شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىنىڭ 50 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن تۈزۈلگەن خەنزۇچە ئىچكى ماتېرىيال. 1988 ـ يىل.

قەشقەردە تۇنجى قېتىم سىزىلغان خەرىتە

ئوسمان مۇھەممەدى قاراقۇتلۇق

1960 ـ يىللىرى قەشقەر شەھىرىنىڭ چاسا رايونىغا قاراشلىق ئەلگەكچى كوچىسىدا ئەھمەد ئاخۇن ئاتىنىڭ ئۆيىدە ئولتۇرغانىدۇق (ھازىرقى 248 ـ نومۇرلۇق ئۆي). ئۆينىڭ ئاستى ئامبار بولۇپ، يار (ئارايار) لېۋىگە ناھايىتى پۇختا قەلىپ سېلىنغانىدى. مېھمانخانا ئۆينىڭ دېرىزىسى جەنۇبقا (ئارا-يار يولى تەرەپكە) قارىغاچقا، ئۆي ئىچى ناھايىتى يورۇق ئىدى. ئۆينىڭ شىمال تېمىغا دۇنيا خەرىتىسى سىزىلغان بولۇپ، بىر بۇرجىكىگە يوغان قىلىپ «1918» دېگەن رەقەم يېزىلغانىدى. بۇ رەڭلىك خەرىتە بولۇپ، تەخمىنەن بىر كۋادرات مېتىرچە كەلەتتى. كېيىن ئۆينىڭ ئوتتۇرىسىدىن تام توسۇلۇپ، خەرىتە سىزىلغان ئورۇننىڭ ئاستىدىن تامنى تېشىپ كىچىك ئىشىك ئېچىلغانىدى. بىز بۇ ئۆيگە شۇ ئىشىكتىن كىرىپ ـ چىققاچقا، خەرىتىنى دائىم كۆرۈپ تۇراتتۇق. ھازىرغىچە شۇ خەرىتىدىكى مسكو، (موسكۋا) پېكىن، (بېيجىڭ) كاشغر (قەشقەر)... دېگەن خەتلەر يادىمدا ئېنىق تۇرۇپتۇ. شۇ مەزگىللەردە مەن قەشقەر ئۇيغۇر تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپتە، سىڭلىم تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپتە ئوقۇيتتۇق. دەم ئېلىش كۈنلىرى بىز خەرىتىدىن شەھەر ناملىرىنى تېپىپ ئوينايتتۇق (بۇ بىز ئۈچۈن تولىمۇ قىزىقارلىق ۋە ئەقىل سىنايدىغان ئويۇن ئىدى). ھويلىدىكى تاملارغا ھەر خىل ئەقلىيە سۆزلىرىنى ھۆسنىخەتچىلەپ يازاتتۇق. شۇ چاغدا ئۆي ئىگىسىنىڭ تېببىي تېخنىكۇمدا ئوقۇۋاتقان قىزى نۇرگۈل بۇلارنى كۆرگەن ئىدى (نۇرگۈل خانىم چاسا دوختۇرخانىدا دوختۇر بولۇپ ئىشلىگەن، ھازىر دەم ئې-

لىشقا چىقتى).

1990 ـ يىللىرى مەن تارىخچى مۇھەممەد ئىمىن قۇربان-نىڭ «قەشقەردىكى يادىكارلىقلاردىن تەرمىلەر» دېگەن كىتابىدا-كى «قەشقەردىكى تۇنجى خەرىتە» دېگەن ماقالىسىنى ئوقۇپ، ئوتتۇرا مەكتەپتىكى چېغىمدا نۇرگۈل خانىمنىڭ ئۆيىدە شەھەر ناملىرىنى تېپىپ ئويۇن ئويناپىدىغان ھېلىقى تامدىكى خەرىتە ئېسىمگە كەلدى. شۇنىڭ بىلەن مەن نۇرگۈل خانىم بىلەن كۆ-رۈشۈپ، ئۇلارنىڭ ئۆيىدىكى تامغا سىزىلغان ھېلىقى خەرىتە-نىڭ بار ـ يوقلۇقىنى سوردىم. ئۇ ناھايىتى ئەپسۇسلىنىپ: ـ ھەي، ئۇ خەرىتىنىڭ قىممەتلىك ئاسارئەتىقە ئىكەنلىكىنى بىل-مەپتىمىز، كېيىن مۇشۇ ئۆيدە ئولتۇرغان كىشىلەر شۇ تامنىڭ خەرىتە بار ئورنىغا ئىشىك ئاچقاندا خەرىتە بۇزۇۋېتىلىپتۇ، ـــ دېدى.

بۇ گەپنى ئاڭلاپ مەنمۇ تەسۈرلىگۈسىز دەرىجىدە ئەپ-سۇسلاندىم. 1918 ـ يىلى سېلىنغان بۇ ئىمارەت ئۇيغۇر ئۇس-تاملارنىڭ بىناكارلىق ھۈنەر ـ سەنئىتىنى نامايان قىلىپ ھا-زىرغىچە مۇكەممەل ساقلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما شۇ دەۋردە نامەلۇم سەنئەتكارلىرىمىز تەرىپىدىن سىزىپ قالدۇرۇل-غان بۇ بىباھا مەدەنىي مىراس خەلقىمىزنىڭ نادانلىقى تۈپەيلە-دىن بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ يوقالغان.

ئەينى چاغدا تامغا سىزىلغان شۇ رەڭلىك خەرىتە بۈيۈك ئالىم مەھمۇد كاشغەرىينىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى»دىكى خەرە-تىسىدىن 900 يىل كېيىن سىزىلغان بولسىمۇ، ئەمما 1933 ـ يىلى تاتار ئالىم ئەھمەت فەرىد ئاببباس تەرىپىدىن قەشقەر دوتەي يامۇلىنىڭ ئالدىدىكى تامغا سىزىلغان، داڭلىق سىرچى ـ نەق-قاش نامانخان ئۇستام رەڭ بەرگەن خەرىتىدىن 15 يىل بۇرۇن سىزىلغان، شۇنداقلا تەرەققىيپەرۋەر، بىلىملىك ئەجدادلىرىمىز-نىڭ ئېسىل مەدەنىيەتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەنلىكىنىڭ نامـا-يەندىسى ئىدى.

ئەلگەكچى كوچىسىدىكى بۇ ئۆينى مەرىپەتپەرۋەر، غايىلىك

سودىگەر ئابدۇرېھىم مامۇت (1880 ـ 1918) سالدۇرغان، ئۇ ئەھمەت ئاخۇن ئاتىنىڭ ئاكىسى ئىدى. ئابدۇرېھىم مامۇت قەشقەردىكى ئاتاقلىق ئالتۇن سودىگىرى بولۇپ، ئېينى دەۋردىكى نىسبەتەن مەلۇماتلىق، يېڭىلىقنى قوللايدىغان، ئىلغار غايىلىك ياش بايلاردىن ئىدى. ئۇ «سەررراپ» دېگەن نام بىلەن خەلققە تونۇلغان. ئېينى چاغدا مائارىپ، مەدرىسە ـ مەسچىت، يول، كۆۋرۈك قۇرۇلۇشلىرىغا ۋە خەيرى ـ ساخاۋەت ئىشلىرىغا يارەم قىلغان. ئۇنىڭ خېلى كۆپ ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرى بالدۇر كەلگەن ئەجەل سەۋەبىدىن ۋۇجۇتقا چىقماي قالغان.

ئابدۇرېھىم سەررراپ 1918 ـ يىلى ئەلگەكچى كوچىسىدىكى ئىمارىتىنى پۈتتۈرۈپ بولۇپ، تۆشۈك دەرۋازىسىدىكى مەسچىتنى سالدۇرۇۋاتقان چاغدا بەختكە قارشى قازا قىلىدۇ. ئۇ ئاغرىپ قېلىپ شۇ چاغدا قەشقەردە تۇرۇۋاتقان شۆبەت دوختۇرىغا كۆرسىتىلگەندە، دوختۇر تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ بىرەر نەرسىدىن زەھەرلەنگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بەزىبىر ئىچى يامان، قورسىقى تار، كۆرەلمەس ھەسەتخور بايلار ئۇنى مېھماندارچىلىققا چاقىرىپ، تامىقىغا زەھەر سېلىپ بەرگەنمىش.

چىن دوستلۇقنىڭ يالدامىسى

مەھمۇد زەيدى

لۇتپۇللا مۇتەللىپ 1941 ـ يىلى سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرىدىن تەركىب تاپقان بىر گۇرۇپپا ئېكسپېدىتسىيە خادىملىرى غا جەنۇبىي شىنجاڭ دالىلىرىدا رۇسچە تەرجىمان بولغانىدى. شۇ جەريانىدا رۇس مۇتەخەسسىسلىرى بىلەن، بولۇپمۇ قىرغىز يىگىتى ئاقيول بىلەن يېقىن دوست بولۇشقان.

سەپەردىكى چىن دوستلۇق

قىرغىز يىگىت ئاقيول جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، تاشقورغان، يەكەن، خوتەنلەرنىڭ يېزا ـ قىشلاقلىرىدا ئىلمىي تەكشۈرۈشتە بولغان بۇ گۇرۇپپىغا يول باشلاپ ماڭغان. ئۇ لۇتپۇللا بىلەن تەڭ دېمەتلىك ئىدى. شۇ قېتىمقى سەپەر ناھايىتى جاپالىق بولۇپ، تاغ يوللىرى ۋە يېزا ـ قىشلاقلاردا ئات ـ ئۇلاغلىقلا يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇ چاغدا شەرت ـ شارائىت بەك ناچار بولغاچقا، ئوزۇق ـ تۇلۇك ۋە يېپىنچىلارنى بىللە ئېلىپ يۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. قونالغۇدا كەچلىكى شامنىڭ يورۇقىدىن پايدىلىنىلاتتى.

1941 ـ يىلى 7 ـ ئايلاردا بۇ گۇرۇپپا قەشقەردىن پامىر ئېگىزلىكىگە سەپەر قىلىدۇ. گۇرۇپپا قەشقەردىكى قىرغىز ئۇيۇشمىسىدا تۇرغان چاغدا لۇتپۇللا قىرغىز يىگىت ئاقيول بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ بىلەن پاتلا چىقىشىپ قالىدۇ، گۇرۇپپا يول باشلىغۇچىغا مۇھتاج ئىدى. لۇتپۇللانىڭ تەسىرى بىلەن ھېلىقى قىرغىز يىگىت بۇ جاپالىق سەپەردە يول باشلاپ مېڭىشقا رازى بولىدۇ. ئۇلار تاشقورغان، قىزىلتاغ، قوشراپ، يەكەن قا-

تارلىق جايلاردىن ئۆتۈپ، تاكى خوتەندىكى يۇرۇڭقاش دەرياسى-
نىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا جايلاشقان قاراڭغۇ تاغ ئەتراپىغىچە بارد-
ۇ، بۇ جەريانىدا گۇرۇپپىدىكىلەر ئويۇن - چاقچاق بىلەن كۈن
ئۆتكۈزىدۇ. بولۇپمۇ لۇتپۇللا بىلەن ئاقيول ئىككەيلەن سەپەردە
بىللە يېتىپ - قوپۇش، غىزادا بىللە بولۇش جەريانىدا سىردد-
شىپ، چىن دوستلاردىن بولۇپ قالىدۇ، ئۇزۇن يولدا دوستلار
ناخشا، چۆچەك، ھېكايىلەرنى ئېيتىشىدۇ. دوستلۇق بۇ زېرد-
كىشلىك، ئۇزۇن يولنى قىسقارتىدۇ، سەپەردە لۇتپۇللا قولىغا
قەلەم ئېلىپ خاتىرە دەپتىرىگە تەسىراتىنى ۋە شېئىرلارنى يا-
زىدۇ، چالا ساۋات ئاقيولغا خەت ئۆگىتىپ، ساۋاتىنى چىقىرد-
ۇ. ئاقيول لۇتپۇللانىڭ يازغان شېئىرلىرىنى كۆچۈرۈپ چىقد-
ۇ ھەم ھەۋەس بىلەن ئوقۇپ يادلايدۇ. ئۇلار يول ماڭغاچ نۆۋەت
بىلەن شېئىر دېكلاماتسىيە قىلىشىدۇ. ئاقيول بىر تەرەپتىن بۇ
شېئىرلارنى ساۋات چىقىرىش دەرسلىكى قىلسا، يەنە بىر تەرەپ-
تىن بۇ شېئىرلار ئارقىلىق ئۆزىنى بەدئىي جەھەتتىن تەربە-
يىلەپ ئىلغار ئىدىيە بىلەن قوراللاندۇرىدۇ. ئۇ كۆچۈرۈپ بىر
دەپتەرنى توشقۇزىدۇ. ئاقيول بۇ دەپتىرىنى 40 نەچچە يىل
ئاۋايلاپ ساقلاپ كەلگەن.

قايتا تۇغۇلغان مۇتەللىپ

ئەقىدە - ئېتىقاد كىشى ھەربىتىگە يېتەكچىلىك قىلغۇ-
چى خورىماس كۈچتۇر (خاتىرە دەپتىرىمدىن).

1941 - يىلى 10 - ئاينىڭ ئاخىرى شۇنىرغانلىق بىر
كەچلىكى گۇرۇپپا ئەزالىرى ئۆز ئىشىنى يېغىشتۇرۇشقا مەج-
بۇر بولدى، چۈنكى شۇ كۈنى ئالاقىچى دەرھال ئىشنى توختد-
تىپ ئۇرۇمچىگە قايتىش توغرىسىدىكى بۇيرۇقنى ئېلىپ كەل-
گەنىدى. گۇرۇپپا بۇ جىددىي بۇيرۇقتىن خەۋەر تېپىپ، يۇرۇڭ-
قاش دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى قاراڭغۇ تاغ رايونىدىن
يولغا چىقىپ، 11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قەشقەرگە قايتىپ

كېلىدۇ ۋە بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرماي ئۇرۇمچىگە يولغا چىقىدۇ. بۇ ئارىلىقتا يول باشلىغۇچى ئاقيولمۇ ئەسلىدىكى جايى — سۇباش دېگەن يەرگە قايتماقچى بولىدۇ. لېكىن بىر - بىرىگە ئىجىل بولۇپ قالغان دوستلارنىڭ ئايرىلىشقا كۆڭلى ئۇنمايدۇ، لۇتپۇللا بۇ دوستىنى كۆكئېرىق يېزىسىنىڭ چېتىگىچە ئۇزىتىپ بارىدۇ، خوشلىشىش ۋاقتىدا ئۇ مۇنۇ سۆزلەرنى قىلىدۇ:

— دوستۇم، سەن بىزنىڭ نېمە ئۈچۈن ئىشنى مۇنچىۋالا تېز يېغىشتۇرغىنىمىزنىڭ سەۋەبىنى بىلەمسەن؟ ھازىر نېمىس فاشىستلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ، دۇنيادىكى ئاساسىي يۇزلىنىش — فاشىزمغا قارشى تۇرۇش. مەيلى بىز ھازىر ۋە ياكى كېيىن بولسۇن ھامىنى جەڭگە قاتناشمايمىز. بەلكىم ئۆلكىمىزدىمۇ ھۆرلۈك، ئەركىنلىك ئۈچۈن جەڭ، چېلىشلار ئەۋجىگە چىقار، قايسىدۇر بىرلىرىمىز بۇ ئۇرۇشلاردا غەلبە قىلىپ، قايسىدۇر بىرلىرىمىز قۇربان بولۇپ كېتىشىمىز مۇمكىن. مۇبادا ئەھۋال شۇنداق بولۇپ قالسا، ھايات قالغىنىمىز، كېيىنچە بالىلىرىمىزغا تارىخىمىزنى ئەسلىتىش يۇزىسىدىن قۇربان بولۇپ كەتكىنىمىزنىڭ ئىسمىنى قويۇپ قويايلى، بۇ دوستلۇقىمىزنىڭ يادنامىسى بولۇپ قالسۇن...

ئادەمنىڭ ياشلىقىدا ئېرىشكەن چوڭقۇر تەسىراتلار ئۆمرىدىنىڭ ئاخىرىغىچە تەسىرىنى يوقاتمايدۇ، بىرەر ياخشى كىتاب، بىرەر ياخشى ئادەمنىڭ بەرگەن تەسىرى كىشى ئۆمرىدە ئاجايىپ رول ئويناپدۇ، ئاقيول ئەخلاق - پەزىلەتتە لۇتپۇللانىڭ تەسىرىگە چوڭقۇر ئۇچرىغاندى. 1944 - يىلى نىلقىدا پارتىلىغان ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كېڭىيىپ، 1945 - يىلى پامىر ئېگىز-لىكىگە تۇتاشقاندا، ئاقيول خەلق قوراللىق قوزغىلىڭىغا ئاكتىپ قاتنىشىپ، ئۆزىنىڭ جۇشقۇن روھىنى نامايان قىلىدۇ. ۋەزىيەت تېز ئۆزگىرىپ، ئاقسۇدا قىزىل كۇچىلەر بىلەن ئاقلار گىرەلىشىپ جەڭ بولغان پەيتلەردە ئاقيولمۇ ناھايىتى جىددىيلىشىدۇ، كېيىن ئۇ لۇتپۇللانىڭ قولىغا ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلاپ چەكسىز قايغۇرىدۇ. ئۇ 1945 - يىل 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى گومىنداڭ

جاللاتلىرىنىڭ لۇتپۇللانى ۋەھشىيلەرچە ئۆلتۈرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندا قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە دۇشمەنلەردىن چوقۇم قەسەس ئېلىشقا بەل باغلايدۇ. ئۇ قايغۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، لۇتپۇللاچە قەھرىمانلىق بىلەن قەشقەردە ياشلارنى ھەربىكەتلەندۇرىدۇ ۋە ئۇلارنى قوراللىق قوزغىلاڭغا تەشكىللەشتە ئاكتىپ رول ئوينايدۇ. ئۇ 1946 - يىلى ئەتىيازدا باتالىئون كوماندىرى بولىدۇ. 1946 - يىلدىكى گومىنداڭ مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇچ ۋىلايەت ھۆكۈمىتى سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ ئىمزالىغان «11 ماددىلىق بىتىم» نىڭ تەسىرىدە پۈتكۈل شىنجاڭدا دېموكراتىك سايلام ھەربىكىتى ئېلىپ بېرىلىدۇ. مانا شۇ مەزگىلدە ئاقيولمۇ ئاكتىپ تەشۋىقات خىزمىتىدە رول ئوينايدۇ. ئەمما جەنۇبىي شىنجاڭدا بۇ پائالىيەت گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ «11 ماددىلىق بىتىم» نى يىرتىپ تاشلاپ، ئۇچۇقتىن - ئوچۇق ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي تەرەپدارلىرىنى تۇتقۇن قىلىدۇ. مۇشۇ مەزگىلدە قەشقەردە ئاقيولمۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ تۇرمىگە تاشلىنىدۇ. ئۇ تۇرمىدە قاتتىق قىيىن - قىستاقلارغا دۇچ كەلسىمۇ، جەسۇرانە ئىرادىسىنى يوقاتمايدۇ. ئۇ دۇشمەنلىكى قاتتىق - يۇمشاق قىيناشلىرىغا بەرداشلىق بېرىپ، 1949 - يىلى 4 - ئايدا تۇرمىدىن چىقىدۇ.

ئاقيول 1951 - يىلى لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ نامىدىكى «يىللارغا جاۋاب» ناملىق شېئىرلار توپلىمىنى كۆرۈپ قالىدۇ، ئۇنىڭغا بۇ شېئىر ئاجايىپ مۆجىزىدەك تۇيۇلىدۇ (بۇ كىتابچىنى سوۋېت يازغۇچىسى ھەسەنوف ئالمۇتا شەھىرىدە «يېڭى ھايات» نەشرىياتىدا ئۇيغۇر يېزىقىدا نەشر قىلدۇرۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتىپ بەرگەن. بۇ يىللاردا مەكتەپلەرنىڭ دەرسلىكى سوۋېت ئۇيغۇر نەشرىياتلىرى تەرىپىدىن تەييارلىنىپ شىنجاڭغا يارەم قىلىناتتى).

لۇتپۇللا مۇتەللىپنى كېچە - كۈندۈز ياد ئېتىپ كېلىۋاتقان ئاقيول شۇ مەزگىلدە ھاياجان ئىچىدە ئاقسۇغا كېلىدۇ ۋە

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ قەبرىسىنى ئىزدەيدۇ، قەتلى قىلىنغانلار-نىڭ قەبرىگاھىدا ئۇزاق سۈكۈتتە تۇرىدۇ ۋە لۇتپۇللانىڭ قەبرىسى بېشىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قۇرئان تىلاۋەت قىلىدۇ. ئۇ «مەرھۇم دوستۇم لۇتپۇللا، سېنىڭ غايەڭ يولىدا كۈرەش قىلىمەن» دېگەنلەرنى كۆڭلىدىن ئۆتكۈزۈپ بۇ يەردىن ئايرىلىدۇ.

1955 ـ يىلى 9 ـ ئايدا لۇتپۇللانىڭ ۋاپات بولغانلىقىنىڭ 10 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن «تارىم» ژۇرنىلىدا مەخسۇس ماقالە بېسىلىدۇ. گېزىت ـ ژۇرناللاردا شائىرنىڭ «يىللارغا جاۋاب»، «يانار تاغلار»، «ماي ـ كۈرەشچان ئاي» ھەمدە «پادىشاھ سامورايلىرى ئېغىر ھالسىرايدۇ» قاتارلىق ئەسەرلىرى ئېلان قىلىنىدۇ. ئاقيولنىڭ كۆڭلىدە چوڭقۇر ھاياجان ۋە ئومىدۋارلىق دولقۇنلايدۇ. شۇ چاغلاردا ئۇ ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولۇپ، رەپىقىسى ئوغۇل تۇغىدۇ، ئاقيول خۇشاللىقىدىن قىنى ـ قىنىغا پاتماي قالىدۇ، نەتىجىدە «لۇتپۇللا!» دەپ ۋارقىرايدۇ، ئۆتكەن يىللارنى، لۇتپۇللا بىلەن بىرگە ئۆتكەن كۈنلەرنى ئەسلەيدۇ، ۋەدىلىرى كۆز ئالدىدىن بىرمۇ ـ بىر ئۆتىدۇ، ئاخىرى ئوغلىغا «مۇتەللىپ» دەپ ئىسىم قويىدۇ.

قىرغىزلاردىن چىققان بۇ جەسۇر ئوغلان ئاقيول بىلىم ئېلىشنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەچكە، ئوغلىنى مەكتەپكە ئاپىرىپ بېرىدۇ. مۇتەللىپمۇ مەكتەپتە ياخشى ئوقۇيدۇ. 1984 ـ يىلى «قەشقەر گېزىتى»دە قىرغىز ئوغلى مۇتەللىپنىڭ يېزىلىق ھۆكۈمەتنىڭ پوچتا پونكىتىدا ئىشلەپ ئامانلىقنى قىزغىن مەدھىيىلىشىگە ئېرىشكەنلىكى خەۋەر قىلىنىدۇ.

پارتىيە 11 ـ نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىنىڭ پاھار شامىلى كىشىلەرنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى قاتقان مۇزلارنى ئېرىتتى. ئۇزاقتىن كۆمۈلۈپ قالغان دوستلۇق بۇلاقلىرىنىڭ كۆزى ئېچىلغاندەك، ئاقيولنىڭ قەلبىدە ئۇزۇن يىللاردىن پىنھان تۇرۇۋاتقان دوستلۇق تۈيغۇلىرى فونتاندەك ئېتىلىپ چىقىشقا باشلىدى. 1982 ـ يىل 12 ـ

ئاينىڭ بىر كۈنى ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتىنىڭ خادىمى ئابلىمىت ئىمىن ئۈنگدىن هايات سەرگۈزەشتىلىرىنى سۆزلەپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. 60 ياشلار چامىسىدىكى ئاقيول لۇتپۇللا مۇتەللىپنى تىلغا ئېلىپ هاياجان ئىچىده ئۈنىڭ بىلەن بىللە ئۆتكەن كۈنلىرىنى ئەسلەيدۇ، ئۈنىڭ ياش چاغلىرىدا يادلىۋالغان شېئىرلىرى خۇددى تاشقا مۆهۈر باسقاندەك قەلبىنىڭ چوڭقۇر قاتلىرىدا نەقىشلەنگەنىدى. ئاقيول ئاكا شۇ چاغدا 11 پارچە شېئىرىنى يادلاپ بەرگەن، ئۈنىڭ تەپسىلىي جەريانى 1984 ـ يىلى «قەشقەر گېزىتى» دە تونۇشتۇرۇلغانىدى، شۇڭا بۇ يەردە تەپسىلىي توختالماي بۇ شېئىرلارنى بەردۇق.

لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ يېڭىدىن تېپىلغان شېئىرلىرى

تەييارلان ئوغلانلار

تۇنلەر ئاخىرىنى تاڭغا ئۇلاشقا،
زۇلمەت ئۇلىنى دائىم كولاشقا.
تەييارلان ئوغلانلار يەڭلەرنى تۇرۇپ،
تەييارلان، فرونتلاردا،
قىزىتىپ جەڭلەرنى،
هۇررا توۋلاشقا.

داۋانلار ئاشمەن

داۋانلار ئاشمەن توختىمايلا چۈنكى،
داۋانلار ئاشمىسا، مەنزىل كۆرۈنمەس.
چىقمىسا بىر بوران، سۇرۇلۇپ بۇلۇت،
ئارقىدىن ئىللىق ئاپتاپ كۆرۈنمەس.

راۋابىڭنى يېڭى مۇقامغا چال

راۋابىڭنى يېڭى مۇقامغا سازلىمىساڭ،
كونا مۇقامىڭ، دوستۇم، قۇلاققا ياقماس.
باغ ياساپ گۈللەر تېرىپ كۆكەرتمىسەڭ،
قاقشال باغدا بۇلبۇللار قانات قاقماس.

«ئاھ، داد» ئېيتىش ئۆتمۈشنىڭ مىراسى ئۇ،
بۇ مىراستىن ھېچكىم ئۇلۇشمۇ ئالماس.
كۈرەش بىلەن ئالغا چاماش چېغى بۇ،
كۈرەشچانلار فرونتنىڭ ئارقىدا قالماس.

ئېھ، دوستۇم، داتلىما، ئۇمىدلىك بول،
ئۇمىدسىزدىن ئەجدادى ھەم خۇشال بولماس.
ئالغا ئاتلا، تىرمىشىپ، توسقۇنلارنى يار،
شۇندا قىلغان ئارمانلىرىڭ يەردە قالماس.

يۈرەكلىك بول، يېڭىلىقلار يارات تىنماي،
قورقۇنچاقلار يېڭى ئىشقا قول سالالماس.
يېڭى ئىشلار كۈشەندىلىرى توسۇپ ھەرگىز،
بۇ سەپەردىن ئارقىمىزغا ياندۇرالماس.

قىپقىزىل گۈللەرگە تولسا يەر ـ جاھان

جەنۇبتىن، شىمالدىن تەڭ چىقسا بوران،
ۋەتىنىم ئۈستىدىن تارقىسا تۇمان.
ئارقىدىن كۆرسەتسە قۇياش ھۆسنىنى،
يايرىسا تۇنجۇقۇپ ياتقان ھەر بىر جان.

ياۋۇزلار تەختىنى چاقساق «ھۇررا» دەپ،
قىپقىزىل گۈللەرگە تولسا يەر ـ جاھان.

كۆرەش مۇشكۈل

كۆرەش مۇشكۈل ھەر قەدەمدە،
ئۇنىڭ مىڭ بىر داۋانى بار.
ئوڭۇشلۇق ئەمەس ئەسلا،
بوران ـ چاپقۇن، تۇمانى بار.

ئۇلۇغ ئىستەك

مېنىڭ قەلبىمدە بىر ئىستەك،
خەلقىمنىڭ بەختىچۈن ئىشلەش.
كۆرەشتە تاڭ ۋەسلىگە يەتسەم،
بەختىنىڭ قەنتىنى چىشلەش.

ئېيتقىنا، سەندىن سوراي

ئەي ھېمىت ساي، كەڭرى ساي،
سەندىن ئۆتكەنلەر تالاي.
قاقشىدى قانچىلار سەندە،
قانچىلار سالدى ساراي.

تۇرمىدى ئۇزاق سارايلار،
يېغىلار بولغاچ تالاي.
ئېيتقىنا، كىم ماختىدى، كىم تىللىدى؟
مەن بۇگۈن سەندىن سوراي.

كەلگەندە شۇندا بىر زامان

جەڭ قىلىپ ئاشسام داۋان،
يولۇمدا گۈل بولسا قاۋان.
كۈلسەم قاھ ـ قاھلاپ دوستلار بىلەن،
كەلگەندە شۇنداق بىر زامان.

چېچەكتى*

چېچەكتىدەك مۇنداق داۋان كۆرگىنىم يوق،
يامىشىشتىن قورقۇپ خىيال سۈرگىنىم يوق.
مەيلى ھاۋا شالاڭ بولسۇن، ياكى تۈتەك،
ئازابلىنىپ، ۋايساپ قاپاق تۈرگىنىم يوق.
ئەجەل يېتىپ بۇ يەردە ھەم ئۆلگىنىم يوق.

پارچىلار

كېلىڭلار، دوستلار ئويناپلى،
جەڭلەرگە بەل باغلايلى.
شېھىتلەر روھى خۇش بولسۇن،
ياۋۇزلار باغرىنى داغلايلى.

* * *

جەڭگە مىنگەن ئاتلارنىڭ،
ئوڭ يېنىدا تامغىسى.

* چېچەكتى ـــ تاشقۇرغان بىلەن چارلۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىز بىر داۋاننىڭ نامى.

قوشاق قېتىم يىغلايدۇ،
شېھىتلەرنىڭ ئانىسى.

* * *

بىلگىنكى دوستۇم، بۇ بىر ھەقىقەت،
سەۋەبسىز بولمىسا مۇھەببەت ـ نەپرەت.

1941 ـ يىل 6 ـــ 11 ـ ئايلار

جەڭگاهتا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىم

شەمسدىن سوپىيېۋ

مەن 1944 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى 17 يېشىمدا مىللىي ئارمىيىگە كىرىپ، ھەربىي مەكتەپ، كەڭسەي، سىتەي، ئوتەي، بورتالا، بۇرچىن، كونا شخۇ، يېڭى شخۇلارنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتىم. بۇ جەريانىدىكى بەزى كەچۈرمىشلىرىمنى قىسقىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

ھەربىي ئۇرۇش

1944 ـ يىل 11 ـ ئاينىڭ 7 ـ، 8 ـ كۈنلىرى قوزغىلاڭ چىلار غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئازاد قىلدى. دۇشمەن قوشۇنى ھەربىي، ئايرودروم، لياڭشياڭ بۇتخانىسى قاتارلىق جايلارغا چېكىنىپ مۇداپىئەدە تۇردى. بۇ چاغ قوزغىلاڭچى قوشۇن پارتىزانلىق ھالەتتىن مۇنتىزىملىشىشقا ئۆتۈۋاتقان چاغ ئىدى.

1945 ـ يىلى 1 ـ ئايدا مىللىي ئارمىيە قوماندانلىق شتابى ھەربىي دۇشمەننى يوقىتىش ئۈچۈن، پارتىزان ئەترەتلىرىگە ۋەزىپە تاپشۇردى. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز: بايكۆل ئەتراپىدىكى دۇشمەن ھەربىي كۈچىنى كۆزىتىپ، دۇشمەن ئەھۋالىدىن قوماندانلىق شتابىغا دوكلات يوللاش ۋە يۇقىرىنىڭ يولىيورۇقىنى تۇۋۇنگە يەتكۈزۈش، جەڭ سىگنالى بېرىلگەن ھامان بايكۆل تەرەپتىكى پوتەينى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش ئىدى. بىز بۇيرۇقنا بىنائەن، كۆرىستىلگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپ، دۇشمەن ئەھۋالىنى كۆزەتكەچ، ئەتراپىنىڭ يەر شەكلىنى ئىگىلەپ، ھۇجۇم سىگنالى بېرىلگەن ھامان دۇشمەن پوتىسىنى ھۇجۇم بىلەن ئېلىش پىلانىنى مۇھاكىمە قىلدۇق. بىزنىڭ ئوتدېلىنىيىمىزدىكى جەڭچىلەرنىڭ

روهی ئۇستۇن ئىدى. ھۇجۇم سىگنالى بېرىلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتۇق.

1945 ـ يىل 1 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى سەھەردە ھەرەمباغقا ھۇجۇم قىلىش سىگنالى بېرىلدى. ئوتدېلىنىيە كوماندىرىمىز دەرھال يىغىلىش بۇيرۇقى بەردى، بىز دەرھال تىزىلدۇق. كوماندىرىمىز: «قوماندانىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە دۈشمەننى ئۇۋۇسىدىن قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن، ئۈچ تەرەپتىن قورشاپ ھۇجۇم قىلىمىز، دۈشمەنگە قېچىش يوچۇقى قالدۇرۇش ئۈچۈن، ئايرودروم تەرەپنىڭ يولى ئېچۇۋېتىلدى. دۈشمەن تاغ تەرەپكە يەنى پىلىچى خاڭ تەرەپكە قېچىشى مۇمكىن. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز قېرىنداش قىسىملارغا ماسلىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈش. ئالدى بىلەن پوتەيگە ھۇجۇم قىلىمىز؛ مەن بۇ پوتەيگە ئىككى قېتىم بارغان. بۇ پوتەيگە بېرىش يولى ماڭا تونۇش، مەن بىر جەڭچى بىلەن ئوڭ تەرەپنى ئايلىنىپ پوتەيگە بارىمەن. سىلەر مېنى قوغداش يۈزىسىدىن پوتەي كۈنگىرىسىنى ئوققا تۇتۇڭلار. ھازىر تاڭ يېقىنلاشتى، تاڭ يورۇشتىن بۇرۇن پوتەي يېنىغا بېرىۋېلىشىمىز كېرەك. مەن پوتەيدىكى دۈشمەن پىلىموتچىكىنى ئۆلتۈرۈپ، پىلموتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، پوتەيدىن بەلگە بېرىمەن. مەن قايتىپ كەلگىچە ۋاقىتلىق كوماندىرلىق ۋەزىپىسىنى X X يولداش ئۆتەيدۇ» دېدى ـ دە، ئاپتوماتنى ئېلىپ، يەتتە ـ سەككىز تال گرانات بەلگە قىستۇرۇپ، بىر جەڭچىنى ئەگەشتۈرۈپ پوتەيگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

بىز ئالماقچى بولغان بۇ پوتەي ناھايىتى ئېگىز جايغا جايلاشقان بولۇپ، ئەتراپى تۈپتۈز، دالدا قىلغۇدەك ھېچنەرسە يوق ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە پوتەينىڭ ئوت كۈچى كۈچ بولۇپ، پىلموتى تۆت ـ بەشكە يېتەتتى. پوتەي ئەتراپى پۈتۈنلەي مىنالاشتۇرۇۋېتىلگەچكە، مىنادىن ئېھتىيات قىلمىشقا توغرا كېلەتتى. دۈشمەن پىلموت، مىلتىق، گرانىتلارنى ئىشقا سېلىپ، جان ـ جەھلى بىلەن قارشىلىق كۆرسەتتى، بىزمۇ ئاپتومات بىلەن پوتەي كۈنگىرىسىنى ئوققا تۇتتۇق. ھەممىزنىڭ كۆزى دۈشمەن پوتە-

يىدىن بېرىلىدىغان بەلگىگە تىكىلگەنىدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە پوتەينىڭ ئاستىنقى قەۋىتىدىكى كۇنگىرسىدىن چاپانىنىڭ يېڭى چىقىرىلىپ بەلگە بېرىلدى. ئارىمىزدىن بىر رۇس جەڭچى خۇشاللىقىدىن ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ھۇررا ـ ھۇررا دەپ ۋاقىرىشىغا، ئوڭ قولىغا پىلىموت ئوقى تېگىپ يارىلاندى. ۋاقىتلىق كوماندىر شۇ ھامان ماڭا: «ئوق تەگكەن يولداشنى ئارقا سەپكە ئاپىرىۋېتىپ، بۇ يەردىكى ئەھۋالنى قوماندانلىغا دوكلات قىل» دەپ بۇيرۇق بەردى. مەن ياردار يولداشنى ئارقا سەپكە تاپشۇرۇپ بېرىپ، قوماندانلىغا ئەھۋالنى دوكلات قىلدىم. قوماندان مېنىڭ سۆزۈم تۈگىمەستىنلا ئاچچىقلاپ كەتتى ۋە: «كوماندىرلىكلار كىمنىڭ بۇيرۇقى بىلەن بىر ئوتدىلىنىيە جەڭچىنى تاشلاپ، ئۆزى دۈشمەن ئىستىھكامىغا كەتتى؟ دەرھال ئوڭ ۋە سول تەرەپتىكى قېرىنداش قىسىملارغا خەۋەر قىلىڭلار، ئۇنىڭ سالامەت قايتىپ چىقىشى ئۈچۈن يارىدەمگە ئادەم ئەۋەتىلسۇن» دەپ يېنىدىكى ئىككى كوماندىرغا بۇيرۇق قىلدى.

مەن قايتىپ كېلىۋېتىپ يولدا كوماندىر بىلەن كەتكەن جەڭچىنى ئۇچراتتىم. ئۇ كۆزىگە ياش ئالغان ھالدا: «كوماندىرىمىز مەخمۇت شېھىت بولدى» دېدى. ئۇ، ئوتدىلىنىيىگە قايتىپ كېلىپ، ۋاقىتلىق كوماندىرغا ئەھۋالنى دوكلات قىلىپ مۇنداق دېدى: «بىز پوتەيگە يېقىنلاپ بارغاندا، دۈشمەن يامغۇردەك ئوق ياغدۇرۇپ، قارغۇلارچە گرانات تاشلىدى، بۇ گراناتلار پوتەي ئەتراپىغا كۆمۈلگەن مىنالارنى پارتلىتىپ، بىزنىڭ پوتەيگە يېقىنلىشىشىمىزغا ئىمكانىيەت بەرمىدى. كوماندىر: «سەن مۇشۇ يەردە يېتىپ دۈشمەنگە ئوت ئېچىپ، گرانات تاشلاپ، دۈشمەننىڭ دىققىتىنى ئۆزۈڭگە تارتقىن، مەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ پوتەيگە بېرىۋالىمەن» دېدى. مەن پوتەينى ئۇدۇلدىن ئوققا تۇتتۇم، ئۇ يانىدىكى كىچىك دۆڭنى دالدا قىلىپ، پوتەيگە قاراپ يۇگۇرۇپ كەتتى. كوماندىر 50 مېتىردەك يىراقلاپ كەتكەندىن كېيىن، بىر گراناتنى تاشلاپ، ئىككىنچى ئورۇنغا يۆتكەلدىم. دۈشمەن گرانات تاشلانغان جايىنى قارغۇلارچە ئوققا تۇتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي

ئىككىنچى ئورۇندىن ئاپتومات بىلەن ئوق ئاتقىلى تۇردۇم. بىر - دەمدىن كېيىن پوتەي ئىچىدىن پارتلاش ئاۋازى چىقتى. ئاستىنقى قەۋەتتىكى ئىككى تۆشۈكتىن ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى يوقالدى. كوماندىر شۇ چاغدا چاپانىنى كۇنگىرىدىن چىقىرىپ بەلگە بەردى. دۇشمەن يەنە توختاپ - توختاپ ئوق ياغدۇرۇپ تۇراتتى. شۇ ئارا - لىقتا پوتەيدىن يەنە بىر قېتىم قاتتىق پارتلاش ئاۋازى چىقىپ، ئەترابنى ئىس - تۈتەك، چاڭ - توزان قاپلاپ كەتتى. پوتەينىڭ 2 - قەۋىتىدىن ئېتىلىۋاتقان پىلىموتلار بىراقلا جىمىقتى. مەن پو - تەيگە قاراپ ئون نەچچە قەدەم مېڭىشىمغا، كوماندىر بىر پىلە - موت، ئىككى تال ياپونكا مىلتىقىنى كۆتەرگەن پېتى ئالدىمغا چىقتى: ئارقىغا چېكىن، ئۆز سېپىمىزگە قايتىپ دۇشمەننى كۆ - زىتىمىز، پوتەيدىكى دۇشمەن ئاساسەن تۈگىدى، 3 - قەۋەتتىكى دۇشمەن ھېچ يەرگە بارالمايدۇ. بىھۇدە قۇربان بېرىشتىن ساقلا - نىش ئۈچۈن، قېچىش يوچۇقى قالدۇرۇپ، دۇشمەن پوتەيدىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن، قورشاپ تىرىك تۇتىمىز، دېدى. شۇ ئەسنادا 3 - قەۋەتتىكى دۇشمەن بىزنى غالجىرلارچە ئوققا تۇتۇ - تى. مەن كوماندىرنىڭ بەش مېتىر ئارقىسىدا ئۆمىلەپ ماڭدىم. كوماندىر ئېرىقنىڭ ئىچىدىن چىقىپ، نېرىدىكى ئازگالغا ئۆتمەك بولغاندا ئوق تېگىپ يىقىلدى. مەن ئۇنى يۇدۇپ ئازگالغا ئېلىپ چۈشۈپ قارىسام، ئالتە - يەتتە يېرىگە پىلىموت ئوقى تېگىپتۇ. كوماندىر قولىنى كۆتۈرۈپ پوتەي تەرەپكە سۇنۇپ، بىر نەرسە دې - يىشكە ئاغزىنى مىدىرلىتىپلا جىم بولۇپ قالدى. قارىسام شېھىت بولۇپتۇ.

ۋاقىتلىق كوماندىر دوكلاتنى ئاڭلاپ: «يولداشلار، بىز خەلقە - مىزنىڭ باتۇر ئوغلانى، بىزنىڭ كوماندىرىمىز مەخمۇت ئۈچۈن ئىن - تىقام ئېلىشىمىز كېرەك» دېدى. بىز كوماندىرنىڭ جەستى قالغان جايغا ئىلگىرىلەپ پوتەيگە يېقىنلىشىشىمىزغا پوتەيدىكى قالدۇق دۇشمەن پوتەيدىن چىقىپ قاچتى. بىز دۇشمەننى ئېتىپ ئۆلتۈردۇق.

1945 - يىل 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ھەرەمباغدىن قېچىپ چىققان دۇشمەن پىلىچى سايغا بارغاندا، ئالدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان

پارتىزانلار تەرىپىدىن يوقىتىلدى، شۇنىڭ بىلەن غۇلجا شەھىرى پۈتۈنلەي ئازاد بولدى.

كەڭساي، سىتەي، يەنسىخەيلەردىكى ئۇرۇش

غۇلجا ئازاد بولغاندىن كېيىن، قوماندانلىق شتابىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر ئىزۇوتىغا 40 جەڭچى تاللاپ ئېلىندى، مەنمۇ شۇ 40 جەڭچىنىڭ بىرى بولۇپ تاللاندىم. دۇشمەن ئەھۋالىنى ئىگىلەش ئۈچۈن، قوماندانلىق شتاب بىر رازۋېدكا ئىزۇوتىنى كەڭسايغا ئەۋەتتى. مەنمۇ شۇلار ئىچىدە ئىدىم. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز كەڭسايدىكى دۇشمەنلەرنىڭ سانى، ئىستىھكامى، ئوت توپچىلىرىنىڭ جايلىشىشى قاتارلىقلارنى ئىگىلەش ئىدى. بىز غۇلجىدىن قېيۇمبۇلاققىچە ماشىنا بىلەن باردۇق. قېيۇمبۇلاقتىن پىيادە كەڭسايغا قاراپ ماڭدۇق. ھاۋا ناھايىتى سوغۇق، قار قېلىن، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇچىمىزدا جۇۋا، پۇتىمىزدا پىيما، ئۆشنىمىزدە مىلتىق بولغاچقا، يول يۈرۈش ناھايىتى قىيىن ئىدى. بىز قېينىچىلىقنى يېڭىپ دۇشمەن ئىستىھكاملىرىغا يېقىنلاپ باردۇق. دۇشمەن تاغ چوققىلىرىغا پوتەي ياساپ، مۇستەھكەم جايلىشىپ، جىددىي ھالەتتە تۇرغانىكەن. بىزنى سېزىپ قېلىپ، بىزگە ئوق ياغدۇردى. بىزمۇ دۇشمەنلەرنىڭ پۈتۈن ئوت توپچىلىرىنى ئىشقا سالدۇرۇپ ئەھۋالنى تولۇق ئىگىلەش ئۈچۈن، ھەر تەرەپكە قارىتىپ ئوق ئېتىپ، گىرانات تاشلاپ، دۇشمەننى ئالاقزادە قىلىۋەتتۇق، دۇشمەن دەسلەپتە بىزنى زور قوشۇن دەپ بىلىپ، پىلىموت، زەمبىرەك، مىنامیوتلىرىنى ئىشقا سېلىپ، قالايمىقان ئوق ئېتىپ، كەڭساي ئىچىدىكى قاتالتىردا يېپىلغان كورپۇس – كورپۇس ئۆيلەرنى ۋەيران قىلىۋەتتى. بىز ئەھۋالنى تولۇق ئىگىلەپ كۆزلىگەن مەقسەتكە يەتكەندىن كېيىن قايتماقچى بولدۇق. لېكىن دۇشمەن بىزنىڭ رازۋېدكا قىسمىلىقىمىزنى بىلىۋېلىپ، تىرىك قايتىشىمىزغا يول قويماسلىق ئۈچۈن، بىزگە ھۇجۇم قىلدى. بىز چېكىنىۋاتقاندا مۇئاۋىن كوماندىر زىنكەيوفقا ئوق تېگىپ قۇربان بولدى. بىز ئىككى ياردار بىلەن زىنكەيوفنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قېيۇمبۇلاققا قايتىپ كەلدۇق. ئۇ يەردە قو-

ماندان زۇنۇن تېيىپوف بىلەن ماژاروف بىزنى كۆتۈپ تۇرغانىكەن.

قوماندانلىق شتاب بىز تەمىنلىگەن مەلۇماتقا ئاساسەن، ئار-مىيە بىلەن پارتىزانلار ئۆز ئارا ماسلىشىپ، دۈشمەنگە كەڭسايىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرەپلىرىدىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى چىقاردى. كەڭسايدا نەچچە كۈن ئۇرۇش بولغاندىن كېيىن، دۈشمەن قوشۇنى ستەيگە چېكىندى، ئۇتەيدە تۇرۇۋاتقان قوشۇنىنىمۇ ستەيگە يۆتكەپ مۇداپىئەدە تۇردى. ئارمىيىمىز مۇز تۇتۇپ كەتكەن سايرام كۆلىدىن ئۆتۈپ، ستەيدىكى دۈشمەنگە قاتتىق ھۇجۇم قىلىۋاتقاندا، بىر قىسىم پارتىزانلار بورتالا تەرەپ-تىكى تاغدا ئىككى تەرەپكە بۆلۈنۈپ، دۈشمەننىڭ چېكىنىش يو-لىنى توسۇش ئۈچۈن ئىستىھكام قۇردى. 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنى ئۇتەيگە قاراپ چېكىنگەن دۈشمەن قوشۇنى پارتىزانلارنىڭ توسۇپ زەربە بېرىشىگە ئۇچراپ، نەچچە يۈز ئادىمىدىن ئايرىلدى، ئاز ساندىكى باشلىقلىرىلا قېچىپ قۇتۇلۇپ داخىيەنزىگە بېرىۋالالىدى. بۇ چاغدا ئالدىنقى سەپكە زۇنۇن تېيىپوف بىلەن ماژاروف قوماندانلىق قىلىۋاتاتتى. قوماندانلىق شتابىمىز ستەيگە جايلاشتى، ئالدىنقى سەپ ئۇتەيدە بولدى. دۈشمەن داخىيەنزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ تۇرۇپ، جېڭدىن نۇرغۇن ئەسكەر يۆتكەدى. بىز ئىككى ھەپتىگىچە ئۇرۇش توختىتىپ تەييارلىق خىز-مەتلىرىنى ئىشلىدۇق. قوماندانلىق شتابىمىز ئۇتەيگە يۆتكەلدى. ئاندىن يەنە ھۇجۇم قىلدۇق، ئۇرۇش ئىنتايىن كەسكىن بولدى. دۈشمەن ئايروپىلانى ھەر كۈنى ھاۋادىن ئوق ياغدۇرۇپ ۋە بومبا-بارداىمان قىلىپ تۇردى. 1945 ـ يىلى 4 ـ ئايدا داخىيەنزە ئازاد قىلىندى.

شخۇ، جېڭلارنى ئېلىش

1944 ـ يىلى 6 ـ ئايدا مەن شىمالىي يۇرۇش ئارمىيىسىگە بۆلۈندۇم. بىز گېنېرال پالىنوف، زۇنۇن تېيىپوف، ئالىكساندىر ئىۋانوف باشچىلىقىدا بورتالا، چۆچەك، ئالتايلارغا يۇرۇش قىلدۇق. بىز چۆچەكتە بىر ئايغا يېقىن تۇرۇپ، 8 ـ ئايدا شخۇغا

قاراپ يولغا چىقتۇق. چېپەيزىنى ئالدىنقى سەپ قىلىپ تۇرغان دۇشمەن بىلەن ئىككى كۈن قاتتىق جەڭ قىلدۇق، گومىنداڭنىڭ ئايروپىلانلىرى كېلىپ بومبارداىمانمۇ قىلدى، لېكىن 3 ـ كۈندىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى، ئۇلار كونا شەخۇنى تاشلاپ يېڭى شەخۇغا كىرىۋالدى. بىز كونا شەخۇغا كىرىپ، دوختۇرخانىنى ئارقا سەپ قىلدۇق ۋە يېڭى شەخۇنىڭ شىمالىي، غەربىي تەرىپىنى ئالىدىنقى سەپ قىلىپ ئۇرۇش قىلدۇق. دۇشمەن تانكا، ئايروپىلاڭلىرىنى ئىشقا سالدى، لېكىن بىزدە تانكا يوق ئىدى. بەش كۈن ئەتراپىدا قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇنلىغان يولداشلار قۇربان بولدى. ئېغىر بولغىنى شۇكى، شەخۇنىڭ شەرق تەرىپىدىكى ساڭلىقتا بىر تۈگمەن بولۇپ، دۇشمەن تۈگمەن ئىچىگە پىلىموت گورۇنلاشتۇرۇۋالغان، سازلىققا سۇ قويۇپ ئادەم ئۆتۈشكە بولمايدىغان قىلىپ قويغانىكەن. باتالىئون كوماندىرى جەڭچىلەرنى سازلىقتىن ئۆتۈشكە بۇيرۇق قىلدى. سازلىقتا تىزغا كەلگىچە سۇ بار ئىدى. جەڭچىلەر سازلىقتىن ئۆتۈۋاتقاندا، تۈگمەندىكى دۇشمەن پىلىموتتىن ئوق ياغدۇرۇپ، بىر روتا ئەسكەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك قىرىۋەتتى، پەقەت بىرنەچچە سېستىرالا قالدى. ئاخىرى بىز 3 جەڭچى تۈگمەننىڭ ئۆستىگى بىلەن تۈگمەن ئاستىغا كىرىپ، دۇشمەننى تەسلىم قىلدۇق.

ئىككى كۈندىن كېيىن بىزنىڭ مۇھاپىزەت ئىزۋوتىمىز مۇھاپىزەت ئىسكادرونىغا ئۆزگەرتىلدى.

بۇ چاغدا جەڭ تېخى ئازد بولمىغانىدى. بىر كۈنى ئىككى قوماندان 20 مۇھاپىزەتچىنى ئېلىپ، شەخۇدىن جەڭگا قاراپ يولغا چىقتى. بىز قۇمبۇلاق دېگەن يەرگە بېرىپ، ئۇ يەرگە جايلاشقان دۇشمەننى پاراكەندە قىلدۇق. ئارمىيىمىز دۇشمەننىڭ ئارقا سەپ يولىنى ئىگىلىۋالدى. 6 ـ كۈنى جەڭدىكى دۇشمەنلەر ئۇچكە بۆلۈنۈپ قېچىشقا باشلىدى، دېگەن خەۋەر كەلگەندىن كېيىن، شەخۇدىكى ئارمىيىمىز ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلىدى. دۇشمەن تۆۋەندىكى 3 يولغا بۆلۈنۈپ قاچاتتى: 1. جەڭدىن تاغ ياقىلاپ جەنۇپ تەرەپ بىلەن ئورۇمچىگە قاچاتتى؛ 2. ئوتتۇرا

يول يەنى ماشىنا يولى بىلەن مېڭىپ، شىخۇغا كېلىپ تەسلىم بولاتتى؛ 3. ماشىنا يولىنىڭ شىمالىنى بويلاپ ئۇرۇمچىگە كېتەتتى. دەرۋەقە دۇشمەنلەر مۇشۇ 3 يول بويىچە جىڭدىن قېچىپ چىقتى. گېنېرال ئىسھاقبېكنىڭ قوشۇنى دۇشمەننىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ زەربە بەردى. گېنېرال پالىنوفنىڭ قوشۇنى دۇشمەنلىڭ ئالدىنى توسۇپ زەربە بېرىشكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. دۇشمەنلىڭ ئوتتۇرا يول بىلەن كەلگەن 800 دىن ئارتۇق ئەسكىرى چىگىشوردا تەسلىم بولۇپ، بارلىق قورال ـ ياراغلىرىنى تاپشۇردى، بىر پايمۇ ئوق چىقارمىدى. 3 ـ يولدىن قاچقان 1000 دىن ئارتۇق دۇشمەن ئۆز قوماندانىنى مۇھاپىزەت قىلىپ، كونا شىخۇ تەرەپ بىلەن يەنسخەينى بويلاپ قاچتى، ئۇلار ئىنتايىن جاھىللىق بىلەن توختىماي ئۇرۇش قىلىپ ماڭدى. لېكىن ئارمىيىمىز ھەممە تەرەپنى قورشۇۋالغانلىقتىن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئوقتىن، بەزىلىرى ئاچارچىلىقتىن ئۆلۈپ ئازلاپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە كېچىدە قاتتىق بوران چىقىپ، يامغۇر يېغىپ كەتكەنلىكتىن، نۇرغۇن ئەسكىرى سازلىققا پېتىپ قالدى. گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئۇرۇمچىدىكى كاتتىۋاشلىرى جىڭنى ساقلاپ قالالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، جىڭدىكى گېنېرالىنى قوزغۇش ئۈچۈن، بىر جىپ ماشىنا بىلەن 30 قوغدىغۇچىنى يەنسىخەي قومۇشلۇقىدىكى بىر دېھقانىنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇن ئەۋەتكەنكەن. جىڭدىن قاچقان ھېلىقى گېنېرال ئاران بىرنەچچە ئادەمى بىلەن قومۇشلۇققا كىرىۋالدى. ئۇلارنى قوغلاپ بارغان بىزنىڭ قوشۇنىمىز قومۇشلۇقنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ بولۇپ، ئەھۋالنى دوكلات قىلغاندىن كېيىن، گېنېرال پالىنوف دۇشمەنگە ئۈچ ۋەكىل كىرگۈزدى. ۋەكىللەر ئىككى سائەتتەك ھايال بولۇپ، ساق ـ سالامەت قايتىپ چىقتى ۋە دۇشمەن گېنېرالىنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ئۇرۇمچىگە تىنچ كېتىۋېلىشى ئۈچۈن يولنى ئېچىۋېتىشىنى تەلەپ قىلمىدىغانلىقىنى دوكلات قىلدى. ھاۋا ئىسسىق، ۋاقىت جىددىي بولغاچقا، گېنېرال پالىنوف پىلان بويىچە، قومۇشلۇقنىڭ ھەممە تەرىپىدىن ئوت يې-

قىشقا بۇيرۇق قىلدى. قۇرۇپ كەتكەن قومۇشلار ھەش ـ پەش دې‌ـ گۈچە قىپقىزىل ئوت بولۇپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدى، ئىس ـ تۈتەك ھەممە تەرەپنى قاپلاشقا باشلىدى. قېچىشقا ئامالسىز قالغان دۈشمەن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى.

ئالتايغا ئۆچۈش

مىللىي ئارمىيە ماناس دەريا‌سىدىن ئارقا سەپكە قايتقاندا، مەن ئايروپىلان ئاتىدىغان زېنىت پىلىموت روتىسىغا بۆلۈنۈپ، غۇلجا ئايرودرومىغا ئورۇنلاشتىم. بىز 70 جەڭچى ئىدۇق، ئالتە زېنىت پىلىموت بار ئىدى. زەنسەنباي روتا كوماندىرى، مەن ئۇنىڭ مۇئاۋىنى بولدۇم. بىزنىڭ بۇ روتىغا قوماندانلىق شتابى بىۋاسىتە رەھبەرلىك قىلاتتى، يۈرۈش ـ تۈرۈشمىز ئاكوپ ئىچىدە بولاتتى، شتاب بىلەن تېلېفون ئارقىلىق خەۋەرلىشەتتۇق.

1947 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئىدى. كېچىدە قو‌ـ ماندانلىق شتابىدىن: «بىر باشلىق بىلەن بەش جەڭچى تاللانسۇن، ئۇلار تاڭ ئاتقاندا قوماندانلىق شتابىغا ئۆزلىرىنى مەلۇم قىل‌ـ سۇن» دەپ جىددىي تېلېفون كەلدى. سەھەردە ئالتىمىز قوماندا‌ـ لىق شتابىغا ئۆزىمىزنى مەلۇم قىلدۇق. بىر رۇس كاپىتان كە‌ـ رىپ: «سىلەر ھازىر ئايروپىلان بىلەن ئالتايغا قورال ـ ياراغ ئا‌ـ پىرىسىلەر. ئوسمان باندىت خائىنلىق قىلىپ ئالتاي شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. دەلىلقان پولكوۋنىك قوماندانلىق شتابىنى ئالتاي ئاي‌ـ رودرومىغا يۆتكەپ، ئوسمان بىلەن جەڭ قىلىۋاتىدۇ. قورالنى يەتكۈ‌ـ زۈپ بېرىپ قايتىشتا ئېغىر يارىدارلارنى ئېلىپ كېلىسىلەر» دېدى.

بىز ئايروپىلاننىڭ ئالدى تەرىپىدە ئولتۇردۇق. يېنىمىزدا ئالاقە قىلىدىغان رادىست بار ئىدى، ئۇ رۇسچە خەۋەرلىشىپ تۇراتتى. بىرەر سائەتتىن كېيىن ئالتايدىكى خەۋەر ئۈزۈلۈپ قال‌ـ دى، بۇنىڭدىن ئۇچقۇچىلار جىددىيلەشتى. بەزىلىرى چۆچەككە بېرىپ خەۋەرلەشكەندىن كېيىن ئاندىن بارايلى دېيىشتى. بىراق، ئايروپىلان باشلىقى: «بىز قەتئىي ئالتايغا بارىمىز، ھازىر بىز تەرەپنىڭ ئوق ـ دورا، قوراللىرى جىددىي» دېدى. بىز ئايرود‌ـ رومغا شۇڭغۇپ چۈشتۇق. بۇ چاغدا ئوسمان باندىتنىڭ ئەسكەرلىرى

ئايرودرومنى ئىگىلىۋالغانىكەن، ئۇلارنىڭ تەرەپ - تەرەپتىن بىز تەرەپكە ئاتلىق چېپىپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، جىددىي قوزغىلىپ ئۇچۇپ كەتتۇق. ئۇلار ئوق ئاتتى. بىز ئالتايدىن چىقىپ چۆچەك ئايرودرومىغا قوندۇق. ئاندىن بۇيرۇق بويىچە غۇلجىغا قايتتۇق.

بىر قانچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، قوماندانلىق شتابىنىڭ باشلىقى گېنېرال لېيتېنانت ماژاروفنىڭ بۇيرۇقى بويىچە 2 - قېتىم ئالتايغا ئۇچتۇق. ئۇچقۇچىلار ئىچىدە بىر ئۆزبېك يىگىت بولۇپ، بىز ئۇنىڭدىن پات - پاتلا ئالتاي بىلەن ئالاقىلىشىش ئەھۋالىنى سورايتتۇق. ئۇ: «قورقىۋاتمىسلەر، ھېچ گەپ يوق، ئالدىمىزدىن ئېنىق خەۋەر بار، خاتىرجەم بولۇڭلار» دېدى. ئايرو - پىلان ئايرودرومىنى بىر ئايلىنىپ ئاندىن قوندى. ئەترايتىكى ھەربىيلەر ئىنتايىن ئالدىراش يۈگۈرۈشۈپ يۈرەتتى، ئۇچ ۋىلايەت بايرىقىمۇ لەپىلدەپ تۇراتتى. بىز خاتىرجەم ھالدا ئايروپىلان قې - شىغا ئادەم كېلىشىنى كۈتتۇق. ھايال قالماي ئىككى ئوفىتسېر كەلدى. بىرى بىزنى قوماندانلىق شتابىغا باشلاپ باردى. بىز كە - رىپ، پولكوۋنىك دەلىلقانغا ھەربىيچە سالام بەردۇق ۋە قولىمىز - دىكى تىزىملىكنى سۇندۇق. پولكوۋنىك بىزنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە بىزدىن ھال سورىدى. بىز بىرەر سائەتتىن كېيىن سالام بې - رىپ قايتىشقا رۇخسەت ئالدۇق. تۆت - بەش ياردار بىلەن ئىككى دوختۇرنى ئېلىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلدۇق. چۆچەك ئايرودرومىدا ماي قاچىلىغاندىن كېيىن، غۇلجىغا قاراپ ئۇچتۇق. بىز غۇلجا ئاي - رودرومىغا يېتىپ كەلگەندە، دوختۇر ماشىنىسى، دوختۇرلار ۋە بەزى مۇناسىۋەتلىك يولداشلار تەييار بولۇپ تۇرغانىكەن.

قاغىلىق بازىرىدىكى ھىندىلار

ئابدۇرېشىت خوجائەخمەت

ئازادلىقتىن ئىلگىرى (1917 ـ يىلىدىن 1936 ـ يىلىغىچە) قاغىلىق بازىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا «ھىندى ساريىي» دەپ ئاتالغان ھىندىلار تۇرىدىغان بىر ساراي بولۇپ، ئادەتتە 5 ـ 6 نەپەر ھىندى ئوقەت قىلاتتى. بۇلار ئاساسەن ئۆسۈمگە پۇل چېچىپ، سۇتخورلۇق قىلاتتى. پۇلغا ئېھتىياجلىق خەلق ئۇلارنىڭ كېپىلچىلىرى (كېپىلچىلەر يەرلىك ئۇيغۇرلار ئىدى) ئارقىلىق تىلخەت يېزىپ بېرىپ، ئۆسۈمگە پۇل قەرز ئالاتتى. ھەر بىر ھىندىنىڭ يېنىدا ئىككى ـ ئۈچ نەپەردىن كېپىلچى بولاتتى. بۇلار قەرز ئالغۇچى ـ بەرگۈچى ئىككى تەرەپتىن پۇلنىڭ سانىغا قاراپ كېپىللىك ھەققى ئالاتتى. كېپىلچىلەر ۋاقتى ـ قارارى بويىچە قەرزدارلارنى قەرز تۆلەشكە ياكى ئۆسۈمنى تۆلەشكە ھەيدەكچىلىك قىلاتتى. ئالغان قەرز پۇل ـــ ئانىسى، ئۇنىڭ ئۆسۈمى ـــ بالىسى دەپ ئاتىلاتتى. ھىندىلارنىڭ كاتتا بېشى ـــ ئاقساقال دېيىلەتتى. ئاقساقال ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىسى تەرىپىدىن بەلگىلىنەتتى. شۇ چاغدىكى ھىندىلارنىڭ ئاقساقىلى دېپاباي دېگەن ھىندى بولۇپ، گەۋدىلىك، يوغان قورساق، كېلەڭسىز ئادەم ئىدى. دائىم يوغان دەستار ئوراپ، ماڭلىيىغا قىزىل تامغا بېسىۋېلىپ، قولىدا ئىلمەك زاكون تايىقى تۇتقان ھالدا يۈرەتتى. ھىندىلارنىڭ قەرزدارلاردىن ئالىدىغان ئۆسۈمى ئېغىر بولغاچقا، قەرزدارلار قەرزنىڭ ئانا ـ بالىسىنى ۋاقتىدا تۆلىيەلمەي قالغاندا، كېپىلچىلەرمۇ ھەيدەكچىلىك قىلىپ ئالالمىغان چاغدا، قەرز بەرگۈچى ھىندى ئۆزىنىڭ ئاقساقىلى دېپابايغا شىكايەت قىلاتتى. دېپاباي

هىندىلارنىڭ ۋەكىلى سۇپىتىدە يامۇلغا ھېچكىمدىن تەپ تارتـ
مىغان ھالدا شاپاشلاپ كىرىپ، ئۇدۇل ماڭغىنىچە 2 ـ داتاڭغا
كېلىپ، ئۇيغۇر تىلىدا «ئامبال دارىن، سىزنىڭ پۇقرايىڭىز يا
ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا بالىسىنى بەرمەيدۇ. سىزنىڭ ئۇنىڭغا
كۇچىڭىز يەتمەمدۇ؟» دەپ داۋراڭ سالاتتى. چەت ئەللىكتىن
ئۆلگۈدەك قورقىدىغان ئامبال دەرھال ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ
ئوچۇق چىراي بىلەن ھال ئەھۋال سورايتتى. دىپلوماي چۈشلـ
رىنى غۇچۇرلىتىپ، قەرزدار ئۇستىدىن شىكايەت قىلىپ:
«سىزنىڭ پۇقرايىڭىز ئالغان قەرزنىڭ يا ئانىسىنى بەرمەيدۇ، يا
بالىسىنى بەرمەيدۇ، دەرھال ئالدۇرۇپ بەرمىسىڭىز، ئۆزىڭىز
جاۋابكار بولىسىز» دەپ پوپوزا قىلاتتى. بۇنى ئاڭلىغان ئامبال
دەرھال يايى بۇيرۇپ قەرزدارنى چاقىرتىپ كېلىپ، گەپ سورد-
ماستىن، ئالدى بىلەن ئۇنى ياتقۇزۇپ يوتىسىغا تارشا بىلەن
بىر ـ ئىككى يۈزنى ئۇردۇرۇپ، ئاندىن سوراق قىلىپ، پۇلنى
تۆلەشكە مەجبۇر قىلاتتى. تۆلەشكە نەق پۇلى بولمىسا، مال ـ
مۈلكى، يەر ـ زېمىنلىرىنى ساتتۇرۇپ، قەرزىنى تۆلىتەتتى.

ھىندىلارنىڭ بىر يىلدا بىر قېتىم دىنىي بايرىمى ئۆتكۇ-
زۇلەتتى. 3 كۈنگىچە ئىشىك ئالدىنىڭ ئوڭ ـ سول ئىككى يې-
نىدا 3 مېتىر ئېگىزلىكتە توغرىسىغا ياغاچ ئورنىتىپ، ئۇنىڭ
ئۈستىگە بىرەر يۈزچە ساپال چىراغلارنى يانداۋرۇپ قويىاتتى.
ھەممە ھىندىلار ھىندى سارىيىدىكى ئىبادەتخانىغا يىغىلىپ
ئىبادەت قىلاتتى. ئۇلار بۇددا دىنىنىڭ قائىدىلىرى بويىچە
توختىماي تەسۋى سېرىپ «موللامانى پاتمەنۇن» دەپ زىكرى قە-
لىشاتتى.

چەت ئەللىكلەرنىڭ ئالاھىدە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىش ۋەقەسى

1917 ـ يىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە قاغىلىقتا 46 ئائىلە-
لىك، 70 نەچچە روسىيە پۇقراسى ۋە بىرمۇنچە ئەنگلىيە
پۇقراسى بولۇپ، ئەنگلىيە پۇقرالىرى ئاساسەن ھىندىستانلىقلار
ئىدى. ئۇ چاغلاردا ھىندىستان ئەنگلىيىنىڭ مۇستەملىكىسى
ئىدى. 200 گە يېقىن ئافغانىستان پۇقراسى بولۇپ، ئۇلار ئۆز-

لىرنىي ئالاهىده ئىمتىيازلىق هېسابلايتتى. روسىيه پۇقرالىرى بىلەن ئافغانىستان پۇقرالىرىنىڭ هەممىسى دېگۈدەك سودىگەر-چىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇلار بارلىق تىجارەت يوللىرىنى ئىگىلىۋالغانىدى. ئەنگلىيه پۇقرالىرى بولسا، ئۆسۈمگه پۇل بېرىپ جازانه — سۈتخورلۇق بىلەن بېيىپ كەتكەنىدى. ئۇلار-نىڭ هېچقايسىسى يەرلىك هۆكۈمەتكە باج - سېلىق تاپشۇر-مايتتى. يەنه كېلىپ يەرلىك خەلقنى ئۆز مەيلىچه بوزەك ئېتەت-تى. بۇ ئادەملەرنىڭ روسىيه، ئەنگلىيەنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق كونسۇلخانىلىرى تەرىپىدىن تەيىنلەنگەن ئاقساقال (ۋەكىل) لىرى بولاتتى. بۇ ئاقساقاللار «ئۆز كىشىلىرىمىزنىڭ هوقۇق - مەنپەئەتلىرىنى قوغدايمىز» دېگەن باهانه بىلەن يەرلىك هۆكۈ-مەت داىرىلىرىنىڭ ئىشىغا ئارىلىشىپ بەزىده بېسىم ئىشلە-تەتتى. ئۇلاردا سودا - سېتىق، ئېلىم - بېرىم ۋە باشقا ئىشلاردا يەرلىك خەلق بىلەن دەۋالىشىپ، يەرلىك هۆكۈمەت داىرىلىرىگه بارسا، يەرلىك هۆكۈمەت شۇلارنىڭ دېگىنىدەك هەل قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ پات - پات ۋەقه چىقىرىپ، يەرلىك هۆكۈمەت داىرىلىرىنىڭ بېشىنى ئاغرىتىپ تۇراتتى. بىر كۈنى خەنزۇ مەكتىپىده ئوقۇيدىغان بىر ئۇيغۇر ئوقۇغۇچى روسىيه پۇقراسى قادىرخانىنىڭ دۇكىنىدىن مال ئېلىۋېتىپ گەپ تالە-شىپ قالىدۇ. قادىرخان بولسا، ئۆزىنىڭ روسىيه پۇقراسلىق ئىمتىيازىغا تايىنىپ هېلىقى ئوقۇغۇچىنى ئۇرىدۇ. بۇ ئوقۇغۇ-چى ئەلەمگه چىدىماي ئامبالغا قادىرخان ئۇستىدىن ئەرز قىلە-دۇ. ئامبال ئۇقۇشماي قادىرخانىنى چاقىرىپ كېلىپ 30 پالاق ئۇردۇرىدۇ. بۇ چاغدا قادىرخان ئەهۋالنى ئۆز ئاقساقىلى ياشتە-سەيلىك توختاخۇن ئاقساقالغا ئېيتىدۇ. قادىرخان ئونىڭ يول كۆرسىتىشى بىلەن قەشقەردىكى روسىيه كونسۇلخانىسىغا ئەرز سۇنىدۇ. كونسۇلخانا قاغىلىققا ئادەم ئەۋەتىدۇ. ئۇ كېلىپ قاغە-لىق ئامبالغا هەيۋه قىلىدۇ هەم هەر بىر پالاق ئۇچۇن بىر قانچه سەر كۈموش تۆلەشنى تەلەپ قىلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا قاغە-لىقتا تۇرۇشلۇق هەربىي قىسمىنىڭ باشلىقى ئامبالغا: «ئۇلار-

نىڭ بىزگە قىلىۋاتقىنى زورلۇق، تاقەت قىلىۋېرىشنىڭ ئۆزى خورلۇق. بىزدە كۆچ تۇرۇقلۇق نېمە ئۈچۈن ئۇلارغا بوزەك بو- لىمىز؟ سىز ماقۇل دېسىڭىز، مەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ قويغۇچىتىمەن» دەيدۇ. ئامبال بولسا «ئىككى دۆلەت ئوتتۇرا- سىدا شەرتنامە بار، ئۇنداق قىلساق يۇقىرىنىڭ ئالدىدا جاۋابكار بولۇپ قالىمىز» دەيدۇ ـ دە، كۆمۈش بېرىشكە ماقۇل بولۇپ، بىرقانچە يامبۇنى پەتنۇسقا سېلىپ كونسۇلخانا خادىمىغا تاپشۇ- رۇپ بېرىپ قوتۇلىدۇ.

قاغىلىقتىكى ئەنگلىيە پۇقراسىنىڭمۇ خورىكى بەك ئۆسۈپ كەتكەنىدى. يەرلىك خەلقە ئۆسۈمگە بەرگەن پۇللىرىنى يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنىڭ يىغىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلاتتى. يىغىپ بەرمىسە ماجىرا چىقىرىشتىنمۇ يانمايتتى.

يەرلىك ئادەملەرنىڭ چەت ئەل پۇقراسى بولۇۋېلىشى

قاغىلىقتىكى روسىيە، ئەنگلىيە پۇقرالىرىنىڭ يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج ـ سېلىق، غەللە ـ پاراق تاپشۇرمايدىغانلىقىنى كۆرگەن بىر قىسىم يەرلىك كىشىلەر چەت ئەل پۇقراسى بو- لۇشقا قىزىقىپ كېتىدۇ. بۇ كىشىلەر چەت ئەل پۇقرالىرىنىڭ ئاقساقاللىرىغا پارا بېرىپ، ئۆزلىرىنى كونسۇلخانىلارغا تونۇش- تۇرۇپ، چەت ئەل پۇقرالىقىغا قوبۇل قىلىشنى ئىلتىماس قى- لىشىدۇ. چەت ئەل پۇقرالىرىنىڭ شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ئاقسا- قاللىرىمۇ پارا بىلەن چۆنتەكلىرىنى توشقۇزغاندىن كېيىن، يالغان ئانكىتلارنى تولدۇرۇپ، قەشقەردىكى روسىيە، ئەنگلىيە كونسۇلخانىلىرىغا يوللايدۇ ۋە چەت ئەل پۇقراسلىق گۇۋاھنا- مىسىنى ۋە شۇ دۆلەتنىڭ بايرىقىنى ئەكەلدۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ كىشىلەر ئەنگلىيە بايرىقىنى ئېسىپ قويۇشۇپ، گۇۋاھنامىلارنى كۆز ـ كۆز قىلىشىپ، يەرلىك ھۆكۈمەتكە باج ـ سېلىق، غەل- لە ـ پاراق تۆلەشتىن قۇتۇلىدۇ. بۇنداق ئەھۋال 1924 ـ يىل- لىرىغا كەلگەندە بىرقەدەر يۇقىرى پەللىگە كۆتۇرۇلىدۇ. يەرلىك ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بۇلاردىن باج ـ سېلىق ئېلىشقا پېتى- نالماي قالغاچقا، دۆلەتنىڭ كىرىمگە تەسىر يېتىدۇ. ئاخىر شۇ

ۋاقىتتىكى قاغىلىق ناھىيەسىنىڭ ئامبىلى گۈي فېڭ بۇ ئەھۋالنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىدۇ. يۇقىرىدىن: «ئۇلار روسىيە، ئەنگلىيەنىڭ قايسى يېرىدىن كەلگەن، بۇ ھەقتە تولۇق ئىسپاتى بارمۇ؟ ئاشۇ جاي ۋە مىللەتنىڭ تىلىنى بىلەمدۇ؟ ئاتا ـ ئانىسى نەلىك؟ بۇلارغا گۇۋاھلىق بېرەلەيدىغان پاكىت بولسا، چەت ئەل پۇقرالىقى ئېتىراپ قىلىنىدۇ. بولمىسا چەت ئەل پۇقرالىقى ئىناۋەتسىز» دېگەن مەزمۇندا جاۋاب كېلىدۇ. ئامبال مۇشۇ كۆرسەتمە بويىچە ئىش كۆرىدۇ. بىرىنچى تۇركۈمدە ئۆزى جۇڭگو پۇقراسى تۇرۇقلۇق چەت ئەل پۇقراسى بولۇۋالغانلاردىن يا-مۇل ئالدىدىكى ئۇزۇن كوچىدا ئولتۇرۇشلۇق رېمونتچى (كىيىم تىكىش ماشىنىسىنى رېمونت قىلاتتى) چاۋار ئاخۇن قاتارلىق 20 كىشىنى چاقىرتىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۈن چەت ئەل پۇقراسى بولۇۋېلىشىدىكى سەۋەبلەرنى بىر ـ بىرلەپ سۇ-رۇشتە قىلىپ ئۇلارنى چەت ئەل پۇقراسى بولۇشتىن چېكىنىدۇرىدۇ.

چەتئەلدىكى سۈپى كىرىشكە قارشى كۈرەش

مۇھەممەدئىمىن قۇربانى

تارىختىن بۇيان چەت ئەل كۇچىلىرى سايامەت، تىجارەت باھانىلىرى بىلەن ياكى ھەربىي كۇچكە تايىنىپ يۇرتىمىزغا باستۇرۇپ كىرىپ ياكى سۈپى كىرىپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىز يارانقان قىممەتلىك مەدەنىيەت مىراسلىرىمىزنى ۋە باشقا قىممەتلىك ماددىي بايلىقلىرىمىزنى بۇلاپ تالىدى. مۇقەددەس تۇپرىقىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلدى. خەلقىمىزنىڭ ئۇستىدىن زورلۇق - زومبۇلۇق قىلدى. ئۇلار بۇنىڭ بىلەنلا قالماستىن، مەنىۋى جەھەتتىنمۇ تۇرلۇك بۇزغۇنچىلىق، سۇيىقەستلەرنى ئېلىپ باردى. شۇنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرىنىڭ قىلمىشلىرى بۇنىڭ بىر كۇچلۇك دەلىلى.

شۇنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى شىنجاڭغا 1900 - يىلى ئەترا-پىدا كەلگەن. ئۇلار دەسلەپتە قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلارغا تارقىلىپ، ياۋروپاچە تەببىي داۋالاش ئورۇنلىرىنى قۇرۇپ، كېسەل داۋالاش بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ ئۇلارنىڭ نىقابى ئىدى. ئۇلار، ماھىيەتتە، دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللاندى.

شۇنىڭ دىن تارقاتقۇچىلىرى قەشقەرگە ئورۇنلاشقاندىن كېيىن، شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىي ياقىسىدىكى «گۈلباغ»نىڭ جەنۇبىدىكى سېپىل يېنىغا بىنا سېلىپ، دوختۇرخانا ئاچتى. مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن كېسەلخانا تەسىس قىلدى. بۇ جاي «خەستەخانە» دەپ ئاتالدى. كېيىنچە بۇ جايغا «بەيتى خۇدا» (خۇدانىڭ ئۆيى) ۋېۋىسكىسى ئېسىلدى، ئەمەلىيەتتە بۇ كىچىك «كەلىسا» (بۇتخانا)غا ئايلانغانىدى. ئۇلار بۇ «كەلىسا»دا ئوچۇق-تىن ئوچۇق دىن تارقىتىپ، مۇرىت توپلاپ، ئۇلارغا مەسىھ

(ئېيسانىڭ يولى) ئەقىدىسىنى سىڭدۈردى.

20 ـ ئەسىرنىڭ 1 ـ چارىكى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن، يۈرتىمىزدا ئادەتتىكىچە بىرەر داۋالاش ئورنى بولمىغاچ- لىقى ئۈچۈن، كېسەللەر چەت ئەل دوختۇرخانىلىرىغا بېرىپ كېسەل كۆرسىتەتتى. بولۇپمۇ شۇبۇت دوختۇرلىرىنىڭ داۋالاش ئۇنۇمى ياخشى بولغاچقا، كۆپلىگەن كىشىلەر ئۇلار تەرىپىدىن جەلپ قىلىنغانىدى. ھەر كۈنى يۈزلىگەن كېسەل ئەتتىگەندىلا «بەيتى خۇدا» نىڭ كېسەل كۆرۈش ئۆيى ئالدىدىكى ئورۇن- دۇقلاردا ئولتۇرۇپ كېتەتتى. بۇ چاغدا ياندىكى ئۆيدىن ئىبادەت قىلىۋاتقان، گارمۇن ۋە رويالالارغا تەڭكەش قىلىپ «مۇناجات» ئوقۇۋاتقان ئاۋازلار ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

شۇبۇتلەر يەنە ئۆز دۆلىتىدىن مىخ مەتبەئە ئۈسكۈنىلىرىنى كەلتۈرۈپ، ئۇيغۇر تىلىدا كىتابچىلارنى باستۇرۇپ تارقىتاتتى. كېسەل كۆرسىتىشكە كېلىپ، ساقلاپ ئولتۇرغان كىشىلەرگە كىتابچىلارنى تارقىتىپ بېرەتتى. ھەقسىز تارقىتىلغان بۇ كى- تابچىلاردا قىزىق ھېكايىلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدە- لىرى تەرغىپ قىلىنغانىدى. كىتابچىدا دۇنيا ۋە ئاخىرەتتىن ئىبارەت ئىككى ئالەمنىڭ قۇتقۇزغۇچىسى ئېيسا دەپ مۇئەييە- لەشتۈرۈلەتتى، ھېكايە قەھرىمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەن بالا ـ قازالارنىڭ ئېيسا مەسىھۇللانىڭ باش پاناھلىقى بىلەن خالاس بولغانلىقى بايان قىلىناتتى.

كىشىلەر بۇ كىتابچىلارنى كۆرگەندىن كېيىن، ئۆز ئەقى- دىسىگە خىلاپ بولغان بۇنداق نەرسىلەردىن يىرگىنىشەتتى. ئەمما، بەزىلەر ياخشى داۋالىنالماي قېلىشتىن قورقۇپ، كىتاب- چىنى يانچۇقىغا سالاتتى. بەزى ئەقىدىسى مەھكەم كىشىلەر شۇ يەردىلا يىرتىپ تاشلاپ نارازىلىق بىلدۈرەتتى. ئەمما، شۇبۇتلەر ۋە ئۇلارنىڭ مۇرىتلىرى بۇنىڭدىن ئەجەپلەنمەيتتى، ئۇلار بەزى- لەرنىڭ كىشىلەر ئىشەنمەيدىغان مۇنداق كىتابنى تارقىتىشىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى بار دەپ سورىغان سوئالىغا: «كىشىلەرنىڭ بۇ كىتابلارنى ياقتۇرمايدىغانلىقى بىزگە مەلۇم. لېكىن، بىز غايە

ئۇچۇن سەبرى قىلىمىز. چۇنكى، ئۇيغۇرلارنىڭ تولىسى ساۋاتسىز بولغاچقا، ئۇلارنىڭ كىتابقا ھۆرمەت قىلىش، كىتابتىن ئاڭلىغانلىرىغا ئىشىنىش پىسخىكىسى كۈچلۈك، بولۇپمۇ، يېزىلىقلار نادان قالغاچقا، كىتابنى كۆيدۈرسە، ئاياغ ئاستى قىلىسا ياماڭ بولىدۇ، دەپ قاراپ، ئېگىز جايغا ئېلىپ قويىدۇ. يىللار ئۆتىدۇ، ھەتتا 40 ـ 50 يىللار ئۆتىدۇ. شۇ چاغدا ئۇلارنىڭ بالىلىرى، نەۋرىلىرى بۇ كىتابلارنى ئوقۇيدۇ ۋە ئوقۇتۇپ ئاڭلايدۇ. نەتىجىدە، ئۇلار تارىختا ئاتا ـ بوۋىمىز مانا مۇشۇنداق ئەقىدىدە بولغانىكەن، دەپ قارايدۇ ـ دە، بۇ ئەقىدە ئۇلارغا ئۆزلىشىدۇ. شۇ چاغدا بىز غەلىبە قىلغان بولىمىز...» دەپ جاۋاب بەرگەن. چەت ئەل دىن تارقاتقۇچىلىرى مانا مۇشۇنداق ۋاستىلەر بىلەن سىياسىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە سىڭىپ كىرىپ، خەلقنى مەنىۋى قۇللۇققا مەھكۇم قىلماقچى بولغان.

شۇنداق ـ چاقسىز، يېتىم ـ يېسىر بالىلارنى يېغىپ تەربىيىلەپ، خىرىستىئان دىنى ئەقىدىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئۇلارنى يولدىن ئازدۇردى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى سېستىرا ۋە كېسەل كۈتكۈچى قىلىپ تەربىيىلەپ، ئامبۇلاتورىيە ۋە كېسەلخانىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى. يەنە بىر قىسمىنى نابورچىلىق قىلىپ تەربىيىلەپ، باسمىچىلىق ۋە نەشرىياتچىلىق خىزمىتىگە ئىشلەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئەرزان ئەمگەك كۈچىنى ئىشلىتىپ، خەلقىمىزنى ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىپ نۇرغۇن بايلىق توپلىدى.

چەت ئەل جاھانگىرلىرىنىڭ مۇشۇنداق سىياسىي ۋە مەنىۋى تاجاۋۇزىغا يەرلىك ھۆكۈمەت ھېچقانداق قارشىلىق كۆرسەتمەيلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارغا يولنى كەڭ ئېچىپ بەردى. ئېتىبارسىز قاريدى. دۇشمەنلەر بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتتى. ئۇلار يېڭىسار، يەكەن قاتارلىق جايلاردىمۇ ئۆز شۆبىلىرىنى قۇرۇپ، نامرات كىشىلەرنىڭ بالىلىرىنى پۇلغا قىزىقتۇرۇپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ مۇرىت ۋە مەنىۋى قۇللىرى قىلىپ تەربىيىلەشكە ئۇرۇندى.

مانا مۇشۇنداق قىلمىشلار يۇرتىمىز ئۈچۈن بىر پاجىئەگە ئايلاندى. بۇنى چەكلەش، توساش، يوقىتىش ۋەزىپىسى ۋەتەنپەر-ۋەر زاتلارنىڭ زىممىسىگە چۈشتى، ۋەتەنپەرۋەر زاتلاردىن ئابدۇ-قادىر دامۇللام بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ، شۇبھىلەرنىڭ قە-لىۋاتقان يامان ئىشلىرىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاقىۋەتلىرىنى يۇرت چوڭلىرىغان، خەلق ئاممىسىغا چۈشەندۈردى ۋە ئۆزى بەل باغلاپ ئوتتۇرىغا چىقتى. شۇنىڭ بىلەن شۇبھت باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەرىكەت شەكىللەندى.

ئابدۇقادىر دامۇللام باشچىلىقىدىكى چەت ئەل تاجاۋۇزچە-لىرىغا قارشى ھەرىكەت قەشقەردە قوزغالغان 2 - قېتىملىق ھەرىكەت بولدى. 1 - قېتىملىقى بۇنىڭدىن ئون يىللار ئىلگىرى چار روسىيىنىڭ قەشقەرگە كېلىپ خەلقىمىزنى ئېكسپىلاتا-سىيە قىلغان جازانخورلىرىغا قارشى «قازى كالان» موللائاخۇن دارازا باشچىلىقىدا قوزغىلىپ، چارروسىيە كونسۇلخانىسىنى زىلزىلىگە سالغان ھەرىكەت ئىدى، بۇ ھەرىكەتتە قەشقەر خەلقى راپائىل شەمئون قاتارلىق نەچچە ئون جازانخورنى يۇرتتىن قوغلاپ چىقارغانىدى.

بۇ قېتىم ئابدۇقادىر دامۇللامنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىكە-كى يۈزچە تالىپ ئاپپاق سەللە يۆگەپ، شۇبھت باسقۇنچىلىرىنىڭ «بەيتى خۇدا» سىغا باستۇرۇپ بارىدى، ئۇلاردىن ئۆز ھەرىكىتىنى توختىتىپ، قەشقەردىن كېتىشنى تەلەپ قىلدى. ئەكسىچە، فەردا قاتارلىق كىشىلەر ۋە سادىق مۇرىت ئايال دوختۇرلار قورقۇپ كېتىپ، ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. نامايىشچىلار شۇبھتلەر بىسىپ تەييارلىغان كىتاب ۋە باشقا نەرسىلىرىنى كۆيدۈرۈپ، تەنتەنە بىلەن قايتتى. بۇ قارشىلىق ھەرىكىتى باشلانغۇچ غەلىبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن، كۆپ ئۆتمەي، ئابدۇقادىر دامۇللام سۈيىقەستكە ئۇچراپ ئالەمدىن ئۆتتى.

چەت ئەل تاجاۋۇزچىلىرىنىڭ سىڭىپ كىرىشىگە قارشى بۇ ھەرىكەت شۇنىڭ بىلەن ۋاقتىنچە توختاپ قالدى.

ئىستىقبال سەۋدالىرى

ـــ مەھمۇت شىجاڭ چەتكە چىقىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە

مۇھەممەت ئىمىن قۇربانى

1937 ـ يىلى شىنجاڭ خەلقى بولۇپمۇ قەشقەر خەلقى ئۇ-چۇن تازىمۇ ياراشمىغان بىر يىل بولدى، ھاۋانىڭ باشقا يىللار-غا قارىغاندا قاتتىق سوغۇق بولۇشى خەلق ئاممىسىغا ئېغىر كۇلپەتلەرنى ئېلىپ كەلدى. بۇنى ئاز دېگەندەك، كىشىلەر قەل-بىنى ۋەسۋەسىگە سالىدىغان شۇم خەۋەرلەر كەينى ـ كەينىدىن تارقالدى. بۇ خەۋەرلەرنىڭ بىرى، قەشقەردە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر ئاتلىق قىسىم 6 ـ دېۋىزىيە قوماندانى مەھمۇت شىجاڭنىڭ جاللات شېكى شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىشى ئى-دى. مەھمۇت شىجاڭ ئۇرۇمچىگە كېتىپ قايتىپ كەلمىگەندەك دېگەندەك خەۋەرلەر بىردىنلا قەشقەر شەھىرىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇش-قاقلىرىغا تارقىلىپ، كىشىلەرنىڭ يۈرىكىگە سوغۇق سۇ سې-پىلگەندەك بولدى. گەرچە بۇنداق چاقىرتىلىشىنىڭ مەزمۇنىدىن ئۇنىڭ شىجاڭلىق ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىنىدىغانلىقى ئاش-كارىلانمىغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ھەربىي قوشۇندىن ئايرىلىدىغانلە-قى ھەمدە ئۇنىڭغا قانداقتۇر بىر خىل شۇملۇقنىڭ يېقىنلاپ كېلىۋاتقانلىقى ئېنىق بىلىنىپ تۇراتتى. چۇنكى، ئۇنىڭدىن بۇ-رۇن نۇرغۇن كىشى مۇشۇنداق چاقىرتىلىش ئارقىلىق قەتلى قىلىنغانىدى. خەلق ئۆزلىرىگە «تېرەك» دەپ تونۇپ كەلگەن كىشىلەردىن 1 ـ قېتىمدا، 1 ـ بىرىگادىدىن سالىھ لۇيجاڭ بە-لەن مۇئاۋىن لۇيجاڭ ھەمدەم بەگ ھاجى، 2 ـ بىرىگادىدىن لۇيجاڭ پازىل بەگ بىلەن مۇئاۋىن لۇيجاڭ توختى ئاخۇن قاتار-

لىقلار مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن ھەربىي قوشۇندىن ئايرىۋېتىلگەنىدى. بۇ تۆت كىشى قۇمۇل قوزغىلىڭى ۋە ئۇنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كۆرەش يالقۇنىنى تۇتاشتۇرغۇچىلار بولۇپ، قۇمۇلدىن تارتىپ قەشقەرغىچە بولغان ئارىلىقتىكى كەڭ ۋادىدا زالىم جىن شۇرىن ئىستىبداتىغا قارشى ئۇرۇشلاردا، شۇنىڭدەك، باسقۇنچى ماجۇڭيىڭغا قارشى كۆرەشلەردە جانپىدالىق بىلەن كۆرەش قىلغان ھەمدە قوزغىلاڭچى كۆچلەرنى باشلاپ، خەلقنىڭ نومۇس ۋە ئىپتىخارىغا مۇناسىۋەتلىك زورلۇق - زۇمبۇلۇقلارغا دادىل قارشى تۇرغان قەھرىمانلار ئىدى.

قۇمۇل قوزغىلىڭىنى قوزغاپ چىققان باش ئاۋانگارتلاردىن سالىھ دورغا بىلەن پازىل دورغا ۋە تۆمۇر شىجاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئاتاقلىق سەركەردىلەردىن بولغان ھەمدەم بەگ بىلەن توختى ئاخۇن 6 - دۈزىيە قۇرۇلغاندا يۇقىرىقى ئىككى بىرىگادىنىڭ بىرىگادىرلىق خىزمىتىگە مەسئۇل قىلىنغانىدى، لېكىن، بۇلارنىڭ رەھبەرلىكىدىكى جەڭچىلەر ماجۇڭيىڭ باندىتلىرىغا قارشى ئۇرۇشتا پەۋقۇلئاددە كېمىيىپ كەتكەنلىكتىن، ئىككى بىرىگادىدا پەقەت بىر نەچچىلا ئادەم قالغانىدى.

1936 - يىلى 3 - ئايغا كەلگەندە، بۇ «قورچاق بىرىگادا» ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، بۇ تۆت باشلىق مەمۇرىي خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ كىشىلەردىن قۇمۇللۇق لۇيجاڭ سالىھ دورغا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە ۋالىيلىققا تەيىنلەندى، قۇمۇللۇق لۇيجاڭ پازىل دورغا پىچان ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىندى، توقسۇلۇق مۇئاۋىن لۇيجاڭ ھەمدەم بەگ ھاجى شايار ناھىيىسىگە ھاكىم قىلىندى، توقسۇنلۇق مۇئاۋىن لۇيجاڭ توختى ئاخۇن قەشقەردە قۇرۇلغان قارا كالتەكلىك پولىتسىيە (ساقچى) ئىدارىسىگە باشلىق قىلىندى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ كىشىلەر شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېتىلدى *.

2 - قېتىمدا 6 - دۈزىيىنىڭ قەھرىمانى بولغان پولات تۇەنجاڭ چاقىرتىپ كېتىلدى. پولات تۇەنجاڭ تۇرپانلىق كىشى بولۇپ، تۇرپان قوزغىلىڭىدىن بۇرۇن خاڭدا ئىشچى بولۇپ

ئىشلىگەن. ئۇ تۇرپاندا ئىنقىلاب پارتىلىغاندا، ئىشچىلارنى تەشكىللەپ خاتىنى ئىدارە قىلغۇچى ئەزگۇچىلەر ئۈستىدىن ئىسيان كۆتۈرۈپ غەلىبە قازانغان ۋە تۇرپاندىكى بارلىق ئۇرۇشلاردا، جەمئىيەتلىك قانلىق كۈرەشلەردە بولۇپمۇ ماجۇڭيىڭغا قارشى كۈرەشلەردە ئىنتايىن باتۇرلۇق كۆرسەتكەنىدى. 6 ـ دۈنيە تەشكىللەنگەندە ئۇ يەكەندە تۇرۇشلۇق پولكنىڭ باشلىقى بولغان ھەمدە ئالدىنقى سەپ دەپ ئاتالغان يەكەن دەريالىق قوغداشتا قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ناھايىتى ياخشى ئورۇندىغانىدى. 1936 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئۇ يەكەندىكى 34 ـ پولكتىن قەشقەردىكى 32 ـ پولكقا يۆتكىلىپ، بۇ پولكقا باشلىق قىلىپ تەيىنلەنىدى. ئۇ قەشقەرگە يۆتكىلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ قوشۇندىن ئايرىۋېتىلدى.

3 ـ قېتىمدا، باش شتابتىن باش كاتىپ نىزامىدىن ئەپەندى، تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئەيىيۇب بەگ، ھەربىي سوت باشقارمىسى باشلىقى ئابدۇل مۇمىن ھاجى، مۇئاۋىن باش شتاب باشلىقى نېمىتۇللا خەلفەت قاتارلىق كىشىلەر شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېتىلدى.

بۇلاردىن نىزامىدىن ئەپەندى كۆچالىق بولۇپ، شۇ مۇھىتتىكى زىيالىيلاردىن بولۇش سۈپىتى بىلەن تۆمۈر شىجاڭغا ماسلىشىپ كۆچانىڭ ئازاد بولۇشىغا كۈچ چىقارغان ھەمدە ئاقسۇ (جام)، مارالبېشى (تۇمشۇق) لاردىكى ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەن، كېيىنكى كۈنلەردە قەشقەردە تۆمۈر شىجاڭغا باش كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن.

ئەيىيۇب بەگ باي ناھىيىسىدىن بولۇپ، خەنزۇچە ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن دەۋرىدىكى بىلىملىك كىشىلەردىن ھېسابلىناتتى، ئۇ ئۇلۇغچات قاتارلىق ناھىيىلەرگە ھاكىم بولغان كونا ئەمەلدارلاردىن بولسىمۇ، لېكىن سەبدىشى ياقۇپبەگ لاۋسلارغا قارىغاندا ئاڭلىق ئىدى. كېيىنكى كۈنلەردە ئىنقىلابتا خىزمەت كۆرسەتكەن ۋە خوجانىياز ھاجى قېشىدا جەنۇبىي شىنجاڭ مۇھاپىزەت قوماندانلىق شتابىدا بىر مەزگىل

خىزمەت قىلغان، 1933 ـ يىلى 9 ـ ئايدا قەشقەر ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەنگەن، كېيىن 6 ـ دىۋىزىيىدە تەرجىمە باشقارمىسىنىڭ باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

بۇ پېشقەدەملەر ئۇرۇمچىگە چاقىرتىلىپ كېتىش بىلەن بىرگە، ئۇلارنىڭ ئورنىغا مەخسۇس تەربىيىلەنگەن «يېڭى قانلار» بېكىتىلگەنىدى.

شەرت ـ شارائىتىنىڭ ئۆز رايىغا مايىللىشىۋاتقانلىقىنى سەزگەن شېڭ شىسەي 6 ـ دىۋىزىيىنى ئۆزى خالىغانچە باشقۇرۇش ئۈچۈن، مەھمۇت مۇھىتنى 6 ـ دىۋىزىيىدىن ئايرىۋېتىش يولىدا ھەر خىل چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللاندى.

1 ـ قەدەمدە دىۋىزىيە باش شتاب ئاپپاراتىنى قىسقارتماقچى بولدى، مەھمۇت شىجائىنىڭ قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ گارنىزون مۇئاۋىن قوماندانلىقىنى تۇتقا قىلىپ تۇرۇپ، ئۇنىڭ يېڭىشەھەردىكى گارنىزون قوماندانلىق شتابىغا قايتىپ چىقىشىنى، دىۋىزىيە شتابىنى گارنىزون قوماندانلىق شتابى بىلەن بىرلەشتۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

2 ـ قەدەمدە 6 ـ دىۋىزىيىگە قاراشلىق 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ پولكلارنى 31 ـ، 32 ـ، 33 ـ، 34 ـ پولكلارغا ئۆزگەرتىپ، بۇ پولكلارنى 6 ـ دىۋىزىيە تەركىبىدىن ئاجرىتىۋەتمەكچى ياكى بولمىسا ئۇرۇمچىگە قاراشلىق بىۋاستە پولك ياكى مۇستەقىل پولك قىلىپ تەشكىللىمەكچى بولدى. شېڭ شىسەي بۇ ئىشنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىر پولكقا تامغا ئەۋەتى، بۇ تامغىلاردا «6 ـ دىۋىزىيىگە قاراشلىق» دېگەن خەت ئېلىپ تاشلانغانىدى.

لېكىن، مەھمۇت شىجاڭ بۇ ھەرىكەتلەرگە قەتئىي قارشى چىقىپ، 6 ـ دىۋىزىيە تەشكىلىنى ساقلاپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچى دائىرىلىرى پولك تامغىلىرىنى قايتىدىن يەكۈشلەشكە ۋە دىۋىزىيە شتابىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىش مۇشۇ خىلدا بولغان بولسىمۇ، شېڭ شىسەي يەنىلا ئۆز ھوقۇقىنى يۈرگۈزۈپ، دىۋىزىيە باشقارمىلىرىنىڭ دەرىجە

سىنى گارنىزون قوماندانلىق شتابىدىن بىر دەرىجە تۆۋەنلەتتى، كادىرلارنىڭ مائاشىنى بىر دەرىجە چۈشۈرۈۋەتتى، 1935 ـ يىلى يولغا قويغان قوشۇنلارنىڭ شتاتىنى رەتلەش چارىسىنى 1936 ـ يىلى يەنە قايتا قوللىنىپ، بىرنەچچە خىل قىسمىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پولكتىكى ئەسكەرلەرنىڭ سانىنى 720 دىن 610 غا قىسقارتتى.

ئەمدى نۆۋەت مەھمۇت شىجاڭغا كەلگەندى. بۇ قېتىم مەھمۇت شىجاڭ ئۇرۇمچىگە كۆرۈنۈشتە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈش ۋە ئۇلار بىلەن بەزى مەسىلىلەرنى مۇزاكىرىلىشىشكە چاقىرتىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنداق چاقىرتىلىشتىن خەۋەر تاپقان قەشقەر خەلقى بۇ چاقىرتىلىشنىڭ كەينىگە قانداقتۇر بىر خىل شۇملۇقنىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى دەررۇ پەرەز قىلىپ يەتتى ۋە بۇنىڭغا قاتتىق نارازىلىق بىلدۇرۇشكە باشلىدى. خەلق ئىچىدە، شېڭ شىسەي مەھمۇت شىجاڭنى قەشقەردىن ئېلىپ كەتسە، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ تەربىيىلىگەن ئادەملىرىنى بېكىتىپ، مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئۆزىنى مۇ، ئۇ رەھبەرلىك قىلىۋاتقان قوشۇنىنىمۇ پالەچ ھالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ، يەنىلا بىز يامان كۆنگە قالمىز، مۇھىم ھەربىي تايانچىمىزدىن ئايرىلىپ قالمىز دېگەنگە ئوخشاش گەپلەر يامراپ كەتتى.

مەھمۇت مۇھىتى شېڭ شىسەينىڭ 6 ـ دۈنيالىسىگە ئىشلەتكەن تۈرلۈك ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى بولۇپمۇ 6 ـ دۈنيالىسىنى قورالسىزلاندۇرۇش ئۈچۈن ئوتتۇرىغا قويغان «كونا قوراللارنى پۈتۈنلەي ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇپ، يېڭى زامانىۋى قوراللارنى تاپشۇرۇۋېلىش» توغرىسىدىكى بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلمايلا قالماستىن، بەلكى شېڭ شىسەينىڭ ئالدى بىلەن قورالسىزلاندۇرۇپ ئاندىن يۇتۇۋېتىشتەك سۇيىقەستىنى ئېچىپ تاراشلىدى. قەشقەر خەلقى ئۇنىڭغا باركاللا ئېيتىشتى. لېكىن شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ رەزىل مەقسىتىگە تېزرەك يېتىش ئۈچۈن، چاقىرىق ـ تېلېگراممىلارنى كەينى ـ كەينىدىن ئەۋەتىشكە باشـ

لىدى، خەق بىر تەرەپتىن ئەندىشە قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن قاتتىق غەزەپلەندى. ئاخىرى قەشقەر خەلقى ئۆز ئىشلىرىنى تاشلاپ كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلدى. نامايىشچىلار ئىچىدە ئىداره - جەمئىيەت ئورۇنلىرىدىكى خىزمەتچىلەر، مەكتەپلەر-دىكى ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار، ھۈنەرۋەن، كاسىپلار ھەتتا دېھقانلارمۇ بار ئىدى. نامايىشچىلار قوشۇنى ساھەلەر بويىچە قا-تار تىزىلغان ھالدا، ئالدىن تەييارلانغان پىلاكات ۋە بايراقچىلە-رىنى كۆتۈرۈشۈپ باش شتاب ئالدىدىكى چوڭ سەينا غا كېلىپ، «مەھمۇت شىجائىنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا قوشۇلمايمىز! بۇي-رۇق ئەمەلدىن قالدۇرۇلسۇن!!...» دەپ توۋلىشاتتى. ئوقۇغۇ-چىلارنىڭ دۈمباقلىرىنىڭ ساداسى، ئوقۇغان ناخشىلىرى، ئىدا-رە - جەمئىيەت خادىملىرىنىڭ شوئار سادالىرى ئاددىي پۇقرالارنىڭ «بىز ئۇنى بارغۇزمايمىز» دەپ يىغلىغان يىغا ئاۋاز-لىرى سەينانى بىر ئېلىپ كۆككە كۆتۈرۈلەتتى. «يۇملاق شە-ھەر» دەپ ئاتالغان بۇ قورغانچە ھەر كۈنى سەھەردە تاڭ ئېتىشى بىلەنلا توپ - توپ بولۇپ كەلگەن كىشىلەر بىلەن لىق تولاتتى، كىشىلەرنىڭ شوئار سادالىرى بۇ قورغانچىنى زىل - زىلىگە كەل-تۈرۈۋېتەتتى. نامايىشچىلار قوشۇنى قەلئە دەرۋازىسىدىن كى-رىپلا باش شتاب ئالدىغا كېلىپ، ئۇنلۇك ۋە قايغۇلۇق ئاۋازدا مەھمۇت شىجائىغا كۆڭلىدىكى گەپلەرنى قىلىشاتتى، ئوقۇغۇ-چىلار بولسا «ئازادلىق يولىدا سۈدەك ئاقتى بىزنىڭ قېنى-مىز...» دېگەن مەزمۇندىكى غەزەللىرىنى ئوقۇيتتى، بۇنى ئاڭ-لىغان كىشىلەر قاتتىق تەسىرلىنىپ ئۇن سېلىشىپ يىغلاپ كېتەتتى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ قوللىرىدىكى لەۋھەلەر ئېگىز كۆتۈ-رۈلگەندە، ئۇنىڭغا يېزىلغان «باغۇەننىڭ باغنى تاشلاپ كېتىشى-نى خالىمايمىز...» دېگەن قۇرلار كۆزگە تاشلىناتتى. ناتىقلارنىڭ ئاجايىپ بەدىئىي سۆزلەر بىلەن سۆزلىگەن نۇتۇقلىرى جاراڭلايتتى. نۇتۇق ۋە شېئىر - دېكلاماتسىيىلەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنى يەنىلا مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىنى تو-سۇشتىن ئىبارەت ئىدى، خەلقنىڭ ئۆزىگە بولغان كۈچلۈك ئە-

قىدە ـ ئىخلاسىدىن قاتتىق تەسىرلەنگەن مەھمۇت مۇھتىنىڭ كۆزىدىن ئىختىيارسىز ياشلار تۆكۈلدى...

مەھمۇت شىجاڭ كۆچىلىككە: «مەن ـــ ھەربىي ئادەم، بۇ چاقىرىق ـــ ھەربىي بۇيرۇق، شۇڭا مەن بۇيرۇقنا ئەمەل قىلىشىم كېرەك، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىشنىڭ ئۆزى ھەربىي قائىدە ـ تۈزۈم ھەم مېنىڭ بۇرچۇم، ۋەزىپەم. ئۇرۇمچىگە بارسامۇ پات يېقىندا قايتىپ كېلىمەن، بۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ مەندىن غەم قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق» دەيتتى.

بىراق، خەلق مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئۇرۇمچىگە كەتسە ھامىنى قايتىپ كەلمەيدىغانلىقىنى پەملەپ، ئۇنىڭ كەتمەسلىكىنى تىلەپ تېخىمۇ چىڭ تۇرۇۋالاتتى.

مەھمۇت شىجاڭ خەلققە تەسەللى بېرىپ: «سىزلەرنىڭ پىكىر ـ تەلەپلىرىڭىزلەرنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلاي، بەلكى يۇقىرى پىكىر ـ تەلەپلىرىڭىزلارنى قوبۇل قىلىپ قالار، ئۇنىڭغىچە خاتىرجەملىك بىلەن كۈتۈپ تۇرغايسىزلەر» دەپ كىشىلەرنى قايتۇراتتى. نامايىشچىلار يەنە تەلەپ خەتلەرنى يېزىپ كېلىپ، ئۇنى مەھمۇت شىجاڭغا بېرىپ بۇنى شىجاڭنىڭ يۇقىرىغا مەلۇم قىلىشىنى تەلەپ قىلاتتى، قورغانچىدا ئۇنلۇك شوئارلار توۋلىنىپ تۇراتتى. نامايىشچىلار يەنە ۋالىي مەھكىمىسىگە بېرىپ ۋالىي بىلەن كۆرۈشۈپ، ۋالىيغا مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا نارازىلىق بىلدۈرۈلگەن خەتلەرنى سۇنۇپ، ۋالىينىڭ ۋەدىسىنى ئالغاندىن كېيىن، بەزىلىرى مەپە، ھارۋىلىرى بىلەن، بەزىلىرى ئات ـ ئۇلاغلىرى بىلەن، كۆپ ساندىكىلىرى بولسا قاتار تىزىلغىنىچە پىيادە مېڭىپ يېڭىشەھەرگە باراتتى ـ دە، گارنىزون قوماندانى لوبىن بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنىڭغا يېزىپ كەلگەن نارازىلىق خەتلىرىنى سۇنۇپ، ئۇنىڭدىن مەھمۇت شىجاڭنىڭ ئۇرۇمچىگە بارماسلىقىنى تەلەپ قىلىشاتتى ھەمدە بۇ يەردىن قايتىپ تېلېگراف ئىدارىسىگە بېرىپ ئۇرۇمچىگە نارازىلىق تېلېگراممىلىرىنى ئەۋەتىشەتتى.

بۇنداق نارازىلىق نامايىشلىرى قەشقەرنىڭ كونا شەھەر، يېڭىشەھەر ناھىيىلىرىدە ئەۋج ئېلىپلا قالماستىن، بەلكى ئا-تۇش، پەيزاۋات، يېڭىسار ھەتتا يەكەن، مەكىت قاتارلىق جايلار-دىمۇ ئەۋج ئېلىپ كەتتى، پۇتۇن يۇرت كىشىلىرى قوزغىلىپ يولنىڭ ئۇزۇن بولۇشى، ھاۋانىڭ سوغۇق بولۇشىغا قارىماي، ئات - ئېشەك، ھارۋىلىرى بىلەن توپ - توپ بولۇپ قەشقەر شەھىرى-گە كېلەتتى، بۇ ھەرىكەت يېرىم ئايغىچە داۋام قىلغانىدى. كو-نا شەھەر بىلەن يېڭى شەھەردىكى ئەمەلدارلار ئەمدىلا بىر توپ نامايىشچىلار قوشۇننىڭ ئۇزۇتۇپ بولسا، يەنە بىر توپى كىرىپ كېلەتتى، ئەمەلدارلارنىڭ بۇ كۈنلەردىكى پۇتۇن ۋاقتى كەلگەن نامايىشچىلارنى كۈتۈۋېلىش، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشىش، ئۇلار-نىڭ تەلەپلىرىنى ئاڭلاش ۋە ئۇلارغا ۋەدە بېرىشلەر بىلەن ئۆ-تەتتى.

قەشقەر شەھىرىدىن ئارقا - ئارقىدىن كەلگەن نارازىلىق تېلېگراممىلىرى ئۇرۇمچى دۇبەن مەھكىمىسى بىلەن ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنى ھودۇقتۇرۇپ قويدى. بۇنىڭ بىلەن دۇبەن شېڭ شىسەي چارىسىز قېلىپ، ئاخىرى قەشقەر خەلقىگە مەھمۇت شجاڭ ھازىرچە كەلمىسۇن دەپ جاۋاب قايتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

گەرچە قەشقەر خەلقىنىڭ تەلەپلىرى بىر قەدەر ئىجابەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن تېلېگراممىدىكى «ھازىرغىچە كەل-مىسۇن» دېگەن جۇملە مەھمۇت شجاڭنىڭ ھامان بىر كۈنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىپ كېتىلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى. شۇڭا خەلقىنىڭ ئەندىشىسى تېخى تۈگىمىگەنىدى.

بۇ ئەندىشە شۇنىڭ بىلەن يەكۈنلەندىكى، قانخور شېڭ شىسەينىڭ قولىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىگەن مەھمۇت شجاڭ ئارىدىن ئىككى ئاي ئۆتۈپ، 1937 - يىل 4 - ئاينىڭ 2 - كۈنى (جۇمە) ۋەزىيەتنىڭ سىقىشى بىلەن ۋەتەندىن ئايرىلىپ چەت ئەلگە چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. بىراق كەلگۈلۈك

مەھمۇت مۇھتىنىڭ ئۇرۇمچىگە بېرىشىغا قارشىلىق كۆرسەتـ
كەنلەرگە كەلدى، ئۇلار ھۆكۈمەتكە ۋە ھەربىي بۇيرۇقتا قارشى
چىققۇچىلار دەپ قارىلىپ ئومۇمىيۈزلۈك جازاغا تارتىلىشقا باشـ
لىدى. ئۇلارنىڭ بىرقىسمى مەھمۇت مۇھتىنىڭ چەت ئەلگە
ماڭغان كۈنىنىڭ ئەتىسىدىن باشلاپ قولغا ئېلىنىپ، ئۇزۇن
ئۆتمەيلا تۇرمە مەيدانىدا ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى ۋە تىرىك ئوت قو ـ
يۇپ كۆيدۈرۈلدى، كۆپ قىسمى ئىز ـ دېرەكسىز يوقىلىپ
كەتتى.

ئۇلار گەرچە فاشىستلىق تۈزۈمىنىڭ ئاساراتى ئاستىدا
ئەركىنلىكى بوغۇلۇپ، كىشىلىك ھوقۇقى دەپسەندە قىلىنىپ،
بۇ دۇنيادىن ئېچىنىشلىق ھالدا ۋىدالاشقان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ
ئىستىقبال سەۋداسىدا قىلغان كۈرەشلىرى تارىخىمىزدا مەڭگۈ
ساقلىنىدۇ.

* بۇ كىشىلەر 1937 ـ يىلىدىكى ئىسياندىن كېيىن بىر ـ بىر ـ
لەپ تۇتۇلدى، ھاياتلىرى تۇرمىدە يوقالدى.

تارىخقا يېزىلمىغان ئىشلار

مەھمۇت ئىلياس ئىدىقۇتلۇق

1937 ـ يىلى قەشقەر، باش ئەتىياز

شېكى شىسەينىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق 6 ـ دىۋىزىيىسىنىڭ قوماندانى مەھمۇت مۇھىتى ئىشخانىسىدا چىرايلىق بۇرۇت قويغان ئاق يۈزلۈك بىر ئادەم بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى. بۇ ئادەم مەھمۇت مۇھىتنىڭ ئۇلپىتى، دىۋىزىيە سىياسىي ـ قانۇن باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، تېۋىپ بايئاخۇن ئەزىزى ئىدى. سۆھبەت ئۇستىگە ئىشخانا كاتىپى كىرىپ، قەشقەر گارنىزونىدىن بىر ئادەمنىڭ كەلگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى.

ـــ نېمە ئىش بىلەن كەپتۇ، ـــ سورىدى مەھمۇت مۇھىتى.

ـــ نېمە ئىشلىقىنى ماڭا دېمىدى، سىجاڭنىڭ ئۆزى بىلەن كۆرۈشمەن، مۇھىم ئىشىم بار، دەيدۇ. سىرتتا ساقلاپ تۇرىدۇ.

ـــ مېنى ئالدىراش دېمىدىڭمۇ؟

ـــ شۇنداق دېدىم سىجاڭ، گېپىڭ بولسا ماڭا دە، مەن يەتكۈزۈپ قويايى، سىجاڭ ھازىر مېھمان قوبۇل قىلمايدۇ دېسەم، ئۇ مۇھىم بىر ھۆججەت بار، سىجاڭنىڭ ئۆزىگە تاپشۇرىمەن، دەپ تۇرۇۋالدى.

ـــ كىرگۈزۈڭ.

كاتىپ چىقىپ كەتتى، ھايال بولماي، مەھمۇت مۇھىتنىڭ بىر قوغدىغۇچىسى پۇقراچە كىيىنگەن پاكار بويلۇق بىر كىشىنى باشلاپ كىردى. مېھمان گارنىزون سىياسىي باشقارمىسىنىڭ خىزمەت گۇۋاھنامىسىنى چىقىرىپ مەھمۇت مۇھىتىغا ئۇزاتتى. قوغدىغۇچى ئۇنى سىجاڭغا يەتكۈزۈپ بەردى.

ـــ نېمە ئىش؟ ـــ دېدى سىجاڭ قىسقىلا قىلىپ.

— مەن مەلۇماتنى ئاغزاكى يەتكۈزمەكچى، بۇ يەردە يات ئادەملەر تۇرسا بولمايدۇ، — دېدى پاكار ئادەم ئەتراپتىكىلەرگە قاراپ.

سىجاڭ ئىشارەت قىلدى، مۇھاپىزەتچى چىقىپ كەتتى.

— بۇ كىشى ... — دەپ بايئاخۇنغا قارىدى گارنىزون خادىمى.

— ھېچقىسى يوق، بۇ كىشى مېنىڭ ئۆز ئادىمىم، گەپنى مەن بىلەن بىللە ئاڭلىسا بولىدۇ.

گارنىزون خادىمى سەل ئىككىلەنگەندەك قىلىپ سۆزىنى باشلىدى.

— بىزنىڭ باشقارما باشلىقى جانابلىرى سىلىگە سالام ئېيتتى، ئۇنىڭ ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشكىسى بار ئىكەن، مەن باشقارما باشلىقى جانابلىرىنىڭ مۇشۇ ئۇمىدىنى سىلىگە يەتكۈزگىلى كەلگەن.

— گەپ ئوچۇقراق بولسۇن، باشقارما باشلىقى جانابلىرى نېمە ۋەجىدىن مەن بىلەن كۆرۈشمەكچى، نېمىشقا ئۆزى كەلمىدى؟

— چۇجاڭ جانابلىرى سىجاڭنىڭ ئىشلىرىغا بەك كۆڭۈل بۆلىدىكەن، مۇھىم بىر ئىشنى سىلىگە مەلۇم قىلماقچى ئىكەن، چۇجاڭنىڭ سىلىگىبۇغا كېلىشى بىئەپ ئىكەن، كۆرۈشۈش ئورنى ۋە ۋاقتىنى بېكىتىپ بەرگەن بولسىلا، چۇجاڭ جانابلىرى شۇ جايدا سىلى بىلەن دىدارلاشسام دەيدۇ.

مەھمۇت مۇھىتى جاۋاب قىلمىدى،ئۇ ئورنىدىن قوزغالماي جىمجىت ئولتۇراتتى.

— شۇنداق مۇھىم ئىشمىكەن، بەك ئالدىراشمۇ؟ — دېدى مەھمۇت مۇھىتى.

— شۇنداق، تەقسىر، بەك مۇھىم ئىش ئىكەن. چۇجاڭ جانابلىرىنىڭ دېيىشچە، بۇ، سىجاڭ جانابلىرىنىڭ ھايات ـ ماماتىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش ئىكەن، ئۇ كىشى سىلىگە خەيرلىك تىلەيدۇ.

— ئوبدان، ئەمسە گەپ مۇنداق بولسۇن: مانا بۇ كىشى، — دېدى مەھمۇت مۇھىتى بايئاخۇننى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — ئەتە نامازدىگەر بىلەن نامازشام ئارىلىقىدا چۇجاڭنىڭ يېڭىشەھەر-دىكى ئۆيىگە سالامغا بارىدۇ. بارغىچە ھېچقانداق ئالاقە — گۇۋاھنامە بېرىلمەيدۇ. چۇجاڭنىڭ نېمە گېپى بولسا، مۇشۇ كىشىگە خاتىرجەم دەۋەرسۇن، بۇ كىشىگە دېيىلگەن گەپ مېنىڭ ئۆزۈمگە دېگەنگە ئوخشاش، يەنە نېمە ئىش بار؟

— باشقا ئىش يوق تەقسىر، — دېدى گارنىزون شتابىنىڭ خادىمى، ئاندىن بايئاخۇنغا ئوبدان سىنچىلاپ قارىۋالغاندىن كېيىن ئىشخانىدىن چىقىپ كەتتى.

ھويلىدا مۇنداقلا ئاددىي بىر مەپە يولغا چىقىشقا تەييار تۇراتتى.

بايئاخۇن دېگەرنى ئوقۇپ بولۇپ ئۆزىنى تۇزەشتۇرگەندىن كېيىن، بىسمىللا دەپ ئوڭ پۇتى بىلەن بوسۇغا ئاتلاپ ئۆيدىن چىقتى. سىرتتا پۇقراچە كىيىنگەن ئېگىز بويلۇق بىر مۇھاپىزەتچىنى بىلەن يەنە بىر ھارۇنكەش ئۇنى مەپە يېنىدا ساقلاپ تۇراتتى. ئۇلار سالاملاشقاندىن كېيىن مۇھاپىزەتچى بايئاخۇننى مەپىگە چىقىرىپ قويۇپ، ئۆزى مەپىنىڭ ئالدى تەرەپ ئوڭ شو-تىسىغا سەكرەپ چىقىپ جايلاشتى، مەپە يېڭىشەھەر تەرەپكە يۈ-رۇپ كەتتى.

بۇ كۈنلەردە مەھمۇت مۇھىتى بەكمۇ قىيىن ئەھۋالدا قالغانىدى. ئۆلكە دۇبەنى شېڭ شىسەي قەشقەردە تۇرۇۋاتقان قوراللىق كۈچلەرنىڭ باشلىقلىرىدىن خوجانىياز ھاجى بىلەن مەھمۇت مۇھىتىنى يوقىتىشنىڭ كويىغا چۈشكەن بولۇپ، بىرىنچى قەدەمدە خوجانىياز ھاجىنى ئۆلكە مۇئاۋىن رەئىسى نامى بىلەن يۆتكەپ ئېلىپ كەتكەن، مەھمۇت مۇھىتى بولسا ئۆزىگە بېرىلگەن بىر سىجاڭلىق مەنسىپى بىلەن قەشقەردە يالغۇز قالغانىدى. شېڭ شىسەي مەھمۇت مۇھىتىنى تىزگىنلەپ تۇرۇش ئۈچۈن لىيۇ بىڭ دېگەن ئادەمنى قەشقەر گارنىزون قوماندانى قىلىپ تەينىلەپ، شۇنىڭدىمۇ خاتىرجەم بولالماي، مەھمۇت سە-

جاڭنىڭ كۆچىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ تايانچ كادىرلىرى، تۈەنجاڭ، لىيەنجاڭلىرىدىن بولۇپ 10 نەچچە كىشىنى مەھمۇت سجاڭنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويماي، ئۆگىنىشكە دەپ ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالغاندى. ئۇنىڭدىن باشقا شېڭ شىسەي يەنە قەشقەر شەھىرى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ساقچى ئورۇنلىرىنى ئىگىلەپ، كەڭ ئىشپىيونلۇق تورى ئارقىلىق مەھمۇت سجاڭ ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى قاتتىق نازارەت ئاستىغا ئالغانىدى. مەھمۇت مۇھىتى شېڭ شىسەينىڭ ئۆزىنى يوقىتىش سۇيىقەستىنى بىلگەن بولسىمۇ، لېكىن شېڭ شىسەيگە ئوچۇق قارشى چىقالمايتتى، چۈنكى سوۋېت ھۆكۈمىتى شېڭ شىسەينى قوللايتتى. ۋەزىيەتكە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، مەھمۇت مۇھىتى ئەڭ ئىشەنچلىك كىشىلىرى بىلەن مەخپىي مۇزاكىرە ئۆتكۈزگەندە بىرسى يىغىن مەزمۇنىنى قەشقەر گارنىزون قوماندانى لىيۇبىڭغا ۋە سوۋېت كونسۇلىغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. بۇنداق ئىش يەنە ئىككىنچى قېتىم تەكرارلىنىدۇ، ئىشلار ئۇدۇللۇق شېڭ شىسەيگە مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ، شۇنىڭدىن كېيىن شېڭ شىسەي مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئاساسلىق كادىرلىرىدىن يەنە يىگىرمە نەچچە كىشىنى ئۇرۇمچىگە چاقىرتىۋالىدۇ. مۇشۇلارنى ئويلاپ بايئاخۇن ئۆزىنىڭ يېڭىشەھەر گارنىزون سىياسىي باشقارما باشلىقىنىڭ ئۆيىگە قانداق بېرىپ قالغانلىقىنى تۇيماي قالدى.

بايئاخۇن مۇھاپىزەتچىسىنى سىرتتا قالدۇرۇپ قوبۇلخانىغا مەپىكەش بىلەن بىللە كىردى. مېھمانلارنى باشقارما باشلىقىنىڭ كاتىپى ـــ تۇنۇگۈن مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئىشخانىسىغا بارغان ھېلىقى پاكار كىشى ئوچۇق چىراي قارشى ئېلىپ بۇ يەرگە باشلاپ كىرگەنىدى.

ـــ مانا بۇ كىشى چۇچاڭ جانابلىرى بولىدۇ، ـــ دەپ تۇنۇشتۇردى ئۇ يېنىدىكى تۈگمىلىرى ياندىن ئېتىلىدىغان ئۈزۈن چاپان كىيگەن ئېگىز بويلۇق تاقىرباش، قاشلىرى ئۆسكىلەڭ كەلگەن ئورۇق خەنزۇ كىشىنى كۆرسىتىپ. باشقارما باشلىقى ئۇلارنى ئورۇندۇققا تەكلىپ قىلدى ۋە سجاڭنىڭ ئامانلىقىنى

سوربدی. کاتىپ ئاربدىكى گەپلەرنى تەرجىمە قىلىپ تۇردى.

— ھەرقايسىلىرى بىلەن كۆرۈشكىنىمىدىن بەك خۇرسەنمەن، — دەپ باشقارما باشلىقى ۋە مەپكەشنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — بۇ كىشى كىم بولىدۇ، — دەپ سوربدى.

— بۇ كىشى تۈتچى بولىدۇ، — دېدى بايئاخۇن.

بۇ «تۈتچى» ئەسلىدە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنىپ تۇرمىدە ياتقان جىنايەتچى بولۇپ، ئۇستا تىلماچ ئىدى. مەھمۇت مۇھتى بۇگۈن ئۇنى بايئاخۇنغا «مەپىكەش» قىلىپ قوشۇپ بەرگەنىدى.

— بۇ كىشى چىقىپ كەتسۇن، بىز ئىككىمىز يالغۇز سۆزلىشىمىز، بۇ كىشىمۇ چىقىپ كېتىدۇ، — دەپ ئۆزىنىڭ تەرجىمانىنى كۆرسەتتى.

— مەن سېنىڭ سۆزۈڭنى بىلمەيمەن، — دېدى بايئاخۇن.

— مەن سېنىڭ سۆزۈڭنى بىلىمەن، — دېدى باشقارما باشلىقى ئۇيغۇرچە ئوبدانلا تەلەپپۇز بىلەن، ئۇ ئۆزىنىڭ تەرجىمانىغا ئىما قىلغانىدى، كاتىپ بايئاخۇننىڭ تۈتچىسىنى باشلاپ چىقىپ كەتتى.

ئىككىيلەن يالغۇز قالغاندىن كېيىن ئۆي ئىچى سىرلىق جىمجىتلىققا چۆكتى. ئەمدى ئۇلار تەرجىمانسىز سۆزلەشتى، باشقارما باشلىقىنىڭ سۆزى ئانچە راۋان بولمىسىمۇ، مەزمۇنى ئېنىق ئىدى.

— ھازىر مەھمۇت سىجاڭغا يامان بولدى، — دەپ سۆز باشلىدى باشقارما باشلىقى تاقىر بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ.

— بۇ قانداق گەپ؟!

— سىجاڭنىڭ يېنىدا ئىشپىيون بەك كۆپ، شېڭ دۇبەن بوش ئادەم ئەمەس، ئۇ سىلەرنىڭ سىلىكبۇغا نۇرغۇن ئىشپىيون قويدى. سەن بۇنى بىلەمسەن؟

— بۇنى بىز بىلىمىز.

— ھەي... شۇنداق، سەن بىلسەن، لېكىن كىم ئىشپىيون بۇنىمۇ بىلەمسەن؟

— بۇنى سەن بىلەمسەن؟
— مەن ئوبدان بىلىمەن. گەپ مانا مۇشۇ يەردە. ئۇ يەردەكى ئىشپىيونلارنى مەن سىجاڭغا دەپ بەرسەم بولامدۇ؟
— بايئاخۇن سەل تۇرۇپ قالدى ـ يۇ، ئۆزىدىكى ئەجەبلەنىشنى چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ:
— سەن نېمىشقا ئىشپىيونلارنى سىجاڭغا دەپ بېرىسەن؟ سەن توغرا دېمەيسەن، بىز ئىشەنمەيمىز، — دېدى ئاخىر.
— راست دېمەيسەن، ئەگەر مەن ئىشپىيونلارنى ئېيتىپ بەرسەم سىجاڭ گېپىمگە ئىشەنمەيدۇ. ھازىر مەندە دۇبەن ئەۋەتكەن بىر مەخپىي ئالاقە بار، بۇ دۇبەن ئۆزى قول قويغان ئىشپىيونلارنىڭ تىزىملىكى، مەن شۇنى سىجاڭغا بەرمەكچى، قانداق بولامدۇ؟ — چۇجاڭ سەل تۇرۇۋالغاندىن كېيىن:
— ئەھۋال سىلەر ئويلىغاندىن كۆپ ئېغىر، — دەپ قوشۇپ قويدى.
بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ بايئاخۇن سەل ئويلىنىپ قالدى.
— سەن كىمنىڭ ئادىمى؟ — دېدى بايئاخۇن.
— مەن شېڭ دۇبەننىڭ ئادىمى، ھوشۇم جايىدا، سىلەر ئۇچۇن ئىشلىمەيمەن، لېكىن تىزىملىكنى بېرىشتە مېنىڭ ئالاھىدە بىر شەرتىم بار، سىجاڭ بۇنى چوقۇم ئورۇنداپ بېرىشى كېرەك.
— ئۇ قانداق شەرت؟
— سىجاڭ قەشقەر شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىپ بېرىدۇ.
بايئاخۇن كەينى ـ كەينىدىن چىقىۋاتقان بۇ يوچۇن گەپلەرنى ئاڭلاپ ئۆزىنى تېخىمۇ تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشتى.
— ئۇ قانداق ئادەم، نېمىشقا ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ؟
— جۇيجاڭ ياخشى ئادەم، لېكىن ئۇ ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى مەن ئالىمەن.
— ياخشى ئادەمگە ئۇۋال بولغۇدەك، بولمايدۇ، باشقا شەرتىڭ بولسا دە، بىز ئورۇندايلى.

— باشقا شەرتىم يوق، سەن بىر ياخشى نىيەتلىك مۇسۇلمان، چىرايىڭدىن نۇر يېغىپ تۇرۇپتۇ، مەن بىلىمەن، باشقىلارغا ئۇۋال بولىدىغان ئىشنى سەن قىلمايسەن، لېكىن ئەھۋال مۇشۇ يەرگە يەتكەندىمۇ ئارىسالدى بولىدىغان ئىش بولسا، بولۇنغان گەپ مۇشۇ يەردە قالسۇن، مەن ساڭا يەنە شۇنى دەي: جۇيجاڭنىڭ راستىنلا ئۆلۈمگە لايىق جىنايىتى بار، مەن ئۇنى ئۆزۈم توغرىلاپ تەييارلاپ قويدۇم، سىجاڭ پەقەت ھۆكۈمنى ئېلان قىلىپ، ئىجرا قىلىپ بەرسىلا بولىدى. سىلەرگە ھېچقانداق ئاۋارىچىلىق يوق.

— قولۇڭدىكى ھۆججەتنى قاچان بېرىسەن؟ — دېدى بايئاخۇن، سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن.

— ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىپ بولغاندا.

— سېنىڭ گېپىڭگە قانداق ئىشىنىمىز؟

— ئەگەر سىجاڭ مەسلىھەتىمىزگە كۆنسە قالغان ئىشنى شۇ چاغدا دېيىشەيلى، گەپ مۇشۇ يەرگىچە بولسۇن، — دەپ چۈجاڭ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى.

بايئاخۇن ئەزىزى مېڭىشقا تەمشەلدى.

نۆۋەتتىكى ئۇچرىشىش دىۋىزىيە شتابىغا يېقىن جايدىكى بىر يەرلىك كىشىنىڭ مېھمانخانىسىدا بولدى، بۇ قېتىمقى سۆھبەتكە بايئاخۇن ئەزىزى يالغۇز ئۆزى باردى، سۆھبەتتە چۈجاڭنىڭ تەلىپى ئورۇندىلىدىغان بولدى.

— پوچتا ئىدارىسىنىڭ جۇيجاڭى دۆلەت مەخپىيەتلىكى جىنايىتى بىلەن ئەيىبلىنىدۇ، — دېدى چۈجاڭ بايئاخۇنغا چۈشەندۈرۈپ، — مەن سىلەرگە بەرمەكچى بولغان ھۆججەت مۇشۇ ئايىنىڭ 7 ـ كۈنى پوچتا ئىدارىسىغا يېتىپ كەلگەن، ئۇنى پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئۆزى قول قويۇپ ئالغان. ئەتىسى 8 ـ چىسلا مەن ئۇنى پوچتا ئىدارىسى باشلىقىنىڭ ئۆز قولىدىن ئالدىم. لېكىن خەت ـ ئالاقە تىزىملىك دەپتىرىگە قول قويمىدىم. جۇيجاڭ ئەمدى ھۆججەتنى ماڭا بەرگەنلىكىنى ئىسپاتلىيالمايدۇ. ئۇ دۇبەننىڭ قەتئىي مەخپىي ھۆججىتىنى

يوقاتقان بولىدۇ، بۇ جىنايەت ئۆلۈم جازاسىغا تولۇق توشىدۇ. مېنىڭ ھۆججەتنى سىلەرگە تاپشۇرۇش ئىشىغا كەلسەك، سوراق كۇنى مېنى گۇۋاھلىققا چاقىرتىسىلەر، سوراقتىن كېيىن مېنى گۆرۈ ئورنىدا تۇتۇپ قالىسىلەر. كاتىپ ھۆججەتنى ئېلىپ كېلىپ مېنى قايتۇرۇپ كېتىدۇ.

2 ـ قېتىملىق سۆھبەت تۇگىدى. سۆھبەت ئاخىرلىشىپ جىددىي تەييارلىقتىن كېيىن شۇ كۇنى كېچىسى دۇنيە ھەر-بىر سوتى سوت يىغىنى ئاچتى. سوتتا پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى خەت ـ ئالاقە ئىشلىرىنىڭ راۋانلىقىنى ئېيتىپ، 7 ـ چىسلادىكى ھۆججەتنىڭ مۇناسىۋەتلىك كىشىگە يەتكۇزۇلگەنلىكىنى چىڭ تۇردى. گۇۋاھلىققا چۇجاڭ چاقىرتىلدى، مەخپىي ھۆججەتلەر تىزىملىك دەپتىرى كەلتۇرۇلدى، پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى 8 ـ چىسلا كۇنىدىكى چىقىش خاتىرىسىگە قول قويۇلمىغانلىقىنى كۆرگەندە بىردىن تاتىرىپ ئوڭدىسىغا ئۆچۈپ كەتتى.

سوت ئاخىرلاشتى، سوتتا پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى دۆلەت مەخپىيەتلىكىنى سانقان جىنايىتى ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى.

ئەتىسى ئەتىگەندە سوتنىڭ ھۆكۈمى يېزىلغان ئېلان كۆچىغا چاپلىنىپ، ھۆكۈم سائەت 10 لاردا ئىجرا قىلىندى. ئۇزۇن ئۆتمەي سىياسىي باشقارما كاتىپى مەخپىي ھۆججەتنى ئېلىپ كېلىپ، باشقارما باشلىقىنى ئېلىپ كەتتى.

پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقىغا ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنىۋاتقان شۇ چاغدا ئۇچ كىشى قەشقەردىن تۇرپانغا قاراپ يولغا چىققانىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى بىرى ئۇيغۇرچە ياساندۇرۇلغان خەنزۇ كىشى بولۇپ، بېشىغا تاشلانمىغان ئۆرە تېرە تۇماق، ئۇستىگە ئۇزۇن چەكمەن چاپان كىيىدۇرۇلۇپ، بېلىگە پوتا باغلاپ قويۇلغان، گازىر كۆز، ساقاللىق بۇ كىشى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىچكىرىگە كېتىشكە رازى بولغان پوچتا ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ئىدى. سىلىكبۇ ئۇنىڭغا يېتەرلىك

خىراجەت بېرىپ، ئۇنىڭ توقسۇنغىچە بىخەتەر بېرىۋېلىشى ئۈچۈن ئىككى ئادەمنى قوشۇپ بەرگەنىدى. جازا مەيدانىدا ئېتىۋېتىلگەن كىشى بايئاخۇن بىلەن چوجاكۆنىڭ ئوغلىغا مەپە ھەيدەپ بارغان، ئەمدىلىكتە پوچتا ئىدارىسى باشلىقىنىڭ كېيىمى كىيدۈرۈلگەن ھېلىقى تىلماچ ئىدى.

مەھمۇت سىجاڭ ھۆججەتنى ئېچىپ ئوقۇپ، ھۆججەتتە يېزىلغانلارغا ئىشىنەلمەي قالدى. ھۆججەتكە شېڭ شىسەينىڭ ئۆز ئىمزاسى قويۇلغان بولۇپ، مەھمۇت مۇھىتىنىڭ ئۈرۈمچىگە ئۆگىنىشكە بارغان بىر قىسىم مۇھىم ئادەملىرىنىڭ ئىسمى يېزىلغان ھەمدە ئۇلارنىڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدىغانلىقى، قەشقەر گارنىزون سىياسىي باشقارمىسىنىڭ ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىگە قۇلايلىق يارىتىپ بېرىشى ۋە ئۇلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە مەسئۇل بولۇشى ئۆقتۇرۇلغانىدى.

مۇشۇ ئىشتىن كېيىن مەھمۇت مۇھىتى دۇنزىيە شتابىدا بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلارنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل يۈرگۈزۈشكە ئىمكانىيەت قالمىغانلىقىنى تولۇق تونۇپ يەتكەنىدى. قانداق قىلىش كېرەك؟ ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ ئالدىدا ئىككى يول تۇراتتى، بىرى، جاننى تىكىپ قويۇپ ئىشەنچ بولمىغان جەڭگە ئاتلىنىپ قان تۆكۈش؛ يەنە بىرى پەشنى قېقىپ چەتكە چىقىپ كېتىش. ئۇنىڭ كۆڭلى كېيىنكى تەدبىرنى تارتىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئۆزىنى كېچە ـ كۈندۈز پايلاپ تۇرغان گارنىزون قوماندانى لیۇ بىڭنى قانداق ئازغاشتۇرۇپ قەشقەردىن چىقىپ كېتىش بىر مەسىلە ئىدى.

قەشقەر گارنىزون قوماندانى لیۇ بىڭ قەشقەر يېڭىشەھەر سېپىلى ئىچىدىكى گارنىزون شتابىنىڭ ھويلىسىدا ئۆزى يالغۇز ئەتىگەنلىك ھەربىي مەشىق چامباشچىلىق ھەربىكەتلىرىنى قىلىۋاتاتتى، سېپىل قاراۋۇللىرىنىڭ شۇ كۈنلۈك نۆۋەتچى باشلىقى لیۇ بىڭنىڭ ئالدىغا ئالدىراپ يېتىپ كەلدى.

ـــ دوكلات قوماندان، ـــ دېدى نۆۋەتچى پۇتلىرىنى جۈپلەپ ھەربىيچە سالام بېرىپ، ـــ سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار دۇر-

بۇندا 30 ـ 40 ئادەمنىڭ كوناشەھەر تەرەپتىن بىز تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپتۇ، مەن قاراپ باقسام ئۇلار 6 ـ دىۋزىنىسىنىڭ ئەسكەرلىرىدەك تۇرىدۇ.

ـــ ئۇلار قانچىلىك يىراقلىقتا؟ ـــ دېدى قوماندان.

ـــ مۆلچەرىمچە ئۇلار ھازىر بەش يول يىراقلىقتا بولسا كېرەك.

ئۇنىڭغىچە يەنە بىر ئوفىتسېر يۈگۈرۈپ كەلدى.

ـــ دوكلات، ـــ دېدى ئۇ، ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ تۇرۇپ، ـــ كوناشەھەردىن كېلىۋاتقان ئاتلىقلارنىڭ ئالدىدىكىسى مەھمۇت سىجاڭ ئىكەن، ئۇنى تونۇۋالدۇق.

ـــ ئېنىق كۆردۈڭمۇ؟

ـــ شۇنداق، قوماندان، مەن ئۇنى ۋە ئۇنىڭ مىنگەن ئېتىنى ئوبدان تونۇيمەن.

لىيۇ بىڭ سەل جىددىيلەشكەندەك بولۇپ دەرھال ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى.

ـــ بۇيرۇق! ـــ دېدى لىيۇ بىڭ ئالدىدىكى ئىككى ئوفىتسېرغا قاراپ: ـــ سېپىل ئۈستىدىكى قاراۋۇللار ھەسسىلەپ كۆپەيتىلسۇن، سېپىل ئىچى جىددىي ھالەتكە ئۆتسۇن.

ئاتلىقلار سېپىلغا يېقىنلاشقاندا لىيۇ بىڭ رەسمىي ھەربىي كىيىم بىلەن بىرنەچچە ئادەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقتى. لىيۇ بىڭ بىلەن ئاتلىقلارمۇ يۇزمۇيۇز ئۇدۇللاشتى.

ـــ سىجاڭ جانابلىرى ئامان بولغاي، ـــ دېدى لىيۇ بىڭ ئوچۇق چىراي بىلەن كۇلۇپ تۇرۇپ، ـــ مۇبارەك قەدەملىرىنىڭ بۇ يەرگە يېتىپ كېلىشىدىن خەۋەرسىز قاپتىمىز، ئالدىلىرىغا چىقالمىدۇق، گەچۈرگەيلا.

ـــ ئۇنداق بولامدىغان، ئەتىگەندە قوماندانىنىڭ ئارامىنى بۇزۇپ، جانابلىرىنى مالال قىپتىمىز، ئالدىلىرىدا خىجىلمەن، ـــ دېدى مەھمۇت مۇھىتى ئاتتىن چۈشۈپ تەكىلىۋ بىلەن: ـــ ئۇزۇندىن بۇيان يەپ يېتىپ ھورۇنلىشىپ قالدۇق، ھاۋا يېگەچ

ئەتىگەنلىك چېنىقىشقا چىققان، جا-نابلىرى بەھۇزۇر ئارام ئالغاي، ـــ دەپ مەھمۇت مۇھتى قولىنى كۆكسىگە قويدى؛ ئاندىن ئاتقا يەڭگىل مىنىپ ھەمراھلىرى بىلەن سېپىل ياقىلاپ سەھرا تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

گارنىزون قوماندانى لېيۇ بىك ئاتلىقلارنىڭ كەينىدىن ئۇزۇنغىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ھەرد-كىتىنى كۆزىتىش ئۈچۈن كەينىگە ئادەم قويدى، ئاتلىقلار يېزا يوللىرى بىلەن ئاتلىرىنى تەكشى يورغىلىتىپ خېچىرچىغچە يارغاندىن كېيىن ئۆستەڭ بويىدا ئاتتىن چۈشۈپ يۈز ـ كۆزلىرىنى يۇيۇپ ئازراق دەم ئېلىشتى، ئاندىن يەنە ئاتلىق كەينىگە قايتىپ سېپىل تۈۋىدىن ئۆتتى، ئۇلار كەلگەن يولى بىلەن ئۇدۇل شەھەر-گە كىرىپ كەتتى.

شۇ كۈندىن باشلاپ ئەتىگەنلىك چېنىقىش ھەر كۈنى ئۆز قەرەلىدە بولۇپ تۇردى، چېنىقىش بەزى كۈنلىرى پىيادە، بەزى كۈنلىرى بولسا ئاتلىق ئېلىپ بېرىلاتتى. پىيادە بولغان كۈنلىرى مەھمۇت مۇھتى ئادەملىرى بىلەن ھەزرەتكىچە ياكى مىراتبەخىشتامغىچە پىيادە بېرىپ كېلەتتى. ئاتلىق بولغان كۈنلىرى ئوخشاش بىر يول بىلەن سېپىل تۈۋىدىن ئۆتۈپ، خېچىرچىغچە بېرىپ ياناتتى. ئاتلىقلار بېرىپ قايتىشتا ھەر قېتىم سېپىل تۈۋىدىن ئۆتكەندە قاراۋۇللار بىر قېتىم جىد-دىيلىشەتتى. كۈنلەر ئۆتكەنچە بۇنداق جىددىيلىشىشمۇ پەسلەپ باردى.

بىر كۈنى مەھمۇت مۇھتى شېك شىسىنىڭ تېلېگرامىد-سىنى تاپشۇرۇپ ئالدى. تېلېگرامىدا مەھمۇت سىجاڭنىڭ ئۆل-كە بويىچە ئېچىلىدىغان يىغىنىڭ تەييارلىق كېڭەش ئىشلىرى ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە كېلىشى ئۇقتۇرۇلغانىدى. مەھمۇت مۇھتى

بۇنىڭ ئۆزىگە قويۇلغاق قىلتاق ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرۈپ يەتتى.

مەھمۇت مۇھتى شېڭ دۇبەنگە جاۋاب تېلېگراما يازدى، تېلېگراممدا مۇنداق دېيىلدى: «مۆھتەرەم شېڭ دۇبەن جانابلىرى، كەمىنە ئۆزۈمنىڭ يېغىن تەييارلىق ئىشى ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە بېرىشىم ھەققىدىكى تېلېگراممىنى تاپشۇرۇپ ئالدىم. ھازىر قەشقەردىكى ھەربىي قىسمىنىڭ ئىچى ئانچىلا تىنچ ئەمەس. بىر قىسىم جاھىل ئوفىتسېرلار ۋە ئەسكەرلەر بويۇنتاۋلىق قىلىپ نەسىھەتنى قوبۇلاقما ئالماي، جاھاننى مالمان قىلىش كويىدا بولۇۋاتىدۇ، ئۇلارنى نېيىتىدىن يانىدۇرۇش، ھەربىي ئىنتىزامنى چىڭىتىش بىلەن كەمىنىڭ قولى بوشىمايۋاتىدۇ. مەن يوق مەزگىلدە نادانلارنىڭ ئىش تېرىپ ئاۋامنى پاراكەندە قىلىپ قويۇشىدىن ئەنسىرەپ تۇرۇۋاتىمەن، شۇڭا مەسلىھەت ئىشى ئۈچۈن ھازىرچە ئاغام موسۇل ھاجى ھۇزۇرلىرىغا بارىدۇ. بۇ يەردىكى ئىشلار ئىزىغا چۈشكەندىن كېيىن ئۆزۈم قوبۇللىرىغا بارىمەن».

دېمىسىمۇ شۇ مەزگىللەردە 6 ـ دىۋىزىيە ئىچىدىكى بىر قىسىملارنىڭ قوزغىلىپ جەڭ بىلەن ئىشنى ھەل قىلىش نىيىتىدە بولۇۋاتقانلىقىنى شېڭ شىسەي بىلەتتى. ئەگەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقا تېرەك بولمىسا بۇنىڭغا بەرداشلىق بېرىشكە شېڭ شىسەينىڭ كۆزى يەتمەيتتى. شۇڭا شېڭ شىسەي مەھمۇت سىجاڭنىڭ تېلېگراممىسىغا باشقىچە پىكىر دە بولدى.

ئېيتىشلارغا قارىغاندا موسۇل ھاجى ئۈرۈمچىگە يېتىپ بارغاندا شېڭ شىسەي ئۇنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن قارشى ئېلىپ، بۇنىڭ بىلەن ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز سۆھبەت قىلغانىكەن. سۆھبەت جەريانىدا موسۇل ھاجى باشتىن ـ ئاخىر بېشىنى تۆۋەن سېلىپ بىر ئېغىزمۇ سۆز قىلمايلا جىمجىت ئولتۇرۇپتۇ، ئۇ پەقەت تاينىپ ئولتۇرغان ھاسىسىنىڭ ئۈچىنى پات ـ پات تاختايلىق پولغا توك ـ توك ئۇرۇپ قويىدىكەن. ئۇچىنچى كۈنى شېڭ شىسەي تەكەللۇپنى قويۇپ:

— هاجىم، ئۇچ كۈن بولدى، بولۇنغان گەپلەرگە بىر ئېغىزمۇ جاۋاب قىلمىدى. مېنىڭ گېپىمنى چۈشەنگەنمىدۇ؟ — دەپتۇ. موسۇل هاجى:

— يىغىپ كەلگەندە، — دەپ هاسسىنى يەنە بىر قېتىم توك - توك ئۇرۇپ قويۇپ:

— مۇشۇ زېمىننىڭ ئىشى ئىكەن، — دەپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن دۇبەن ھېچقانداق سۆز قىلماپتۇ، سۆھبەتمۇ ئاياغلىشىپتۇ. موسۇل هاجىنى شېڭ شىسەي تەمىرات (قۇرۇلۇش) نازارىتىنىڭ نازىرى مەنسىپى بىلەن ئۇرۇمچىدە تۇتۇپ قاپتۇ.

ئۇزۇن ئۆتمەي مەھمۇت مۇھىتى شېڭ شىسەيگە مۇنداق مەزمۇندا يەنە بىر تېلېگراممىا يازدى: «هازىر قەشقەردىكى هەربىي قىسىملارنىڭ ئىچى بىرقەدەر تىنچلاندى. كەمىنە مەن دۇبەن جانابلىرى بىلەن دىدارلىشىش ئۈچۈن ئۇرۇمچىگە بېرىشقا تەرەددۇتلەندىم، شۇنداىمۇ ئەمدىلا تەرتىپكە چۈشكەن هەربىي ئىچىنىڭ تىنچلىقىغا ئوبدان كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، مەن يوق مەزگىللەردە هەربىي ئىچىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق كىشى ئاغام موسۇل هاجىمنىڭ قەشقەردە تۇرۇپ بەرمىكى زۆرۈردەك تۇرىدۇ. موسۇل هاجىم قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن هامان پېقىر يولغا چىقىدىغانلىقىمنى جانابلىرىغا مەلۇم قىلىمەن».

مەھمۇت مۇھىتنى ئۇرۇمچىگە ئەكېلىش شېڭ شىسەي ئۇزۇندىن بېرى كۆزلەپ كېلىۋاتقان، ئۇنىڭ ئۈچۈن بەكمۇ مۇھىم ئىش ئىدى. شېڭ شىسەي ئىشنى ئاسانراق هەل قىلىشنى ئويلايتتى، ئۇ سەل گۇمانلانغان بولسىمۇ، موسۇل هاجىنى دەرھال قەشقەرگە يولغا سېلىۋەتتى.

1937 - يىلى 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنىدىكى ئەتىگەنلىك چېنىقىشتا مەھمۇت مۇھىتىغا يېڭىدىن موسۇل هاجى هەمراھ بولدى. ئۇلار سېپىل تۆۋىدىن ئۆتكەندە سېپىل ئۈستىدىكى ئەسكەرلەر ئۆز جايلىرىدا مىلتىقلىرىنى قولتۇقلىشىپ ئەسنەپ ئولتۇرۇشاتتى. ئاتلىقلارنىڭ مەشقىتىن قايتقان - قايتمىغانلىرى

قى بىلەنمۇ ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى. ئاتلىقلار شۇ ماڭغانچە يېڭىسارغا يېتىپ بارغاندىلا ئاندىن ئۇلارنىڭ مەشىقتىن قايتىمىغانلىقى مەلۇم بولدى. مەھمۇت مۇھىتى يېڭىسارداۋ ئۇ يەردە تۇرۇۋاتقان ئىشەنچلىك ئادەمى غوپۇر تۇەنجاڭ بىلەن كۆرۈشكەندىلا، ئاندىن ئۆز ئىشلىرىدىن خاتىرجەم بولغان ھەمدە ئۇ يەردىن يەكەنگە بېرىپ ھىندىستانغا ئۆتۈپ كەتكەن.

مەن كۆرگەن ماتېرىياللاردا مەھمۇت مۇھىتىنىڭ قەشقەر-دىن چىقىپ كەتكەن كۈنى 4 ـ ئاينىڭ 4 ـ كۈنى دېيىلگەن، ماڭا سۆزلەپ بەرگۈچىلەر بۇ كۈننى قەشقەرنىڭ بازار كۈنى ئىدى دەيدۇ. ئاتلىقلار يولدا قەشقەر شەھىرىگە كىرىۋاتقان نۇرغۇن بازارچىلارنىڭ مەسىلىسىگە دۇچ كەلگەن. ئېنىقلىنىشچە، قەشقەر شەھىرىدە پەيشەنبە كۈنى بازار بولىدىغان بولۇپ، مەھ-مۇت مۇھىتى 12 ـ ئاپرېل (بايرام) ھارپىسىدا چىقىپ كەتكەن-لىكتىن، شۇ كۈنلەردىكى پەيشەنبە كۈنى كالېندار بويىچە 4 ـ ئاينىڭ 8 ـ (ياكى 1 ـ كۈنى) كۈنى بولىدۇ.

مەن بۇ ئىشلارنىڭ ھېچقايسىسىنىڭ شاھىدى ئەمەس، ئۇ چاغلاردا مەن تېخى دۇنياغا تۆرەلمىگەنىدىم. ئۇچ ئاغا ـ ئىنى ـــ موسۇل مۇھىتى، مەخسۇت مۇھىتى، مەھمۇت مۇھىتلارنىڭ تۇرپان ئاستانىدىكى قورۇ ـ جايلىرى بىزنىڭ مەھەللىدە بو-

لۇپ، بوۋام نىياز ھاجى مۇھتىلارنىڭ ۋەخپە ئىشلىرىغا ئا-
رىلاشقان. كېيىن بۇ ئىش دادام ئىلياس قارىغا مىراس بولۇپ
قالغان ئىكەن، دادامنىڭ تاغىسى ئابدۇراھمان پاقاباش 1932 -
يىلىدىكى قوموڭل - تۇرپان دېھقانلار قوزغىلىڭىدا مۇھتىلار
بىلەن بىللە قەشقەرگە بارغان ھەمدە مايور دەرىجىسى بىلەن
ئۇلارنىڭ يېنىدا خىزمەت قىلغان. دادامنىڭ ئىنىسى ئەيسا ئە-
ياز تۇرپان ۋە قەشقەرلەردە ئىزچىل ھالدا مەھمۇت مۇھتىنىڭ
مۇھاپىزەتچىلىرى قوشۇنىدا ئەسكەر بولۇپ تاكى 1935 - يىلى
تاشكەنتكە ئوقۇشقا ماڭغىچە دۇنزىيە شتابىدا خىزمەت قىلغان.
ئۆزۈم مۇھتىلارنىڭ ئوغۇلىرىدىن ئۇچ كىشى بىلەن (گەرچە
تەڭ دېمەتلىك بولمىساممۇ) بىۋاستە تونۇشمەن.

مۇشۇنداق مۇناسىۋەتلەر تۇپەيلى، يېگىت چاغلىرىمدىمۇ
يۇقىرىدا دېيىلگەن كىشىلەرنىڭ ئېغىزىدىن قوموڭل - تۇرپان
دېھقانلار قوزغىلىڭى ھەققىدە ھەر خىل سۇرۇنلاردا پارچە -
پۇرات ھەر خىل ئىشلارنى ئاڭلىغان بولساممۇ، ئۆز ۋاقتىدا
ئۇلارغا ئانچىلا سەگەكلىمەپتىمەن. يېشىم چوڭىيىپ بىر قىسىم
تارىخىي كىتابلارنى ئوقۇپ باقسام، ئۇلاردا خوجانىياز ھاجى،
مەھمۇت مۇھتىلارغا مۇناسىۋەتلىك بىر قىسىم ۋەقەلەر سۆز-
لىنىپتۇ. كېيىنرەك تەزكىرە ماتېرىياللىرىنى ئوقۇشقا كىر-
شىپ قالدىم. گەرچە بۇ ماتېرىياللاردا نۇرغۇن مەلۇماتلار يې-
زىلغان بولسىمۇ، مەھمۇت مۇھتىنىڭ چەتكە چىقىپ كېتى-
شىگە مۇناسىۋەتلىك بىز يۇقىرىدا بايان قىلغان ئىشلار ھەققى-
دە ھېچقانداق ماتېرىيال ئۇچراتمىدىم. بۇنداق بولۇشىدىكى سە-
ۋەب، بۇ ئىشلارنى باشقا بىلىدىغان ئادەم يوقمۇ ياكى بۇ ئىشلار
يېزىپ قالدۇرۇش قىممىتىگە ئىگە ئەمەس دەپ قارالغانمۇ، بۇ-
نىسى ماڭا مەلۇم ئەمەس. مەن بۇ يازمانىڭ دەسلەپكى نۇسخى-
سىنى چوڭ ئاكام يۇسۇپ ئىلياسقا ئوقۇپ بەرسەم، ئۇ، بۇلارنى
ئۆزىنىڭ چوڭلاردىن بىرنەچچە قېتىم ئەينەن ئاڭلىغانلىقىنى
ئېيتىپ، يازغانلىرىمنى تەستىقلىدى، بىر قىسىم مۇھىم تۇزە-
تىش ۋە تولۇقلاش پىكىرلىرىنى بەردى.

مەن بىلىدىغان لۇتپۇللا مۇتەللىپ

ئەھمەتئىمىن ئەلنەزەر

2004 ـ يىلى قۇربان ھېيتتا يازغۇچى مۇھەممەت شاھنىياز ئەپەندى دادامنى يوقلاپ ئۆيمىزگە كېلىپ دادام بىلەن پاراڭلاشتى ۋە لۇتپۇللا مۇتەللىپ توغرىسىدا كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى سۆزلەپ بېرىشنى سورىدى. دادام گەرچە 86 ياشقا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، خاتىرىسى ناھايىتى ياخشى ئىدى. دادام 60 يىل ئىلگىرى بولۇپ ئۆتكەن بۇ ئىشلارنى بىزگە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى:

1939 ـ يىل 8 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى پىچان ناھىيىسىدىن مەن، ئابلا پولات، ئىمىن قاسىم، مۇھەممەت قاسىم، ئەنەس سادىق ئالتەيلەن ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنده ئوقۇش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە چىقتۇق. شۇ يىلى ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنگە تۆت سىنىپ يېڭى ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار 21 ـ، 22 ـ، 23 ـ، 24 ـ سىنىپلارغا تەقسىم قىلىنغانىدى. بىز پىچاندىن كەلگەنلەر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، ئەلقەم ئەختەم، تۇرغۇن ئالماس ... قاتارلىقلار بىلەن 24 ـ سىنىپتا ئوقۇدۇق. ئۇ ۋاقىتتا ئىبراھىم مۇتىئىي (پىداگوگىكا ئوقۇتقۇچىسى)، مەۋلانجان تۇردىيوف (دۇنيا تارىخى ئوقۇتقۇچىسى)، ئابدۇللا زۇنۇنوف (تىل ئوقۇتقۇچىسى)، ئاخۇنجانوف ۋە ئابلا داۋۇتوف قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار بار ئىدى. مەن لۇتپۇللا مۇتەللىپ بىلەن شۇ چاغدا تونۇشقان، سىنىپتا ئۇنى «مۇتەللىپ» دەپ چاقىراتتۇق. ئۇنىڭ شېئىرلىرى سىنىپ تام گېزىتى، «شىنجاڭ گېزىتى» قاتارلىقلاردا دائىم ئېلان قىلىنىپ تۇراتتى. تەنەپپۇستا مۇ-

تەللىپ مۇنبەرگە چىقىپ شەپكىسىنى قولىغا ئېلىپ لېنىننى دوراپ سۆزلەپ ھەممەيلەننى كۈلدۈرەتتى. ئۇ رۇسچىغا پىششىق بولۇپ، رۇسچە، تاتارچە، قازاقچە ماتېرىياللاردىن تولۇق پايدىلىنالايتتى. كېيىن خەنزۇچىنىمۇ ئۆگەندى.

شۇ چاغدا ھەر پەسلىدە بىر قېتىم سىنىپ تام گېزىتى چىقىراتتۇق. بىز ئىشلىگەن تام گېزىتى مەكتەپ بويىچە باھالاشتىن ئۆتەتتى. مېنىڭ خېتىم ھەممەيلەننىڭكىدىن چىرايلىق بولغاچقا، تام گېزىتىنىڭ خېتىنى مەن يازاتتىم، مۇتەللىپ بىلەن سەئىدىن تالىپ گۈزەل ـ سەنئەت لايىھىلىگۈچىسى ئىدى. مۇتەللىپ رەسىم سىزىشقا ئۇستا بولۇپ، ماركس، ئېنگېلس، لېنىن، ستالىنلارنىڭ رەسىمىنى شۇنداق ئوخشىتىپ سىزاتتى.

1939 ـ يىلىنىڭ ئاخىرى بىز «نۇرلۇق يولىغا قەدەم» دېگەن تېمىدا تام گېزىتى چىقىرىشقا تەييارلىق قىلدۇق. تەييارلىغان ماتېرىياللارنىڭ ھەممىنى دوسكىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن دوسكا توشمىدى، مەكتەپتىن تەكشۈرىدىغان ۋاقىت ئاز قالغاچقا، مۇتەللىپنى مۇشۇ يەرگە شېئىر يېزىپ بېرىشكە چاقىردىم. ئۇ قولىغا قەلەم ئېلىپ مۇنۇ شېئىرنى يازدى:

ئۆلۈم يا كۆرۈم دەپ مىليونلىغان ئەل،
كۈرەش مەيدانىغا چۈشتى باغلاپ مەھكەم بەل.
بۇ يولدا ئاقىدۇ قانلار بولۇپ سەل،
ئەڭ ئاخىرقى مەقسىتىمىز چوقۇم بولىدۇ ھەل.

مەن بۇ شېئىرنى دەرھال قەغەزگە كۆچۈرۈپ چاپلىدىم. تام گېزىتىمىز مەكتەپ بويىچە 1 ـ بولۇپ باھالاندى. مۇتەللىپ بۇ شېئىرىدا پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشىنى مەدھىيىلىگەنىدى.

مەن 1940 ـ يىل 8 ـ ئايدا ئۆلكىلىك ساقچى ئەمەلدارلىرى مەكتىپىگە ئىمتىھان بەردىم. ئىمتىھاندا «ياپون باسقۇنچىلىرىغا

قارشى ئۇرۇشقا قانداق قارايسىز؟ بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى سىزنىڭچە قانداق بولىدۇ؟» دېگەن سوئال بار ئىدى. مەن مۇتەللىپنىڭ تام گېزىتىگە يېزىپ بەرگەن شېئىرىنى ئېسىمگە ئالدىم ۋە شۇ نۇقتىنى مەركەز قىلىپ جاۋاب بەردىم. شۇنىڭ بىلەن 1348 ئادەم ئىچىدە 3 ـ بولۇپ ئىمتىھاندىن ئۆتتۇم. شۇڭا بۇ بىر كۇبلىت شېئىر ھېلىمۇ ئېسىمدە ئېنىق تۇرۇپتۇ.

1941 ـ يىل 5 ـ ئايدا ئۆلكىلىك جامائەت خەۋپسىزلىكى باشقارمىسىنىڭ سىياسىي بۆلۈمىدە پراكتىكا قىلدىم. بۇ بۆلۈمدە پۈتۈن ئۆلكىدىكى ۋىلايەت، ناھىيە ۋە ئۇرۇمچىدىكى مەكتەپلەرنىڭ ئارخىپلىرى بولۇپ، ئۇلاردا شۇ ئۇرۇنلاردىكى سىياسىي جەھەتتە گۇمانلىق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالى ۋە ئىش ـ ھەرىكەتلىرى خاتىرىلەنگەنىدى. مەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئارخىپىنى كۆرسەم، ھەر بىر سىنىپنىڭمۇ ئايرىم ئارخىپى بارئىكەن. مەن سىنىپىمىزدىكى (24 ـ سىنىپ) «گۇمانلىق ئوقۇغۇچى»لارنىڭ ئارخىپىغا كۆز يۈگۈرتتۇم. مېنىڭمۇ بىر پارچە «جىنايەت ئارخىپىم» بارئىكەن. ئۇنىڭدا «24 ـ سىنىپ ئوقۇغۇچىسى ئىمىن ئاقۇپ 1940 ـ يىلى ئاپرىل بايرىمىدا ‹ئاپرىل بايرىمىنى ئەسكى خەي بىلەن قارشى ئالىمىز› دېگەن» دەپ يېزىلىپتۇ. يەنە بىر پارچە قەغەزدە «ئىمىن ئاقۇپنىڭ ئاتا ـ ئانىسى دېھقان، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەپ باقمىغان» دەپ يېزىلغان ۋە پىچان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسى ۋە لەمجىن ساقچىخانىسىنىڭ تامغىلىرى بېسىلغانىدى.

مەن بۇلارنى كۆرۈپ ھەممىنى چۈشەندىم. ھەر يىلى 4 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن بولغان كۈننى خاتىرىلەپ پائالىيەت ئۇيۇشتۇرۇلاتتى، يەنى بۇ كۈن شۇ چاغلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان چوڭ بايرام كۈنى ئىدى. 1940 ـ يىل 4 ـ ئايدا ئۇرۇمچىدە يامغۇرغا قارىماي بايرامغا تەييارلىق قىلدۇق. مېنىڭ ئاياغلىرىم يىرتىلىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا مەن «ئاپرىل بايرىمىنى ئەسكى خەي بىلەن قارشى ئالىمىز» دېگەنىدىم.

مۇتەللىپنىڭ «گۇمانلىق شەخس» نامىدىكى ئارخىپلىرى ھەممىدىن كۆپ ئىكەن. مەن بۇ ئارخىپلارنى كۆرۈپ ھۆكۈمەت ئىشپىيونلۇق تورنىڭ ھەقىقەتەن كەڭ ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدىم.

خىزمەت تەقسىماتى بىلەن 1941 ـ يىل 6 ـ ئايدا ئاقسۇغا باردىم. 1943 ـ يىلى ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ سىياسىي بۆلۈمىدە ئىشلەۋاتقان كۇنلەرنىڭ بىرىدە، ئىشخانىغا كىرسەم ئۇستەل ئۈستىدە «لۇتپۇللا مۇتەللىپنىڭ ئىز قوغلاپ تەكشۈرۈش ئايرىم دېلوسى» دېگەن خەتنى يېزىتلىپ، ئۇستىگە ئۆلكىلىك ساقچى باشقارمىسىنىڭ تامغىسى بېسىلغان، ئاق خەسە بىلەن مەھكەم ئورىلىپ، يىپ بىلەن تىكىلگەن بىر ئارخىپ خالتىسى تۇرۇپتۇ.

مۇتەللىپ ئاقسۇغا كېلىشتىن بۇرۇنلا ئۇنىڭ ئارخىپى كېلىپ بولغان بولۇپ، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى جاسۇسلۇق بۆلۈمىدىن مۇتەللىپنى كۆزىتىدىغان ئادەملەر ئاللىبۇرۇن تەشكىللەنگەنكەن. شۇ چاغدا ئاقسۇ گېزىتخانىسىدا لۇتپۇللا مۇتەللىپنى تەكشۈرىدىغان «ئەپەندى»، ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىدا «ياخشى»، «كاڭجيەن»، جەمئىيەتتە «گاڭبى» دېگەندەك مەخسۇس ئادەملەر بار ئىدى. مۇتەللىپ قاتارلىقلارنى ئاشكارىلاپ قويغان ھېكىم نۇرنىڭ مەخپىي ئىسمى «گاڭبى»، ياسىن ئېزىزنىڭ مەخپىي ئىسمى «كاڭجيەن» ئىدى.

ساقچى ئىدارىسى مېنىڭ مۇتەللىپ بىلەن ئۆلكىلىك دارىلمۇئەللىمىندە بىللە ئوقۇغانلىقىمنى بىلگەندىن كېيىن، مۇتەللىپنىڭ «دېلوسى»غا مېنىڭ ئارىلاشماسلىقىمنى ئۇقتۇردى. لېكىن مەن مۇتەللىپكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلاردىن يەنىلا خەۋەردار بولۇپ تۇراتتىم.

مۇتەللىپنىڭ «گۇمانلىق» ئىش ـ ھەرىكەتلىرى ئىشپىيونلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەندىن كېيىن، ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى بۇ ئەھۋاللارنى تېلېگرامما ئارقىلىق ئۆلكىلىك ساقچى

ئىدارىسىگە دوكلات قىلاتتى. كېيىن ئۆلكىدىن «سىلەر مۇتەل-لىپنىڭ كۇندۇزدىكى ئىش - ھەربىرىدىلا ئىگىلەپسىلەر، لېكىن كېچىدە ئۇنىڭ نېمە ئىش قىلىدىغانلىقىنى ھېچكىم بىل-مەيدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ كېچىدىكى ئىش - ھەربىرىدىمۇ قاتتىق نازارەت قىلىپ مەلۇم قىلىڭلار» دەپ بۇيرۇق كەلدى.

شۇنىڭ بىلەن يۇقىرىنىڭ بۇيرۇقىنى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى تەرىپىدىن ئاقسۇ قىزلار پېداگوگ-كا مەكتىپىدە ئوقۇيدىغان سوفىيە ئىسىملىك بىر قىز تاللانغا-نىدى. ئىشپىيون ھېكىم نۇر مۇتەللىپ بىلەن يېقىن ئاغىنە بو-لۇۋالغاچقا، مۇتەللىپكە سوفىيە بىلەن توي قىلىش توغرىسىدا قايتا - قايتا ئېيتقاندىن كېيىن، مۇتەللىپ «توي قىلىشقا پۇلۇم يوق» دەپتۇ. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى بۇ خەۋەرنى بىلگەندىن كېيىن ھېكىم نۇرغا پۇل بېرىپتۇ. ھېكىم نۇر بۇ پۇلنى ئېلىپ «مۇتەللىپ ئاداش، بۇ پۇل سېنىڭ توي ئىشىڭغا يارىدىمم بول-سۇن» دەپ مۇتەللىپكە بېرىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇتەللىپ سوفى-يە بىلەن توي قىلدى. سوفىيەمۇ مۇتەللىپنىڭ ئىش - ھەربىرى-لىرى توغرىسىدا ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنى ئۇچۇر بىلەن تەمىنلەپ تۇردى.

مۇتەللىپكە «دىققەت قىلىش» توغرىسىدا گەپ قىلىپ قو-يۇشنى ئويلىغان بولساممۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئىشپە-يونلارنىڭ كۆپلۈكىدىن مۇمكىن بولمىدى. بىللە ئىشلەيدىغان خىزمەتداشلىرىمىز بىر كۇندىلا تۇيۇقسىز يوقاپ كەتسە، ئۇلارنىڭ ئىز- دېرىكىنى سوراشقىمۇ رۇخسەت قىلىنمايتتى. چۈنكى بىز-نىڭ ئۇستىمىزدىمۇ پايلاقچىلار بار بولۇپ، دەككە - دۇككىدە خىزمەت قىلاتتۇق.

1944 - يىلىنىڭ بىر كۇنى ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى مۇ دۇڭچۇ مېنى ئىشخانىسىغا چاقىرتتى. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ تەرجىمانى زو مىڭ (زۇنۇن)، ساقچىلاردىن مۇھەممەت ئەرشىدىن (تۇرپانلىق)، قاسىم (قەشقەرلىك) قاتار-

لىقلارمۇ مۇتەللىپ بىلەن ئىشخانىغا كىرىپ كەلدى.

مۇ دۇڭچۇ مۇتەللىپكە:

— مەن ساڭا بىر ھېكايە ئېيتىپ بېرىمەن. سەن بۇ ھېكايىنى سەھنە ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇپ كېلىسەن، بولامدۇ؟ — دېدى.

مۇتەللىپ ماقۇل بولغاندىن كېيىن مۇ دۇڭچۇ ھېكايىسىنى باشلىدى. زو مىڭ بىر تەرەپتىن تەرجىمە قىلدى. بۇ ھېكايىدە ئىچكىرى ئۆلكىدىكى بىر خەنزۇ دېھقانىنىڭ پىلە بېقىپ، دەستىگاھ قۇرۇپ، كېيىن چوڭ فابرىكا قۇرۇپ چىققانلىقى سۆزلەندى. ھېكايە ئۇزۇن بولۇپ يېرىم كېچىدە ئاخىرلاشتى. مۇ دۇڭچۇ مۇتەللىپكە «سەن بۇنى بىر ھەپتە ئىچىدە سەھنە ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇپ ماڭا تاپشۇرىسەن» دېدى.

ئەتىسى مۇ دۇڭچۇ مېنى يەنە چاقىرتتى. ئەسلىدە مۇتەللىپ تۇنۇگۈنكى ھېكايىنى سەھنە ئەسىرىگە ئايلاندۇرۇپ ئەكەلگەنىكەن. ئۇ بۇ سەھنە ئەسىرىگە «نۇرلۇق يولغا قەدەم» دەپ ماۋزۇ قويۇپتۇ. مۇتەللىپنىڭ يازغانلىرىنى زو مىڭ تەرجىمە قىلىپ بەردى. بۇنى ئاڭلىغان مۇ دۇڭچۇ چاۋاك چېلىپ كەتتى ۋە بىزگە قاراپ:

— سىلەر ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىسىلەر، ئەرەبلەردىن چىققان مۇھەممەتنى پەيغەمبەر دەيسىلەر. لېكىن ئۆز ئىچىڭلاردىكى پەيغەمبەرنى بىلمەيسىلەر، مېنىڭچە مانا بۇ مۇتەللىپنى پەيغەمبەر دېسە بولىدۇ — دېدى.

مۇ دۇڭچۇ مۇتەللىپكە «بۇنى كۆرۈپ باق» دەپ بىر پارچە خەتنى بەردى. بۇ يۇقىرىدىن كەلگەن «مۇتەللىپ سەككىز يىللىق قاماقتا ئېلىنسۇن» دېگەن بۇيرۇق ئىدى.

مۇتەللىپ بۇنى كۆرۈپ ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى.

مۇ دۇڭچۇ مۇتەللىپكە:

سەن ناھايىتى ئىقتىدارلىق ئىكەنسەن. ھەممىمىز ساڭا قايىل، بۇنىڭدىن كېيىن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى تەشكىللىگەن سانائىي نەفىسەدە تەشكىللەش، باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئۆتەيسەن،

بۇنىڭغا قوشۇلساڭ بۇيرۇقنى باستۇرۇپ قويمىز. قوشۇلمىساڭ بۇيرۇق بويىچە ئىش كۆرىمىز» دېدى، مۇتەللىپ بۇنىڭغا قوشۇلـدى. «ئىشپىيونلار» مۇتەللىپنىڭ يېقىن دوستى بولۇۋېلىپ، ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى توختىماي مەلۇم قىلىپ تۇراتتى.

مۇتەللىپ سانائىي نەفىسىدە «غېرىپ ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە»، «ئارشىن مال ئالان» قاتارلىق دراما ـ ئوپېرالارنى يازدى ۋە سەھنىلەشتۈردى. شۇ چاغدا ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ چوڭ زالىدا ئويۇن قويۇلاتتى، مەن دائىم ئويۇن كۆرگىلى بارات-تىم. شۇ چاغلاردا ماڭا «غېرىپ ـ سەنەم»، «تاھىر ـ زۆھرە» ئوپېرالىرىنىڭ ناخشىلىرى ياد بولۇپ كەتكەنىدى.

كۈنلەر ئۆتۈپ 1945 ـ يىلنىڭ بىر كۈنىدە خوتەن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋۇ شۆبىڭ ئۈرۈمچىگە بېرىش يولىدا ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ مېھمانخانىسىغا چۈشتى. مېھمانخانا مەسئۇلى مۇ دۆڭچۇغا ۋۇ شۆبىڭنىڭ كەلگەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ قويۇشنى ئېيتتى. مۇ دۆڭچۇ «ئەگەر ئۇنىڭ مەن بىلەن كۆرۈشكىسى بولسا ئالدىمغا كىرسۇن. مەن ئۇنىڭ ئالدىغا كۆرۈشكىلى بارمايمەن» دەپتۇ. مېھمانخانا مەسئۇلى مۇ دۆڭچۇنىڭ گېپىنى ۋۇ شۆبىڭگە ئاشۇرۇپ يەتكۈزۈپ-تۇ. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ۋۇ شۆبىڭ «خەپ سېنى مۇ دۆڭچۇ» دەپ، ئۈرۈمچىگە بېرىپ خوتەندىن ئېلىپ كەلگەن ئېسىل قاشتېشى، ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئۈرۈمچىدىكى ئەمەلدارلارغا سوۋغا قىلىپ، ئۆلكىلىك ساقچى باشقارمىسىنىڭ باشلىقى لى يىڭچىنى قولغا كەلتۈرۈپ ئۇنىڭغا:

ـــ سىلىگە يارەمدە بولۇشقا تېخىمۇ قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن ئاقسۇغا يۆتكىلىپ كەلگەن بولساڭ ـــ دېگەن تەلەپنى قويۇپتۇ.

لى يىڭچى:

ـــ بولىدۇ، سىز ئاقسۇغا بېرىڭ، بىز ئاقسۇغا تېلېگراممـا

ئارقىلىق خەۋەر قىلمىز. سىز بېرىپلا خىزمەتكە چۈشۈڭ ــ دەپتۇ. ۋۇ شۆبىڭ:

ــ جانابلىرىنى ئاۋارە قىلماي تېلېگراممىنى ئۆزۈملا ئېلىپ بارسام ــ دەپتۇ.

لى يېڭچى ۋۇ شۆبىگگە ئۇنىڭ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەنلىك توغرىسىدىكى تېلېگراممىنى بېرىپتۇ.

بىر كۈنى كەچتە ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ خىزمەتچىلىرى ۋە باشقا كىشىلەر زالدا مۇتەللىپ قاتارلىقلارنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈپ ئولتۇراتتۇق. تۇيۇقسىز تاراق ـ تۇرۇق قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ زال ئىچىگە قوراللىق ساقچىلار كىرىپ كەلدى. ئاردىدىن بىرى سەھنىگە چىقىپ:

ــ بۇ قانداق يەر؟ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدە سانايى نەپسە تەشكىللەش، ئويۇن قويۇش مەدەنىيەت ـ مائارىپ ئۇيۇشمىسىنىڭ ئىشى ئەمەسمۇ؟ ئويۇن تارقالسۇن، سانائىي نەپسە تارقىتىلسۇن. بۇ ئۆلكىلىك ساقچى باشقارمىسىنىڭ بۇيرۇقى ــ دەپ، ۋۇ شۆبىڭنىڭ ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقلىقىغا تەينىلەنگەنلىك بۇيرۇقىنى ئۇنلۇك ئوقۇپ مۇ دۆكچۇنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

شۇنىڭ بىلەن سانائىي نەپسە تارقىلىپ كېتىپ، مۇتەللىپ ئاقسۇ گېزىتخانىسىغا كەتتى. ۋۇ شۆبىڭ ئۇرۇمچىدىكى چاغدىلا ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىدا ئىشلەيدىغان بىر قىسىم ساقچى كادىرلارنى ئۆزى تەينىلەپ كەلگەچكە، مېنى ئاقچى ناھىيىسىگە، كېيىن توقسۇ ناھىيىسىگە يۆتكىدى.

1945 ـ يىلى غۇلجا ئارمىيىسى ئاقسۇ شەھىرىنى ئىككىنچى قېتىم قورشايدۇ. مۇتەللىپ، مۇنىردىن خوجا باشلىق كىشىلەر تەشكىلات قۇرۇپ غۇلجا ئارمىيىسىگە ئىچى ـ سىرتىدىن ماسلاشماقچى بولغاندا، ئىنقىلابچىلارنىڭ تىزىملىكىنى ھېكىم نۇر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىگە يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. 1945 ـ

يىل 18 ـ سېنتەبىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، مۇنىردىن خوجا، ئابىلا روزى، مەۋلانجان تۇردىيوف، بىلال ئەزىزى قاتارلىقلارنىڭ ئۆلتۈ-رۈلگەنلىك خەۋىرىنى تۇقسۇ ناھىيىسىدە ئاڭلىدىم.

1946 ـ يىلى مەن ئاقسۇ ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىغا قايتىپ كېلىپ، مۇتەللىپكە مۇناسىۋەتلىك ئىشلارنى باشقىلاردىن سۈرۈشتۈرۈپ تېخىمۇ تەپسىلىي ئۇقتۇم. ھېكىم نۇر، ياسىن ئېزىز قاتارلىق ئىشپىيونلار بۇ چاغدا ساقچى ئىدارىسىنىڭ رەسمىي ساقچىسى بولۇپ كەتكەنىدى.

1946 ـ يىلى گومىنداڭنىڭ چوڭ ئىشپىيونلىرىدىن ئابىلا دامۇللا بىلەن جۇ تۇەنجاڭ دېگەنلەر ئاقسۇغا كەلدى. ئۇلار چوڭ يىغىن ئېچىپ:

ـــ بۇنىڭدىن كېيىن ۋەزىيەتنىڭ مۇقىم بولىدىغانلىقى، قانۇن ۋە سىياسەتنىڭ ياخشى ئىجرا قىلىنىپ خەلق خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئېرىشتۈرۈلىدىغانلىقى توغرىسىدا ۋەدە بېرىپ، كېيىنكى خىزمەتلەرنىڭ ياخشى ئىشلىنىشى ئۈچۈن قانداقلا پىكىر بولسا ئوتتۇرىغا قويىساڭلار بولىدۇ ـــ دېدى.

يىغىن ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن كەلگەن ئوقۇتقۇچىلار، جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى قاتلاملىرىدىكى كىشىلەر ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى مېھمانخانىسى زالىغا يىغىلىپ، پىكىر ـ تەلەپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇزاكىرە قىلىشتۇق. مەنمۇ كاتىپ بولۇپ يىغىندا ئوتتۇرىغا چۇشكەن پىكىرلەرنى خاتىرىلىدىم. ئەتىسى ئابىلا دامۇللا ۋە جۇ تۇەنجاڭ پىكىر ـ تەلەپ ئاڭلاش يىغىنى ئاچتى. مەن ئالدى بىلەن ئورنۇمدىن تۇرۇپ ئالدىنقى كۇنى ئوتتۇرىغا قويۇلغان پىكىرلەرنى ئوقۇدۇم:

1. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋۇ شۇبىڭ لۇتپۇللا مۇتەللىپ قاتارلىق كىشىلەرگە ئۆلۈم جازاسى بەردى. بۇ جىنايەتچى شۇنداقلا ئىشپىيون ھېكىم نۇر، ياسىن ئېزىزلار خەلق ئالدىدا جىنايىتىنى ئىقرار قىلىپ قاتتىق جازالىنىشى

كېرەك.

2. غۇلجا ئارمىيىسى ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغاندا گو- مىنداڭ ئارمىيىسى شەھەر سىرتىدىكى نۇرغۇن دېھقانلارنىڭ ئۆي- لىرىنى تۇزلىۋەتتى ۋە نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولدى. ھۆكۈمەت بۇنىڭ ئۈچۈن جاۋابكار بولۇشى كېرەك.

3. غۇلجا ئارمىيىسى ئاقسۇ شەھىرىگە ھۇجۇم باشلىغاندا ئۇچتۇرپان ناھىيىلىك ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋۇ يۈشۇن نۇرغۇن ياشلارنى تۇتقۇن قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. شۇڭا ۋۇ يۈشۇن بۇنىڭغا جاۋابكار بولۇشى كېرەك.

مېنىڭ كەينىمدىن ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى ساقچىلىرى- دىن ياسىن ئەخمەت قاتارلىق ساقچىلار ۋە باشقىلار بەس - بەستە پىكىر قىلدى. يىغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئاما تەشكىللى- نىپ، ئاقسۇ شەھىرىدە ۋە ئونسۇدا ئۈچ كۈن نامايىش قىلدۇق.

ئۈچ كۈندىن كېيىن ئابلا داموللا، جۇ تۇەنجاڭ جەمجىتلا كېتىپ قالدى. ۋەزىيەت بىردىنلا ئۆزگەردى. ۋىلايەتلىك ساقچى ئىدارىسى پىكىر - تەلەپ ئاڭلاش يىغىنىغا قاتناشقان، پىكىر قىل- غان ۋە گۇمانلىق دەپ قارالغان باشقا كىشىلەر تۇرلۇك باھانە - سەۋەبلەر بىلەن قولغا ئېلىندى. شۇ قاتاردا مېنىڭمۇ ئۇنۇڭان ۋە ۋەزىپىلىرىم ئېلىپ تاشلىنىپ خىزمەتتىن بوشىتىلدىم. مەن شۇنىڭدىن كېيىنلا ئابلا داموللا ۋە جۇ تۇەنجاڭ دېگەنلەرنىڭ بۇ قېتىمقى ئىشى بىر قېتىملىق ئالدامچىلىق، قىلتاق ئىكەنلىكى- نى بىلدىم.

مەن 1957 - يىلى ئاقسۇدىن يۈرتۇمغا قايتىپ كەلدىم. كې- يىن ئابدۇللا تالىپنىڭ «قاينام ئۆركىشى» ناملىق رومانى ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن بەزى كىشىلەر رومانىدىكى «يانتاقۇپ» دېگەن ئىشپىيون «ئىمىن ئاقۇپ» دېگەن كىشىمىش دېگەندەك گەپلەرنى قىلىشىپتۇ.

مەسئۇل مۇھەررلەر: ئابلىز ئورخۇن
مەسئۇل كوررېكتور: جەمىلە ئابلا

ئۇيغۇرچە «شىنجاڭ تەزكىرچىلىكى» ژۇرنىلىدىن تاللانغان ماقالىلەر

شاھىتلار نەزەرىدىكى تارىخ

ئۈچىنچى توم

نەشرگە تەييارلىغۇچى: نۇرمۇھەممەد دۆلەتى

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14- قورۇ
ئادرېسى : پوچتا نومۇرى: 100013 تېلېفون: 010—64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ خۇاجۇڭخۇا باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2014-يىل 1-ئايدا 1-قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014- يىل 1- ئايدا بېيجىڭدا 1-قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 850×1168 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 16.875
باھاسى : 40.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-12718-4/ K • 2212 (维 106)

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: تەكبەر سالىھ
خېتىنى يازغۇچى: سانتارجان تەركىن روھلانى

ISBN 978-7-105-12718-4
9 787105 127184 >
定价：40.00 元